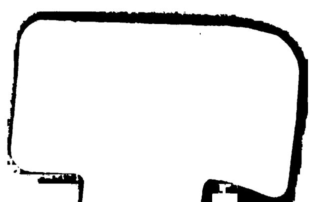
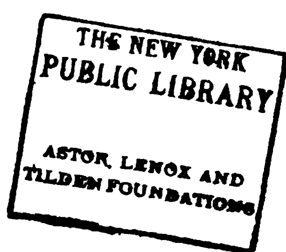

Magyar történeti életrajzok

ALSÁNI BÁLINT SIREMLÉKE.

(A pécsi püspöki múzeumban.)

MAGYAR

TÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA SEGÉLYEZÉSÉVEL

KIADJA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

SZERKESZTI

SCHÖNHERR GYULA

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1903

ALSÁNI BÁLINT BIBORNOK

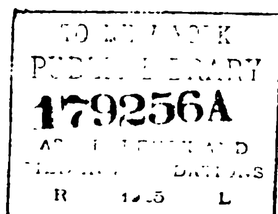
IRTA

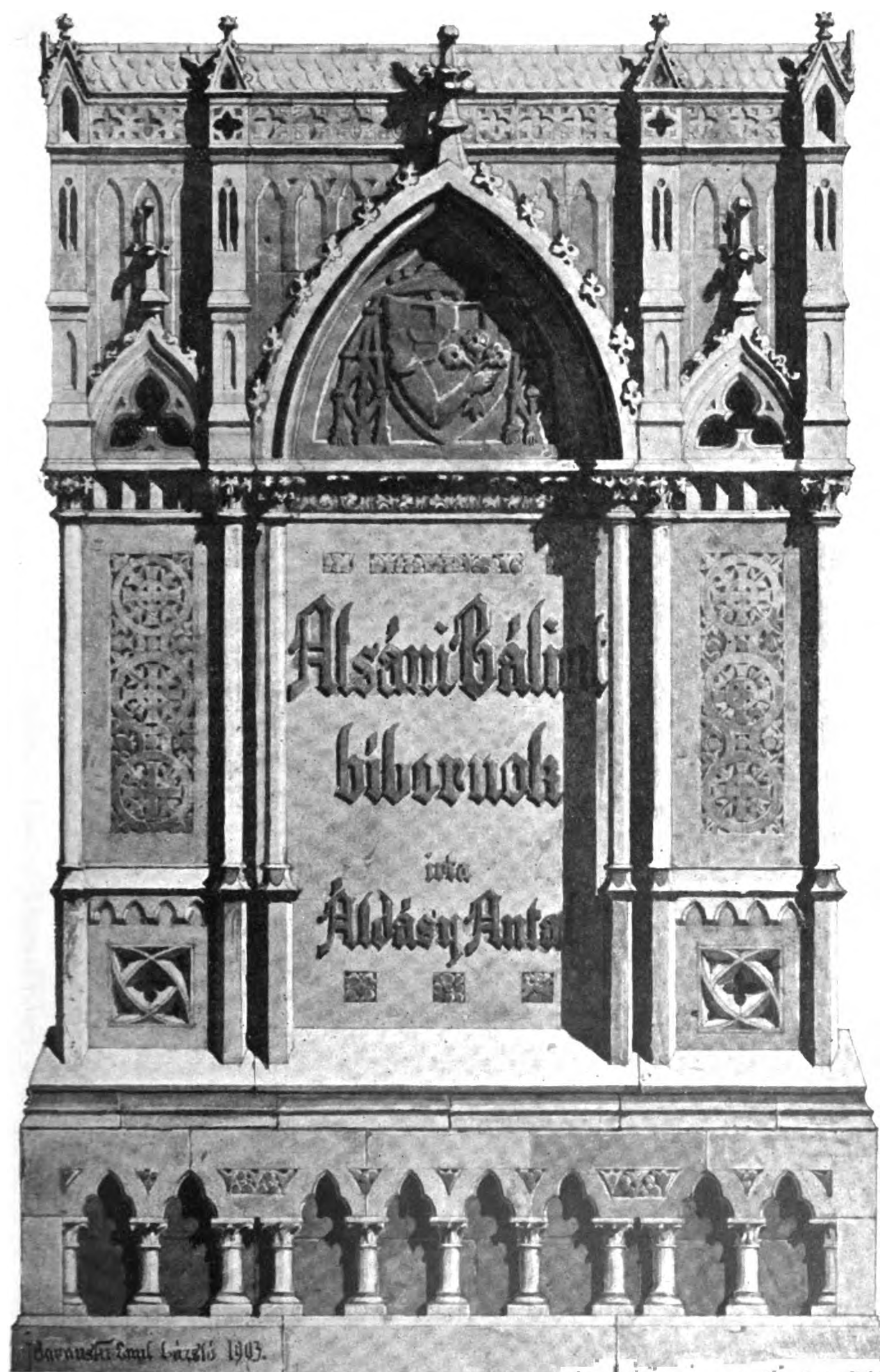
ÁLDÁSY ANTAL

BUDAPEST

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA

1903

179256A

Alsáni Bálint
bibornok
irta
Áldásy Antal
Baranski Emil László 1903.

BEVEZETÉS.

A nemzeti dinasztia, az Árpádház kihaltával idegen uralkodóház került Magyarország trónjára. Az Anjouház tagjai teszik fejükre Szent István koronáját, s kormányuk alatt Magyarország csakhamar az európai államélet, a nagy politika számottevő tényezője, irányítója lesz. A fejlődés alapjait I. Károly rakja le, fia Nagy-Lajos folytatja és befejezi az apja által megkezdett művet, s hazánk e két uralkodó alatt az európai nemzetek között oly politikai tényezővé válik, a minővé még csak egyszer, Hunyadi Mátyás idejében vált. De az a hatalmas fejlődés, mely az Anjou-királyok idejében hazánkban mutatkozik, megakad Nagy-Lajos halálával. A nagy király halála után

2. KÓDEX-DISZÍTÉS ZSIGMOND KIRÁLY KORÁBÓL.

beállott viharos idők, a gyönge női kormány alatt felszabadúlt ellentétek, a királynő személye ellen irányuló összeesküvések rohamosan gyöngítik az ország erejét, teszik tönkre nagyságát, sülyesztik le politikai jelentőségét. Abban a korban, midőn az egyház békéjét a legádázabb harcz dúlja fel, midőn az egyház fejében beállott szakadás a hívőket is két pártra osztja, Magyarország fölemeli ugyan szavát, s multjához híven a római pápa mellett foglal állást, de csakhamar egészen háttérbe szorul. Nagy-Lajos leánya, Mária, gyönge nő létére nem képes királyi szavát nyomósan latba vetni az egyház egységének helyreállítására. Férje s később utódja Zsigmond is csak a császári méltóság elnyerése után lép fel nagyobb nyomatékkal az egyház békéjének érdekében.

Abban a nagy munkában, melyet az Anjou-házból származott második királyunk, Nagy-Lajos végzett, hogy hazánkat nagygyá, hatalmassá tegye, a nemzet minden rétege kivette az őt megillető részt. Egyházi és világi nagyjaink vetekednek a koronás király iránti hűségben, s Magyarország régi nemzetségeinek legkiválóbbjai sorakoznak Lajos király mellett, játszanak szerepet udvarában, annak díszét, fényét emelve. Az egyházi és világi méltóságokban az ország legelőkelőbb családjainak tagjai ülnek, kik elfeledve a királyi ház idegen eredetét, azt már mintegy saját körükből valónak tekintik, s Szent-István koronájának fölkent viselője iránt mindvégig megőrzik azt az erényt, mely a magyar fajnak legkiválóbbja volt, a koronás király iránti törhetetlen hűséget és ragaszkodást.

Ennek a kornak egyházi férfiai közül mutatjuk be egynek életrajzát az alábbiakban. A régi magyar nemzetségek egyikének, az ősi Szente-Mágocs nemzetségnek sarja volt, melynek emlékét ma már csak oklevelek fakúlt betűi őrízték meg számunkra. Apja az ország főméltóságai között foglal helyet, egyik rokona bosnyák püspök, ő maga az egyház fejének s a magyar királynak kegyelméből az ősrégi pécsi püspöki széknek, majd a legmaga-

sabb egyházi dísznek, a bíbornoki kalapnak birtokosa. Apjától öröklé a hazája és királya iránti hűséget, három király alatt vitte egyházmegyéje kormányát, támogatta tanácsaival uralkodóját. Nagy-Lajosnak ő az egyik legkedveltebb tanácsadója és diplomacziai ügyvivője, ki mindig készen áll ura megbízásainak teljesítésére, midőn tehetségére, ügyességére az uralkodónak szüksége van. Mint a nagy király követe és megbizotta vesz részt az olaszországi tárgyálásokban, diplomácziai tehetségét ragyogtatja a velenczei signoriával folyó alkudozásokban, s a turini békekongresszusnak előkelő, kíváló szerepet játszó tagja. A nagy király halála után híven kitart ennek leánya, Mária oldalán, s ennek utódja, Zsigmond király is mindenkor számíthat az egyházfejedelemre, ki hajlott kora daczára ujból kilép az aktiv politika terére, a midőn a délvidék mozgalmai szükségessé teszik, hogy hazája érdekében a szent szék közreműködését megnyerjék.

De a politikus mellett az egyházfejedelemnek, a tudományok pártolójának működését is észlelhetjük élete folyásában. Mint az ez időben alakult pécsi egyetem pártfogója, ennek a főiskolának életbenmaradását igyekszik biztosítani. Mint egyházfő, saját egyházmegyéje jogait igyekszik megvédeni kültámadások ellen. Papjainak és híveinek lelki és anyagi érdekeit egyaránt szívén hordja, s amazok érdekében nem egyszer jár közbe a szentszéknél. A vallásos érzületnek, a hitbuzgalomnak hatalmas lendületet ad az egyetlen magyar rend védszentjének, Remete-Szent-Pál ereklyéinek megszerzése, melyeket ő hozott el Velencze városából. Mint bíbornok, az egyház legválságosabb idejében foglalt helyet a legfőbb egyházi kormánytestületben, akkor, midőn a szakadás két látható fő között osztja meg a hívők seregét. Királyával együtt megmarad a Rómában székelő pápa hívének, ki mellett mindhalálig kitart, sőt utolsó nyilvános föllépése is részben az egyház rég óhajtott egységének helyreállítása érdekében történt.

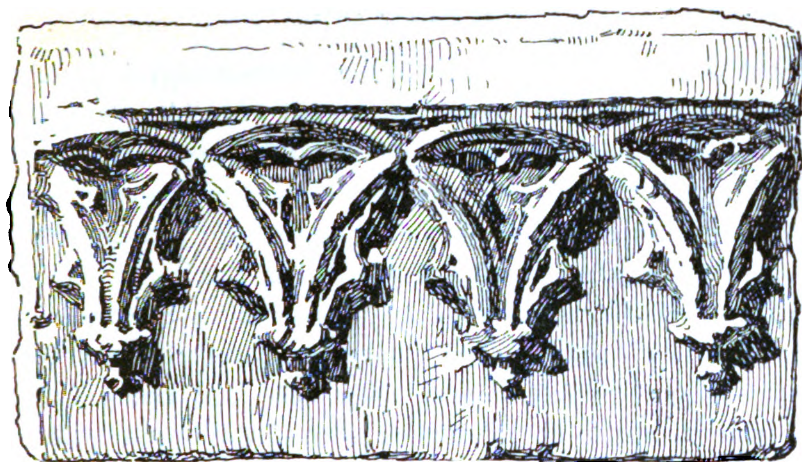
A róla fönnmaradt emlékek talán nem adnak teljesen egységes képet életéről, működéséről. De ha vannak életének egyes részei, melyek némi homályba vannak burkolva, nagyjából megalkothatjuk képét, működését annak a férfiúnak, ki családjának, nemzetségének legkiválóbb, legkimagaslóbb tagja volt, és előkelő szerepet vitt nemzete történelmében.

3. ZSIGMONDKORI ZÁRÓDÍSZ.

ELSŐ KÖNYV

AZ EGYHÁZFEJEDELEM

4. A PÉCSI BAZILIKA TÉGLÁIBÓL

I.

A SZENTE-MÁGOCS nemzetség is egyike azoknak, melyek eredete a monda homályos ködébe vész el, s melyeknek csak egynéhány nemzedéke merül fel időközönként a homályból, hogy aztán hosszabb időre ismét eltünjön. Itt is ép úgy, mint számtalan más esetben, csak gyér töredékek maradtak ránk az oklevelekben, melyekből egy teljes összefoglaló képét a család történetének magunknak nem alkothatjuk.

A Szente-Mágocs nemzetség eredetét a monda szerint egy testvérpártól Szente és Mágocstól vette. A nemzetség őse a XII. század elején élhetett. Egy 1229-ből származó királyi oklevél már említést tesz a Szente és Mágocs nemből származó nemesekről, s ebből kitünik, hogy a nemzetség ekkor már több tagjában virágzott.

A nemzetség ősi fészke a mai Baranya vármegyének éjszaki része volt, mely régebben Tolna vármegyéhez tartozott. Itt találjuk Mágocs helységet, a hol a nemzetségnek Szent-Péter apostol tiszteletére emelt monostora állott. De a nemzetség nem

szorítkozott tisztán a tolna- illetve baranyamegyei részekre, hanem onnan tovább terjedt az ország egyébb részeire is. Tolna- és Baranya vármegyékből indult ki egy másik hajtás, mely Békés vármegyébe származott át, s annak nyugati határszélén alakította meg birtoktömbét. Itt, e helyt találjuk Szente-Tornya és Mágocs falvakat. Külön hajtás a szabolcs-zemplénmegyei, továbbá a czégényi ág. Így tehát a Szente-Mágocs nemzetségnek hajtásai, illetve alágai a következők voltak: a tolna-baranyai, a valkómegyei, mely ismét két részre oszlott, úgymint az alsáni és a valkófeji alágra, továbbá a szabolcs-zempléni, s végül a czégényi ág. Mind ez ágakról azonban csak gyér tudósítások maradtak reánk, úgy, hogy e nemzetség hajtásainak, ágainak egymásközti összefüggését megállapítani képesek nem vagyunk. Az egyes ágakon belül rövidebb-hosszabb időre a genealógiai leszármazás az oklevelek alapján összeállítható.[1]

Minket a család ágai közül e helyt csak a valkómegyei hajtás érdekel, s ennek is csak az az ága, melyből Alsáni Bálint bibornok eredt.

Az alsáni alágnak ismert első őse, I. Logret, a XIII. század vége felé élt. Az ő fia, II. Logret ispán, 1300-ban említtetik, mint a Valkó vármegyében fekvő Gara, ma Gorjántól északkeletre fekvő Tolmány falu szomszédja.[2] Birtoka az ugyane vármegyében fekvő Becsefalva volt.[3] Becsefalván és vidékén különben ekkor, 1300-ban, nem az alsáni alág volt az egyedüli birtokos. Mint Tolmánynyal szomszédos birtokosok Demeter és Domokos fiai említtetnek, kik a nemzetség valkófeji alágának törzsfáján foglalnak helyet.

II. Logretnek egy fiát ismerjük és ez János, kinek országos szerepléséről, illetve viselt méltóságairól is tudomásunk van. 1320-ban Baranya vármegye főispánságát viselte.[4] E méltóságá-

[1] Az itt elmondottakra nézve Karácsonyi János lekötelező szivességgel bocsátotta rendelkezésünkre a magyar nemzetségeket tárgyaló munkája III. kötetének a Szente-Mágocs nemzetséggel foglalkozó részét, miért is nem mulaszthatjuk el neki e helyt ezért őszinte köszönetünket kifejezni.

[2] Alkalmasint a mai Nustar táján, Szerém és Verőcze vármegyék határán. Csánki, Magyarország tört. földrajza II. k. 357. l.

[3] Wenzel, Árpádkori új okmánytár X. k. 386. l.

[4] Gr. Zichy család okmánytára I. k. 189. l. Anjoukori okmánytár I. k. 519., 520., 548. ll.

ban továbbra is megmaradt, jóllehet az 1328—35. közti években a király kegyelméből a mácsói báni méltóságot is viselte. János bán minden tekintetben kiváló férfiú lehetett, mert különben bajosan hihető, hogy a mácsói bánságot, mely politikailag olyannyira fontos volt, a király az ő kezeire bízza. Azt sem tudjuk, hogy mily érdemek birták reá Károly királyt, hogy e két méltóságán kívül még Szerém, Valkó és Bodrog vármegyék főispánságát is az ő kezébe tette le.[1] Meghalt 1357 előtt, mert felesége, Ilona, ez évben mint özvegy említtetik.[2]

Magánviszonyairól csak gyér tudósítások maradtak reánk. Csak annyit tudunk, hogy 1319-ben a Győr nemzetségbeli Gyulai (Óvári) családdal állott pörben. A pör tárgyát a baranyamegyei Szederkény, Papd és Kovácsi falvak képezték,[3] melyeket János ispán vétel útján akart megszerezni. Ez nem sikerült neki, és 1320-ban a vételre való jogáról lemondott, a miért is 10 márka kárpótlást nyert.[4] Ugyancsak 1320-ban még egy adattal rendelkezünk János ispánt illetőleg. Birtokaikép ekkor Baranyában Hina és Újlak említtetnek, melyek a Valkó vármegye felé eső részen feküdtek. A mondott évben ezeket Lőrincz mester fia Fülpös mesternek Száva nevű birtokával cseréli el.[5]

5. ALSÁNI JÁNOS PECSÉTJE.

Nejétől, Ilonától, az oklevelek tanúságtétele szerint, három fia született: Bálint, Pál és Gergely. Ezek közül Bálint a papi

1 Századok, 1875. évf. 372. l. V. ö. Fejér, Cod. dipl. VIII/3. 267., 291., 423., 438., 627. Árpádkori okmánytár II. k. 467., 471. ll.

2 VI. Incze pápa 1357 április 1-én Lugret fia János özvegye, Ilona részére a kért absolutiót megadja. Magyar Történelmi Tár. 1895. évf. 261. l. Regesták a vatikáni levéltárból 275. sz.

3 Jelenleg ezek közül csak Szederkény van meg. Csánki i. m. II. k. 515. l. szerint Szederkény vidékén feküdt Papd; vele együtt említtetik Kovácsi is.

4 Anjoukori okmánytár I. k. 519., 520., 548. ll.

5 Gr. Zichy család okmánytára I. k. 189. l.

pályára lépett, míg Pál és Gergely még egy ízzel vitték tovább a családot.

János fiának, Pálnak családi körülményeiről alig van tudomásunk. Hogy ki volt felesége, nem tudjuk, ellenben ismerjük fiait, Lászlót[1] és Miklóst, ki a család többi tagjaival együtt a családi birtokok számát szaporította. Az Alsáni alág birtokai ez időtájt legnagyobbrészt Valkó vármegyében feküdtek. Itt Hermánvára, *Alsánvára*, Vérvár és Váralja voltak birtokaik.[2] Azonkívül a család birtokai közé tartozott még ugyanott a Hosszúbácsi uradalom, mely előbb Hosszúbácsi János fia László birtoka volt, s a melyet Zsigmond király 1389-ben Bálint bibornoknak, továbbá Alsáni János fia Pál, ennek fia Miklós és János fia Gergely fia Jánosnak adományoz, elvévén azt a hűtlenség bűnébe esett Hosszúbácsi Lászlótól.[3] 1390-ben ugyanők megszerzik a Tizeni (máskép Tizini), hasonlólag Valkó vármegyében fekvő birtokot, mely eredetileg Szeglaki Fülpös fia László birtoka volt a ki szintén hűtlensége miatt veszté azt el.[4] A család birtokai között találjuk azonkívül Gunya, Szelna, Atah és Csütörtökhely helységeket; Zsigmond király 1428 október 26-ikán a utasítja boszniai káptalant, hogy Alsáni Gergely fia Jánost azok birtokába újra helyezze be.[5] Birtokos volt alkalmasint Bodrog vármegyében is. Erre vall, hogy jobbágyai néhai Töttös László fiai rovására azoknak laki birtokán hatalmaskodást követtek el.[6] Gergely 1409-ben már nem volt az élők sorában, felesége ez évben mint özvegy említtetik Rozgonyi Simon országbiró egyik oklevelében, melynek tanúsága szerint az óbudai apáczáktól egy üvegórát

1 László nevét megismerjük Mária királynő 1387 szeptember 14-iki okmányából. Fejér C. D. x. 3. k. 313. l.

2 Csánki i. m. II. k. 365. l.

3 Zsigmond király ez oklevele az 1390-iki királyi privilegialis átiratban a M. N. Múzeum levéltárában.

4 L. Mária királynő 1390 szeptember 25-ikén kelt adománylevelét u. ott. E birtokra 1390 szeptember 30-ikán Zsigmond király új adománylevelet állít ki. L. a pécsváradi káptalannak a beigtatásról szóló 1390 deczember 9-ikén kelt oklevelét u. ott.

5 A boszniai káptalan 1428 november 18-iki átiratában. Gr. Zichy család oklevéltára VIII. 61–66. ll.

6 1421 november 9-ikén. L. Garai Dezső macsói bán ez ügyben Bodrog vármegyé hez 1422 július 2-ikán kiadott oklevelét. Gr. Zichy család oklevéltára VIII. k 61–62. ll.

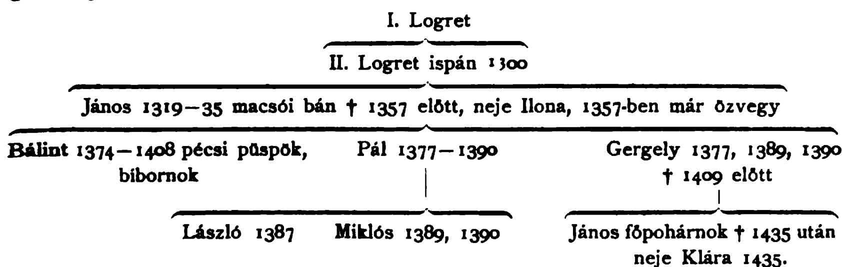
vett el erőszakkal.[1] János szereplése legnagyobbrészt a királyi udvarban, Zsigmond környezetében folyt le. Az udvarnál a főpohárnoki méltóságra emelkedett és Zsigmond királyt, mint látszik, ő is elkisérte olaszországi útjára, melyre a király az egyházszakadás megszüntetése czéljából vállalkozott.[2] Midőn pedig Zsigmond 1408-ban a sárkányrendet alapította, Alsáni János is egyike volt azoknak, kik a rend tagjai közé felvétettek.[3]

Felesége Klára asszony volt, kit egy 1435-iki oklevélben találunk említve, a mely évben a házaspár Hermánvárát a hozzátartozó 46 faluval Thallóczi Matkó dalmát-horvát-szlavón bánra és testvéreire ruházta át.[4] János mester 1435 után halt meg, nevével ezután nem találkozunk, s utódai, úgy látszik, szintén nem maradtak.

Kevés az, a mit az ősi nemzetség ez ágáról tudunk. Azt sem tudjuk egész biztosan, hogy mikor vette föl az Alsáni nevet. Állítólag 1387 óta nevezte volna magát ez ág e névvel,[5] ámde ezt megczáfolja az a körülmény, hogy Bálint püspököt már ez év előtt kelt okiratok Alsáninak nevezik.

Mintegy másfél századig virágzott az alsáni alág, melyből a XV. század második negyedében alkalmasint csak egy tag élt még, János, a későbbi főpohárnok. Aztán eltünt, elenyészett ez az ág is, mint sok más, hazánk történetében oly fényesen szereplő nemzetség.

1 Knauz, Kortan 15. l.
2 Hazai oklevéltár 355. l.
3 Fejér C. D. x. 4. k. 682. l.
4 Az oklevél a M. N. Múzeum levéltárában.
5 A reánk maradt okleveles adatok alapján a Szente-Mágocs család alsáni alágának genealogiai leszármazását tehát a következőkben állíthatjuk össze:

A nemzetség czímerét megőrizte részünkre Bálint bibornok sírköve és néhány reánk maradt pecsétje. Pecsétei szerint a czímer a pajzs felső bal szögletében két rózsával megrakott telek, melynek alsó részéből könyökig feltűrt ruházatu kar nyúlik ki, három rózsával díszített ágat tartva. Úgy látszik a tulajdonképeni czímerkép a rózsát tartó kar volt, ezt találjuk Bálint bibornok sírkövén is azzal a különbséggel, hogy ott a

6. RÉSZLET A HOSSZÚBÁCSI BIRTOKRÓL SZÓLÓ ADOMÁNYLEVELBŐL.

pajzsbeli alak a pajzs felső jobb szögletéből nyúlik ki, s ezt említi a flórenczi följegyzés is, mely a bibornoknak Flórencz városarészéről átadott czímeres lobogóról tesz említést.

A nemzetség alsáni alágának legkiválóbb tagja kétségtelen Bálint volt, Jánosnak nejétől, Ilonától született fia. Korra, úgy látszik, testvérei között a legidősebbik lehetett. Sem születési évét nem ismerjük, sem ifjúkori életéről, fejlődéséről nem tudunk

semmit. Mint unokaöcscse, János veszprémi püspök (a valkófeji ágból), ő is az egyházi pályára lépett. Tanulmányait felsőbb iskolán, egyetemen végezte, s az egyházjogból tudori rangot nyert. Korához képest tehát nagy műveltségű és világlátott ember lehetett, hisz egyetemi tanulmányait külföldön kellett okvetlen végeznie, hazánkban erre alkalma nem nyilt. Alighanem Olaszországban, talán Bolognában végezhette az egyetemi tanulmányokat. Erre enged következtetni az a körülmény is, hogy Lajos király az olaszországi diplomácziai alkudozások vitelével mindig a pécsi püspököt bízza meg. 1348-ban tünik fel okleveleinkben először, a midőn kettős minőségben szerepel, mint királyi káplán és mint esztergomi olvasó kanonok. Ez utóbbi állását, úgy látszik, csakhamar odahagyta. Erre mutat legalább az, hogy 1350 és 1352 között az esztergomi kanonokságban egy Demeter nevű papot találunk.[1] Valószínűleg unokaöcscse, János püspök egyházmegyéjébe lépett át, mert 1353 márczius 3-ikán mint veszprémi kanonok nyeri el újból az esztergomi olvasó kanonokságot, és pedig unokaöcscse, János püspök kérelmére.[2]

Úgy látszik Alsáni Bálint ekkor már a királynak, Lajosnak kedvelt egyénei közé tartozott. Lajos király maga folyamodik

7. A TIZENI BEIKTATÁSRÓL SZÓLÓ JELENTÉS KEZDŐSORAI.

[1] Pesty, Az eltűnt régi vármegyék I. k. 263. l.

[2] Kollányi, Esztergomi kanonokok 51. l. lehetségesnek tartja, hogy az évszámban van tévedés, s hogy e tévedést Fejér követte el.

1355 július 11-ikén VI. Incze pápához, hogy adományozzon Bálintnak egy más esztergomegyházmegyei javadalmat, mely esetben az olvasó kanonoki méltóságról lemondana.[1] Hogy mi késztette Bálintot arra, hogy a királyt e folyamodás benyujtására bírja, nem tudjuk. Azt sem tudjuk, vajjon megtörtént-e tényleg a javadalomcsere. De Bálint nevével most egyidőre nem találkozunk az okmányokban. Csak 1374-ben tünik fel újra neve, a midőn Lajos király kegyéből már magas bizalmi állást foglal el. Mint királyi alkanczellár szerepel ekkor, tehát egy minden tekintetben kiváló és bizalmas állásban, mely lépcsőfokul szolgálhatott a további előmenetelre, a legfelsőbb egyházi méltóságokra.[2] S valóban nem sokáig maradt meg az alkanczellárságban. Már a következő évben — 1374 július 21-ikén[3] — a pécsi püspöki székre neveztetett ki. Ez év október 25-ikén kötelezte magát a pápai kamaránál a szokásos fizetések teljesítésére; a reá rótt illeték, mint az ide vonatkozó följegyzés mondja, 3400 forintot tett ki, mely összeg két részben a következő két év mindegyikének Szent-Mihály napján igért kifizetni.[4]

Fizetési kötelezettségeinek teljesítéséről több izben van tudomásunk. 1375 január 7-én Imre pécsi főesperes által a commume servitium fejében 246 forintot és 18 sillinget, 4 minutumért 53 forintot és 10 sillinget fizetett le. 1376 február 1-én pedig Miklós licentiátus utján 102 forintot, 20 sillinget és 4 dénárt fizetett.[5] Az apostoli kamara pedig őt 1377 február 10-ikén 39 kamarai forint, 16 silling és 6 dénár lefizetéséről nyugtatja,[6] a miből kitünik, hogy a szóban forgó összeget nem tudta a kitűzött határidőkben beszolgáltatni.

Pécsi püspökségével kezdődik szereplése a közpályán. A királyi parancs nem egy ízben elszólítja egyházmegyéje köréből. Diplo-

[1] U. o.

[2] 1374 február 2-ikán l. Vagner, Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez 400. l. Az oklevél záradéka így szól: «Datum per manus honorabilis viri magistri Valentini lectoris Strigoniensis, doctoris decretorum, aule nostre vicecancellarii.»

[3] Eubel, Hierarchia catholica medii aevi 431. l.

[4] Koller III. k. 138. l.

[5] Dr. Lukcsics József szives közlése a vatikáni levéltárból. Libri Obligationum 41. köt. 171. és 175. l.

[6] Koller i. h. a jegyzetben.

mácziai küldetéseket ruház reá, melyeket buzgalommal igyekszik a királyától nyert utasítások értelmében, hazája javára elintézni. E mellett azonban nem téveszti szemei elől főpásztori kötelességeit sem. Éber szemekkel őrködik egyházmegyéje fölött, melynek kormányzatában nyerte el a legmagasabb rangot, melyre az egyházi pályán juthatott: a bibornoki méltóságot.

II.

Az 1376-ik évben az európai politikai helyzet fordulóponthoz jutott. A középkori államélet egyik főtényezője, a pápaság ekkor tér vissza ősi székhelyének, Rómának a falai közé. A pápaság 70 éves tartózkodása Avignonban ezzel véget ér, s megszabadulva abból a függő helyzetből, melybe a franczia királysággal szemben került, újból visszanyeri eredeti világegyetemes jellegét. A XIV. század legkiválóbb szellemei, egy Dante, Petrarca, Sienai Szent-Katalin munkálkodásának gyümölcse volt a pápai szék visszahelyezése Rómába. Ők hangoztatták folyton a visszatérés szükségességét az örök városba. Azonban ki tudja, hogy fáradozásaik eredményre vezettek-e volna, ha a politikai események összejátszása nem kényszerítette volna a szentszéket Francziaország elhagyására, melyet a pápai politika legsajátlagosabb érdeke is javalt.

Csakhogy a pápai szék visszahelyezése Olaszországba nem hozta meg a várt eredményt. Olaszország, Róma, az egyház helyzete ezzel nem fordult jobbra. Rövid idővel reá kitör az a negyven évig tartó szakadás, mely előbb két, majd három pártra osztja a híveket, melybe bevonatik végül az egyház fejében és tagjaiban való reformálásának kérdése, egy oly kérdés, melynek megoldását a XV-ik század nagy zsinatai is eredménytelenül kisérlették meg.

XI. Gergely pápa nem sokkal élte túl az örök városba költözést. 1378 márczius 27-ikén már ravatalon feküdt, és Szent-Péter trónja új utódra várt.

A pápa halála fölszabadítá az ellentétes érdekeket. A franczia és olasz érdek állott egymással szemben az új pápa választásánál, mindegyik saját létéért küzdött. Az a 70 év, melyet a pápai udvar Avignonban, franczia földön töltött, nem múlt el nyom nélkül felette. Idegen környezetben, idegen befolyás alatt állva, a pápaság lassanként elfrancziásodott. Francziák ültek a pápai trónra, és csak természetes, hogy ennek folytán a franczia befolyás az egyház kormányzatában, főleg a magasabb fórumokon majdnem kizárólag érvényesült. A bibornoki testület többsége a franczia egyháznagyok sorából került ki, az egyházi tartományok kormánya, a legátusok, szintén a franczia klérus sorából került ki. A nemzeti érzület fellobbanása, mely Olaszországban ekkortájt mindenütt észlelhető, s melynek központja Flórencz városa volt, az egyházi tartományok kormányzásába bevitt franczia elem működése alatt fejlett ki. S ha mindjárt túlzott is az az állítás, hogy a pápaság avignoni tartózkodása alatt a franczia királyi politika uszályhordozójává sülyedt le, azt a vezérszerepet, melyet előbb játszott, lassankint kezdte elveszteni, mert univerzális, egyetemleges jellege helyébe partikuláris jelleget vesz fel.

A veszély közel volt, hogy a pápaság, ha még tovább is Avignonban marad, teljesen a franczia politika eszközévé válik. E veszély most elvonult az egyház felől, de teljesen nem szűnt meg, mindaddig, míg nem nyujtatott biztosíték arra, hogy az apostolok utódja nem fog újból visszatérni Avignonba. Az akkori felfogás e biztosítékot abban lelte, ha egy római, illetve olasz származású egyén választatik meg a pápai trónra. A közfelfogásnak, jelesül a római nép ezen felfogásának kifolyása volt VI. Orbán választása, melynek tagadhatatlanul voltak oly momentumai, melyek alkalmasak voltak a választás érvényességének megdöntésére.

Az egyházszakadás a szeptember 20-iki fondii választással, mely VII. Kelement emelte a pápai trónra, befejezett ténynyé vált. E szakadást az eseményeknek, az okoknak egy egész lánczolata idézte elő. A franczia befolyás küzdelme saját létéért az

olasz befolyás, az olasz érdek ellen, tehát a nemzetiségek küzdelme egymással, a konklávéban történt események, melyek a későbbi felfogás szerint a választókat szabad cselekvésükben befolyásolták, hozzájárultak a szakadás kitöréséhez, de nem voltak annak kizárólagos okai. A főok abban az ellentétben keresendő, melybe a bibornoki testület «alkotmányos érdekei VI. Orbán szigorúan abszolutisztikus kormányformájával kezdettől fogva jutottak».[1] A bibornoki testület érdekeit, általuk hosszú időn át, nagy fáradsággal kivívott eredményeket fenyegette VI. Orbánnak az abszolutizmus felé hajló kormányzata.

8. VI. ORBÁN ÓLOMPECSÉTJE.

A mióta a bibornoki testület a pápa választásának jogát kizárólag a maga részére biztosította, arra törekedett, hogy befolyását, jelentőségét minden irányban növelje, s a mily mértékben fejlődött visszafelé a pápai hatalom, ép oly mértékben fejlődött és gyarapodott a bibornoki testület befolyása és hatalma. Kimutathatólag hármas czél lebegett a bibornoki testület előtt e tekintetben. Saját testületének megerősítése, függetlenítés a pápától és a kormányügyekben való részvétel. Az elsőt azzal vélték elérhetni, hogy a bibornoki testület kiegészítése, a bibornokok kinevezése tekintetében a pápának jogait bizonyos korlátok közé szorították, a másodikat a bibornoki jövedelmek rendezése és szabályozása által kisérlették meg, s e két tényező együttes

[1] Souchon, Die Papstwahlen in der Zeit des grossen Schismas 1. k. 5. l.

hatása volt hivatva a harmadik czél megvalósításának előmozdítására. Természetes, hogy a pápák e törekvésekkel szemben többé-kevésbbé merev álláspontot foglaltak el, s az 1352-iki választási kapituláczióban foglalt ily szellemű feltételek és követelések teljesítését VI. Incze pápa mindjárt választása után kereken megtagadta. S VI. Orbán pápának magatartása e törekvésekkel szemben, rendelete a bibornoki jövedelmek egy részének hovafordítása tárgyában, reformtörekvései, a bibornoki testület kiegészítésére vonatkozó tervei, végül a bibornokok tervszerű mellőzése a kormányzati ügyekben világosan mutatták, hogy a bibornoki testület törekvései ő benne pártfogóra nem találnak. Hogy e két ellentétes törekvés a két tényező között feszültséget hozott létre, az természetes, és az érdekek surlódásából támadt feszültség a helyett, hogy kiegyenlítődött volna, mindinkább növekedett, míg végre teljes szakításra vezetett.

Abba a küzdelembe, mely a fondii választás után a két pápa között megindult, az európai államok is politikai álláspontjuk szerint beleszóltak, egyik vagy másik pápa mellett foglalva állást. Magyarország a szakadás kitörésekor VI. Orbán pápa, mellett foglalt állást, és ez állásfoglalásnak hivatalos kijelentése abban az 1379-ben Zólyomban kelt oklevélben foglaltatik, melyben Venczel római és Lajos magyar király VI. Orbánt ismertek el a római anyaszentegyház igazi, törvényesen megválasztott és törvényszerűen megkoronázott apostoli főpapjának. Ez álláspont mellett Magyarország mindvégig megmaradt, és leszámítva egy-két esetet, hazánkban az avignoni obedienczia párthívekkel nem bírt, egyházi ügyeiben a római pápa befolyása érvényesült.

Pedig az európai fejedelmek egyikének, V. Károly franczia királynak fejében ekkor megfordult volt a gondolat, hogy IV. Károly császárt és Lajos magyar királyt VII. Kelemen pártjára vonja. IV. Károly császár nővére a franczia király anyja volt, e rokonsági kapocsnál fogva remélte a franczia király, nagybátyját megnyerni. Ebbeli reményét még arra is alapítá, hogy Károly császár utolsó párisi látogatása (1378. elején) a jó

viszonyt a két uralkodó között megerősíteni látszott.[1] A mi a magyar királyt illeti, a franczia király abból a föltevésből indult ki, hogy Lajos, mint a franczia királyi ház rokona, Anjou Károlynak, Szent-Lajos testvérének egyenes leszármazója, hallgatni fog reá, mint a ház fejére, annál is inkább, mert hisz a magyar és a franczia udvar között sűrűbb érintkezés állott fenn, sőt házassági tervről is volt szó Lajos leánya Katalin és Valois Lajos között. Azonkivül VII. Kelemen rokonságban állott a franczia királyi házzal, s ennek a révén, ha mindjárt e rokonság nagyon távoli is volt a császárral és a magyar királylyal is. Mindezt összevetve Károly király abban a reményben ringathatta magát, hogy sikerülni fog e két uralkodót az avignoni pápa pártjára vonni. Az 1378-ik év nyarán e két uralkodó részéről tényleg járt egy követség a franczia királyi udvarnál az egyházi kérdés ügyében. És Kelemen pápa pártja később sem adta fel a reményt, hogy a császárt és a magyar királyt magának megnyerhetik.[2] Ez időben a Kelemenpárti bibornokok, mint ezt egy reánk maradt emlékiratuk bizonyítja, meg voltak győződve arról, hogy uruk az európai fejedelmek között a magyar királyt is meg fogja ügyének nyerhetni.[3] Hiszen még arról is történik egyes forrásokban említés, hogy Lajos királyunk levélben kötelezte magát, hogy ő is arra a pártra fog állani, melyhez a franczia király tartozik.[4]

[1] Valójában Károly császár e látogatása a két uralkodó politikájának összeegyeztetését nem eredményezte. V. ö. Gottlob: Karls IV. private und politische Bezichungen zu Frankreich Innsbruck, 1883.

[2] L. A nyugoti nagy egyházszakadás VI. Orbán haláláig cz. munkámat. 118. l.

[3] L. Valois értekezését a Römische Quartalschrift 1893-iki évfolyamában 108. l. Sőt még 1380. ápril. 19-ike körül is indult Kelemen pápa részéről egy követ Magyarországba. Valois, La France etc. 1. köt. 273. l.

[4] U. ott. Még később, Lajos halála után, midőn felmerült a terv Mária magyar királynőt Lajos herczeggel, VI. Károly testvérével összeházasitani, VII. Kelemen ujra reményt táplált Magyarországot a maga pártjára hódithatni. Az e házassági ügyben Magyarországba küldött követek előbb Avignonba mentek, hol 1385 augusztus havában tartózkodtak. VII. Kelemen különben 1386 ápril. 8-ika körül egy követet küld Budára, valamint 1387. október 7-ike körül ismét egyet, az utóbbi Thomas de Bordelles pápai ajtónálló volt, ki Szlavoniába és Magyarország némely részeibe küldetett. U. ott. II. 310. Megjegyzendő, hogy 1381. márczius havában egy német-magyar követség járt Párisban az egyházszakadás ügyében.

E számítás azonban nem vált be. A körülmények másképp alakultak, és Lajos király VI. Orbán pártjára állott, ki Magyarország csatlakozását nem hagyta figyelmen kívül, és mintegy elismerése gyanánt az ország egyháznagyjai közül többet az

9. GÚNYKÉP VI. ORBÁNRÓL.

egyházi rangfokozat legmagasabbjával, a bibornoki kalappal tüntette ki.

A bibornoki testület tagjainak szaporítása VI. Orbánnak mindjárt választásától kezdve szándékában volt. Még 1378 szep-

tember 18-ikán a fondii választást megelőzőleg tartotta meg az első bibornoki kinevezéseket Valószinüleg 29 bibornokot nevezett ki ekkor, biztosan csak 28-ról van tudomásunk. Az ekkor kinevezettek sorában Magyarország is képviselve volt. Az esztergomi érsek, Demeter nyerte el ekkor a bibornoki kalapot, s titulus gyanánt a négy koronás szent vértanuról (Sancti Quatuor Coronati) templom jelöltetett ki részére.[1]

Az egyházszakadás történetének egyik főforrása Nieheimi Detre szerint az 1378-iki bibornoki creatio alkalmából Alsáni

10. AVIGNON.

Bálint pécsi püspök nyerte volna el a magyar főpapok közül a bibornoki kalapot. Ez azonban tévedésen alapul, mert a pécsi püspöknek valójában még néhány évig várnia kellett, a míg a kardinálisi méltóságot elnyerte.

A küzdelem a két pápa között olasz földön, az olasz királyság területén folyt le. Johanna nápolyi királynő, Orbán által mélyen megsértve, VII. Kelemen pártjára állott. A két pápa seregei 1379 szeptember 29-ikén Marinónál, Róma mellett ütköztek meg egymással. A győzelem Orbán pápáé volt, ki ez által az Angyalvár és a Vatikán birtokába

[1] Souchon, i. m. 1. k. 23. l. Eubel i. h. 23. l.

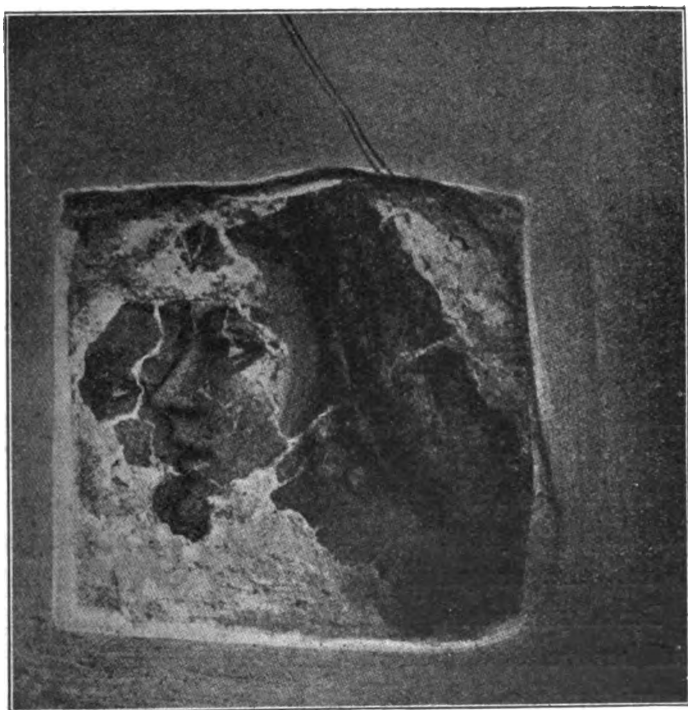
jutott. Kelemen attól tartva, hogy Orbán csapatai győzelmüket kihasználva, délfelé vonulnak, előbb Sperlongába, majd Nápolyba menekült, s midőn ott ellene lázadás ütött ki, hajóra szállott és Marseillen át 1379 június 20-ikán vonúlt be Avignonba.

Orbán pápa egyedül maradt az olasz harcztéren. 1380 április 21-ikén Johannát trónvesztettnek nyilvánította s az ítélet végrehajtását Durazzói Károlyra, Nagy-Lajos magyar király unokaöcscsére bízta, neki adományozva a nápolyi királyságot. Lajos a pápával szemben elfoglalt állásához képest a pápa ügyét fegyverrel is kész volt támogatni s Durazzói Károlynak kellő sereget bocsátott rendelkezésére olaszországi útjára. Károly seregével 1380 novemberében érkezett Rómába, hol közel egy évig időzött. 1381 június 1-én fogadta a pápa kezéből a sziczíliai királyságot mint hűbért, következő nap a királyi koronát. Ennek fejében Orbán unokaöcscsének, Prignano Ferencznek bizonyos területeket engedett át a nápolyi királyságban s még jelentékenyebb adományokat helyezett neki ügye sikerének esetére kilátásba.

Durazzói Károly ellenében Johanna nápolyi királynő is fegyverkezni kezdett. Francziaországban keresett és talált támaszt. Miután magának fiutóda nem volt, Lajos anjoui herczeget fogadta örökbe, kit viszont VII. Kelemen pápa erősített meg a nápolyi királyság birtokában s koronázott királylyá. Lajos hosszas készülődés után 1382-ben indult el olaszországi útjára. Durazzói Károly ezalatt nem vesztegelt tétlen. Rövid időre koronázása után a nápolyi királyság területére vonult, Johanna férjét, Ottó braunschweigi herczeget 1381 június 28-ikán San Germanonál megverte s Nápolyt ostrom alá vette. A felmentésre siető Ottót elfogta, mire augusztus 25-ikén Johanna feladta a várat. Károly őt Muro várába vitette, hol 1382 május 22-ikén megfojtatott.

A VII. Kelemen érdekében Anjou Lajos vezetése alatt megindított franczia vállalat nagyobb eredménnyel nem járt. Jóllehet a franczia hadsereg számra nézve nagyobb volt Károly

seregénél, az utóbbi hadászati tudományán megtört annak minden mozdulata. Lajos egymásután vereséget szenvedett és leszoríttatva a nápolyi királyság déli tartományaiba, hosszabb ideig mozdulni is alig tudott. Seregét a kiütött dögvész is tizedelte, azonkívül a sereg soraiban az elégületlenség jelei is mutatkoztak. 1384 szeptember 20-ikán Bariban bekövetkezett halála megadta

II. JOHANNA NÁPOLYI KIRÁLYNŐ.

a vállalatnak az utolsó döfést; a napolyi királyság Kelemenre nézve teljesen elveszett.

Egyedül Orbán pápa nem volt megelégedve az események lefolyásával. Azt remélte, hogy Károly sokkal hamarább fog Lajossal végezni. Elégedetlenségét növelte még a Károlylyal való folytonos surlódás is. Károly mit sem akart arról tudni, hogy Prignano Ferenczet, mint a pápa követelte, a nápolyi

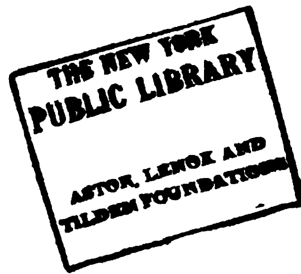
királyságban egész nagy országrészek felett tegye úrrá. Orbán pápa ezért 1383 nyarán azzal az elhatározással lepte meg környezetét, hogy személyesen leutazik Nápolyba, s ebbeli tervét környezetének minden ellenkezése daczára végrehajtotta. Aversában találkozott Durazzói Károlylyal, ki a pápát tiszteletteljesen fogadta ugyan, de ennek daczára mint fogolylyal bánt vele és Nápolyban őrizet alá vette. A bibornokok közbenjárására Orbán kiszabadúlt fogságából, mire elhagyva Nápolyt, Noceràba ment. Beavatkozásai a királyság belügyeibe alkalmat adtak Károly királynak arra, hogy a pápa ellen fegyverrel kezében föllépjen, s őt Nocerában ostrom alá vette. Orbán, kit környezete majdnem egészen elhagyott, kénytelen volt a királynak engedményeket tenni. A feszült viszony azonban közte és Károly között továbbra is megmaradt, s Anjou Lajos halála, az 1385-iki összeesküvés a pápa ellen, melybe a király is bele volt keverve, csak növelték e feszültséget. Az összeesküvés ugyan meghiúsult, az abban kompromitált kardinálisokat Orbán elfogatta, de most újból Károly királylyal tört ki a harcz. A pápa Károlyt az összeesküvésben való részessége miatt maga elé idézte, mire Károly haddal vonult újból a pápa ellen és Nocerát másodszor is megtámadta. A pápát szorúlt helyzetéből Anjou Lajos seregének romjai, melyeket magának megnyerni sikerült, mentették ki. Orbán Genuába ment, magával vive a fogoly bibornokokat, kiknek ettől kezdve, Aston Ádám kivételével, nyomuk vész.[1]

Nocerai tartózkodása alatt 1384 deczember havában tartotta Orbán pápa a második bibornoki creatiót. Ez alkalommal emeltetett Alsáni Bálint a bibornoki méltóságra. Valószinűleg deczember 17-ikén kapta meg a bibornoki kalapot, a presbiter bibornokok sorában, mint távollévő. A következő év január havában nyeri el a czímül szolgáló templomot és pedig a Szent-Szabina-egyház jelöltetett ki részére, melynek előbbi bibornoka Amelia

[1] L. ez eseményekről bővebben e sorok irójának munkáját: A nyugati nagy egyházszakadás VI. Orbán haláláig. Budapest, 1896.

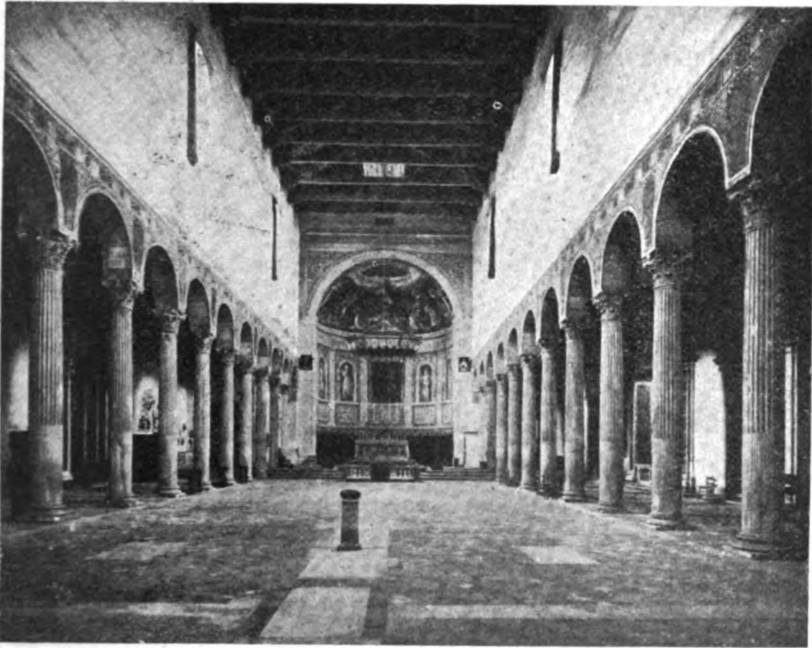

A RÓMAI SZENT-SZABINA-TEMPLOM.

János 1385 január vége felé Orbán pápa által méltóságától megfosztatott s 1386 deczember havában Genuában kivégeztetett.[1]

Az ekorbeli szokás szerint Alsáni Bálint pécsi püspöksége bibornoki kinevezésével megszűnt, s neki tulajdonképen házát kellett volna cserélnie. Azonban ez nem történt meg. VI. Orbán pápa Alsáni Bálintot ép úgy meghagyta Magyarországon, mint Demeter esztergomi bibornokot. Alsáni Bálintot fölmentette a

12. A RÓMAI SZENT-SZABINA-TEMPLOM BELSEJE.

kúriánál való tartózkodás kötelezettsége alól és megengedte, hogy a pécsi püspökséget, mint annak kormányzója magának megtarthassa, mely minőségében haláláig meg is maradt.

Habár ilyformán Alsáni Bálint a pápa kegye folytán püspökségét tovább kormányozhatta, s a Rómába való költözés kötelezettsége alól fölmentetett, megmaradt az a másik kötelezettsége,

[1] L. Eubel és Souchon id. munkáját. V. ö. Karácsonyi, Magyarország és a nyugati nagy egyházszakadás 18. l.

hogy mint újonan kinevezett bibornok, magát a pápánál bemutassa és annak kezeiből a bibornoki kalapot átvegye. E kötelezettségének Alsáni Bálint azonban most még nem tett eleget. Nem tudjuk, hogy mi okból, de a pápai udvarban nem jelent meg. VI. Orbán pápa halála után utódai, IX. Bonifácz, VII. Incze is hiába várták a pécsi püspököt, hogy az apostolok utódjánál személyesen bemutatkozzék. Csakis XII. Gergely pápa alatt jelent meg Bálint bibornok a pápai udvarban, akkor sem tisztán azért, hogy a bibornoki kalapot átvegye, hanem, mint látni fogjuk, Zsigmond királynak képében.

III.

Magyarország a nyugati nagy egyházszakadás kitörtekor a római pápa pártjára állott, s e pártfoglalásához mindvégig hű maradt. Hazánknak a szentszékhez való viszonyáról e korból bő adatok nem állanak rendelkezésünkre, nem főleg a XIV. századból, és csakis Zsigmond idejében csörgedezik bővebben a forrás, melyből Magyarország e viszonyára nézve meríthetünk. A magyar egyházi beléletre vonatkozó adatok közül is igen kevés vonatkozik a pécsi püspökségnek Bálint bibornok korabeli történetére.

Még XI. Gergely pápa idejéből birunk egyes okleveleket, melyek a pécsi püspök, illetve a püspökség részére adattak ki általa. Alig két évvel püspöki kinevezése után, Bálint püspök panaszszal járúlt püspöksége jogai védelmében XI. Gergely pápa elé. Az ügy előzményeire vonatkozó iratokat nem birjuk, reánk csak az az oklevél maradt, melylyel Gergely pápa 1376 január 16-ikán a panasz ügyében a vizsgálatot elrendeli.

A püspök panaszának az volt a tárgya, hogy a püspökség jövedelmét képező különféle javadalmak, úgymint várak, városok és egyéb ingatlanok és ingóságok, adók, jövedelmek stb., az idők folyamán egyházi és világi személyek, érsekek, püspökök, főurak s mások által jogtalanul elidegeníttettek, illetve az azo-

kat elidegeníteni szándékozók a törvényes hatalomtól támogatásban részesülnek, a mi neki, püspöki jövedelmének csonkításával, érzékeny kárt okoz. Jogorvoslat végett a szentszékhez fordulván, a pápa nem késett a püspök jogainak megvédésére közbelépni. A mondott napon kelt Gergely pápa rendelete[1] az esztergomi érsekhez, a veszprémi püspökhöz és a czikádori apáthoz. E rendeletben röviden ismertetve az ügy mibenlétét, utasítja a nevezetteket, hogy a püspök jogainak megvédésére mindent kövessenek el, s főleg ügyeljenek arra, hogy senki által annak jogai ne csorbíttassanak, s anyagi érdekei kárt ne szenvedjenek.[2] Meghagyja nekik egyúttal azt is, hogy szükség ese-

13. XI. GERGELY ÓLOMPECSÉTJE.

tén egyes felmerülő esetekben vizsgálatot indíthatnak meg, s akár együttesen, akár külön járhassanak el, sőt felhatalmazást ad arra is, hogy egyikük a másik által megindított eljárást szükség esetén be is fejezhesse. Hogy mi történt e pápai rendelet kibocsátása után, arról, sajnos, nincs tudomásunk. Forrásaink hallgatnak arról, vajjon történtek-e intézkedések a püspökség jogainak megvédésére. Abból azonban, hogy a következő időben nem maradt semmi nyom reánk Bálint püspök újabb ez irányú panaszai felől, méltán következtethetjük, hogy az ügy

[1] Békefi, A cikádori apátság 76-ik lapján hibásan XI. Benedeket mond, XI. Gergely helyett.

[2] Az oklevél Kollernél, III. k. 182/184. Fejér, IX/5. 596/598. ll.

oly megoldást nyert, mely a püspökség jogait és érdekeit egyaránt kielégítette és megoltalmazta.

Kitünik ez ügyből, hogy Alsáni Bálint éber és körültekintő figyelemmel őrködött püspökségének jogai fölött. Azonban nemcsak a püspökség világi javaira terjeszté ki figyelmét. Kiterjedt az a lelki ügyekre épúgy, mint a világiakra.

Egyházjogi felfogás szerint egyházi méltóságok és javadalmak elnyerésére az úgynevezett «defectus nativitatis» akadályt képez, és az ebben szenvedő csak akkor nyerheti el az állást vagy javadalmat, ha az alól az illetékes egyházi tényezők fölmentést adnak. Úgy látszik, hogy a pécsi egyházmegyében ily eset nem tartozott a ritkaságok közé, s Alsáni Bálint maga folyamodott a pápához, hogy neki ily esetekben a fölmentésre jogot adjon. Gergely pápa hajlott is erre a kérésre és ugyancsak 1376 január 16-ikán Bálint püspöknek a kért fölhatalmazást megadta.[1]

A lelkiek terén nemcsak ebben az ügyben fordult Alsáni Bálint a szentszékhez. Az egyházmegyéjében fekvő, s örökös tulajdonát képező Alsánban Szent-Ferencz hitvalló tiszteletére nagy költséggel templomot kezdett építeni, s hogy annak látogatottságot biztosítson s a templom építésének befejezésére a hívek áldozatkészségét igénybe vehesse, a pápához fordult búcsú engedélyezése végett. És Gergely pápa a püspök ebbeli kérését szívesen teljesítette, s 1376 január 16-ikán kelt bullájában a nevezett templom részére 10 évi időtartamra 100 napi búcsút engedélyez.[2] Bizonyos, hogy ez Bálint püspöknek, az alapítónak kérelmére történt, s valószínű, hogy Gergely pápának ugyanez nap s a tatárok által elpusztított a pécsi egyházmegyében fekvő s kökényi templom részére ugyancsak 100 napi

[1] Koller, id. h. 173/174. ll.

[2] U. ott, 175/176. ll. XI. Gergely pápa regestáiban már 1375-ben van nyoma ennek. A vatikáni levéltárban a Garampi-féle czédulák szerint 1375-re ily följegyzés található: Indulgentia ad fabr. ecclesiae, quam Valent. ep. Quinqueeccl. aedificari facit in loco de Alsan. A Garampi-féle czédulák szerint Greg. XI. bull. div. VI. t. 3. p. 543t. u. o. 550 iam constructae. Dr. Lukchich József úr szives közlése.

búcsút engedélyező bullája szintén Bálint püspök közbenjárására adatott ki.[1] Tőle magától a későbbi évekből két oklevelet említünk, melyek búcsú adásáról szólanak. Az egyikkel 1386 október 4-ikén a pálosrend strezai, Mindszentekről czímzett templomának egy évi és 80 napi búcsút engedélyez és pedig a templom építőjének Bessenyői Jánosnak kérelmére. Ebbeli rendelkezését ugyanaz év november 4-ikén Miklós nándorfejérvári és november 28-ikán János győri püspökök is megerősítik.[2] Ezt megelőzőleg 1386 junius 5-ikén a boldogságos Szűz tiszteletére épített veszprémvölgyi monostornak ad 140 napi búcsút.[3]

Személyes pártfogásban is fölemelte szavát Bálint püspök. Gergely pápa korából egy ily adatunk van, a pápának 1376 január 19-iki levele, melylyel Miklós fiának Imre reguni főesperesnek Bálint püspök közbenjárására bármely megüresedett vagy megüresedendő javadalom elnyerésére, akár személyesen, akár megbízott által, jogot rezervál.[4] Hogy ez a püspök ajánlatára történt, azt maga a pápai oklevél mondja, megjegyezvén, hogy Imre főesperes a püspöknek «szeretett» tanácsosa.

Ugyanakkor, a midőn Alsáni Bálint a pécsi püspökség jogainak megvédésére emelte föl szavát, a pécsi káptalanban is föltámadt a vágy kiváltságainak megerősítése után. A káptalan is a pápához fordult a megerősítés végett. Nem lehetetlen, hogy Bálint püspök maga is közbenjárt káptalana érdekében a pápánál; erre látszik mutatni az a körülmény, hogy a pápai megerősítő oklevél ugyanaz nap kelt, a mikor a többi fent elősorolt s Bálint püspököt illető pápai iratok. E megerősítő levélben Gergely pápa a pécsi káptalannak összes egyházi és világi kiváltságait és szabadalmait, a neki adományozott búcsúkat stb. bárkitől, akár a pápáktól, akár világiaktól nyerte azokat, ünnepélyesen megerősíti.[5]

[1] U. ott, 177/178. ll.
[2] Orsz. ltár, DL. 34650.
[3] U. o. DL. 7210. 1375-ben XI. Gergely pápa a pécsi és a veszprémi püspököknek meghagyja «ut iuramentum fidelitatis recipiant a Zagrabense, olim Transilvanense episcopo.» Dr. Lukcsics József úr szives közlése a vatikáni levéltárból a Garampi-féle jegyzetekből.
[4] U. ott, 185/186. ll.
[5] U. ott, 174. l.

Püspökségenek első éveiből ezek a reánk maradt adatok, melyek Bálint püspök viszonyát a szentszékhez és egyházi téren kifejtett szereplését megvilágítják. Az egyházszakadás bekövetkezte után, 1382-ből való az első nagyobb jelentőségű dolgot tárgyaló oklevél, mely egy az esztergomi érsek és a pécsi püspök közt fölmerült peres ügyet intéz el.

14. DEMETER ESZTERGOMI ÉRSEK PECSÉTJE.

VI. Orbán pápának 1382 június 8-ikán kelt bullája őrizte meg részünkre e peres ügy ismeretét, a nélkül azonban, hogy az ügy további lefolyásáról tudósítást adna. Az eset maga a következő volt.

Demeter esztergomi érsek 1382-re zsinatot hívott össze. Ezen a zsinaton az esztergomi érsekséghez tartozó papságnak, tehát a pécsi egyházmegyeinek is meg kellett volna jelennie, mert mint Demeter érsek panaszában előadta, úgy az alapítás alkalmából kimondatott, mint pedig a régi szokás alapján változatlanúl fennállott, hogy az ország egyházai és papsága az esztergomi érseknek alá vannak rendelve, azonkívül az esztergomi egyházmegyebeli papokkal együtt adózásra, hozzájárulásra is voltak kötelezve. Ez a kötelezettség a pécsi egyházmegyére is fennáll, mondja Demeter bíborornok panaszában. Ámde Bálint püspök ezzel ellenkező állást foglalt

el és egyházmegyéje papságának határozottan megtiltá, hogy a Demeter által hirdetett zsinaton résztvegyen. Hivatkozott e tilalom kiadásakor a kiváltságokra, melyeket állítólag a szentszék adott volna a pécsi püspöknek, az oklevél előmutatását azonban megtagadta. Demeter bíbornokérsek jogorvoslatot keresett a kúriánál, mely a bácsi prépostot 1382 június 8-ikán oda utasította, hogy ez ügyben indítsa meg a vizsgálatot, s a Demeter bíbornok panaszában előadottakra nézve a tanúkihallgatást eszközölje s a mennyiben a panasz jogosúlt, gondoskodjék arról, hogy a régi szokás továbbra is fenntartassék. Egyúttal felhatalmazást ad neki arra is, hogy azokat, kik bármely okból tanúvallomást tenni nem akarnak, ennek letevésére egyházi cenzurákkal is kényszeríthesse. Hogy miként végződött ez az ügy, arra nézve további adataink nincsenek.[1]

IX. Bonifácz pápa idejétől kezdve Alsáni Bálint nevével mind sűrűbben találkozunk a pápai oklevelekben. Nagyrészt csekélyebb jelentőségű alkalmakkor tétetik említés róla, így javadalmak adományozásánál, melyeknél közbenjáróul szerepel. Ezek mellett azonban komolyabb, nagyobb jelentőségű ügyekben is rátalálunk Bálint bíbornok szereplésének nyomaira.

VI. Orbán pápa idejében a szentszék Petrus de Pisis törvénytudort, a kuria ügyvédjét küldte Magyarországba, a pécsi egyházmegyébe, bizonyos ügyeknek elintézése végett. Az ily fajta küldéseknél a tartózkodásának költségeit, szokás szerint az illető terület, egyházmegye papsága viselte, akár birt mentességgel, akár nem, bizonyos arány szerint kivetve. Így történt most is. Bálint bíbornok a költségeket egyházmegyéje papsága közt felosztotta és meghagyta a fenhatósága alá tartozó szekszárdi kolostor apátjának, hogy a reá eső hányadot bizonyos záros határidő alatt, fizesse meg. E meghagyást a püspök megbízásából Miklós pécsi olvasó kanonok, mint ez alkalomra külön felhatalmazott, adta ki. Miklós szekszárdi apát a meghagyásnak eleget nem tett, a

[1] Koller, id. h. 189/190. ll. Fejér, id. h. IX/5. k. 596/598. ll.

fizetést megtagadta. Ennek az volt az első következménye, hogy Bálint püspök és papsága kénytelen volt a szekszárdi apátra eső részt is megfizetni. Miklós olvasó kanonok, a szekszárdi apáttal szemközt kénytelen volt erősebb eszközökköz nyúlni, miután itt világos engedetlenség forgott fenn az egyházfővel szemben. Ezért Miklós apátot és az ügyben részes többi személyt is egyházi átok alá vetette. Csakhogy ennek nem volt semmi eredménye. Miklós apát és társai az ellenük kimondott egyházi átkot föl sem vették, makacs ellenállásukban továbbra is megmaradtak, s nem igen igyekeztek az egyházzal ismét kibékülni. Bálint püspök erre a pápához fordult, s előadva, miszerint ő még mindig nem kapta meg azt az összeget, a mit érette kifizetett, kérte a szentszéket, hogy neki elégtételt szolgáltasson, jogorvoslásról gondoskodjék. Az 1391 január 9-ikén kiadott pápai oklevél ismerteti ez ügyet, a melyben a pápa János győri püspököt delegálta, meghagyva neki, hogy az ügyet vizsgálja meg, s felhatalmazva őt, hogy a Miklós kanonok által hozott ítéletet, a mennyiben jónak látja, még súlyosbíthatja is, a rendelkezéseinek ellenszegülőket pedig egyházi büntetéssel sújthatja, mely ellen fölebbezésnek helye nincs. Felhatalmazást ad továbbá a győri püspöknek arra is, hogy szükség esetén a világi karhatalmat igénybe vehesse.[1] Hogy miképen végződött ez ügy, azt nem tudjuk; Miklós szekszárdi apátot 1396-ig találjuk az apátok sorában.[2]

Bálint püspök különben is mindig éber figyelemmel és körültekintéssel igyekezett jogait megvédeni. 1403 körül a pálosok gyulai kolostorával keveredett pörbe, melyben hasonlókép nem tudván igazához jutni, ismét a szentszékhez fordult jogorvoslatért.

Az összetűzés tárgya elbirtokolási kérdés volt. A gyulai apát ugyanis Dörgicse — melyet a kolostorbeliek Szentagának neveznek — helység közelében, melynek birtoka a püspök és a kolostor között vitás volt, egy utat, melyet a város lakosai, többek között a plébániába menet is használtak, már régebb

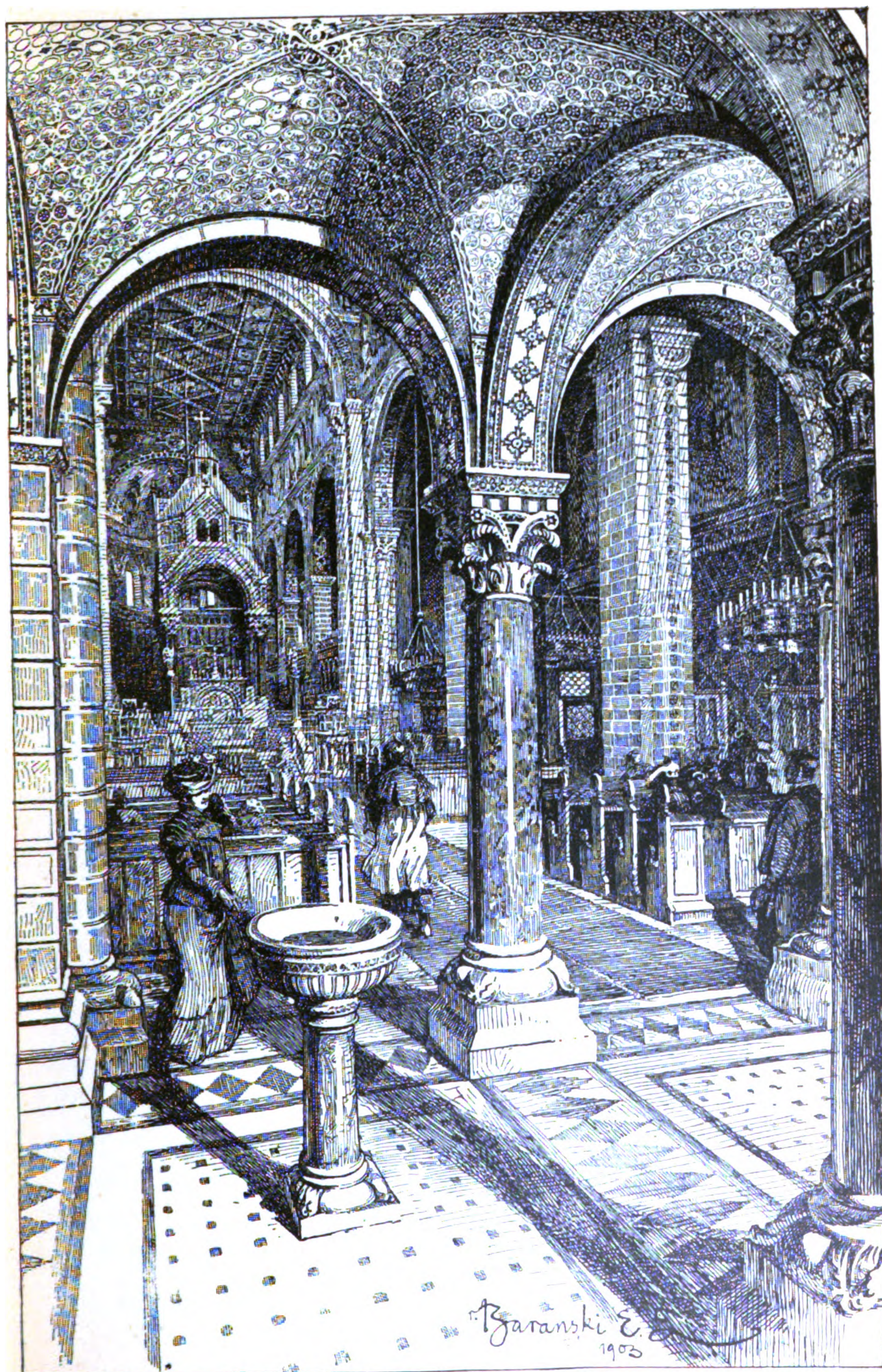
[1] Monumenta Vaticana. IX. Bonifácz pápa bullái, 1. k. 128/129. ll.
[2] Fraknói, A szekszárdi apátság története, 56. l.

15. IX. BONIFÁCZNAK A GYULAI PERBEN KIADOTT BULLÁJA.

időtől fogva elfoglalt, azt a közlekedés elől két széles és mély árokkal elzárta, azonkívül czölöpökkel és más építményekkel akadályozta az azon való közlekedést. Ezzel be nem érve, ugyancsak nevezett helység közelében még egy másik útat is, melyen a nevezett község lakosai gabonájukat, fájukat szállítani szokták, szóval a mely szintén egyik főközlekedési útul szolgált, szintén hasonló módon elzáratott, azonkívül a község határában fekvő, a püspökség tulajdonát képező kaszálót tényleg elfoglalta. Az apát vikáriusa, Ferencz, a kolostor perjele, István, és a kolostor tagjai nyilt hatalmaskodást is követtek el, a mennyiben 1400 július havában az említett birtokon lakó Máté nevű zsellért minden igaz ok nélkül megtámadva, botjaikkal véresre verték. Ezt követte egy másik hatalmaskodási eset, a mikor ugyanis szintén a püspökségnek nevezett helységbeli jobbágyai közül többeknek disznait és borjait kutyáik által széttépették, s ily módon 60 arany forintnyi kárt okoztak nekik s közvetve a bíbornoknak.[1]

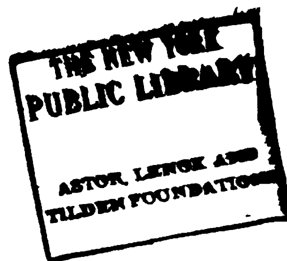
E panaszra a kúria meg is tette a maga részéről a szükséges intézkedéseket és Nicolaus Vordis pápai káplánnak és auditornak meghagyta, hogy az ügyet vizsgálja meg, s annak eredményéhez képest «in curia», azaz Rómában hozzon ítéletet. Később azonban a szentszék ebbeli rendelkezését megváltoztatta és 1403 június 5-ikén kelt oklevelében máskép intézkedik. A vádlottak, az apát vikáriusa, a perjel és a szerzetesek ugyanis felszólaltak e határozat ellen, mondván, hogy ők szegénységüknél fogva nem képesek a kúriánál ez ügyet elintézni, ott nem jelenhetnek meg, s ezért folyamodtak az iránt, hogy a pör hazai földön döntessék el. A pápa méltányolta e kérést, és tekintettel arra is, hogy e pör hazai földön inkább folytatható Acciaioli Angelo bibornok pápai legátusnak meghagyja, hogy ebben az ügyben, idézze meg az érdekelt feleket, s a vizsgálat eredményéhez képest tegyen köztük igazságot.[2]

1 Monumenta Vaticana Series I. Tom. IV. Bullae Bonifacii, II. k. 569. l.
2 U. ott.

A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ BELSEJE.

Rajzolta Baransky Emil László.

A viszályba a pécsváradi kolostor apátja, Imre, a magyarországi benczések feje is beleszólt és fáradozásainak sikerült az ügyet, talán még a legátus fellépése előtt, békés úton egyezség által elintézni. Hogy miképen történt az egyezség, nem tudjuk. Bálint bíbornoknak erre vonatkozó, 1404 január 5-ikén Pécsváradon kelt oklevele csak annyit mond, hogy a nevezett apát közbenjárására a gyulai kolostor ellen Dörgicse ügyében folytatott pört békés egyezmény útján megszünteti, e pörben kibocsátott összes okleveleit érvényteleneknek nyilvánítja és visszaveszi, a kolostort pedig az összes következmények alól fölmenti.[1] A gyulai kolostor, úgy látszik, nem érte be ezzel az oklevéllel, hanem azt nagyobb biztonság okáért a kuriánál is bemutatta, kérve a pápát, hogy az egyezséget a maga részéről is erősítse meg. Bonifácz pápa ennek a kérésnek eleget is tett; 1404 február 27-ikén Rómában kelt bullájában megerősítette a kolostor kértére a kötött egyezséget, átírva egyúttal az egyezményt tartalmazó oklevelet is.[2]

IV.

De Alsáni Bálintot nemcsak mint panaszost és vádlottat látjuk az oklevelekben szerepelni, hanem mint a szentszék által kiküldött bíróval is találkozunk vele egy ügyben, mely főleg a benne szereplők egyéniségénél fogva érdemel figyelmet.

Zudar János, székesfejérvári prépost, ugyanis — a mint ezt Bonifácz pápának 1391 január 9-ikén kelt levelében olvassuk — előadta a pápánál, hogy őt, midőn egy ízben Székesfejérvárról néhai Erzsébet királyné udvarába ment volna, hogy a királynénál némely ügyeit elintézze, útközben megtámadták és kirabolták. Támadói Garai Miklós nádor vezetése alatt Neunai Treutel János fia Miklós, Kónya fia Frank és Kis Demeter voltak több más társukkal együtt. A kár, a mit szenvedett, elég tetemes

[1] U. ott, 595. l.
[2] U. ott.

volt, mert nemcsak pénzét rabolták el, hanem elvettek tőle kilencz lovat, melyek értéke 500 aranyat tesz ki, továbbá a kocsit, a melyen ép utazott, arany és ezüst edényeket és egyéb drágaságokat és más ingó tárgyakat, melyeket ő állása díszének emelése czéljából vitt magával, s a melyek értéke az 1000 aranyat meghaladta. Ezzel azonban a támadók nem érték be, hanem a prépostot foglyúl ejtve magukkal hurczolták, s a míg így egy-

16. GARAI MIKLÓS PECSÉTJE.

részt erőszakot követtek el a prépost ellen, másrészt országos botránynak lőnek okozói. A prépost támadói ellen megtette a kellő lépéseket, s pört indított ellenük; egyúttal pedig a pápához fordult a rajta elkövetett sérelem megtorlása végett, kérve, hogy bízzon meg valakit, ki ez ügyben neki elégtételt szolgáltasson. Bonifácz fent idézett oklevelében Alsáni Bálintot bízta meg a vizsgálattal, meghagyva neki, hogy hallgassa ki a feleket és tanúkat, s ha a panaszban foglaltak, a prépost megtámadása,

az ellene alkalmazott erőszak és a rablás tényleg megtörtént, akkor vesse a vétkeseket egyházi átok alá. Kimondja egyúttal, hogy a vétkesek mindaddig egyházi átok alatt maradnak, míg kellő elégtételt nem adnak, mire nézve a szentszéknél tartoznak magukat Bálint bíbornok által kiállítandó bizonyítvány által igazolni. A többi, a prépost és ellenesei között egyéb, az oklevélben nem részletezett peres ügyek is forogtak fent; ezekre nézve a pápa a bíbornoknak szabad kezet adott, hogy saját belátása szerint intézkedjék, kimondva, hogy fölebbezésnek ez alkalommal nincsen helye.[1]

Nincs tudomásunk arról, hogy miképen folyt le az ügy, de maga e pápai bulla érdekes világot vet az akkori idők jogi viszonyaira, a mikor a nádor — közfelfogás szerint a király után a törvények első őre — maga vetemedik egy egyházi főméltóság ellen, ily erőszakos eljárásra. Az erkölcsök nyersességét ez az eset eléggé megvilágítja, de mutatja azt is, hogy Bálint bíbornok tekintélyes állást foglalt el a korabeli magyart országi főpapok között, kik közül a pápa őt bízta meg az ügy elintézésével.

Egyházi állásából kifolyólag a bíbornok nem egyszer gyakorolt bírói tisztet egyházi személyek fölött. Bonifácz pápa bullái több ily működésének emlékét őrizték meg részünkre. Az első ilynemű esetről 1393-ból van tudomásunk. Tamás kanonok, a csázmai káptalan kincstárnoka,[2] bizonyos Wulsco fiát, Pétert, ki világi személy volt, megölte. Az egyházi törvények értelmében kanonokságától megfosztatott, s a pápa egy Miklós nevű papra rendelte azt átruházni. A zágrábi püspök illetve helyettese a szentszéktől nyert megbízás ellenére vonakodtak eleget tenni a pápa parancsának. Erre Alsáni bíbornok bízatott meg az ítélet végrehajtásával, de, úgy látszik, ő sem járhatott el ez ügyben, mert az 1393 október 27-iki bulla szerint a pápa az ügy elintézését

[1] U. ott, 1. k. 127. l.

[2] Az oklevélben Thomas Brinneni áll, az utóbbi név valószínűleg elrontott. U. ott, 228/229. ll.

Miklós választott potenzai püspökre bízta.[1] Egy másik ily ügy volt Prágai János (Johannes de Praga) ügye, kit Bálint bíbornok több rendbeli vétsége miatt megfosztott pécsi kanonokságától. Hogy mik voltak az indító okok erre, azt az oklevél nem mondja meg; az általa bírt kanonokság későbbi sorsáról annyit tudunk, hogy előbb Benedek Balázs fia, pécsi egyházmegyei pap bírta, majd a pápa azt 1396 július 26-ikán Györgynek, Pál fiának, a pécsi káptalan őrkanonokjának adományozta.[2]

IX. Bonifácz pápa uralkodásának mindjárt első évében Bálint bíbornok azzal a kéréssel fordúlt a pápához, hatalmazza fel őt arra, hogy a pécsi káptalanban, vagy a vele összefüggő társ-

17. IX. BONIFÁCZ ÓLOMPECSÉTJE.

egyházakban kanonokságokat adományozhasson. E kérelemnek a pápa 1389 november 12-ikén kelt bullájában eleget tett. Felhatalmazta a püspököt, hogy a pécsi káptalanban, illetve a hozzá csatolt egyházakban két kanonokságról szabadon rendelkezhetik, kimondva azt, hogy egy kanonoki javadalmat csak egy személy nyerhet el. Az adományozható kanonoki javadalmak minőségére nézve a pápa különbséget nem tett, s e tekintetben Bálint bíbornok úgy a pécsi káptalanban, mint többiekben mindjárt a püspök után közvetlenül következő, illetve a rangsorban legelső méltóság felett rendelkezhetett. Felhatalmazást nyert arra is, hogy az illető személyeket, vagy azok megbízottait az illető

[1] U. ott. V. ö. ez ügyre még az 1399 június 20-iki pápai bullát. U. ott, II. k. 137. l.

[2] U. ott, 327. l.

javadalomba beigtathassa, s kimondatott, hogy az illető személyiségére nézve akadályúl nem tekinthető, ha mindjárt több más javadalommal is bír. Az erre vonatkozó rendelkezéseivel netalán ellenkező egyéb, akár püspöki, akár más oldalról eredő rendelkezéseket a bíbornoknak jogában állott érvényteleneknek nyilvánítani s a pápa különösen lelkére köti, hogy az általa kinevezett s javadalmaikba beigtatott személyeket esetleges támadások és zaklatások ellen tőle telhetőleg megvédelmezze.[1]

A római kúria és Magyarország között az érintkezés a szakadás idejében is elég sűrű volt. A kúria hatalmi köre az egyházi ügyek terén ép a XIV. században vált a legnagyobb terjedelművé. Az egyházi élet összes szálai a pápák kezében futottak össze, kik az egyházi javak adományozását, betöltését is a maguk kezébe igyekeztek összpontosítani.

IX. Bonifácz pápa idejéből a szentszék ily jogainak gyakorlásával hazánk területén sűrűn találkozunk. A szokást, hogy a püspökök maguk fordulnak a pápához ajánló leveleikkel valamelyik papjuk érdekében, Alsáni Bálint is követte és IX. Bonifácz pápa uralkodásának első éveiben az ő neve fordul elő legtöbbször az ily természetű oklevelekben. Úgy látszik, hogy a hazai főpapok között az ő pártfogása volt a legbiztosabb a kúriánál. De ajánlásaiból látjuk azt is, hogy ő szívén viselte egyházmegyéje papságának érdekeit is, és e meleg érdeklődést nem vonta el a más egyházmegyékbe tartozó papoktól sem.

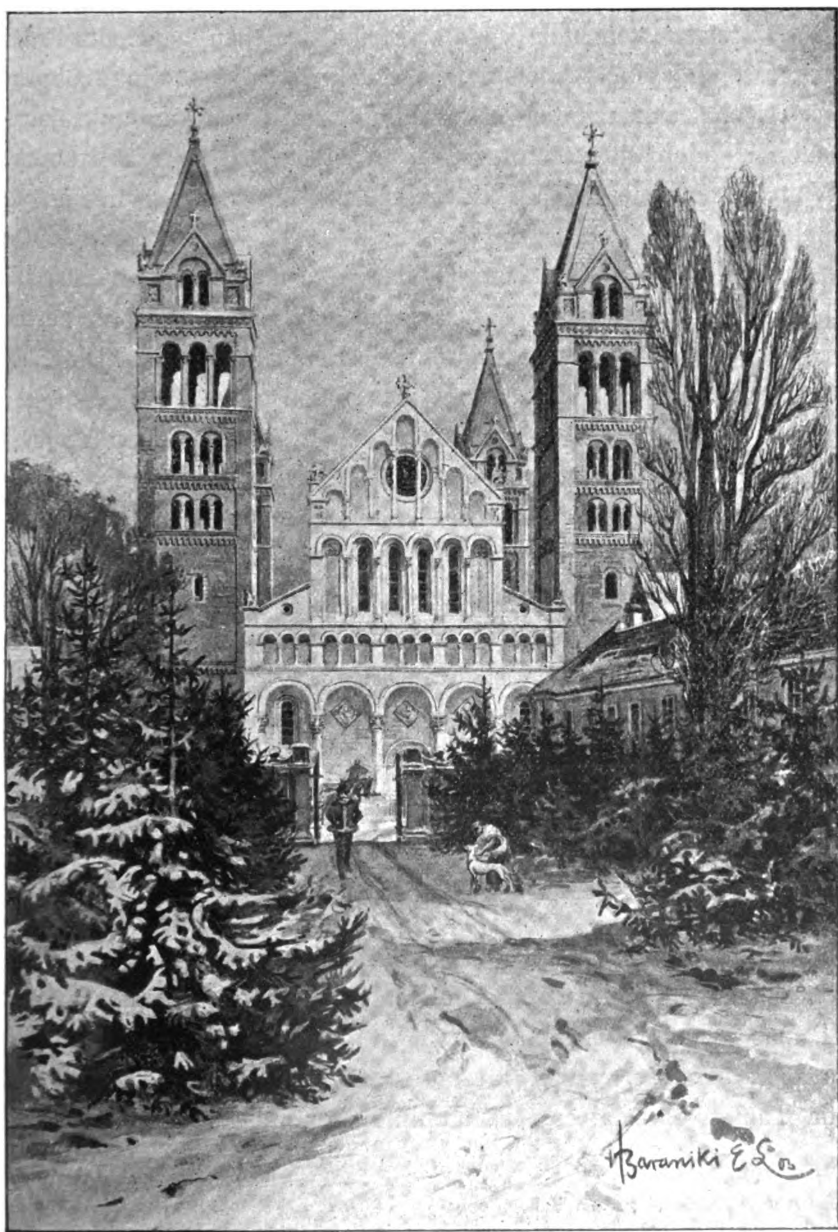
Alig hogy Bonifácz pápa a pápai trónt elfoglalta, Bálint püspök már közbenjárt nála egyik rokona, unokatestvére János fia László, pécsi kanonok érdekében. 1389 november 9-ikén a pápa a pécsi prépostot utasítja, hogy Lászlót esztergomi kanonokság birtokába segítse, illetve tudatja a prépposttal, hogy neki ilyet adományoz. Érdekes ez eset főleg azért, mert a pápai oklevélből értesülünk azokról a kellékekről, melyekkel egy ily javadalomra igényt tartónak rendelkezni kell. A pápa szigorú

1 U. ott, 13/15. ll.

vizsgálatot rendel el, vajjon nevezett László jól tud-e olvasni, jól fogalmazni és énekelni és máskülönben is alkalmas-e erre a méltóságra. Hozzáteszi, hogy az esetre, ha László kanonok énekelni nem tudna, esküdjön meg a prépost kezeibe, hogy egy év lefolyása alatt meg fogja azt tanulni.[1] Az ő közbenjárására kap a pécsi egyházmegyebeli papok közül Benedek fia Jakab pécsi egyházmegyei javadalmat 1389 november 12-én, melynek jövedelme, ha lelki pásztorsággal van összekötve, 25, ha a nélkül, 18 ezüst márkánál több nem lehetett.[2] Márk fia András a pécsi egyházban nyert javadalmat.[3]

De az érintkezés a szentszék és a pécsi egyházmegye papjai között nem szorítkozott pusztán javadalmak betöltésére. A magasabb egyházi méltóságokat Bonifácz pápa nem egyszer vette igénybe, látta el őket megbizásokkal, melyek részben saját egyházmegyejükre, részben más püspökségük területére vonatkoztak. E megbizatások azon rendszeres eljárásból folytak, melyet a XIV—XV. században a káptalani és egyéb javadalmak betöltésénél követtek. Egy ily javadalom elnyerése előtt az, kinek adományoztatott, vizsgálatnak volt kénytelen magát alávetni, vajjon megfelel-e a kánoni feltételeknek, csak ezután választhatott a javadalmakból, mely után a beiktatás következett. E teendők elvégzésére a szentszék egy, illetve több biztost küldött ki, kik vagy maguk vagy helyettesük által jártak el a reájok bízott ügyben. Ily biztosokul Bonifácz pápa a pécsi egyházmegyebelieket sürün vette igenybe és pedig nemcsak a pécsi, hanem a többi egyházmegyékre vonatkozólag is. Mint ilyenek szerepelnek Bonifácz pápa bulláiban a pécsi prépost, a pécsi kanonokok közül az őrkanonok, az olvasó és éneklő kanonokok, továbbá a baranyai olvasókanonok, a baranyai főesperes, a pécsi egyház főesperese, a pécsi vikárius, Renden János pécsi kanonok, a pécsváradi, szenttrinitási, szekszárdi, ábrahámi, iváni, báthai és

[1] Mon. Vaticana. Bullae Bonif. 1. 3—5. l.
[2] U. o. 12. l.
[3] U. o. 18.

18. A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ KÜLSEJE.

a gotkói apátok, a valkói főesperes, az iregi és a pozsegai prépost, kik a legkülönfélébb ügyekre kapnak a pápától megbizatást.[1]

Az ügyek, melyek Alsáni Bálint idejében a szentszéknél megfordultak s melyekben a pápa intézkedik, a legkülömbözőbbek, az egyházi élet minden változataiból, kezdve a kanonoki javadalmak adományozásától egész a gyóntató megválasztásáig. Változatos képét tárják ez oklevelek elénk az egyházmegye beléletének.

Az egyházi hierarchia egyik legmagasabb fokára, a püspöki méltóságra ebben az időben a pécsi egyházmegyéből is került egy férfiú. Pécsi Benedek, ágostonrendű szerzetest Bonifácz pápa 1395 november 29-ikén a sydoni püspökségre nevezi ki.[2] János fia, György, pécsi kanonok pedig 1408 február 20-ikán ardsisi püspökké neveztetett ki.[3]

A káptalani javadalmak és kanonokságok adományozásánál a pécsi egyházmegye számos esettel van képviselve. És pedig úgy olyan esetekkel, melyekben pécsi egyházmegyei pap saját egyházabeli javadalmakat nyer el, mint pedig olyanokkal, midőn idegen egyházbeli kanonokságra neveztetik ki vagy midőn idegen papot ültetnek pécsi egyházmegyei javadalmakma, Nem sokára, hogy a pápai trónt elfoglalta, Rakodagi Jakab fiát László pécsi klerikust nevezi ki Bonifácz pécsi kanonokká.[1] Garázda Jánost 1389 deczember 6-ikán pécsi főesperessé neveztette ki.[2] Tamási Ferencz fia Gergely, Pál fia Mihály, György fia János, György fia Pál, fia János, Miklós fia Tamás, Simon fia Pál pécsi kanonokságot nyernek; Csáki Balázs fia János gyüdi plébánossá és pécsi kanonokká neveztetett ki.[3] János fiának Mártonnak a valkói, Tamás fiának Péternek az azvágyi főesperességet adományozta a pápa András, valkói főesperes császmai prépost, Brumenus fia Tamás császmai custos, utóbbi Zsigmond király közbenjárá-

1 A nevek a Mon. Vaticana Bullae Bonifatii IX. két kötetéből vannak összeállítva.

2 U. o. I. köt. 307. l.

3 U. o. II. köt. 410 s kk. l.

4 U. o. I. köt. 25. l.

5 U. o. I. köt. 51. l.

6 I. kötet 100., 237., 250., 327. l. II. köt. 178., 309., 426., 464. l.

sára pozsegai kanonok lett;[1] kinek javadalmazása nem is volt valami fényes, mert évi jövedelme nem haladhatta meg a 10 ezüst márkát. A pécsi egyházmegyének kötelékébe tartozók közül idegen egyházmegyékben a következők nyertek kanonoki javadalmat: János fia László, kiről már megemlékeztünk volt, esztergomi, Demeter fia László kalocsai, Domokos fia Demeter boszniai, Miklós fia Balázs fejérvári, János fia Miklós zágrábi Márton fia Miklós boszniai, Harsányi Miklós fia Antal bácsi, Zdenchi Gergely fia Demeter kalocsai kanonokságot kaptak. Ugyancsak az egyházmegyébe tartozó Pozsegai Benedek fia Bálint váradi kanonokká lesz 1392 márczius 26-án s ugyanazon év május 17-én más javadalomra kap adományt az esetre, ha kanonokság nem lenne üresedésben. Voychistii János fia Jakab pécsi klerikus zágrábi kanonokságra, Péter fia Mihály fejérvári, Zsibóti Péter fia Balázs bácsi, Tamás fia Péter boszniai, Bodrogi Mihály, a czikádori szt. Péter plébánia rektora, kalocsai kanonokságra neveztetett ki. János, Fábián fia pedig Zsigmond király közbenjárására vasvári prépostá neveztetett ki, mely állás 100 ezüst márkát jövedelmezett. István Balázs fia pedig a fejérvári Szent-László-oltár rektorságát nyerte el évi 100 arany forint jövedelemmel. Idegen egyházmegyebeli a pécsi egyházmegye területén több izben nyert kanonoki javadalmat. Így Lőrincz fia Miklós, ki boszniai kanonokságból, Hohenfelsi Ottó, ki a regensburgi egyházmegyéből helyeztetett át pécsi kanonokságba. Gergely fia Demeter bácsi, János fia Miklós zágrábi kanonok volt, mielőtt pécsi kanonokságot nyert. Fábián fia Simon a zágrábi egyházmegyéből neveztetett ki a pozsegai Szent-Péter-egyház kanonokságára, Dubiczai Pál fia Pál ugyanazon egyházmegyéből lett pécsi kanonokká, Tamás fia Máté pécsi kanonok pedig a nyitrai egyházmegyének volt tagja.[2]

A szentszék az adományozási jogot plébániák, kápolnák és

[1] U. o. I. 158. II. 61., 105.

[2] U. o. I. kötet 3., 19., 21., 39., 91., 124., 126., 138., 192., 196., 215., 217., 278., 308. ll. U. o. II. kötet 284., 330., 360., 473., 602. ll.

egyéb javadalmak üresedése esetén sem hagyta érvényesítetlenül. Pál fia Sebestyén, a mohácsi Szüz-Máriáról nevezett plébániát, Szöllősi György a dabóczi plébániát, Hertelendi István fia Benedek, a hagymási plébániát, Ujfalvi Balázs fia István a pécsi várban levő Szüz-Mária-kápolna, Szent-István-oltárának rektorságát, Csöményi Pál fia Dénes az alsó-bácsai, Etei Domokos fia Péter az ethei, Imre fia Márton a szécsi, Gredistyei Pál fia István a bogdásai, Gergely fia Illés a sarnói plébániát kapta. Pécsi egyházmegyei javadalmakat nyertek Benedek fia Jakab, Márk fia András, Szilvester fia Szilvester, a két utóbbi pécsi kanonok, István fia János, Posagalbari Kelemen fia Lukács, Rudinai István fia János és Árpádi Pál fia András. Azok az esetek, melyekben pécsi egyházmegyei idegen javadalmat, vagy idegen egyházmegyebeli pécsi javadalmat nyert, aránylag ritkák voltak. Oka ennek valószinüleg abban rejlik, hogy az adományozott javadalmak nagyrésze lelkipásztorsággal lévén összekötve, nem mutatkozott czélszerűnek, oda idegen egyházmegyebelieket ültetni. Mindamellett voltak ily esetek, így a pápa György fia János pécsi papnak veszprémi javadalmat, Bodola Jakab fia Mihálynak váradi javadalmat adományoz, a széplaki plébániát Imre fia Miklós esztergomi pap kapja, György fia Márk bácsi plébániát kap. E javadalmakra az adományozás a szokásnak megfelelőleg lelkipásztorkodással kapcsolatban vagy a nélkül történik. Ha az adományos a megtartott vizsgálat alapján a lelkipásztori működésre alkalmasnak találtatott, az előbbi, ha nem, az utóbbi osztályba tartozó javadalomra tarthatott igényt, minek megfelelőleg javadalmazása is változott.[1]

Általánosságban a lelkipásztori működéssel kapcsolatos javadalmak évi jövedelme 25, az a nélküli javadalomé 18 ezüst márkánál nagyobb nem lehetett. Voltak azonban kivételek is, így a széplaki plébánia 32, az ethei 50, a bogdásai 20, a sarnói 100, a bácsi 20 a dabóczi 24, a hagymási 20 arany forint

[1] Ezek az esetek ugyanott I. kötet 12., 18., 37., 96., 239., 324. ll. II. kötet 5., 46., 95., 288., 291., 303., 307., 308., 420., 430., 433., 434., 445., 447. ll.

jövedelmet hajtott. A kanonoki jövedelmekre is birunk némi adatokkal. Garázda János pécsi kanonoksága 55, főesperessége 40 arany forintot jövedelmezett, János fia György a pécsi Mindenszentek-kápolnája rektorának jövedelme 50 arany forint volt, András valkói főesperes 100, Tamás Miklós fia 12 ezüst márkával rendelkezett.[1]

Az itt felsorolt eseteken kívül apáti kinevezésekkel is találkozunk. Bonifácz pápa 1402 augusztus 30-án a czikádori, 1403 május 4-én a bátai apátságoknak ad új apátot, az előbbire Tamást, a római Szent-Sebestyén egyház tagját, utóbbira Móricz fiát Móriczot, a pécsváradi monostor tagját nevezve ki.[2] 1403 június 9-én pedig a pécsváradi konvent kiváltságait erősíti meg, átírva szent Istvánnak, Gézának és Károly királynak e tárgyú kiváltságleveleit.[3] Pápai káplánságot Miklós szekszárdi apát kapott 1396 november 13-án.[4]

Javadalom fölcserélésére és javadalom elvételére egy-egy esetről van tndomásunk. 1393 január 1-én a pápa megengedi, hogy Orbán fia Domokos, a pécsi Szent-György-, és Márk fia Péter, a pozsegai Szent-Péter-egyház mesterei, kanonoki javadalmaikat kölcsönösen felcserélhetik.[5] Miklós fiát György pozsegai kanonokot bűne miatt megfosztotta javadalmától.[6] Ugyancsak e sors jutott osztályrészül Szászi Benedeknek, a széki plébánia rektorának, kinek bűnei egész lajstromot tesznek ki. A pápai irat szerint Szászi Benedek egyháza ingó és ingatlan vagyonát, de főleg a szentek ereklyéit elidegenítette, híveinek a szentségeket nem szolgáltatta ki, mások javait eltulajdonította, egy szűzön erőszakot követett el, egy papot megkínzott és füleit levágta s tetézte mind e bűneit azzal, hogy ágyasától származó fiait az emésztő gödörbe temette, el, hol azoknak holttestére rábukkantak. Mindezekért a pápa szigorú vizsgálatot rendel el, vele a pécsi prépostot

1 L. az erre vonatkozó adatokat a már idézett helyeken.

2 U. o. II. kötet 455. és 526. ll. V. ö. u. o. 456. és 530. ll.

3 U. o. 572. s kk. ll.

4 U. o. II. kötet 4. l.

5 U. o. I. kötet 210. l.

6 A vizsgálat megejtésével és az itélet végrehajtásával a pécsi prépost volt megbízva. U. o. I. kötet 215. l.

bízza meg, reá bízva az ítélet végrehajtását, a javadalomtól való megfosztást is.[1] Egyúttal, ha a javadalomban üresedés állana be, azt Imre fiának Mártonnak adományozza.[2] A javadalomban tartózkodás alól Gál baranyai főesperes, de Canaziis (?) Roger pozsegai prépost és Mihály fia János, pécsi kanonok mentetett föl, míg a rudinai benczés kolostor tagja, István, a szerzetből való kilépésre és más szerzetbe, esetleg a világi papság sorába való átlépésre kapott engedélyt.[3] Egy esetben pedig a pápa a pécsi egyházmegyei Szent-Erzsébet ispstály élére kormányzóul, miután kormányzója, Gál, a pálosok rendjébe lépett, világi embert, Lukács fiát Miklóst nevezi ki; ez állás jövedelme a 200 arany forintot túl nem haladta.[4] Továbbá 1402 márczius 11-én kelt oklevelével megengedi, hogy a váczi káptalan tolnamegyei decsi birtokán, melyet Szent-László király adományozása folytán bir, templomot építhessen és azt alkalmas elkészre bízhassa.[5]

Tisztán egyházi ügyek terén a szentszék beavatkozásának, befolyásának számos adatát birjuk Bálint püspöksége idejéből. Leggyakoribban búcsúk adományozásával találkozunk a pápai oklevelekben. Így nyer búcsút a zselizi Szent-László-monostor, a nagyfalvi Keresztelő-Szent-János-templom, a harsányi Mindenszentek-egyháza, az ozorai Szent-Margit, a majsai Szent-Péter, a pécsi Szent-Bertalan, a nagyhetényi Szent-Kozma és Dömjén, az illoki Szent-Anna, a breztoviczi Szent-Márton, a váznoki Szent-Miklós és a váraljai Boldogságos Szűz egyháza. A hosichi ágoston-rendű és a pécsi minorita-rend kolostora a Portiuncula-búcsúban, a szőllősi Szent-Demeter és a bodolai Boldogságos Szűz egyháza a velenczei Szent-Márk templomának búcsúiban részesült.[6] Mint ebből látható, búcsúk adományozásával Bonifácz pápa elég bőkezűen bánt s e kiváltságai a hitélet fokozására kétségkívül nagyban befolyhattak.

1 U. o. 332. l.
2 U. o. 333. l.
3 U. ott I. kötet 281., 286., 287., II. köt. 409. l.
4 U. o. I. kötet 228. l.
5 U. o. II. kötet 427. l.
6 U. o. I. kötet 195. l. II. kötet 96., 236., 238., 239., 250., 267., 273., 280., 296., 302., 327., 342., 396., 443. ll.

A kegyelmi tények közé sorozandók még a gyóntató szabad megválasztására szóló engedélyek, minőket az egyes pápák idejéből mindig nagy számmal találunk. IX. Bonifácznak is több ily engedélye maradt reánk, így az egyháziak közől Demeter, a zápolyai Szent-Miklós egyház rektora, Pozsegai György fia Mátyás, Thonai Péter fia Mihály, Sebestyén fia Pál, Kárászi Sebestyén fia Pál, a világiak közül Podversiai György és özvegye, .Dombói Domokos fia László és neje Margit, Garai Miklós nádor fia Miklós és Németi András özvegye Erzsébet és leánya, Katalin, részesülnek e kiváltságban.[1] Hordozható oltár használatára Szeglaki János fia Imre Nempti István fia János és Imre pécsváradi apát kapnak engedélyt.[2] Anna, János bán fia Gergely özvegye pedig engedélyt nyer arra, hogy hat tisztes kisérőnővel az esztergomi, veszprémi és váradi egyházmegyékben, illetve városokban lévő női kolostorokat látogathassa.[3]

Végül az ú. n. «defectus lenitatis» esetek alól váló föl mentésekre is találunk példákat. Így Vörös Sebestyén mohácsi plébános, ki magát emberölésben tartotta részesnek, Neuna Miklós fia Jakab, pécsi tanuló, ki a törökök elleni hadakozásban elkövetett emberölésért, Orbán fia Gergely, ki magát részesnek tartotta abban, hogy egyik kisérőjét megölték, mindannyian megkapták a pápai fölmentést. László fiának Lukácsnak pedig, ki tanulótársát késsel megsebesíté és az tizenketted napra meg is halt, Bálint bibornok útján adott a pápa fölmentvényt.[4]

Főpásztori jogát gyakorolta Bálint bíbornok többek között a szajki egyház betöltésében. Ez egyházat a xv. század fordulóján Dombói László újitotta meg és látta el saját vagyonából a megfelelő javadalmazással. Mint az egyház kegyura, Szajki Imre pécsi egyházmegyei papot mutatta be ez állásra a püspök-

1 U. ott II. kötet 5., 19., 20., 22., 24., 26., 75., 129., 152., 475. ll.

2 U. o. II. kötet 514., 587., 593. ll.

3 U. o. I. kötet 130. l. Ez az Anna alighanem Alsáni Bálint sógornője, testvérének, Gergelynek, János bán fiának özvegye. E föltevésre a nevek, illetve a leszármazás azonossága és nevezett Annának pécsi egyházmegyei hozzátartozása késztet.

4 U. o. II. kötet 185., 229., 412., 586. ll.

nek, kit ez meg is erősített.[1] A más egyházmegyék kötelékébe tartozó személyek közül Raveni Hosszú Gergely és György fia István zágrábi, Pál fia Mihály egri kanonokok nyernek az illető helyeken egyházi javadalmat, ugyancsak a bíbornok pártfogása következtében.[2]

Az apostoli szentszék megbízása folytán Alsáni Bálint lelki ügyekben és jogi kérdésekben is szerepelt megbízott gyanánt. Az egyházmegyéjéhez tartozó Vehen helység plébánosa, András fia Miklós, azzal a panaszszal fordúlt volt a szentszékhez, hogy a plébániájához tartozó Decs helység lakosai, mely világiak dolgában a váczi káptalanhoz tartozik, Szent-Ilona tíszteletére egy kápolnát állítottak fel, illetve újra alapítottak, miáltal az ő jogköre és érdekei csorbát szenvedtek. A pápa 1403 április 3-ikán Bálint bíbornokot bízta meg azzal, hogy vizsgálja meg ezt az ügyet, s a mennyiben a decsi templom alapítása ellen felhozott panasz alapos és jogos, az alapítást semmisítse meg és helyezze hatályon kívül.[3] Hogy mily eredménynyel járt e megbizatás, adatok hiányában nem tudjuk megmondani. Birtokjogi kérdésre szólt Bálint bibornoknak egy másik megbizatása, melyet 1400 julius 14-ikén nyert a szentszéktől, melyben a pápa utasítá őt, hogy a veszprémi püspök javait az elidegenítéstől védelmezze meg.[4]

19. MARÓTI JÁNOS PECSÉTJE.

Végezetűl Bálint bíbornoknak még egy ténykedéséről kell szólanunk: az apostoli szék rendeleteinek kihirdetéséről. 1401 deczember 8-ikán kelt pápai oklevél őrizte meg e nembeli működésének egyedüli emlékét. Tamás fia Gergely kalocsai

1 U. ott, II. k. 345. l.
2 U. ott, I. k. 11. 16. 20. ll.
3 U. ott, II. 514. l.
4 Mon. Vatican, Bullae Bonifatii II. köt. 224. l.

egyházmegyei pap ugyanis, urának, Maróthi János macsói bánnak megbízása folytán, a pécsi egyházmegye területén fekvő Újlak helységben a bornak tizedét szedte be, mely tizedszedésre neki állítólag Zsigmond király adott engedélyt azzal, hogy e tized Maróthi János által a törökök elleni harczra fordíttassék. Ugyanekkor Bálint bíbornok közzétette VIII. Bonifácz pápának azt a rendelkezését, mely a tizedek elfoglalóit, valamint azokat, kik őket ebben tanácscsal vagy tényleges segélylyel támogatják, egyházi átokkal sújtja.

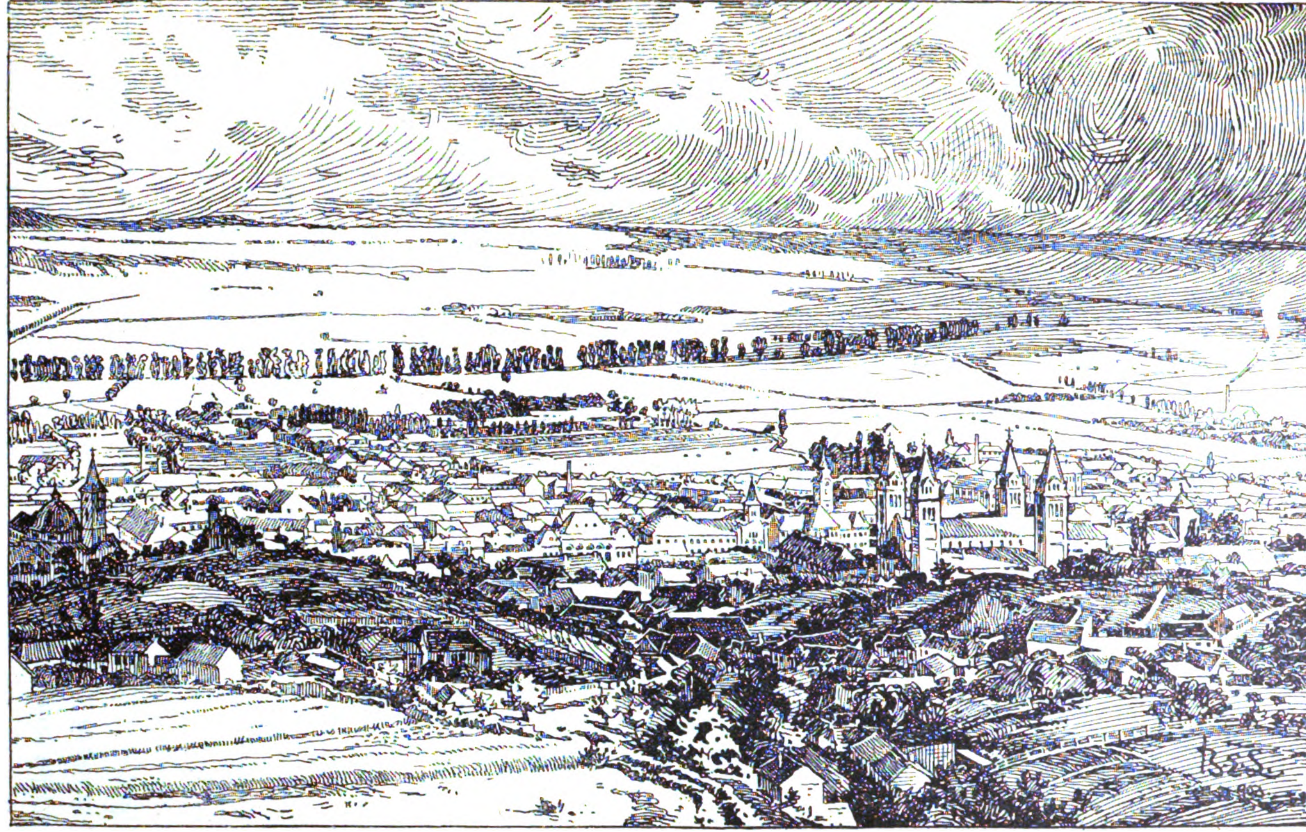
E kihirdetés után nevezett Tamás pap megvált a macsói bán szolgálatából és a szentszékhez fordúlt feloldozás végett, melyet a nevezett napon meg is nyert, nemcsak az átokra, hanem az ezen állapotban végzett egyházi functiókra nézve is.[1]

V.

Az 1309-ik évben Budán megtartott zsinat végzései között olvassuk azt a határozatot, hogy minden érseki iskolában a kánonjogban jártas egyénnek, minden püspöki iskolában pedig a szabad művészetekben jártas mesternek kell lenni, kik a papnövendékeket és a többi tanulókat oktassák.[2] E határozat mintegy föltételezte, hogy egy ily tudományos fokozatok osztására szolgáló forum, egyetem hazánkban is létesíttessék. S a XIV. század második felében hazánkban csakugyan létrejön Nagy Lajos királyunk szorgalmazására az egyetem, melynek székhelyéül az alapító pápai bulla Pécs városát jelölte ki.

A művelődési viszonyok terén a XIV. század beálltával, megindúlt mozgalom Magyarországon is éreztette hatását. A tudományok iránti lelkesedés mind több és több magyart vonzott a külföldi egyetemekre és főleg az olasz egyetemeken, Vicenza, Bologna, Pádova főiskoláiban találunk magyar tanulókat, kik

1 U. ott, II. k. 394. l.
2 Lásd a zsinati végzéseket tartalmazó oklevelet. Fejér, VIII/5. k. 49/50. ll.

20. PÉCS LÁTÓKÉPE

ott a tudományokban a felsőbb kiképzésre törekedtek. Nagy Lajos királyunk maga, mint tudjuk, a tudományok iránt mindig érdeklődéssel viselkedett, s udvarába a tudós férfiak mindig szíves fogadtatásra találtak. Káplánja, György fia Benedek, 1360 körül Pádovában hallgatta a tudományok igéjét, s Lajos érdeklődését a tudományok iránt mutatja az az oklevél is, melylyel mint sziczíliai király, a nápolyi hittani főiskola kiváltságait megerősítette.

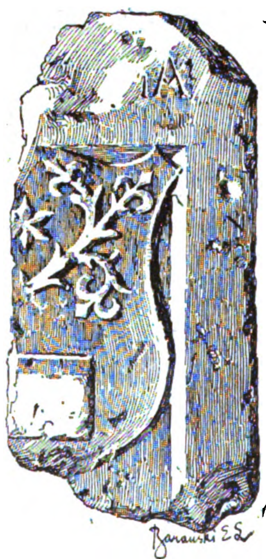
A tudományok iránti érdeklődés, a kívánság, hogy országában is legyen egy tudományos góczpont, késztethette Lajos királyt arra, hogy egy egyetem felállítására a szükséges lépéseket megtegye. Befolyt erre alighanem még az a körülmény is, hogy Magyarországon még akkortájt a theologiai tudomány nagyon is elhanyagolt állapotban volt. Maga Lajos király panaszkodik a fölött a pápánál 1383-ban, hogy Magyarországban, a hol az ott lakozó sok pogány eretnek és schismatikus miatt nagyobb a szükség képzett theologusok iránt, egyetlen magister theologiae található.[1] Úgy látszik e hiány pótlására volt hivatva a pécsi egyetem, mely 1367 szeptember 1-én nyerte V. Orbántól alapító oklevelét.

Lajos király az alapítandó pécsi egyetemet és annak tagjait különböző kiváltságokkal és szabadalmakkal látva el, a pápához ordúlt, hogy az, a szokáshoz képest, a pécsi egyetem alapító-oklevelét kiállítsa. Kérelme oda irányúlt, engedné meg a pápa, hogy a pécsi egyetemen az összes tudományok, tehát a hittani tudományok, is előadathassanak. Nyilván a theologiai tudomány említett hanyatlása bírta e kérésre Lajos királyt, ki azonban kérelmét nem bírta teljesen keresztülvinni.

V. Orbán pápa a pécsi egyetem részére kiadott alapító oklevelében Teljesítette a király kérelmét annyiban, hogy megengedte az új egyetemen az összes szokásos tudományszakok előadását, kivéve a hittudományt, melynek tanítására az enge-

[1] Denifle, Geschichte der Universitäten im M. A. 1. k. 415. l.

délyt nem adta meg. E tekintetben a pápa a pécsi egyetemet a bécsivel helyezte egy rangba, melynek tudomány-karaiból a hittudomány szintén ki volt zárva. E tilalom okát nem tudjuk megmagyarázni. Némelyek abban keresik, hogy a pécsi székesegyházi iskolában a hittudomány amúgy is tárgyaltatott.[1] Csakhogy az újabb kutatások kimutatták, hogy a székesegyházi iskolákban a XIV. században a hittudomány nem szerepelt a tantárgyak sorában.[2] Mások szerint a tilalom oka abban keresendő, hogy «a tanulók az azt legjobban, s igazhitűen előadó párisi főtanodába kényszeríttessenek, miáltal sok tévelygésnek eleje fog ott vétetni.»[3] Sem az egyik, sem a másik magyarázat nem bír elég valószínűséggel; a hittudomány kizárásával a pécsi egyetemnél is csak az történt, a mi más e korban alapúlt egyetemeknél is nem egyszer előfordúlt, különösebb oka e tilalomnak aligha volt.

21. A PÉCSI EGYETEM CZÍMERE.

E tilalom daczára a pécsi egyetem jövője, fejlődése az alapítólevél által eléggé volt biztosítva. Tanárai ép úgy, mint hallgatói megkapták a szokásos kiváltságokat és szabadalmakat, élére mint főigazgató a pécsi püspök, illetve széküresedés esetén a püspöki helynök állíttatik, kinek egyúttal jogában áll arra érdemes egyéneket, a szokásos vizsga letétele után, mesteri vagy tudori címmel felruházni, mely czímfelruházással az illető egyúttal jogot is nyert arra, hogy akár a pécsi egyetemen, akár máshol újabb vizsgálat kiállása nélkűl előadásokat tarthasson.[4] Kimondotta azonban a

1 Szvorényi után Ábel, Egyetemeink a középkorban, 10. l.
2 Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjou-korban. Századok, 1897. évf. 131. l.
3 Lányi, Egyháztörténelem, I. k. 541. l.
4 Koller, III. k. 98. l.

pápa, hogy az egyetem tanárainak javadalmazásáról a magyar király köteles gondoskodni.[1] Megismétli mindezt szeptember 2-ikán a magyar királyhoz intézett levelében, melyben még azt is kéri, hogy a király az egyetemnek már adott kiváltságokat erősítené meg, illetve toldaná meg azokat még újakkal.[2]

Lajos király maga, ígéretéhez képest, gondoskodott az egyetemi tanárok javadalmazásáról. De gondoskodtak erről a pécsi egyházmegye püspökei is, így Vilmos pécsi püspök, ki a bolognai Galvano Bethininek 1372-ben 300 ezüst márka fizetésen kívül még egyéb jövedelmeket is biztosított.[3] Vilmos püspök utódja, Alsáni Bálint, maga is az egyházjog tudora, már ez egyetemi rangfokozatából kifolyólag is meleg érdeklődéssel kísérte a pécsi egyetemet. Még elődje, Vilmos püspök alatt történt, hogy a pápa 1367 szeptember 12-ikén az egyházi javadalmakkal bíró tanárait és tanulóit öt évre felmenti azon kötelezettség alól, hogy javadalmaikban tartózkodjanak.[4] Hogy e rendszabály az egyetem látogatottságára s felvirágozására mily fontos volt, azt külön kiemelni talán szinte fölösleges. Alighanem a jogtudor Alsáni Bálint közbenjártára történt, hogy XI. Gergely pápa e kiváltságot 1376 január 16-ikán újabb öt esztendőre[5] ismét megadta. Alsáni Bálint idejéből származhatik még az a pápai okmány, mely a pécsi püspöknek bizonyos javadalmak adományozását engedi meg. Az okmány keletnélküli, a kiállító pápa nevét sem ismerjük, de minden valószínűség szerint IX. Bonifácz pápától ered. Megengedi benne a pápa azt, hogy a pécsi püspök a pécsi Szent-János és Szent-Péter egyházak prépostságát, a pécsi egyetemen az egyházi és polgári jog egy-egy tanárának adományozhassa, ha mindjárt azok már más javadalmak birtokában is vannak.[6]

Bálint püspök környezetében tudományos fokozattal biró

[1] U. ott, 99. l.
[2] U. ott, 99/101. ll.
[3] Ábel id. h.
[4] Denifle, id. h. 417. l.
[5] Koller, id. h. 178. l.
[6] Az okmány Kollernél, id. h. 380/383. ll. V. ö. Ábel, id. h. 54. l. és Denifle, id. h. 417. l. mondottakat.

egyént is találunk. Miklós fia Imre reguni főesperes, kiről mint a szabad művészetek mesteréről történik említés, kinek a pápa, mint fentebb láttuk, 1376 január 19-én a pécsi egyházban egy javadalmat rezervál, a szabad művészetek mesterének fokozatát birta s a pápai oklevél bizonyos hangsulylyal emeli ki, hogy Bálint bíbornok kedvelt tanácsosa, s mint mondják, a kánonjogban is jártassággal bír.

A pécsi egyetem fönnmaradásáról és további sorsáról csak gyér tudósításaink vannak. Régebben az a nézet volt elterjedve, hogy az egyetem a xv. század elejét aligha érte meg s hogy helyébe az 1389—90-ben alapított budai egyetem lépett. Mátyás királynak egy 1465-ben II. Pál pápához írt levele arra enged következtetni, hogy az egyetem, ha ekkor ugyan még létezett, jóformán csak tengődhetett.[1] Istvánffy Miklós szerint az egyetem 1543 előtt 2000-nél több hallgatóval birt, a mi nyilvánvaló túlzásnak tekinthető.[2] Hogy az egyetem a XVI. század első felében még létezett, erre újabban egy komolyabb bizonyítékot hoztak fel. Ugyanis 1530-ban, midőn VIII. Henrik angol király híres válópöre folyt, szó volt arról, hogy az angol király külföldi egyetemeket s ezek között a magyart is, szólítsa fel véleményadásra.[3] Nyilván a pécsi egyetemre lehet ezt érteni, mert a többiekről biztosan tudjuk, hogy ekkor már nem léteztek.[4]

1 Békefi Remig: Közoktatás 16. l. Különlenyomat Matlekovits: Az ezredéves kiállítás eredménye czímű kiállítási főjelentés v. kötetéből.

2 U. o.

3 Szilágyi: A magyar nemzet története v. kötet. Acsády: Magyarország három részre osztásának története 200. l. jegyzet.

4 V. ö. a pécsi egyetemről még Szilvek Lajos dr. munkáját: A pécsi egyetem története. Budapest, 1900. A pécsi egyetem tanulóiról szintén csak gyér adataink vannak. Tanulói közül ismerjük Szöllősi Fábián fiát Györgyöt és Cancellarius Jánost, pécsi egyházmegyei klerikusokat, továbbá Csót Benedek fiát, György zágrábegyházmegyei klerikust, kik 1400-ban voltak az egyetem tagjai. Neveik IX. Bonifácz bulláiban maradtak reánk. Cancellarius János ugyanis, ki Csót Györgynek már régóta ellensége volt és öt több izben meg is fenyegette, fölfegyverkezve Csót Györgyre tört, kinek társa, Szöllősi György, a rektorhoz sietett, segélyül hiván öt. A rektor félbeszakítva előadását, az iskolából a felek közé siet és Cancellarius Jánosnak szemrehányásokat tesz, ki erre botját a rektorra emeli. A rektor és vele együtt Szöllősi György önvédelmükre a többi tanulókat is segélyül hívják, Csót György pedig íjjához kapva, kilövi Concellarius János balszemét, ki sebébe harmadnapra belehalt. Ismerjük továbbá az egyetem hallgatói közül László fiát Lukács, pécsegyházmegyei papot és

VI.

A kor szokásai, a jogrend ingadozása, s általában a nyers erőszak és hatalmaskodás, mely e zavaros időszakot jellemzi, magával hozta, hogy a tulajdon joga gyakran volt támadásoknak kitéve a hatalmasabb urak részéről és birtokperek, hatalmaskodási ügyekben indított pereskedések napirenden voltak. E korszak peres irataiban Alsáni Bálint nevével is gyakran találkozunk. A déli vármegyék egyik leghatalmasabb és leggazdagabb családja ekkor a Báthmonostori család volt, mely Töttös fia, László alatt érte el virágzásának tetőpontját. Birtokai Baranya-, Bács- és Bodrog-vármegyék területén feküdtek nagyobb tömegben, s nem egy helyt határosak voltak a pécsi püspökség birtokaival.

E határos szomszédság csak súrlódásokra adhatott alkalmat. S valóban, a két fél közti pereskedés csakhamar nagyobb arányokat öltött. Az első esetben a püspök emberei szolgáltattak okot a perre. Sitkei Csató fia, János, a püspök mohácsi tisztje, 1379 január 28-ikán Erő Tamás fiát, Pétert, Báthmonostori Töttös László majsai tisztjét magában Mohács városában elfogta és csak öt márka lefizetése után bocsátotta szabadon. Február 11-ikén pedig a nevezett tiszt Báthmonostori Lászlónak János nevű laki zsellérét is elfogta és csak négy márkáért és egy agárért bocsátotta szabadon. Mindezeken felül pedig Péter és Bálint nevű szolgái által Báthmonostori Lászlónak Lájmér birtokán Chumur István nevű jobbágyát megölette. Mindezekért Garai Miklós nádor a bácsi káptalan által vizsgálatot rendelt el, melyet a káptalan október 1-én meg is tartott, igazolván ez esetek megtörténtét.[1] Ezzel a pereskedés nem nyert befejezést, mert Csató fia János még 1379 őszén egy ujabb erőszakoskodást

egy névleg meg nem nevezett acolytust. V. ö. Monumenta Vaticana. Series I. tom. IV. Bullae Bonifatii IX. tom. II. 219. és 281. l. és Békefi id. m. 16. l.

[1] Zichy cs. okm. tára IV. köt. 116. l.

követett el Báthmonostori László laki jobbágyai ellen, kiktől négy ekét vett el erőszakkal és szintén csak három márka lefizetése mellett adta azokat vissza.[1] Báthmonostori László és a püspök közt egyébként ekkor határperek is folytak, így Lászlónak Kerekegyház és Majsa nevű birtokai felől, melyeknek határjeleit Bálint püspök megbízásából Mihály pécsi várnagy és János, Csató fia, mohácsi altiszt széthányatták és annak egy bizonyos részét elszántatták. A megtartott tanúkihallgatás igazolta e tényeket, csupán Bálint püspökről nem lehetett bebizonyítani, vajjon részes-e e hatalmaskodásban vagy sem.[2] Határper folyt a pécsi püspök és Báthmonostori László közt, a püspök nyárádi és Lászlónak Lak, Kerekegyház és Majsa nevű birtokai körül is, melyeknek ujbóli bejárását Szepesi Jakab országbíró meghagyása folytán a pécsváradi konvent teljesítette.[3] Ezzel azonban az ügy nem volt bevégezve, mert 1382 május 5-ikén Lajos király meghagyja a kalocsai káptalannak, hogy Báthmonostori László panaszát, mely szerint Mihály, a pécsi püspök várnagya, a püspök parancsából Lak, Kerekegyház és Majsa birtokok határait elszántatta, vizsgálja meg, mely parancsnak a káptalan május 14-dikén eleget is tett, s ez alkalommal a panaszt beigazoltnak találta.[4]

Pár évi szünet után 1389-ben tört ki ismét az ellenségeskedés a két szomszéd birtokos között. Ismét csak arról volt szó, hogy a pécsi püspök mohácsi tisztje, György fia Pál, a püspök mohácsi, nyárádi és egyéb jobbágyaival, Báthmonostori László majsai jobbágyain még nyolcz év előtt hatalmaskodást követett el, s három év előtt a László birtokából egyes részeket elszántatott. Mint látjuk, László úr jó későn emelt panaszt a királynál, ki 1389 január 16-ikán Baranya vármegye hatóságát a vizsgálat foganatosításával bízta meg. A vizsgálat a panaszokat beigazoltnak

[1] U. o. 151. l.
[2] U. o. 152. l.
[3] L. a pécsváradi konvent 1380 október 11-dikén kelt jelentését Lajos királyhoz. Ugyanott 160—165. l.
[4] L. a káptalan május 19-diki oklevelét. U. o. 230 l.

találta.[1] Hasonlókép évekkel azelőtt elkövetett hatalmaskodások ügyében rendeli el Lajos király 1389 január 16-ikán a vizsgálatot Baranya vármegye részéről, mely hatalmaskodások ezúttal a Báthmonostoriak laki birtokán követtettek el,[2] s ugyanakkor a szekszárdi konvent ugyanez ügyben teljesített vizsgálatot.[3] Ez idő alatt azonban a püspök emberei a majsai birtokokon ujból hatalmaskodást követtek el, melynek vizsgálatára Lajos király 1389 augusztus 12-ikén Baranya vármegye hatóságát rendeli ki.[4] A laki és lajméri birtokon a pécsi püspök kölkedi tisztje, Ugali György, 1389-ben szintén hatalmaskodásokat követvén el, Báthmonostori László panasza folytán a pécsváradi konvent őt 1391 február 18-ikán a törvény elé idézte.[5] Az idézésnek foganatja nem volt, s ezért Bebek Imre másodszori idézést rendelt el, mi meg is történt.[6] Még talán meg sem indúlt ez az ügy, mikor Alsáni Bálint lancsoki tisztje Báthmonostori László lájméri birtokára ütött, ott nehány jobbágyot foglyul ejtett, s ingóságokban tetemes kárt okozott.[7] Ugali György 1393 augusztus 12-ikén, még az előbb említett pör folyama alatt, ujabb hatalmaskodást követett el a laki birtokon püspökének tudtával, mire mindketten törvénybe idéztettek.[8] Ennyi pereskedésnek végre is barátságos egyezség vetett részben véget. Bálint bíbornok és Báthmonostori László ugyanis 1394 január 20-ikán a Lak, Lájmér, Majsa és Kerekegyház birtokok körül fennforgó peres ügyekre kiegyeznek oly formán, hogy Báthmonostori László esküt tesz arra, hogy a vitás területek eleitől fogva birtokát képezték, és ő azoknak élvezetében volt. Kimondatott azonban, hogy ez az egyezség a Nyárád és Kerekegyház körül fölmerült vitás ügyre semminemű befolyással nem bír.[9] Ennek a megegyezésnek kifolyása volt, hogy Zsigmond

[1] U. o. 381. l.

[2] U. o. 383. l.

[3] U. o. 386. l.

[4] Lásd a vármegye szeptember 20-diki jelentését. U. o. 404. l.

[5] U. o. 452. l.

[6] U. o. 454. l.

[7] A pécsváradi konvent jelentése 1391 május 14-dikéről. U. o. 472. l.

[8] A pécsváradi konvent jelentése. U. o. 517. l.

[9] U. o. 543. l.

király 1394 június 23-ikán kelt rendelete értelmében választott bíróság ült össze, mely Báthmonostori László Lájmér, Lak és Lota helységeinek elpusztítása ügyében tanácskozást tartván, a pécsi püspöknek a tagadó esküt ítélte meg.[1] A június 20-iki egyezség ügyében, a királynak ugyancsak június 23-ikán kelt rendelete értelmében a szegszárdi konvent járt el és június 28-dikán a határjárást teljesítvén, az uj határokat kijelölte.[2] A pécsi püspök mohácsi és kölkedi jobbágyai által Báthmonostori Lászlónak laki jobbágyain elkövetett hatalmaskodási ügyben a tagadó esküt a választott bíróság Ugali György pécsi várnagynak ítélte oda.[3] Úgy látszik azonban, hogy a június 28-iki eljárással a két fél közt fennforgó pörös ügyek befejezést nem nyertek, mert július 13-ikán a szegszárdi konvent a tárgyalást szeptember 22-ikére, majd október 2-ikán november 8-ikára halasztja el.[4] A bíbornok és Báthmonostori László közt 1394-ben kötött egyezséget utóbbi kértére a pécsváradi konvent 1395 június 3-ikán újból átírta,[5] ámde az egyezséget Bálint püspök nem tartotta meg, mert már 1395-ben nyárádi jobbágyait Lászlónak lájméri birtokára küldte, hol azok jobbágyát megsebesítették, a zabvetést learatták, a kerekegyházi jobbágyak vetéseire pedig nyárádi jobbágyainak barmait küldte, szóval újabb hatalmaskodást követett el, a miért a szegszárdi konvent a bíbornokot törvénybe idézte,[6] és ez idézés a pécsváradi konvent által deczember 19-dikén megujíttatott.[7]

A Báthmonostori család és Bálint bíbornok között a pörösködésnek azonban ezzel vége nem szakadt. 1398-ban Bálint bíbornok és Báthmonostori László fia, László és Szekcsői Herczeg Péter között folyt le egy pör Mohács és Kölked birtokok határbejárása tárgyában, melyben Szécsényi Frank országbíró 1398 augusztus 30-ikán Szent-Jakab nyolczadáról

[1] U. o. 548–557. l.
[2] U. o. 558–561. l.
[3] U. o. 561–563. l.
[4] U. o. 563. és 566. l.
[5] U. o. 600–602. l.
[6] U. o. 603–605. l.
[7] U. o. 622. l.

Szent-Mihály nyolczadára halasztást ad.[1] Nyárád birtok körül Bálint bíbornok és a báthai apát között 1404-ben is folyt egy per, melyben a báthai apát Szent-László királynak 1093-ban kiadott adománylevelét is felmutatta Lajos királynak 1367-ik évi átiratában. A Szent-László-féle adománylevélnek Nyárád határaira vonatkozó részét, miután a birtok a Báthmonostoriak Majsa és Lájmér birtokaival határos volt, Szécsényi Frank országbíró által Báthmonostori László 1404 június 27-ikén átiratta, nyilván hogy a pécsi püspök ellenében szükség esetén ujabb bizonyitékokkal rendelkezzék.[2] Szekcsői Herczeg Péter emberei különben Bálint bíbornoknak Szakál Tamás nevü somogyi jobbágyát 1406-ban szökésre birták, de a püspök őt emberei által Báthmonostori László Vajas nevü falujában elfogatta.[3] Szakál Tamás és Benedek somogyi jobbágy talán már ez alkalommal a megérdemelt büntetés elől szöktek meg, mert, mint egy oklevélből értesülünk, a somogyi templom és a bíbornok bizonyos pénzeinek eltulajdonításával vádoltattak. Bodrog-vármegye hatósága, a bíbornok által meginditott eljárásban, a szökevényeket visszaitélte uroknak.[4]

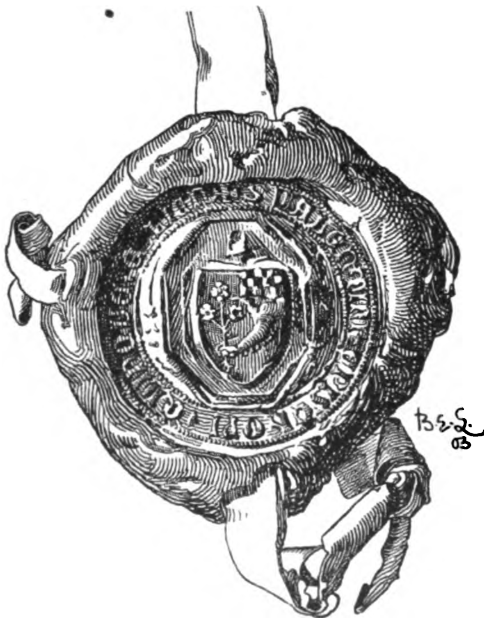
A Bálint bíbornok által okozott kellemetlenségeket Báthmonostori Töttös fia, László, azonban visszafizetni is igyekezett. Erre mutat az, hogy Zsigmond király 1388-ban több ízben meghagyja neki, hogy néhai György marchiai főesperesnek, általa lefoglalt ingóságait, főleg lovait adja vissza, azért is, mert nevezett főesperes a tized behajtása körül a bíbornoknak adósa maradt.[5] Úgy látszik, az ismételt intéseknek meg volt a foganatjuk, mert 1390 augusztus 23-ikán Alsáni Bálint, Töttös Lászlót húsz ménesbeli lónak, csikóikkal együtt történt visszaadásáról nyugtázza és egyuttal biztosítja őt, hogy más lovak miatt perelni nem fogja.[6] Végül meg kell említenünk még,

[1] Zichy család okmánytára v. köt. 80. l.
[2] U. o. 369. l.
[3] U. o. 443. l.
[4] Bodrogvármegye hatóságának 1406 június 12-diki oklevele u. o. 449. l.
[5] U. o. IV. köt. 357. l.
[6] U. o. 437. l.

hogy a pécsváradi konventtel is állott perben a bíbornok, kinek emberei a konvent babarczi birtokán követtek el hatalmaskodást.[1]

Lelki és világi ügyek terén, mint ezekből látjuk, Alsáni Bálint szép működést fejtett ki, saját püspöksége jogainak, mint papsága érdekeinek, személyes ügyeinek védelmezője, szószólója, közbenjárója, nemkülönben mint a szentszék által lelki és más ügyekben nyert utasítások végrehajtója. Főpásztori hivatásának, mint a pécsi püspökség kormányzásával megbízott bíbornok tőle telhetőleg igyekezett megfelelni, kitartva a római obedientia mellett mindhalálig.

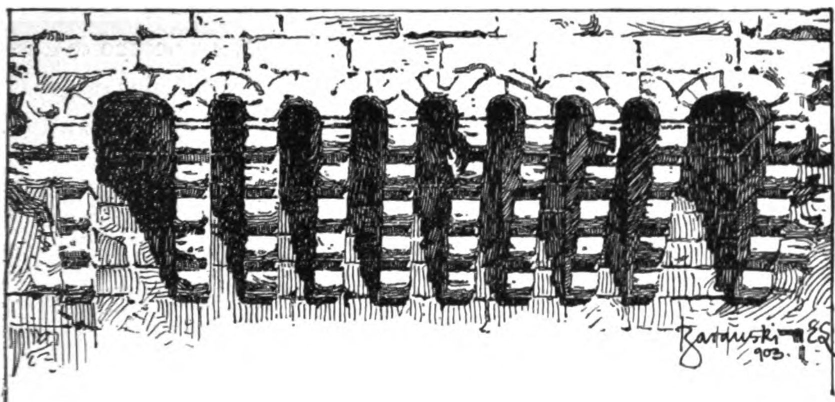
[1] U. o. v. köt. 39. l.

22. ALSÁNI BÁLINT PECSÉTJE.

MÁSODIK KÖNYV

AZ ORSZÁGNAGY
ÉS A
DIPLOMATA

23. RÉSZLET AVIGNON BÁSTYÁIBÓL.

I.

Az 1376-ik év folyamán az olasz félszigeten élet-halál harcz tört ki a két legnagyobb kereskedőváros, Velencze és Genua között, melynek folyásába csakhamar bevonatott Lajos, a magyar király is.

Az okot a háború kitörésére kereskedelmi érdek szolgáltatta. Velencze ugyanis V. János görög császártól megszerezte Tenedos szigetét, miáltal a Fekete-tengeren kereskedelmi helyet biztosított magának, ott, a hol eddig a genuaiak uralkodtak. Előre látható volt, hogy Genua érdekeinek ilyen csorbítását nem fogja eltűrni. V. János fiát, Andronikost, kit apja lázadás miatt elfogatott, kiszabadíták börtönéből, mire ő genuai segítséggel elfoglalta 1376 augusztus 12-ikén Konstantinápolyt, magát császárrá koronáztatta, s jutalmul Tenedos szigetét Genuának engedte át. De Genua az ajándékot nem vehette birtokba, mert Tenedos sziget kormányzója, hű maradván az elűzött császárhoz, a szigetet Velenczének adta át.

A háborúra ezzel meg volt adva az ok, s miután Velencze kísérlete, hogy a háborút elodázza, eredménytelen maradt, mind-

két fél fegyverkezni kezdett.[1] Genuának sikerült Francesco di Carrarat, Pádova urát maguknak megnyerni, azonfelül Lajos magyar királytól is nyert segítséget. Velencze ellenben a cyprusi királyt és Visconti Bernabot nyerte meg magának.

A háború az 1378-ik év első felében már kitörőben volt. Lajos magyar király 5000 főnyi lovassereget küldött Pádovába, és Francesco di Carrara már megakarta indítani a hadjáratot, a midőn Alsáni Bálint pécsi püspök azzal a megbízással kereste fel Francescot a magyar király részéről, hogy mielőtt a háborút megkezdené, próbálja meg még egyszer békésen elintézni az ügyet. Alsáni Bálint e küldetése azonban eredménytelen maradt. Pádova részéről ugyan békét ajánlottak Velenczének, de egyúttal kijelentették a pádovai követek, hogy ha nem érnek czélt, a szövetségek összessége hadat üzen. Velencze megkísértette ugyan a pádovai-magyar szövetség szétrobbantását, sőt egy követséget is küldött e czélból Budára, ámde eredményt nem ért el.[2]

A háború erre szárazon, és tengeren kitört. Francesco di Carrara Mestrét szorongatta, míg Visconti Bernabo Veronát, a magyar hadak pedig Brescia környékét özönlötték el. A tengeren a küzdelem a Tiberis torkolatánál, Porto d' Anzio mellett vette kezdetét. Itt találkozott 1378 május 3-ikán a genuai és velenczei hajóhad. Emezt Pisani Viktor, azt Fiesco Lajos vezényelték. A csata a velenczeiek győzelmével végződött, a genuai hajóhadból csak négy gálya szabadúlt meg, mely Dalmácziába menekült és Zárában vonta meg magát. Pisani ide is követte a menekülőket. Cattaro és Sebenico a velenczeiek kezére jutott, kik erre a traui kikötőben horgonyzó genuai hajókat támadták meg. Ismételt támadások daczára, bár hazulról erősítést is kapott, Pisani nem birta Traut hatalmába keríteni.[3] A beállott téli időt mindkét fél fegyverkezésre fordítá. Velencze ellen most a dalmát részek is felléptek, s több hajót szereltek fel. Az ellenségeskedés 1379 májusában vette újra kezdetét.

[1] Romanin, Storia di Venezia III. k. 158. skk. ll.

[2] Pór Antal, Nagy Lajos 486. l.

[3] Romanin i. h. 265. l. Pór i. h.

A genuai hajóhad a Pólában horgonyzó velenczei rajt támadta meg, és sikerült neki Pisanit csatára kényszeríteni. Doria Luczián, Genua tengernagya életét veszté ugyan a küzdelemben, de a csata a velenczeiek vereségével végződött, kiknek hajóraja ott teljesen tönkre tétetett.

Velenczének erre első gondja volt védelmi állapotba helyezkedni, hogy magát egy esetleges támadás ellen Genua részéről megvédje. E támadás azonban — legalább egyelőre — elmaradt. Egyúttal követek mentek Lajos magyar királyhoz, a békét kieszközlendők. A követség, melynek tagjai Contarini Zakariás és Priuli Jakab voltak, nem ért czélt. A király előbb megbizottai, Vilmos győri, László váradi püspökök, Durazzó Károly herczeg és Jakab szepesi ispán és országbíró útján tárgyalt velök, később pedig Budán személyesen fogadta őket. Velencze követei minden igyekezetüket arra fordították, hogy a béketárgyalások Budán tartassanak meg, de fáradozásuk hiábavaló volt. Lajos ragaszkodott ahhoz, hogy e tárgyalások a helyszinén, Velenczéhez közel tartassanak meg, és a követek végre is kénytelenek voltak ez eredménynyel hazatérni.

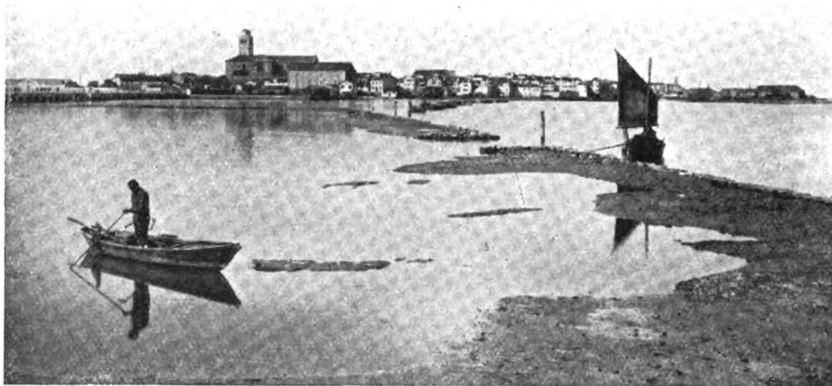
Időközben a hadakozó felek megtették előkészületeiket a küzdelem folytatására. Velencze a tengeren felőli támadás ellen magát megvédendő, elzárta a kikötőbe vezető útakat. A támadást Genua Chioggia ostromával kezdte meg. Augusztus 11-ikén kezdődött meg az ostrom, mely 16-ikán ért véget. Chioggia a genuaiak kezére került, kik a győzelem külső jeleképen saját zászlójukat a főtéren, a magyar zászlót pedig a toronyra húzatták fel.[1]

Velencze kétségbeesése leírhatatlan volt. Még az éjnek idején, midőn Chioggia elestének híre a városba eljutott, félreverték a Szent-Márk-templom harangjait, s a népet fegyverbe hívták. Midőn a nap felvirradt, a dogeköveteket küldött a győztesekhez békealkudozások végett. Fehér lapot vittek magukkal, hogy

1 Muratori, Scriptores rerum Italicarum XIII. k. 1250. l.

arra a győztesek kívánságaikat feljegyezzék. A válasz tagadó volt, a genuai tengernagy megtagadta a békét, mint válaszában mondá, mindaddig, míg a négy érczlóra a zablát fel nem rakta.[1]

Velencze belátta, hogy ezentúl csak saját erejében és eszében bízhatik. Két irányban kísértette meg a veszélyes helyzetből a kibontakozást. Egyrészt védelmi állapotba helyezkedett, más részt felvette az alkudozásokat a magyar királylyal, hogy a békét megnyerhesse. A signoria követei már előzőleg, a chioggiai vereség előtt elindultak Sacilebe, hol a magyar megbizottakkal,

24. CHIOGGIA.

Himfi Benedek bánnal és Szepesi Jakabbal találkoztak. Innen Trevisoba mentek, hol a chioggiai vereség híre várt reájuk. A magyar követek ekkor azt a tanácsot adták a velenczei követeknek, hogy adja magát Velencze magyar fennhatóság alá, kötelezze magát némi évi adófizetésre és huzassa fel a magyar lobogót, mely esetben minden megtámadás ellen védve lenne. A velenczei köztársaság ez ajánlatot elfogadhatónak találván, a követek Sacilebe mentek, hogy Károly herczeggel taiálkozzanak. A tanácskozás, melyben a herczegen kívül a győri püspök is

[1] Romanin i. h. 276—277. ll.

részt vett, a mondott értelemben állapította meg a föltételeket, s a velenczeiek azokat írásban is elfogadták. Úgy látszik, Károly herczeg, hogy az alkudozások idejére Velenczét a genuai és pádovaiak részéről érhető támadás ellen biztosítsa, előzetesen Jakab ispánt küldte Pádovába. A végmegállapodás a módozatokra nézve következőkép hangzott: Velencze a magyar királyt, nemcsak Lajost, hanem utódait is elismeri urául, évi adó fejében 100,000 aranyat fizet, hadikárpótlásul pedig egyszer és mindenkorra egy millió aranyat, az utóbbiért míg a fizetést nem teljesíti, a herczegi süveget és az államkincseket kötve le. Ezenkívül lemond Trieszt-ről és a terra firmáról, Treviso, Conegliano, Castelfranco, Mestre s a többi szárazföldi város és vár birtokáról. Kimondatott továbbá a dalmát só szabad elárusítása, illetve, ha ez korlátoztatik, Velencze bizonyos kárpótlást fizet. Nem foglaltattak azonban e megegyezésben az ellenfelek által szabandó föltételek.

Úgy látszik, a megegyezés egyes pontjai, így a terra firmára vonatkozó is Pádova befolyására vétettek utólag magyar részről fel. Az előzetes megállapodás erről mit sem tudott, s ép ezért a velenczei követek vonakodtak a megegyezést elfogadni. A doget arra figyelmeztették, hogy jó lenne, ha titokban Genuával és Pádovával alkudozásokba bocsátkoznék, mert kérdés, vajjon a magyarok képesek-e őket a szövetségesek túlkövetelései ellen megvédeni. Ők maguk tovább folytatták a magyar követekkel az alkudozásokat, hogy ha más eredményt nem is érnek el, legalább az időt húzzák-halasszák.[1]

A magyar megbizottak Károly herczeg, Garai Miklós nádor, Vilmos győri, Alsáni Bálint pécsi püspökök, Szepesi Jakab, Himfi Benedek, Czudar Péter és egy Ákos[2] nevű úr voltak. Köztük és a velenczei megbizottak között a tárgyalások tovább folytak, mintegy öt hónapon keresztül. A velenczei követek számítása, hogy ez által időt nyerve minden jobbra fordulhat,

[1] Pór i. h. 502—508. ll.

[2] Pór i. h. 509. l. jegyzet azt hiszi, hogy ez vagy Mick bán fia, vagy Kún Miklós fia, Csetneki Ákos, mindketten az Ákos nemzetségből.

fényesen bevált. Alsáni Bálint időközben két társával együtt Pádovában járt, hol Francesco di Carrarával lépett érintkezésbe olykép, hogy ha Carrara tisztességes békét akar, a magyarok nélküle nem kötik meg az alkut Velenczével, ellenkező esetben szövetkeznek Velenczével életre-halálra.[1]

25. SZEPESI JAKAB PECSÉTJE.

Ezalatt Velenczében a hadi készületek egy pillanatig sem szüneteltek. A köztársaság visszahíva Pisani Viktort, az ő kezébe

1. L. a tárgyalásokra főleg Anjoukori diplomáczia emlékek III. k. a 143. szám alatti iratokat. A tárgyalások folyamára egy velenczei följegyzés érdekes világot vet: «Mestrae 8. octobris. — Dominio veneto. Scribunt (t. i. a velenczei megbizottak) quod in ultimo colloqui habito cum duce Karulo et aliis Hungaris episcopus Quinqueecclesiarum proposuit ipsis: «quod de duobus eligeremus unum; aut dare litere sine conditione dominium Venetiarum in manibus domini regis et ipse esse contenti de quan-

tette le a védelmi intézkedések foganatosítását. Pisani a beléhelyezett bizalomnak teljes mértékben megfelelt. Mindenekelőtt pénzt teremtett. A polgárok, élükön a dogeval, versenyeztek az áldozatkészségben, azonfelül öt száztóli adó vettetett ki, mely egymagában 6 millió lirán felül jövedelmezett. Pisani új hajókat építtetett, a meglevőket kijavította, megerősítette, a katonaságot újonczozásokkal növelte és újra begyakorolta, úgy hogy 1379 végével tekintélyes hadi erő állott Velencze rendelkezésére. Maga a doge, Contarini András, személyesen állott a hadsereg élére. Pisani már előzőleg elvágta a genuai hajóhadnak visszavonulását a chioggiai kikötőből, úgy hogy az ott ostrom alá fogott genuai hajók, miután az ostrom hevét egy félévig állták, 1380 június 24-ikén megadták magukat a velenczeieknek.[1]

A genuai köztársaság a veszély hírére, mely Velenczéből érkezett, haladéktalanúl hozzálátott a győzelem értékének ellensúlyozásához. Egy új hajóraj küldetett ki, mely Maruffo vezérlete alatt megjelent az adriai vizeken és Triesztet, Arbet, Pólát, Capo d' Istriát rövid idő alatt hatalmába kerítvén, Velenczét újból fenyegette. Ellene ismét Pisani Viktor küldetett, ki azonban már augusztus 13-ikán meghalt. A háború a hős vezér halál után is tovább tartott. Ám a hadakozó felek maguk is mindinkább béke után óhajtoztak. A Dél-Olaszországban történt események, az egyházszakadás kitörése, a nápolyi királyságban történt események mind befolytak a béke megkötésére. A flórenczi köztársaság, majd Amadeus savoyai gróf is felajánlották közbenjárásukat a béke létrehozására. A hadakozó felek, de főleg Lajos magyar király e közbenjárást elfogadták, s remény volt e szerint arra, hogy a béke minél előbb megköttetik.

titate (sc. pecuniae) quem, dicebamus, aut dare eis unum milionem florenorum, sicut petebent, recognoscentibus tantum nobis dominum Venetiarum a domino rege sicut fuerat ratiocinatum, et ista erat ultima eorum conclusio.» In sequentibus collo quiis cum Hungaris summa florenorum pro uno vice danda deminuta usque ad 600,000, et pro annuo censu usque ad 29.000; et respublica habeat Tarvisium cum suo districtu» Mon Slav. merid. v. k. 346. l.

[1] Romanin i. h. 289—292. ll.

II.

A béketárgyalások szinhelyéül Turin városa jelöltetett ki. Itt ült össze 1381 július-augusztus folyamán a békekongresszus, melynek eredménye az augusztus 24-ikén kiállított békeszerződés volt. Fényes társaság gyűlt itt össze, az érdekelt felek mindegyike kiváló férfiakkal képviseltette magát.

Lajos magyar király 1381 február 13-ikán a budai királyi palotában kiállított megbízólevelével Alsáni Bálint pécsi és Horváti Pál zágrábi püspököket, és Pásztói Domonkos fiát János udvari vitézt nevezte meg megbizottai gyanánt, kik a tárgyalások vezetésére és a béke megkötésére a legmesszebb menő fölhatalmazást nyerték. Hozzájuk csatlakoztak Zára részéről De Georgiis Pál és De Raduchiis Jakab törvénytudor.[1] A velenczei köztársaság Zaccaria Contarenot, Gradenigo Jánost és Mauroceno Mihályt, a Szent-Márk-templom prokurátorát küldte ki.[2] Genua részéről Leonardus de Montaldo törvénytudó, Francesco Embriaco, Lomelino Napoleon és Maruccio Máté genuai polgárok,[3] Pádova részéről Arsendino de Arsendis törvénytudor, Taddeo de Azoquidis Bolognából, Antonio de Zecchis törvénytudor és Jacopo Turchetto, szintén törvénytudor, jelentek meg.[4] Az aquilejai patriarchatus képében Georgius de Tortis dékán és helynök, Federigo de Savorgnano és Giovanni de Cucanea, az udinei egyház képében pedig Ottobonus de Ceneta udinei dékán és Nicolaus Zerbini voltak jelen.[5]

Magukról a tárgyalások menetéről, a tanácskozások lefolyásáról, sajnos, nincsen tudomásunk. Előttünk csak a tárgyalások záró oklevelei ismeretesek, melyek az egyes felek közt történt megállapodásokat tartalmazzák. Minket e helyt különben csak

[1] A megbizólevél Magyar Történelmi Tár XI. k. 48–50. ll.

[2] A megbizólevél részükre u. ott 50–52. ll.

[3] U. ott 52–53. ll.

[4] U. ott 54. l.

[5] U. ott.

azok az okiratok érdekelnek, melyek a Magyarország és Velencze közti egyezményekről szólanak.

Ezeknek sorát az augusztus 8-iki okirat nyitja meg, mely Bálint és Pál püspökök és a velenczei meghatalmazottak által állíttatik ki. Tartalmából kiviláglik, hogy a megbizottak a Magyarország és Velencze között kötött béke feltételeire, tartalmára nézve már megegyeztek. Az augusztus 8-iki okirat az e béke körül és belőle származható peres ügyek elintézésének forumáról szól; e tekintetben megegyezés jött létre a két fél között, hogy minden e tárgyu vitás kérdés a szentszék, illetve a pápa előtt tárgyaltassék le, de egyúttal kimondatott az is, hogy mindaddig a békekötés körül a szentszék előtt panasz nem tehető, a míg az egyház békéje helyreállítva nincsen, a míg a szakadás nincs megszüntetve.[1] A második okirat augusztus 16-ikán kelt és Cattaro városára vonatkozik, melyet a békekötés értelmében a köztársaság tartozik átadni a magyar királynak, illetve megbizottának. Bálint és János püspökök megegyezése folytán De Georgiis Pál bizatott meg azzal, hogy Cattaro városát a magyar király részére átvegye.[2] Ez az átvétel szeptember hó folyamán történt meg. Szeptember 7-ikén utasította a velenczei tanács de Ripa Jakab cattarói parancsnokot, hogy a várat és a várost De Georgiis Pálnak adja át. Pál vitéz szeptember 26-ikán állítja ki az átvételt elismerő okiratot, melyre a volt parancsnok következő nap állítja ki az ellenirato.[3]

Az ünnepélyes békeokirat maga Turinban augusztus 24-ikén állíttatott ki. A Magyarországot érdeklő pontozatok röviden összefoglalva a következők voltak:

A Velencze és Magyarország között 1358-ban Zárában kötött béke megújíttatik és egyes pontjaiban szorosabban körülhatároltatik. Dalmáczia szabad kereskedelmet nyer Velencze területére, azzal, hogy a bevitt árú értéke 35,000 aranyat meg-

[1] Magyar Történelmi Tár XI. k. 60—63. ll.
[2] U. ott 63—67. ll.
[3] U. ott 68—72. ll.

haladhat, míg a kiviteli árú értéke ez összeg húszszorosában állapíttatik meg. Kivétetik e rendelkezés alól a só, de ennek fejében a velenczei köztársaság kötelezve van a magyar királynak évenként 7000 aranyat fizetni, mely Zárán át küldetik fel Budára. Ez a fizetési kötelezettség egyébbiránt Velenczére nézve örök időkre fennáll. Dalmáczia lakosai Velenczének a jövőben sem vámmal, sem másnemű fizetéssel nem tartoznak. Velencze engedélyt nyer arra, hogy Zenggben megbizottat tarthat és zászlót tűzhet ki, de csak addig, a míg a magyar király és a zenggi gróf ez ellen fel nem szólalnak. A háború alatt elfoglalt helyeket a felek kölcsönösen visszaadják, úgyszintén a hadi foglyok kicserélése is elrendeltetett. A többi pontok apróbb kérdéseket intéztek el, azonkívül Pádovára, Trevisóra, és az aquilejai patriarchatusságra vonatkoznak, végül pedig Tenedos szigetéről is történik intézkedés, mely a savoyai grófnak adatik át.

A béketárgyalások ezzel véget értek. A felek megbizottai elvégezték munkájukat, a béke meg volt kötve, részükről megerősítve, a róla szóló okirat ünnepélyesen kiállíttatott. Hátra volt még azonban maguknak az érdekelt feleknek hozzájárulása, az ünnepélyes megerősítés a magyar király és a velenczei köztársaság részéről. A velenczei tanács hozzájárulása és megerősítése október 4-ikén történt meg. A velenczei megerősítő okirat átvételére a magyar küldöttek személyesen jöttek el Velenczébe. A köztársaság nagy előkészületeket tett fogadásukra. A velenczei nagytanács október 1-én a zágrábi püspök fogadásának költségeire fedezetül 200 aranyat szavazott meg. Majd midőn híre ment, hogy a másik követ, Alsáni Bálint is meg fogja látogatni a várost, ezt az összeget 300 aranyra emelte föl.

A magyar követek jelenlétében október, 4-ikén történt meg a herczegi palotában a béke ünnepélyes megerősítése a velenczei tanács részéről, mely a megbizottak között kötött egyezséget átírva, azt ólompecsétes oklevélben adta ki.[1] Egyúttal meg-

[1] U. ott 72—75. ll.

egyezés jött létre az iránt, hogy annak az évi 7000 aranynak lefizetése, melyre a turini béke értelmében a köztársaság kötelezve volt, a folyó 1384-ik évre, miután a határidő, Szent-István-napja már elmúlt ezúttal kivételesen karácsony napján történjék. Erre nézve Amade savoyai gróf tárgyalt Velenczében a magyar követekkel, kik ebbe a halasztásba beleegyeztek, kikötve azt, hogy ebből a jövőre nézve semmi következtetés ne vonassék.[1] Egyúttal még egy más tekintetben is történt ez alkalommal eltérés

26. A DOGEK PALOTÁJA VELENCZÉBEN.

a béke feltételeiről. Ki volt mondva ugyanis, hogy a 7000 aranyért Velencze a felelősséget csakis a Zárába való szállításig veszi magára, innentől kezdve a pénz a magyar király felelősségére és koczkázatára szállíttatik Budára.[2] Ez most annyiban változott meg, hogy a köztársaság a felelősséget csak Segniig vette magára.

[1] U. ott 76—77. és 79—81. ll.
[2] U. ott.

A magyar király megerősítésének és esküjének átvételére a velenczei köztársaság külön követséget küldött Magyarországba, mely egyúttal az első 7000 aranyat is magával vitte. E követség tagjai Leonardo Dandolo és Fantino Georgio voltak. Elutazásuk előtt Alsáni és Horváti püspökök azzal a kérelemmel fordultak a velenczei tanácshoz, hogy adna nekik egy gályát, mely őket Segnibe szállítaná. A tanács e kérelmet teljesíté is, egy hajót bocsátott a magyar követség rendelkezésére, s egyúttal határozatba ment, hogy a velenczei követség is tegye meg ugyane hajón az utat Segnibe. Ezért volt tehát az oka annak, hogy a tanács a felelősséget a pénzért csak Segniig vállalta ezúttal magára.[1]

Hogy mikor indult a követség Magyarországba, nem tudjuk; a velenczei tanács utasítása Leonardo Dandolo és Fantino Georgio részére október 25-ikén kelt. Ez utasítás nagyrészt a turini béke megerősítésére vonatkozik, azonkívül a követeknek magyarországi tartózkodására foglal intézkedéseket magában. Egy pontja azonban közelebbről érdekel minket. A segnii és velenczei kereskedőkre ugyanis tíz száztóli be- és kiviteli vám vettetett ki, a mi a városnak régi szokásaival, szabadalmaival ellenkezett. A velenczei tanács tartott attól, hogy a polgárság e kivetés ellen tiltakozni fog, s azért a követeket oda utasítja, hogy kövessenek el lehetőleg mindent, mielőtt Segniből eltávoznak, hogy e kirovás miatt baj ne támadjon. Figyelmezteti őket egyuttal a tanács arra, hogy a pécsi és a zágrábi püspökök támogatására ebben az ügyben föltétlenül számolhatnak, miután ők ebbeli közreműködésüket megígérték.[2] Ebből kitünik, hogy a nevezett püspökökkel velenczei tartózkodásuk alatt a tanács ily irányban tárgyalt. Közreműködésüket egyébbiránt megígérték arra nézve is, hogy Lajos király a dalmát városokat szólítsa fel a béke rendelkezéseinek pontos betartá-

[1] Magyar Történelmi Tár, XI. k. 79–81. ll.
[2] U. ott, 85. l.

sára. Ennek a rendeletnek kieszközlésére a követek szintén határozott utasítást nyertek.[1]

A követség Magyarországba érkezve, Diósgyőrött találta Lajos királyt, ki a maga részéről is megerősítette és helybenhagyta a turini békekötést és annak egyes megállapodásait. November 26-ikán egy egész sora az okiratoknak adatott ki. Az elsőben Lajos király magát a békekötést tartalmazó oklevelet írja át és erősíti meg, hozzájárulva maga részéről is annak rendelkezéseihez. A király környezetében, mint az ünnepélyes aktushoz külön is meghivottak, Bálint pécsi, László váradi, Pál zágrábi, János csanádi püspökök, György boszniai és Miklós csázmai prépostok voltak jelen, míg a világi méltóságok között Czudar Péter vajda, Bebek György, a királyné tárnokmestere és Bebek Imre horvát-szlavon-dalmát bán említtetnek. A második okiratban a király azt a követei és a velenczei követek közt kötött egyezséget hagyja helyben, mely szerint a békekötés iránt addig vita a szentszék előtt támasztható ne legyen, a míg az egyház egysége helyreállítva nincsen. Nyugtázta azonkívül annak a 7000 aranynak első ízben történt lefizetését is, mely összeget a köztársaság évenként köteles fizetni a magyar királynak. Elismerte továbbá ünnepélyesen, hogy Cattaro vára és városa neki átadattak, és végül rendeletet bocsátott ki a dalmát-horvát bánhoz, BebekImréhez, megparancsolva hogy a velenczei köztársaság embereivel a jó barátság ezentúlra fenntartassék, hogy az azoktól elfoglalt földek visszaadassanak és hogy a velenczei hitelezők pénzbeli követelésük tekintetében kielégíttessenek.[2]

Ezzel be volt fejezve a turini béketárgyalás egész menete. Alsáni Bálint megbizatása véget ért, s ő nyugodt lélekkel elmondhatta, hogy urának, a magyar királynak tekintélyét mindenkép sikerült megóvnia, megőriznie. Működése azonban ezzel még

[1] U. ott 85. l.

[2] Mind e levelek Magyar Történelmi Tár XI. k. 86–99. ll. A Bebek Imréhez intézett három levél keletnélküli, a többi november 26-iki keletű.

nem volt teljesen befejezve. Nem tudjuk, mi okból, deczember 6-ikán Lajos király Diósgyőrött megbízza Pál zágrábi és Bálint pécsi püspököket, hogy a velenczei követekkel tárgyaljanak, és tanácskozva az esztergomi érsek és a többi országnagyokkal a

27. LAJOS NAGY PECSÉTJE.

királyi tekintély megóvásával intézzek el az ügyet. Gyaníthatólag a november 26-iki megerősítés daczára függőben maradtak egyes kérdések, s ezek elintézésére hatalmaztatott fel Bálint püspök társával egyetemben.[1]

[1] Magyar Történelmi Tár, XI. k. 97. l.

III.

A turini békekötésnek, úgy látszik volt egy titkos pontja, feltétele, melyre Lajos nagy súlyt fektetett, s ez az volt, hogy a velenczei köztársaság engedje neki át Remete-Szent-Pálnak Velenczében őrzött ereklyéit. A turini békekötés után a köztársaság ennek a kívánságnak is eleget tett és Alsáni Bálint pécsi és Horváti Pál zágrábi püspökök útján a szent ereklyéket Lajosnak elküldötte.

A pálosoknak Özséb esztergomi kanonok által 1263-ban alapított rendje, származására nézve minden ízében magyar rend, hazánkban főleg a XIV-ik században örvendett nagy virágzásnak. A pálos barátok, a magyar lakosság sorából kerülve ki, együtt éreztek mindenben azzal, s mint a nép testéből-véréből valók, könnyen érthető meg nagy népszerűségük. Mária-Nosztra, a Buda mellett fekvő Szent-Lőrincz, Elefánt, Lepoglava, Garig, Jenő, Eszény, Lád stb. mutatják, hogy a pálosok rendje hazánk minden részében birt monostorokkal, rendházakkal. Királyainktól nyert kiváltságok hosszú sora tanuskodik a felől, hogy e rend az uralkodók részéről is támogatásban, pártfogásban részesült. A regényes vidékű Mária-Nosztra kolostora nem egyszer látta falai között vendégül Nagy-Lajos királyunkat, ki a rend iránt érzett jóindulatáról fényes bizonyságot tett, midőn védőszentje testét számára megszerezte.

Remete-Szent-Pál teste 1240 óta Velenczében a Szent-Julián-templomban őriztetett, hová Konstantinápolyból vitetett át, mely utóbbi helyen a szent ereklyék 1169 óta pihentek. Az ereklyék megszerzéséhez egy szép monda fűződik; színhelye ép a mária-nosztrai kolostor, melynek falai között Lajos király a velenczei háború kitörésekor időzött.

A monda szerint Lajos király pihenés czéljából a mária-nosztrai kolostorban tartózkodva, annak tagjai előtt kijelenté, hogy ha az Isten őt a velenczei hadjáratban megsegíti, mindent

el fog követni arra, hogy Remete-Szent-Pál testét a rend részére megszerezze. Akkoron, mondja a hagyomány, a kolostornak szent életű és prófétai ihlettel megáldott tagja, az öreg Lukács megjövendölé a királynak, hogy Istenben vetett reménye teljesülni fog, a háborúból mint győztes kerül ki, és fogadalmát szintén be fogja válthatni. S ennek jeléül a kolostor küszöbe előtt, hogy tanúja legyen a jövendő eseményeknek, egy hárscsemetét ültetett el. S íme a hársfa legott megfogamzott, kizöldült, mely csodajelben a jövő események beteljesedésének zálogát látták. *Lajos fájának* nevezte el a nép e fát, mely egészen a török pusztítások idejéig zöldelt a kolostor előtt.[1]

A szent ereklyék megszerzésére tehát, mint látjuk, Lajost e fogadalma is kötelezte. Fogadalmát sikerült is beváltani. A turini békekongresszusra küldött követei Alsáni Bálint és Horváti János püspökök a tárgyalások befejezte után Velenczébe mentek, hol a köztársaság őket, mint láttuk, nagy ünnepségekkel fogadta. Ez alkalommal, úgy látszik, végleg, befejeződtek a tárgyalások a szent ereklyék kiadása körül, s azok a magyar követség kezei közé adattak.

A szent ereklyék átadását valószínűleg hosszabb tárgyalások előzték meg. Magáról az átengedésről csak a beavatottak tudhattak, a nagy nyilvánosság, a velenczei nép valószínűleg nem tudott róla. Az átadás is titokban, éjnek idején történt, nehogy a velenczei lakosság a szent ereklyék elvitelét megtudva, zavargásokba törjön ki. Az elővigyázat érthető is volt, hiszen a szent ereklyék már több mint két század óta Velencze falai között tiszteltettek s a közhangulat bizonyára nem vette volna szívesen azok elvitelét a lagunák városából.

Az október 4-ikére virradó éjjel a Szent-Julián-egyházban nagy titokban fölvétettek Remete-Szent-Pál ereklyéi és egy művészileg faragott faládában elhelyezve átadattak a magyar követeknek. Vele együtt a köztársaság még az Apró Szentek

[1] Eggerer, Fragmen panis corvi, I. k. 161. l.

közől kettőnek ereklyéit ajándékozta a magyar királynak. Az ereklyék elszállítása az azokat megillető tisztelettel ment végbe, s a tengeren át történt.[1] Úgy látszik, velük tették meg az utat Alsáni Bálint és Horváti János püspökök is.

A szent ereklyék egyenesen az ország fővárosába, Budára vitettek és ott a Szent-János-kápolnában helyeztettek el ideiglenesen. Közszemlére tétettek ki, felváltva két pálos barát őrködött mellettük. Tiszteletükre messze földről sereglett össze a nép, mely már a megérkezéskor is nagy számban gyűlt össze, «oly nagy processzióval és ajojtatossággal» fogadva a szent testet, «kihöz hasonlatos soha Magyarországban nem volt».[2]

28. A VELENCZEI SAN-TEODORO-SZOBOR.

Az ereklyék azonban nem maradtak Budán sokáig. Illő is volt, hogy Szent-Pál teste a róla nevezett rend valamelyik templomában találjon örök nyugodalmat.

Azért Lajos király azzal a kéréssel fordult Demeter esztergomi érsekhez, engedné meg, hogy a testet a pálosoknak Buda fölött fekvő szentlőrinczi kolostorába vigyék át. Demeter a király kérésének eleget tett, s a szent teste 1381 november 14-ikén az érsek,

1 Prileszky, Acta Sanctorum Hungariae, 38. l.
2 Az Érdy-kódexben.

a király, számos egyházi főméltóság és nagyszámú néptömeg kíséretében ünnepélyesen átvitetett a Szent-Lőrinczről nevezett kolostorba. Itt őriztetett a mohácsi vész utánig, a mikor Trencsénbe szállíttatott át, hol később egy tűzvész alkalmával elpusztult.[1]

Hazai forrásaink e kegyeletteljes eseményről rövid szavakkal szintén tudomást vesznek. Turóczinál és a budai krónikában pár sorban meg van örökítve ez esemény. Azonkívül még a karthauziak legendagyűjteménye, az Érdy-kódex neve alatt ismert kézirat szintén följegyezte ezt az eseményt részünkre. Bővebben szól a történtekről, és ép azért álljon itt e följegyzés a maga zamatos régi nyelvezetében.

«Annakutána, mikoron írnának ezer háromszáz nyolczvan egy esztendőben, mikoron Magyarországban uralkodnék az Nagy Lajos király, kinek hagyomásából és az veneccei uraknak engödelmökből pécsi Bálint pispek és zágrábi Pál pispek egy éjjel nagy csendességgel, hogy a köznép reájok ne rohanna érötte, miért nagy böcsölettel tartják vala, hozák szent Pálnak testét két apró szentöknek testivel Magyarországban, Budának fénes királyi városában, oly nagy tisztösséggel és készölettel, oly nagy processióval is ajojtatossággal, kihöz hasonlatos soha Magyarországban nem volt; és helyezték Buda várában szent János kápolnájában éjjel és nappal vigyázván őmellette két remete fráterek. Kinek kihozásán mondhatatlan nagy ereme vala az felséges jámbor királynak, nagy eremek vala mind teljes országbeli szegénynek bódognak; nagyobban kedég az ő remete szerelmes fiainak. És koronkéd nagy folyamás (sereglés, toldulás) vala Krisztus Jezus szent confessorának látogatására. Kevés idő azért elmúlván, az felséges király, az magyari jó uraknak tanácsokból; nagyságos tisztelendő isztragomi (esztergomi) Demeter érsek, romai cardinál es gubernátor ez országnak jeles cancellariosa úr pápának kedég ez országra és Lengyelországra választott legátusa, kinek mikoron felséges régi

1 U. ott.

316

Remete-Szent-Pál ereklyéi behozatalának leirása az Érdy-kódexben.

Fénynyomat Divald K. műintézetéből Budapest.

Lajos király mind az urakkal látta volna tekélletes jámborságát, kéré hogy dicsőséges remete szent Pálnak szent testét emelné fel Budáról szent János kápolnájából és vinné bódogságus szent Lőrinc mártirnak egyházában Buda felett, hogy ott az ő fiai mint atyjokat bizony tagok ő fejöket és szerelmes mestereket és tanojtványi nyilván tisztölnék, dicsérnék és éjjel nappal szenetlen szolgálnának őneki erekkül erekké. Az felül megmondott érsek azért es legát nagy sok pispeköket és egyházi népeket egybe gyűjtvén, és sok szegények bódogok hozjájok gyülvén, vevé fel a szent testet, és vívé szent Lőrinc mártirnak egyházába Buda fölött mindszent havának tizennegyed napján, az szent Bereck confessornak másod napján; és legáti hatalmával meg és confirmálá, hogy azon napon ő szent vitelének innepét illenék; kit megtartnak mind ez mai napiglan az ő szent szerzetében való jámbor ősfiak».[1]

Nagy Lajos királyunk gondoskodása azonban nemcsak a szent ereklyék megszerzésére terjedt ki, hanem annak megállapítására is, hogy az ereklyék csakugyan Remete-Szent-Pál ereklyéi. Úgy látszik, a szent ereklyék teljességéről vagy hitelességéről kétely merült fel. Kitünt ugyanis, hogy a szent test egyik kezén három újj hiányzik. Valószínű, hogy e hiányt átadásánál nem konstatálták, mert 1382-ben Lajos király azzal a kéréssel fordul a velenczei köztársasághoz, hogy tenne bizonyságot írás útján Remete-Szent-Pál testének azonosságáról, miután annak egyik kezéről három újj hiányzik.[2] Nem tudjuk, teljesítette-e a köztársaság a király kérését, de a királynak e megkeresése hihetőleg nemcsak abból a czélból történt, hogy a hiányzó három újj felől bizonyságot szerezzen magának, hanem azért is, hogy az ereklyék valódiságáról hivatalos nyilatkozat álljon rendelkezésére.

Remete-Szent-Pál ereklyéinek átszállításáról egy névtelen szer-

[1] Toldy Ferenc: A magyar irodalom története II. kiad. II. k. 168. l.

[2] «Item petit dominus rex, quatenus velint ipsum per litteras eorum certificare de integritate corporis Sancti Pauli primi heremite. Nam de una manu dicti corporis tres digiti non habentur.» Magyar Történelmi Tár XI. k. 104. l.

zőtől származó rövid történetke maradt napjainkra, mely a holttest eltemetésén kívül elbeszéli annak Thebaisből Konstantinápolyba, onnan Velenczébe, innen pedig Budára s végül a szent-lőrinczi kolostorba való átszállítását. Korára nézve ez elbeszélés alkalmasint az ereklyék átszállítása idejéből származhatik. Históriai értéke nem nagy; újabb, illetve oly adatokat, melyeket a többi ismert források nem erősítenének meg, nem tartalmaz. Adatainak hitelességét is több ízben kétségbe vonták, így Velencze részéről Flaminius Cornelius velenczei senator kisérlette azt megdönteni, azt állítván, hogy Szent-Pál tetemeinek hazánkba szállítása nem felel meg a valóságnak s hogy azok továbbra is Velenczében maradtak. Ma már tudjuk, hogy az általa felhozott érvek a tényt meg nem dönthetik, nemcsak későbbi czáfolatok, hanem az egykorú és közel egykorú adatok egész sora bizonyítja a nemes senator állításainak tarthatatlanságát. Csak azért szólunk itt róluk, mert az általa támasztott irodalmi vita a szerzőség kérdését Alsáni Bálint nevével hozta összeköttetésbe.

Cornelius Flaminius ugyanis ellenvetéseiben azt a kérdést is felvetette, miért nem nevezi a névtelen író Alsáni Bálintot is bíbornoknak, a midőn Demeter esztergomi érsek mint olyan szerepel nála.[1] Fuhrmann Mátyás pálos atya, ki Flaminius érvelését sikerrel czáfolta meg,[2] erre azt mondja: azért nem neveztetik Bálint is bíbornoknak, mert ő maga a szerzője ennek a munkának, s részint ezért, részint az esztergomi érsek iránti tiszteletből, kinek suffraganusa volt, nem tesz említést saját bíbornoki méltóságáról. Ez a főargumentum azonban nem sok alappal bír, ezt a körülményt nem tartjuk eléggé nyomósnak a szerzőség kérdésének eldöntésére. De valószinűtlen ez magának a szövegnek egynéhány kitétele miatt is. Az író a küldöttek közül megnevezi Bálint pécsi és Pál zágrábi püspököket, kiket mindkettőt kiváló családból

[1] A VII. fejezetben.

[2] Fuhrmann Mathias: Anonimi Hungarici historia de translatione S. Pauli Thebai cognomento primi Eremitae. Pestini, 1799.

[3] «... natione claros, canonum scientia illustratos, de cursu temporalium non ignaros...» i. h. 111. l.

származóknak, a kánoni tudományokban jártasoknak s a politikai ügyek állásában nem épen tudatlanoknak nevez.[1] Bajosan föltételezhető, hogy Bálint bíbornok, ha csakugyan ő a névtelen szerző, ezeket a hízelgő kifejezéseket saját magára is alkalmazta volna. Annak magyarázata, hogy Alsáni Bálint itt nem mint bíbornok szerepel, a lehető legtermészetesebb: Bálint püspök akkor, a midőn mint követ időzött Olaszországban, 1381 körül, még nem volt bíbornok, hisz tudjuk, hogy e méltóságot csak 1385-ben nyerte el. De ez adattal együtt némi támaszt nyertünk a munka keletkezésének idejére is. A középkori írók a rangjelzésekben nagyon pontosak voltak, s ha Alsáni Bálint akkor, midőn e munka íratott, már bíbornok lett volna, bizonyos, hogy a névtelen szerző őt mint ilyet szerepeltetné, daczára, hogy az általa tárgyalt esemény idejében még nem volt az. Ebből tehát az a következtetés vonható le, hogy a munka keletkezésének ideje 1381—1385 közé esik. Azt, hogy Alsáni Bálint volna a szerzője, a fentebbiek alapján majdnem kizártnak tekinthetjük. Az ujabb írók közül Ipolyi Alsánit tartja a munka szerzőjének, de véleményét semmi érvvel nem támogatja, de nem tartjuk lehetetlennek, hogy a püspök környezetének valamelyik tagja rejtőzik az ismeretlen név alatt, ki értesüléseit a szent testnek Velenczébe való átszállításáról esetleg magában Velenczében meríthette.[1] Erre mutatna az a körülmény is, hogy egyik fejezetében ünnepélyes formában kiállított, erre vonatkozó oklevélről van szó.

Remete-Szent-Pál ereklyéi valószinűleg a xv. század folyamán csonkulást szenvedtek. Feje ugyanis nem tudni mi úton Csehországba került és hollétéről az egykorúaknak hosszú ideig nem volt biztos tudomása. II. Lajos idejében az ereklye újból Magyarországba került vissza. Midőn II. Lajos 1523-ban Csehországban járt, az ereklye a hozzátartozó koronával együtt Corsyn várában őriztetett, de nem mint Remete-Szent-Pál feje,

[1] Magyar Sion, 1863. évf.

hanem egy másik szentnek ereklyéje gyanánt. Lajos király fáradozásainak sikerült a cseh rendeknél kieszközölni, hogy az ereklye, a mennyiben azonossága kétségbevonhatatlanul megállapíttatik, neki visszaadassék. 1523 márczius 8-ikán Lajos örömmel tudatta Báthory István nádorral, hogy a szent ereklye azonossága bebizonyulván, azt átvette; a fej őrizete ideiglenesen a király kiséretében lévő Országh János váczi püspökre bizatott.[1]

IV.

A koronás király iránti hűséget Bálint püspök Lajos király haláláig híven megtartotta. A nagy király legbizalmasabb tanácsadóinak egyike volt, kire Lajos ott, hol az ország fontos érdekei forogtak szóban, mindenkor számíthatott s a ki hazája és királya iránti hűségében lankadást, fáradtságot nem ismert. Hűsége jutalmát Lajostól bőven kivette, a királyi kegy az ország főpapjai sorába emelte, s e méltóságában is fontos szolgálatokat tett fejedelmének.

Midőn Lajos 1382 szeptember 10-ikén örök álomra hunyta le szemeit, Magyarország trónja leányára, Máriára szállt. Női kezekre került az ország kormánya; a királyné kiskorú lévén, — csak tizenegy éves volt — helyette anyja, Erzsébet királyné vitte az ország kormányát.

A trónváltozás Magyarországon minden rázkódtatás nélkül ment végbe. A nagy király temetése utáni napon a Székesfehérvárott összegyült rendek Máriát egyhangúlag Magyarország királyává kiáltották ki és a szokásos szertartások között a szent koronával megkoronázták. Nemcsak Magyarországban, hanem a külföldön is, a legtöbb helyen, bizalommal fordultak a fiatal királynő felé, kinek uralmát egyelőre nem fenyegette semmi veszély.

Nem ily nyugodtan ment végbe azonban a trónváltozás Lajos birodalmának másik részében, a lengyel királyságban.

[1] Orsz. levéltár, DL. 23725, 25676.

Nem tartozik feladatunk keretébe kiterjeszkednünk a Lajos halála után itt kitört viharokra, melyek Lajos király hosszú munkáját, a lengyel trón biztosítását családja részére lerombolással fenyegették. Tudjuk, hogy a küzdelem Lajos terveinek győzelmével végződött s hogy a lengyel korona Mária nővére, Hedvig fejére szállott. Anyjuk, Erzsébet királyné fáradozásainak eredménye volt ez, ki férje halála óta, egész 1384-ig, midőn a lengyel kérdés dűlőre jutott, ez irányban fáradozott.

Csakhogy ugyanakkor, míg Erzsébet figyelmét Lengyelország felé fordította, majdnem elveszté másik leánya, Máriának koronáját. Az alatt a két év alatt, míg az anyakirályné figyelmét a lengyel kérdés kötötte le, Magyarország déli vidékén végzetes mozgalom indult meg a nőuralom ellen.

29. MÁRIA KIRÁLYNÉ PECSÉTJE.

A mozgalom szálai Tvartkó, a boszniai király, kezében futottak össze. Hogy tervét, mely Dalmáczia, Horvátország és Szlavónia meghódítására irányult, végrehajthassa, újra érintkezésbe lépett a horvát főurakkal és a dalmát városokkal. Még Lajos király életében Cattaró és Ragusa birtokára aspirált, s a cattaroi öbölben épített erősség, a mai Castelnuovo is a király terjeszkedési politikáját volt hivatva szolgálni. S alig hogy Lajos meghalt, azonnal megkezdi az aknamunkát Dalmácziában és Horvátországban a magyar királyi fenhatóság ellen. Palisnai János, a vránai perjel hajlott a bosnya király ajánlatára, a többi főúr azonban megmaradt a magyar királynő pártján, ép így a dalmát városok is, melyek közül Zára követeket küldött a magyar királyi udvarba, hogy a helyzetről jelentést tegyenek. Erzsébet királyné rögtön kiküldé hű emberét, Besenyei János veszprémi főispánt Dalmácziába, hogy ott rendet csinálnjon. Besenyei el is járt küldetésében, ámde ezalatt Tvartkó Velenczével lépett érintkezésbe, melyet a maga részére megnyert. Lenn, Horvát-

Dalmátországban pedig a viszonyok mind ziláltabbak lettek. Erzsébet királyné 1383 június 15-ikén Csáktornyai Laczfi Istvánt, a volt erdélyi vajdát nevezte ki horvát-dalmát bánná, Bebek Imre helyett, kit Galicziába küldött. A személycsere épen nem mondható szerencsésnek; Laczfi István hűsége távolról sem állotta ki a versenyt Bebekével.

1383 őszén Erzsébet a délvidéki zavarok lecsillapítása végett elhatározta, hogy személyesen utazik oda le, leányával, a királynővel együtt, és miután már szeptember 2-ikán értesítette Trau városát jöveteléről, csakhamar útnak is indult.

Bálint püspök a Lajos iránt tanusított hűséget annak utódával szemben is megőrizte. A királyi udvarban, a királynő tanácsosai sorában, előkelő állást foglalhatott el, s úgy látszik, hogy az ország ügyeinek vezetésében igen nagy szerepe volt. A midőn Zára a föntebb említett követséget küldte a királyi udvarba, azon személyek között, kikhez a város tanácsa levelet küldött, a zágrábi püspök mellett Bálint pécsi püspök nevével is találkozunk. Jele annak, hogy a királynők bizalmas, befolyásos emberei közé tartozott. Sajnos, működéséről, résztvételéről az államügyek intézésében tudomásunk nincsen. De ott találjuk őt a királynők környezetében, midőn ezek Zárába érkeznek. Laczfi István dalmát és horvát bán, Lendvai István szlavón bán és még többen kisérték a királynőket, s az egyháziak közül ott találjuk Alsáni Bálintot is, ki október 24-ikén vonult be, a királynők kiséretében, Zárába. Csakhogy a zavarok nem szüntek meg. Magában Zárában is felütötte fejét az összeesküvés, úgy, hogy Erzsébet királyné, Garai Miklós nádor tanácsára, végre is egyezségre lépett Tvartkóval, átengedve neki Cattaró városát.

30. TVARTKÓ PECSÉTJE.

Az ország déli vidékén támadt e mozgalom tehát látszólag lecsendesült; igaz, hogy az ország területe egy részének elszakítása árán. A nyugalom azonban nem állott teljesen helyre. A míg előbb a déli vidékeken, úgy most magában az országban, az ország főurai sorában keletkezett forrongás, ellenséges áramlat az asszonyi uralom ellen; erre az események egész lánczolata adott okot. Az ország területének csorbulása úgy

31. KIS-KÁROLY PECSÉTJE.

délen, mint északon, Lengyelország különválása, az Erzsébet által elkövetett politikai hibák, köztük Mária eljegyzése Lajos orleansi herczeggel, azonkívül személyes indokok játszottak ebben közre. Az elégületlenek élén Horváti Pál zágrábi püspök, Horváti János macsói bán, Szécsi Miklós országbiró, Zámbó János tárnokmester, Kanizsai János állottak. Szemük Nápoly felé irányult, hol Durazzói Károly ült a trónon, ugyanaz, ki Lajosnak annak idején a nyert támogatás fejében megigérte,

hogy örököseit Magyarország trónján nem fogja háborgatni. De ez ígéretet hamar elfelejtette, s midőn 1385 augusztus havában a magyarországi elégületlenek nevében Horváti Pál püspök és Kanizsai Miklós többekkel együtt őt felkereste, nem nagy fáradságba került nekik Károlyt a magyar korona elfogadására rábírni.

Már 1385 szeptember 14-ikén elhagyta Károly Nápolyt, hogy Magyarországba menjen. Zenggen és Zágrábon át ment Budára, hol az ország kormányzását csakhamar átvette. Nem tartozik feladatunk körébe a további események bővebb részletezése. Tudjuk, hogy Károly 1385 deczember 31-ikén Székesfehérvárott ünnepélyesen királylyá koronáztatott. Palota-forradalom előzte meg ez ünnepélyes tényt, mely forradalom következménye volt, hogy Mária, látszólag önkényt, lemondott a magyar koronáról, félvén, hogy ellenkező esetben Károly élete ellen is tör.

De ezt a palota-forradalmat csakhamar nyomon követte egy másik. Károly király mindjárt országlása elején ellentétbe jött az ország némely nagyjaival, kik ennek folytán a királynők pártjára álltak. Mária lemondása, a körülmények, melyek vele összefüggtek, a királynők pártjának növelésére szolgáltak. A budai várlak, hol a két királynő lakott, mind sűrűbben volt színhelye titkos tanácskozásoknak, melyek a királynők és párthíveik között folytak. Híveiket minden akadály nélkül fogadhatták. Alsáni Bálint, ki ekkor már megkapta a bíbornoki kalapot, ezek közé tartozott, s noha ez időbeni szerepléséről bővebb tudósításaink nincsenek, aligha tévedünk, ha őt is azok sorában keressük, kik a február 7-iki katasztrófába be voltak avatva, sőt részleteinek megállapításában tevékeny részt vettek.

A Károly királyra oly végzetes napon Alsáni Bálint pécsi püspök is jelen volt a teremben, hol a gyilkos merénylet történt. Mária, habár e merénylet tudtán kívül történhetett, mindjárt másnap habozás nélkül átvette újból az ország kormányát. Párthívei támogatására föltétlenül számíthatott, s az 1386. év tavaszán lefolyt eseményekben Alsáni Bálintra újból nagyobb szerep várt.

1386 május havában Győr városa fényes gyülekezetnek volt színhelye. Itt találkoztak ekkor a királynők Venczel római királylyal és testvéreivel, Jánossal és Zsigmonddal, az utóbbi és a királynék közt kitört viszályok elsimítása végett.

Zsigmond maga megunta már a dicsőséget, hogy Mária oldalán csak a férj szerepét játszsza. Királylyá koronáztatásába

32. ZSIGMOND ŐRGRÓFI PECSÉTJE.

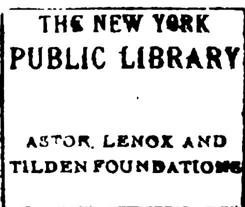
azonban az anyakirályné, Erzsébet, semmi áron sem akart beleegyezni. Zsigmondnak az a ténye, hogy a Duna és a Vág közét elzálogosította, fölingerelte ellene az ország közvéleményét és Erzsébet királynét is megerősíté Zsigmond iránti ellenszenvében. Ámde Zsigmond sem hagyta magát, s midőn anyósa őt teljesen mellőzni akarván, a házastársakat különválasztá és Zsigmond jövedelmeit is lefoglalta, ez bátyjához, Venczel római királyhoz

fordult, ki 1386 április elején vele és Jánossal, a harmadik testvérrel, továbbá unokatestvéreivel, Jodok és Prokop őrgrófokkal Magyarországba jött.

A találkozás a királynők és a Luxemburg-ház férfitagjai közt Győrött ment végbe. Czélja volt a Zsigmond és a királynők s a magyarokközött fölmerült ellentétek kiegyenlítése, az egyházi és világi rendek kiváltságainak megerősítése, a belforradalom lecsöndesítése, s a mi a legfontosabb, Mária és Zsigmond együttélésének kérdése, valamint az utóbbi országos állásának rendezése. A királynők fényes kisérettel érkeztek meg Győrbe. Demeter esztergomi és Alsáni Bálint pécsi bíbornokok, Péter, a váczi, és János, a csanádi püspökök, Láczfi István volt vajda, Zámbó Miklós tárnokmester, Czudar Péter volt bán, Szécsényi Frank, Bebek Detre és Drág, a mármarosi vajda voltak kiséretükben. A tanácskozások folyásáról tudomásunk nincsen. Alsáni Bálint szereplését sem ismerjük bővebben. Előttünk csak a záró-okmányok feküsznek. A Zsigmondra vonatkozó pontok szerint Zsigmond őrgróf ellátására Vas és Trencsén vármegye, a morvaosztrák határon azokat az uradalmakat és területeket kapja, melyeket Lajos király testvére, István herczeg bírt. Zsigmond feleségével, Máriával lakhatik mindenütt, úgy, a hogy ez férj és feleség közt szokás, adósságait első sorban azokat, a melyeket a jelen háború miatt csinált, az ország tartozik fizetni.[1]

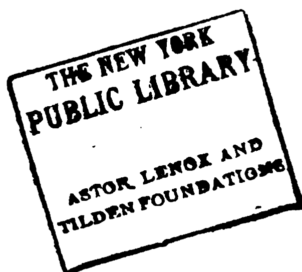
Zsigmond ügyét ily módon — legalább látszólag — rendbe hozva, Venczel visszatért a birodalomba. A királynők ellenben most az ország déli vidékeire készültek, hogy az ott újból kitört lázadást személyes megjelenésükkel lecsendesítsék. Útjokra ez alkalommal Alsáni Bálint nem kisérte őket el. Helyette testvére, Pál, és ennek fiai, László és Miklós, voltak a királynők kiséretében. Tudjuk, hogy a kisérlet balul ütött ki; a királynők megjelenése ezúttal nem járt a várt eredménynyel. A július 25-iki

[1] Fejér, x., 1. 183. l. Lásd az itt elmondottakra föleg Márki Sándor: Mária, Magyarország királynéja. Budapest, 1885. — Pór Antal: Ifjabb Erzsébet királyné. Századok, 1895. évf., és ugyanő a Szilágyi-féle Magyar Nemzet Története III. kötetében.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS

MÁRIA KIRÁLYNŐ 1390-IKI ADO

...MÁNYLEVELE A TIZENI BIRTOKRÓL.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS

támadás alkalmával, Gora mellett, mely a királynők elfogatásával végződött, kiséretük egy része a harczban életét veszté, mások fogságba kerültek. Az utóbbiak között voltak Alsáni Pál és fiai, László és Miklós is.

A fogságban meghalt Erzsébet királynénak Alsáni Bálint bíbornok vezette kanczelláriáját. Jutalmát Zsigmondtól és Máriától vette, unokaöcscseivel együtt. A hosszúbácsi uradalom, melyet Zsigmond 1389-ben adományozott nekik, továbbá a tizeni birtok, melyet Máriától 1390-ben kaptak, első sorban a bíbornok-püspök hű szolgálatainak jutalma volt.[1]

V.

Orbán pápának 1389 október 15-én bekövetkezett halála nem szüntette meg az egyházszakadást. VII. Kelemen pápa ellenfele halálának hírére azonnal megtett mindent a szakadás megszüntetésére. Pártja utolsó években erősbödött, noha Francziaországban, főleg az általa kivetett súlyos adók miatt, az elégületlenség nyomai mutatkoztak. Midőn VI. Orbán halálának hírét vette, első dolga volt kisérletet tenni a római bíbornokok megnyerésére. E végből VI. Károly franczia királyt kérte föl, járna közbe, nemcsak a bíbornokoknál, hanem az európai fejedelmeknél is elismertetés érdekében. Törekvése azonban hiába való volt, mert a bíbornokok azalatt Rómában rövid időre Orbán halála után, 1389 november 2-án Tomacelli Pétert választották meg a pápai trónra, ki azt IX. Bonifácz neve alatt foglalta el.

Az egyházszakadásnak most második korszaka állt be. A két pápa híveinek megoszlása már megtörtént, s úgy a római, mint az avignoni pápa hatásköre, obedientiája meg volt állapítva. A törekvés most már oda irányul, hogy az egyházszakadásnak véget vessenek, s e törekvésben az európai államok közül főleg Francziaország, majd Németország jár elől. Venczel király leté-

[1] L. föntebb.

tele, Ruprecht ellenkirálysága megosztják Németországot s ezért ez utóbbi a szakadás megszüntetése körül vezérszerepet csak akkor kezd játszani, midőn Zsigmond kerül a római-német birodalom trónjára, erős kezekkel ragadva meg s vezetve mindvégig az unio ügyét egész a konstanczi zsinatig. A szakadás megszüntetésének kérdésével kapcsolatosan egyúttal egy másik kérdés is előtérbe lép, mely kérdés jóformán már századok óta mindig napirenden volt, az egyház reformálása fejében és tagjaiban. E reformálás szükséges voltát hangoztatják mindjobban az uniotárgyalásokkal kapcsolatosan, s diadalra jut e törekvés akkor, midőn a konstanczi zsinatnak nemcsak az unio és a hit kérdését, hanem az egyház reformjának ügyét is főfeladatává jelölik ki.

Az európai államok állásfoglalása, mely VI. Orbán halálakor már bevégzett tény volt, részint politikai multjuknak, részint az aktuális politikai viszonyoknak megfelelőleg történt. Francziaország, melynek akkori királya, V. Károly, ha nem is tevőlegesen, de mégis részes volt abban, hogy a bíbornokok Orbántól elszakadva a fondii választást megejtették, az Avignonban székelő VII. Kelemen pápa, illetve annak utódai mellett mindvégig kitartott, s az avignoni pápa obedientiáját elismertetni igyekezett mindenütt, hová befolyása csak némileg is kiterjedt. Főleg Németországnak Francziaország felé eső részein volt e befolyás észlelhető, a mennyiben egyes püspökségek, mint a metzi, touli, verduni, VII. Kelemen pártjára állottak, s egyes fejedelmek, kik a franczia királyi házzal rokonsági vagy hűbéri viszonyban állottak, valamint az osztrák herczeg, Lipót, szintén az avignoni pápához csatlakoztak. A német birodalom a maga egészében VI. Orbán mellett foglalt állást. IV. Károly császár még halála előtt Orbán pártjára állott, s fia és utóda, Venczel, 1379-ben Zólyomban Nagy-Lajossal találkozva, azzal együttesen állítja ki azt az okiratot, mely Orbán pápának a császár és a magyar király támogatását biztosítja, s a melyben kötelezik magukat, hogy őt ellenfelével szemben mindenkép támogatják. A német birodalmi gyűlések, főleg a szakadás első éveiben tartottak, sűrűn foglalkoztak az egyházszakadás ügyével

és egész sora az idevágó határozatoknak maradt reánk. E gyűlések között a legfontosabbik az 1379-iki februári birodalmi gyűlés, melyen Venczel király négy választóval és számos várossal egy VI. Orbán érdekeit fegyverrel is védeni kész szövetséget kötött. A három választó, Köln, Trier és a Pfalz között 1380-ban Oberweselben kötött egyezség épp az előbb említett szövetség pontos betartását czélozta, s némileg előjele volt a fejedelmek elégületlenségének Venczel irányában, mely elégületlenség a bel-

33. VI. ORBÁN SIRJA A SZENT-PÉTER TEMPLOMBAN.

politikai viszonyok egész sorozatának behatása alatt 1400-ban Venczel letevésére vezetett. Midőn ez évben Ruprecht pfalzi gróf a német trónra emeltetett, úgy ő, mint Venczel külön-külön állást foglalnak Avignon és Róma között. Zsigmond aztán erős kézzel ragadja meg az unio kérdését és vezeti diadalra az ügyet a konstánczi zsinaton. Németország példájára Magyarország is a római pápa pártjára állott, úgyszintén már a francziákkal való ellentét miatt Angolország is. Ellenben a franczia befolyás alatt

álló Skóczia és a pyrenaei félsziget Avignon pártjára állott, míg a többi helyeken, így Olaszországban részenként különböző volt a pártállás.

A szakadás megszüntetésére irányuló tárgyalások már VI. Orbán életében megindultak volt, de eredmény nélkül. Az eszme, hogy egy általános zsinat döntse el a szakadás ügyét, mindjárt annak kezdetén fölmerült, de úgy a római, mint az avignoni párt hívei között ellenszenvre talált. Felvette azonban azt a párisi egyetem, mely az eszmét, ha nem is valósította meg, de legalább jó lépéssel előbbre vitte. Anjou Lajosnak az ellenpápa érdekében 1382-ben megindított olaszországi hadjárata, a VI. Orbán és III. Károly nápolyi királyt közt kitört viszály, mely nyilt háborúra vezetett, a szakadás megszüntetésének kérdését, a zsinat eszméjét egy időre háttérbe szorították s inkább az elméleti fejtegetések terére utalták.

IX. Bonifácz trónraléptekor kezdődnek nagyobb mérvben a tárgyalások a szakadás megszüntetése kérdésében. Az általános zsinat eszméje is újból fölmerült. Bonifácz pápa ugyan erről mit sem akart tudni, és 1391 márczius 1-én kelt encyclikájában ezt az eszmét, mint a legnagyobb mértékben bűnöst, visszautasította, miből önkényt következett, hogy az elődje által megindított küzdelmet folytatni akarja. Azonban a párisi egyetem tovább fejlesztette azt, jóllehet a viszonyok ekkor kevésbbé voltak kedvezők. VII. Kelemen pápa maga Francziaországban, pénzműveletei miatt, mindinkább népszerűtlenné vált, s ezért az az eszme merült föl, hogy őt Róma birtokába besegítik s így távolítják el Francziaoıszágból. Egy új franczia hadi vállalat terveztetett, melynek vezéréül Lajos orleansi herczeg lőn kiszemelve, s ő 1391-ben el is ment Olaszországba. Ez által az unio kérdése egy időre ujból háttérbe szorult. Midőn pedig ismét napirendre került, a folytonos tárgyalások Róma, a franczia királyi udvar és Avignon között akadályozták meg a kérdés megoldását. A párisi egyetem azonban erélyesen sürgette a megoldást és terveinek VI. Károly franczia királyt is megnyerte. Az egyetemnek kiküldött bizottsága 1394-ben

hosszas tanulmányozás után arra a meggyőződésre jutott, hogy a legegyszerűbb és legczélarányosabb a kérdést egy általános zsinat útján oldani meg. Ez azonban tisztán csak elméleti eredmény volt, a gyakorlati megoldás VII. Kelemen halála után jut napirendre. A franczia király lépéseket tett, hogy az egész kérdés tisztázásáig új választás ne történjék meg, azonban mielőtt erre vonatkozó levele Avignonba érkezett volna, a választás már megejtetett, Luna Péter foglalta el XIII. Benedek néven a pápai trónt.

34 VII. KELEMEN SIRKÖVÉNEK TÖREDÉKE.

Benedek pápa hajlandósága az egyházszakadás megszüntetésére volt a főok arra, hogy VI. Károly franczia király 1395 februárjára az első nemzeti zsinatot összehivja Párisba az unio kérdésében határozandó. Az egész kérdésben a párisi egyetem, a theologiai tudomány főápolója lép fel, mint az igazi egyházi szellem kifejezője és a közvélemény vezetője. A zsinat határozatait egy követség vitte meg Avignonba, rábeszélni igyekezve Benedek pápát, hogy az ajánlott megoldási módot, a kölcsönös lemondást a pápai trónról fogadja el. A követség eredménynyel nem járt, Benedek pápa az ajánlott megoldási módozatot nem fogadta el, hanem maga részéről találkozást ajánlott, melyen a két pápa kölcsönös vitatkozás után tisztázza az ügyet, és döntse el, hogy

melyiknek van igaza. Már ekkor látszott, hogy a pápáktól maguktól a szakadás megszüntetése nem várható, s általánossá vált az a nézet, hogy az engedelmesség megvonása által kényszeríttessék XIII. Benedek az unióra. Az Avignonba küldött királyi követség visszatérte után 1396 augusztus havára egy új, a második franczia zsinat hivatott össze, melyen határozatba ment, hogy még egyszer szólíttassék fel a pápa a kölcsönös lemondás tervének elfogadására, és ha újból vonakodik, akkor mondassék fel neki az engedelmesség. E határozat alapján bocsátkozott Károly király tárgyalásokba az európai fejedelmekkel, kik között ekkor Zsigmond magyar királyt, az aragóniai és castiliai királyt, Angliát, az osztrák és bajor herczegeket megnyerte a maga tervének. Benedek pápa, kinek újabb követség ajánlotta a franczia zsinat által elfogadott módozatot, újból elutasítólag felelt, szintúgy Bonifácz pápa is.

VI. Károly franczia király fáradozásainak sikerült az 1379-ik év folyamán Venczel római királyt az unio ügyének megnyerni. Az 1398-iki rheimsi találkozáson Venczel és Károly egymással megegyezésre jutván, egy követség ment Rómába és Avignonba. Az utóbbi helyen eredményt nem ért el, Rómában Bonifácz pápa azonban hajlandó volt a lemondásra, föltéve, ha Benedek pápa is lemond, amiről azonban ez hallani sem akart.

Francziaország időközben tovább haladt a nemzeti zsinatok által kijelölt úton. 1398 május 22-ikén összeült a harmadik nemzeti zsinat, melyen kimondották, hogy XIII. Benedeknek felmondják az engedelmességet mindaz időre, míg a pápa a már több ízben említett módozatot el nem fogadja és az egység érdekében a pápai trónról le nem mond. A király a zsinat határozatát július 28-ikán elfogadta s az engedelmesség felmondásának kezdetét augusztus 1-re tűzte ki. E határozat tudtára adatott Benedeknek is, mire 18 bibornok és a pápai udvar összes franczia származású hivatalnokai megvonták a pápának az engedelmességet. Benedek pápát erre Avignon és Venaissin grófságok lakosai Avignonban ostrom alá vették. Közel négy évig tartatott

Benedek pápa őrizet alatt saját palotájában. Párthívei közűl sokan elhagyták őt, így a kiskorú II. Lajos nápolyi király nevében annak anyja, Mária királynő Castilia és Navarra királyai, valamint több franczia fejedelem és város. Csak Márton aragóniai király tartott ki Benedek mellett. Ő vezette a franczia udvarral a tárgyalásokat Benedek kiszabadítása czéljából, s e tárgyalásokban az egyházszakadás megszüntetésének kérdése is nagy szerepet játszott. Ez utóbbira nézve Benedek 1389 április 4-ikén, illetve 10-ikén kötelező igéretet is tett, hogy hajlandó az esetre lemondani a pápai trónról, ha ellenfele is lemond, vagy ha letétetik,

35. AZ AVIGNONI PÁPAI PALOTA.

illetve meghal; megigérte azt is, hogy a szakadás megszüntetését gátolni nem fogja, s egy ez ügyben esetleg összehivandó zsinaton megjelenik.

Az európai helyzetben ezalatt nagy változások történtek. Németországban a Venczel király elleni elégületlenség nyiltan kitört, és a választófejedelmek 1400 augusztus 20-ikán Venczel trónvesztettnek nyilvánítva, a rá következő napon Ruprecht pfalzi választófejedelmet választották meg urokká. A választás, a mint a németországi viszonyokra, úgy az egyházszakadásra is nagy jelentőséggel birt. Az 1398-iki szövetkezés Venczel és Károly között azt eredményezte, hogy az előbbi és Bonifácz pápa

13*

között némi feszültség állott be, és így a pápa Venczelre nem számíthatott föltétlenül. Venczel öcscse, Zsigmond magyar király, kit bátyja csehországi helytartóvá nevezett ki, oly éles viszályba keveredett Venczellel„ hogy ezt 1401 márczius 6-án Prágában elfogatva fogságra vettette. Ez által Zsigmond Ruprechtet tartotta sakkban, ki Prokop őrgróffal szövetkezett Venczelmegbuktatására. Zsigmond Prokopot is elfogatta, Ruprechtet pedig azzal ijeszté, hogy Venczelnek Gian Galeazzo Visconti segélyével megszerzi a császári koronát. Magyarországon ez alatt a Zsigmond elleni elégületlenség nyilt pártütésben tört ki és a Zsigmond törvényszegéseivel betelt rendek 1402—1403 fordulóján Nápolyi Lászlót hivták meg a trónra.[1]

VI.

Az elégületlenség Zsigmond ellen kezdettől fogva fennállott az országban. Igaz ugyan, hogy a nápolyi párt akkor, midőn Zsigmond neje halála után egymaga maradt a magyar trón birtokában, nagyjában meg volt törve s a dinasztiaváltozás jelentőségével biró esemény minden nagyobb rázkódtatás nélkül ment végbe. Azonban a nápolyi király titkos hívei nem békültek ki a helyzettel és csak a kedvező alkalomra vártak, hogy Zsigmond ellen fejüket felüssék.

Az alkalmat erre Zsigmondnak nikápolyi veresége szolgáltatta. E csatavesztés után Zsigmond király nem tért vissza országába, hanem a csatából megmenekült főurak egy részével hajóra szállva, a Fekete-tengeren Konstantinápolyig hajózott.

A kormányával elégedetlen főurak felhasználva távolmaradását az országtól, nyiltan megindították ellene az izgatást. A mozgalom élén a két Laczkfi István állott, kik már régóta titkos összeköttetésben állottak a nápolyi királylyal. Az ő kezdeménye-

[1] Ez eseményekről bővebben szól többek között Hefele, Conciliengeschichte IV. k. V. ö. e sorok irójának Az 1409. évi cividalei zsinat története cz. munkáját is.

zésükre hivatott meg László király a magyar trónra. Arra azonban, hogy atyja örökségét már ekkor elfoglalja, tényleg nem gondolhatott. A nápolyi királyságban az Anjou Lajos ellen folytatott küzdelem lekötötte a királyt, ki magyarországi igényeinek érvényesítésére csak később gondolhatott. A magyar királyi trónra való jogát azonban legalább külsőleg igyekezvén kifejezni, pártjának legfőbb támaszait, a két Laczkfi Istvánt helytartóvá nevezte ki, ezáltal is jutalmazva érdemeiket, melyeket maguknak szereztek. Az ő nevükkel találkozunk azokban a tárgyalásokban is, melyek László király és a török szultán között folytak, s melyek czélja volt László és Bajazed leánya között házassági összeköttetést létrehozni és ez által is a török szultán támogatását László részére megnyerni. Ezek a tárgyalások azonban eredményre nem vezettek.[1]

Zsigmond király ezalatt Konstantinápolyból visszatért Magyarországba. Jóllehet az ellene támadt lázadás ekkor már országszerte, de legfőkép a délvidéken nagy lánggal lobogott, Zsigmondnak sikerült csakhamar a helyzet urává válni. A lázadóknak sikerült Dabisa utódját, Osztoja bosnyák királyt a maguk részére vonni, de Zsigmond a hűségén megmaradt magyar urak segélyével mégis szerencsésen le tudta verni a délvidéki lázadást. Az 1397 elejére Körösudvarhelyre összehívott gyűlésen, melyre az ellenpárt főemberei, a Laczkfiak is meghivattak, véres megl torlást ültek a lázadók fölött. A két Laczkfi István a királypárti hívek kardjok alatt vérzett el Zsigmond jelenlétében, a többiek fej- és jószágvesztésre itéltettek. A király most előkészületeket tett a török elleni háborúra, de ez erre az évre abbanmaradt. A végek védelme és egyéb ügyek elintézése végett Zsigmond 1397 szeptember 24-ikére Temesvárra hirdetett országgyűlést, mely a honvédelmi kötelezettség általános elvének kimondásával fordulópontot képez a honvédelem terén.[2]

[1] V. ö. Schönherr Gyula, Az Anjou-ház és örökösei. Milleneumi történet III. kötet 434—436. ll.

[2] Az 1397-iki országgyűlés végzeménye Knauz Nándortól. Magyar Történelmi Tár, III. kötet 191. s kk. ll.

A temesvári országgyűlés végzéseinek egy pontja a király környezetében lévő idegenekről szól, kikre nézve kimondja, hogy Zsigmond környezetét karácsonyig elhagyni tartoznak, sőt az országból is távozni kötelesek. A vád, mely e végzésben Zsigmond ellen foglaltatik, nem volt alaptalan. A király környezete jórészt idegenekből állott, kik közül nem egy országos méltóságra emelkedett. Az idegen, jórészt kalandorokból álló környezet befolyásának tulajdonította az ország közvéleménye az ország pénzügyeiben beállott zavarokat is, melyek a koronajavak elzálogosítására vezették. Az a szigorú rendszabály azonban, mit a temesvári országgyűlés az idegenek ellen hozott, jórészt csak irott malaszt maradt, s ezért érthető, hogy Zsigmond ellen az elkeseredés és elégületlenség folyton növekedett és ez kifejezést is nyert abban a lanyhaságban, melylyel a török elleni vállalkozások történtek. 1399-ben Zsigmond nagyobb erélylyel látott a török elleni hadjárathoz és személyesen indult el Mircze havasalföldi vajda segélyére, azonban e hadjáratról csakhamar visszatérve, egész törekvését családi politikájának szentelte.

Venczel római és cseh király helyzete idővel úgy a birodalomban mint Csehországban tarthatatlanná vált. Csehországban családi viszályok dúltak, Zsigmond és unokatestvérei, Jodok s Prokop a Venczel ellen nyilvánuló elégületlenséget saját hasznukra igyekeztek kizsákmányolni. A birodalomban pedig, melynek ügyeivel jóformán semmit sem törődött, a választófejedelmek szintén ellene fordultak és végre is megvalósították már régebb idő óta tervezett szándékukat, hogy Venczelt trónjától megfoszszák.

Venczel 1398-ban Rheimsban találkozott VI. Károly franczia királylyal, kivel az egyházszakadás megszüntetése felől tárgyalt, s megegyezett vele abban, hogy úgy IX. Bonifácz mint XIII. Benedek pápát lemondásra fogják felszólítani. Ez egyezségnek az egyházszakadásra nézve ugyan semmi gyakorlati eredménye nem volt, ellenben Venczel ezen szövetkezése Francziaországgal újabb ok volt a választóknak, hogy őt trónjáról letegyék. Venczel

teljesen közömbös magaviselete a birodalom ügyei iránt, a franczia szövetség, a flórencziek izgatásai a birodalom fennhatósága ellen, végre is megérlelték a választófejedelmek elhatározását. A mainczi, kölni és a rajnai választók 1399 ápril 11-ikén Boppardben szövetségre léptek, melyhez később még többen is csatlakoztak. Kötelezték magukat, hogy a birodalmat érdeklő

36. VENCZEL KIRÁLY PECSÉTJE.

minden ügyben közös egyetértéssel fognak eljárni, állást foglalnak mindenki ellen, ki az ő akaratuk ellenére kisérli meg a birodalmi legfőbb hatalmat kezébe venni és hogy megakadályoznak minden törekvést a király részéről, mely a birodalom jogainak csorbítására irányul. A királyválasztásra nézve azonban nem történt intézkedés, erre nézve csak az határoztatott, hogy

a birodalom megüresedése esetére mindegyik választó választói jogát magának rezerválja, vagyis azt teheti, a mit jónak lát, személyre nézve tehát nem kötik le magukat. Venczel letétele az 1400 február 2-iki frankfurti tanácskozáson határoztatott el, az új király személyére nézve itt nem történt még megállapodás, de a luxemburgi házat a trónról kizárták, csak az augusztus havában tartott oberlohnsteini tanácskozás alkalmával történt az új személyre nézve megállapodás és augusztus 21-ikén Rupprecht pfalzi választófejedelem választatott meg az előző nap letett Venczel helyébe a római királyi méltóságra.[1]

Venczel király a rheimsi találkozás alkalmával az egyházszakadás megszüntetése felől Zsigmond nevében is igéretet tett. IX. Bonifácz pápa ennek folytán Zsigmonddal szemben is éreztette neheztelését, jóllehet nyiltan nem lépett fel ellene. Nápolyi Lászlóval Bonifácz pápa már rég jó lábon állott, a minek első sorban László vette hasznát az olaszországi téren kivívott eredményekben. László magyarországi törekvéseiben is támaszra talált a szentszéknél, és noha Bonifácz a Zsigmond és László küzdelemben eleintén határozottan Zsigmond pártjára állott, az 1401-ik évben Magyarországon lefolyt eseményekben a pápának kétségkívül nagy része volt.

Zsigmondnak törekvései, hogy Venczel letétele után Csehország koronáját magának megszerezze, oly időben indultak meg, midőn hazánkat a török újabb támadással fenyegette. A helyett, hogy e támadásokkal erélyesen szembeszállana, Zsigmond minden idejét a cseh korona megszerzésére fordította és ez szította azt az elégületlenséget, melylyel iránta az ország rendei már régóta viseltettek. Az elégületlenség 1401 ápril havában nyilt lázadásban tört ki a király ellen, kit a rendek elfogva, Visegrádra szállítottak, a királyi trónt megüresedettnek jelentvén ki.

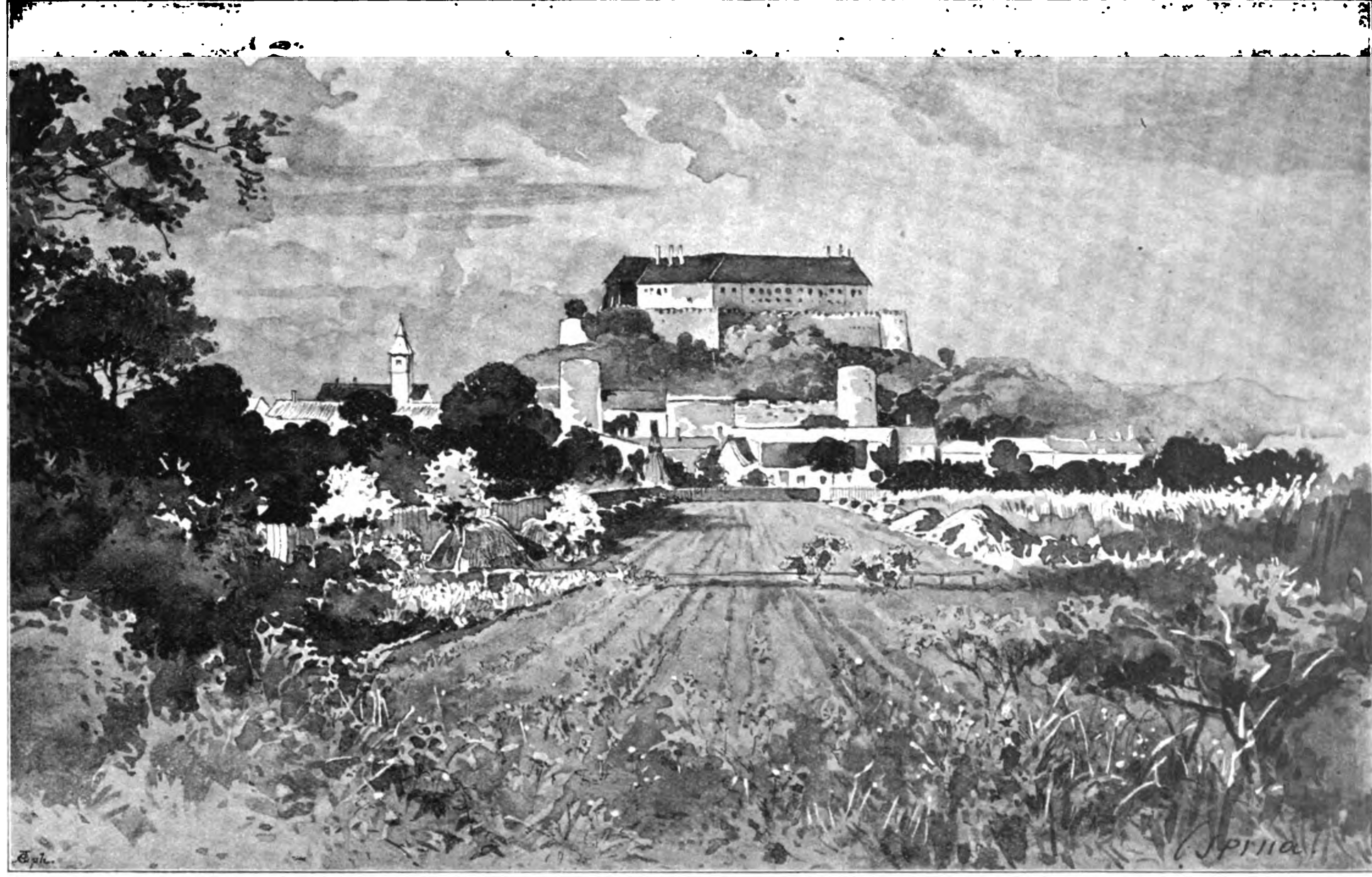
[1] L. erre nézve Lindner, Deutsche Geschichte unter den Habsburgern und Luxemburger II. kötet.

Az új király személye körül csakhamar szakadás állott be. A míg az egyik párt Nápolyi László felé fordította szemét, a másik párt Jagello Ulászlónak ajánlotta fel a magyar koronát. Egy csekély töredék pedig Vilmos osztrák herczeget óhajtotta a trónra emelni. Garai Miklós bán, Eberhard zágrábi püspök, Stibor vajda és még többen, ekkor elérkezettnek látták az időt a fogoly király érdekében fellépni. Főleg Garai Miklós igyekezett minden tekintélyével odahatni, hogy Zsigmond javára döntessék el a kérdés. Az ő befolyásának volt tulajdonítható, hogy Zsigmond az ő őrizete alá helyeztetett s utóbb Visegrádról Siklós várába vitetett és végül az egész ügy Zsigmond javára oldódott meg.

Alsáni Bálint bibornok és családjának tagjai e nehéz időkben is törvényes uruk pártján állottak. A lázadások, melyek Zsigmond ellen kitörtek, a délvidékről indultak ki, és első sorban az ő püspökségét sujtották. Már az 1387-ki koronázás alkalmával sem jelenhetett meg az ünnepélyen, mert ekkor is püspöki székhelyét kellett a lázadók ellen megvédelmeznie.[1] A Horváti-féle lázadás ellen családjának két tagja, László és Miklós, vitézül küzdöttek és a fölkelők fogságába kerültek. Az 1388-iki lázadás leverésében, mely Szerém és Valkó megyék területén szintén a nápolyi király érdekében tört ki, az Alsániakat újból Zsigmond pártján találjuk.[2] Az 1401-ben folyt tárgyalásokban pedig, melyek Zsigmond szabadonbocsátását czélozták, Alsáni Bálint bibornok is részt vett.

E tárgyalások 1401 augusztus végén Patán folytak le. Résztvettek bennök Alsáni Bálint, az esztergomi és a kalocsai érsekek, a váradi, győri, veszprémi és egri püspökök, a nádor, az országbiró, az erdélyi vajdák és számosan a főurak közül. Tárgyuk Zsigmond szabadonbocsátása és visszahelyezése volt. Az ország rendei föltételül tűzték ki, hogy az idegenek birtokában lévő összes várak adassanak vissza, de kivették Stibor vajda várait,

[1] Schönherr i. m. 397. l.
[2] Ugyanott 408. l.

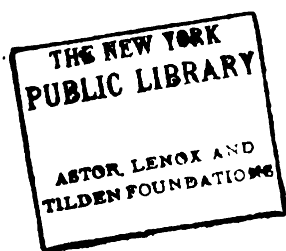

37. A SIKLÓSI VÁR

IX. BONIFÁCZ PÁPA.

(A bécsi udvari könyvtár XV. századi kódexében.)

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS

kimondván egyúttal, hogy ha e feltétel nem teljesíttetik, új királyt választanak a magyar trónra. Hosszas tárgyalások után e föltétel elfogadtatott, az idegenek kezei között lévő várak átadattak, mire Zsigmond visszanyerte szabadságát és az ország rendei október 26-ikán Pápán újból elismertek királyuknak.[1]

VII.

A béke és nyugalom azonban ezzel nem állt helyre Magyarországban. A nápolyi párt annyi kudarcz után sem adta meg magát teljesen, s titokban tovább működött. Segítségükre jöttek az 1402-iki események, melyek a Zsigmond elleni elégületlenséget újból felszították.

Zsigmondnak 1402-iki szerződése a Habsburgokkal, mely fiutód hiánya esetére az osztrák herczegeknek biztosította a magyar trónt és ennek elfogadtatása a rendekkel, növelte az elkeseredést. A dalmácziai események, hol Hervoja bosnyák vajda, László helytartója, lassanként tért kezdett foglalni és az ország javainak elidegenítése Zsigmond részéről, ki ez által a cseh háború költségeit akarta födözni, megadták a mozgalom kitörésére a végső okot. Az ország rendei 1402—1403 fordulóján Váradon összegyűlve, Zsigmondot a tróntól megfosztottnak jelentették ki és Nápolyi Lászlót kiáltották ki királyukul.

Bonifácz pápa, kinek főtörekvése az egyházi állam visszaszerzése volt, e czélja elérésére Lászlót tényleg támogatta a nápolyi királyság megszerzésében. Most, hogy a magyar rendek Lászlót királyukká kiáltották ki, a pápa e kérdésben sem késett támogatását reá kiterjeszteni. Bonifáczot magatartására az általános politikai helyzetben rejlő okok gyakoroltak befolyást. Ruprecht király mindjárt választása után elismertétése érdekében alkudozásokba bocsátkozott a pápával. Bonifácz erre hajlandó

[1] L. a Garai Miklós és János részére 1406 augusztus 6-ikán kelt kir. adománylevelet. Hazai okmánytár. VII. kötet 432. s kk. ll.

volt, föltéve, hogy ha Ruprecht a koronázási esküt még a megerősítés előtt leteszi, bizonyos az egyházszakadásból folyó kötelezettségekkel együtt. Ezt Ruprecht nem fogadta el, s az 1402. úrnapja utáni nyolczadra Mainzba összehívott választófejedelmi tanácskozás után közeledni kezdett Francziaországhoz és Angliához s hajlandó volt elfogadni az általuk ajánlott lemondási módozatot az egyházszakadás megszüntetésére. E tervet Bonifácz pápa ellenezte, aki azonfelül Venczelre nem támaszkodhatott, Zsigmond pedig saját országában sem örvendett valami nagy tekintélynek, nem hogy a pápa érdekében nagyobb súlylyal tudott volna föllépni. Bonifácz tehát meglehetősen el volt szigetelve, és Ruprecht közeledése a franczia- és angol udvarokhoz elpártolása veszélyét rejtette magában, úgy hogy Bonifácz ez esetben egyedül csak László nápolyi királyra számíthatott volna. Ez pedig a pápának 1402 vége felé útjában állott, mert ugyanakkor az egyházi állam egyes részei, mint Bologna Malaspina helytartó ellen fellázadva, a pápa és Flórencz segélyét vette igénybe. Nápolyi László egész magatartása már ekkor arra utalt, hogy egy nagy olasz királyság alapításának terve forog fejében; ezt mutatják későbbi hadjáratai és foglalásai az egyházi állam területén. Hogy e tervet megakadályozhassa, Bonifácz pápa László igényeit a magyar trónra felkarolta, ez által akarván őt Olaszországból eltávolítani. László Magyarországba ment, mire Zsigmond, tudomására jutván a pápa támogatása, felmondta az engedelmességet Bonifácznak. Magyarország ez időben tényleg egy pápa obedientiájához sem tartozott. Egyházi ügyeit maga a király igazgatta. Bonifácz ekkor nem lévén már többé kötve a Venczel és Zsigmond iránti tekintet által, elismerte Ruprechtet római királyul, elejét vévén ezzel annak a veszélynek, hogy Ruprecht az angol és franczia királyok által megindított unio mozgalomhoz csatlakozzék. Ha a pápának sikerül Ruprechtet megkoronázni, s ha Ruprechtnek sikerült volna magát Venczel ellenében a birodalomban elismertetni, Bonifácz győzött volna. Hogy számításaiban csalatkozott, nem ő rajta mult.

A francziaországi eseményeknek is nagy része volt abban, hogy Bonifácz Ruprechtet elismerte. Volt ugyanis Francziaországban egy párt, mely jogtalannak tartotta, hogy Benedektől az engedelmességet megvonták. Különféle, főleg belpolitikai, de kivált pénzügyi okok nagyban befolytak arra, hogy egyre növekedett azok száma, kik a visszatérést Benedek pártjára újból óhajtották. E párt élén az orleansi herczeg állott. II. Lajos anjoui herczeg, a nápolyi trónkövetelő már 1402 augusztus havában újra Benedek mellett foglalt állást. Benedek a tőle elpártolt bíbornokokat 1042. január havában egyházi átokkal sujtá, mire azok is hajlandóknak mutatkoztak vele kibékülni. 1403 május 15-ikére a franczia király e kérdésben határozandó egy új zsinatot hivott össze, de az események gyorsabban fejlődtek ki. Benedek 1403 márczius havában Avignonból Chateau-Renardba menekült, hol több száz főből álló sereg várt reá. A bíbornokok és Avignon város erre megijedve alkudozásokba bocsátkoztak vele, és ezek eredménye volt márczius 29-ikén kötött chateaurenardi szerződés, melyben kimondatott, hogy a pápa az unio kérdésében nehézségeket nem támaszt, és ha Francziaország visszatér hűségére, a szakadás megszüntetése végett egy zsinatot hív össze. A franczia nemzeti zsinat e fordúlatról értesülve, újból elismerte Benedeket, ki a chateau-renardi szerződés megerősítése után, mi egyébiránt csak hosszas tárgyalások után történt meg, Bonifáczczal is érintkezésbe lépett az unio ügyében.

Bonifácz pápának 1403 októben 17-ikén váratlanul bekövetkezett halála után Cosmas Migliorati választatott VII. Incze alatt pápává. Rövid uralkodása alatt az unio kérdése dűlőre nem jutott, sem ő, sem Benedek nem vették azt komolyan. A franczia király 1406 november 1-re már össze is hívott egy újabb zsinatot, mely az engedelmesség kérdését újból tárgyalta volna, midőn Incze pápa november 6-ikán meghalt. Utóda Angelo Corrario, XII. Gergely lett. Ő alatta végre annyira jutott a dolog, hogy mindkét fél küldöttei elhatározták 1407 április 20-ikán Marseilleben, hogy az év szeptember 29-én, legkésőbb november 1-én a két

pápa a szakadás megszüntetése ügyében Savonában találkozzék. E megállapodáshoz sem Benedek, sem Gergely nem akartak

38. VII. INCZE PÁPA.

hozzájárulni; az utóbbit főleg rokonaiból álló környezete és Nápolyi László befolyásolták. László magyarországi királysága

még Bonifácz életében füstbe ment, és visszatérte után a pápával az olasz viszonyok alakulásához képest hol barátságos, hol ellenséges viszonyban állott. Ekkor épen barátságban voltak egymással, és László félt, hogy a pápa közeledése Francziaországhoz királyságának elvesztését vonhatná maga után, mert hisz Lajos anjoui herczeg még mindig igényt formált elhunyt atyja révén a nápolyi trónra. Ezért követett el mindent, hogy a pápát a savonai találkozástól visszatartsa. Hosszas fáradozás után végre sikerült a franczia király követeinek Benedek követeivel együtt Gergelytől július 31-ikén a marseillei szerződés megerősítését kieszközölni, de Savona helyett egy más helyet ajánlott találkozási helyül. Általános meglepetésre Benedek most nem fogadta el e szerződést, de azért a kitűzött napra, szeptember 29-ikén Savonába érkezett. Gergely Rómát augusztus 9-ikén hagyta el, előbb Sienába, majd 1408 januárjában Luccába ment. Folytonos alkudozásokkal húzta a két fél az időt, míg végre mindkét bíbornoki testület ráunt a huza-vonára. Május 1-én, midőn Gergely igérete ellenére új bíbornokok kinevezésével kezdett foglalkozni, bíbornokai közül heten elhagyták Luccát és Pisába mentek, hová a Benedek-párti bíbornokokat is meghívták. A két párt bíbornokai egyesülve, Pisából Livornóba mentek, s innen július 14-ikén kelt levelükben 1409 márczius 25-ikére zsinatot hirdettek Pisába az egyházszakadás megszüntetése tárgyában. Úgy Gergely, mint Benedek a bíbornokok által hirdetett pisai zsinat ellensúlyozására külön-külön zsinatot hirdetett, előbbi 1409 pünkösd ünnepére Cividaleba, utóbbi az 1408. évi Mindenszentek napjára Perpignanba. Ámde e zsinatok az egyházszakadás megszüntetését dűlőre nem vitték. A pisai zsinat kihirdetése a legnevezetesebb tény az uniora irányult törekvések történetében, a bíbornoki testület állásfoglalását a pápákkal szemben, a zsinat eszméjének a pápai uralom fölé helyezését jelenti.[1]

[1] L. Hefele idézett munkáját és a cividalei zsinatról szóló munkámat.

VIII.

Így állott az egyházszakadás ügye, a midőn Bálint bíbornok elhagyta Magyarországot, hogy a pápai udvarhoz menjen. Kötelezettsége, hogy a bíbornoki kalap átvétele végett Rómában megjelenjék, régóta várt teljesítésre; az első években az ország zavaros helyzete tette lehetetlenné annak beváltását, de hogy miért halasztotta azt később is, egészen élete végére, okát adni nem tudjuk. Állítólag 1384 folyamán megfordult volna Rómában.[1] Azonban az egykorú forrásokban semmi hír sincs arról, hogy Alsáni Bálint ekkor a pápai udvarban, mely 1383-ig Rómában tartózkodott, megfordult volna.[2] Az egyházszakadás történetének egyik főforrása Nieheimi Detre, midőn a bíbornok megjelenéséről szól, egész határozottan mondja, hogy addig még nem fordult meg a pápai udvarban.[3] Most sem az volt utazásának oka, hogy bíbornoki kötelezettségének eleget tegyen. Zsigmond király megbizásából ment a pápai udvarhoz, a szentszék segélyét hazánk részére kikérendő.

Zsigmond király ugyanis 1405 nyarán a Balkán-félszigetre fordította figyelmét. Itt a királyi beavatkozás két okból vált szükségessé. Az egyik Dalmácziát illette, a másik a boszniai eseményekben gyökerezett, hol Tvartkó Szura bosnyák király növekvő hatalmával szemben erélyes fellépés vált szükségessé.

A mi Dalmácziát magát illette, a beavatkozás szüksége itt a Nápolyi László-féle mozgalommal állott összefüggésben. Zsigmond király tekintélye a László érdekében támadt forradalom leverése után helyreállított ugyan, s maga a nápolyi párt ott, a hol a magyar király karja közel érte őt, csöndesen maradt. A mozgalom lassanként elült, de némi nyoma még megmaradt a dalmát városok egyike-másikában, melyek a magyar befolyástól kissé félreestek.

[1] Igy mondja ezt Kollányi is: Esztergomi kanonokok 52. l.

[2] VI. Orbán pápa csak 1383 június 15-ike után hagyta el Rómát is ment le Nápolyba.

[3] «... qui nunquam fuit in eadem curia Romana, postquam scisma incepit...» Theod. de Nyem: de scismate libri tres. Lipsiae, 1890. 248. l.

Dominus P. Angelus corrario de Veneciis. Dicitur Gregorius .xij. pp.

39. XII. GERGELY PÁPA.

S valószínű volt, hogy addig, míg a dalmát részek nincsenek újból szorosabb összeköttetésben a magyar királysággal, s a míg annak befolyása ott újból nem szilárdíttatik meg, addig a nápolyi párt ott mindig támaszra fog találni. Ezért határozta el magát Zsigmond arra, hogy a nápolyi párt hívei ellen szigorúan fellép, s e dalmát részeket ismét a magyar király befolyásának aláveti. Az 1405 nyarán megindult hadjáratnak tehát ez volt egyik czélja. Másodsorban e hadjárat éle a boszniai részek felé, Tvartkó Szura ellen irányult.[1]

Boszniában a bosnyák főurak egy része 1404 június közepén trónvesztettnek nyilvánította királyát, Osztóját és helyébe a trónra Tvartkó István fiát, Tvartkó Szurát ültette. Osztója, ki 1404 tavaszán a magyar király fenhatósága alá adta magát, Zsigmond királyhoz fordult segélyért. A király Maróti Jánost küldte ki Osztója érdekében, kit ez trónjára vissza is helyezett. Ámde Tvartkó Szurának egyátalán nem volt szándékában a teret Osztójának átengedni, s Osztója hatalma Bosznianak csak egy kis részére terjedt ki, a nagyobbik részt Tvartkó, illetve az ő nevében Hervoja herczeg uralta. Tvartkó ellen a fellépést már azért sem lehetett elodázni, hogy a magyar királyság tekintélyét e hűbéres tartományban továbbra is fel lehessen tartani.[2]

40. TVARTKÓ SZURA PECSÉTJE.

Az időpont egy balkánfélszigeti expeditióra amúgy is kedvező volt. A törököktől, kiknek terjeszkedését Europa keletén megakadályozni immár lehetetlen volt, e pillanatban nem kellett tartani. A török birodalomban Bajazed szultán halála után kitört pártviszályok, fiainak egymásközti harcza a hatalom birtoka körül a helyzetet elég kedvezővé tették. Azért Zsigmond nem

[1] Szilágyi, Magyar nemzet története III. k. 476. l.
[2] U. ott.

is késett a hadjárat megindításával, és 1405 nyarán három részre osztott seregével megindult a déli részek felé. Az egyik sereg, melynek élén Bessenyő Pál bán állott, a dalmát részekre ment, a másik, Maróti János alatt, Boszniába, míg a harmadikat Perényi Péter a szlavon részekre vezette. A boszniai hadjárat sikerrel járt, az ország nagy része újból meghódolt a magyar királynak, de tartós béke e részeken nem állott be. Tvartkó és Hervoja folytonos támadásokkal zaklatták az ott maradt magyar sereget, úgy hogy Szilágyi László és Garázda Miklós, ennek parancsnokai, kénytelenek voltak újból Zsigmondhoz fordulni segélyért, ki 1407 őszén maga is személyesen hadba szállott. E hadbaszállás csak bevezetése volt egy nagyobb hadjáratnak, melyet Zsigmond 1408-ban tervezett megindítani, hogy Boszniát ismét teljesen uralma alá vesse.[1]

Hogy e hadjáratot, melynek szerencsés kimenetele a Balkánélsziget eseményeinek is más irányt adhatott, nagyobb jelentőséggel ruházza fel, Zsigmond király elhatározta, hogy követeket küld a pápai udvarba, a szentszék támogatását kikérendő. Keresztes hadjárat hirdetését kérte a törökök és a Balkán-államok schismatikus népek ellen. Választása az ősz pécsi püspökre, Alsáni Bálintra esett, ki 1407-ben András spalatói érsekkel útnak indult a pápai udvarba.[2]

Azonban küldetésének nem ez volt az egyedüli czélja. Theodericus de Nyem feljegyzése szerint Alsáni Bálint küldetése összeesik az egyházszakadás kérdésében beállott eseményekkel, t. i. az unio ügyével. Fentebb szólottunk e kérdés kifejlődéséről. Nincs okunk kételkedni abban, hogy az unio kérdése Alsáni Bálint küldetésében tényleg szerepet játszott.

Azokban a följegyzésekben, melyek XIII. Benedek pápa részére készültek s az 1407 augusztus havában a Lerin szigetén fekvő Saint-Honorat-apátságban és az 1407 augusztus végén Savonában Benedek pápa és XII. Gergely követei között folyt

[1] U. ott 477—479. ll.
[2] Koller, i. h. III. k. 285. l.

tárgyalásokról szólnak, Alsáni Bálintról is említés tétetik. Az okok között, a mik miatt Gergely Savonába nem jött el, szerepel az is, hogy a magyar király a pécsi bíbornok útján azt tanácsolta neki, hogy ne menjen Savonába, mert ellenkező esetben, ha oda megy, reá és az egyházra nagy veszély vár.[1] A Benedek-féle följegyzés ezt tagadja, s azt mondja, hogy a magyar királytól ily nyilatkozat, ily tanács egyáltalán nem származhatik.[2] Pedig Zsigmond király tényleg adott ily irányú tanácsot Gergelynek. A velenczei tanácsot követei, Bálint bíbornok és a spalatói érsek utján megkereste, hogy a signoria küldene a magyar követséggel együtt egy követet a pápához, ki azt a savonai úttól visszatartsa. A velenczei tanács az 1407 július 23-ikán tartott ülésében a király e kívánságára tagadólag felelt, miután, mint mondá, a pápát már nem egy ízben megkereste ily irányban, s ennélfogva nem látja szükségét annak, hogy ily értelemben újabb előterjesztést tegyen. Különben is, mint mondá, Gergely a savonai útat már amúgy is feladta.[3] A velenczei tanács e határozata minden kétséget kizár a felől, hogy Bálint bíbornoknak Zsigmond tényleg adott ily megbízást. De ezenkívül még egy másik forrás is megerősíti ezt, sőt arról is tesz említést, hogy Zsigmond levél útján is felkereste a pápát.[4] Ez adatokkal szemben a Benedek-féle följegyzés értékét veszti. De Alsáni Bálint e megbízatása kitűnik világosan abból az emlékiratból, melyet Zsigmond ép általa és követtársa, a spalatói érsek által a pápához és az olasz városok egy részéhez 1407 nyarán intézett, s a melyben Gergely pápát tőle telhetőleg visszatartani igyekszik a genuai találkozástól. Okát is adja ennek a törekvésnek, és ez az ellenszenv, melylyel Francziaország és az avignoni obedientia irányában viseltetik.[5] S Gergely pápa elhatározására, hogy a savonai

[1] Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters VII. k. 617. l.

[2] U. ott.

[3] Monumenta Slavorum meridionalium, V. k. 99. l.

[4] Minerbetti krónikája Tartininál, Rerum Italicarum Scriptores, II. k. 572. l. V. ö. Martène-Durand, Thesaurus novus anecdotorum, II. k. 1383. l.

[5] L. erre nézve Goellernek értekezését, König Sigismunds Kirchenpolitik. Freiburg, i/Br. 16—20. ll.

találkozástól eláll, Zsigmond király föllépése alighanem döntő befolyással birt.[1] Maga Gergely pápa utal különben e körülményre abban az iratban, melyben tartózkodó álláspontját okadatolja s melyet parancsára a sienai templomokban nyilvánosan felolvastak. Ez iratban a magyar király egyenesen meg van nevezve, mint a ki más fejedelmekkel egyetemben a pápát a savonai találkozásról lebeszélni igyekezett.[2]

41. A SANTA MARIA NOVELLA FIRENZÉBEN.

Hogy Alsáni Bálint küldetésében az unio kérdése is közbenjátszott, az a föntebbiekből világosan kitűnik, ezt mondja Theodericus de Nyem is. Ciacconius szintén tud róla. Ugyanakkor különben Benedek pápa részéről is történt intézkedés, hogy a szakadásról, annak egész kérdéséről az illetékes tényezők infor-

1 Venczel király, Németország, Anglia és László nápolyi királyok ily értelemben működtek a pápánál. Minerbetti i. h.

2 Martène-Durand i. h. Nyem. Nemus unionis. IV. 7.

máltassanak. Követ küldését határozta el az aragóniai, castiliai, navarrai királyokhoz, valamint levél útján szándékozott informálni a császárt, a római és a magyar királyt az 1407 april havából deczember 12-ikéig terjedő tanácskozásokról, melyeket Gergely pápával folytatott.[1]

Ha Alsáni Bálint megbizatása arra is kiterjedt, hogy a szakadás megszüntetését előmozdítsa, úgy ezt a czélját nem érte el. Azonban tartsunk az események elbeszélésében sorrendet.

Bálint bíbornok útját Velenczén át vette. 1407 július 28-ikán a velenczei tanács a bíbornok kérelmére elhatározta, hogy ajánlóleveleket ad neki és a spalatói érseknek a pápához. A határozat szövegéből azt kell következtetnünk, hogy a bíbornok személyesen járt ekkor Velenczében.[2] Bővebben csakis útjának végső szakaszáról van tudomásunk, melyet forrásaink egyikének állítása szerint a pápa kiséretével tett meg.

Útirányáról csak annyit tudunk, hogy 1407 augusztus 8-ikán érkezett meg Firenzebe. A Szent-Gál-kapun át vonult be a városba, a hol a dominikánusoknak a Santa Maria Novella melletti kolostorában szállt meg. A város nagy ünnepélyességgel fogadta a bíbornokot, ki 23 éves bíbornoksága után első ízben volt a kúriánál megjelenendő. Különös tisztelete jeléül pompás zászlót ajánlott fel neki, melyet családi czímere diszített.[3]

Hogy mennyi ideig tartózkodott Bálint bíbornok Flórenczben, nem tudjuk. Dél felé vette útját innen, hogy a pápával találkozzék. XII. Gergely pápa augusztus 9-ikén indult el Rómából.[4] Augusztus 15-ikén érkezett Viterbóba,[5] hol hosszabb ideig tartózkodott. Innen indult útnak Siena felé, hova szeptember 4-ikén érkezett meg.[6]

1 Valois, La France etc. III. k. 561. l.

2 Monumenta Slav. merid. V. k. 100. l.

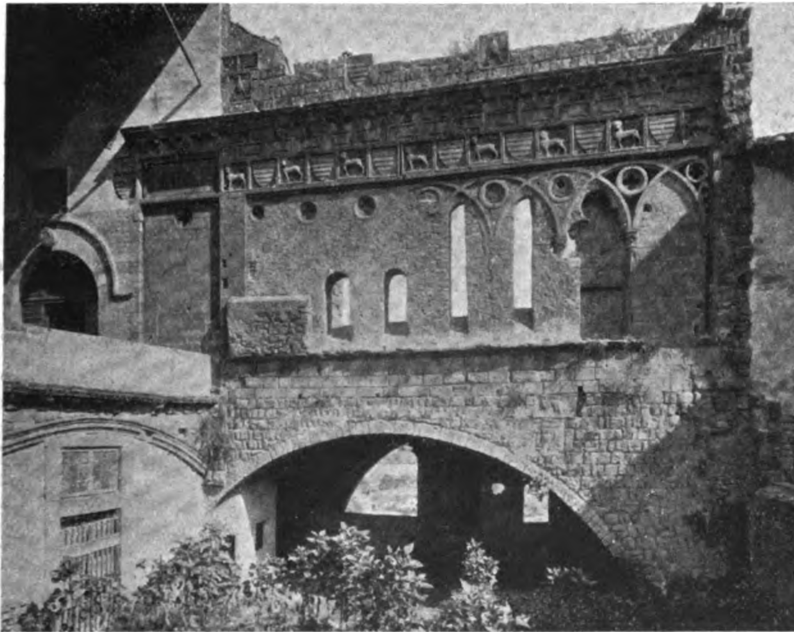
3 Istorie di Firenze az 1406. évhez: «Memoria che Adi 8. d'Agosto Venne in Fiorenza il Cardinale d'Ungheria, chiamasi il cardinale delle Cinque chiese; venne per la Porta San Gallo, tornò in Santa Maria Novella, fugli fatto un grande onore del Comune, fugli dato un bellissimo Istendardo, d'arme sue, un braccio con un rosajo in mano» Muratori XIX. k. 953. l.

4 Antonius Petrus Diarium Romanum. 982.

5 Nyem kiad. Erler 238. l.

6 Igy többek között Annales Senenses Muratorinál, XIX. k. 421. l. V. ö. a dátumra nézve még Erler kiadását. 242. l., jegyzet.

Viterbóban csatlakozott Alsáni Bálint a pápai udvarhoz. Augusztus 22-én egy hétfői napon jelent meg először a pápai udvarnál.[1] A sienai évkönyvek feljegyzései szerint a szeptember 4-ikén a városba érkező pápa kiséretében voltak Alsáni Bálint, Caracciolo Konrád, Colonna Ottó (a későbbi V. Márton pápa), Orsini Jordán, Brancacci Raynold, Calvi Antal, Gilles János, Gaetani Antal, Minutoli Henrik, Acciajoli Angelo és a bardellai bíbornokok.[2]

42. A VITERBÓI PÁPAI PALOTA.

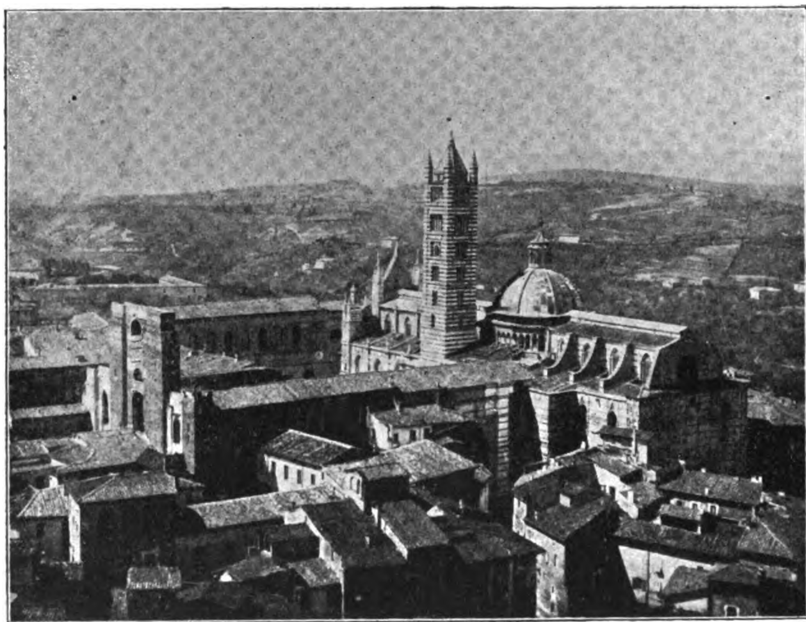
A kúria hosszabb ideig tartózkodott Sienában.[3] Alsáni Bálint azonban nem tartott ki a pápa mellett, és csakhamar ott hagyta a pápai udvart s visszatért hazájába.

[1] Mcccc VIIo, Judictione XV. (Viterbii) Die lune, vicesima secunda mensis Augusti reverendisimus in Christo pater et dominus dominus... tit. Sancte Sabine presbyter cardinalis Quinqueecclesiensis vulgariter nuncupatus de mane prior intravit curiam Romanam, postquam assumptus fuerat, ubi fuit in concistorio est moris, honorifice receptus. Vatikáni levéltár, Obl. 57. fol. 128. Dr. Lukcsics József szives közlése. Souchon i. m. I. k. 131. l. Nyem, i. h. 248. arra enged következtetni, hogy a bibornok Sienában magában jelent meg a pápa előtt.

[2] Muratori, XIX. k. 421. l. de 1404-re téve.

[3] Gergely 1408 január 27-ikén ért Luccába.

Távozásának okáról és körülményeiről Nieheimi Detre följegyzései tudósítanak minket. Az ősz bíbornok, úgy látszik, a hosszú utazás fáradalmai által megtörve, Sienába érkezte után ágyba dőlt. Alig hogy betegségének híre ment, mely, mint látszik, súlyosabb természetű volt, úgy Gergely pápa maga, mint kamarása, Antal és rokona, Pál a bíbornok állapota felett szorgos felügyeletet kezdtek gyakorolni. Czéljuk volt, mondja Nieheimi

43. A SIENAI SZÉKESEGYHÁZ.

Detre, azonnal a bíbornok halála után annak ingóságait, lovait, készpénzét, drágaságait és egyéb tárgyait maguknak lefoglalni. Az ősz bíbornok, midőn erről értesült, szerfelett felindult. Fenyegetőzések közt jelentette ki, hogy sem őt, sem javait nem fogja senki hatalmába keríteni.[1] S valóban előkészületeket tett, hogy a kúriát elhagyja. A tél zordsága[2] nem tartotta őt vissza a

[1] «Vere nec me, nec bona mea habebitis.» Nyem, i. h. 249. l.

[2] «Hoc tempore frigidior Januarius saevit hyemsque, quam visum fuerit proximis annis quadraginta. Nix enim pertinax terram operuit, licet ea nix alta non foret. At hyems ipsa glacies multas dedit». Annales Genuenses, Muratorinál XVII. k. 1216. l.

hosszú úttól. Betegségére való tekintettel egy fából összerótt alkotmányt — hordágyat[1] — készíttetett magának, melyen Velenczéig vitette magát. Távozása a kúriától önhatalmúlag történt, a pápától a távozásra sem engedélyt nem kért, sem a szokásos búcsú-kihallgatásra nem jelentkezett.[2] Velenczéből tért aztán vissza hazájába.

Így adja elő Nieheimi Detre Alsáni Bálint eltávozásának körülményeit. Vajjon ez állítás megfelel-e a valóságnak, nehéz bebizonyítani. Nieheimi Detre Gergely pápa kiséretében volt, a midőn a kúria Rómából Sienába ment, s ott is tartózkodott, így tehát a Sienában történtekről mint szemtanú beszélhet. Ámde nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a midőn munkáját írta, már elpártolt volt Gergely pápától, a kinek cselekedeteit épenséggel nem bírálja meg tárgyilagosan, és a pápa minden cselekedetében hamis és álnok eljárást, okot gyanít. Így tehát nem lehetetlen, hogy Alsáni Bálint távozásának okairól is ily hangulatban ír. Bármi legyen is azonban oka távozásának, bizonyos, hogy a bíbornok Sienát a pápa eltávozása előtt, téli időben hagyta el.

Azt, a mi végett Nieheimi Detre szerint a kúriához jött, az unió előmozdítását, nem érte el. A szakadás még tovább folyt és csak évek hosszú sora mulva ért véget. Ellenben azt a feladatot, a mivel Zsigmond király bízta meg, a törökök elleni keresztes hadjárat kieszközlését csakugyan megoldotta. Gergely pápa november 11-ikén adta ki erre vonatkozó bulláját, melyben a magyar király által kért keresztes hadjáratot kihirdette.[3]

Sienai tartózkodásának emlékéről ad hírt Oldoinus XII. Gergely pápa életrajzában. A pápa ott tartózkodásának emlékére, mondja, a sienai székesegyház a pápa és a környezetében volt 12 bíbornok, köztük Alsáni Bálint czímerével diszíttetett.[4]

Az 1408-ra forduló tél derekán tért vissza Bálint bíbornok hazájába. Ezután még csak rövid ideig maradt életben. 1408

[1] Nyemnél «ligneum vehiculum» áll, alighanem hordágyat akar e kifejezés jelenteni. Kocsit aligha, mert hiszen akkoriban általában kocsin utaztak volt.

[2] Nyem, i. h. 249. l.

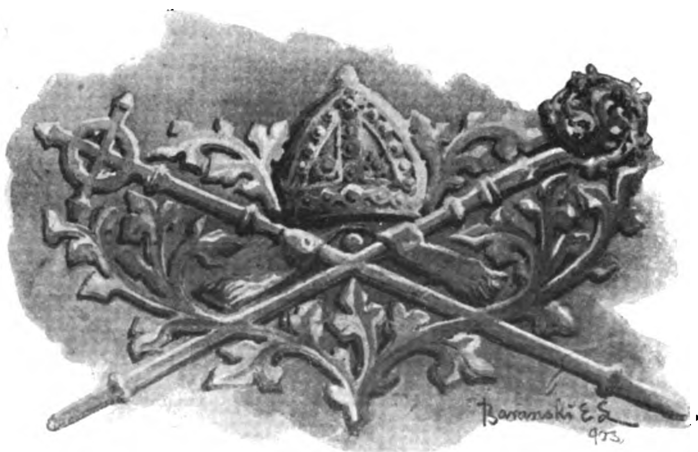
[3] Koller, i. m. III. k. 283. s kk. ll.

[4] Ciacconius Vitae pontificum.

november 19-ikén [1] hunyta le szemét örök álomra az ősz egyháznagy, ki harmincznégy éven keresztül kormányozta egyházmegyéjét. Három uralkodót szolgált egyforma hűséggel és hazafisággal. Hazájának, egyházának hű fia, ki, bárhová szólította királyának parancsa, mindenütt híven teljesíté kötelességeit. Diplomácziai alkudozásokban a velenczei köztársaság diplomatáival egyenrangúnak mutatta magát. S midőn hazáját a hitetlenek fenyegetik, nem riad vissza, agg kora daczára, a hosszú út fáradalmaitól, s királya parancsára újból magára veszi a diplomácziai tárgyalások nehéz feladatát. Láttuk a hit iránti buzgóságát, egyházmegyéje, püspöki széke iránti gondoskodását, jogai megvédelmezésében kifejtett törekvését. Hogy tudós volt, mutatják tudományos fokozatai, az egyetem iránti gondoskodása, hogy egyházának, hazájának, királyának hű fia volt, mutatja egész életműködése.

Hült tetemei székesegyházában, Pécsett tétettek örök nyugalomra. Sírköve fenmaradt napjainkig, megőrizte az ősrégi Szente-Mágocs nemzetség legkiválóbb tagjának emlékét.

[1] A halál napja a sirkő feliratából tűnik ki.

44. PÜSPÖKI JELVÉNYEK A XV. SZÁZAD ELEJÉRŐL.

HASONMÁSOK SZÖVEGE.

RÉSZLET A HOSSZUBÁCSI BIRTOKRÓL SZÓLÓ ADOMÁNYLEVÉLRŐL.

(A 14. lapon.)

Sigismundus dei gracia Hungarie...
omnibus Christi fidelibus tam presentibusquam futu[ris] . . .
tis obsequia magis eorum devocio attendatur . . .
gubernator sua item magistri Pauli filii condam Johannis de . . .
nobis quasdam literas nostras patentes maiori et auttentico . . .
confectas tenoris infrascripti, supplicans exinde nominibus qui[bus]
innovantes perpetue valituri dignaremur confirmare, Quarum . . .
quod quia Ladislaus filius Johannis de Huzyubach familiaris scilicet...
infidelium processibus et sceleratis excessibus intra ambitum . . .
nostrorum ingrandem desolacionem palam contra sacrum regium...
operam suis manibus sceleratis eisdem nostris infidelibus po . . .
filium petri de Horuathy nostrum notorium infidelem in Them . . .
dominum Ladislaum Banum captivitate de eadem libere emissus . . .
assistencia perhibetur latitare. Ideo nos unacum prelatis et . . .
ac universis et singulis suis possessionibus porcionibusque possessi-[nariis] . . .
in euum destituentes ac manibus nostris regiis vendicatis . . .

A TIZENI BEIKTATÁSRÓL SZÓLÓ JELENTÉS KEZDŐSORAI.

(A 15. lapon.)

Conventus monasterii Pech Waradyensis. Omnibus Christi fidelibus, tam presentibus quam futuris presens scriptum cernentibus, salutem in domino sempiternam. Ad universorum noticiam harum serie volumus pervenire, quod nos literas serenissimi principis ac domini domini Sigismundi regis Hungarie, domini nostri humiliter recepimus in hec verba. Sigismundus dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc.

marchioque Brandenburgensis etc. fidelibus suis conventui ecclesie Pechwaradiensis, salutem et graciam. Noveritis nos quandam possessionem Tyzyn vocatam in comitatu de Walkow per condam Ladislaum filium Philpe de Zuglak, nostrum notorium et sevissimum infidelem iure hereditario dudum posessam ad manusque nostras regias rite devolutam reverendissimo in Christo patri domino Valentino cardinali Quinqueecclesiensi et magistro Paulo filiis condam Johannis bani de Alsan, ac Nicolao filio ipsius magistri Pauli, necnon Johanni filio Gregorii de dicta Alsan, pro fidelibus ipsorum serviciis de manibus nostris regiis iuxta continenciam aliarum literarum perpetuo contulisse, in cuius dominium ipsi legittime vellent introire lege regni nostri requirente.

IX. BONIFÁCZNAK A GYULAI PERBEN KIADOTT BULLÁJA.

(A 35. lapon.)

dinalis sigillo munito, cuius tenor inferius de verbo ad verbum describitur, plenius continetur. Quare pro parte dictorum Vicarii Prioris et Conventus nobis fuit humiliter supplicatum, ut compositioni sive instrumento huiusmodi robur apostolice confirmationis adiicere de speciali gracia dignaremur. Nos igitur huiusmodi supplicacionibus inclinati composicionem predictam, prout racionabiliter facta est et ab utraque parte sponte suscepta, et quecumque inde secuta rata habentes et grata, ipsa auctoritate apostolica excerta scientia confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus, supplentes omnes defectus, si qui intervenerint in eisdem. Tenor vero predicti instrumenti sequitur et est talis. Nos Valentinus miseracione divina tituli sancte Sabine, sancte Romane ecclesie presbiter cardinalis, almeque Quinqueecclesiensis ecclesie Gubernator perpetuus, memorie commendantes tenore presencium significamus, quibus expedit universis, quod quamvis nos religiosos viros fratres heremitas videlicet Franciscum Vicarium et Stephanum Priorem totumque conventum claustri beati regis Ladislai de prope Gyula nostre utputa diocesis ordinis beati Pauli primi heremite racione seu occasione cuiusdam particule terre possessionis, quam dicti fratres heremite Zenthaga nominant, nos vero Dergythe appellamus, necnon quarumdam iniuriarum ac nonnullorum damnorum ad curiam Romanam in presenciam nonnullorum iudicum videlicet sacri Palatii apostolici causarum auditoris legitime in causam traxerimus ipsosque ibi agravare potuissemus, tamen amicabili composicione venerabilis et religiosi viri domini fratris Emerici abbatis monasterii

Pechwaradiensis totius ordinis sancti Benedicti hic in regno Ungarie constituti presidentis principalis interveniente prenotatas lites seu causas nostras litterasque ac processus et summas quascumque exinde quoquomodo confectas et emanatas cassavimus, revocavimus et annulavimus imo revocamus, cassamus, revocamus, annullamus nichilominusque dictos fratres heremitas et ipsorum conventum prenotatum super predicta particula terre, occasione cuius diccalis seu causa in dicta curia Romana vertebatur, necnon iniuriis, damnis et quibuslibet iniuriarum generibus per prenarratos fratres heremitas nobis et ad nos pertinentibus quovismodo factis, illatis et irrogatis, de consensu fratrum nostrorum de capitulo ecclesie nostre Quinqueecclesiensis reddidimus et commisimus, imo reddimus et committimus expeditos, quittos et modis omnibus absolutos. In cuius rei testimonium has nostras literas annularis sigilli nostri appensione munitas coram notario publico infrascripto dictis fratribus heremitis duximus concedendas. Datum in dicto Pechwaradino, quinto die mensis Januarii, anno ab incarnacione domini millesimo quadringentesimo quarto, hora quarta vesperis, indictione XIIII, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Bonifacii divina providencia pape noni anno XV. Presentibus itaque honorabilibus et discretis viris dominis Gregorio magistro domus hospitalis sancte Elyzabethe, Thoma Kathedrali, Petro de Azzywagh et Johanne de Gegun archidiaconis et canonicis prebendatis dicte ecclesie nostre Quinqueecclesiensis, testibus ad premissa vocatis et legitime requisitis. Et ego Nicolaus Johannis clericus Salzeburgensis dioecesis publicus imperiali auctoritate notarius premissis singulis interfui eaque sub signo et nomine meis solitis et consvetis unacum appensione sigilli annularis prefati domini cardinalis de eius mandato et requisicione aliis prepedito negociis per alium scripta in hanc publicam formam redigi in fidem et testimonium premissorum.

AZ ÉRDY-KÓDEX ELBESZÉLÉSE REMETE-SZENT-PÁL TESTÉNEK BEHOZATALÁRÓL.

(A 83. lapon.)

Remethe zÿz Zenth paal ewsewnknek kÿ hozasaarol.

Wr iesusban Cristusban En tÿztolendew es zerelmes atyamffÿaÿ. Bÿzonÿawal zenetlen valo halaa adassal dÿcheerettel es lelkÿ testÿ erwendetes zolgalattal tartozwnk ez veeghetetlen ÿrgalmassagw mÿn-

dden hato wr istennek hog dÿchoseeges remethe zÿz zent paal ewsewnknek zent penitencia tarto testeet es meltosagus oroklÿeÿeet Ez magyarorzagban lakozo hÿw kerezttÿenek kozÿben meltoztatott ÿktathnÿ: Annak ees emlekozetÿre ez maÿ zent kÿ hozafaanak napÿan harom reeze leezen bezeedewnknek. Elseew reeze leezen modissagról, mÿ modon ez orzagban hozattateek. Masod mÿ okkal kÿ hozattateek. Harmad mÿ hazna leen kÿ hozassaanak Mondam hogÿ mÿ Idwesseeges tanwsagwnkra elsew reeze leezen bezeedewnknek Mÿ modon kÿ hozattateek remete zÿz zent paalnak teste Onnan az herrol hol mÿnd holtÿk eross penitenciat tartta es el temetetot vala zent Anthal ewsenktwl az ket orozlanoknak segheedseege mÿat hol ott ew zent halalanak wtanna zaaz hwzon ewt egheez eztendeeg nÿwgoweek embereknek ÿsmeretlenseegeenel kyl Az ÿdoben mÿkoron Cristus wr zÿletetÿnek wtanna ÿrnanak harom zaaz nÿoczwan eegy eztendoben, Es Constantinapolban wralkodneek Emanuel czazaar halwan ez Iambor kerezttÿen czazaar hog wr isten meg vylagosoytotta choda teetelnek ÿo hÿreewel remethe zent pal zent testeet es temeteeseet ayo'tatossagra ÿndwltateek raÿtta es hozataa Constantinapolban es helheztetee nagy tÿztosseeggel mÿnt Cristusnak eellyen zent Confessoraat azzonywnk zÿz marianak egyhazaban, kit ennen maga az czazaar rakattatott vala hol ott nywgoweek zent paal ewsewnk zyz zent teste zaaz heethwen eztendeeg. Annak wtanna Eegÿ Venecczeÿ dws palogaar kÿnek Lanczlo Iacab vala newe keeree meg azon monostorbely peter apathwrtwl es az Conuentewl es hozaa Venecczeben helhetween zent Iulianos martÿrnak eegÿhazaban hol ott nÿugoweek tellÿeseeggel nÿolcz zaaz eztendeegh ymar annak wtanna mykoron yrnanak Ezer harom zaaz nÿolczwan egÿ eztendoben mÿkoron magyar orzagban uralkodneek az nagy layos kÿral kynek hagyomasabol es az wenecczeÿ wraknak enghodelmokbol pechÿ Balÿnt pÿspek es zagrabi paal pÿspek eegy eeÿÿel nagy cheendesseeggel hogÿ az koz neep reeaÿok ne rohanna eerotte, mÿeert nagy bocholettel tarttyaak vala hozaak zent palnak testeet keth apro zentoknek testywel magyar orzagban Budanak ffe es kÿralÿ varasaban olÿ nagÿ tyztosseeggel es kezewlettel olÿ nagÿ processiowal es aÿo'tatossaggal kÿhoz hasonlatos soha magÿar orzagban nem volt es helheteek Bwda varaban zent Ianos kapolnaÿaban eÿel es nappal vygyazwan ew mellette keth remethe fraterek, kÿnek ky hozasaan mondhatatlan nagy ereme vala az felseeges Iambor kÿralnak Nagÿ eremek vala mÿnd tellÿes orzagbelÿ zeegennek bodoghnak Nagyobban kedeeg az ew remethe zerelmes ffyaynak. Es koronkeed

nagÿ folÿamas vala Cristus Iesus zent Confessoranak latogatasara. Kewes ydew azert el mwlwan az felsseeges kÿral az magyarÿ ÿo wraknak tanachokbol Nagÿssagus tÿztolendew Iztragomÿ Demeter ersek Romay Cardinal es Gubernator Ez orzaghnak ÿeles Cancellariosa wr papanak keddeg ez orzagra es lengyel orzagra valaztot legathÿa, kÿnek mÿkoron felsseeges reeghÿ laÿos kÿral mÿnd az wrakkal latta volna teekelletes Iamborsagaat keeree hogy Dÿchoseeges remethe zent paalnak zent testeet emelnee ffel Bwdarol zent Ianos Capolnaÿabol ees vÿnee Bodogssagus zent Lewrincz martÿrnak eegÿhazaban Buda felet hogy ott az ew ffyaÿ mÿnt attÿokat byzon tagok ew feÿoket es zerelmes mestereketh es tanoÿthwanÿ nÿlwan tÿztolneek dÿcheerneek es eÿel nappal zenetlen zolgalnanak ewnekÿ erekkwl erekkee.

MÁRIA KIRÁLYNŐ ADOMÁNYLEVELE A TIZENI BIRTOKRÓL.

(A 93. lapon.)

Relatio Karuli comitis Corbavie.

Nos Maria dei gracia regina Hungarie, Dalmacie, Croacie etcetera, memorie commendantes tenore presencium significamus, quibus expedit universis, quod nos consideratis et sagaciter premetitis preclaris fidelitatibus et fidelium serviciorum uberrimis meritis ac innumeris virtuosis obsequiis et sinceris conplacenciis reverendissimi in Christo patris domini Valentini cardinalis Quinqueecclesiensis ac magistri Pauli filiorum condam Johannis bani de Alsan et Nicolai filii eiusdem magistri Pauli, per ipsos uti re vera didicimus iugiter et a iuventutis eorum gradibus, usque iminentem ipsorum provectam etatem, perite insigniteque sacro regio dyademati et nostris dive memorie predecessoribus solio regiminis dicti regni Hungarie pro tunc feliciter insignitis in cunctis eorum validis et crebris agendis cum laborioso iugi certamine impensis penultimoque nobis regimine eiusdem regni Hungarie domino amminiculante glorioso enactis et adeptis, in cunctis nostris totiusque regni nostri expedicionibus prosperis scilicet et asperis pro nostri honoris incremento et regnicolarum nostrorum comodo, sumpma cum diligencia non sine personarum et rerum eorundem rigidis lesionibus et periculis de manibus nostrorum infidelium subnotandorum nobis scientibus et bene recolentibus ipsis in nostris pretaxatis serviciis insudantibus, immanitis inflictis ferventer ac laudabiliter exhibitis locis

et temporibus opportunis, et licet ipsi pro huiusmodi eorum laudis preconio attollendis fidelibus immensis obsequis copiosa a nobis merentur reginalis remuneracionis bravia enanasci tamen in aliquali gratum recompensacionis beneficium potissime de beneplacita voluntate et consilio serenissimi principis domini Sigismundi regis consortis nostri precari prelatorumque ac baronum regni nostri ex sanccione et decreto uniformi, quandam possessionem Tyzyn vocatam in comitatu de Walkow situatam per condam Ladislaum filium Philpe de Zuglak nostrum notorium et sevissimum infidelem temporibus iam retrolapsis pro suis nephariis excessibus et perfidis dolo plenis actibus presertum crimen lese maiestatis concernentibus iuxta veridicam et iuriconsonam ipsorum prelatorum et baronum ac procerum regni nostri sanccionem et sentenciam adversus ipsum per eosdem unanimiter latam in exilium perpetuum relegatum et universis rebus ac bonis suis mobilibus et in mobilibus ubique intra ambitum regni nostri situatis manibus nostris reginalibus rite et pleno iure connexis ac applicatis prorsus destitutum et demum fuge presidio ad teritoria terre Boznensis cum Johanne filio Petri de Horvathy et ceteris suis perfidis fautoribus et complicibus similiter nostris infidelibus commorandi causa translatum et ab ipso teritorio simulcum scismaticis et austeriis incolis eiusdem in districtum nostri regiminis iurisdiccioni annexum Bazakuz appellatum ad offendendum et feriendum nostros fideles subditos manu fallerata et scelerata in contemptum et ingens fascidium nostri culminis hostiliter et contumaciter irruentem ibique domino amminiculante per ipsos nostros subditos et fideles proceres presertum antefatos magistros Paulum et Nicolaum ac eorum complices valido bellico excertamine devictum et per Nicolaum filium Gregorii de Bachya detentum extreme quoque in civitatem Budensem in presenciam nostre maiestatis catenatum et conpeditum pro ulcione condigna eidem infligenda, allatum et iuridice spiculatoris framea decolatum effective dudum possessam et divisionaliter eidem attributam et deventam, ex eoque ad manus nostras iuxta regni nostri ritum approbatum insolidum redactam et diucius conservatam cum omnibus ipsius possessionis Tyzyn vocate iuribus iurisdiccionibus, proprietatibus terris, agris, pratis, silvis nemoribus piscaturis, ampnuumque cunctis decursibus et obvencionibus nec non utilitatibus capestribus scilicet et silvestribus ac limphaticis necnon pertinenciis eiusdem et commoditatibus universis sub suis veteribus et prisco verarum metarum limitacionibus et giro per annotatum condam Ladislaum nostrum infidelem dudum servatis memoratis domino Valentino cardinali ac magistris

Paulo et Nicolao fidelibus nostris dilectis ac perconsequens Johanni filio Gregorii filii dicti condam Johannis bani de Alsan ipsorumque duntaxat magistrorum Pauli Nicolai et Johannis heredibus ac posteritatum cunctis sobolibus de manibus nostris reginalibus nove donacionis titulo ac mera potestatis plenitudine et ex certa sciencia nostre maiestatis et omni eo iure quo eadem nostre previa racione rite incumbit et pertinet collacioni dedimus, donavimus et in evum contulimus imo damus, donamus et perhempniter effective conferimus per ipsos perpetuo et irrevocabiliter tenendum, possidendum pariter et habendum pleno iure, sine duntaxat proprietate iuris alieni fidelium scilicet nostre maiestatis. Presentes tandem nobis allatas in formam nostri privilegii redigi pro eisdem faciemus. Datum in Temesvar, die dominico proximo ante festum beati Michaelis archangeli, anno domini millesimo trecentesimo nonagesimo.

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

Az Anjou-kori Magyarország hatalma. A Nagy Lajos halálát követő hanyatlás. Magyarország és az egyházszakadás. A főnemesség viszonya a trónhoz. Alsáni Bálint. Családi hagyományai. Személyének jelentősége. A diplomata és az egyházfejedelem. Életének története összeforr az egész kornak történetével. *(3–5 l.)*

ELSŐ KÖNYV.

AZ EGYHÁZFEJEDELEM.

I. A Szente-Mágócs nemzetség eredete. Ősi fészke. Elágazásai. A valkómegyei ág. Logret, az első ismert ős és utódai. János mácsói bán. Fiai: Bálint, Pál és Gergely. A valkómegyei családi birtokok. Alsán vára. Az ujabb birtokszerzések. Alsáni Pál és Gergely fiai. János főpohárnokmester. Mióta viseli a család az Alsáni nevet? A családi czimer. Alsáni Bálint pályájának kezdete. Egyetemi tanulmányai. Első szereplése 1348-ban. Királyi káplán és esztergomi kanonok. Nagy Lajos kegye. Bálint királyi alkanczellár lesz. 1374-ben a pécsi püspökségre emeltetik. A püspökségeért fizetett annaták. *(7–17 l.)*

II. A pápaság visszatérése Rómába. XI. Gergely halála. A franczia és olasz befolyás küzdelme a pápai trón betöltése körül. VI. Orbán megválasztása. A bibornoki kollégium hatalmi túlsúlya. Szakadás az uj pápa és a bibornokok közt. A fondii választás. VII. Kelemen. Az európai államok állásfoglalása az egyházszakadással szemben. Magyarország VI. Orbán pártján. V. Károly franczia király igyekezete Nagy Lajost VII. Kelemen pártjára vonni. VII. Orbán bibornoki kinevezése. Demeter esztergomi érsek. Fegyveres küzdelem a két pápa közt. Johanna nápolyi királynő. VI. Orbán győzelmei. A nápolyi királyságot Durazzói Károlynak adományozza. A királyság elfoglalása, Johanna megöletése. Anjou Lajos nápolyi hadjárata. Surlódások Károly és Orbán pápa között. A pápa nápolyi utja, fogsága, kiszabadulása. Károly Nocerában ostrom alá veszi a pápát. A bibornokok összeesküvése. Orbán Genuába megy. A második bibornoki creatio. Alsáni Bálint bibornok. A római Szent-Szabina-egyház. A bibornoki kalap átvétele elmarad. *(17–28 l.)*

III. Magyarország viszonya a szentszékhez. A pécsi egyházmegye Bálint püspök korában. A püspökség jogainak védelme 1376-ban. A szentszék támogatása. Egyházkormányzati kérdések a kuria előtt. Búcsúk kieszközlése az alsáni templom számára. Személyes ügyek. A pécsi káptalan kiváltságainak megerősítése. Az 1382-iki esztergomi zsinat. Bálint püspök eltiltja papságát a zsinaton való részvételtől. A kuria vizsgálatot rendel. Petrus de Pisis küldetése. Miklós szegszárdi apát ügye. Per a pálosok gyulai kolostorával. A kuria közbelépése. Egyezkedés. IX. Bonifácz bullája. *(27–37 l.)*

IV. Zudar János székesfejérvári prépost kirablása. A kuria Bálint bibornokot küldi ki ez ügyben biróul. Egyéb birói szereplése. Felhatalmazást nyer kanonoki stallumok betöltésére. A szentszék jogai az egyházi javak adományozása körül. Bálint bibornok pártfogói szerepe a kuriánál. Alsáni László kanonoksága. Kánoni vizsgálatok. A pécsi egyházmegye belső élete. Pécsi papokból kinevezett püspökök. A káptalani javadalmak betöltése. Idegen javadalmak pécsiek kezén. Idegen papok a pécsi egyházmegyében. A kisebb javadalmak. A lelkipásztorsággal járó jövedelmek. Apáti kinevezések. Javadalmak fölcserélése, elvétele. Szászi Benedek esete. Búcsúk adományozása. Engedélyek gyóntató választására. A defectus lenitatis esetei. A szajki egyház betöltése. Vizsgálat a decsi templom ügyében. A kuria egyéb megbizásai. Az ujlaki tized ügye. *(37—51 l.)*

V. A pécsi egyetem alapitása. Nagy Lajos érdeklődése a tudományok iránt. Az egyetem 1367-iki alapitó-levele. Az egyetem szervezete. A tanárok javadalmazása. Alsáni Bálint érdeklődése az egyetem iránt. Pápai kedvezmények. A pécsi Szent-János- és Szent-Péter-egyházak prépostsága. Tudományos férfiak Bálint püspök környezetében. A pécsi egyetem további sorsa. *(51—55 l.)*

VI. A jogrend és vagyonbiztosság a XIV. század végén. Surlódások a Báthmonostori családdal. Töttös fia László. A püspök mohácsi tisztjének hatalmaskodásai. Határperek. Ujabb hatalmaskodások. Egyesség a határperekben. A hatalmaskodási perek. A mohácsi és kölkedi határjárási per. Per a nyárádi birtokért. Szökött jobbágyok. A Báthmonostoriak retorsioi. Per a pécsváradi konventtel. Bálint főpapi működésének, a püspöki állásából kifolyó szerepének jellemzése. *(56—62 l.)*

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ORSZÁGNAGY ÉS A DIPLOMATA.

I. Háboru Velencze és Genova között. Nagy Lajos Genova pártján. Alsáni küldetése Francesco Carrarahoz. A velenczeiek porto d'anzioi győzelme. Cattaro és Sebenico elfoglalása. A polai ütközet. Békekövetség a magyar udvarnál. Chioggia elfoglalása. Velencze szorult helyzete. A magyar fenhatóság elfogadásában keres védelmet. Tárgyalások a béke feltételei felett. Alsáni szerepe az alkudozásokban. Padovai küldetése. Pisani készületei a háboru folytatására. Az utolsó erőfeszitések. A velenczeiek győzelme a genovaiak felett. Pisani halála. *(63—71 l.)*

II. A turini békekongresszus. Lajos király követei. Alsáni Bálint. A tárgyalások eredménye. A praeliminarek. Cattaro átadásának kérdése. A békeszerződés pontozatai. A megerősítő oklevél átvétele. Alsáni Velenczében. A velenczei követség Magyarországon. Lajos király megerősíti a békét. Alsáni szerepe a függőben maradt kérdések elintézésében. *(72—78 l.)*

III. Remete Szent Pál ereklyéi. A pálosok Magyarországon. Lajos mária-nosztrai fogadalma. Az ereklyék megszerzése a velenczei köztársaságtól. Hazahozataluk. Elhelyezésük a szentlőrinczi templomban. A krónikák. A karthauziak legendájának elbeszélése. Az ereklyék hitelességének bizonyitása. Egykoru névtelen elbeszélés az ereklyék vándorlásáról. A Cornelius Flaminius által támasztott vita az ereklyék elhozatala felől. A névtelen elbeszélés szerzője nem Alsáni. *(79—86 l.)*

IV. Alsáni viszonya Lajos királyhoz. A trónváltozás. A nőuralom. Tvartkó bosnyák király terjeszkedési törekvései. A délvidéki zavarok. Erzsébet és Mária királynék zárai utja. Alsáni a királynék kiséretében. Az elégületlenség terjedése az országban. Kis Károly behivatása. Alsáni a királynék pártján. Jelen van a Károly ellen elkövetett merényletnél. Zsigmond és Mária. A győri találkozás. Alsáni a királynék kiséretében. A gyakovári merénylet. Alsáni Pál és fiai a Horvátiak fogságába kerülnek. Alsáni kanczellári működésének jutalma. *(86—93 l.)*

V. Az egyházszakadás második korszaka. VI. Orbán halála. IX. Bonifácz és VII. Kelemen. Az európai államok állásfoglalása. Franczia befolyás Kelemen érdekében. A német birodalom és Magyarország állásfoglalása. A német trónviszály. A hatalmak törekvése a szakadás megszüntetésére. Bonifácz az általános zsinat ellen. A párisi egyetem. VII. Kelemen halála. XIII. Benedek. Az 1395-iki párisi nemzeti zsinat. A cessio kérdése. A második párisi zsinat. Franczia követség az európai udvaroknál. A rheimsi találkozás. A harmadik franczia zsinat. Francziaország szakítása Benedek pápával. A német trónviszály. Ruprecht királylyá választatása. Zsigmond Csehországban. A magyar forradalom kitörése. *(93–100 l.)*

VI. Az elégületlenség okai Zsigmond ellen. A nikápolyi vereség. A Laczkfiak lázadása. A kőrösudvarhelyi vérnap. A temesvári országgyűlés. Az idegenek ellen hozott rendszabályok. Zsigmond családi politikája. Venczel bukása. Az egyházszakadás és a német trónviszály. Bonifácz pápa viszonya Zsigmondhoz. Zsigmond fogsága. Az Alsániak szerepe Zsigmond trónjának védelmében. Tárgyalások a király szabadon bocsátása érdekében. Alsáni Bálint résztvesz a pápai tanácskozáson. Zsigmond visszanyeri szabadságát. *(100–107 l.)*

VII. Ujabb okok az elégületlenségre. A Habsburgokkal kötött örökösödési szerződés. A váradi összeesküvés. Nápolyi László. A magyar forradalom és a világpolitikai helyzet. Bonifácz pápa László pártján áll. A forradalom leverése. A francziaországi fejlemények. VII. Incze. XII. Gergely. A két pápa találkozásának terve. A pisai zsinat. *(107–111 l.)*

VIII. Bálint küldetése a római kuriához. Volt-e már korábban Rómában? Küldetésének czélja. Zsigmond balkáni politikája. Dalmáczia és a nápolyi párt. A bosznia belviszályok. Zsigmond 1405-iki bosznia hadjárata. Keresztes hadjárat terve. Lépések a szentszék támogatásának megnyerésére. Az unio kérdésének szerepe Alsáni küldetésében. A magyar király álláspontja a savonai találkozás tervével szemben. Tárgyalások Velenczével. Zsigmond emlékirata a találkozás ügyében. Alsáni követségének lefolyása. Firenzei tartózkodása. Találkozása Viterboban Gergely pápával. A pápai udvar Sienában. Alsáni betegsége. Távozása a kuriától. Bulla a keresztes hadjáratról. Alsáni sienai tartózkodásának emléke. Halála. Jellemzése. *(112–122 l.)*

KÉPEK.

ÖNÁLLÓ KÉPEK:

Lap

1. Alsáni Bálint síremléke. A pécsi püspöki múzeumban levő eredetiről rajzolta Baransky Emil László. (Czímkép.) 1
2. A római Szent-Szabina-templom ... 27
3. A pécsi székesegyház belseje. Rajzolta Baransky Emil László 37
4. Remete-Szent-Pál ereklyéi behozatalának leírása az Érdy-kódexben 83
5. Mária királynő 1390-iki adománylevele a tizeni birtokról 93
6. IX. Bonifácz. (A bécsi udvari könyvtár xv. századi kódexében.) 107

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

1. Czímkép. (Rajzolta Baransky Emil László.) 1
2. Kódex-díszítés Zsigmond király korából 3
3. Zsigmondkori záródísz 5
4. A pécsi bazilika tégláiból 9
5. Alsáni János pecsétje 11
6. Részlet a hosszúbácsi birtokról szóló adománylevélből 14
7. A tizeni birtok beiktatásáról szóló jelentés kezdősorai 15
8. VI. Orbán ólompecsétje 19
9. Gúnykép VI. Orbánról 22
10. Avignon 23
11. Johanna nápolyi királynő 25
12. A római Szent-Szabina-templom belseje 27
13. XI. Gergely ólompecsétje 29
14. Demeter esztergomi érsek pecsétje 32
15. IX. Bonifácznak a gyulai perben kiadott bullája 35
16. Garai Miklós pecsétje 38
17. IX. Bonifácz ólompecsétje 40
18. A pécsi székesegyház külseje ... 43
19. Maróti János pecsétje 50
20. Pécs látóképe 52
21. A pécsi egyetem czímere 54
22. Alsáni Bálint pecsétje 62
23. Részlet Avignon bástyáiból 65
24. Chioggia 68
25. Szepesi Jakab pecsétje 70
26. A dogek palotája Velenczében ... 75
27. Lajos nagy pecsétje 78
28. A velenczei San-Teodoro-szobor 82
29. Mária királyné pecsétje 87
30. Tvartkó pecsétje 88
31. Kis-Károly pecsétje 89
32. Zsigmond őrgrófi pecsétje 91
33. VI. Orbán sirja a Szent-Péter-templomban 95
34. VII. Kelemen sirkövének töredéke 97
35. Az avignoni pápai palota 99
36. Venczel király pecsétje 103
37. A siklósi vár 106
38. VII. Incze pápa 110
39. XII. Gergely pápa 113
40. Tvrtkó Szura pecsétje 114
41. A Santa Maria Novella Firenzében 117
42. A viterbói pápai palota 119
43. A sienai székesegyház 120
44. Püspöki jelvények a xv. század elejéről 122

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKRŐL.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK:

Alsáni Bálint bibornok siremléke, melynek Baransky Emil László által készített rajzát czimképül adjuk, a pécsi székesegyház régi maradványaival együtt, a pécsi püspöki múzeumba vitetett át s most ott őriztetik. A vöröses-szürke homokkőből készült emlék a bibornokot teljes ornátusban ábrázolja, feje felett a bibornoki kalappal, jobbját áldásra emelve, baljában pásztorbottal; a párnán, melyen feje nyugszik, jobbfelől misekönyv, mellén kehely, feje felett jobbról családi czimere, balról püspöksüveg látható. A körirat olvasása:

HIC + IACET + REVERENDISSIMV*(s)* P*(ate)*R + D*(omi)*N*(u)*S + VALE*(n)*TIN*(us)* + TITVLI + S*(an)*C*(t)*E + SABINE + P*(r)*E*(s)*B*(ite)*R + CARDINALIS + GVB*(er)*-NATOR + ECC*(les)*IE + Q*(ui)*NQ*(u)*ECL*(esiensis)* + FILIVS + Q*(on)*D*(am)* + IOH*(ann)*IS + BANI + FILI + LVGRETHI + PALATINI + DE + ALSAN + DE + G*(e)*N*(er)*E + SCENTHEMAGOCH + OBIT + AVTEM + IN + FESTO + BE*(a)*T*(e)* + ELISABETH + REGINE + AN*(n)*O + D*(omin)*I + M + CCCC + VIII.

A római Szent-Szabina-templom külsejét ábrázoló kép (27. l.) Alinari fényképfelvétele után készült.

A pécsi székesegyház belsejét ábrázoló képet (77. l.) Baransky Emil László rajzolta.

Az Érdy-kódex 316. lapjának hasonmása (83. l.) a kódex szövegéből annak a fejezetnek a kezdetét tartalmazza, a mely Remete-Szent-Pál testének Magyarországba hozatalát, beszéli el. A kódex a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában Quart. Hung. 358. jelzet alatt őriztetik s a cimeliák között van kiállítva.

Mária királynénak a tizeni birtokról szóló adománylevele (93. l.) 1390 szeptember 25-ikén kelt. Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában őriztetik.

IX. Bonifácz pápa arczképét (107. l.) a bécsi udvari könyvtár 412. sz. xv. századi kódexéből közöljük, mely Joachim fiorei apátnak és Anzelm marsicói püspöknek a római pápákról szóló jövendöléseit tartalmazza.

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

A czímképet Baransky Emil László tervezte és rajzolta.

A bevezetés kezdőképe (3. l.) és záródisze (6. l.) egy xv. századi misekönyvből vétetett, mely a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában 1985. fol. lat. jelzet alatt őriztetik.

Az első könyv kezdőképe (9. l.) a pécsi bazilika egy xv. századi tégladarabját ábrázolja, mely a pécsi püspöki múzeumban őriztetik.

Zsigmond királynak a hosszúbácsi birtokról szóló, 1390. szeptember 30-án kelt adománylevele (14. l.), és a pécsváradi konventnek a tizeni birtokba való beiktatásról 1390. deczember 9-ikén kiadott jelentése (15. l.) a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában őriztetik.

A VI. Orbánt ábrázoló gúnyképet (22. l.), VII. Incze (110. l.) és XII. Gergely (113. l.) képeit a bécsi udvari könyvtár fentebb idézett kódexéből közöljük.

Avignon látképét (23. l.), a római Szent-Szabina-templom belsejét (27. l.), Chioggia látképét (68. l.), a dogék palotáját (75. l.), az avignoni pápai palotát (99. l.) a firenzei Santa Maria Novella-templomot (118. l.), a viterboi pápai palotát (119. l.) és a sienai székesegyházat (120. l.) fényképfelvételek után adjuk.

Johanna nápolyi királynő arczképét (25. l.) a nápolyi Santa Maria dell' Incoronata templom falfestményéről fénykép után adjuk. Ez arczkép megjelent a Magyar Történelmi Életrajzok I. évfolyamában is.

IX. Bonifácznak a gyulai perben kiadott bullája (35. l.), mely Alsáni Bálint bibornok ez ügyben 1404 január 5-ikén kiadott egyezséglevelét átirja, 1404 február 27-ikén kelt, szövegét a vatikáni levéltárban A. XV. liber II. jelzet alatt levő regesta-kötete őrizte meg.

A pécsi egyetem czímerét ábrázoló dombormű töredéke (54. l.) Horváth Alajos régiséggyűjteményében Pécsett őriztetik.

A második könyv fejlécze (65. l.), Avignon bástyafalainak párkánydíszéből vett motivumot ábrázol.

VI. Orbán sirját (95. l.) a római Szent-Péter-templom sirboltjában, a Magyar Történelmi Életrajzok részére készült eredeti fényképfelvételről közöljük. Ugy ennek, mint IX. Bonifácz bullájának lefényképezését Lukcsics József veszprémi egyházmegyei áldozó pap volt szives közvetiteni.

VII. Kelemen pont-de-sorguesi sirköve töredékének rajzát (97. l.) Gregorovius «Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter» cz. müve olasz kiadásának reprodukcziója utján adjuk.

A siklósi várat Cserna Károly rajza után közöljük, mely megjelent a Magyar Nemzet Története III. kötetében.

A pecsétek közül Alsáni Jánosét (11. l.), VI. Orbán pápáét (19. l.), XI. Gergely pápáét (29. l.), Garai Miklós nádorét (38. l.), IX. Bonifácz pápáét (40. l.), Maróti Jánosét (50. l.), Alsáni Bálintét (62. l.), Szepesi Jakabét (70. l.) és Mária királynőét (87. l.) az országos levéltárban őrzött eredeti oklevelek példányairól közöljük. Valamennyit Baransky Emil László rajzolta. I. Tvartkó és Tvartkó Szura bosnyák király pecséteiről (88. és 114. l.) a szerajevoi múzeumban őrzött eredeti példányok után Hörmann Konstantin udv. tanácsos, a múzeum igazgatója volt szives közvetitésével rajzot késztttetni. Demeter esztergomi érsek (32. l.), Nagy-Lajos (78. l.), Kis-Károly (89. l.), Zsigmond brandenburgi őrgróf (91. l.) és Venczel király (103. l.) pecsétei a Magyar Nemzet Történetének III. kötetéből vétettek át.

MAGYAR

TÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA SEGÉLYEZÉSÉVEL

KIADJA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

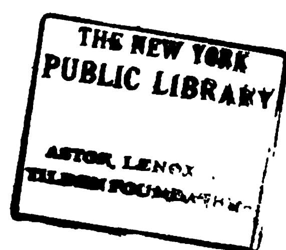
SZERKESZTI

SCHÖNHERR GYULA

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1903

GRÓF FEKETE JÁNOS.

Fóthi emlékéről rajzolta Richter Aurel.

GALÁNTHAI GRÓF FEKETE JÁNOS

1741—1803

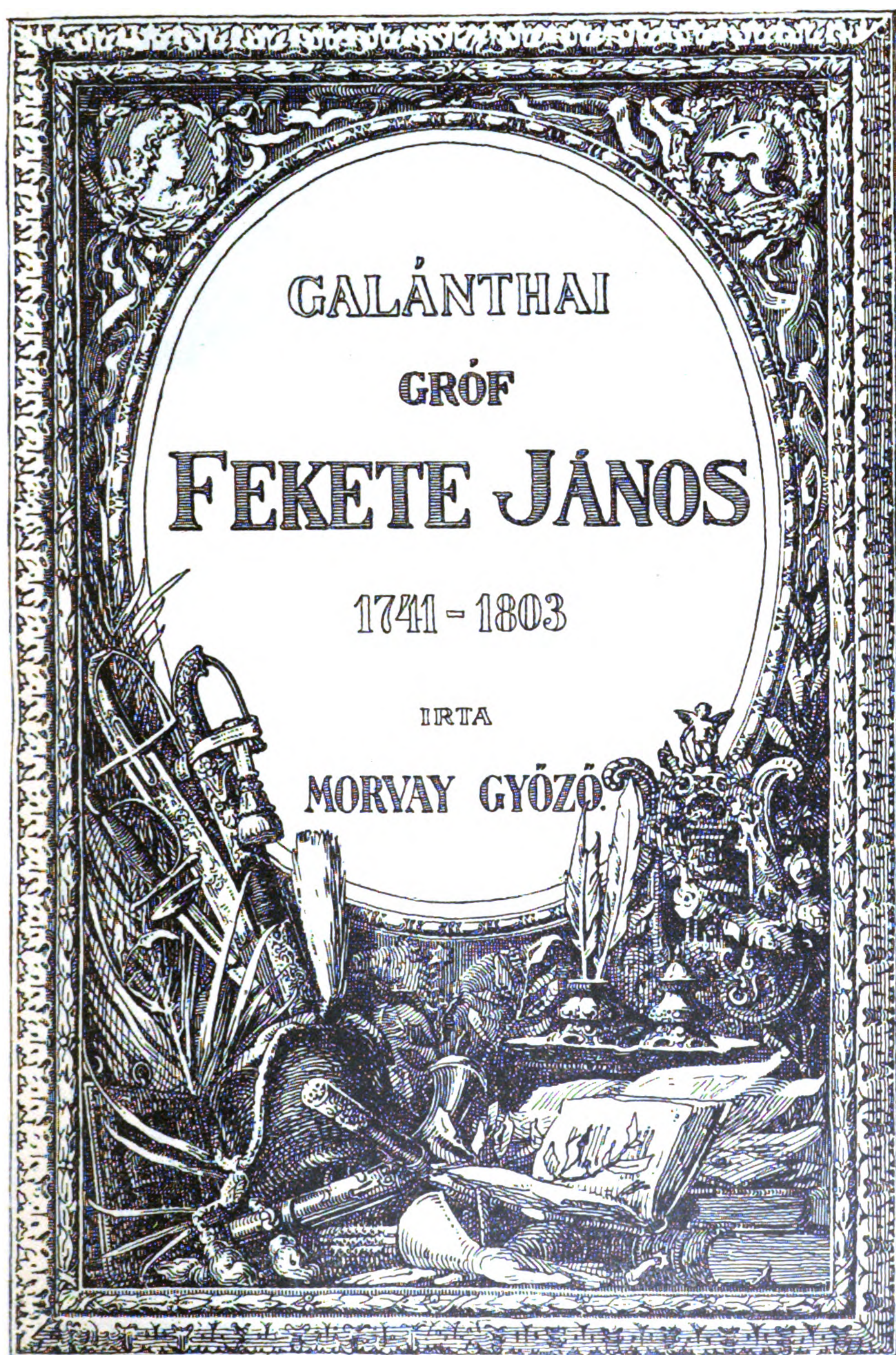
IRTA

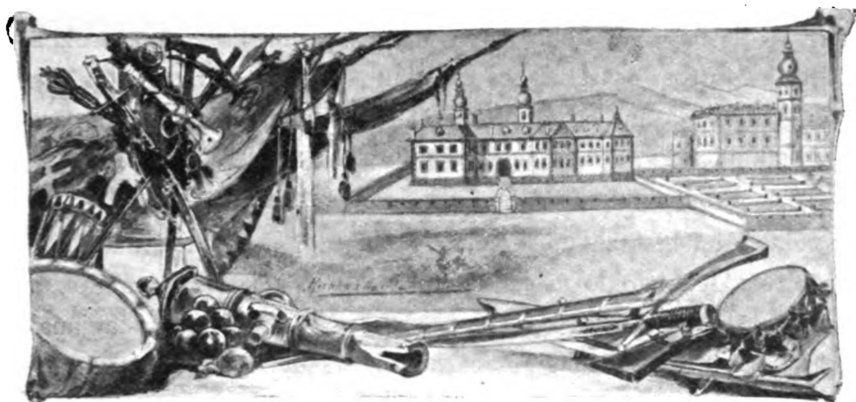
MORVAY GYŐZŐ

BUDAPEST

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA

1903

GALÁNTHAI
GRÓF
FEKETE JÁNOS
1741–1803
IRTA
MORVAY GYŐZŐ.

2. A GALÁNTHAI KASTÉLY A XVIII. SZÁZADBAN.

ELSŐ KÖNYV.

A CSALÁD.

I.

GALÁNTHA előkelő kisközség Pozsonyvármegyében. A róla nevezett járás közepén, a Vág és a Dudvág közt fekszik. Vidékének gazdagsága, talajának termékenysége, vadat, fát és gabonát termelő földje korán magához vonzotta a környék gazdagságra törekvő családjait, melyek Nebojsza, Gány, Kossut, Zilas és Nyárasd falvak területét hatalmuk alatt egyesíteni igyekeztek. Országútján haladtak a királyverő Csák Máté hódító csapatai s a Vág völgyén észak felé foglaló török vagy kurucz hadaknak félelmetes seregei.

A földet kezdetben zálog-, majd tulajdonjogon birtokló családok törzsüket vagy annak egyes ágazatait róla nevezik el. A galánthai Arady, Balogh, Bessenyei, Borsy, Eszterházy és Fekete családok több hírneves írót, egyházi férfit, jeles katonát, megyei pártembert és államférfit neveltek a hazának és a király-

nak. Kölcsönös és többszörös házasság, örökség és a rokoni kötelék szoros összebogozása útján egymás fölvirágoztatásán, meggazdagodásán és mind növekvő hatalmán közösen közremunkáltak, úgy, hogy lassankint óriási földbirtoknak uraivá, megyei nagyhatalmakká és országintéző erővé váltak.

Galántha birtoka meseszerű gazdagsággal és hatalommal járt karöltve. A birtokló családok közül az Eszterházy és a Fekete családok emelkedtek a legmagasabbra, melyek nem egy tagjának párját ritkító gazdagság és közmondásos befolyás jutott osztályrészül.

Az Eszterházy család a csallóközi Vatha nemzetségből szakadt ki és magát ősi pozsonymegyei birtokossá küzdötte föl, a Fekete családot, mely még oklevélbeli nyomok előtt Erdélyben hagyta az itt még ma is virágzó törzset, a hadi szerencse sodorta Galanthához. Az még most is szorgosan kutatja az ősi nyomokat, melyek származását a tündérsziget régi családjaihoz kötik, ennek ideszakadt ága ma már kihalt, de virágzása idején büszkén hivatkozik erdélyi nemzetségére, mert «nagy szerencsének tartja Erdélyből lett származását», hol «elei vérével trágyázott a föld, mellyen honnyokért magokat feláldozták.»[1]

A sok Fekete nevű család közül a galánthai az, mely vagyon- és hatalomszerzésben majdnem elérhetlen magasságra emelkedett, mely szellemi kiválóságával előbb a megyei, majd az állami életben több emberöltőn keresztül jeles szerepet vitt. Emelkedése lassú, századokra nyuló, elhanyatlása két generáczió műve volt. Teljes virágzása Mária Terézia, hirtelen elenyészte II. József, II. Lipót és I. Ferencz korába esik. Egyszázados története ékes bizonyságúl szolgál sok más hasonrangú, gazdag és hatalmas család politikai, erkölcsi és vagyoni bukásának. Az emelkedés a család előkelő és legbefolyásosabb tagjához, Györgyhöz, a pusztulás ennek fiához és unokájához, Jánoshoz és Ferenczhez, az ág utolsó sarjához fűződik. A fény, melyet vagyon és hivatal

[1] A Magyar Tud. Akad. kézirattára, Régi és újabb írók, 4-rét 73. szám.

nyujthat, rövid ideig tündöklött és még a család életében elenyészett. A hatalom s vagyon, melyre az apa mint államférfi szert tett, a mily hamar nagyobbodott, éppen oly gyorsan szóródott széjjel a gyermekek által. A szellemi kiválóság azonban, mely az apát a szerencse minden forgatagában kitüntette, a még kiválóbb fiút kedvezőtlen politikai és társadalmi állapotok közt családjával együtt tönkretette.

A Feketék galánthai ágának két sarjában, Györgyben és Jánosban a családnak összes hagyományai örökölt erőben tünnek föl. Bármily ellentétesek is e sajátságok, mégis bizonyos törvényszerű következetességgel nyilatkoznak meg e két férfiúban. Nagyravágyás higgadt számítással, birtokéhség szívós kitartással, a haza és szabadság szeretete féktelen és önfeláldozó szenvedélyekkel párosulva, politikai türelem, mely szent eszmékről is le tud mondani és megvárja, míg az idők és viszonyok kedvező árja hozzá felemelkedik, hogy erre az alkalmat mohón megragadva országvezető befolyásra tegyen szert, hadi vitézség, mely a család nevét ranggal, díszszel és dicsőséggel övezi, a szellem hódító hatalma, mely a világirodalom s a kor írói fejedelmével közlekedhetik, az áldozatkész forradalmárkodás, kitartó hazafiság, — a szerencse elpártolásával pedig egy kimagyarázhatatlan nemtörődömség, mely egy királyi vagyont egy évtized alatt szétforgácsol.

3. A GALÁNTHAI FEKETE CSALÁD ŐSI CZIMERE.

A család eredetéről, rokoni kapcsolatairól és fejlődéséről csak szórványosan található emlékek tanúskodnak és a származék-

rend néha százados hiányokat mutat. Más családokba való elágazásuk is kevés nyomot hagyott. Nevek maradtak fenn, melyekhez semmiféle érdekesebb történet, sem helyi, sem más emlékezetes esemény nem fűződik. Szellemtelen pörös akták fogyatékos adataiban jeles hadi tettekről olvasunk és a családi emelkedés állomásait itt-ott befolyásos hivatalok fénye ragyogja be.

Egy XVIII. századbeli halottdicsérő emlékbeszéd szükségtelennek tartja, hogy a nagy Fekete György őseiről bővebben szóljon, elég, ha egy párt fölemlít.[1]

Niger Benedek (1360) az első, kiről említést tesznek. Fiát Miklóst már Fekete néven szólítják. Egyik utóda ismét Niger Mihály lovaskapitány, Hunyady János jeles vitéze. Tőle ágazik el a Feketéknek felső-bári, biai és galánthai ága. Ettől kezdve megszünik a családnak Niger elnevezése és csak akkor tünik föl a históriában és pamfletekben, midőn politikai vagy magán szereplését megbélyegezni iparkodnak. Lélek és tartalom nélküli oklevélbeli adat fölvilágosítást nem nyújt arról, vajjon a más előnevű Feketék, mint a sádániak, a fritsiek, a pókatelkiek, almásiak és iványiak mind a fönnebbi közös tőnek elágazásai-e vagy pedig külömböző vérbeliek-e? Hol Erdélyben maradtak, hol a felvidékre vagy Debreczenbe szakadtak s a genealogia[2] összekötő kapcsolatukkal nem fáradozott. A biaiakat és felső-báriakat a galánthaiakkal erős vérbeliség köti össze. Niger Mihály utódai közt említik felső-bári Fekete Albertet, biai Fekete Györgyöt és galánthai Fekete Mártont több más rokonával együtt, kik közül legnevezetesebb Fekete István, a füleki százados. Ennek vitéz védelme akadályozta meg, hogy a vár sokáig török kézbe kerüljön, míg végre halálával a vár az ellenség hatalmába esett. Nevezett Fekete Márton házasodott bele a férfiágon kihaló galánthai Bessenyei családba (1550) és rokonságba került az ugyanabba a családba házasodott Aradyak-,

[1] A Magyar Nemz. Múzeum kézirattára, fol. Lat. 3705. IV. 1. Analecta Mednyánszkyana.

[2] M. N. Múz. kézirattára, fol. Hung. 984. Fekethe, Anal. XII. k. 187. l.

Borsyakkal, Baloghokkal és Eszterházyakkal, kik mindannyian ekkor veszik fel új adományok czímén a galánthai előnevet. Galánthai Bessenyei Potencziána férje, «a honnyokért magokat feláldozó vitézek legjelesbike», Eger vívásánál tüntette ki magát. Erről említi a késő unoka:

Eger várossának szentesült faliba
Időtől nem kímélt omlott bástyáiba
Tán Lelke . . . Fekete Mártonnak
Borostyánba fonva jelent, mint rokonnak.[1]

Vitézségeért Rudolf királytól 1590 november 21-ikén az Eszterházy családdal együtt adományt kapott a galánthai és gányi birtokra. 1609 deczember 22-ikén a család a Balogh családdal együtt Galántha, Gány, Kossut és Zilas helységekre újabb adományt nyert.

A Bessenyeiekkel kötött házasság mind leszármazás, mind birtoköregbedés szempontjából fontos. Vele a nevezett családok Német-Födémes, Újfalú, a két Baka, Seprős, Makháza, Suly és Bodok pozsonymegyei, Válkás barsmegyei birtokok részuraivá lettek.

A birtoknövelés Márton fiai közt tovább tart, a kiknek egyike I. Miklós, Bon Borbála férje, Nyitramegyében Martonfalván, másik fia György, martonfalvi Török Magdolna férje, ugyanabban a megyében Nagybirinben Bogyó Páltól kuriát vásárol.[2] I. Miklós fia I. János, nebojszai Álló Borbála férje, pozsonymegyei esküdt, kinek utódai I. László, Thédy Mária és II. Márton Arady Zsuzsánna feleségük birtokaival nagyobbították a család vagyonát.

A gazdag házasság hagyomány a családban. Hitveseiket ősrégi törzsekből válogatják és választásuk leginkább magvaszakadó családokra esik, hogy a birtok javarésze rájuk nézzen. Az Arady, Bon, Somody, Thédy és Hegyi leányok családága kihalt, ámde hozományuk a Feketéknek nagy vagyont és előkelő

1 Galánthai gr. Fekete János Magyar Munkáji, 1. k. 65. l. Fiamnak.

2 M. N. Múz. kézirattára, Proth. 35. ex Caplo Nitr. Annor. 1585—1589. — Litt. 6a. Annor. 1633—1635. fol. 189. Ex Caplo Poson. — Nagy Iván, Magyarország családai, IV. k. 143. l.

állást biztosított. Mégis e vagyon, a mint növekedett, a sok gyermekű családban épp úgy szét is folyt. I. János kilencz gyermeke nem dicsekedhetett már azzal, hogy I. Márton közvetlen utódainak nagy örökét osztatlanúl hagyhatja gyermekére. Unokája II. György már Veszprémbe szakad, hol alispáni hivatalt visel és idegenben keres gyermekeinek előkelő és gazdag családi összeköttetést. Fia György, a későbbi kanczellár, azonban ismét fölépiti a régi gazdagságot s a Feketék szerencséjével saját örökét és neje, Niczky Anna hozományát ritka nagyságú birtokokkal nagyobbította.

II.

Vérségi kapcsolat az Istvánffyak, Illyésházyak, Eszterházyak, Révayak, Ocskayak, Apponyiak, Amadék és Niczkyek családjával a Feketék emelkedését nagyban előmozdította. Erdélyi, pozsonyi, zalai, veszprémi, turóczi, zempléni s más nemesi kuriákon rokoni visszhangot ébresztett a Fekete család nagyravágyása és hatalmi törekvése. A családi összeköttetéseken alapuló széles befolyás, a mindinkább öregbedő vagyon és a tüneményes szellemi kiválóság oly adományok voltak, melyeket Fekete György kanczellár egész pályáján uzsorakamatokkal tudott gyümölcsöztetni. A mit a természet, a társadalmi előnyök, a kedvező korviszonyok és az örökség biztosítottak neki, azt nagy gazdasági érzékkel, hasznothajtó belátással megőrizte és ki tudta aknázni, hogy elődeinél magasabb polczra jusson, hogy birtokait gyarapítsa, hogy fiának Jánosnak kaput nyisson a legelőkelőbb körökbe. E mellett tapintatos mérséklettel vezette a többször csak tekintélyétől függő országos érdekeket a haladás és boldogulhatás útján. Mária Terézia alatt Magyarország történetében emlékezetes szerepet játszott. Kiválósága és szerencséje nagyobb hivatalos polczra juttatta a sokszor irigyelt Grassalkovicsnál. A családját jellemző vonások közül a nagyravágyást, az átható jogi érzéket,

az államférfiúi elmeélt, a vagyonszerző és a szerzett vagyont takarékosan megőrző hajlamot örökölte, mely tulajdonságok mellett kitűnt hazaszeretetével, az ország intézményeinek tiszteletével és a dinasztia iránt — melynek emelkedését köszönte — érzett alázatos hűséggel. Elsőrangú jogász, diplomata és tudós.

4. GRÓF FEKETE GYÖRGY.

Pályáját köznemes ügyvédként kezdette s bámulatos gyorsasággal ért el magas hivatalokat és mesés gazdagságot. Minden állásában tetteit Mária Terézia magyar politikájával vegyes hazafiság sugallta. Önző czéljait a közjó javulásának alá tudta ren-

delni, hogyha az ország és az uralkodóház érdekeit szolgálta. Az ellenzéki ügyvéd, mihelyt első fellépésekor mélyebben tekintett az országintéző dinasztia érdekeibe, legott kormányférfiúvá lett, hogy a nemzettel szemben megvédje a királyi követeléseket, s a dinasztiával szemben megóvja az ország igényeit. Nehéz és háládatlan szerep, melyben a magyar politikusok legerősbjei is elbuktak, vagy Bécs felé emelkedtek. Ő az utóbbit választotta, de megóvta magyar voltát s a magyar érzelem és hazafias törekvés sok más magyar politikusnál hatalmasabb támogatást nyert benne. Magas állásánál fogva nem kerülte ki kortársainak irigységét, az ellenzék heves támadását, a hasonrangúaknak, sőt rokonainak cselszövényeit. Magyar érzelmét azonban költők és a történetírás dicsérik. Annak és II. József bürokrata szellemű kormányzásának esett áldozatúl. Azon államférfiak egyike, a kik a dinasztia és a magyar faj iránt érzett vonzalmukban a hazaszeretet sugallatára hallgattak.

Apja Fekete György alispán, Pápán lakott. Itt született 1711 márczius 13-ikán fia György, e néven harmadik, a grófi ág megalapítója, a család legkiválóbb tagja. Volt kívüle még egy József nevű fia, kinek utódai a galánthai nemesi ág leszármazottjai.

György, a későbbi gróf és kanczellár, jogi tanulmányait Bécsben végezte, a hol ebben az időben több magyar főrangú ifjú tanúlt. Innen hozta magával ritka jogi ismereteit és a német nyelvnek alapos tudását. Pályáján mindkettőnek nagy hasznát vette. Itt szemlélte figyelemmel, mely úton haladnak fölfelé III. Károly idejében az udvarhoz vonzódó magyar családok s mily erények szükségesek az udvar kegyének elnyerésére. Itt tapasztalhatta, hogy a királyi érzelművé átváltozott régi nemesek mint aranyozzák be ranggal, hivatallal és vagyonnal az idők nemes viharában megtépázott vagy megfakult czímerüket.

Jogi tanulmányai befejezésével Pápára vonult, hol ügyvédkedett, majd családja és neje birtokain gazdálkodott.

Neje Niczky Anna, a dúsgazdag Niczky György egyetlen leánya, nagy vagyont hozott a házhoz.

Ezzel a vagyonnal derült föl ismét a Feketék szerencsecsillaga.

Niczky György, a királyi jogügyek igazgatója, majd hétszemélynök, Somogy, Vas és Zala vármegyékben nagy kiterjedésű birtokok ura, a ki leányának a Szápáry István gróftól vásárolt Becsehelyt, Szegedő, Kislak, Bikallya, Janócz, Perenye, Gercse, Nagyiha, Czinege, Polya, Surd, Bakófa, Kápolnásfalva, Pótény, Szentlőrincz, Tiborczszeg, Tótszerdahely, Rendek, Megyer, Pata, Metsei, Bács és Gerbe pusztákat és részeket adta hozományúl, míg fiának Kristófnak, a későbbi grófnak és alkanczellárnak, Fekete György ellenének s hivatalbeli utódának, fia János többszörös felperesének csak a berzenczei uradalmat adományozta.[1]

5. A NICZKYEK ŐSI CZIMERE.

Ez a nagy vagyon országos befolyást és szabadelvű gondolkodást biztosított Györgynek. Hosszú pályáján belátta azt is, hogy e széles birtokokat családjának csak úgy tarthatja meg, hogyha hozzájuk még egyéb nagy vagyont is szerez. Nevezetes dolog, hogy Fekete György szereplésének minden emlékezetes állomása egyúttal vagyoni meggazdagodásának öregbítője.

Az 1741-iki országgyűlés Györgyöt elszólította otthonából. Mint közügyvéd, megyei ülnök és Somogymegye követe jelenik meg s mint ellenzéki férfiú a karok és rendek figyelmét magyarságával és merész szónoki erejével ragadja magához. Szereplése mind életében, mind a közügy terén fontos és nyomothagyó. Schloszberg László pozsonyi és Czompó Sándor soproni

[1] A Magyar Nemz. Múzeum kézirattára, fol. Hung. 984.

alispán társaságában Jeszenák Pál indítványának kiegészítése mellett küzd. E szerint: «vétessék föl a királynő titkos tanácsába a nádoron és a primáson kívül még két magyar főnemes». Fekete és elvtársai egyetemlegesen követelik: «hogy a magyar köznemesség is helyet nyerjen a királyi tanácsban, mivel kiváltsága mindenben egyenlő a főnemesekével».

Ez az a kapudöngetés, a melylyel útat nyitott magának az udvarhoz és fényes pályájához.

Szónoki hatalmát még két esetben bizonyította. Az első esetben akkor, midőn arról volt szó, hogy a királynő kívánságát, mely szerint férje kormánytársúl választassék, a rendek teljesítsék. E kívánság híveit az ellenzék, főleg Schloszberg, Czompó, Fekete és Jeszenák befolyására, velük a nemesség hazaárulóknak bélyegezte. Daczára, hogy az ellenzéki mozgalmat Pálffy János nádor is jó szemmel nézte, még sem győztek. Fekete volt az, a ki az alsó táblán követeli, hogy a királynő koronázási tiszteletdíja 12,000 arany legyen, mivel a nép szegény, a nemesség a gonosz időjárás miatt sokat szenvedett és vesztett, s mivel a tiszai megyék jégesőtől, tűzvészektől, ragályos betegségektől és vízáradásoktól pusztúlnak. Grassalkovics személynök közbelépésére kiviszik, hogy a tiszteletdíj többre ne rúgjon 10,000 frtnál.

Fekete György ellenzékieskedésével nagy eredményt ért el. A kormánynak éleselműségére, vezetőképességére és nagy tudására szüksége volt. Az utilizáló szellem, mely már III. Károly idejében meghozta a maga áldásos gyümölcseit, Mária Terézia alatt még nagyobb arányokat öltött és kiválóan arra törekedett, hogy az ellenzéket kitünő embereitől megfoszsza, az udvarnak meghódítsa és mint azt Fekete maga is kivánta, még ha köznemes is, a kormánytanácsba vonja. Ettől várhatta egyúttal neje vagyonának saját családja számára való biztosítását is, és belátta, hogy a mit indokolt és csillapíthatlan nagyravágyása anyagi és hatalmi téren elérhet, azt csakis az udvar nyujthatja. A nádor kegyét már a gyűlés alatt megnyerte s ezzel fölépült az a híd, a melyen át könnyen bejuthatott a kormányhoz. S bejutása az

ellenzéknél is biztosítéknak látszott, mert azt vélte: szelleme hódít az udvarnál. Egyszóval nagy tudása, politikai belátása és józansága, melyet a kormány kamatozólag értékesíthetett, megnyitotta előtte ennek ajtait; hazaszeretete, a köznemesség ősi jogainak védelme és magyarsága következő szereplésével az ellenzéki köznemességet is kibékítette.

Így indúlt meg a veszélyes lépcsőn a magasba.

Az első fokot már 1745-ben érte el a jászkunok megváltása ügyében tartott udvari konferenczián, a hol arról volt szó, hogy azok a rokkant katonák pesti házának földesurasága alól önerejükből 50,000 frtért kiváltassanak. Ekkor Fekete már tanácsos.

Az értekezlet a jászkunokra nézve nem volt kedvező, mert jobbágyi függésük megszüntetését arra az időre halasztotta, a midőn az egész váltságdíjat lefizethetik. Eredményes volt azonban Feketére nézve, a mennyiben a királynő 1746-ban Niczky Györgynek Szapáry Istvántól vett birtokait, úgymint Becsehelyt, Szegedő, Kislak, Bikallya, Janócz, Perenye, Gercse, Nagyiha és Czinege zalamegyei pusztákat neki és utódainak adományozza,[1] 1749-ben (november 10-ikén) pedig divékujfalusi Ujfalussy László magvaszakadtával az özvegyével kötött egyezség szerint Palotát, Fótot, Sikátorpusztát és Káposztásmegyert 44,000 frton örökjoggal Fekete György fiágának s ennek kihaltával a leányágnak donálja.

Fekete ekkor már (1748 július 15-ike óta) a királyi személynöki méltóságot viseli.[2]

A birtokot érdemei elismeréseül, de az Ujfalussy rokonság szerint, úgy látszik, jogtalanúl kapta. Jólehet őt a váczi káptalan (1750 január 28-ikán) a helyszinén minden ellenmondás nélkül iktatta birtokába, a rokonság a dolgot pörre vitte, melynek azonban a barátságos egyezség véget vetett.[3]

Az 1751-iki országgyűlés a személynök emelkedésének új foka. Grassalkovics Antal Nógrád vármegye főispáni székébe ülvén,

[1] A Magyar Nemz. Múzeum kézirattára, fol. Hung. 984.

[2] Akadémiai kézirattár, Történet, 4-rét. 101.

[3] A Gróf Károlyi család levéltára. 1866. A Magyar Nemz. Múzeum kézirattára, fol. Hung. 984/IV.

helyébe (július 30-ikán) ő került Zaránd és Arad vármegyék főispánságába.[1]

A gyűlésen Batthyány Lajos gróf nádorral együtt a hadi adó emelése körül buzgólkodik. Még magánkörökben is oda hatnak, hogy a rendek az adót megszavazzák és őket rá is birták arra, hogy legalább 300,000 forint adópótlékot adjanak. A tárgyalás hosszú, elkeseredett és küzdelmes volt. A királyi leirat eredeti követeléseit föntartván, azzal érvelt, hogy erős és gyakorlott seregre van szüksége, hogy új regulamentummal orvosolni fogja a gyakori katonai visszaéléseket, hogy véget vet a vám- és kereskedelmi sérelmeknek. A kormány, az ellenzék erős és kitartó küzdelmével szemben, 300; majd 500, végre 700,000 frtos új ajánlást tesz. Ennek fejében kikötötték az ingyenes katonai fuvarozás és szénaadó megszüntetését, mint az 1751 deczember 31-ikén kiadott katonai regulamentum el is rendelt.

Ekkor állott be Fekete népszerűségének hanyatlása. A menynyit nyert fölfelé, annyit vesztett az ellenzékkel, a magyarsággal szemben.

Míg régi hívei kitagadják, működését gúnyiratokkal kezdik ki és önzését kegyetlenül támadják: addig az osztrák történetírók elismerőleg magasztalják kiváló érdemeit.

Mennél magasabbra emelkedett hivatalában, népszerűsége annál inkább csorbúlt. A politikai porondon elvesztette ugyan az ellenzék bizalmát, de az udvarnál működését méltányolni és becsülni tudták, s míg ennek szolgálatában állott, nem nyerte vissza régi közkedveltségét, még az által sem, hogy a közművelődés terén maradandó alkotásokat hozott létre. Erre alkalmas talajúl szolgált Zaránd és Aradmegye, a hol sokat tett a műveltség előmozdítására. Közbenjárására nyílnak meg Szent-Annán 1751-ben a gimnázium,[2] Radnán 1752-ben a ferenczrendiek theolo-

[1] Múzeumi kézirattár, quart. Hung. 60. Peretsényi Nagy László, Tettes Nemes Arad vármegyének az ő Egyházi s Világi ... állapottyáról. 1806. — Akad. kézirattár, Történet, 4-rét: Series Dominorum Personalis Presentiae Regiae.

[2] Orsz. levéltár. H. T. Lad. B. fasc. 5.

giai és bölcseleti tanfolyama, 1753-ban a minorita-rend iskolájának felső osztályai.

Kulturális működése mellett nem feledkezik meg birtokainak szaporításáról sem. Bibics Jakab fiágának kihaltával igényt tart (1754 deczember 23-ikán) annak nagy kiterjedésű zarándi uradalmára, melyhez Zaránd, Szent-Anna, Komlós, Fazekasvarsánd, Harkály, Alatka, Morocz és Nyék aradmegyei, Kovácsháza csanádmegyei puszták tartoznak.[1] A birtoknak egyességszerű átruházása nyolcz évig húzódott, mialatt a szomszédos birtokosokkal fölmerült határigazítások véget értek. Hogy újabb gazdaságának piaczot teremtsen, kieszközli (1755-ben), hogy Zarándon és Szent-Annán országos vásárok tartassanak. Ekkor nyeri (április 14-ikén) az egyházi javakra a kegyúri jogokat és azt a szabadalomlevelet, a melylyel mint főispánnak, valamint örököseinek összes jószágaikra kiterjedő pallos- vagy vérbirósági jog felállítása és gyakorolhatása adatik.[2] A Bibics családhoz és javaihoz való viszonyának egyik fontos eredménye volt a Bibics Jakabné által 1772-ben alapított szent-annai konviktus.

Tekintetbe véve, hogy (1756 június 27-ikén) apósa ekkori birtokairól ismét az ő javára rendelkezik és lányát helyezi be azok örökébe, Fekete György Magyarország legtekintélyesebb földesurai közé sorakozott. Hat vármegyében elterülő birtokok fölött korlátlan úr volt s gazdagsága a Grassalkovicsok és Festetichek irigyelt nagyságát elérte.[3] Csak a rang, a czím hiányzott, melylyel családját és hatalmát megkoronázza. 1750-ben már bárónak nevezik.[4]

A grófi czim elnyerése érdekében többször fordul meg Bécsben, s azt 1758 október 26-án megnyerte.[5]

A hétéves háborúban sok és nagy megpróbáltatásoknak kitett

[1] Capit. eccl. Nitr. Strig. 1755.
[2] Orsz. ltár, Fasc. 1886. 7—8. Nr. 130/233. — Aradvármegye ltára, 1755. 13. 123.
[3] Múzeumi kézirattár, fol. Hung. 984.
[4] Akad. Történet. 4-rét. 121. Series Dominorum etc. — A bécsi Terèziánum tára, Fasc. I. 29.
[5] A gróf Károlyi cs. levéltára. — Orsz. levéltár, Liber Regius ; XLV. k. 53. l.

királynő főleg Feketébe vetette bizalmát, hogy Magyarország a szükséges katonát és adót pontosan beszolgáltassa. Buzgólkodásának jutalmáúl lett 1762-ben az udvari magyar kanczelláriánál viczekanczelláriussá, majd 1763-ban országbíróvá lett.[1]

Az 1764-iki országgyűlésen, bár az adó megszavaztatásában nem érte el a kivánt sikert és az inzurrekczió megváltoztatása

6. A FEKETE CSALÁD GRÓFI CZÍMERE

érdekében kifejtett széles körű mozgalma az ellenzék konok magatartásán hajótörést szenvedett, a királynő kegyét és bizalmát mégis teljesen bírta. Hiszen már azon férfiak közé tartozott, a kik, mint a Grassalkovicsok, Batthyányak, Pálffyak, Eszterházyak, Révayak, Barkóczyak, az imádott királynő bizalmas

[1] Mária Terézia 1759-iki levele az orsz. ltárban. — M. N. Múzeum kézirattára, fol. Lat. 311. A gróf Károlyi cs. levéltárában s egyebütt.

tanácsadói. Ennek szelleme és erélye elbűvölte, s udvarának fénye nélkülözhetetlenné vált előtte. Az udvari szolgálatokért a kitüntetések és a jutalmak soha el nem maradtak. Így nyerte el Fekete is az újonnan alapított Szent-István-rendnek parancsnoki tisztjét, mely méltóságába Pozsonyban július 3-ikán iktatták be. Ekkor a királynőt Bécsbe kiséri, hogy a sérelmek javítása körül és kamarai, meg kincstári ügyekben tanácsadója legyen.[1]

Ettől az időtől fogva a nagy királynő haláláig dicsősége magaslatán állott. A magasból a királyi kegy mosolygott feléje és nagy érdemeinek az udvari méltóságok is meghódoltak. Minden nagyobbszerű országos intézkedésből kivette a maga részét és háborítlanúl élvezte a békésebb idő bürokrata világának hódolatát.

A nemzet szabadságszerető és józanabb gondolkodású köznemessége azonban nem így gondolkodott, hanem egykori imádottját szerencsés sorsára bízta vagy dicsőségét tömeges gúnyirataival kisérte.

A hétéves háborút követő békés korszakban az országbiró és főudvarmester működéséből az egyetem újjászervezése és az új tanulmányi rendszer körül kifejtett munkássága magaslik ki. Mindkettő osztrák politikai tekinteteknek lévén alávetve, régi szerepléséhez híven itt is az udvari szellem érvényesítője. Aulikus érzelmében osztozott a vele együtt működő Eszterházy Ferencz kanczellár és Ürményi József. Megbizhatóságánál fogva a helytartótanács ellenére az ország primásának mellőzésével ő lett (1768-ban) a nagyszombati főiskola főigazgatójává, mely állásra annálfogva is rászolgált, mivel az újjászervezésnél, mint királyi biztos, a bécsi minta elfogadásában munkálkodott. Ezt az állást az egyetem újjáalakításakor (1780-ban) hagyta el. A tanügyi reform munkájában (1774-ben) a helytartótanács tanulmányi bizottmányának elnöke. Ez okozta, hogy a magyar bizottmány a királyi rendelettel egybehangzóan az egész monarchiában egyöntetű oktatást

1 M. N. Múzeum kézirattára, quart. Germ. 350. Khevenhüller emlékiratai, IV. k. 47. 50. 165. l. — Mes rapsodies, II. k.

kíván s hogy a német nyelvnek szükségességét merik hangoztatni. Ennek alapján hathatós támogatója Ürményi idevágó munkásságának (1776-ban) és tagja annak a bizottságnak, mely (1777-ben) a munkát Schloszhofban, Albert szász-tescheni herczeg, királyi helytartóval, Balassa és Niczky gróffal együtt pontról pontra megvitatja és a Ratio educationist helybenhagyja.

Mária Terézia halálával Fekete helyzete is megváltozott. II. József semmiképpen sem méltatta érdemeit. Az országbiró és főudvarmester nem tartozott a császár kegyeltjei közé. Szabadelvű reformjainak útjában állott annak még alkotmányos gondolkodása, mely a helytartótanács új rendezésekor nádorválasztást kíván, mely nem találja időszerűnek, hogy a császár azt a kanczelláriához hasonlóvá tegye. Az elvi álláspontból kifejlett ellentét eredménye Feketének nyugdíjaztatása (1783 augusztus 28-án). Nehéz állásában, mint elnök, a rendek bizalmatlansága ellenére, Niczky Kristóf, mint országbiró Csáky János gróf váltja föl.

József hivatalnok-államában Fekete nemzetibb gondolkodása és konzervativ érzülete a munkásságra tért nem talált. Mária Terézia idejében megmaradt még valahogy a magyar alkotmány és közigazgatás iránt a tisztelet, és az állam vezetői ennek értelmében véltek cselekedni, azonban a császár támadása a nemzetnek e védőbástyái ellen beleütközött nemcsak Fekete magyar közjogi érzületébe, de a magyar nemzet jogos kívánságaiba is.

Így találkozott ismét a nemzet és Fekete gondolkodása. Ezzel Fekete újból visszanyerte az elvesztett rokonszenvet és a kiszolgált államférfi, kit udvari szolgálatai miatt oly sokszor és oly hevesen támadtak, most egyszerre megint népszerűvé vált. Halálakor (1788 október 18-ikán.) a nemzet osztatlan gyásza kisérte sírjába.[1]

Nem szükséges, hogy Schaffrath bárónak, fizetett panegirikusának cicerói magasztalásaival jellemezzük tetteit, vagy az osztrák történetirók dicsőítését ismételjük, elég talán az az egyszerű és igaz sírfelirat, melyet fia írt szobra alá:

[1] Gróf Fekete János nyomtatott gyászjelentése a gróf Károlyi család levéltárában.

Györgynek köszönhetjük szegényült Águnknak
Lett fel emelesét, 's jóvoltát sorsunknak.
Igaz keresményét senki sem bánhatja,
'S Fénylő Tisztségeit a' Magyar áldhatja.
Királynak, Hazának serényen szolgálván,
A' kettő lelkében egymás mellett állván,
Urának dolgait úgy tudta folytatni,
Hogy Törvényeinknek nem kellett bontatni.[1]

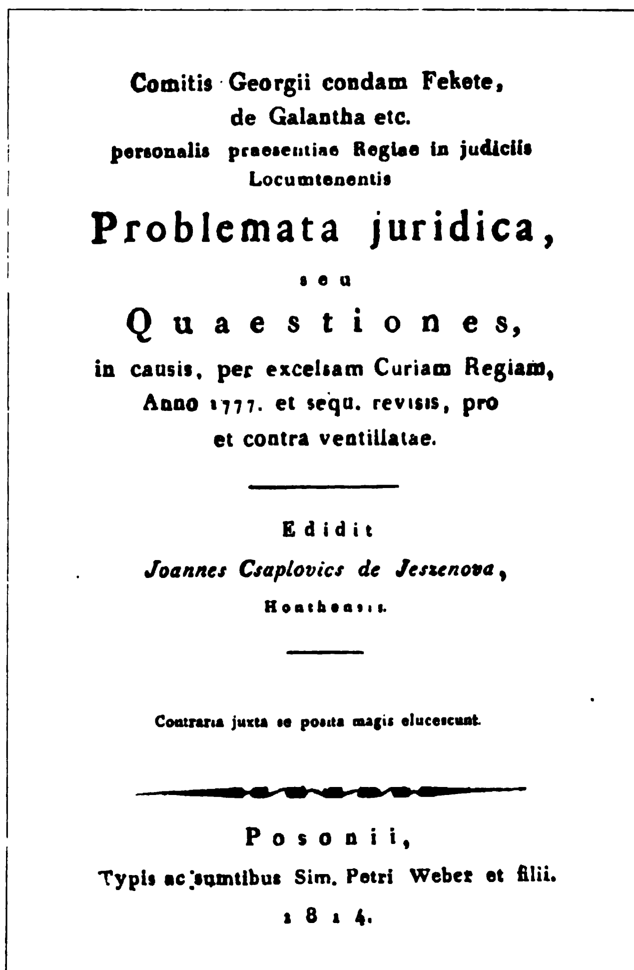
Politikai működését a fönnebbi élettörténeti vázlat eléggé magyarázza. Elvi álláspontja nem állt ridegen s életében mindig dicsekedhetett azok barátságával és tiszteletével, a kik belátták, hogy a ravasz udvar és a kor követelményei előtt bizonyos engedményekkel kellett élni, hogyha a magyar kulturát és intézményeit meg akarják óvni az utódok számára. Ez is nemzetfentartó munka volt, s bármint sínlette is a bécsi urak cselszövényeit és kitartóbb ellenállását, bármint adózott idegen czélokért és ontotta vérét a királyi nagyravágyás érdekében, évszázados küzdelmeiből tudta, hogy Mária Terézia uralma haladás azon az úton, a melyen Magyarország részleges önállóságát egykor kivívhatja.

Vagyoni emelkedését ennek a politikának köszönhette. Családjára királyi vagyont hagyhatott. Birtokait a korhoz képest észszerű gazdálkodással vezette, hogy azoknak jövedelme pazar életet biztosítson utódainak. Zalai pusztáit rendezetten hozta felesége, pestmegyei határait fia és maga rendezte, zarándi és aradmegyei földjeit franczia udvari tisztje kezelte. Itt nemesi portát épített, vizeket szabályozott, malmokat és gazdasági épületeket állított. A szerencse ezen a téren sem hagyta cserbe. Jövedelme búsás kamatokat hozott a főuraknál elhelyezett pénzéből. Takarékos és kiváló gazda, ki nehéz hivatala mellett ráért arra, hogy vagyonát féltékenyen gyarapíthassa.

E két hatalmas eszközön kivül megemlítésre méltó föltétlen katolikus érzülete, mely kulturális munkásságában nemcsak

[1] Gróf Fekete János Magyar Munkáji, 1. k. 18. l.

Bécsből sugallt kívánság, hanem belső szükségesség is volt. Nem a vakbuzgó, hanem a korszerű meggyőződés indokolta hitvallását. És ennélfogva kedves embere volt Mária Teréziának, a kinek vallásos buzgólkodását és politikáját magáévá tette.

Comitis Georgii condam Fekete, de Galantha etc. personalis praesentiae Regiae in judiciis Locumtenentis

Problemata juridica,

seu

Quaestiones,

in causis, per excelsam Curiam Regiam, Anno 1777. et sequ. revisis, pro et contra ventillatae.

Edidit

Joannes Csaplovics de Jeszenova, Honthensis.

Contraria juxta se posita magis elucescunt.

Posonii,

Typis ac sumtibus Sim. Petri Weber et filii.

1814.

7. A »PROBLEMATA JURIDICA« CZÍMLAPJA.

Egyik példája az eperjesi luteránus iskola bezárása ügyében (1750 június 22-ikén) kifejtett magatartása.[1] Másik példája a katolikus iskolák és konviktusok emelése Aradmegyében, a tallosi árvaházra tett és egyéb alapítványa. Szabadelvű katolikus, mint

azt a Ratio Educationis alkotásának hosszas tárgyalásain s azzal is bebizonyította, hogy Lakits György nem éppen dogmatikus egyházjogi könyvét az egyetem kormányzó-tanácsa ellenére elfogadtatja.

Tudománya is fölemlítendő, a melylyel százada jogászai közt tisztes helyet biztosított magának. Munkája, a «Problemata Juridica»[2] nemcsak nyomtatva, hanem kéziratban többszörösen terjedt el még életében, második kiadása halála után egy félszázaddal is vezérfonalúl szolgált a magyar közjogi oktatásnak.

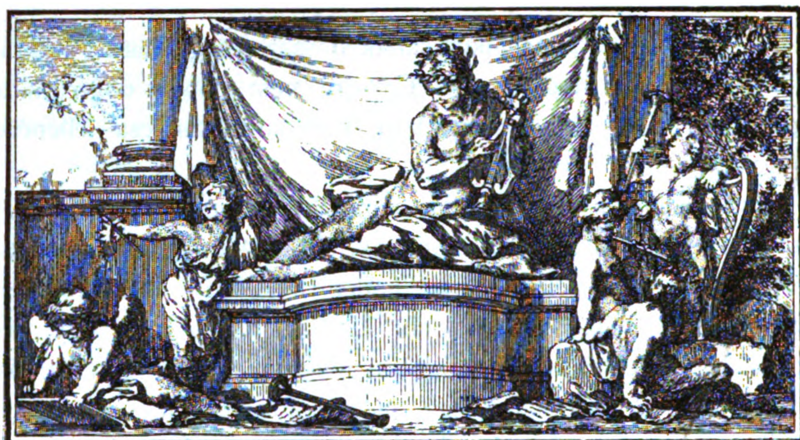
Az alapos tudományosság megtalálta dicsérőit és híveit, a kik benne nemcsak a hatalmon álló kormányférfit, hanem az alkotmányos érzelmű magyart is meg tudták becsülni. Faludi Ferencz, e korszaknak legnagyobb költője, a «Vigadó Pásztorokat» neki ajánlván, a bukolikus költészet idilli hangján Melíboeus személyében dicsőíti őt.

Fekete-Meliboeus tudománya előtt az udvar, a jogi világ, a tudósok és az utókor egyaránt meghajolnak. Lakits György egyházjogi könyvét, az egyetem tudós kara Photius Myrobiblionjának újabb kiadását neki ajánlja

Oly emlékek ezek, melyek az embert, a politikust, a nagy vagyont elfeledtetik, de az igazi tudósnak hírét s nevét az utókorra hagyományozzák.

[1] Fináczy Ernő, A magyarországi közoktatás tört., I. k. 41. l. II. k. 306. 130. l.
[2] M. N. Múz. kézirattára, fol. Lat. 1737.

8. GRÓF FEKETE GYÖRGY ALÁÍRÁSA.

9. XVIII. SZÁZADI KÖNYVDÍSZ.

MÁSODIK KÖNYV.

IFJU ÉVEK.

I.

POLITIKA, vagyonszerzés, vallás és tudomány: ez az a négy hatalmas rúgó, mely Fekete György grófot élete pályáján állandóan sarkantyuzta s a mely önzését mindenképen kielégítette. Ez az, a melylyel családjának alapját megszilárdítani kívánta s a mely gyermeke nevelésében érvényesült, sőt azt irányította is. Bármily kitartással és lelkesedéssel fáradozott azon, hogy ezeket családjának örökségül hagyja, nem rajta, hanem a mostoha korviszonyokon mulott, hogy fia és unokája homlokegyenest ellenkező irányban haladtak: aulikus politika helyett ellenzékieskedtek, az óriási vagyont szétforgácsolták, a katoliczizmussal ellentétben a felvilágosodás hitét vallották s a tudomány mellőzésével a művészetnek és költészetnek áldozták életüket.

A családban ő a fölfelé törő és konzerváló erő, utódai a hanyatló és romboló elemek.

III. Károly és Mária Terézia idejében nem volt Magyarországnak oly országos központja, mely évenkint hosszabb ideig magába fogadta volna a fő- és köznemességet. A vidéken szétszórva, nemesi kuriába elvonultan él, csak valamely nagy nemzeti esemény, egy-egy országgyűlés vagy háború hívta Pozsonyba, Budára vagy a harcztérre. A tulajdonképeni politikai központ: az udvar, mely a nemzeti érzés kerületén kívül, idegen országban székelt. Ezt ellenséges érzelmű és nemzeti jellegünk megbénítására törekvő idegen főurak, magasrangú és idegen származású katonák, nemzetiségüket levetközött félmagyarok irányították. Székvárosuk Bécs volt, hova a hatalomra, vagyonra, polczra és rangra áhító magyar nemes kegyeletteljesen vetette föl szemét, hova maga többször be-benézett, hogy összeköttetéseit ébren tartsa, hova gyermekeit német szóra, osztrák érzésre és iskolába küldte. Sok fény esett innen a magyar főurakra, ámde ez a fény hidegen hagyta a magyar köznemességet, a mely otthon mondaszerű szabadsághősökről, országfentartó dicső királyokról, Atilláig vagy egészen Nagy-Sándorig fölmenő ősökről álmodozott. Az országgyűlések ritkák és kevéssé látogatottak, a tárgyalások sem annyira vonzók, hogy azoknak gyakori látogatása vagy az azokon való élénk küzdelem valamelyes nemzeti vagy egyéni haszonnal járt volna. Mindenütt a hatalom, az államférfiúi ravaszság, a magyar egyenességgel ellenkező, kicsiszolt udvari fortélyosság, mely az ősi alkotmányhoz, az intézményekhez ragaszkodó és törvénytiszteletben felnövekedett magyar nemest tőrbe ejtette.

Ezeknek az országgyűléseknek, már ritkaságuknál fogva is, az egész nemzetre kiható kulturális becsük kevés intézményben mutatkozott.

A forrongó központot, mely eszméket, új gondolatokat szórt volna ki a nemzetbe, mely eleven politikai — nem politizáló — érzéket teremtett volna, pótolta az erős, nemzeties színezetű vármegyei intézmény. A megyei központok, bármily kicsinylőleg tekintsen vissza rájuk az utókor, kulturális és társadalmi irányban

nemzeti létünk sokszor hangoztatott fönntartói. A nemességet. erkölcsi és anyagi érdekek kapcsolták a megyei központhoz. Üléseik élénkek, látogatottak. Tárgyuk nem új és sokszor ismétlődő s a táblabiró, maradi világnak visszatükrözői, a hol új eszme ritkán került fölszínre, a hol a haladás hosszú ideig megállott, de kis körükben pótolták a nem tartott országgyűléseknek kivánatos alkotmányos munkásságát. A magyar közjogi érzetnek élesztői és megtartói. Fönnmaradt és még eléggé föl nem használt aktáik sok nevezetes kulturtörténeti adatot tartalmaznak, nem közismert tárgyuk fölér sok országgyűlésnek üres diariumával.

Társadalmilag is beváltak.

A földesurakat nemcsak a közügyek vonzották a központba, hanem a szórakozás és a mulatságok is. A vidéki nemes ember kuriáján él, ha megyei hivatalnok, akkor hivatalos működésének központján, ha államhivatalnok, akkor Pozsonyban, vagy az állami adminisztráczió központjain. A kit pedig érdeke kötött a megyéhez, az itt-ott be-benéz a központba, hogy a világ folyásáról tudomást szerezzen, ha pedig a szórakozást keresi: szomszédjait látogatja vagy vadászatokra jár. Otthon a házőrző asszony körül gyermekei nevelésével törődik, gazdálkodik vagy idejét játékkal és áldomásokkal tölti el. A külföld, a nagyvilág nem érdekli. Az onnan hozzá is elható hirek mesés nagyságra nőnek s mesei jelleget öltenek. Külföldi utazásokról alig olvasunk, ha csak nem a katonaságnál szolgáló magyar ember furir szerepéről. Oda csak az járt, kit hivatala, az államérdek vagy pedig, mint a kálvinista, luteránus, de a katolikus papság közül is az, a kit az iskola szólított ki. Belgium, Németország, de Róma is tanúsága az ily vallásos tanulmányi utaknak. Bécs azonban erősen érezteti már vonzó hatását. Fényesen csillogó példák ragyogtak, mint olyanok, hogy az udvar a fölfelé törekvő nemességet szívesen látja s vonzalmát jutalmazni is akarja. A magyar főúr itt nemcsak esetleges pörös ügyeit szorgalmazza és hamarabban vagy kedvezőbben intézi el, hanem magánérdekeinek kielégítésére is nagyobb alkalmat talál. Bécs tehát nemcsak szórakoztató hely, hanem az

udvari érzelmüeknek írigyelt helye, hol a hatalom közvetlen környezetében hivatalt, vagyont, megbecsülést és rangot lehet nyerni, míg Pozsony, a magyar király időszaki székhelye, a magyar hivatalok központja, csak akkor élénkül meg, midőn Bécsből koronázásra s országgyülésekre lerándulnak. Mily ritka dolgok a XVIII. században! Az Eszterházyakat, Révayakat, Károlyiakat, Pálffyakat, és Telekieket, a kik ősi fészkükön gazdálkodnak, többször látja Bécs, mint Pozsony, hova csak pörös ügyeikben mennek föl, vagy pedig a helytartótanácsnál, a kamaránál elfoglalt hivatalos állásuk hívja fel őket.

Szomorú kora a magyar történetnek, midőn az ország Bécs tartományává sülyedt, közjoga és alkotmánya csak irott betű, melynek sem politikai súlya, sem foganatja nincsen.

A köznemes Fekete György, kinek nagyravagyó álmaiban a Grassalkovicsok és Festetichek ritka szerencséje lángolt föl s kinek közügyvéd és megyei ülnök korában, csak a jövendőnek elmosódó távolában tünt föl egy-egy nagy horderejü erkölcsi vagy anyagi siker, otthon, rendeki családi fészkében, az akkori nemesi kuriákon szokásos életet élte; ellenben apósa Niczky György, királyi hivatalánál fogva befolyásos ember, ki vejének emelkedéséhez tevékenyen hozzájárult, majd Pozsonyban, majd Pápán, néha Rendeken töltötte idejét.

Midőn Fekete az 1741-ik országgyülés nagy sikerei után hazatért, született Rendeken november 10-ikén fia. A gyermeket még aznap meg is keresztelték. A keresztszülék Zichy János gróf és Széchényi grófnő szomszéd birtokosok. A család kivánságára a fiú a keresztségben János Antal Márton nevet kapta. János és Márton a család gazdagságát és dicsőségét jelentő nevek.

Rendek, vagy mai nevén Csabrendek, Zala vármegyében a Bakony hegység nyugati lejtőjén a sümeg-devecseri uton fekvő kies község, a Szapáryaknak, majd a Niczkyeknek birtoka. A Balatontól elválasztó dombos vidék kirándulásokban, vadászatokban, szüretelésben és halászatban nyujtott kellemes szórakozást. Földje őskori temetkező helyeket föd, melyeket maga Fekete

János többször emleget. Lakossága földmíveléssel és szőlőtermeléssel foglalkozó horvát és magyar nép volt, a melyről az ifjú János franczia költeményeiben elragadó lelkesedéssel beszél, de később férfi korában elitélően s átkozódva versel.

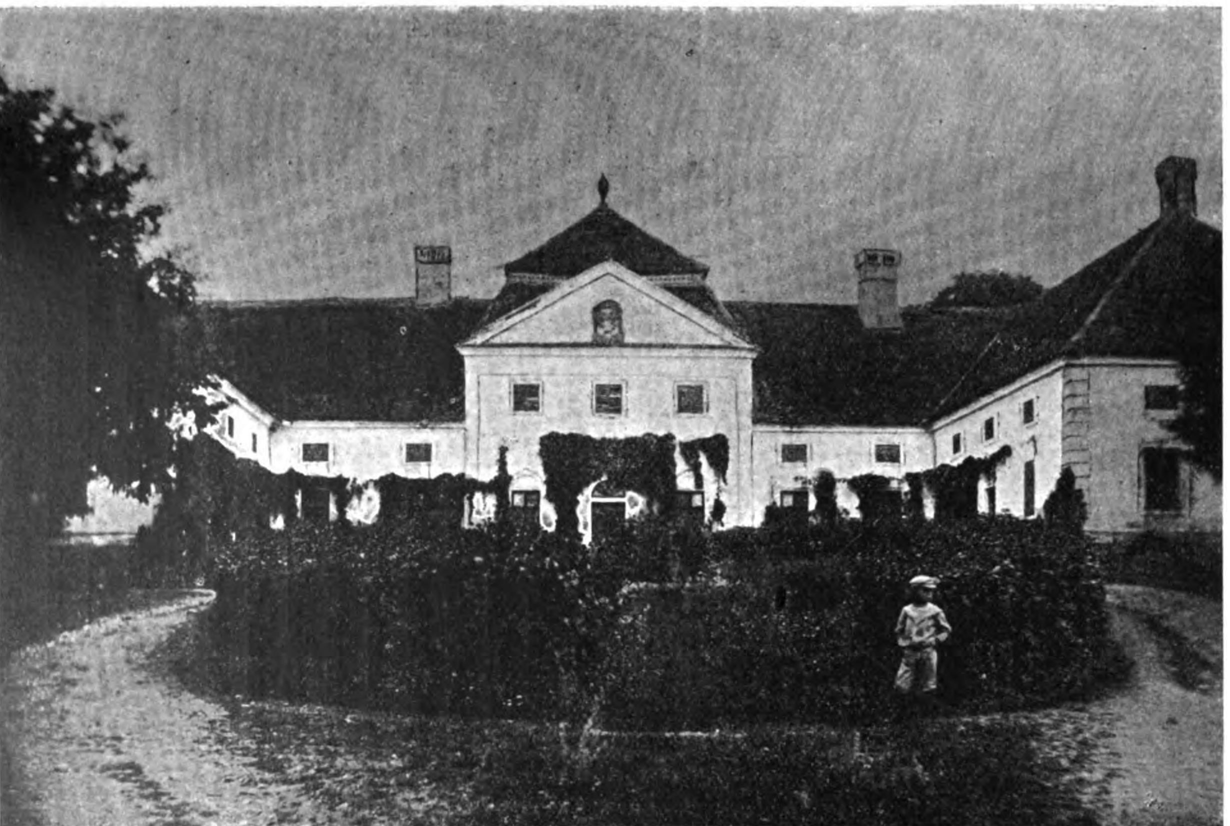
Rendek Niczky-hozomány, melynek kőből épített portája és kuriája, nagy kiterjedésű erdei, rétjei, puszta földjei, legelői s rajta nagy csoport jobbágya voltak. A Fekete és Niczky családnak kedvencz tartózkodási helye. János itt nyerte első benyomásait. A rendeki kastély ablakából régi homálydús erdőkre, zöldelő halmokra nyílt a kilátás. Elzárva a nagy közlekedő utaktól, a távoli messzeségbe elvesző pillantás más, szebb világokat sejtetett a nézővel. Elhagyatott, csendes vidék, nyugodt béke leng fölötte. A világ zaja, egy fényes udvarnak pajkos, de sokszor életbevágó cselszövényei nem hatnak el a kastélyt környező parknak árnyékaiba. A bölcselőnek kedves elvonuló hely, melyben az üde reggel és a földnek nyugalmas csendje nagyszerű gondolatokat hozhat, míg a világfinak s a viharzó élethez szokott udvaroncznak érthetetlen unalmas fészek.

Az öreg kastély, átalakított formában, még ma is fönnáll. Akkor a házat zsindelyes tető födte, a szobákban szerény butorzat állott, fa- és szalmaszékeken ült a ház gazdag népe s dísztelen, régi pohárszék kinálta a vendéget. A ház körül angol park terült el, melyben a fák sűrűségét itt-ott szakította meg a kusza út s vízgazdag forrás üdítő italát kinálta.[1]

Itt töltötte János nagyapja, anyja és apja gondos körében gyermek- és növendékkorát.

Az egyetlen gyermek nevelése mindannyinak sok gondot okozott. A nagyapa takarékos és egyre gazdagodó unokát remélt. Az apa nemkülönben. Másrészt azonban tudta, hogy az országgyűlésen elért nagy sikerei és a kormánynak utilizáló közeledése, a királynőnek Niczky György iránt viseltetett kegye azokat az előnyöket sejtették, melyeket el fog érni. Ennélfogva kívánta,

[1] Mes rapsodies, I. k. 46. és 131. l. Akad. kézirattár, Petites reflexions, III. IV. XVII. XXIV. fej.

10 A CSABRENDEKI FEKETE-KASTELY.
(Barcza László úr felvétele után.)

hogy fia egykor nyomába lépjen és sikereit a maga és családja javára használja. Az anya jósággal és szeretettel övezte és óvta, nehogy betegség, balsors vagy anyagi szükség elrabolja tőle. Ily elvekkel János nevelésének olyannak kellett lenni, mely a családi tradiczióknak is, a kornak is megfelelő legyen, hogy utat nyisson neki nagy szerepre és a legelőkelőbb körökbe.

Ily nevelést akkor a nyilvános tanítás nem nyujthatott. A szerzetesi konviktusok nem nagyon látogatottak, a tanítás elavult, a haladás még nem illette, és a főurak gyermekeiket még nem küldték külföldi iskolákba.

Furcsa mozaik a XVIII. század első felének magyar nevelése és oktatása.

A protestánsok tanítását és haladását királyi határozatok korlátozták, a jezsuiták, piaristák és pálosok nevezetes módszere részint elavult, részint töredékes, és az élettől s haladástól távol fejlődött, ennélfogva a Bécs felé huzódó és nagyra törekvő főuri vagy előkelő köznemes családok nevelési igényeinek meg nem felelő. A főuri családok gyermekeiket ritkán küldik nyilvános iskolákba. Vannak egyes kivételek, de nem nagy számmal: Perényi Sándor báró, a Teleki grófok, Dessewffyek, Eötvösök, Gerliczyek nagybányai hospitans deákok, Tiszáék, Fráterék s egyéb Telekiek a debreczeni főiskola tanítványai. Teleki József fia az ótsai elementaris iskolában vizsgázik, ifj. Teleki Domokos a marosvásárhelyi kollégiumba jár, Gvadányi József a középiskola egyes osztályait az egri jezsuiták intézetében végzi. Néhol híres profeszszorok tanítanak, mint a jezsuiták neves középiskoláiban, mint Debreczenben, de egyrészt a távolság, az iskolák elszigeteltsége és a szerzetesi tanárok gyakori váltakozása oly hátrányok, melyeknél fogva a hatás nem lehetett egyetemes, egy-egy osztályra vagy generácziókra kiterjedő. Röviden: a nyilvános oktatás a főnemesek gyermekeinek nem nyujtott kellő és sokat igérő kilátásokat. Innen eredt, hogy a házi nevelés és oktatás általánosabb és szokottabb. Az udvarházakban ki-bejár a prefektus: a nevelő. A katolikus családokban éppúgy fogadott paterek

forognak s irányítják a ház szellemét, mint a kálvinista uri házaknál, például a Tiszáéknál a protestánsok. Tudós papok oktatnak és szigorú fegyelemmel hajtják végre az iskolai és vallásos nevelés elveit.

A XVIII. század nyájas, szelid anyáinak nagy szerep jut e nevelésben. Ők ritkán távoznak hazulról. Házuk és férjük szolgái, gyermeküknek kész rabjai. Rendkívül műveltek, olvasottak, sőt sokszor tudósok is. Gyermekeiket féltékenyen óvják minden káros, idegen hatástól. Nekik nem tetszett a kollegiumok zajos, sőt néha az ifjak kicsapongása miatt hirhedt deákélete, nem imponált a toga egyenlősége, a pávás sétálás, a szomorú szemper, a pipafüsttel fütött téli szoba, a víg, de zajos szüretelés, az iskolai lázadások, a tudós tanár, Csécsi geografiája vagy Alvarus grammatikája.

Az iskola, akár kálvinista, akár jezsuita volt: a növendék egyéniségét a maga szellemének foglalta le és idegent küldött vissza az anyai házba. Előttük lebegett számos példa, mely a házi nevelés üdvösségét és hasznát bizonyította. Mikor még a közművelődés és a család nem törekedett oly kölcsönös öszhangra, mint azt a mai demokrata közszellem kívánja: a főurak családjai tehát a házi neveléssel iparkodtak egy társadalmi állásukhoz szükséges előkelő közszellemet teremteni. A gyermekek otthon is elsajátították a vallásos nevelés oktatásait, a hazaszeretetet, a függetlenség iránti rajongást, a külföldi irodalom ismeretét és a klasszikus tudást. E tekintetben a XVIII. század közepén annak elejéhez képest, midőn még Károlyi Sándor tábornagy németül sem tudott, tényleges haladást tapasztalunk. A Haller-fiúk oktatása, a Telekiek, Orczyak, Feketék nevelése e ténynek nyílt tanúsága. Az egyiknél a családfő irányítja a nevelést, a másiknál a nevelő adja meg az udvari műveltséget. Vele járt egyes családok nagy könyvszeretete, mely a házi körben a művelődés nagy kincseit fölhalmozta. A nagy műveltségű Ráday Gedeon neje kiváló könyvgyűjtő, a Feketék házánál a klasszikus műveltség és a külföld remekei találhatók, a Telekiek Marosvásárhelyen nyilvános könyvtárt alapítanak.

A könyv szeretetével, a külföld bámulatával ennek kulturája is behatol a családi szentélybe. A XVI. és XVII. század harczias nevelése helyébe a finomultabb ízlés, a XIV. Lajos korabeli gondolkodás, a bécsi ruha és modor kezd lassan s nehezen elterjedni, vele a franczia vagy a bécsi német nyelv lesz otthonossá, divatossá. Akkor még sem Zrinyi Miklós, sem Apaffy Mihály vagy Teleki Mihály nem tudott németül, most gyakori azoknak száma, a kik több nyelven beszélnek, sőt irnak is. Ráday a magyar és latin nyelven kívül franczia, angol és zsidó nyelven is tud, id. Teleki József, Teleki László, Péczeli József francziául verselnek, ifj. Teleki József otthon tanulja a német szót, Orczy Lőrincz, László és József kiváló franczia nyelvismerettel dicsekszenek, Fekete János Voltaire-rel, Gresset-tel és II. Frigyessel méri össze franczia prózáját és verseit, Voltaire dicséretét s barátságát vívja ki magának. Franczia tudásán kívül latin, olasz és német nyelvismeretével kortársainak jelesebbjeit is meglepte.

Ránk, magyarokra nézve, sajnos, a német szó elterjedése és használata vált fontossá. Ismeretes, hogy a németesítésnek kezdete már az 1711. év, mely időponttól kezdve a magyar főurak gyakran fordulnak meg Bécsben és az 1715. évtől fönnálló állandó hadsereg még az alsóbb körökben is terjeszti a német szót; ismeretes az is, hogy Mária Terézia tanügyi politikája sem ment a németesítés vádjától. Lassankint a magyar és latin szó mellett a német: a bécsi kiejtésű német szó lesz divatossá, sőt szükséges társadalmi kellékké. És ebben tényleg az udvar vált hangadóvá és az udvar hatott, hogy a főurak a német nyelv tudását a házi oktatás egyik főtárgyának is tekintették. Ezt, a sokat hangoztatott haladás egyik eszközének tekintették.

Az egyetemes haladás elől maga az udvar sem zárkózott el. Köztudomású dolog, hogy a nevelés, s vele a műveltség, nemcsak a fő- és köznemesek s a polgárok körében hódított, hanem a legfelsőbb helyen, a királyi családban is. Mária Teréziának külön instrukcziója volt gyermekei tanításához. Jozefa főherczegnő lati-

nul és németül olvas, spanyolul és olaszul tanul, franczia stilusgyakorlatokat csinál s e mellett el nem mulasztja, hogy vasárnaponként templomba járjon, gyakran és sokat sétáljon, egyszerü ételeket egyék, tánczoljon, lovagoljon s napi órarendjét szigorúan megtartsa. A fiúkat Batthyány Károly gróf tanítja lovagolni és tánczolni. Szigorúan felügyel tanulásukra. József olyan módszerrel és mindazt tanulta, a mit a nyilvános iskolák követeltek. Minden hónapban examentet kell letennie, s bár keveset tanult, azt jól tudta. 1754-ben már latinul fordított. A históriát francziául kellett tanulnia; a biblián kezdték s főgondot fordítottak arra, hogy a történeti és politikai tanulságokat önmaga vonja le magának. Megengedték, hogy a királyok hibáit és erényeit szabadelvüen fejtegessék előtte. Bartenstein Kristóf professzor maga írt számára három kötetből álló modern történelmet. Kaunitz minisztersége óta a metafizikát, logikát, etikát és a fizikát is tanulta. Kedvencz tanulmányai a hadi tudomány, a földmérés és a hadi építészet voltak, melyek mellett a jogi tudást sem hanyagolta el. Tanulmányai befejeztével 1758 óta rendkívül sokat olvasott.

Igy terjedt kezdetben a haladás a felsőbb körökben, míg a nagy királynő az új tanúlmányi rendszerrel ki nem terjesztette országainak minden nyilvános iskolájára. A nagy minták követése és utánzása, a haladásnak megfelelő nevelés azonban igen sokba került és csakis a gazdagabb családok sajátíthatták el.

Fekete János tizenhárom éves koráig (1754.) otthon tanul. Zalavármegye ez időben azon megyék közé tartozik, melyekben a legtöbb népiskola van. A Csabrendekhez közeleső Sümegen is volt ilyen. Daczára annak, hogy ez iskolák kevéssé látogatottak és volt idő, mikor harminczhat tanítónak sincsen tanítványa, hogy ennélfogva sem egészségi, sem módszeres vagy rendszeres akadályok nem gátolták volna a gyermeknek nyilvános tanulását s hogy előkelő származása bizonyosan kiváltságos helyzetet biztosított volna neki, mégis a szerető anya és mindennel törődő apa szeme láttára növekedik. János nagy hálával említi franczia költeményeiben, mily aggodalommal, odaadással

ápolja őt anyja, mint áldozza föl nyugalmát, hogy a testi és lelki szenvedésektől megóvja. Igy adózik apja is fáradozásainak. «Magyar munkáji», a «Petites reflexions» emlékei telvék nagy lelkesedéssel, rajongással apja iránt, kinek nagyságát, nemes gondolkodását még élete alkonyán is magasztalja. Ifjúságáról szóltában pedig sohasem feledkezik meg tanárairól, főleg a logika és a poézis ismeretlen professzoráról.[1]

Apja országos elfoglaltsága mellett is ráért, hogy fia nevelését ellenőrizze és irányítsa. Főtörekvése, hogy egykoron politikai örökébe lépjen. A fiú már otthon elsajátítja a latin, a német és a franczia nyelvet, haszonnal forgatja a magyar írókat is. Égő vágy vonja azonban a költészet felé. E miatt összeütközésbe kerül atyja terveivel, ki mindenáron a jog és törvénytudás felé terelné hajlamát és gondolkodását, a mitől azonban a fiú ösztönszerű utálattal elfordúl.[2] Annak ridegsége és köznapisága nem hatja meg és mint boldogító menhelyet keresi a költőkben olvasható igazságokat. A magyar poéták közt Faludi széppprózája, bölcselmi hajlama, éles megfigyelése és kiváló technikája, Beniczky istenes, világi énekei és közmondásai, Gyöngyösinek népies költeményei, ezeknek közvetlen hangulata, főleg Kemény Jánosa van rá maradandó hatással. A költők mellett kivált Istvánffy története foglalkoztatja képzeletét, kiben nemcsak a rokont és atyafit, hanem a bölcs történetírót bámulja. Ez írók hatása még ötven évvel későbben is meglátszik versein. Beniczky, Faludi és Gyöngyösi versmértékére szabja politikai dalait és Istvánffy szellemétől fölbuzdulva a «Magyarok történetét» kivánja megírni. Beniczkynek a «Szabadságról» szóló versét francziára fordítja s ez az első magyar vers, mely e nyelven fordításban megjelent.[3] Későbben Faludi és Gyöngyösi költészetének szellemében küzd az irodalmunkban terjedő klassziczizmus és idegen

[1] M. T. Akad. kézirattára, Oeuvres posthumes du Comte Jean Fekete de Galantha. Petites Reflexions sur des objets plus ou moins petits à l'usage de mes Petits, commencées l'Année 1784. 67. l.

[2] Mes rapsodies, 1. k., az előszóban és 2. 3. l.

[3] U. ott, 1. k. 158. l. Version libre.

befolyás ellen. Istvánffy olvasásának elhanyagolása felett ismételten panaszkodik.

Ezekhez járul Zrinyinek, a költőnek szeretete, kinek erőteljes nyelvezete, stilusának kiváló fordulatai és tárgyának nemzeti volta ösztönzőleg hatottak lelkére és átható befolyását még férfi korában is megőrizte:

Ifjabbik Zrinyivel egybe ha vetődnél
'S a' poemájáról ő tőle kérdődnél,
Mellyben Miklós Báttya szépen dicsértete,
Kinek Sziget várnál áldozott élete,
Tudósitsd, hogy betsben most is tartatik
'S Igaz Poetáktól gyakran olvastatik,
Mert öregbedett néhunt Magyarsága
Tetszik Muzsájának ősi bátorsága.[1]

A magyar írók mellett latin, olasz, franczia és német munkákat forgatott. A latin olvasmányok közül Horatius, Ovidius, Seneca és Cicero voltak kedvenczei. Horatius ódáit korán lefordítja francziára. Könnyü fölfogását és képzeletét különösen Ovidiusnak pajkos költészete izgatta, kinek szerelmi énekeit és elegiáit későbben magyarra is fordítja.[2] Ciceró nyelvének eleganczáját bámulja, Seneca bölcsészete, etikai becse Fekete szemében elveszti utóbb hatását, ámde nem szünik meg csodálni gondolatainak még mindig új árnyalatait és klasszikus tökélyü formáit. A francziák közül főleg Voltaire gyakorol reá végzetes hatást, kinek korszakos nagysága, dévajsága, bontó szelleme, szkepszise és maró gúnyja az ifjút korát meghaladó gondolatvilágba ragadja, hol a köznapi, a vallásos, a társadalmi és a politikai fogalmak a nevetségességig törpülnek és kulturalis becsüket elvesztik. Elfogultságában sohasem látott át Voltaire raczionalizmusán, mely mögött a közkeletű eszmék üzleti érvényesítése lappangott. Ő lett bálványává. Ez kísérte, vezette és

[1] Mes rapsodies, II. k. 17. l.
[2] U. ott, I. k. 119. 122. 124. 125. 127. ll.

lelkesítette egész pályáján. Imádatát növelte a nagy költővel kötött személyes barátsága is.

Az ifjúnak ilynemű hajlandósága, a féktelen olvasási vágy s a vele járó eleven fogékonyság belső világát ábrándokkal, költői képzetekkel, szabadabb gondolkodással és szabadelvű itélő képességgel ruházta föl. Gyors fejlődése és a természet korai ismerete, a szerelem, a szabadság, végül a már erősen érezhető fölvilágosodás az ifjút eltérítették apja terveitől. Fekete György nem ily gondolkodást és érzelmeket: nem ábrándozást és költői álomképekben elmerülést várt fiától, hanem a magyar jogi gondolkodáshoz való érdeklődést, a politikai élethez hozzáértést s hozzásimulást, mely a közviszonyoknak máris kedvező fordulása, a politikai érdeklődés élénkülése között fiának a jövendőben a közpályán nagyobb szabású érvényesülést biztosíthatott. Ezért minden atyai tekintélyével, sőt szigorával arra törekedett, hogy fiát, annak gondolkodását ennek a czélnak alárendelje. Aggódik költői hajlamai miatt s megkívánja, hogy oktatásában a régi iskolai rendtartás szakaszai szigorúan megtartassanak. A házi oktatás ezután a Ratio Studiorumnak, a hazai összes jezsuita gimnáziumok tipusának leczketervét követte. Ennélfogva a filologiai tárgyakból alaposan tanították a rudimentumokat, az egész grammatikát és szintaxist, az ékesszólástant, a latin frazeológiát, szorgalmasan forgatták Ciceró beszédeit, leveleit és bölcseleti munkáit, Sallustiust, Caesart, Liviust, ámde a költőket: Ovidiust, Catullust, Tibullust, Propertiust, Vergiliust és Horatiust kihagyták és így a régi rendtartás követelte «poesis» anyagát mellőzve — nehogy ezek az ifjú fejét s szívét megzavarják — nyomban a rhetorikára tértek át:

Még a' gyenge pehely sem szőrzött szám körül,
  Kinn a' legénynyé vált gyermek szörnyen örül;
Még a' természetnek leg jelesb érzése
  Bennem nem ébredett: Amor gerjedése;
Már, tudod, Versekre gyujtottad tollamat,
  Enyhítvén azokkal számos unalmamat.

Atyám megtiltotta, hogy Vers-tsinálásra
Mester ne tanítson, bátor minden másra,
'S Azon egy esztendő, mellyet oskolában
Poézisre szántak rég rendtartásában,
Ki maradott otthon volt tanításomba,
Hogy Rhetorikára juthassak egy nyomba.
Híjjában aggódtak. Nem tudtam regulát,
Ujjaimon mégis számoltam fabulát,
'S Erősebb volt bennem Apollo hívása
Mint Kedves Atyámnak gondos megtiltása.
Tudod, hogy már akkor Francziáknak lantján
Kezdettem mászkálni Parnasszusznak hantján.[1]

A grammatika, a humaniora és rhetorika restringált tananyaga és a jogi tanulmányokra való házi előkészítés ily fogékony lelkű ifjúnál oly erőszak volt, mely költészetet szerető lelkét harczba szólította az apai konzervativ szigor ellen. A nevelés fonáksága az egyéniség önállóságát hívta ki, engedelmesség helyett ellenállást szült s a megvont szellemi táplálék az inyencznek hajlamait ébresztette föl. Ez ellen hiába küzdöttek Porée atya[2] nevelés-szabályai, hiába a logika professzora, hiába atyjának gondos intelmei. A rendkívülinek és minden grammatikán vagy logikán fölülállónak látszó és erőszakkal megvont költői tanulmányok vonzalma némileg elidegenítette a szülői körtől.

Ily hangulatban nyílt meg előtte Csabrendek nyájas vidékének bája és szépsége. Az erdők, mezők és szőllők magánya, az ősök tetteiről regélő várromok klasszikus romantikája, a természet változatossága magához hívja és ábrándainak szabad röpülést enged. A táják megtelik a mitologia sokféle alakjával: a forrásoknál nimfák, az erdőkben szilének, a berkekben istenek és istenasszonyok találkoznak, szeretkeznek, úgy, mint az ifjú képzelte magának[3] s mint azt Ovidiusban vagy Vergiliusban olvasta. Az atyai oktatás által belénevelt világ helyett

1 Magyar Munkáji, 1. k. 55. 56. l. Muzsámnak. — Mes rapsodies, 1. k. az előszóban.
2 Charles Porée Père franczia költő. Petites reflexions, 1. fej.
3 Mes rapsodies, 1. k. 18. 46. l.

az ifjú lelkében egy egész új világ épül föl, telve szépséggel és bájjal s vele a létező világ képe szomorúvá, kellemetlenné és kopárrá válik, mely világnézlet az érzet mélaságát, az élet melancholiáját hívja elő.[1] Ide számítva még az egyedülvalóságot, melyet ily melancholia teremt, a hasonló korú pajtások hiányát, a barátság ismeretlen voltát, a messzi világokról olvasott dolgokat, az országos és udvari életnek hallomásból ismeretét, a költészet a maga verőfényes alakjaival és csodálatos rajzaival, a távolból tekintett költőknek bámulata és törekvéseiknek utánzása s mindezzel ellentétben a száraz oktatás oly vegyes és különös tulajdonságokkal látták el őt, melyek egyéniségét mindvégig jellemzik. Innen eredtek azután a világi és a szellemi életről ébredt önálló fogalmai, a korai deista istennézlet, a rútnak utálata, a közönségesnek vagy köznapinak kerülése s egyúttal az a hajlam, mely különleges gondolkodást, sajátos érzelmet és finomabb élvezeteket keresett, innen az a törekvés, hogy minden korláttal szemben az egyéniség jogai győzzenek s a mesterkélttel ellentétben a természetes jusson diadalra.

II.

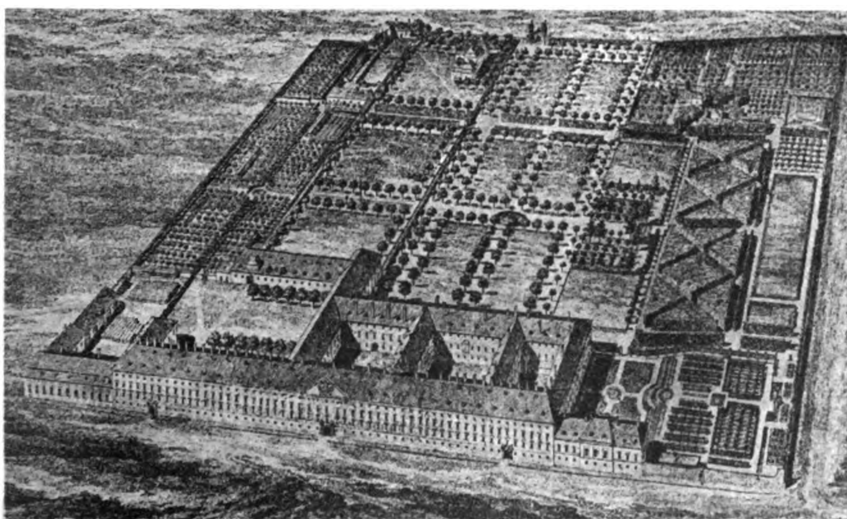
Fiának ezen belső hatalmával apja nem tudott megküzdeni, s hogy a szülői háznál erősebb és szigorúbb kezekbe juttassa, melyek kedvencz könyveitől és korán föllobbanó szenvedélyeitől eltérítsék, a bécsi savoyai nemes akadémiára viszi.

A savoyai akadémia és a később vele egyesített Teréziánum Fekete János fejlődésében némileg a fegyelmet és a rendszert képviseli, melyet a féktelen természetű ifjú eddig vagy nem ismert, vagy el nem ismert.

I. Lipót és III. Károly kedvencz Favorite kastélya sok magyar nemes ifjú pályájának valódi kezdete.

[1] Petites reflexions, I. II. fej.

A családi portáról, a nemesi kuriából idehozott ifjak előtt egészen új világ nyilt meg. Az akadémia politikai czélja, hogy a benne lakó magyar ifjakba korán beoltsa az uralkodóház iránti föltétlen ragaszkodást s megerősítse a vonzalmat minden iránt, a mi bécsi és osztrák. Egyik főtörekvése, hogy a magyar tanulók a német nyelvet tökéletesen elsajátítsák,[1] másik czélja, hogy az ifjúságban a korszellemet ápolja, hogy ezt egykor az állam és a dinasztia érdekében reformálja, hogy az államéletben szük-

II. A TERÉZIÁNUM 1750-BEN.

séges hivatalnokszellemet fönntartsa, sőt, hogy újat, hasznosat, államerősítőt alkosson. Ennek a czélnak szolgált a felsőbb jogi, a katonai és a műszaki oktatás.

E mellett nagy nevelő hatása is volt. Előkelő szabad modorra és udvariasságra szoktatott, minek biztosítására a nagy bizalmaskodás, a tegezés, a csere-berélés és az ajándékozgatás tiltott dolgok. Az ifjak komoly tanulmányaikat kellemes szórakozásokkal vegyítették. Ilyenek a jezsuita szellemben ápolt iskolai vitatkozá-

[1] A bécsi Tereziánum levéltárában, Fasc. 1. 29.

sok, az iskolai dráma virágzása, a vivás, a gyakori és fényes lovagjáték, melyet az udvar és a főnemesség is megtekint, a kellemes játékok, mint a jeux de commerce, a piquet, trisette, a l'Hombre, quadriglia, a sakk, a dames, tric-trac és a billiard. Szigorúan üldözték a tiltott szórakozásokat: a dohányzást, a kutyatartást, a szinházlátogatást, a hazardjátékokat, mint a koczkázást, a bancot, a quindicit és a fáraót. Egyéb nemesebb szórakozást nyujtott Garelli orvos adománya, az intézeti gazdag könyvtár, a nagy kiterjedésű kert, hol III. Károly a Pragmatica Sanctiót aláírta. Ebben ritka fák nőttek, rajta gesztenye fasor vonult végig, árnyas berkek, dús pázsit és játékterek tarkították. Az élénk életet emelte a gyakori kilovaglás, a császári város látása, az udvarnak, sőt a királynőnek kitüntető látogatásai és sok más ünnepély.

Midőn 1758 november 23-ikán a savoyai nemesi akadémia és a Terezianum egyesül, annak alapítványos és fizető tanítványai — köztük Fekete János is — átmennek a Terezianumba. Az egyesült intézetek vezetése, szelleme, tanítása és czélja egységessé lett. Jézus-rendbeli atyák és egyetemi tanárok tanítottak. A növendékek három fokozaton haladtak át. A fősúly a jogi kiképeztetésen alapult. Voltak institucionisták, digesztisták és publicisták. Tanultak egyetemes történetet, logikát, fizikát, matezist és német ékesszólástant.

A tanárok közül, kik ebben az időben tanítottak, nevezetesebbek: P. Friz András a történelem tanára és az utolsó iskolai drámairó, Piker János hires jogi iró, P. Scholtz János a fizika tanára és kiváló csillagász, P. Inama György hírneves jezsuita író és P. Pray György a történetíró. A magyar növendékek között származásuk előkelőségével és tehetségeikkel egyaránt kiváltak a Dőry testvérek, Abaffy Ferencz, Draskovics gróf, Festetich Károly, a hajnácskői Vécseyek, Batthyány József, később neves nógrádi főispán, Balassa Ferencz, utóbb horvát bán, Révay László báró, turóczmegyei örökös főispán, Bánffy György Erdély kormányzója s Teleki Ferencz, kik e kornak politikai mozgalmaiban tevékenyen részt vettek. Ekkor tanulnak itt Lovella András

és Schrattenbach Ottó német írók, továbbá Althan Károly, Harrach Frigyes és Plettenberg Ferencz grófok, Feketének későbbi fegyvertársai.

Fekete János 1754 november 1-én, tizenhárom éves korában lépett az akadémiába. A báró, a mint őt már 1750 óta nevezték, kiváló eredménynyel tette le a fölvételi vizsgát. A német nyelvtan, irodalom és stilusból adott feleletei hallgatóit bámulatra ragadták.[1]

A kör, melybe Fekete jutott, vágyainak megfelelt, a rendszer azonban annál kevésbbé. A vidéki nemes, atyja érdemeinél fogva, egyszerre Európa akkori legelőkelőbb központjába jutott. A nagy város és az udvari élet kápráztatón hatott a falusi fiúra. Az udvar fényéből a tanulók is kivették a maguk részét s néha annak mulatságain is megjelenhettek. Ilyen alkalom volt a királynő gyermekeinek kedvelt bálja, ilyen a kollini győzelemkor tartott ünnepélyek sorozata. Azonban az iskolai környezet és élet is villanyosan hatott Fekete lelkére. Versei, emlékezései sokszor idézik vissza tanárainak és jó barátainak képét.[2] A «Mes Rapsodies» második ajánlása legkedvesebb tanárának szól.

Tanárai közé költőket, tudósokat és írókat számithatott, pajtásai közé nagytehetségű ifjakat, kiket, mint Abaffyt, Telekit, Balassát, Vécseyt, Révayt és Batthyányt tudásukkal és magyarságukkal együtt egy közös törekvés: az udvari műveltség, egy közös pálya: a katonaság vagy államférfiúi méltóság elérése kötött egymáshoz.

A tanulás mellett még elég ideje maradt, hogy testi és lelki ügyességeit kiművelje. Az iskolai színpad, a költészetnek majdnem hivatalos ápolása, és a bölcsészeti tanulmány mind olyan eszköz volt, a melylyel magát korlátlanul képezhette. A tiltott dolgokért pedig, a melyek iránt egész életében nagy hajlandósága volt, kárpótolta a szabadabb és felvilágosodott gondolko-

[1] Matricula Nobilium Caes. Reg. Academiae Theresianae, a Teréziánum levéltárában.

[2] Mes rapsodies, I. k. 12. l. — Magyar Munkái, II. k. 103. l. — Petites reflexions, I. II. fej.

dás, mely már ide is bevetette ébresztő és élesztő sugarait. Ily környezetben, nem gátolva az apai ellenőrzéstől, nem keserítve a házi tilalomtól, a jogi és reális tudományok sem látszottak oly unalmasaknak, mint a csabrendeki udvarház falai közt.

Tanulmányaiban nagy sikereket ért el és tanulótársait mind tudásával, mind felfogásával messzire elhagyta. A teréziánumi anyakönyv jelentése szerint az ékesszólástant egy évig kiváló éleselműséggel tanulmányozta.[1] Iskolabeli tekintélyét előmozdították apjának évről évre nagyobbodó befolyása, országos sikerei, magas állása és az udvarnál elért nagy kedveltsége. Környezetének, tanárainak, az ifjúságnak figyelme reáirányult s ez mind közreműködött, hogy a kiváló tehetségű ifjú helyzetét kellemessé tegye.

Tehetségének híre messze kihatott az intézet falain túl, úgy hogy fejlődése iránt még az udvar is érdeklődött. Ebben már csakis az apa érdemei és munkássága iránt való figyelem érvényesült. Midőn 1757-ben a filozofiai osztályokat kiváló sikerrel végezte, vizsgálatán két bibornok és a nádor, több herczeg és gróf, a főnemesség előkelőbbjei megjelentek, a kik nagy tetszéssel hallgatták feleleteit és bámulattal teltek el ékesszólásának hallatára. Mária Terézia tanulmányainak jutalmául aranylánczczal jutalmazta, melyet Batthyány bibornok akasztott nyakába.

Midőn tehát az iskolát elhagyta, a kiválóság bélyegét vitte magával, mely el nem hagyta, míg élt, melyet azonban fegyelmezni s korlátozni sem apja, sem nevelői, sem az élet nem tudtak.

III.

Fekete János mint tizennyolcz éves ifjú hagyta el a Teréziánumot. Egyenesen az életbe lépett. Atyja dicsőségéből nem egy sugár kisérte, mely az udvarnál és ahhoz közel álló körökben sok előnyt biztosított számára.

[1] Matricula Nobilium Caes. Reg. Academiae Theresianae.

A szülői ház még ezután is éreztetni akarta hatalmát, ámde csakhamar ez alól is kivonta magát és kezdetben atyja és nagyatyja ellenére is Bécsben tartózkodott.

Az 1757-ik évtől kezdődő háborúba a Teréziánum ifjai közül sokan önkénytesen bevonultak. Az osztrák fegyverek későbbi diadalai is több magyar ifjút csalogattak a harcztérre. Fekete Jánoson, telve lelkesedéssel tanárai és az azoktól nyert tudomány iránt, teljesen udvarképessé nevelve és a hadi mesterségben, kivált a lovaglásban és vivásban föltünő jártassággal, korán érett volta daczára — mint maga is bevallja[1] — meglátszott mégis az iskola pedánssága és tudós önteltsége.

Őt is hívta az élet, hogy az iskola porát leverje. Nyolcz évi folytonos tanulása, ábrándozása ellenére a katonai dicsőség vonzotta. Bár a hadi élet még nem volt előtte oly magas jelentőségű, hogy benne szertelen vágyait kielégítse, a polgári élet, az ügyvédi vagy más egyéb jogi foglalkozás pedig az ő szemében sokkal köznapibb és undorítóbb, semhogy hiubb igényeit megvalósítsa, inkább az udvari élet külső fénye, az ünneplés és ünnepeltség, az állandó könnyed szórakozás, talán a könnyelműség is vonzotta. És hogy itt tölthesse ifjúságát, ezzel egyelőre valahogyan apja is egyetértett. Ezért 1758-ban egész atyai befolyásával arra törekedett, hogy megakadályozza a katonai pályára lépését, noha ennek könnyebben tűrhető fegyelme az elkényeztetésnek, az anyai és nagyapai dédelgetésnek a nevelésben mutatkozó hiányait pótolta volna és megszabadította volna a korai és boldogtalan házasságtól, meg a mértéktelen tékozlástól.[2]

Ezektől pedig az udvari életmód nem mentette meg.

Apja törekvése tehát, hogy fiát saját hatalmi körében lekösse, sehogy sem sikerült s végre is engedett fia ellenállhatlan vágyának, mely őt a bécsi körökhöz vonzotta. Jánost nem elégítette ki sem az 1760-ik évben a pestmegyei főispántól táblabíróvá történt kinevez-

[1] Petites reflexions, XXVIII. fej.
[2] U. ott, XXVI. fej.

tetése, sem az 1764-ben elnyert udvari méltóság.[1] Irtózott a bürokrata szellemtől, a hivatalos irka-firkától, a fölebbvalók pedantériájától és a papiroson szőtt gonosz cselvetésektől. Őt tulajdonképen nem az udvarnál elérhető kitüntetések vonzották, hanem az a szerep, mely ott az előkelőségnek, a gazdagságnak, az ifjúságnak, a művészetnek és a költészetnek jut. Hódítani és szerepelni kivánt mint költő. Naponta látta, mily szerep jutott egy Ligne hercegnek, egy Ayrenhoffnak, vagy Denis s Metastasio műveinek. Élénk vágygyal kereste azokat az összekötő kapcsokat, melyek őt e férfiakhoz lánczolják. Irói ambicziója, bohém volta és nem mindennapi tehetsége a legelőkelőbb szellemi körökben keresett kielégítést.

És ezt meg is találta.

Ez volt ismét az a régi baj, mely ellen apja még Csabrendeken a gyermek, most pedig az ifjú ellen küzdött. Szerinte az írói, a költői pálya nem volt magyar főnemesnek való. Ez a politikai pályán vagy harcztéren érvényesülhetett, kitünt és virágzott, de az a közéletben semmiféle babérral s vagyonnal nem kecsegtetett. Sőt mi több, a nagy gazdagságnak szétforgácsolásához vezethet, mint azt János udvaroncz élete már az első években is bizonyította. A bécsi udvar szórakozásai roppant költségesek voltak, s annak, ki a pazar költekezésekben állandóan részt akart venni, még Ligne herczegnél vagy az Eszterházyaknál is nagyobb vagyonnal kellett rendelkeznie. A hozzá való pénzt sem a kapzsi és fukar Fekete György, sem a takarékos Niczky György nem akarták adni. Ezért a fiú életmódja heves ellentétet teremtett apa és fiú, nagyapa meg unoka közt, melynek egyik tünete az a költött és csakis Keresztesi József naplójában található hír, hogy János Bécsből Angliába szökött, s ez volt százszoros oka annak, hogy Niczky György többször is megváltoztatta a veje érdekében tett végrendeletét.

Apja ez időben már gróf, országbíró, Arad és Zaránd vármegyék

[1] Pest vármegye levéltára.

főispánja, a szerencsének állandóan kényeztetett kegyencze. Birtokai Zala, Somogy, Vas, Pest, Arad, Zaránd és Csanád vármegyékben vetekedtek az ország nagy földbirtokosainak széles határaival. Földjeinek terményeit észszerű gazdasági eszközökkel törekszik értékesíteni s még nagyobbakra vágyott. Nagyapja, kinek földbirtoka Fekete György gazdagságának alapja s a ki vejét éppen takarékossága és hihetetlen gyors emelkedéséből folyó megvagyonosodása miatt szerette, lánya és annak fia boldogulása érdekében a legnagyobb áldozatokra, még saját fiának kisebbítésére is képes volt, de csak akkor, hogyha vagyonának megmaradásáról meggyőződött. János bécsi életmódja azonban gondoskodott róla, hogy ebbeli véleménye alaposan meginogjon. Innen ered vagyoni rendelkezésében beálló többszörös ingadozása.

Érdekes és Fekete János későbbi sorsára nézve fontos adalék Niczky Györgynek szomorú tapasztalataiból eredő rendelkezése. Az 1756-ik év Szent-Jakab-havának 27-ikén csinált atyai rendelése alapján a vasmegyei káptalan előtt 1757 július 28-ikán ismételt és ugyanott elhelyezett anyai és atyai ősi jószágairól szóló végrendelete szerint összes javairól intézkedik:

«Elsőben is megemlékezvén kedves édes leányomról, personalisné Niczky Anna asszonyról és kedves fiam Mgos Galanthai Fekete György personalis és aradi fő ispány uram hozzám és fiamhoz mindenkoron bizonyított nagy szeretetéről, vagy kegyességéről, hagyom és rendelem most említett házastársának részében N. Szala vármegyében lévő és mostanában uralkodó felséges királyné asszonyunktól felkért és hozott, becsehelyi kilencz praediumokkal öszvekapcsolt jószágot Pólya nevű Faluval és azokhoz tartozandó promontoriumokkal avagy szőlőhegyekkel, a mint is *mihelyen personalis méltóságra emeltettek*, hozzájok vonzó atyai gondviselésemből és szeretetemből *kezekben bocsátottam*, és jó időtől szabad bírásába vannak. — N. Somogy vármegyében tekintvén kinek kinek jószágához való közelebb voltát és alkalmatosabb birását, berzentzei jószághoz tarto-

zandó Surdi falut és Pata nevű praediumot, a' ki azon faluhoz eleitől fogva birattatott, minden majorsággal, földekkel, rétekkel és én általam plántáltatott négy darab udvari szőllővel és nevezetes szőllő hegyeivel, és ott találandó juhaimmal és egyik berzentzei sereg sertvéléseimmel *hagyom és rendelem personalis leányomnak.* N. Vass vármegyében pedig alkalmatos summában és feles költségemben tölt és helyre épített kastélyomat, hozzákapcsolt és szerzett számos táblákból álló földeivel, táplánfai granariummal vagyis bikás házzal, nemkülömben ugyan táplánfai kapolnai falu, Polány, Szentlőrintz és tiborczszegi jobbágyokkal, szántó különös földekkel, és azon kastélyhoz tartozandó, akár fent nevezett faluknak, és még is tóthfalusi határokban találandó és birodalom alatt való rétekkel, erdőkkel és annak mindennémű appertinentiáival, ehez csatolván Bácsi Szala vármegyében levő szőllőmet is — ugyan még is Szala vármegyében általam felkért, kikeresett és királlyi donatioval erősített rendeki portát és kőből épített curiát, avagy majort és ahoz tartozandó praediumokban való részt földeivel, rétjeivel, erdeivel és puszta helyekkel, avagy ott lakó jobbágyokkal, ugy hasonló képpen gerbei jószággal, nemkülömben metzei praediummal, annak rétjeivel, erdeivel és kőmalmával, Megyerrel, ott levő zsellér jobbágyokkal és annak malmaival is fent nevezett és egyben kötött jószágoknak mindennemű appertinentiaival, *mindeneket is emlitett personalisné kedves leányomnak hagyom és rendelem.* — A mutua successio és evictio ezen külömbséggel fogja őket illetni, tudniillik, hogy a lányom nem fog tartozni a fiuágot illető jószágban *eőtsét evictio terhe alatt segiteni,* hanem más jószágokban, ugy is mint fi magát védelmezze és segítse, ellenben pedig hogyha Isten vagy leányomat vagy fiamat magtalanul azaz gyermek nélkül kiszóllitaná, kit Isten távoztasson, *egyikről a másikra szálljon a jószág* — — Amen.» [1]

[1] A Magyar Nemz. Múzeum kézirattára, fol. Hung. 984.

GRÓF NICZKY GYÖRGY.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS

Ezt az atyai rendelést azonban már 1764 május 24-ikén Bakófán kelt fiók-végintézkedésében inkább egyenes ága javára biztosítja. lányának hanyatló egészsége és unokájának máris erősen jelentkező féktelen és pazar hajlamai veszélyeztetni látszottak az apai jusst, miért igazságosabban saját fiúi leszármazásáról gondoskodik:

«Tettem vala 1757-ik esztendőben kedves gyermekem Anna leányom és Kristóff fiam között csekély keresményemről és birtokom alatt levő jószágomról bizonyos atyai osztályt és utolsó akaratom szerént eltökéllett rendelést, mindkettőjökhöz egyenlő szeretettel viseltetvén, de ezen idő alatt szánakozásra méltó édes leányom sullyos és reméntelen betegségbe esvén; a' minthogy mai napig is bécsi Elisebetha apácza szüzeknek

12. GRÓF NICZKY KRISTÓF ALÁÍRÁSA.

gondviselések alatt tartatik, nem kevés szivem fájdalmával és szorongató gyötrelmével, ezért is a Mindenható Ur Istennek szent neve áldattassék és Kristus Urunknak keserves kinszenvedése magasztaltassék; ugyanezért ha csak gyógyulása nem lészen és előbbeni egészségének helyreállításában nem boldogíttatik, nem reménylhetem hogy nevezett édes leányom csekély hagyományomat hóltom után birhassa és abban örvendezhessen; de ugyan csak hogy bővebben mind méltóságos gróf Galanthai Fekete György fiam uramhoz felséges asszonyunk magyar országi vicecancellariusához, ugy szerelmes házas társához Niczky Anna asszonyhoz atyai szeretetemet tovább is biztosithassam, mind ezen jószágokat, a kiket testamentum szerint édes leányomnak hagytam, ha csak az Ur Isten

rajta nem könyörül és előbbeni egészséges voltát meg nem téríti, *szállyon édes fiára gróf Fekete Jánosra, de illy okkal és móddal: hogy azon édes anyának szánt keresett jószágaimra soha és semmi időben terhet ne tehessen, a' vagy adósságot ne vehessen, sőtt a creditorok pénze veszendő légyen* ..... kire nézve a mit testamentomom után is aquiráltam, ugymint tonijnyi jószághoz, *légyen udvari consiliarius Niczky Kristóff édes engem örvendeztető fiamé*, a mint pedig bakófai jószághoz, *legyen ugyan gróf Fekete Jánosé, de valamit hagyok Fekete János unokámnak, azon egyben számlált jószágokat, azt a' báttya Nitzky Kristóff, ha látná rendetlen gazdaságát, mindaddig kezéhez ne méltassa, valameddig bőv és káros költségektől nem távozik, avagy ha már a szükség ugy hozza magával vagy más ex publico rendelendő sequester kezéhez vévén az ő részén szolgálandó Jószágokat illy szomoru történetben és esetben azoknak esztendőnként kiadandó proventusával érje be* .... Említett Testamentomomban, mellyet most is helyben hagyok, tettem a mutua és reciproca successióról emlékezetet; *a successio minden kétség nélkül megmaradjon, ha tékozlásnak Fekete János unokám nem adja magát; ha pedig abban elmerül, még azon szomoru esetre is: kit az Ur Jsten távoztasson, hogy kedves fiam udvari consiliarius és referendarius maradéki kimulnának; akkor se szálljon keresményem Fekete Jánosra, hanem egy testvér öcsém Nitzky Ferencz fiúágon levő maradékira.* Ellenben, ha hogy perek által egyik avagy másik atyafi valamelly részit hagyott jószágának elvesztené azon jelentett evictionak értelmét, ne ugy vegye, hogy azt valamelyik tartoznék anyiban, a' mennyiben megtériteni: hanem kiki szenvedje maga sorsát és kárát. Azonban azon légyen az öregebbik tudósabb atyafi, ugy is levelek conservátora lévén, hogy oda szolgálandó levéllel, tanácsával és tehetségével a másikat evictio helyett segítse, ugy egy más között az igaz vérségű atyafiságot megtartván, Isten áldását magukra várhattyák ... »[1]

[1] Magyar Nemzeti Múzeum kézirattára, fol. Hung. 984.

Niczky Györgynek ezzel a bölcs és gondos intézkedésével Fekete György vagyonának alapja örök időkre a Niczky örökösök kezébe és jóindulatába volt elhelyezve. Fekete János sorsa tehát egy általa gyűlölt embernek, Niczky Kristófnak ellenőrzésétől függött. Az óriás birtok Feketének grófi rangjához méltó jövedelmet biztosított, hozzá számítva atyjának szerzeményeit még meg is háromszorosodott és észszerű használattal birtokosát királyi ellátásban részesíthette, de nem engedte meg azt, hogy szertelen szenvedélyeknek és határtalan pazarlásnak áldozhasson. Ő pedig, mihelyt az életbe lépett, ezen vágyának és hajlandóságának ékes tanujelét adta; sem gazdálkodni, sem pénzzel bánni nem tanult, éppúgy, a mint szenvedélyeinek ura, féktelen költekezéseinek korlátozója soha sem volt és midőn jó későn, öregségében azon vette észre magát, hogy rendezetlenné vált viszonyain egyetlen fia érdekében változtatnia kellene, akkor már atyai jussa is eluszott.

IV.

Fekete Györgynek és ellenzéki társainak az 1741-iki országgyűlésen hangoztatott követelése: hogy a magyar köznemesség a királyi tanácsba juthasson, az udvar németesítő politikájának kapóra jött. Ezzel maga az ellenzék hidat épített az osztrák udvarnak, a melyen a törzsökös magyar családok is közelebb jutottak Bécshez, melynek osztrákosító hatása nemcsak a főnemességre, hanem a köznemességre is kihatott. Ennek az udvarhoz csatolása még nagyobb terjedelművé vált az 1760-ban fölállított magyar nemesi testőrség intézménye által.

Bécs tehát nemcsak a nagyratörő főnemességnek, hanem a köznemességnek is mindenthozó igéretföldjévé lett. Innen indult ki az érdem, a kiválóság, a közszolgálat jutalma s a királyi udvarban Mátyás óta nem látott sokaságban fordult meg a magyar.

Nem csoda, hogy a németesítésre kész talaj kinálkozott, mely nemcsak a német szóban, hanem az udvari szokások elsajátításában, a függetlenségi ábrándok eloszlatásában, az évszázadokon át ápolt alkotmányos érzelmek elaltatásában s a nyugati divat meghonosításában nyilvánult. A ravasz udvar jól fel tudta használni a hatalmában sütkérező, aulikus érdemekre áhítozóknak könnyen megvesztegethető érzelmeit és nagy lépésekben haladt osztrákosító politikájának elfogadásában. És ezért a dinasztián és tanácsosain kívül a korszellem is okolható, mely minden európai államban a monarchikus államformának egyetemesítését hangoztatta s arra törekedett, hogy ezt az egyetemesítést a hivatalban, nyelvben és intézményekben egyöntetűvé tegye.

Ámde téves hiedelem volna, hogy csakis az udvar volt az egyedüli vonzóerő. Maga Bécs is szépségével, társadalmával, pezsgő életével, szórakozásaival és romlottságával nagyban hozzájárult, hogy ezt a vonzalmat fokozza.

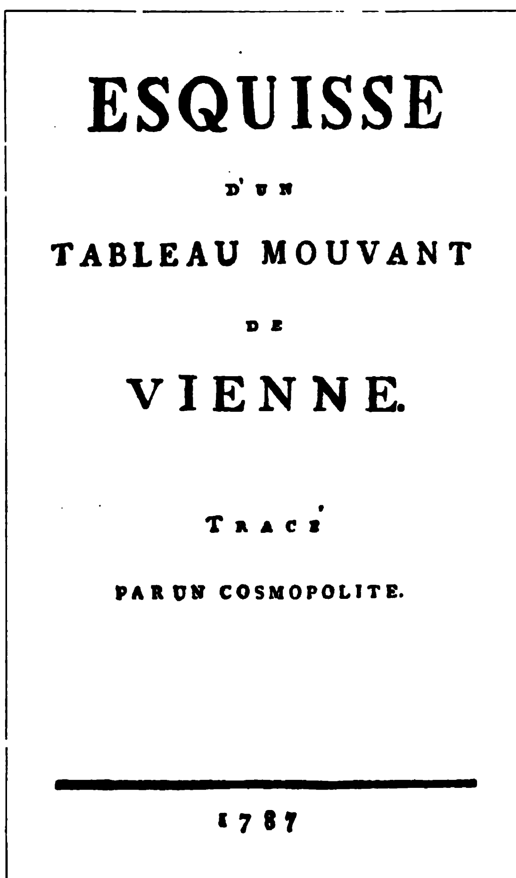
Van Fekete Jánosnak egy későbben írt franczia munkája: «Esquisse d'un tableau mouvant de Vienne»,[1] melyben könnyed elegancziával írja le a birodalmi város népét, társadalmi osztályait, azoknak szokásit, mulatóhelyeit, előkelő és polgári szórakozásait. Hangulatos könyvecske és jeles társadalmi rajz. Általános, néha csak futólagosan vázolt árny- és fényképek, melyek nagyjában jellemzik a bécsi társaságot, annak multját és jelenét, előnyeit és kinövéseit. Arisztokrata ötlet, mely nem számíthat tudós megbirálásra, mely azonban a maga korában élénk érdeklődést keltett, mivel közismert személyiségekre, egyes osztályokra s az udvarra vonatkozott. Feketére nézve is érdekes e könyv, mivel levonható belőle mindaz, a mi őt Bécshez kötötte.

Bécsben igen sok kotteria volt ez időben, melyek látogatása bizonyos osztályelőnyökhöz volt kötve. Fekete inkább bohém, mint arisztokrata voltánál fogva minden rangú és rendű társadalmi osztályban szívesen forgott. Előkelő megjelenése és férfias szépsége utat nyitott minden körbe.

[1] Tracé par un cosmopolite. 1787.

De halljuk őt, a kit mindenekelőtt a nők érdekeltek és daczára annak, hogy ezeknél aratta legnagyobb diadalait, tapasztalatai és a róluk való megemlékezés nem válik előnyükre.

Az előkelő származású hölgyek, tekintettel őseik nagy rendjére, jóllehet törzsfájukban egynémely hiány és hiúságból eredő tévedés is előfordul, tartózkodó s feszes magatartásúak, hogyha másranguakkal érintkeznek. Nem az igazi műveltség jellemzi őket. Nagyon szeretik a ruhát, a czifraczomát és az ékszereket. Van szeretőjük s ezt nyiltan el is ismerik. Nagyon kedvelik a kártyajátékot, különösen, hogyha nagy összegbe megy és hazárd. Néha egy óráig is szellemesen tudnak társalogni szellemes férfiakkal, de saját nemük iránt féltékenyek és irigyek. Rajongnak mindenért, a mi bécsi, de azért meghódolnak a párisi divat és szokások előtt, sőt az angolt sem vetik meg.

ESQUISSE

D'UN

TABLEAU MOUVANT

DE

VIENNE.

TRACÉ

PAR UN COSMOPOLITE.

1787

13. AZ »ESQUISSE« CZÍMLAPJA.

Ily vegyes szokású társaságban aztán a vidéki arisztokraczia, jóllehet személyes érdemeinél fogva sokszor előkelőbb és életmódja s modora is dicséretreméltó, mégis rosszul érzi magát.

Hozzá kell szoknia a bécsi szertelenségekhez és a beszédmodorhoz, mely nyelveket kever, sőt a kisebb rangú metreszekkel is érintkeznie kell. S ha ilyen vidéki arisztokrata még azonfelül nem is kártyázik, akkor érdektelen, sőt értéktelen terhe e társaságnak.

Ezenkívül van egy külön női kotteria, a mely tökéletesen angloman. Szokásait és gondolkodását London irányítja. Még a született angolok előtt is visszatetsző társaság, melynek fő jellemvonása a nemtörődömség, a nil admirari, a politikai és társadalmi eseményeknek semmibe vevése s keveset hajt arra, hogy érdemes vagy szellemes emberekkel társalogjon. Sokszor végnélkül udvariatlan, minek egyik jele a tettetett siketség, melylyel a komolyabb dolgokkal való foglalkozást, meghallgatást és mérlegelést könnyedén elkerüli. A személyes érdemet nem méltányolja, az ünnepeltetést mégis követeli. Az e társasághoz tartozó férfiak jó pénzért bárkit is magasztalnak s az asszonyokkal szemben ildomtalanok és szemtelenek.

Van egy másik előkelő kotteria, mely erkölcsi tekintetben a leghitványabb. Főjellege a tettetés és bohóczkodás. Komoly dolognak itt nincsen értéke, csak az önzés és a magánérdek érvényesül. Egymásnak ellenségei. A ki ebben szerepelni óhajt, annak le kell vetkőznie minden tisztességes érzelmet. Itt korlátlanul foly az izetlen mókázás és a hiú tetszelgés. Ezek más körökben csak akkor jelenhetnek meg, hogyha meghivottak. Léhaságuk rendkívül unalmas. Jóllehet egymásnak legkellemetlenebbek, mégis érintkeznek. Főleg a nemi ösztön, a szeretkezés fűzi őket egymáshoz. Mindenkihez fesztelenül és szemtelenül közelednek. Van, ki boldogtalan, ha szeretőkkel és a rajtuk elkövetett hűtlenséggel nem kérkedhetik. A nap nagy részét mulatozás, evés és ivással töltik el, beszélgetésük tárgya vegyes összevisszaság: irodalom, szinház, pletyka, kétértelmű gorombaságok és dúrva megszólás. Elsőrangú hölgyek is tartoznak ide, hol divat a jótékonyság, hol szibarita és szikofanta erkölcsök otthonosak. Nagyon szeretik a nagy ebédeket, melyeket illendőségből adnak a gazdagok, az

idegen miniszterek és nagykövetek. Egyéb szórakozásuk a nyilvános mulatóhelyek, a prèmierek, melyeket inkább látszatból, magafitogtatásból, mint élvezetből keresnek föl, hol illendőségből unatkoznak, ruhájukkal, gyémántjaikkal és nem leplezett testi bájaikkal kérkednek, melyeket reggel óta javítgattak, foltozgattak és kendőztek. Kaczérságuk mérhetetlen. Művészetük a toiletteben és a szépítőszerek alkalmazásában elérhetetlen. Mintha nem is vénülnének: negyventől ötven éves korukig fiatal lányok módjára öltözködnek s a ruházkodás minden kétes szimbolumát és raffineriáját kiaknázzák. Házi rend, a házasság tisztasága unalmas, sőt elfelejtett fogalmak. Gyermekeiket ritkán látják, a neveléssel is csak akkor törődnek, mikor büntetnek. Tisztességes érzelmű ember, a ki ezeknek hálójába akadt, itt elvész és sorsán nem javíthat. Már a szülők is ily hamis fölfogásnak hódoltak és ápolják e bűnös léhaságot. A házasság nem szentség, de a válás nehéz, mivel rendkívül költséges és azonfelül a vallás is tiltja. S ha mégis megtörténik, akkor a gyermekek az elvált apa gondviselésébe kerülnek s az elvált asszony csak annyit kap kárpótlásul, hogy élhessen, de nem annyit, hogy újból férjhez mehessen. Ezt csak akkor teheti, hogyha magánvagyona van.

Az igazi, a «haute noblesse», büszkesége mellett, jobbára szív- és szellemtelen. Ifjúsága lusta és léha, a sportot nem kedveli, még a nemes embert jellemző lovaglást is elhanyagolja, pedig a régi nemest ez tüntette ki. A lovakkal sem törődnek. Az urak még jól fölszállni sem tudnak. A lóidomítás csak kevesek szórakozása. Az ifjúság nevelése gyarló, innen ered szemtelensége és tiszteletihiánya az öregek iránt. Vannak köztük azonban művelt, szellemes emberek is, de ezeket kerülik. Ennek az úgynevezett «jó társaság»-nak kedvtelése a szinház. Egyéb szórakozása az ital, az orgiák. Hogy emelkedhessék, a miniszterek és uralkodók barátjainak kegyét hajhássza.

Itt a házasság csak megszokott baj. Külömben is több a nő, mint a férfi: százhúsz lány esik tíz férjre. Az apa a legtöbbet kínálónak adja lányát s a ki mint remélt vő a legnagyobb aján-

dékot hozza, vagy nagy mértékben költekezik, az biztosan elnyeri kezét. A tizenkétezer forintos évi háztartás még kicsinylésben részesül. A feleség, mint mindenrangú bécsi háznál, a «haute noblesse»-nél is teher s innen eredt a kölcsönös szeretőtartás. A nő rendesen pazarló és jókora vagyon szükséges, hogy a gyémántokat, a párisi fogatokat, a gyakori fogadást, a drága csipkéket és a ruhákat megszerezze.

A másodrangú, a «seconde noblesse»-t a »Herrn von . . .» alkotják. Ide tartozik sok idegen és a magasabb rangú katonaság. Jóllehet ez az előbbit utánozni iparkodik, még sem oly szertelen vágyú és a nők kevésbbé izléstelenek.

A harmadik, a «troisième noblesse»-t a kamarai és miniszteri titkárok, kerületi hivatalnokok és katonatisztek gárdája képezi. Ezek is nagyban utánoznák a legfelsőbb köröket, de nagy része keresetéből él s így a költekezésnek sok korlátja akad.

Míg e három osztály bizonyos esetekben érintkezik, egymáshoz jár, addig a negyedik, a «quatrième noblesse», a polgárok, ügyvédek s másféle hivatalnokok nem jutnak a felsőbb körökbe, mégis ezeket fogadják el követendő mintául.

Egyszóval Fekete felfogása szerint az egész társadalom romlott alapokról sülyedt ennyire, mivel a nagyzási hóbort, az utánzási vágy, a szereplési és az élvezeti viszketeg minden rétegébe elhatott.

De Bécsnek egyéb intézményei: a szinházak, a könyvtárak, a múzeumok elsőrangú alkotások, melyeknek bámulatára sok idegen csődül a császárvárosba. A város maga szép és utóbb II. József sokat tett érdekében, de azért sem Párist, sem Londont nem múlja fölül.

Ezeken az általános benyomásokon kívül mélyebben érdekel a tulajdonképpeni udvari élet, melynek levegőjében Fekete János a legtöbbet forgolódott. Nem az udvari ember vonzalma ez, a ki méltóságokat visel, vagy fölfelé akar haladni, a ki vibráló fényében sütkérezni kíván, a ki magas kegyeket hajhász, s ki egy-egy főherczegi vagy felséges mosolyért önállóságát is föláldozza, ha-

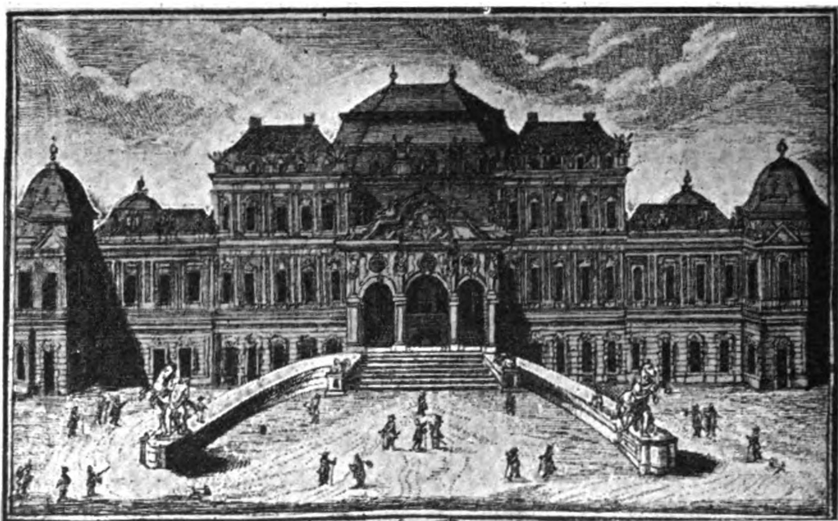
AZ UDVAR SZÁNKÁZÁSA A BÉCSI MEHLMARKTON.

nem az élveteg nagy úré, kit gazdagsága és szellemessége miatt szívesen látnak, kinek nem kell konczot juttatni a királyi asztalról, kinek szolgálatát nem szükséges hivatalosan megfizetni vagy nyugtázni. Ő itt egyaránt szemlélő és élvező, a ki ifjúi tapasztalatlanságával veti magát a fényes árba és vele úszik. Őt az udvar az ő francziás könnyedségével, síma formáival, kellemes mulatságaival, sőt ledérségével vonzotta. A szép és «soha nem vénülő» asszonyok, a csinos és kápráztatóan fölékszerezett lányok, a szinházak, maskarás bálok, holdas estéli szánkázások, lovasjátékok, kocsizások, az időt ölő és izgató kártyázás, de főképen az udvarnál élő bohém lelkületű férfiak társasága: mint Ligne herczeg, Eszterházyak, a még bohémebb katonák: mint Ayrenhoff, Ried, Laudon, Lacy, Pellegrini barátsága és ezeknek a költészet és művészet iránt viseltető hajlandósága köti Bécshez. Az élénk élet mindennapi ujdonságaival, szórakozásainak csillogó változatosságával, a külföldről naponkint el-elható híreivel, a gazdagság és úri passziók hidegvérű mutogatásával más magyar főurakat is vonzott Bécsbe az udvarhoz. Bűvös varázsló hatása volt e városnak. Ez köti ide és ápolja is egyúttal a magyar főnemesek dinasztikus érzelmeit. Az Eszterházyak, Pálffyak, Batthyányak, Czoborok, Bánffyak, Bethlenek, Illésházyak, Erdődyek, Apponyiak, Sztárayak, Niczkyek, Széchenyiek, Festetichek, Andrássyak, Révayak, Telekiek, Szapáryak gyakran és huzamosan mulattak a bécsi udvarnál. Mária Teréziának 1758-ban adott instrukcziója értelmében a Batthyányak, Eszterházyak és Pálffyak hetenkint kétszer vagy háromszor ebédeltek az udvarnál, a Bethlenek egy hónapban egyszer, Nádasdy egész télen kétszer. A bálokhoz és szánkázásokhoz a Keglevichek és Fekete is hivatalosak.[1]

Hiszen Magyarországon az egy Pozsony is alig nyújtott egy évben annyi szórakozást, a mennyit Bécs egy nap alatt. Pozsony csakis az országgyűléseken mutatott Bécshez valami halványan hasonlót, Pest katonai gyakorlatok alkalmával élénkült föl, Budának szűk utczáin az udvar rosszul érezte magát. S bárhogy

[1] Khevenhüller feljegyzései az 1767. január 14-iki, 20-iki és 28-iki szánkázásokról.

szenvedett is a magyar Bécs nyűge alatt, ezt a «romlott csudavárost» még a köznemesség, a polgárság is fölkeresi. A bécsi asszony Helena, írja egy XVIII. századbeli magyar verselő, a férfi csinos, de puha és durva, a mesterember csaló. Sok benne a csapszék, sok a csavargó. A magyar úrfi sok pénzt költ el itt és a «manér kedvéért esztendőket töltenek, de jó a bor, az asszony». A szép és roppant város magas építkezéseivel, a vár közepén emelkedő Szent-István-tornyával, a magas házak, «melyekre szemmel is fel nehezen hágnak», a füstös császári ház,

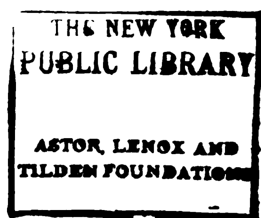
14. A BELVEDERE BÉCSBEN.

az udvar könyves tárja, «a természet csudatételei», a régiségnek művei, Printz Eugenius kertje, «hol a magyar Apellesnek, Kupetzkynek is ott függ képe», a szép magyar testőrsereg, «kinn a német sohasem bámul eleget», a ház, hol a némák jellel szólnak, a siketek hang nélkül hallanak, a palota, hova azok szállnak, kik eltávozó eszektől megválnak, a fegyveres ház, a Prater és Au, az állatkert — mind oly vonzó tárgy az egyenes és naiv magyar lélekre, hogy, bár gyűlöli, megnézi, pedig

Onnét gőzölt az a dögös pára,
Mely erkölcseinknek terjedt romlására.

MÁRIA TERÉZIA KIRÁLYNŐ.

V.

Fekete János francziás nevelése és gondolkodása teljesen beleillett az udvarnál fölkapott franczia szokásokba. Mária Terézia házánál a versaillesi udvar lett irányadóvá. Ő maga francziául levelez még gyermekeivel is. Volt Bécsnek franczia szinháza, melyet előbb Eszterházy Ferencz, később Koháry János gróf igazgattak s melyet az udvar is szívesen látogatott. A költők francziául verseltek, Ligne herczeg Rousseauval is, Voltairer-rel is, Fekete János Voltairer-rel levelez. A mi franczia volt, az szívesen látott. Az udvari színpadon franczia darabokat játszanak, s előadásain a királyi család tagjai, az ifjú főherczegek és herczegnők, a főnemesség, sőt néha a Teréziánum előkelőbb növendékei is föllépnek. «La prejugé à la mode», «Melanide», «Le colin maillard», «Le prix de silence», «Saturnales», «Les amusements des bergers», «Le cadi dupé» és más komédiák[1] vagy operák, Racine és Corneille némely művei élénk változatosságot hoztak az udvar téli éjszakáiba.

A királynő főleg férje halála előtt nagyon szerette a mulatságokat. Ezek gyakorisága csakis a változó szerencséjű hét éves háborúban szakadt meg, de biztos diadalhírekkor ünnepélyes örömnapok váltották föl az aggasztó mende-mondák kínos napjait. Voltak ünnepélyek, promócziók, kinevezések, adományozások valamely nevezetes vendég látogatása alkalmából is. Nagyon kedvelte a nagyobbszabású maskarás bálokat s mentől leleményesebb, mentől czifrább álarczokba öltözködtek a résztvevők, annál nagyobb kedve telt benne. A rendezőket mindennap maga elé hivatta, hogy a legkisebb részletekről is informálják. Az álarczosokat ismerni kívánta. Ő maga többnyire díszes kék selyem dominóban jelent meg s olykor egy-egy menuettet is eljárt. Néha reggeli négy óráig is folyt a tánc. Gyermekei

[1] Khevenhüller emlékiratai.

számára külön házi bálokat rendezett, melyeken a családon kívül a főnemesség és Terezianum ifjai is hivatalosak voltak. Az udvar mulatságain kívül híresek és látogatottak voltak a főherczegek és Lichtenstein Venczel herczeg mulatságai és báljai, a hol a főnemesség még gyakrabban és tömegesebben érintkezett az udvarral.[1]

A nyári mulatságokat ugymint hajtó vadászatokat, kirándulásokat, melyek kivilágitással és szinielőadással voltak egybekötve, a közeli kéjlakokban, Laxenburgban, Schönbrunnban és Schlosshoffban tartották. A nyári évad április vagy májusban kezdődött s októberben végződött. A királynő kedvencz helye Schönbrunn, hol a franczia kert, a sürü zöld fasorok, mesterséges romok, gloriettek és szobrok körül fesztelenebbül forgolódott az egész társaság. Schönbrunnban és Laxenburgban szintén a franczia komédia járta. Itt látta a híres tánczosokat és szinésznőket, kiket el nem mulasztott meghívni és élvezni. A művelt és híres ballettánczos Noverre, kinek barátságát herczegek is keresték, a Turinból származó Stefani, a kecses Madame Geoffroy, a példátlan Vestri, Helverding, a balletmester, Guadagni énekesnő, Mlle Rosalie tragikus szinésznő, La Ribaudiére szinész, Locatini énekes és Caratoli korának legjobb buffoja itt mutatták be művészetüket.

A házi mulatságokon kívül néha meglátogatta a kegyeltebb udvari méltóságoknak nyaralóhelyét is. Emlékezetes Grassalkovics és az Eszterházyak meglátogatása.

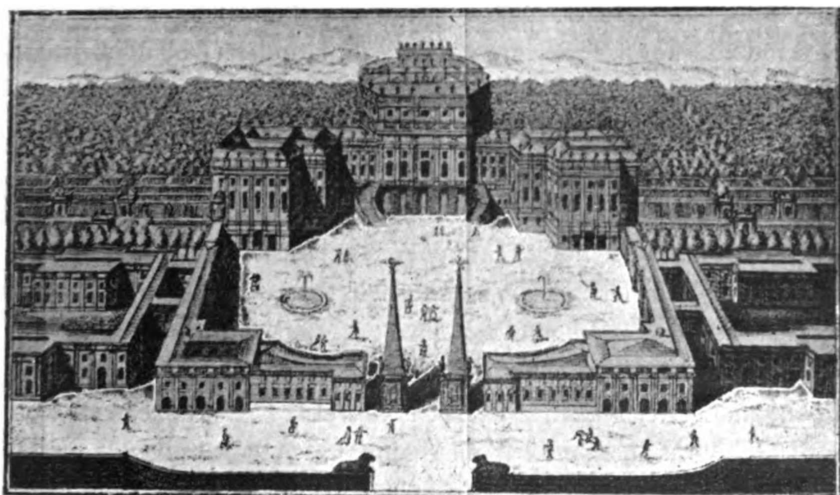
E mellett naponkint pontosan elvégezte hivatalos ügyeit, a tanácskozásokon elnökölt és intézkedett, meghallgatta az államférfiak fontos jelentéseit, levelezett és őrködött családja ügyeire, udvarnépétől megkövetelte az erkölcsös és takarékos életet, fűzte kedvencz házasítási terveit, nem feledkezett meg vasárnapi és ünnepnapi ájtatosságairól és bejárt istentiszteletre a mödlingi kapuczinusok templomába.

[1] Khewenhüller emlékiratai.

Jóllehet udvara sokban hasonlított XV. Lajoséra, életmódját és udvarát is Európában többszörösen utánozták.

Férje halála után ez az életrend megváltozott. A királynő, ki szeretettel és féltékenységgel csüngött férjén, kerülte a lármásabb szórakozást, a bálokat és a szinházat, sőt az etiquettet is szigorította. Idejét inkább gyermekei és az államügyek foglalták le.

A szórakoztatást ezúttal József udvara vette át. Ámde ez már nem volt oly kedélyes és vonzó, mivel az ifjú császár inkább a katonasággal, a hadvezetéssel, a technikával és Bécs építkezé-

15. SCHÖNBRUNN.

seivel, szépítésével foglalkozott. Családi élete sem volt alkalmas arra. Első neje, kit igazán szeretett, 1765-ben meghalt, a második, Jozefa, nemcsak őt, de anyját is hidegen hagyta. Noha József könnyített az udvari etiquetten, de az ő fegyelmezett észjárása, bürokrata hajlamai, tapasztalatszomja és katonai kedvtelései szigorúbb szellemet hoztak az udvarba.

A rokokó, mely Mária Terézia udvarát jellemezte, ettől fogva elvirágzott s a főnemesek is, kiket az élénk élet, a szórakozások sokféle varázsa lekötött, inkább a katonai foglalkozásokra vetették magukat.

VI.

Az imént vázolt keretben érvényesült Fekete Jánosnak ifjúsága és udvari élete.

Születése és vagyona a legelőkelőbb társaság, a «haute noblesse» körébe vonta. Megjelenésének előkelősége, nagy tudása és kiváló szellemessége, természetének gyermeki jósága és jellemének egyenessége, őszintesége, mely néha érdessé is válik, az udvari életre predesztinálta. Bele illett, bele nevelődött. Szép férfiú, annak nevezik és galáns kalandjai is ezt bizonyítják. Ő magát bölcsnek szereti nevezni és bölcselkedő hajlamait lépten-nyomon el is árulja, bár a nők inkább boldognak, mint bölcsnek tartják.[1] Férfias erényeire büszke, sőt hiú. Ismeretes az, a mit Kazinczy Ferencz mesél róla Szentgyörgyihez írt levelében, hogy Stunder bécsi festőnek fél vagyonát ígérte, hogyha férfiasnak és szépnek festi. A későbbi korból fönnmaradt arczképe már az elhízott férfiút mutatja.[2]

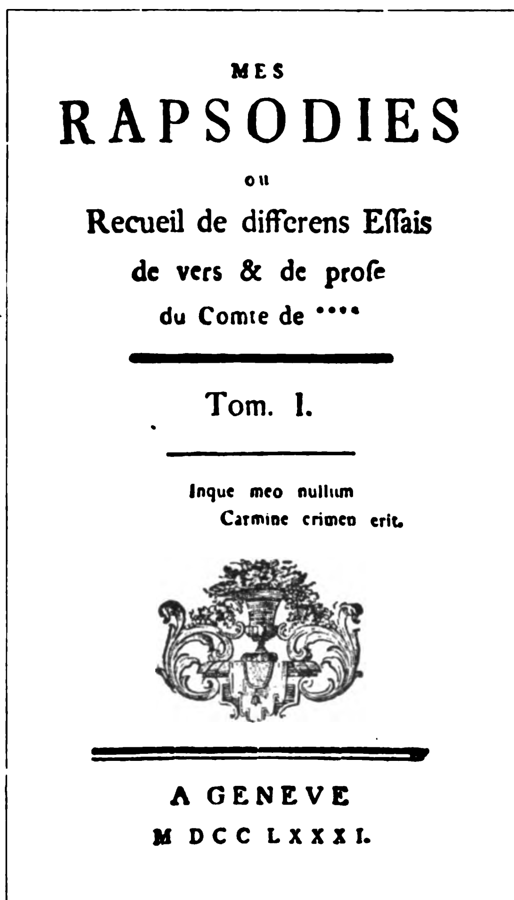
Az udvarnál kedvelt egyéniség. Nemcsak az asszonyok rajonganak érte, hanem a férfiak is szeretik. Erélye, szelleme, társadalmi sikerei előtt ezek is meghajoltak. A korai elkényeztetés, a könnyen aratott szerelmi győzelmek és a legfelsőbb kegy pályájának végzete. Midőn sorsa később a katonasághoz, majd a politikai pályára vetette és vagyonának szétforgácsolása életmódját megszorította, a múltnak szépsége szétfoszlott és csak keserűen józan ítéleteket jegyezhet naplójába. De még akkor is, midőn a szerencse, az asszonyi kegy, az el nem pazarolható vagyon minden előnye mosolygott feléje, meg tudta őrizni józan bírálatát és fölülemelkedett az udvar ezerféle csábításain.

Iratainak számos helyén szigorúan ítél a körülte forrongó udvaronczok tehetetlenségéről s az udvari élet hiúságáról.

1 Mes rapsodies, I. k. 106. l.

2 Rézmetszetű arczképe megvan az Országos Képtár metszet-gyűjteményében

Franczia költeményeit, a «Mes rapsodies» két kötetét nagyrészt Bécsben, az udvarnál költötte. Élénk visszhangjai a mulatni és szeretni vágyó népnek, hű tükre annak a pajkos gondolat- és érzelemvilágnak, a mely Mária Terézia házas életének utolsó korszakát jellemzi. A felsőbb körök laza házas élete a kalandok és tréfáknak sokféle nemét megengedték, melyet a királynő erélye és komoly törekvése, sőt erkölcsvédő intézkedései sem tudtak megszüntetni. A királynő szenvedélyes házasító. Azt hitte, hogy a szentség palástja megvéd annak megtörésétől. Bűnnek tartotta az erkölcstelenséget, mely a nyilvánosságot keresi és azt megbotránkoztatja. Udvarának léhaságáért inkább köre felelős, mely franczia szellemben nevelve, franczia szokásoknak hódolva XV. Lajos udvarát majmolta. A vád itt nem az uralkodó asszonyt, hanem a kort magát illetheti, mely csak lassan bontakozott a középkori udvari szellem alól és ettől a franczia frivolság karjaiba vetette magát. Ez a szellem pedig szivesen látta azokat, a kik hivatott hirdetőinek látszottak.

MES

RAPSODIES

ou

Recueil de differens Eſſais

de vers & de proſe

du Comte de ****

Tom. I.

Inque meo nullum
Carmine crimen erit.

A GENEVE

M DCC LXXXI.

16. A «MES RAPSODIES» CZÍMLAPJA.

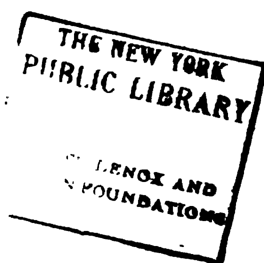
Ilyen volt Ligne herczeg, Fekete János és Ferencz császár köre is.

Fekete János irataiban egyrészt a szemlélőt, másrészt az élvező udvaronczot kell megkülömböztetni. Mint szemlélő élénk szinekkel festi és érzéki szemekkel látja a személyeket, kikkel gyakorta érintkezett. Bennük fölmerülnek az udvar ismertebb alakjai és jellemük, a mint ő fogta föl. A királynőnél először annak külseje bilincseli le: termete, a mely nem magas, csipője közönséges és kevésbbé szép, mint ifjú nővéreé; kék és nem nagy szemei élénk tüzűek, haja és homloka hasonlít férjeéhez, arcza azonban imponáló, tiszteletgerjesztő és vonzó. Mosolya bájos és jellemző, sokszor ellenállhatatlan. Szája szép, melle ingerlő s alakja egyáltalában érdekes. Meglátszik rajta, hogy fiúként nevelték s hogy sok balszerencse közt lépvén a trónra, energikus lélekké vált. Beszéde szellemes és társalgása könnyed. Munkájában kötelességtudó és könnyen dolgozott. Férjét híven szerette s sokszor engedelmeskedett neki, különösen a házi dolgok elintézésében. Belátja, hogy arra hivatott ember, a ki III. Károly udvarának parasztos ridegségét megtörje, a ki az udvart takarékosságra szoktassa.[1] Hű nő, jó anya és odaadó barát. Meg tud indulni a szerencsétlenek baján s sohasem kegyetlen. Vallásossága igaz s nem tettetett. Sok női erénye mellett sok férfias vonás volt benne. Bátor és elszánt asszony, a ki könnyebben és bátrabban szállt föl a lóra, mint egynémely generálisa. Jóllehet férjét féltette a csodaszép Auersperg Mimitől, annak halála után finoman és előkelően bánt e nővel. Fekete méltán kikel azok ellen, kik a szeretett királynőt bármely irányban is rágalmazzák.[2] Mindvégig lelkesedett érte és szerette. Hiszen családja legnagyobb jóltevője volt. Midőn a királynő nehéz betegségéből fölépült, az elsők között sietett őt köszönteni. Baja és a róla keringő hírek az udvart néptelenné tették, mivel a himlő, «a báj e rémes ellensége» támadta meg, mivel azt hitték, hogy már végét járja, azonban

1 Petites reflexions, XLVII–LVII. fej.
2 U. ott, XVIII. fej.

FERENCZ CSÁSZÁR.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
LENOX AND
FOUNDATIONS

Dieu propice à nos voeux, rend Thérèse a nos coeurs
Repandons les encore; mais qu'ils soient d'allégresse.[1]

A királynőn kívül Ferencz császár tüntette ki kegyével. Fekete talán legőszintébb panegirikusa. Benne korának egyik legjobb emberét tisztelte. Szerette őt ezért s mivel a magyaroknak barátja volt. A magyarok is szerették s bajos ügyeikben véleményét kikérték, mivel tudták, hogy még helytartósága korából jól ismeri a hivatalos személyeket és a magyar viszonyokat. Korának történetírói becsületes, kedélyes embernek és jó gazdának ismerik. Takarékosságát nagy birtokvásárlásai, az államnak adott

17. MÁRIA TERÉZIA FELGYÓGYULÁSÁNAK EMLÉKÉRE VERT ÉREM.

kölcsönei, a bankokban elhelyezett pénze és kastélyok építése tanusították. A mit Lotharingiában elvesztett, azt Ausztriában visszerezte. Fölfogása lassú és engedékeny, a királynő akaratának politikai ügyekben — melyeket nem szívelt — készségesen alávetette magát. Szép férfiú, kire neje féltékeny is volt, de azért tűrte kisebb galáns kalandjait. Megjelenése igazi Bourbon. Arcza tojásdad, homloka magas, kék szeme, szelíd metszésű szája, édes, kellemes arczvonásai lebilincselték a vele érintkezőt. Gyűlölte a szigorú etiquettet, de az udvari szokásokat megtartotta. Sokat vadászott és szenvedélyes kártyás, kit a fáraó vagy lansquenet éjjelekig is lekötött a piros asztalhoz. Nevezetes, hogy ellenében

[1] Mes rapsodies, 1. k. 85. l.

sokan igen nagy összegeket veszítettek. Szenvedélyének, melynek ifjúsága szép éveiben a királynő is hódolt, nem tudott ellentállni még akkor sem, mikor utóbb a királynő, nehogy a magyar urak az udvarnál veszítsék el pénzüket, abban hagyta azt. Sok ismeretes anekdota maradt fenn, mely Mária Terézia és férjének szenvedélyéről olvasható.[1]

Fekete, kit a császár intim barátságával tüntetett ki, eláradó lelkesedéssel jellemzi őt halála után.[2] Kettőjök között a játék szenvedélye és a francziák rajongó szeretete erősebbé fűzte a viszonyt a közönséges udvari barátságnál. Szerinte jelleme külömbözött a többi emberétől és fejedelemétől. Hősnek, nagylelkű embernek és szeretetreméltó polgárnak ismerte. Szíves, engedelmes és parancsoló férfiú. Kiváló jó barát. Bátor és elszánt katona, a ki a csatatéren hidegvérével tüntette ki magát. Meséli, hogy Prága vívásánál a bombák halálos működése között erélyesen és félelmetlenül állta meg helyét. Midőn szemeláttára egyik kedvencz tisztének az ágyú letépte fejét, fölsóhajtott, de előre ment, hogy a harczot vizsgálja, azt mondván: «Meleg napunk lesz!» Családját szerette, különösen II. Józsefért lelkesedett. Testi előnyeire nem volt hiú, mégis emlegeti, hogy ifjú korában karcsúbb és hajlékonyabb volt.[3] Büszke, hogy IV. Henriktől származott. Tapasztalt, világlátott ember, a ki mindenkivel szívesen és nyájasan bánt. Mint jó pajtás, a társaságot szerette és mulattatni is tudta. Sok nyelven tudott és szerette az okos és tudós embereket. Voltak tudományos kedvtelései, mint a fizika, kémia, növénytan, gépészet és építészet. A kormányzást nem szerette, bár értett hozzá, mint azt Toscanában be is bizonyította. Legjobban érezte magát jó barátai társaságában, a vadászaton, a bajtársi mulatozások közt. Kiváló lókedvelő. Az asszonyokat sem vetette meg, de kijelentett metressze nem volt, bár megesett, hogy grizettekkel is mulatott. E vonzalmát nem

1 A Magyar Nemz. Múzeum kézirattára, folio Hung. 681.
2 Mes Rapsodies, I. k. 214. l.
3 Petites reflexions, CXVII. fej.

tagadta s köztudomású volt a Hohenzollern származású Clary herczegnő és a Neuberg családból eredő Auersperg Mimi iránti érzelme.

Fekete hasonló lelkesedéssel ír Ferencz császárnak ifjabb fivéréről, Károly herczegről, kihez szintén szoros barátság fűzte. Ennek megjelenése kevésbbé tekintélyes. Arcza hosszabb fivéréénél, vonásai csak némileg külömböztek tőle. Nem oly edzett, mint Ferencz és nem tűrt meg mindenféle égaljat. Ő is telivér Bourbon. Jó és becsületes, mint IV. Henrik. Szerette a játékot, a hosszú ebédet, a jó társaságot, a bort és a likőrt. E mellett az exakt tudományok barátja. Nádasdy generális tanusága szerint jó katona. Bátor és hidegvérű, de nem erélyes, a katonák fegyelmezése nem mestersége. Hozzá fűződik a műszaki csapatoknak újabb és szakszerűbb reformja. Házassága második évében elvesztvén nejét, elvből nem nősült többé. Magánélete tiszta és jótétemények halmaza. Mint Hollandia kormányzója az emberek szeretetét és tiszteletét vívta ki magának.

E két férfiú volt az, kiről mondották, hogyha minden uralkodó hasonlítana hozzájuk, a föld édenné változnék.[1]

József iránt kevesebb szeretetet és vonzalmat tanusít Fekete. Tehetségei iránt érzett bámulatát még sem tagadhatja. Ekkor még szerette és dicsőíti, míg későbben a csalódott katonának és a sértett magyarnak elkeseredettségével gyűlöli. Egykorú vele, de mindenben ellenkező. Tanulmányaik és vonzalmuk külömböző irányban fejlődtek. Becsülte benne azt, mit az ifjúság szeret önmagában látni: hősnek, fenséges apja méltó fiának tekinti, kinek bátorsága, dicsőségszomja és kiváló katonai tulajdonságai, mihelyt üt az óra, még Frigyes kezéből is kiragadja a dicsőség pálmáját.[2]

Mint fejedelem a királyok mintaképe, kiért a nép él, hal, trónja a nép szivében van s benne anyja erényei és apja bölcs

[1] Petites reflexions, CXIX. fej.
[2] Mes rapsodies, I. k. 65. l.

s jó lelke él. Hogy Fekete későbben nem így lelkesedett, az természetes, nem is lelkesedett érte egész Magyarország.

Szivélyesebb viszony fűzte őt Magyarország helytartójához: Albert szász herczeghez, Mária Krisztina férjéhez, a kivel Pozsonyban, a Schlosszhofban többször találkozott s kegyét állandóan élvezte. Többször teljesített neki politikai szolgálatokat. Benne a katonát, a bátor, higgadt és félelmetlen harczost dicsőíti, a ki mint ember is méltó tagja a királyi családnak.[1]

VII.

Az irataiban és verseiben megnyilatkozó érzelem a királyi család előtt sem maradt ismeretlen. A versek eljutottak a dicsőítettek kezébe[2] és a szellemes poetát szivesen látják, az udvariasan hódolót örömmel karolják föl udvaroncz társai is. Barátjaivá lesznek Ligne herczeg, Eszterházy Miklós, kit «Quinquin» néven beczéztek, Ried, Miltitz generális, Ayrenhoff és Pelegrini költő katonák, a Batthyányak, a művészek közül Noverre és Vestris, kikkel levelezésben is áll.

Ligne József herczeg, a «wallonok utolsó virága», a császári udvaronczok egyik legkiválóbb alakja. Elsőrangú katona és író. Korának legelőkelőbb férfiai: Nagy Frigyes, Laudon, Daun, Lacy, Potemkin, Voltaire, Rousseau, Bossuet, Fénélon, Molina, Goethe, Wieland, Schlegel és más nevezetes emberek érintkezésben állottak vele és ismerte Európának összes udvarait s előkelőségeit. Régi törzs ivadéka. Tehetségei korán bimbóznak, pályája aFeketével való érintkezésig azéhoz hasonló. Már tizenkét éves korában olvassa Voltairet, tizenöt éves korában francziául versel. Igen sokat utazott. Párisban meglátogatja Rousseaut, 1763-ban Ferneyben Voltaire vendége. Rendkívül gazdag, de költekezései határtalanok és évi atyai apanázsát egy hónap alatt elkölti, úgy hogy «becsületes

[1] Mes rapsodies, I. k. 91. l.
[2] U. ott, I. k. 90. l.

zsidók»-hoz kellett fordulnia, kiktől jó kamat fejében kapott pénzt. Mint katona vakmerő bátorságával Kolinnál, Leuthennél és Hoch-

18. LIGNE HERCZEG.

kirch mellett tüntette ki magát s 1764-ben már vezérőrnagy. Az udvarnál rendkívüli szellemessége, pajkos tréfái, vakmerő bravurjai és csípős megjegyzései tették kedveltté. Kellemes

társalgása, állandóan vidám és élénk természete, bőkezűsége és jótékonysága sok barátot szerzett neki. Gondolkodása néha frivol, szellemessége természetes, gúnya férfias bájjal teli. Rokonszellemű felesége, Lichtenstein Mária Francziska herczegnő épp úgy forgatta a költőket, mint férje. Bár a frigyet a férjnek sok kalandja zavarta, mégis hatvan évig tartott.

Fekete egyéniségét nemcsak a herczeg, hanem ennek neje is kedvelte. A szellemes asszony szivesen olvasta Wielandot és mulatott Fekete contejain, melyek ugyancsak nem női kézbe valók.

Az életnek vidám, sokszor tréfás, helylyel-közzel gúnyos, de sohasem léha fölfogása jellemzi e két férfiúnak érzelemvilágát. A mennyit leveleikben, a kölcsönös udvarias dícséreteken kívül olvasunk, az egymás iránt érzett barátság rajzolása, a politikának gyülölete és a szerelemnek bizarr fejtegetése. Ide járul a királynőnek és Nagy-Frigyesnek magasztalása, a korukbeli verselésnek bírálata, Denis költőnek gúnyolása, saját poezisuknak megítélése, mely poézis sokszor fölötte frivol s azért tanácsosnak látják, hogy napvilágra ne hozzák, hanem az asztalfiókban elrejtsék.[1]

A két jó barát a levélbeli érintkezésen kívül birtokaikon is meglátogatta egymást. Fekete többször időzött a belgiumi Urcimoreban, hol a herczeg apai birtoka volt, a herczeg pedig Feketének pesti vendége.

A királynő kegyét állandóan élvező Eszterházy Miklós, vagy beczenevén «Quinquin», az udvarnak e dévajkodó szelleme, kinek pajkossága világraszóló volt. Már rokonságánál fogva is vonzódott Feketéhez. Sokszor együtt eszelték ki, mely új tréfával, mulatsággal lepjék meg az udvart, s hogyan tréfálják meg a czopfos udvaronczokat. Vidámságuk és derült humoruk az udvar legkomolyabb egyéneit is lebilincselte és fölélénkítette.

Batthyány grófhoz még ifjúkori ismeretsége kötötte. Valamikor Pesten is együtt mulattak, együtt olvasgatták Vergiliust, Ovidiust, Horatiust, Racinet, Crebillont és Voltairet. Szatirikus

1 Mes rapsodies, I. k. 71. l. II. k. 4., 15., 21., 210. és 212. ll.

hajlamuk volt az erős kapocs, mely barátságukat még későbben is összetartotta.[1]

A Miltitzhez, Riedhez, Pellegrinihez és Ayrenhoffhoz írt versek ugyan későbbieknek látszanak, de mégis tanúságai annak, mily bensőségteljes barátság csatolta őket egymáshoz.[2]

Noverre, a világhírű balletmester, Feketének «mon cher Ami»-ja, sok felejthetetlen órát szerzett ennek a baráti körnek s egyes tagjaival élénk levelezésben állott.[3] Fekete már első bécsi tartózkodása idejében rajong érte. Szerinte a tánczot a «tragédia és a festészet» színvonalára emelte és a «ballet tragique»-kal elévülhetlen érdemeket szerzett. A király lakodalmi ünnepségén a nézőket páratlan tánczával ragadta magával. A «Semiramis»-ban Mlle Nenci és Angiolini Ikarus merészségével mérkőztek művészetével, de ő maradt győztes.

Noverren kívül a híres Vestris érdemesítette barátságára, kivel hasonló bohém gondolkodás fűzi össze.

Ezt a benső baráti kört a rokonszenv, a mulató kedv, a gondtalan élet és kölcsönös szeretet teremtette meg egymásnak. Hasonló jellemek, rokon sors bilincselik le őket és a szellemi tulajdonságoknak a köznapin jóval fölülemelkedő mértéke szilárdítja meg vonzalmukat. Fekete tehetsége e férfiak társaságában főleg dévaj contejaiban nyilatkozik. Írt ilyeneket Ligne herczeg is. Intim körben kézről-kézre jártak és kaczagtató tárgyuk sok mulatságot okozott. Fekete tíz elbeszélését Eszterházy grófnak, a királyi brigadérosnak ajánlotta.[4] Az egyiket «La brosse à Rebour» Eszterházy grófnénak, egy másikat «Combabus ressuscité» Ligne herczegnőnek küldi.[5] Ezekben részint franczia mintaképeit: Piront, Grécourtot, Bouflerst és Voltaire-t, részint Wielandnak dévaj muzsáját követi. Képzelete néha elsekélyesedik és leplezetlen érzékiséget rajzol, de nem sülyed

[1] Mes rapsodies, I. k. 94. l.
[2] U. ott, I. k. 92. és 134., II. k. 137. l.
[3] U. ott, II. k. 220. és 228. ll.
[4] U. ott, II. k. 3. l.
[5] U. ott, II. k. 20., 30., 56., 60., 94. ll.

le a durvaság és szemérmetlen frivolság undokabb rétegeibe. Franczia könnyedséggel síklik tovább e bocaccioszerű sikamlós talajon, de jól jegyzi meg Ligne herczeg, hogy az asztalfiókba s nem fiatal leányok kezébe valók, annál is inkább, mivel saját szerette hölgyeit szerepelteti. Megjegyzendő azonban, hogy a férfinak vagy a katonának szemérmét nem sérti. A XVIII. századbeli «conte libidinaire» érzékies és pajkos költészete tárul az olvasó elé, mely tárgyát az akkor kelendő pikáns anekdotákból és Wielandból merítette.[1]

VIII.

Ily társaságban természetes, hogy a nők is nagy szerepet játszottak, s hogy Fekete nem egy bájos s szép nő szerelmének hódolt. Szerinte[2] az asszony veszedelmes, mint a hazardjáték, mert szeszélyes, és a nyertest is megcsalja. A félvilági, könnyű gondolkodású, ledér és szellemtelen nő nem igézi meg, de a gondolkodó és bájjal fölruházott nő bámulandó teremtés. A «Mes rapsodies« lapjain a könnyedköltészet számos szerelmi versére akadunk. Alkalomadta ötletei a szerelmi lírának és reflexiónak ezerszerű csillogását bizonyítják. Érzelme a bohó naivságtól egészen a komoly halálvágytól reszkető boldogtalanságig sülyed vagy emelkedik, a mint egy-egy jókedvű társaságban vagy terített asztalnál, tánczközben, vadászaton, kocsizáskor vagy szánkázáskor, a boudoirban vagy a báli teremben papirra vetett, csokrokba vagy ruhákba rejtett vers megtette hatását. Ehhez járúlt a nők versengése birhatásáért, az asszonyok szerelmi rigmusai, hogy lekössék, lángolását tüzeljék és ébren tartsák.

A szerelem állandóan foglalkoztatta s mint a kártyajáték, vagyoni romlását okozta. Szerelmi versein kívül komoly prózában is fejte-

[1] Mes rapsodies, II. k. 6., 9., 10., 13., 17., 20., 32., 44., 50. és 60. ll.
[2] Petites Reflexions, XIII., XIV., XVI. fej.

geti annak mivoltát, sőt essayszerű védelmére is kell, hogyha megtámadják.

A «Pensèes detachèes»-ban ötletszerű gondolatokban jellemzi ebbeli tapasztalatait. A «Reponse au Chapitre x. du T. iv. de l'abbé St. Réal, par un Auteur de dix-huits ans» értekezés a tizennyolczéves fiú merészségével és divinácziójával védi meg a nőket.[1] Reflexióiban megtámadja St. Réal abbénak azt a nyers fölfogását, mely szerint az asszonyokkal úgy kell bánni, mint a hogy a törökök bánnak velük, sőt még rosszabbúl, úgy, mint a fenevadakkal, mivel sokkal veszélyesebbek a tigrisnél, az oroszlánnál és a medvénél.

Fekete kulturtörténeti jelentőségében fogja föl a nőt és erkölcsileg is megvédi, kimutatván, mily nagy befolyással voltak Görögország, Róma, Német- és Olaszország műveltségére és művészetére, dicsőíti az egyszerűséget, háziasságot, anyaiságot, illetőleg az *egy* nő iránt érzett magasztos érzelmet. A «Reflexion sur l'amour»-ban[2] a szerelem mivoltát tárgyalja. Sorra elemezvén az érzetet, a belőle eredő és vérmérséklet szerint változó lelki fölhevülést, mely az ideálban találja meg vonzalmának legtökéletesebb formáját, kifejti a szerelemből származó féltékenységet és egyéb szenvedélyeket, a szerelemnek korlátlan hatását, mely a nemnek föntartásában nyilvánul.

Így gondolkodott a világba lépő ifjú egy Kl. . . . asszony estélyén eredő vitának ötletéből. Bármennyire fején találta volna is a szöget, élete, kalandjai, szerencsétlen házassága ifjú fölfogására ráczáfolnak. A nőknek azonban, kikhez majdnem isteni imádattal és sokszor érzéki elragadtatással tekintett föl, sok boldogságát is köszönte. Ifjú, szerelmes föllángolása életének legrokokóbb korszaka. Főiránya kalandos ábránd, szerelem, szenvedély és a költészet. Minden báj és szépség előtt készségesen leborul, azt imádja, szereti és ellángol, mihelyt újabb szépség lép szemei elé. Rokokós, egyveleges érzelem vakon vezeti a

[1] Mes rapsodies, I. k. 177. l., II. k. 315. l.
[2] U. ott, I. k. 200. l.

precieuse kornak negédessége és hamis érzelmei nélkül. Egyenes, szókimondó s ha kell, életét is koczkára tevő szenvedélye, érzelmének gazdagsága és finom árnyalatai, elméssége és pikáns kalandjai sok barátot szereztek a nők körében.

A «Mes Rapsodies» költeményfüzért I. R. I. S.-nek ajánlja, annak az Irisnek, D. E. grófné, született D. E. grófnőnek, a ki szebb és tisztább, mint Psyche és mégis legyőzetett.[1] Ő az oka, hogy Fekete múzsája kaczér és állhatatlan. Féltékeny szerelmére, mert királynál boldogabbá tette őt, mert életét szerelmével szentelte meg s érte rímelve akarja lelkét kilehelni. Irist sohasem felejtheti el s mindig visszatér karjaiba.[2] Fiatal és rendkívül fogékony lelke Lise szerelmében talál változást és kellemes forrongást, mely vérét szilajul fölháborgatja és érzelme hevességét táplálja,[3] ámde Iris bájai mégis mindent fölülmúlnak. Érte fölépíti Gnidos templomát és Paphos szerelmi éjeit varázsolja vissza.[4] De ekkor Climène is meg tudja hódítani, a ki pedig hálátlan, mint a pásztornők, a ki elhagyta és mással kaczérkodik. No de Iris, a szép, a kegyetlen, a ki megleste Thalia kaczérkodását és elrabolta Venus szép szemeit,[5] ismét visszahódítja. Themire, Sch . . . kis szinésznő szerelme, bár futólagos és röpke, Iristől elhódítja. Themire szép, róla Apolló is azt hiszi, hogy maga Thalia, őt Amor édes anyjának tartja, de mégsem oly erős a láncz, hogy Frétillon, a finom kis kaczér, el ne téphesse, vagy a bájos Iris vissza ne hívhassa. Themire szép, bájos és okos is, előtte Paphos is meghajol, de a szerelmi láz nem emészti el mert — férjhez megy![6] Iris mellett, a ki iránt érzett nagy szerelmi tüzét a tél sem oltja el, szerepet s szerelmet kér a tíz év óta szeretett unokanővér B . . . grófné, született P. grófnő, a híres Terézia, kinek nagy műveltsége Irishez hűtlenné teszi. Ettől Cloris, a kedves comtesse hódítja el. Imádatos lény, de hideg. Ennél szebb Céliante, kit örökre magához akar lánczolni,

[1] Mes rapsodies, I. k. 116., 139. ..
[2] U. o. I. k. 20., 34., 38., 139. ll.
[3] U. ott, I. k. 15. l.
[4] U. ott, I. k. 22. l.
[5] U. ott, I. k. 28., 40., 41., 42. ll.
[6] U. ott, I. k. 21., 43., 54., 55. ll.

a ki álmait személyének poezisével megzavarja. Taxis asszony a «coquette corrigée»-ben hódítja meg, mert úgy játszott, hogy Venus reszketett uralmáért. Acante, Madame de Saco, a híres Elfrida, Julia, a kis tánczosnő s még sok más csak rövid állomás, de versre, szerelemre és költői megörökítésére méltó teremtés.[1]

A pillanatnyi és tartós hevületű szerelmen kívül tiszta barátság és tisztelet fűzi az Eszterházy, Batthyány grófnőkhöz, Ligne asszonyhoz és Ried generális nejéhez, kiknek körében szelleme, elméssége és tudománya kellemes és tanulságos szórakozást talált.[2]

Ennek a pillangószerű flirtelésnek eredménye a házasság lett. Ilyen környezetben a házasságok könnyen és gyorsan köttetnek, de kevésbbé sikerülnek. Hol a házasságot szentségéből kivetkőztetik, ott megszűnik az a boldogság, melyet tőle várnak és megkötése után pár hónappal elillan a mámor, a szenvedély, mely a házastársakat egymáshoz csatolta. A férj ilyenkor foly-

29

Vers

à une Infidèle.

Cachant ſous un masque impoſteur
Une âme coquette & légère,
Iris s'empara de mon cœur.
Dieu! que j'aimais cette Bergère!
Pour orner ſon volage ſein,
Devançant chaque jour l'aurore
D'une amoureuſe main ·
Je cueillais les appas de Flore.
Sur un ruſtique violon
Célébrant l'infidèle
Aux doux accens de Philomèle
J'uniſſais ma chanſon.
L'aurai-je crû, que malgré ma tendreſſe
Se livrant à d'autres amans,
Violant ſa foi, ſa p...eſſe,
Elle aimerait un autre en dépit des ſermens?
Un autre! ſerait-il poſſible?
Non, j'outrage ſon cœur.
Dans une âme tendre, & ſenſible
Entrerait-il tant de noirceur?

19. EGY LAP A «MES RAPSODIES»-BÓL.

[1] Mes rapsodies, I. k. 44., 50., 51., 52., 53., 114., 97., 98., 99., 100, II. k. 97. 129. ll.
[2] U. ott, II. k. 30., 94., 95., 98., 100. ll.

tatja legényéletét s a megelégedést és boldogságot nem a házi tűzhelynél, nem családja körében keresi.

Mária Terézia házasságközvetítése és a Fekete családnak reménye, hogy egy észszerű házasság a fiúnak óriási költekezéseit meg fogják szüntetni, ezennel találkoztak. Mindkettő egy igen előkelő és gazdag család leányát szemelte ki számára: Eszterházy Jozefa grófnőt. Ezzel nemcsak a régi, rokoni kapcsolat szilárdult volna meg újabban, hanem az új Fekete grófok tekintélye és vagyona is öregbedhetett. Az Eszterházycsalád a királynő udvarában főtekintélyű és irányadó, még a királyi asztalnál is szívesen látott vendég, egyes tagjai udvari és diplomacziai méltóságok, kik dáriusi vagyonukkal, férfias föllépésükkel a világ bármely udvarában előkelő szerepre hivatvák. A család tatai ága nagy és fontos szolgálatokat teljesített és sok főtisztségnek volt részese. Eszterházy Miklós, Ferencznek és Pálffy Szidóniának fia, Németalföldön, Nagybritanniában, Portugalliában, Franczia-, Lengyel- és Spanyolországban volt nagykövet. Mint spanyol követ, 1751-ben koronaőrré választatott, 1755-ben mint orosz követ a Szent-András-rend nagykeresztjét nyerte, majd Sárosmegye főispánja, kamarás, belső titkos tanácsos és 1763-ban aranygyapjas vitéz lett. Szent-Péterváron létében, 1763-ban, nagy tevékenységet fejtett ki, a midőn Erzsébet czárnőt, valamint a kormány tagjait sikerült a porosz elleni szövetség megkötésére megnyerni, megbénítván az angol befolyást. Később a magyar testőrség kapitánya lett. 1764-ben alapította a tatai kegyesrendű gimnaziumot. 1765 június 27-ikén Karlsbadban halt meg. Miklós gróf lángeszű, szellemes férfiú, kiváló diplomata és fölötte büszke ember. E jellemvonása ellenére 1744-ben Varsóban Christ Annát, egy kereskedő leányát, kit Lubomirszky herczeg adoptált, vette nőül. Lubomirszky Anna Mária 200,000 frt hozományt hozott a házhoz.

Leánya, Mária Jozefa (szül. 1745 október 17-ikén), később csillagkeresztes- és palotahölgy, szivesen látott vendége az udvarnak. 1765 előtt lett Fekete nejévé. Ezt bizonyítja az 1765-ben a Körös partjáról Orczy Lőrincznek írt költői levél:

Ha gyászban elborult Bétsnek városában,
El-hozá' Jó-Isten Barátod' Házában,
Látni változást fogsz az állapotjában,
Kedves Feleségét már gyermek ágyában.[1]

Az Eszterházy családi iratok 1769 február 3-ikáról beszélnek ugyan, de az előbbi versen kívül Feketének (1768-ban) Voltairehez írott levelei, Khevenhüller naplója és főleg az a körülmény, hogy fia 1767 november 7-ikén született és e napon keresztelték is, a később írt adatoknak ellentmondanak.

A házasság nem volt boldog. A rendes divatházasságok eredménye, hogy a házastársak másfelé keresnek szórakozást, csakhamar itt is beállott. János már 1765-ben Arad megyébe utazván, a Körös partján mulat s egy ismeretlen Johannának írja első magyar versét.[2] Kirí belőle az új szerelmi gyönyörök varázsa és a korai lekötöttség szomorúsága:

Jőjj el, tündér Vénus! Ciprus mély völgyéből,
Hol szerelmet senki sem zár ki szivéből,
'S nézd, hogy sebesedtem Fiad lövéséből,
Szabadítts, ha lehet, e' kemény ügyéből.
Vagy, ha gyógyíthatlan már nyomorúságom,
'S Ámor békójában örökült rabságom:
Légy Múzsám, 's az által töltsd-bé kivánságom.
Enyhődjön versekkel nagy szomorúságom.

— — — — — — — — — —

A' Szép Ifjuságnak kedves frissesége,
Szerelmet lobbantó szemek tűzessége,
A' Vidám járásnak virgantz könnyüsége,
Egyenes termetnek kartsú delisége,
Legkisebb érdemi ditső Johannának,
Ki mint szép Nimfája vadász Dianának
Vagy hadat okozó Leánya Ledának,
Méltán elragadja szivét mindnyájának.

[1] Magyar Munkái, I. k. 5–6. ll.
[2] U. ott, I. k. 1–6. ll.

Nem vala rendesebb ezen Johannánál,
Kinek szebb erköltse drága ruhájánál,
Betsesb igaz szíve számos országánál,
Királynénak gazdag kintses ládájánál....

Kedves és feleség, Johanna és Jozefa között ingadozva, mégis az apai érzet győzött, mely őt Bécsbe szólítja. Fiatal s tapasztalatlan férj, kit az udvaronczság megrontott s ki előtt a házasság komolysága korán megszűnt. Lehet, hogy még ekkor sem ismerte annyira az asszonyt, hogy *egyet* igazán meg tudott volna állandóan szeretni, becsülni vagy tisztelni.

Kalandjait neje is ismerhette, ha nem, úgy Fekete gondoskodott róla, hogy megismerje, midőn 1770-ben másokhoz irt szerelmi verseit neki ajándékozza:

Mais tu n'es pas une femme ordinaire;
De ton esprit je connais la vigueur:
Que l'amour d'un couple vulgaire,
Sur des frèles ressorts cimente le bonheur,
L'estime, et l'amitié du mien seront la source;
Le tems détruisant les appas,
Ta vertu, son esprit, qu'il ne changera pas,
Le seront pour me plaire une sure ressource.[1]

Így ír a kijózanodott férj négy évvel ifjabb feleségéhez, a harmincz éves férfi a huszonhat éves nőhöz, kinek előkelőségét és szellemességét dicséri, de nem tudja elfelejteni régibb és újabb, édesebb kalandjait. Fekete János azok közül a férfiak közül való volt, a kiket *egy* nő nem tudott örökre lebilincselni. Ez érzetét bizonyítja «Sur le Mariage» költeményében,[2] midőn korábbi elvont fejtegetéseinek ellentmondva gyűlölettel fordul el tőle:

Ennemi de la liberté!
Funeste noeud, dont naquit le parjure!
Ton esclavage détesté
Outrage l'aimable nature

[1] Mes rapsodies, I. k. 147. l.
[2] U. ott, II. k. 112. l.

Hozzájárul bölcselkedő hajlama, mely ekkor a házasságot már Hugó Grotiussal együtt vad állapotnak, az érzéki vágyak kielégítésének tekinti, hozzájárult a felesége iránt fölébredt ellenszenv, gyülölet és utálat, melyet Voltairehez írt egyik levelében is kifejez, hozzá még az Eszterházycsalád dölyfössége ellen kifejlődött ellenséges érzület, melyek együttvéve szomorú okai voltak családi élete ziláltságának.[1]

Ezek az érzelmek mélyen illették őt és állapotát tűrhetetlenné tették.

Valamint eddig, ifjúságától kezdve, minden szorosabb lánczot, mely szabadságát korlátolta, ketté tépett, így most is szabadulni óhajt és tárt karokkal rohan a katonai élet zajos körébe. Ez mentette meg a szülők szemrehányásától, az únott feleség környezetétől, sőt az udvarnak most már kevésbbé élénk és vonzó körétől.

[1] Mes rapsodies, II. k. 268., 285. és 348. l. Pensées détachées, XXXVI. fej. Petites reflexions, XXVII. fej.

20. XVIII. SZÁZADI ZÁRÓDÍSZ.

21. FRANCZIA KÖNYVDÍSZ VOLTAIRE KORÁBÓL.

HARMADIK KÖNYV.

VOLTAIRE BARÁTSÁGA.

I.

Az udvari életnél egy másik, mind Fekete belső világára, mind irodalmi jelentőségére nézve sokkal fontosabb esemény Voltairerel folytatott levelezése. Az úgynevezett felvilágosodás hívei a XVIII. századot Nagy-Frigyes nyomán Voltaire századának szeretik nevezni. Nem tekintve az ily elnevezéseknek egyoldalúságát, minden rangú irodalomtörténet elismeri azt a nagy, a közfelfogást átalakító hatást, melyet a franczia írónak szkepszise és maró gúnya a korabeli teologiai, társadalmi és politikai viszonyokra, korának nagy politikusaira, írókra és egész nemzetekre gyakorolt. Ezt a befolyást előmozdította, hogy a nagy költő részint hiúságból, önzésből, részint eszméinek általános terjesztése miatt korának kiváló

22. VOLTAIRE.

egyéniségeivel személyes és levélbeli érintkezésben állott. Ismeretes dolog, hogy ezt a levelezést legszívesebben a hatalmon lévő nagy urakkal fűzte és vele biztosította, hogy felülről hasson azok udvarára, az írókra vagy a népre. Nem számítva azt, hogy az erkölcsi befolyás mellett igen nagy anyagi haszonra is törekedett, elvitázhatlan tény magas kulturális jelentősége és világrázó, a közfelfogást felforgató és átidomító hatása.

A XVIII. század benne látta azt a szellemi erőt, mely hivatva volt a kort nem külső forradalmakkal, háborúkkal javítani, hanem a gondolkodást és lelki életet reformálni. És ehhez a meggyőződéséhez még akkor is ragaszkodott, midőn Voltaire ígéreteit nem váltotta be, ellenmondásait nem simította el, sőt életmódjával, tanításával ellenkező színben tűnt fel. Nagy-Frigyes még botrányos megválásuk után is, bár nem tiszteli, bámulja és ragaszkodik hozzá.

Ez a lelkes fejedelem ifjúkori ábrándját látta benne s Voltaire munkái megbűvölő hatással voltak fiatal lelkére. Szerinte azok a századnak és az emberiségnek becsületére válnak. Bennük a költő és a tudós egyesült. Ő az első, a ki metafizikai gondolatokat költői formába öntött. Szemében a Henriade, César, Alzire, a Pucelle, a XIV. Lajos százada az emberiség boldogítását czélzó munkák, írójuk az igazság fölfedője, az erény mintaképe, kiválóan becsületes ember, a ki népet és fejedelmet egyaránt oktathat. A nagy király tőle tanulta az emberszeretetet, irataiból a költészetet és bölcsészetet. Mély irigység fogja el, hogy du Chatelet marquise Voltaire körében él és ennek szeretetét élvezi!

Legfőbb vágya, hogy ne haljon meg látása és ölelése nélkül!

Voltaire berlini tartózkodása és németországi szereplése megnyitotta a király szemeit s a személyes érintkezés, kezdetben a mily meleg volt, lassankint épp oly gyűlöletessé vált. Voltaire pénzügyi üzérkedései és csínyjei a barátságot megtörték s távoznia kellett. «Voltairet a Parnassuson meg kellene bélyegezni» — írja Frigyes Algarotti grófhoz, «Pádua kedves hattyujához,» — «mert benne gyáva, aljas lélek lakik, mely nagy lángelmével

párosul s kinek majom szokásai vannak», «hitvány és gazember», «nem szeretné, ha jellemben Voltairehez hasonlítanák».

E lángelmét és nagy észt azonban sohasem felejti el és a botrányosan megszakadt viszonyt később fölújítja, verseit hozzá küldi, fölszólítja, hogy a béke érdekében írjon, örvend, ha Voltaire foglalkozik vele, inti, hogy tegyen jót az emberekkel s nagy örömmel tudatja d'Alemberttel, hogy Voltaire szobrát készítik. A mily mély volt az ifjú vonzalma, szeretete és imádata, a mily kinyilatkoztatásnak vette munkáit s tanulmányozta azokat, úgy nem tudta az egy ideig gyűlöletessé fajult viszonyt mindvégig megtartani, hanem visszatért ifjúkora szeretetéhez.

Ez királyi tett, mely előkelőséggel és nemes gondolkodással párosult.

Ritka hosszú barátság volt ez, melyben inkább a nagy király bámulatos rajongását, mint Voltairenek kitartó ridegségét, hiú önzését és számító üzérszellemét csodáljuk. Ámde Voltairenek királylyal volt dolga s annak fényéből sok esett személyére és munkáira. A tollforgatás nagy mestere értette is, hogyan kell összeköttetéseket teremtenie herczegi és királyi imádói körében.

Pikáns részletekben kevésbbé gazdag Ligne herczeggel kötött ismeretsége, a ki fölkereste (1763), nála tartózkodott s vele levelezést folytatott. A magyaroknak és a magyar katonaságnak e kiváló barátja Feketét is közelebbi viszonyba hozta Voltaire-rel. A Bécsben tartózkodó herczeg szabad gondolkodása és francziás modora lekötötte nemcsak az udvarnak, hanem Feketének hajlandóságát is. Itt Lotharingiai Ferencz és környezete jó talajt vetett a franczia szellemnek. A szinházban Voltaire, La Chaussée, Falbaire, Menier, Destouches és Marivaux darabjai járták, jóllehet Voltaire és Rousseau munkái az Indexre kerültek, jóllehet Mária Terézia félt ezek szellemétől és fiának megtiltotta, hogy Voltairerel foglalkozzék vagy európai útjában meglátogassa. Ennek ellenére a bécsi és a magyar arisztokracziának gyönyörűsége Voltaire szelleme, gúnya, szarkazmusa és elméssége. Ez a rajongás, imádat átragadt az udvarnál tartózkodó testőrökre is.

És ez könnyen magyarázható.

Voltaire és alkotásai egy és ugyanazon egyéniség. Benne a lángelmének és a közönséges, átlagos embernek jellemvonásai egyesülnek. A mily felületes sokszor itéleteiben, tárgyalásában és okoskodásában, a mily szívesen kölcsönzi át az eszméket más íróktól és azokat a magáéinak árulja, a mily önző gondolatainak terjesztésében, a mily közömbös sokszor magasabb gondolkodás iránt vagy üldözi azt, a mily korlátolt az ő pozitivista fölfogása, szegényes és rideg eszméinek alapja, a mily kevés képzelőtehetséggel működik és pszichologiája teli ellenmondásokkal: épp oly fölszines életében, melyet ösztönszerű önzése irányít. Az angolokat utánozza és a brittek bölcseleti gondolkodását Francziaországba ülteti át. Egoizmusza következetes, mint a legügyesebb bankáré: közömbös az emberi kiválóság, nagyság és törekvés irányában, mit Rousseau és Frigyes ellen intézett működése bizonyít. Épp annyira kegyetlen az emberi gyarlóság iránt, a mennyire elnéző saját hibáival szemben, és reszket, hogyha hiúságán a legkisebb csorba esik. Ez átlagos, sokszor közönséges és hitvány vonások mellett azonban kortársai fölött erősen kimagasló tulajdonságok egyéniségét és munkásságát becsessé teszik. Iratainak és életének ez a jobbik fele volt az, melylyel korát vezette, mely miatt a rajongók ezrei környezték s mely a legelőkelőbb köröket is lebilincselte, sőt a XVIII. század gondolkodását és érzelmeit átreformálta. Bátorságát, mondhatnók vakmerőségét a korabeli nagyhatalmakra, előkelőségekre, királyokra és arisztokrácziára való támaszkodása növelte, épp ez biztosította szellemi függetlenségét, gúnyolódásának sikerét és hatalmaskodását. Irálya faszczináló és sajátságos: hosszú mondatok, rövid, velős, villanásszerű mondásokkal, erős összefoglalások világos és szemléletes tárgyalás után.

Bár sokszor téved, tévedései a valószinűség látszatával birnak, itéletei sokszor helyzet-itéletek, néha tarthatatlanok és ellenmondásokkal telvék, jóllehet arratörekszik, hogy kortársainak ellenmondásait fölfejtse és egybehangzó itéleteit elfogadja. Gyűlölettel

23. NAGY FRIGYES.

ostorozza a belső romlás okait, a rendiséget, a katolikus egyház hierarchikus szervezetét, főleg ennek a világi hatalomra irányított törekvését. Emberiesebb büntető törvényeket, a népoktatás javítását, igazságosabb adórendszert, lelkiismereti és sajtószabadságot, az öntudat által nyilatkozó isteni igazságszolgáltatást hirdet, a közintézményeknek korszerű átalakítását hangoztatja. E mellett fölötte arisztokrata, ki a grófi czímet hajhászsza, alázatosság nélküli konzervativ ember, ki meglehetősen jól érzi magát s az alkotmány megőrzésében óvatos, a zsidóságot üldözi, de pénzüzérkedésben velük szövetkezik, tagadása nem mély, az emberek nevetséges oldalait kihasználja s vallása angol eredetű biblikus deismus. Van természettudományi meggyőződése, melyet Angliából hozott. Galilei, Toricelli, Newton és Bacon mintái. Az asztronomiát és a kemiát kedveli s minden horoszkopnak, babonának és boszorkányhitnek ellensége. Ebből eredt a természetfölötti iránt érzett ellenszenve, minden vallás megvetése, epikureizmusa, optimizmusa és pozitivizmusa. Hiányzott benne a költőnek mániája, a képzeleterő és az ösztönszerű naivság, minélfogva sem Homerost, sem Shakespeareet élvezni nem tudta, sőt a humor nem eleme, hanem az értelmen átszűrt ironia és a szarkazmusz. Értelmi s nem kedélyember. Legnagyobb érdeme az ő hatása és sikere, melyet kegyetlen önzéssel és egy diplomatának ügyességével s féltékenységével ellenőrzött és irányított. Hatását előmozdította, hogy kora az ily vegyes gondolkodás iránt fogékony volt, hogy az élcz és gúny tábora mindig nagyobb a higgadt és mély érzelmeknél, hogy a virtuozitás mindenkor nagyobb hallgatóságra számíthat az eredetiségnél. Előmozdították sokirányú munkásságának termékei, főleg kiváló és mesteri románjai, félbecsű szinművei s a remek elbeszélő próza.

Ez a hatás Francziaországon kívül aratta legszebb babérjait. A távolság elenyésztette az önzés, a hiúság, a hideg számítás közeli arányait s kivette magának az átlagosból a hasznost, a közkeletűvé válandó eszmékből a jót. Így volt ez Magyarorszá-

gon is. Bessenyey szeme előtt Voltaire eszméi lebegnek, vele küzd az anyagiság ellen, mivel Voltaire szerint a materia gondolkodik. Ő is indeterminista, a korlátlant szerető, mint az ifjú Voltaire volt. Barcsay levelezése Voltaire-ízű, Orczy is utánozza egy-egy versében, Péczeli leveleiben, Laczkovics, Hajnóczy, Bacsányi, Verseghy és Gvadányi munkáiban Voltaire eszméire bukkanunk. De legnagyobb imádója Fekete János, a ki a mesterrel a legközvetlenebb összeköttetésben állott, s a ki mindezek előtt úgyszólván tőle lett fölkenve eszméinek magyar, vagy — mint Voltaire mondja — «hún» terjesztőjévé.

II.

A Voltaire-imádatban eléggé nem hangsúlyozható körülmény, hogy jobbára az ifjúság rajongását tudta felkölteni. Amaz ifjúságét, mely minden új és nagynak látszó iránt fogékony, mely szereti a rombolást s azzal tetszeleg, hogy újat épít a régi, az elavult helyébe, mely természetes felületességével nem hat még a dolgok mivoltáig, mely kedveli az élcz, a gúny fegyvereit, mely minden nagy és fenségesért lelkesedik. Nagy Frigyes, Ligne herczeg, a magyar testőrség, a franczia forradalom nagy alakjai és Fekete János már ifjú korukban szeretik őt. Van olyan, a ki 12—14 éves korában mohón szívja magába átalakító eszméit. Voltaire-láz ragadta meg a világ francziául tudó ifjúságát és ez egyik jellemző vonása a XVIII. század második fele irodalmának is.

A sok ok közül, melyet Fekete fölhoz, hogy a költői pályára adta magát, a legerősebb Voltaire biztatása. A többi, mint a szerelem, Ligne herczeg, Orczy Lőrincz, gróf Bethlen László barátsága, az udvar kedvezése még sem oly döntő és hatalmas, hogy az önmagát komolyan biráló egyéniség magát valóban művésznek vagy költőnek higyje. Ámde Fekete sokkal erősebb jellem, semhogy magát elkapatta volna. «Messze sem tartom

magamat Voltérnak», mondja egy helyen,[1] de azt bátran hirdeti, hogy ő avatta poétává.

Tudod, hogy nem féltem Frantznak dudájától,
'S néha ditsírtettem öreg Voltérjától;
De magyar Voltérnak magyar versben írni
Arra, hidd el, engem tsak te tudtál birni.[2]

S a mit a «Mes rapsodies» előszavában hangoztat, hogy Voltaire dicséretei el nem vakították, hogy az csak az ifjú embert lelkesítette, hogy eléggé meg van győződve költői tehetségének középszerűségéről, hogy a verstanban adott oktatásai vezették be a verselésbe,[3] azt épp oly egyszerűséggel mondja egyik magyar versében:

Tudod, hogy Voltérnak kegyes ditsérése,
Végre poetává tett bölts verselése;
Tudod, mert te gyűjtéd azon két könyvemet,
Kinn a' nyomtatásba nem látják nevemet.[4]

Kazinczy Ferencz által lett ismeretessé és majdnem példabeszédszerűvé Feketének az a későbbi, mások által is gyakran emlegetett jellemzése: «Nagyon elmés, nagyon eleven és lelkes ember és széles olvasású. Erkölcsiben, gondolkozásiban, módjaiban félig franczia, félig török. Atyja, az ország bírája, gondos nevelést ada neki, de ily lélekkel bírni nem könnyű, nem oda mennek, hova vinni akarják, hanem a hova menni önmaguknak tetszik. Fekete két kötetben Mes Rapsodies czím alatt adá ki franczia nyelven írt verseit, s egy példányt két átalag tokajival külde Voltairenak. Az öreg patriarcha megköszöné a két ajándékot, s a mint maga mondá nekem Fekete, franczia dévajsággal azt veté mellé, hogy bora jobb, mint a verse. Mások másként, a mint gyanítom, mivel nem hiszik, hogy oly társaságokban élt ember, mint Voltaire vala, ajándékot gorombasággal lehessen megköszönni».

Nem tekintve, hogy a Mes Rapsodies 1781. évben jelentek

1 Magyar Munkáji, 1. k. Előljáró Beszéd.
2 U. o. 1. k. 21. l.
3 Mes rapsodies, az előszóban.
4 Magyar Munkáji, 1. k. 56. l. Muzsámnak.

meg, tehát három évvel Voltaire halála után, hogy a Voltaire-levelezés 1767—1769-ik évekre esik, melyek után való a legtöbb vers, végül, hogy ily bonmotszerű mondás éppen Voltairere vallana, mégis valószinű, hogy Kazinczy igazat mondott. Ismerve Fekete kedvtelését, hogy önmagát sem kimélte a gúnytól, hogy költői munkásságától sem volt a végtelenségig elragadtatva, az ily mondás teljesen az ő szerzőségére vall, — a Voltairerel váltott levelek mást mondanak és költői pályáján Voltaire magasztaló szavai egyrészt lelkesítőül, másrészt mentségéül is szolgáltak.

Ennek a levelezésnek érdekességét és fontosságát emeli, hogy Voltaire jó ideig nem tudta, ki az ő tisztelője és benne valamely kamarást vagy más exczellencziás urat sejtett, még inkább emeli, hogy mihelyt Fekete visszautasította a «votre Excellence» czímzést és fölvilágosítja, hogy Ausztriában csakis a főmagasságú előkelőségeket szokás ezzel illetni, s hogy néki elég a «Monsieur le Comte» vagy a «Monsieur» czím is, Voltaire nem vonja meg tőle barátságát, sőt az erősbödik s a fiatal grófnak kéziratban küldött verseit épp oly szívesen javítja, mint azt kezdetben Nagy-Frigyeséivel tette.

24. VOLTAIRE ALÁÍRÁSA.

A levelezés nem nagy. Összesen hét-hét levélből áll, melynek némi politikai, sőt irodalomtörténeti értéke van, de becses azért, mivel egyrészt Voltaire jóakaratát, másrészt Feketének egyéniségét tanúsítja.

Fekete 1767-ben mint ismeretlen, «L'inconnu», fordul Voltairehez, kiben a század egyik halhatatlan emberét tiszteli, kit az egész világ bámul s kin nem fog az irigység, mely ellene fenekedik. Áldja sorsát, midőn legelőször olvasta, de legforróbb vágya, hogy őt láthassa és szemtől-szembe csodálhassa. Egyuttal verseket küld neki s kéri, hogy mondjon róluk őszinte itéletet. Mindenesetre vakmerőség, hogy egy szkitha a franczia költők királyához fordul, hogy huszonhat éves korában idegen nyelven szerzett verseit bemutassa annak, a ki húsz éves korban írta

Oedypejét! De hiába, oly országban él, hol a verselés nevetséges foglalkozás, hol a költőt nem becsülik s ezért igaz itéletet kér, melyet az önszeretet egymaga mint veszélyes tanácsadó, ki nem ejthet, mely kigyógyítja a rímelés vétkéből. S e miatt Voltaire ne fogadja a szerelmi verseket és a prózában írt essayket udvariasan, hanem szigorúan és igazságosan. Jóllehet Voltaire a fiatal tehetségek pártfogója, mégis ki fogja őt ábrándítani merész vágyaiból.

Voltaire (1767 június 24-ikén) barátságos és bátorító rövid levélben válaszol: a versek szellemmel és bájjal telvék, az író tehetsége tiszteletetgerjesztő. Csodálja, hogy az idegen «ismeretlen» ekképpen szólaltatja meg franczia nyelven szíve nemességét. Örvend, hogy ily ifjú és érdemes férfiúval levelet válthat s kéri, hogy kerülje a hizelgést, melyet nem szeret. Egyúttal vallja be, hogy kivel van dolga.

Fekete (1767 július 10-ikén) a táborból felel Voltaire levelére. Boldogságtól áradoz, hogy Voltaire az ő verseit javításra méltatja s bevallja, hogy azokat előbb készítette, mint a verselés szabályait ismerte volna, de ő Boileaunak egyik mondása szerint dolgozik:

Trop paresseux pour abréger,
Trop occupé pour retoucher.

Nincs meg benne Gresset virtuóz könnyed verselőtehetsége, nem fárad Horatius előirása szerint, sokszor átsíklik a hibákon és kevés időt fordít a forma megalkotására. Muzsája barbár, de azt hiszi, hogy a mit nyújt, az elég egy idegentől. Ovidius a Pontus Euxinus mellett anyanyelvén faragta verseit, de ő mint szkitha francziául csak középszerű verset alkothat. Voltaire Fekete anyanyelvén érdesen hangzik, de mégis megszólalhat. Fekete azon van, hogy szabad idejében művelődjék s katonai munkássága után tanul, szótagokat számlál ujjain, rossz prozát irogat s sokszor forgatja mások verseit és prózáit. A levélhez csatolt «Lettre d'un officier protestant reformé» . . . a katolikus papságot és a felekezeti nevelést gúnyolja s végül egy deista-ízű imát mond Istenhez.

Ezzel a levéllel 100 üveg tokajit küldött.

A válasz (1767 augusztus 12-ikén) még bizalmasabb. Meghatva Fekete szeretetétől, örvend, hogy azt mások is dícsérik, hogy Voltairet szereti és méltányolja s egyúttal elküldi a «Copie de la lettre d'un Aman de Bàle, à Mr. le Marquis de Miranda» czímű levelét is.

Fekete mindenekelőtt, mivel mindenféle titulusnak ellensége, az excellencziás czímzést elhárítja magától. A küldött «Copie»-ra egy «Refutatio»-val válaszol, hogy a kis veréb is vetekedhessék a büszke sassal. Miranda márkit (Kaunitzot) még Hollandiában ismerte és tudja, hogy kiváló kormányférfiú, ki hazáját szereti és boldogítja. Egyben elküldi a lábbadozó királynőhöz és Albert szász herczeghez írt versét. Ne csodálja Voltaire, hogy Muzsája ilyen tárgyat is választ, de nem szolgai hódolatból teszi, hanem őszintén érzett tiszteletből és szeretetből.

248

III. Lettre.

23 Octobre 1767.
au Chateau de Ferney par Geneve.

Au bord du pont-Euxin le tendre Ovide un jour
Vit un jeune tendron de la race d'Orphée;
D'un beau feu leur âme échauffée
Fit des chanfons, des vers. & furtout fit l'amour.
Les dieux bénirent leur tendreffe;
Il en n'aquit un fils orné de leurs talens;
Vous en êtes iffu. Connoiffés vos parens
Et tous vos titres de nobleffe.

Je reçus hier, Monfieur le Comte, vos vers qui m'étonnent toujours; votre belle apologie des chrétiens qui en ufent avec les Dames beaucoup plus honnêtement que les Mufulmans; & votre vin de Hongrie, dont je viens de boire un coup malgré tous mes maux, &

25. VOLTAIRE VERSE ÉS LEVELE FEKETÉHEZ.

Voltaire (1767 október 23-ikán) két verssel tiszteli meg Feketét. Az egyik:

«Au bord du Pont-Euxin le tendre Ovide un jour
Vit un jeune tendron de la race d'Orphée;
D'un beau feu leur âma échauffée
Fit des chansons, des vers, et surtout fit l'amour.
Les dieux bénirent leur tendresse;
Il en naquit un fils, orné de leurs talens;
Vous en êtes issu. Connoissés vos parens
Et tous vos titres de noblesse.»

A másik a «Skythák» tragédiája elé szúrt Feketéhez és Beloselsky herczeghez irt ismeretes ajánló vers. Levelével együtt elküldötte a «Skythák» tragédiáját is, melyre Fekete oly kiváncsi volt. Egyúttal Feketének «A kereszténység apologiája» czímű versét és a nők iránt érzett tiszteletét dícséri, a küldött bort köszöni, de nem élvezheti, mivel beteg: «A bor versei és prózája után a legjobb, a mit szeret.» A genfi tó partján nem terem ily jó bor, a tokaji: Hypokréné forrása. Örvend, hogy Fekete milyen szórakozásokkal vegyíti katonáskodását s bár nem éli meg, hogy vezérségét lássa, de szerencsét kíván hozzá. Frigyes is versen kezdte és a hadvezérségen végezte. Miranda márki országát ő maga is jól ismeri s tudja, hogy igazságosan gondolkozik. Hogy Fekete nem excellencziás úr, az nem baj, ő szeretetét nem a czímekhez köti.

Fekete (1767 október 29-ikén) a versre verssel felel:

Homme divin, dont la Muse polie
Me trace en vers charmans,
Une lignée plus jolie
Que celle, dont des grands
L'ame stupide est tant enorgueillie;
Permets, qu'en bon chrétien
Il te rende le tien;
Emporté par la politesse
Tu veux me ceder tes aïeux:
Mais d'Orphée et d'Ovide, on ne voit la noblesse
Que dans tes vers harmonieux.

A húnok, mint Fekete hazafiait nevezi, nem zárkóznak el a tudomány haladása elől és tárt karokkal fogják Voltaire eszméit

fogadni, bár azok most még tiltvák előttük, de később nevét, műveit lelkesedéssel fogják olvasni és becsülni. Voltaire az erény, a becsület, a nemesség és a szabadság hirdetője s ez eszmék bennük mindenkor visszhangra találtak. Küldött borát igya még sokáig s minden évben küld majd neki, s boldog lesz, hogyha magyar hazája lesz az ok, hogy termése Voltaire életét meghosszabbítja. A «Szkithák»-at könnyezve olvassa s prózában meg versben magasztalja. Kéri, hogy újabb munkáit is küldje el, de álnév alatt. A bókot, mely szerint Nagy Frigyeshez hasonlít, visszautasítja, ő sem a harcztéren, sem a költészetben nem fog sohasem oly magaslatra emelkedni. Középszerű lovastiszt marad örökre, a ki szeretetével ki akarja érdemelni Voltaire barátságát s kéri, hogy a «Sur le Mariage» versét javításra érdemesítse. Bocsássa meg a verselésben, a helyesírásban elkövetett hibáit.

Voltaire (1768 április 4-ikén) beteg s hosszas hallgatását agg korával mentegeti. E levélben van a «Sur le Mariage» javítása.

Fekete újabb 100 üveg tokajival és pár verssel válaszolt.

Voltaire a kapott bort szívesen veszi (1768 november 14-ikén) és tréfásan jegyzi meg, hogy minden abbénál boldogabb, mert őt Fekete talán valami német abbénak, vagy a sanct-galleni apátnak nézi, hogy ennyi borral ajándékozza meg. Nagy megtiszteltetés érte s nagy jósága megnehezíti, hogy egy szegény vén ember józan maradjon. Ha ifjú volna, udvarolna Feketének s vele együtt koczintana, de ő már csak a Styx vizét iszsza.

Fekete (1768 deczember 26-ikán) seregével Lengyelország határain járt és égett a vágytól, hogy tavaszszal Voltairet meglátogathassa, de a porosz mozgalmak nem engedték. Hogyha 1770-ben nem tör ki a háború, akkor meg fogja látogatni. Irigyli Braganza herczeget, kinek e szerencséből már kijutott. Ő még mindig bámulója és kívánja, hogy Fleury korát messze túlélje. A házasság ellen azért írt, mert megjárta vele. Az övé szerelem nélkül, csupán konvencziós érdekből és unalomból köttetett. Három verset küld.

Voltaire (1769 február 3-ikán) az újabb borküldeményt köszöni, de hozzáveti, hogy Fekete valószínűleg lengyelnek nézi őt. Verseit élvezi s vissza is küldi. Állapota most rendkívül kedvezőtlen és a ki őt most látni akarja, az nem talál egyebet egy pofánál és csontváznál. Echo nymphájához hasonló, a kinek csak szava van, az is rekedt, nyers és durva.

Fekete (1769 november 23-ikán) két levélre nem kapott választ. A fáradt patriarcha, úgy látszik, lassankint megszakította kisebb s némileg terhes összeköttetéseit. Ezt Fekete Voltairehez többszörösen intézett verseivel és az eddigi magasztalásokat meghaladó dicsőítésével mintegy elismeri. A rendkívül hízelgő és hosszú levél mintegy búcsú attól a nagyszerű idilltől, melyet e levelezés életében alkot.

Voltaire (1769 november 27-ikén kelt) utolsó levele a fönnebbinek fogadása előtt keltezett. A táborba ír. Biztosítja Feketét, hogy nagyon becsüli s munkásságát szereti, sőt, mi több, látni szeretné. Hogy levelezésük majdnem megszűnt, annak oka halálos betegsége, melytől talán csak Fekete jósága mentette meg. Neki, borának köszöni életét. Kéri, hogy ne felejtse el őt soha, halmozza el továbbra is barátságával és jóságával, ha pedig meghalna, őrizze meg emlékét.

Az érdekes levelezés ez utolsó kelettel megszűnt. Írt-e még Fekete, arról nincsen bizonyságunk s azt sem tudjuk, valjon beváltotta-e ígéretét s meglátogatta-e. Valószínű, mivel későbbi többszörös szabadságoltatása és utazásai közben elég alkalma nyilt Ferneyt érinteni s ifjúkori ideálját meglátni. Ő maga erről sohasem nyilatkozik. A mit pedig több levelében hangoztatott, hogy Voltaire a magyar irodalomban is el fog terjedni, azt többszörösen tapasztalhatta, midőn a magyar testőrség irodalmi fellépésével a voltairei szellem utat tört a magyar irodalomba. Ő maga is hozzájárult későbben, midőn az «Orleánsi szűz»-et, a «Természet törvényé»-t magyarra fordította. Barátsága és lelkesedése haláláig kitartott.

III.

A fent vázolt levelezés[1] alapján könnyen érthető az agg Voltaire barátsága is. Fekete, mint tanítvány, mint dúsgazdag és bőkezű főúr jelent meg előtte, kinek szabadelvű gondolkodása és dicsőítése mindig hízelgett Voltairenek. Hogy pedig Fekete vonzódott hozzá, az ifjúságánál, gyorsan felhevülő természeténél és a rajongó hajlamánál fogva nem természetellenes dolog. Külömben is nem ő az egyedüli, a ki Francziaország nagy szellemeivel rokonszenvezett, de egyedüli, ki Voltaire-vel levelezett. Kívüle ismeretes, hogy Teleki József gróf, a rousseaui eszmék híve élénk érintkezésben állott Rousseauval és polemizál Voltaire, az encziklopedisták, az ateismus és a poesie légère ellen, sőt az «Essai sur la faiblesse des Esprits forts» czímű franczia könyvét Rousseau, hogyha betegsége meg nem akadályozza, újra ki is adja.

Mindketten együttvéve Magyarországon a franczia fölvilágosodásnak igen tekintélyes előhírnökei, s míg Fekete a szabad gondolkodásnak, az encziklopedista tanoknak korlátlan, addig Teleki József a rousseaui fölvilágosultságnak protestáns szellemű, korlátolt híve.

Fekete és Voltaire viszonyát a két író gondolkodásában nyilatkozó ellentét és rokonság is erősbítette. Jóllehet Fekete mind politikai, mind társadalmi nézeteiben erőteljes és követelődző, filozofiája, bármily epikureus színezetű is, lényegében még sem az, mert belőle hiányzik az az autokrata egoizmus, a mely mesterének tetteit irányítja s írásait befolyásolja. Legkevésbbé sem önimádó, nem szereti a hízelgést és hiányzik benne a képzelőerőnek túltengése, a csodás vagy természetfölötti iránt való von-

[1] Mes rapsodies, II. k. 240., 314. l. Oeuvres complètes de Voltaire par Moland. Paris, Garnière frères. 1877–1883. Correspondance de Voltaire, XLV. k. 6921., 6976., 7052., XLVI. k. 7228., 7389., 7471., 7717. sz. — Poésies mêlées X. k. 583. l. «A m. le comte Fekete en lui en voyant les Scythes.»

zalma. Bizonyos pozitivista alázatosság jellemzi, mely érzi a lét szűk korlátait, de társadalmi felfogásában telivér arisztokrata, a ki érzi, hogy a nép nem képes a maga ügyeit kormányozni. Fekete tőle tanulta a gondolatoknak széles kifejtését és az általánosító összefoglalást, de nem a világos és villámszerűleg megvilágító részletezést. Van Voltairetől elsajátított természettudományi meggyőződése, mely a világ asztronomiai magyarázatát hirdeti. Ő is ostorozója minden múltbeli korhadásnak, de sokkalta erősebb demokrata, a ki nemcsak a rendiség, a hűbériség, hanem az alkotmány, sőt királyi hatalom fölforgatására tör s nem alázkodik előkelő nagyok előtt, nem kilincsel királyok ajtajánál és nem is intézi úgy, hogy azok közelítsenek feléje. Erős szubjektiv érzülete rokon a forradalmárok korlátokat döntő erélyével, de nincsen meg benne a prófétáknak, mártiroknak és hősöknek az a kitartása, mely még az enyészet előtt sem hajol meg. Fekete szeme előtt bármennyire negélyzi is a voltairei kozmopolitizmust, első sorban hazája lebeg, melyet a modern intézmények elfogadására kell rávenni. Egy pillantás a hazai állapotokra és belátja, hogyha a világ jól alkotott gép is, de tökéletlen, hazája e gépezetben a legtökéletlenebb. Voltaire nem hisz eszméinek, míg tanítványa lelkesen s görcsösen ragaszkodik hozzájuk, míg az laza pszichologiával dolgozik, addig ez Feketének legerősebb oldala. Mindkettőben hiányzik a derült humor, mely szivárványt húz a fergeteg fölé és verőfényt idéz föl a fölháborgatott emberi szívbe.

Külső körülményeik is érintkeznek. Mindkettő világlátott férfiú, az angol bölcselet híve s deista, mindkettő gazdag ember és sokszor ennek szemével tekinti az állapotokat. Míg Voltaire főleg pénzimádó, addig Feketében semmi érzék a vagyonszerzéshez vagy megtartásához. Az életfogytiglan pöröl, hogy vagyonát szaporítsa, ez pedig, hogy annak roncsait megmentse. Annak a kor s a körülmények rendkívül kedveztek, ennek minden komoly lépése ellen áthághatlan akadályok gördültek. Az széles körben hatott, míg ennek egy kis baráti körrel kellett megelégednie.

Voltaire eszméi simán mentek át a köztudatba, míg az őt hirdető Feketéi elnyomattak. Az korlátlanul fejlődött fölfelé, ennek szüksége lett volna, hogy vezessék, hogy kevés sikerrel érje be, mert a hazai társadalommal elégedetlen, mert az évszázas egyházi kényszer alól egy nap alatt föl nem szabadul és a nemzeti hiúság és tradiczió máról holnapra meg nem változik.

Egyszóval a viszonyt az jellemzi, hogy Fekete ifjú lelkesedéssel fordult Voltairehez, a mester pedig vonzódott e szűzies szeretethez és őszinteséghez, melyet igaznak ismert s melyben őszintén nem a megnyilatkozás formáját, hanem a tartalmat dicsérte.

E levelezéssel fejeződik be Feketének ifjúsága s kezdődik igazi férfikora. Eddig tart az apai támogatás, az udvar kedvezése és emelkedése minden küzdés nélkül. Ez az állapot a maga fényességével és édességével kevésbbé vonzotta s midőn házassági csalódása véget vetett ifjúi ábrándozásának, önmagától siet át abba a korba, mely az ember és az önismeret iskolája.

26. VOLTAIRE EMLÉKÉRME.

27. FEJLÉCZ HADIJELVÉNYEKKEL

NEGYEDIK KÖNYV.

A KATONAI ÉLET.

I.

Házassága után Fekete sorsa hirtelen megváltozott. Nyugtalan vére, mely kalandos szerelmi viszonyokban talált kielégítést, a házasságot utált lebilincselésnek érezte, melyet családja s nem az ő szíve kötött; óriási becsvágya, mely minden megnyilatkozásában a legmagasabb czélt tűzte maga elé, eddig költői ambicziójában érte el csúcspontját, személyes előnyei, melyek az udvar kedvezését vonták maguk után, ennek ragyogó körében mégsem nyertek végleges kielégítést. Külömben is az udvar Ferencz császár halála óta színtelenné, kihalttá vált. A fényes mulatságok sora lejárt, a királynő majdnem három évig mélyen gyászolt s József udvara sem volt valami hangos.

Fekete vágyait sem atyja befolyása, sem a családi élet, sem a magyar közpályán kecsegtető sikerek nem kötik le. A hétéves háború dicsősége és hadi esélyei, Mária Terézia hadvezéreinek

és Nagy Frigyes kiválóságának őszinte bámulása, a magyar fegyverek vitéz ténykedése, a gyors emelkedés a hadi pályán, mely becsvágyát kielégíthette, s még ekkor talán nejének előszeretete a katonai pályához őt is meghatották és már 1767-ben a katonai pályán találjuk. Igaz, már 1758-ban álmodott arról, hogy egyéb tereziánumi barátjával a háborúba vonul, ámde atyja és saját hibájából nem tette.[1] Kalandjai és utazgatásaiból eredő nyugtalanság tartóztatja vissza tőle, melyre daczára gyors emelkedésének és egyéb kiválóságainak nem volt hivatása. Egész katonai pályája pedig azt bizonyítja, hogy egyáltalában nem termett a béke, hanem inkább a háború katonájának, vére nem az engedelmességre és fegyelemre, türelme nem a katonai hivatalnokoskodásra és szervező munkára.

Barátimban tsalatván,
Szerentsétől hagyatván,
Fogyott pénzem erszényembe,
Rágalmaztak jó hírembe,
Akármire vágyódtam,
Mindég hátra nyomódtam.

Vitéz, Bajnok, Hazafi,
Rokonimhoz atyafi,
Még is elő nem vitettem
Nem mint illett betsültettem;
Mer nem tudtam mászkálni,
Vagy hamissan áskálni.

Minden lántzot utálván
A' rabságot általlván,
Belé juték a' békóba,
Magam menvén a hálóba;
Szabadságról álmodtam,
Kalodában akadtam.[2]

S valóban az udvari élet és a sok utazásból eredő költekezés adósságokba rántották. Ezek a pénzbeli zavarok vonták meg tőle Niczky György örökségét. Hogy nyugodtan élhessen atyja még házassága előtt kifizette nagyobb adósságait.

Kifizette későbben is házassága alatt, midőn költséges szerelmei miatt majdnem elmerült bennük.[3]

«Véres háborúk helyett szerelmi harczok, egy végtelennek látszó béke, mely a katonai életben cselszövényeket, irigykedést és torzsalkodást szokott teremteni.» Ezek a vallomások

[1] Oeuvres posthumes. Petites reflexions, XXVI. fej.
[2] Magyar Munkáji I. k. 94—95. l.
[3] Mes. rapsodies, II. k. 167. l. Mes Confessions.

már 1772-ben születtek, akkor, midőn pályája kezdetén állott, midőn unalmas lengyel falukban kellett táboroznia.

Katonáskodásáról szóló biztos adatok 1767-ben kezdődnek. Előtte a Siskovics-huszároknál, majd ugyanebben az évben a Dessewffy-huszároknál emlegetik.

28. LÖWENSTEIN-SVALIZSER.

Szíve tehát, mint minden magyar arisztokratát, a lovassághoz vonzotta.

A magyar lovasság, mely Ligne herczeg szerint bátorság és megfontolás tekintetében elsőrangú csapat, az örökösödési és a hétéves háborúban örök babérokat aratott. A Siskovics- és Dessewffy-huszárok, a híres Nádasdy-, Hadik-, Károlyi-, Bethlen- és Székely-huszároknak méltó párja voltak. Csataterek, mint Kollin, Leuthen, Torgau, örökre emlékezetessé tették Nádasdy gróf,

Simonyi György, Dessőffy Imre báró és Hadik generálisokat, Ujházy, Bethlen Ádám gr. és Palásthy báró ezredeseket, Kiss alezredest, Makafy, Buday, Splényi, Vécsey és Festetich József báró, Kálnoky gróf, Magyary István és Szalay kapitányokat,

29. DESSEWFFY-HUSZÁR.

Márfy hadnagyot, Nagy közhuszárt, míg az 1760—1770. évekbeli törzstiszteknek elkallódott listája kétségkivül sok más derék magyar vitéz nevét foglalja magában.

Feketét azonban nemcsak a dicsőségövezte lovasság vonzotta a katonasághoz, hanem nevezetes barátainak, mint Ligne herczeg, Ayrenhoff és Ried generálisoknak barátsága, az Eszterházy

generálisok rokonsága és a hadvezéreknek: Hadiknak, Laudonnak, Lacynak közeli ismeretsége is. Egyszóval az a társaság, a melyhez az udvarnál tartozott s a mely a katonai pálya apróbb állomásait már elhagyta, midőn ő még csak főhadnagyi ranggal jelenik meg az udvari szánkázásokon és bálokon.

Versei és emlékiratai bőséges fölvilágosításokat nyújtanak e kiválóbb emberek iránt viseltető érzelmeiről.

Ligne herczeggel hadipajtás, Hollandiában is meglátogatta s családjához bejáratos. Ayrenhoflhoz ennek vitézsége, katonás egyenessége, szellemessége és férfias szépsége vonzotta,[1] Ried báró generálishoz, ki vele a Löwenstein svalizséroknál szolgált s annak családjához régi benső barátság fűzte.[2] Eszterházy Imre gróf brigadérossal, kinek Conte-jait is ajánlotta, a család idősb cseszneki ága révén rokon, vezérlete alatt Lengyelország fölosztása idejében Galicziában táborozott; ez kiváló katona és jó barát, a ki azonban, mint Fekete is mondja, minden versnél jobban szerette lovait, de nem idegenkedett pikáns kalandoktól és szerelmi anekdotáktól.

E férfiakkal meghatároztuk némileg a társaságot is, melyben Fekete szívesen forgolódott. Nem kevésbbé szíves viszony kötötte őt a hadvezérekhez is, sőt II. József császárhoz. Az ezekkel való érintkezésből erednek a későbbi emlékirataiban följegyzett vonások és jellemzések.

Hadik az ő megítélése szerint inkább születésének mint arravalóságának köszönte hadi sikereit. Mint a német hadi módszer utánzója és begyakorlója vonta magára az udvar figyelmét. Külömben jó katona, a ki azonban félt hadvezértársainak, különösen Lacy Móricznak sikereitől.[3]

Lacyt gazdagsága, Bécs szeretete és Lichtenstein Ferencz herczeg nejéhez még annak lánykorában érzett plátói szerelme köti

1. Mes rapsodies, II. k. 157. l.

2 U. ott, I. k. 164., l. II. k. 98., 100. l. A bécsi cs. és kir. hadi levéltár aktái, Lit. G. 157. Fasc. 16. 45.

3 Petites reflexions, XXI. fej.

Ausztriához. Az alsóbb tiszti rangokat megvásárolta. A poroszoknak és hadi taktikájuknak lelkes utánzója, sőt poroszszeretete oly nagy volt, hogy még ruházatukat is át akarta kölcsönözni. Keleti származását arcza és a német nyelvnek idegenszerű kiejtése árulta el. Szerencsefi, de szigorú, rideg katona és Laudon érdemeinek buzgó szószólója.[1]

Laudon Fekete bálványa, kit egyenesen Nagy Frigyes mellé helyez s kinek jelleméről néhány anekdotát is megőrzött, melyek egyuttal Nagy Frigyes bámulatát tanusítják e kiváló ellenfele irányában. Fekete II. Józseftől hallotta, hogy a neussi császártalálkozás alatt Laudon egyszer elkésett az ebédhez s Frigyes megszólította, hogy ő, a ki a hétéves háborúban sohasem késett el, egy ebédről hogyan tud így elmaradni. — Máskor a szerény hadvezér az asztal legvégén foglalt helyet s Frigyes magához intette, mondván: «Kedves Laudon, nem szeretem, hogyha a gyülekezet élére áll, kerüljön inkább mellém!» S midőn egyszer a hétéves háborúról beszélgettek, Frigyes kijelentette, hogy fivére Henrik és Laudon az egyedüliek, kik a háború nagy iskoláját alaposan kijárták. Tudvalevő dolog, hogy egyik igen kedves generálisát, Möllendorfot porosz Laudonnak nevezte és saját hibáit épp oly keményen birálta, mint Laudonéit.

Fekete katonai pályája ily kilátásokkal és ismeretségekkel a legkedvezőbben alakulhatott. 1767 márczius 11-én[2] a Ferdinánd főherczeg ezredében szolgáló Fekete főhadnagyságát Perczel hadnagy töltötte be. Május 10-ikén már kapitány,[3] június 6-ikán a Dessewffy-huszárokhoz őrnagyi ranggal helyezik át.[4] Az állásával és haladásával elégedetlen ember hosszabb ideig tartózkodik Bécsben engedélyt kieszközlendő, hogy a huszároktól az újonnan szervezett svalizsérokhoz helyezzék át, még pedig alezredesi rangban. Szeptember 2-ikán mint udvari kamarai taná-

1 Petites reflexions, CXXXI. fej.
2 Hadi levéltár, Publici, 254—255., Musterkarte, Muster Liste, 1769.
3 U. ott, Publici, 468. ápr. 29., 1205. okt. 7.
4 U. ott, Publici, 653. jún. 6., 524. máj. 10., 828. júl. 9.

csosnak, sikerült ez a lépése, még pedig úgy, hogy Plettenberg báró alezredestől, ifjúkori barátjától annak rangját 60 frt évdíjért megszerezze. Mindaddig azonban, míg az alezredesi képesítést elsajátítja, mint őrnagy díjtalanul szolgál.[1] Már november 14-ikén újra szabadságot nyer ezredétől, hogy Bécsben valóságos alezredesi rang kieszközlését szorgalmazza.

A Löwenstein-svalizsérok, a mai 7. sz. ulánus-ezred, 1760-ban a dragonyosokból alakultak. Jobbára német nemzetiségű könnyű lovasság, mely karabélylyal, pisztolylyal és karddal volt fölfegyverkezve. A Chevaux-légers-ek, magyarosan svalizsérok IV. Henrik franczia király könnyű lovas testőrségéből alakultak át lovas ezreddé és könnyű mozdulataiknál s kiváló vitézségüknél fogva Európa többi hadseregeiben is gyorsan elterjedtek. Az itt szóban forgó Löwenstein-ezredet herczeg Löwenstein Wertheim Kristóf Fülöpről nevezték el, a ki 1758-ban saját költségére egy dragonyos ezredet alapított. Az ezred a hétéves háborúban sokszor tüntette ki magát. 1758 június 17-ike óta, midőn Winternitz falunál két porosz dragonyos svadront elfogott, száz embert levágott, nyolcz tisztet, kétszázötvenhét közkatonát és 400 lovat elfogott és az ezrednek pár kis ezüst dobot is szerzett, jutalmúl a rendes dob mellett a kis ezüs dobot is használhatta. Számos ütközetben (Arensdorf, Radesberg, Kunersdorf, Schlesisch-Neustadt, Landshut, Liegnitz, Schweidnitz, Bondorf, Freiberg csataterein) kitüntette magát, úgy, hogy Laudon tetszését is kivívta.

Fekete 1768 január 1-én valóságos alezredessé lett és fizetését negyedévi részletekben utalványozták ki. Ezután rendesen, a birodalom északi tartományaiban táboroz, honnan többször rándul Bécsbe, Pozsonyba, vagy Pestre.[2]

Ez a változatos és izgató élet nagyon megfelelt hangulatának. Kezdetben Voltairerel folytatott levelezése foglalja el és költői tanul-

[1] U. ott, Publ. 1050—1054.

[2] Hadi levéltár; jan. 8., Publici, 26. 82. 440. 491. 1395. 1185. okt. 1., 1253. okt. 15., 1396. nov. 16., Musterkarte, Muster Liste, 1769. 1773.

mányait a táborban is folytatja s kiegészíti. Mint a társas élet nagy barátjának, kellemesen múlnak a napok. Versei telvék lelkesedéssel, a változások és kalandok iránti nagy szeretettel. Kedves és előzékeny modora, könnyed társalgása és az ebben kifejtett szellemesség, azonkívül élénksége sok barátot és szép napokat szerzett neki s a mint a katonai élet rendesen magával hozza a bor, szerelem, kártyajáték és előkelő társaság sok pénzt is emésztett föl.

A galicziai unalmas napok sok bohóságot, sőt balgaságot termettek. Saját emlékei örökös adósságokról s azoknak atyja által történt törlesztésről adnak számot. Tudjuk Ligne herczegről, hogy évdíját egy hónap alatt elköltötte s ezért igen sokszor «becsületes zsidókhoz» kellett fordulnia, hogy kölcsönüket busás kamatokkal visszafizesse; épp így járt Fekete is, a ki megett azonban nem állott ilyen királyi vagyon. A zajos mulatságok közepette még időt is szakít magának, hogy verseljen és tanulgasson, hogy az irodalmi alkotásokban üdülést, gyönyörűséget, lelkesedést találjon. Sokat tanul a hadi tudományokból is, hogy gyorsan elért állásának megfeleljen, mert hazájának és szeretett királyának használni kíván.[1]

II.

A mozgalmas 1770. és 1771-ik évek a közeli háború kilátásával a tábori élet unalmasságát megszakítani látszottak. Oroszország diadalai a törökön, azonkivül területének rohamos nagyobbodása megteremtették a porosz-osztrák szövetséget, melynek eredménye a neissei és neustadti fejedelmi tanácskozások voltak.

II. József több előkelő tisztjei között ott találjuk Ligne herczeggel együtt Feketét is, a ki ezúttal szemtől-szembe bámulhatta bálványát, Nagy Frigyest.

A szövetség azonban nem gátolta az oroszok további hódítását, a kik nem akartak az osztrák túlköveteléseknek engedni és inkább belement Lengyelország területi fölosztásába.

[1] Mes rapsodies, 1. k. 141. l.

Az osztrák hadak megszállották Galicziát s a Kárpátok északi lejtője a Dnyeszterig, Szanig és Visztuláig a monarchiának jutott. Az 1300 □ mértföld területen a magyar seregeken kívül a svalizsércsapatok táboroztak. A megszálló hadtest vezére Hadik András, a határszéli kordon parancsnoka Eszterházy Imre gróf. Tudvalevő dolog, hogy a királynő Halicsot és Lodomért Magyarországba kívánta bekebelezni, de ennek útját állta Hadik utóda, Auersperg, és később maga II. József. Kormányzási, szervezési és közigazgatási akadályok semmisítették meg Eszterházy Ferencz és egész Magyarország hő kivánságát.

Fekete ezrede legtöbbet Krakó, Dombrowa, Lemberg, Singava, Vengerka, Olesicza és Tarnow galicziai állomásokon táborozott. Ide fűződik legtöbb emléke is. Az 1771. évben lelkesedéssel várta a háború kitörését, melyet azonban Frigyes békemunkálatai meghiusítottak. Az a pillanat jelentkezett előtte, melyet minden katona óhajtva vár, hogy a hadi esélyek közt dicsőséget, előmenetelt vagy halált találjon. Lórobaj, hadizaj, dobpergés és trombitaszó kisértik álmait. Barátai babérok után futnak s a diadal biztos, mivel II. József «mint egy fiatal Nagy Sándor» vezeti dicsszomjas seregeit.

Fekete könnyek nélkül hagyja el kedveseit, fiát, ennek anyját és szerető apját, hogy dicsőséggel koronázva térjen vissza.[1]

Ezt a fiatalos lelkesedést emelte, hogy itt tulajdonképen magyar hódításról volt szó s újból a magyar lovasság vitézsége tündökölhetett Európa hadipiaczán.

A csalódást keserves panaszszal viseli s az örökös béke unalmassá válik előtte.[2] A katonai igazgatás gyötrelmei elől mulatságokba öli idejét és többször fordul meg Bécsben, hol Ferdinánd főherczeg társaságában mulatozgat, kinek rövid ideig belső, intim jellegű szolgálatokat is tett.

Élete tehát Galiczia és Bécs között oszlott meg. A tábori szórakozások, az udvari mulatságok néha elfeledtették vele katonai

[1] Mes rapsodies, I. k. 150. l.
[2] U ott, II. k. 192. l.

rangjával járó kötelességeit is, de azért pályáján még emelkedett. A hadi levéltár iratai 1774—1776 között már mint ezredest említik, ő maga egy fiához írt későbbi levélben azt mondja, hogy Olesiczán lett azzá.[1]

Mint ilyen 1778-ban a bajor örökösödési háborúban is részt vett, még pedig Laudon vezetésében az Iser hadosztálynál. Ez a háború, mely jobbára hadi szemlékből, incselkedő cselvetésekből és csatározásokból állott, melyet az osztrákok «szilvazenebonának», a poroszok «krumpliháborúnak» neveztek, kevés kilátást nyújtott a kitüntetésre.

Beaucoup de mal et de fatigue,
Et bien peu de Combats
Entre nos Chefs force débats,
Et souvent de l'intrigue,
Des lâches impunis,
Des braves gens sans récompense,
Ont trompé notre esperance
Et nos voeux reunis.[2]

A tulajdonképpeni hadi müveletek július 4-ikén kezdődtek. Laudon niemesi táborából Pleisswedelbe vonult, hogy Liechtenstein herczeget a lovassággal támogathassa. Az egész júliust menetelésekkel és szemlékkel töltötték el. Henrik herczeg támadását védelmi s óvóintézkedésekkel játszotta ki, Ekkor Laudon az Iser mögött foglalt állást. Itt segédkezett neki Ligne herczeg is. Henrik herczeg belátván támadásának haszontalanságát és Laudon állásának erősségét, lemondott annak sikeréről. Az egész augusztus ismét egyes mozdulatokban telt el. Ez alatt kisebb, jelentéktelen csatározások folytak.

Feketének szeptember hónapban nyilt alkalma magát is kitüntetni.

Vele együtt sok magyar előkelő család sarja vitézkedett ebben a háborúban, mindezek között ő tüntette ki magát leg-

[1] Magyar Munkáji, II. k. 82. l. Hadi levéltár, 1777. I. 19., Muster Liste, 1774. 1775. 1776. május 8.

[2] Vers sur la Campagne de l'an 1778.

inkább. E kitüntetés vonta maga után a már korábban megkezdett aknamunkát az ő további pályája ellen. Ugyancsak Laudon vezetése alatt tüntették ki magukat Blaskovics, Rakovszky, Dévay, Budaházy és Nagy kapitányok, Kapocsay hadnagy, Eötvös főhadnagy és Benyovszky Móricz gróf.

A svalizsér ezred Lichtenstein Károly herczeg közvetlen vezetése és Laudon parancsnoksága alatt állott. Július 31-ikén Giesshüblnél emberben és állatban nagy zsákmányt nyert, de később a Paskopole folyón tartott szemlénél egy része fogságba esett. Ugyancsak vereséget szenvedett 1779 február 5-ikén Brixnél, midőn Möllendorf porosz generális megszalasztotta.

E vereségeket Fekete már nem élte át, mivel fényes és emberséges haditette után nyugalomba vonult.

A nevezetes haditett Marienberg városának kizsákmányolása alkalmával történt. A városi hivatalos iratok siralmas leírását nyújtják ennek a támadásnak. Szeptember 10-ikén délelőtt Sauer Károly báró, svalizsér generális parancsára egy alezredes 100 huszárral és 50 horváttal[1] a város falai előtt megjelent és 20,000 tallér birságot követelt. Ellenkező esetben a város kizsákmányolásával fenyegetődzött. Ugyanő 300 arany ajándékot, nagy porczió sört, bort és szarvasmarhát kivánt. A városi tanácsot elfogták és a cseh határon fekvő bükkösbe hurczolták. Ezenfelül a huszárok és horvátok a várost bejárták, a boltokat feltörték, a lakosságot fegyverrel kényszerítették, hogy pénzét kiadja, a czipészeket kirabolták, sőt a lakosságot czipőjüktől megfosztották. A nagy zűrzavarban a polgárok igyekeztek házaikba menekülni. Déltájban néhány horvát és két hadnagy kiséretében két tanácsost visszahoztak és 20,000 frt birságot, kenyeret, sört, pálinkát, zabot és 20 darab ökröt követeltek. Mivel a 20,000 frt legott kéznél nem volt, megparancsolták, hogy négy óra alatt meg legyen, különben szabad teret engednek a fosztogatásnak. A polgárság házaiba zárkózott s a hátramaradt városi hivatal-

[1] Acta Marienbergiana: Bericht wegen des am 10. September feindlichen Einfalles.

Gegen diesen unsern Nota Wech-
sel-Brief [illegible]
[illegible]
an Ihro Kaiserl. Königl. Majestät
die Summa von
Zwanzig Tausend Gulden
an Herrn Christian Gottlob [illegible]
zu Leipzig oder dessen Ordre
[illegible]
zu [illegible] zu [illegible]
1779.

Rath und Burgerschafft zu
Marienberg

[illegible] August [illegible]
[illegible]
Christian [illegible]
Assessor.

30. MARIENBERG VÁROS VÁLTÓJA.

nokokat a városi jegyzővel együtt horvátok őrizték. Ezek nagy pusztítást vittek végbe barmokban és egyéb vagyonban. A tisztek mindezt megengedték. Ekkor érkezett egy császári huszár, a ki 500 aranyat követelt, mire a tanács a városi pénztárban elhelyezett pénzekhez nyúlt, melyet meg sem számolva zsákba raktak s azt a városi jegyző kiséretében a bükkösbe vitte. Itt azonban a pénzt a foglyokkal együtt a határról beljebb szállították. A város pedig, mivel tudta, hogy az elvitt pénz nem üti meg az 500 arany értékét, attól tartott, hogy ezért újra megtámadják.

A megsarczolás tényleg tovább tartott, ámde egész más eredménynyel, midőn az újolag kiküldött csapat élén Fekete obester állott.[1]

Szeptember 10-ike után Marienberg városa a szász kormánytól katonai erősséget kért. Szeptember 19-ikén 300 porosz huszár és 150 szabad katona 8 ágyúval jött a város megerősítésére. Ugyanaznap reggel 6 és 7 óra közt 100 osztrák svalizsér, 100 horvát huszár és más kiséret, körülbelül 800 ember Fekete János gróf obester vezérlete alatt a bükkösből a város előtt táborozó poroszokra rontott és azokat vitéz ellentállásuk ellenére a városon keresztül üzte, majd a városból kihajtotta. A várost erre megszállották és fosztogatni kezdették. Fekete azonban, hogy katonáit kielégítse és a várost ez ismételt fosztogatástól megmentse, 200 aranyat és a már szeptember 10-ikén kivánt 20,000 frtot vagy a róla szóló váltót követelte. A 200 aranyat a polgárság készségesen összehordta s kérésére Fekete a váltóval is megelégedett, mire 10 órakor seregével eltávozott. A poroszok vesztesége 12 ember, 19 ló és egy ágyú. A váltót egy lipcsei bank tartozott kifizetni. A fosztogatásban ekkor csak 17 polgár károsodott, míg szeptember 10-ikén 348 emberen esett kár.[2]

[1] Bericht wegen des am 19 sept. gewesenen feindlichen Einfalles. U. ott.

[2] Acta Marienb. Tabella. Summarisches Verzeichniss alles dessen was an dessen Einwohner der Chursachs-Bergstadt Marienberg am 10. Sept. 1778. durch die daselbst eingerückten unter dem Commando des General von Sauer stehenden K. K. Trup-

Fekete humánus eljárásáért a város szeptember 20-ikán egy köszönő és hálairatot szerkesztett, melyet még aznap meg is küldtek neki.[1]

A támadáskor Fekete alatt két lovat szúrtak le és maga is jobb lábán megsebesült. Ekkor mindenképpen rászolgált arra, hogy valamelyes katonai kitüntetésben részesüljön. Midőn azonban ezt hiába várta, sőt midőn 1779 telén II. József hét Laudon-hadosztálybeli tisztet érdemkereszttel tüntetett ki, még pedig olyanokat, a kik Brixnél, Pascopolenál és Prága mellett szégyenteljesen megfutottak, Fekete Hadik révén egy pro memoriában kitüntetését kérte.

Ennek a pro memoriának nem éppen alázatos hangja ügyét még jobban elrontotta.

Kitüntetésben nem részesülvén, 1779 január 7-ikén áthelyeztetését kérte a toscanai hadosztályhoz, mivel érzi, hogy saját tisztikara előtt semmivel sem igazolhatja érzékeny mellőztetését. Midőn ez áthelyezésben sem részesítették, a tescheni béke után nyugalmaztatását és vele az évi 2000 frttal járó tábornoki rangot kérte. Ezt ugyanazon év deczember 3-ikán meg is kapta azon legmagasabb, de megalázó kitétellel, hogy atyja érdemeinek tekintetbe vételével adják. Deczember 27-ikén megkapta a végzést és ezzel a hadseregtől megvált.[2]

Midőn később II. Józseffel személyesen beszélt, ez kinyilvánította előtte, hogy szolgálatára még számít és azt hiszi, hogy ezt tőle sohasem fogja megtagadni. Fekete erre hajlandónak

pen gewaltsamerweise sovohl am baaren Geld als allen anderen Mobilibus erpresst vurden. — An baarem Geld 771. Th. 10 gr. Mobilibus 2674. Th. 19 gr. Ruinirt 7 Th. 18 gr. Summa 3454 Th. 5 gr. Victualibus 373. rh. Th. 17 gr. — Solowechsel der Stadt Marienberg. — Tabella beim Überfall der Königl. Truppe am 19 Sept. ein Summarisches Verzeichniss von den K. K. Truppen hiesigen Einwohner gewaltsamer Weise gewonnen Worden. An baarem Gelde 69 Th. 11 gr., Mobilibus 233 Th. 11 gr., Ruinirt und verdorben 39 Th. 16 gr Summa 347 Th. 15 gr.

[1] Acta Marienb. Monsieur Monsieur le Comte de Fekete Colonell et Commandeur du Regime de Dragon de Löwenstein au Service au sa Majesté.

[2] Petites refl. CXIV. fej. — Hadi lt. 1774. G. 5105. 9164. «Feldmarshall Hadik! Aus besonderer Gnade für den Vatter, bewillige ihm den Generals Carakter mit 2000 fl. Gehalt. mp.»

mutatkozott, kifejezvén, hogy a felség családjáért bármikor is kész életét feláldozni, de most a harcztéren megrongált egészsége miatt a magánéletbe kell visszavonulnia.

Bántotta mellőztetése és ezután is csak úgy volt hajlandó a hadsereg kötelékébe újból belépni, hogyha valamely dandár élére rendelik. Két év mulva II. József három levélben és egyszer szóval is megigérte, hogy visszatérése esetére dandárparancsnokká teszi, ámde nem fogadta el.

Fekete később, a török háború kezdetén kérte behivatását, de csak mint tényleges vezérőrnagyot tartották nyilván. II. Lipót trónralépésével behivatását újra kérte és kapott is igéretet, de mint maga írja: «más az igéret, más a megtartása». Hasonlóan folyamodott I. Ferencz trónrajutásakor a franczia háborúk alatt, de választ sem kapott. Kerülő utakon tudta meg, hogy nem alkalmazzák, mivel «egészsége legkevésbbé sem védi meg az iszákosságtól».[1]

Fekete katonai pályája furcsa történetének egyszerű magyarázata sok más magyar generális sorsának. Hasonlóan járt majdnem mint Gvadányi József, a Sztárayak, a Telekiek, az Orczyak és mások.

III.

A hadi levéltár aktáiból és magánemlékeiből három ok világlik ki, mely arra szolgált, hogy személye II. József előtt kegyvesztetté legyen s mely őt a magyar generálisok rendes sorsára juttassa s mely erőszakos mellőztetését, gyors és megalázó nyugdíjaztatását megvilágítsa. Az egyik óriási adósságai, a második a fölebbvalójával folytatott hadi pör, a harmadik feleségének udvari cselszövényei.

Említettük, hogy a tábori élet a maga költséges változatos-

[1] Peti'es refl. CXIV. fej. – Hadi levéltár, Stabsbuch, 1787., 1774. G. 5105. 9164. sz. Sessio 96. Fasc. 3. 2941., 1779. G. 5421. Sess. 103. 9803. Fasc. 25. 3026.

ságával, de egyúttal sokszoros egyhangúságával csakhamar igen kellemetlen helyzetbe sodorták. Lassankint nagyobb adósságokba keveredik, melyeknek kifizetésével édes-keveset törődött, úgy hogy kezdetben apja, ennek halála után egész élete folytán ő maga kénytelen azokat törleszteni. Ezek 1783-ban 23,587 frt 58 krra rúgtak, melyeket 1785-ben apja kifizetett.[1]

Ezek bevallott adósságai.

Hitelezői néha évtizedes utánjárással juthattak pénzükhöz vagy annak kamataihoz. Nemtörődömségének természetes következménye volt, hogy azok felsőbb helyen keresték pénzüket. 1777 február 26-ika óta állandó panasz érkezik felsőbb hatóságához. Hitelezői közt barátain, bajtársain kívül polgárok és kalmárok foglalják el a legnagyobb helyet s mivel ő maga nem volt hajlandó tartozásait törleszteni, azokat fizetésének lefoglalásával a hadi fenhatóság törlesztette.

1777-től 1791-ig körülbelül 19,628 frt 85 kr és 2559 aranyra rugó adósságot tiltottak le fizetéseből. Ennek behajtásával a troppaui, tescheni, pozsonyi, sőt gráczi hadipénztárnak és parancsnokságnak elég dolga akadt, de Feketének ez volt a legkisebb gondja, úgy hogy 1792-ben maga sem tudta, valjon maradt-e még nyugdíja s a hadipénztár kétségben volt az iránt, valjon kivánja-e még azt s ne helyezze-e czim és jellegen kívül, mire ő maga jelentkezik, hogy nyugdíját a budai katonai pénztárból fogja évenkint fölvenni.

Voltak azonban Feketének is követelései, melyeket a hadipénztár hasonló szorgossággal hajtott be.

Ez a sok adósság, annak behajtása és a vele járó hivatalos apparatus mind Fekete könnyelműségét, mind a katonai adminisztráczió bizonytalan ingadozását jellemzi, Feketét illetőleg azonban sokban hozzájárult, hogy hitelét odafönn megingassa.

Ennél súlyosabb ügygyé vált a Sauer generálissal még tényleges szolgálata idejéből származó pöre. Sauer Károly a Löwen-

[1] A gróf Fekete János adósságainak törlesztésére vonatkozó adatokat l. a hadi levéltár 1777-től 1799-ig terjedő aktái közt.

stein-svalizsérok egyik legjelesebb tisztje, a ki már 1758-ben hősi tettei miatt Ahrendorfnál, 1759-ben Kunersdorfnál, 1760-ban Schlesisch-Neustadtnál, Landshutnál, 1761-ben Schweidnitznál, 1762-ben Bondorfnál, Freibergnél tüntette ki magát és 1763-ban a Mária Terézia-rend lovagja lett. Úgyszólván hősi cselekedeteivel emelkedett az ezred hírneve is. Rendkívül bátor férfiú, a ki a király kegyét nemcsak serege vezetésében, hanem személyes bátorságával is örökre biztosította magának. Feketének közvetlen fölebbvalója, kitől az ezredesi hivatalt is átvette. A két férfiú között nagy versengés forrott az érdemek szerzésében, de míg Sauernak dicsőséges multja volt, addig Feketének olyat csak szereznie kellett. E mellett a katonai adminisztráczióban mindkettő egyaránt könnyedén vette dolgát.

A több éven át húzódó kétséges és főleg az alantas Fekete obesterre nézve gyanús ügy 1777-ben pattant ki, midőn a katonai kormány jelentést vett, mely szerint a Löwenstein-svalizsérezrednél fizetési hátralékok forognak fönn és az ezred pénztárából elég tekintélyes összeg hiányzik. Első sorban Feketét vonták felelősségre, a ki válaszában egyenesen bevallja ez ügyben tehetetlenségét: hogy elszámolni nem tud, mivel ő ezt a hiányt Sauer ezredes távozásakor és az ezred átvételekor nem vette oly szigorúan s nem is tudott eredetéről. Erősen hangsúlyozza, hogy az ő ezredessége idejében semmiféle visszaélés nem történt. Erre a morvaországi hadi parancsnokság elrendeli, hogy a hiány Fekete fizetését terhelje és arra jegyeztessék. Fekete fölebbezésére Sauer generális válaszol s menti magát, mire Feketét, Sauert, Styner őrnagyot, Oberlein századost és Holinszky számvevő őrmestert kihallgatják. Ezek szerint Sauer alatt semmiféle hiány nem volt megállapítható. Erre Fekete Dambrováról július 26-ikán kelt védelmében kifejti, hogy a 2649 frt $6^{2}/_{8}$ kr pénztárhiány és a 221 frt 59 kr bizottsági költségbirság Sauert terheli. Egyéb tanukra hivatkozva kimutatja, hogy az ezred átvételekor a generális a pénztárt át nem vizsgálta, annak állását ki nem próbálta, mire ő azt jóhiszeműleg át is vette. Az ügy ekkor a morvaországi

hadi parancsnokságtól fölmegy a hadügyminiszteriumba, a hol Feeder tanácsos veszi át s a két félt egyben értesítette, hogy itt Fekete tévedéséről van szó, minélfogva őt terheli a felelősség. Ugyanakkor tárgyalják Feketének az ügy reviziója érdekében fölterjesztett kérvényét is. Időközben a galicziai hadi parancsnokság kereken tudomására hozza Feketének, hogy szünjön meg fölebbezni és panaszával ne forduljon többé semmiféle forumhoz. Fekete reviziós kérvényére azonban az udvari hadi tanács fölkéri a peres aktákat. Látván, hogy ügye a galicziai katonai hatóságnál nem nyer kedvező elintézést, 1778 januárban kéri, hogy a Löwenstein-svalizsérezredet Galicziából helyezzék át a Lobkovicz vagy toscanai nagyherczeg dragonyosezred kötelékébe. Ezzel a kérésével azonban elutasították.

Január 28-ikán a hadi parancsnokság elrendeli, hogy Fekete fizesse ki a szóban forgó hiányt, vagy pedig fizetéséből foglalják le. Február 8-ikán Sauer Msmowról nyilatkozik, hogy mivel pörében kedvező elintézést nyert, nem tartozik a hiány egy részét födözni. Ugyanakkor kérik Bécsből az ügynek újabb állásáról szóló újabb fölvilágosítást. Feketének az ez évben kért nyugdíjaztatásakor a pénztárhiány nyugdíját terhelte.

Ennélfogva adósságokkal terhelve, a kitüntetésben mellőzve és még súlyos gyanutól befeketítve távozott a hadi kötelékből. Daczára annak, hogy ez év kezdetén ügyét rendezendő kétszer is járt Bécsben, daczára, hogy augusztusban történt bevonulása után legott Marienbergnél egy fényes haditettet vitt végbe, a hadseregtől megvált.

A pör tovább folyik. Ezúttal a pozsonyi katonai parancsnokság ügykörébe kerül. Feketének végre 1781 április 18-án a 4434 frt 35 4/8-ad krajczárra hiányt és költségeket levonták, de a tartozás 4571 frt 18 2/8-ad krajczárra terjed, miértis elrendelték, hogy a hiányzó összeg is levonassék.

Így intézkedett az udvari hadi tanács is. A lesújtó ítélet ellenére Fekete nem hagyja ügyét, de sikertelenül, míg végre önmaga is belátja, hogy az igazságot nem a katonai hatóság

szokta osztani, tehát belenyugszik és a követelt összeggel nyugdíját terhelteti (1785). Mintegy erkölcsi elégtételül említi későbbi emlékeiben, hogy Sauer generális hasonló sorsban részesült.

A katonaságtól távozván, még egyéb ügyekkel is terhelték őt. Már 1780-ban követelik rajta az ezred regulamentumát, melyet azonban Ried generális hagyatékában nemsokára megtaláltak. Ugyanakkor követelik tőle a meg nem lelhető ezredi gyógyszerészkönyveket, melyeket hivatalbeli utódjának, Kollonics gróf ezredesnek nem adott át. Végre ezek is megkerültek. Egy másik követelésnek, körülbelül 5190 frtnak törlesztését, mely a ki nem szolgáltatott gyógyszerészi és egyéb pénzekből állott, Fekete már szó nélkül elvállalta. Ekkor (1785.) Fekete a hadi pénztárnak a 4571 frt 18 $^{2}/_{8}$ kr. és az utólag elvállalt 6136 frt 56 $^{6}/_{8}$ krra növekedett eredeti tartozását, összesen 10,707 frt 75 krt nyugdíjilletékére rovatta.

Kegyvesztettségének harmadik oka saját felesége, a kitől már hadi pályájának befejezte előtt véglegesen elvált, részint azért, mivel érthetetlen szeszélyeit és gőgjét ki nem állhatta, részint, mivel azt hitte és ez későbben be is bizonyosodott, hogy ellenségeivel szövetkezve, kegyvesztettségének és balszerencséjének okozója.

Eszterházy Jozefának mind az udvarnál, mind a legmagasabb körökben élvezett befolyása, melyet kétségkívül előmozdított az a viszony, melyet Lacy marsall egyik barátjával kötött, sokban hozzájárult, hogy a könnyelmű férj és a látszat szerint könnyelmű katona elvesztette a felsőbb körök kegyét.

Feleségével ez időtől fogva csak a biróság előtt találkozik, a hol az férje ellen vagyona eltékozlása miatt pört indít.

Többszörös óhaja és törekvése, hogy a hadsereghez visszakerüljön, az ehhez érzett nagy szeretetének és a katonai változatos élet vonzalmának tanúja. Ez a vágy és csalódása végső napjáig fúrta őt. Több levélben, számos versében ismételten említi, mily galádul fosztotta meg «a tatár irigység», «az udvari

Caballe» a hadi pálya dicsőségétől.[1] Ő, az «Isten haragjából régi káplár», ki a »betsület útjába» járt és «diadalmat nyert néha Burgusoktól», ötven éves korában politikai dicsőségért kezdett lelkesedni, mely érzelem alól azonban ki-kitör a katona-szív elkeseredése és a mellőzött ember boszúja. Ily szellemben írja 1800 körül fiának, ki ekkor Galicziában utazgat, Vengerkából küldött levelelére[2]: »Valóban irigylem néked azon vidéknek látogatását, mellyben én sokféle okokra nézve szerentsés voltam. Singaván lakott a most meghálúozott Generalis Sauer akkori Obesterem; Olesiczán lettem Obester és kártyavárait előmenetelemnek (bár azokat irigység szele elpusztította,) építeni kezdettem. Jön ehhez, hogy fiatal 's egészséges lévén, a bút-bajt alig éreztem:

Hadaknak Istene nem szünt ketsegtetni
  Borostyán szerzéssel, 's velem reméltetni,
Hogy diadalmakra Vitéz sereginket,
  Vezérleni fogom, mert noha népinket
Hódítnám, nem hagytam szívem bágyasztani,
  'S úgy tudtam időmet két karban osztani,
Hogy kötelességem gyorsan meg tétessék;
  De mégis mulatás el ne mellőztessék;
Dombiczán, Tarnovon Amor lépes méze
  Szívemet elfogta, de rajt nem tetéze,
Mert naponkint mégis legényim munkáltam,
  Vagy hasznos sereglést fejemből próbáltam.
Így éltem Ifjantan azon szomszédságba,
  Nem vélvén, hogy jutok olly nyomorúságba,
Mely már régtől fogvást kínozva lelkemet,
  Sem hogy had piarczról el nyomnak engemet,
'S későbben kivánván Hazát építeni,
  Hogy udvarnál bajba, szint a fog ejteni,
Mert tsak Törvényünknek, 's ő néki szolgáltam,
  Demagogusoknak pedig ellent álltam,
Kik mindent intézvén maguk rút hasznára,
  Mászva mégis értek, jóknak jutalmára,

1 Pucelle, a XII. ének előszava.
2 Magyar Munkáji, II. k. 182. 183. ll.

Azt sem véltem akkor, hogy én vénségemre
Siránkozva nézzek fogyott értékemre,
'S a' rendet szeretvén, mégis bele dűljek
A' kerűlt örvénybe, 's torkig elmerűljek.»

Összes kártyavárainak összedőltén siránkozik e versben, pedig mindegyikhez sok tehetséggel, nagy ambiczióval, de még több önérzettel fogott, de éppen egyéniségének e tulajdonságai buktatták ki először a hadsereg kötelékéből, majd az udvar kegyéből s végre az országintéző rendek sorából.

Hadi ténykedését nemcsak a vitézség, hanem a humánus katonai szellem jellemzi. Oly katonai szellem, mely nem értett ugyan a magas állásához szükséges hivatalnoki pedánssághoz, de annál inkább tudott a fegyelemhez, a lovagiassághoz, a gavallérsághoz és vitézséghez. Oly erények, melyek a háborúban több sikerre vezetnek, mint a békében, pedig az ő rövid hadi pályája épp a békés időbe esik, mikor műveltsége a szellemi munkásság terén több hasznot hajtott volna, mint a táborban. Összes nevezetes bajtársai a háborúban tüntethették ki magukat s aztán a nyugalmas években sokat elnéztek hadi dicsőségük kedveért. Neki ebből nem jutott ki. A bajor örökösödési háború, melyet franczia verseiben oly lelkesedve üdvözölt, inkább egy óriás méretű hadgyakorlat volt, semhogy benne kisebb csapatok nagyobb feladatokat végrehajthattak volna. Marienbergi dicsősége az egyedüli kimagasló hadi tett, melynek gyümölcseit azonban nem élvezhette.

Egy szóval, a körülmények itt sem kedveztek tehetségeinek.

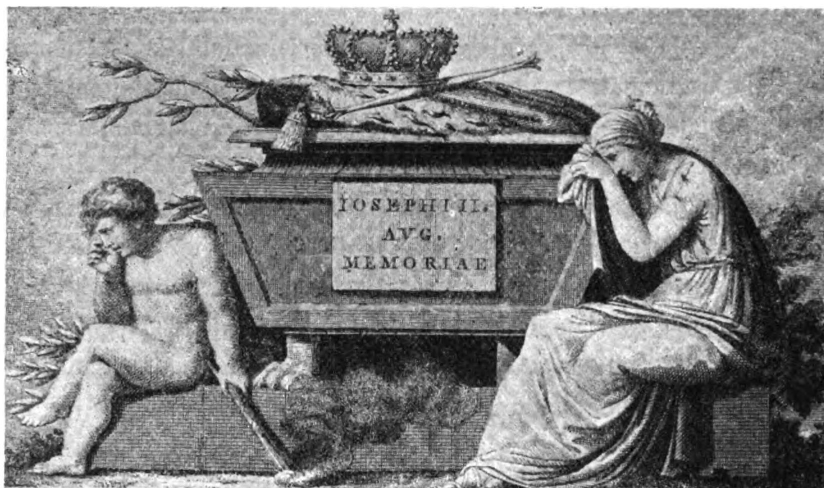
Katonaerényeit azonban nemcsak az elősorolt dolgok bizonyítják. Levéltári adatok szerint 1778-ban a legfelsőbb katonai hatóságtól az ezredparancsnokok számára a korlátlan pallosjogot kérte, hogy a béke idején vagy a háború előtt és alatt állandóan ismétlődő katonai szökéseket statarialis büntetéssel megszüntesse. Mivel kérése a regulamentumba ütközött, megtagadták. Ugyanakkor a fegyelem föntartása végett kérte, hogy ezredkiegészítő csapatainál tiszteket is alkalmazzanak. Első izben hallani sem

akartak róla, végre megengedték. Alárendeltjeinek nyomorán, elhunyt tisztjeinek özvegyein és árváin pedig nemcsak tényleges szolgálata idejében, hanem utána is, pénzzel és közbenjárásával igyekezett segíteni.

Fekete János katonai pályáját, mint megannyi más magyar generálisét, az egyéni önérzet, a büszkeség és a lelkesedés érzelme aranyozza be. Ő az érzelem katonája volt, a ki hadi tevékenysége alatt nem értett a felsőbb katonai tisztségekhez is megkivántató bürokrata rendszerhez és inkább saját hadászati invencziójának sugallatára, mint föllebbvalóinak vagy a regulamentumnak parancsszavára hallgatott.

31. GRÓF FEKETE JÁNOS CZIMERE.

32. FEJLÉCZ EGY II. JÓZSEF FÖLÖTT MONDOTT GYÁSZBESZÉDBŐL.

ÖTÖDIK KÖNYV.

II. JÓZSEF ALATT.

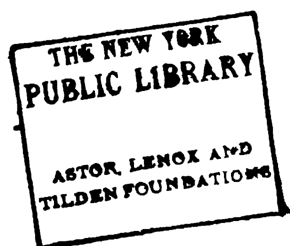
I.

MÁRIA TERÉZIA, a Fekete család egyedüli jótevője és pártfogója, a kinek Fekete György méltóságát és terjedelmes vagyonát köszönte, 1780 november 27-ikén halt meg. Igaz, hogy a kanczellár nagy népszerűségét és a függetlenül gondolkodók szeretetét föláldozta, de azért nem szűnt meg a bécsi udvartól minden hazafias áldozatért a hazának a viszonyokszabta és a körülményekengedte újabb előnyöket kinyerni és biztosítani.

A trónváltozás nemcsak az országra, hanem a királynő egyes kegyeltjeire nézve is végzetessé vált. II. József trónraléptével az udvari szellem, az állami háztartás rendje, a közigazgatási rend-

II. JÓZSEF CSÁSZÁR.

szer majdnem máról holnapra megváltozott. A tettekre vágyó fejedelem, a ki már anyja életében sok kiváló jelét adta annak, hogy országait a szellemi és politikai haladásban európaibb, még pedig az eddigi állapotnál több hasznot hajtó anyagi színvonalra emelje, s kit eddig a királynő konzervativ kormányzása és akarata sok reformtól visszatartott, most még ifjú korából megőrzött lelkesedésével fogott államfölújító és nemzeteket, ha kell, fölforgatás árán is átalakító eszméinek érvényesüléséhez. A korviszonyokhoz képest egy önalkotta elméletnek, politikai utópiának megvalósítására törekedett, mert sem monarchiája, sem népe, különösen annak papsága és nemesége, nem volt hajlandó arra, hogy újításait elismerje, kecsegtető üdvriadallal vagy örömmel fogadja. A köznép maga, mely a változást, a jobbulást óhajtotta, még halála után is kesergett érte, a nemesség, melyet kiváltságainak gyökerén támadott meg s mely az évszázados alkotmány intézményeiben és a közigazgatásban látta kiváltságainak biztosítékát, halálát újjongással fogadta.

Bár a jövő a császárnak adott igazat és eszméit jobbára megvalósította, de korának hatalmasai intézkedéseinek ellentállottak és még életében fölforgatták.

Trónraléptével legott munkához fogott. Eljutott tehát oda, a hová évek hosszán vágyódott. Már korábban is többször hangoztatta: csak tíz évre van szüksége, hogy terveit végrehajtsa. Most e tíz évnek kezdetén allott, nem remélve azt a véget, mely tervszerű és igaz meggyőződésből eredt munkásságára vár. A mit jóindulattal és lángeszű divinácczióval kezdett, azt később egy tollvonással kellett eltörölnie.

Föllépése elsöpörte Mária Terézia kegyeltjeinek nagy számát s reformjainak több nevezetes államférfi és katona esett áldozatul. Ezek egyike Fekete György gróf, a ki József erőszakosan fölforgató intézkedéseinek hivatalból is ellenszegült, midőn a koronázatlan király a magyar alkotmány és közigazgatás ellen intézte támadását. Györgynek indokolatlanul meggyanúsított fia pedig méltó elkeseredéssel és nem titkolt boszúvágygyal hagyta

el a katonai pályát, a melyen tehetségeinek már-már sikert elérő mesgyét vágott.

Fekete Jánosnak egész szellemi lénye, jelleme, törekvése és szórakozásai minden ízében ellenkezők a császáréival.

A lelkes katona nemcsak a katonai bürokratizmus megtestesült ellenségeként áll Józseffel szemben, hanem politikai meggyőződése, belénevelt arisztokrata fölfogása, régi magyar nemesi mivoltának átható érzete is ellentmond a monarchikus jozefinus szellem zsarnoki erejének. Lelkéből gyűlöli a császár rendszerét, de nem azzal a hévvel, a melylyel egy elvet gyűlölnek, hanem a mint a megyűlölt személyiségnek: a császárnak elveit szokás gyűlölni és üldözni. Ettől az érzelemtől hajtva hagyja el a katonaságot és nem tér oda vissza a császár hivására sem. Ettől vezetve a társadalmi és politikai téren is fölvette ellene a harczot. Igaztalanul ugyan, mint azt későbbi vallomásai elárulják, de mégis bizonyos, a megsértett ellenfél által elismert joggal. Működése tehát inkább a császár személye ellen irányult, s csak másodsorban intézkedései ellen. És a gyűlölség azonnal megszűnik, mihelyt a császár nem él többé és az autokrata, reakczionárius I. Ferencz uralkodása alatt József szabadelvű intézkedéseinek egy részét visszaóhajtja.

Fekete különben is Voltairenek és irányának testi-lelki híve, mig a császár Rousseau tanítványa. A voltaireianus bölcselete lassan és önállóan fejlődik át bizonyos eredeti világfölfogáshoz; Rousseau híve, mihelyt a hatalmi polczra jut, mint II. Frigyest követő fejedelem, kiváló eredetiséggel kívánja országait átalakítani és alattvalóit boldogítani. A voltairei epikureizmusnak és fölületességnek esküdt ellensége, államában a katonai rendet és szigorú kötelességtudást kivánja, mint azt Poroszországban látja.

II. Frigyes Józsefnek is, Feketének is ideálja, s mig Fekete, ki a csatatéren ismerkedett meg Nagy Frigyes tehetségével és vele magánuton is érintkezett, neki föltétlen bámulója, addig József bár sokban utánzója és követője, mégis politikai ellenfele. Ez hagyományokat tipró intézkedéseiben a rendiség kiváltságait és

a felekezetiség palladiumjait nem ismeri el, csakis újító eszméire, a czélszerűségre és a józan észre hallgat. Mint az állam első hivatalnoka, csakis a munkának szenteli magát. Meggyőződése, hogy minden ember szolgálatával tartozik az államnak s a hivatalok betöltésénél a monarchiai közjóért lángoló lelkekre volt szüksége, a kik le tudnak mondani az élet kényelméről. Fekete ellenben csakis a nemzet közjaváért lelkesedik és áldozik. József rideg államáért nem akar lemondani semmiről, legkevésbbé nemesi előjogairól. A császár előtt az egyén megszűnik, de nem a nemzetekért, hanem a monarchiáért, Fekete mindenekfölött egyéniség, még pedig határozottan magyar. Józseffel, a fukar, makacs, feledni nem tudó, zárkozott, bizalmatlan, föltétlen engedelmességet követelő császárral szemben a művészetet és költészetet szerető, az ünnepélyeket, a drága szövetekben ruházkodást, a családi kincseket fitogtatni akaró és az aranyos termek fényesre viaszkolt pádimentumát megszokott udvaroncz állott, ki azonfölül nyiltszivű, jókedvű, pazarló, kényelemszerető és czigány természetű főur is. A császárral csakis a makacsságban és megyőződésének szívósságában rokon, a mely rokonság azonban két ilyen egyént csak elválaszthat és sohasem egyesíthet. Az a nagy szeretet és rajongás, a melyet Fekete egykor a fiatal császár iránt érzett, most tízévi gyűlölséggé fajult. Érezte, sőt vallja is, hogy József nagy fejedelem, a ki hősnek született, látta, hogy minden vállalkozásában szerencsétlen, tudta, hogy mélyeszű férfiu, a ki azonban korlátlan erőszakosságával észellenes dolgokat művel, hogy spártai jellem, ki csak jót és hasznosat akar, de kiváló autokrata, a ki csak rosszat teremt; tudta és vallotta is, hogy Habsburg Rudolf óta ő az egyedüli nagy Habsburg, de rossz nevelése, önfejűsége és szarkasztikus valója lerontja a nép és a külföld imádatát.

Ilyen fölfogással Fekete nem várhatott s nem is várt semmit sem a császártól, sem annak kegyeltjeitől.

A katonaságtól megvált generális ezután kizárólag szenvedélyes kedvteléseinek élt. Szinház, gyakori utazás, hazardjáték,

a költészet és később egy kalandos politika foglalja le idejét. A két utolsóban lelte meg tulajdonképeni életczélját. A többi magyar érzelmű főúrral együtt, a kik József alatt politikai tétlenségre voltak kárhoztatva, s kiknek forró hazafisága tevékenységre alkalmat nem talált, megvárta, mig vállvetve részt vehet a nemzet újjáteremtésében, vagy, a mint ő mondja, a «haza építésében».

Elhagyván a katonai pályát 1780-ban nagyobb utra kél a «római birodalomba,» a hova «egészségének helyreállítása végett» négy havi engedélyt kapott a katonai hatóságtól.[1] Franczia emlékirataiból tudjuk, hogy szabadságoltatásának ez a czíme, csak czégér, hogy a katonaságtól, melyet «dicsően szolgált, de dicstelenül végzett be», menekülhessen. Útja a Rajna felé vezetett, hol már annakelőtte is megfordult, midőn II. József császárrá koronáztatása alkalmából Frankfurtban mulatott.[2] Még útközben fogamzott meg benne a szándék, hogy franczia munkáit: verseit, levelezését és prózai műveinek egy részét egybegyűjti és kiadja.[3] Nagy arányú levelezéséből főleg a Voltaire-rel, Ligne herczeggel és körével közölt levelek, prózai műveiből a Mária Teréziát és Ferencz császárt jellemző beszédek, az 1764. ország-gyűlés jellemzése és a voltairei levelekben foglalt politikai irányzatú «Copie» és «Refutation»[4] költi föl az általános érdeklődést.

A «Copie» Voltairetől, a «Refutation» Feketétől származik. Az támadó, ez védő irat.

Ez a két gúnyolódva írt elmélkedés a bécsi udvarnak, Kaunitznak és Mária Teréziának álnevek alatt tárgyalt jellemzése. Erese, Aranda, Amman, Miranda, Spanyolország, Madrid helyett a királynő, Kaunitz, Voltaire, Fekete, Ausztria és Bécs értendő.

Voltaire szerint Spanyolországban a szabadság bűn, a szellemi eldurvulás megfizethetetlen érdem, az uralkodás olasz

1 Hadi ltár: G. 1857. sess. 50. június 24., Fasc. 1341. június 14.
2 Mes rapsodies, II. k. 145. l. Mes Confessions.
3 U. ott, II. k. 242., 273. l.
4 U. ott, II. k. 199. l.

harlekinád. Volt idő, midőn Cicero és Virgil volt az egyetlen engedélyezett olvasmány, midőn a gondolatokat megvámolták, midőn egy könyvárús, a ki egy udvari tisztnek betegsége alatt könyvet adott, a gályára került. Mindenben a jezsuita uralom kerekedett felül, s Konstantinápolyban a görög rabszolga szabadabb, mint az osztrák alattvaló. Megfélemlítéssel uralkodnak s a politikus nem meri egy courtisane fülére bízni azt, mit az angol az egész parlamentnek, a népnek, a világnak elmond. Itt a vallás az első hatalom, ez pedig üldözi a merész szót, jobban mint Attila vagy Tamerlan, a merész író pedig a trón megingatója. Alig van három vagy négy ember, a ki nyiltan mer beszélni, s a «coetus selectus», melyben a férfi be meri vallani érzelmeit, titokban működik. Csak Anglia és Poroszország szabad, mert lerázta a római igát.

Fekete szerint Voltaire téved, távolból nézi a dolgokat s messziről elhatott mendemondáknak ad hitelt. Aranda miniszter nem reformálta ugyan az előítéleteket, de sarokba szorította a jezsuitákat. Szellemes ember, a ki a művészetek és a franczia irodalom pártfogója, szereti az olasz operát, de e mellett parókájára és ruházatára épp oly nagy gondot fordít, mint a diplomatiára. A hízelgők és udvarlók csoportja nem érzi szükségét a gondolatnak, a merész támadásnak s bár a miniszter az uralmi formát átalakította, a vallás hatalma óriási. Voltaire, d'Alembert és Marmontel műveit számüzték az udvartól, mert a királynő fél szellemüktől, pedig örökösen róluk beszélnek, őket idézik és híveik száma az egész környezet. A kormány nem üldözi a filozófust, az uralkodó a néppel sokat törődik és híveinek üdvét emelni óhajtja. A «coetus selectus» nem oly erős, hogy itt is megteremtse azt a szellemet, a mely Francziaországban otthonos, de a tudatlanság nem egyetemes. A szellemi reformokat sem a miniszter, sem a kormány, sem az uralkodó nem fogja keresztül vinni, mert a reformokat rendesen pár elszánt egyén teremti meg.

Ugyanebben a munkájában látott napvilágot a «Lettre sur la diète de 1764,» az oly nagy lelkesedéssel összeült, de annál kevesebb eredménynyel eloszlott országgyűlésről írt levele, melyben a nemesi felkelésnek atyja által elkerülhetetlenül szükségesnek tartott és állandóan sürgetett, de a nemzet egyeteme által el nem fogadott reformját magasztalja.

Nevezetes még a «Mes confessions» czimű verse a frankfurti koronázás idejéből, a melyben leplezetlen, sőt kiméletlen magajellemzése kelti föl az olvasó figyelmét.

A többi: a versek, az elbeszélések, a beszédek és gondolatok inkább kulturtörténeti adalékok, semhogy a mai általános érdeklődést Fekete verselő munkásságára irányítsák. Látjuk bennük, mint forgolódik az annyira művelt udvaroncz a bécsi udvar pajkos és negédes köreiben, mint élvezi annak franczia ledérségét, mint csillog szellemével ama jelentős körben, mely az imádott királynő, de különösen férje közelében a franczia udvart, a franczia műveltséget és irodalmat pártolja és utánozza.

Ezek a művek azoknak az előkelő írói férfiaknak jellemzését foglalják magukban, a kik czéljukul tűzték ki maguknak, hogy — ügyet sem vetve az akkor Bécsből fejlődő és erősbödő német szabadon gondolkodó irodalomra, — az udvart a franczia szellemnek foglalják le s a szinházakban és a társaságokban a franczia gondolkodás hódító útját előmozdítsák és hatását megszilárdítsák. Ligne, Ayrenhoff, Ried és maga Ferencz császár voltak ez iránynak legkiválóbb szószólói.

Fekete ebből a szempontból válogatta össze jelentősebbeknek látszó munkáit; midőn azonban 1781 évben a «Mes rapsodies» két kötetét közrebocsátotta, ez a szellem már nem hódított. Ferencz császár halálával lassankint az udvarból, majd a társaságból, végre a hadseregből is tünedezett. József köre irodalomra és művészetre nem igen adott, ez haladhatott a maga rendes demokratikus útján. Helyette tehát a Denis, Gellert, Gleim, Müller János Henrik Frigyes, Schröder és mindenekfölött Lessing úttörö munkássága kaput nyitott a német szónak

és költészetnek Bécs szinházaiba, a társaságokba és a lapokba. Lessing személyes megjelenése után az ő művei és velük a germán szellem hódították meg az udvart, II. Józsefet, a körülte csoportosuló szabadkőműveseket s más titkos társulatokat, Bár maga II. József sem a tudományt, sem az irodalmat nem sokra becsülte, mégis germanizáló törekvéseinek előnyére szolgált a már hatalmasan föllendülő német irodalom.

A «Mes rapsodies» franczia szelleme tehát már nem talált Bécsben termékeny talajra, s a mit hatásáról tudunk, az csak annyi, hogy baráti körben: az arisztokracziánál, a katonaságnál csakhamar elterjedt, a nélkül azonban, hogy a köztudatban mélyebb medret vájt volna. Nem terjedt el hazánkban sem és igen kevesen olvasták. Híre ugyan terjedt, sőt még bizonyos nimbuszt is adott írójának, de az akkori magyar írói nemzedéket nem lelkesítette. Inkább beszéltek róla, mint olvasták, sőt legendákat is költöttek írójáról, mint azt Beretsinyi Nagy Lászlónál, Aradmegye jeles monografusánál olvassuk, ki azt mondja, hogy «a titokzatos tudományokkal foglalkozó» Fekete franczia munkái «Amstelodamban» adattak ki. A már mondottakból kiviláglik, hogy ezt a művet még a külföldi irodalomban oly alaposan és majdnem egyetemesen jártas Kazinczy Ferencz sem olvasta.

A könyv különben is az indexre való volt. Szelleme, mely leplezetlenül hirdeti az encziklopédisták tanait, mely Voltaire-ből táplálkozott, mely vallásellenes tendencziákban gazdag s szocziális fölforgatásra is törekszik, s mely végre az erkölcsöt illetőleg is sok kivánni valót hagyott fönn, a czenzurának, még az amúgy is enyhe jozefinus sajtórendeletnek is megsérti pontjait, a mennyiben a katholikus vallást rendszeresen ostromolja, a lábrakapott hitetlenséget terjeszti és elősegíti.

Fekete tudta ezt s azért, habár jelszava «inque meo nullum carmine crimen erit», mégis névtelenül és Genfben adja ki munkáját.

A könyv tényleg az indexre került s hatása ezzel is elmaradt. Későbben azonban, midőn II. Lipót alatt az új szellem iránt

Magyarországon is fölébredt az érdeklődés és Fekete politikai szereplése lekötötte iránta a közfigyelmet, annál szorgalmasabban forgatták főúri barátai és elvtársai.

Fekete e franczia műve kiadásának egyik czélja az is volt, hogy a külföldön, főleg Francziaországban is elterjedjen. Vajjon írói ambiczióját sarkalta-e ezzel, vagy pozicziót akart teremteni magának, az kétséges. Dalolt, írt francziául, mert ilyen volt a divat, s mivel jól írt, sőt Voltaire dícséretét is kiérdemelte, tehát költött tovább is mindhalálig. Fő czélja pedig az volt, hogy voltaireianus gondolkodását a jozefinus korlátolt józansággal összemérje, hogy meggyanusított jellemét a maga őszinte mivoltában tárja ki barátai előtt. S mindezt el is érte. Sajnos, hogy idegen nyelven teszi, ámde még nem látta be, hogy eszméi csakis akkor hathatnak, hogyha azokat nemzete szűk körében iparkodik érvényesíteni. S ekkor talán még nem is érlelődött meg benne az a szándék, hogy politikailag is hasson, inkább emléket állított élete egy nevezetes és nem dicstelen korának, a melyben a legmagasabb kitüntetések között is megőrizte lelke ifjú ragaszkodását a költészet és a barátság iránt.

Franczia művét még 1782-ben, Hollandia és Németország bekalandozása után, egy németül írt munkája követte.[1] «Die Buchstaben, oder Bruchstücke über was Sie wollen; kein ABC weder für grosse noch kleine Kinder» czímű műve, mely Dessauban látott napvilágot. Tárgyát, körét és irányát csak czíméből sejthetjük; a munka maga egyetlen példányban sem ismeretes. Úgy látszik, teljesen elkallódott, s csupán a bibliografiai adatok őrizték meg emlékét.[2]

E két munkával tetemesen rászolgált arra, hogy Bécset, az udvart és saját otthonát kerülje, nehogy alkalmatlan zaklatások nyugalmát zavarják. Ezért még 1782-ben és 1783-ban Olaszországba utazik, majd hosszabb ideig tartózkodik Triesztben, a

[1] Hadi ltár. Fasc. 1. 341.

[2] Említi Wurzbach, de Kayser is: Vollständiges Bücherlexikon, 1834. Magyar könyvtárakban nincsen. Berlin, Dessau Lipcse, Páris és London könyvtáraiban sem sikerült megtalálni.

honnan atyja hivására is, de főleg pénzzavarok miatt ismét haza jön. Ily értelmet olvashatunk Széchenyi Ferencz gróffhoz írt és pénzügyleteinek elintézését kérő leveleiből.[1]

II.

Atyja 1783-ban hivatalát ott hagyta és nyugalomba vonult. Áldozatává lett II. József alkotmány- és közigazgatási reformjainak. Az öreg országbiró erős udvari érzelme és hazafias gondolkodása összeütközésbe jutott Józsefnek a helytartótanácson eszközölt reformjával. Kivénült abból, hogy a tetterős fejedelem újításait átértse és őt érvényesítésükben gyámolítsa. Bürókrata sem volt annyira, hogy a rendiségen, a nemesi kiváltságokon alapuló régi alkotmányt megszüntethetőnek vélhette. Annál inkább volt erre hajlandó mindenre kész és általánosan gyűlölt sógora, Niczky Kristóf gróf, kit József Magyarország kormányának élére állított, ki «tetőtől talpig bürókratának mutatta magát, kiben ez országban senki sem bízott és ki annálfogva legméltóbbnak látszott a legfelsőbb bizalomra.«

Sem Fekete György, sem Niczky Kristóf az igaz magyar érzelmű politikusokban még haláluk után sem hagytak áldott emléket maguk után, de míg az leköszönésével kiengesztelte a kedélyeket, ez hivatalvállalásával osztatlan gyűlöletet keltett. A későbbi paskvillus-irodalom mindkettőt sújtja:

. . . már kettő meghalt,
És mindenik magyar volt.
Utálatos hamuvá vót,
Minden roszat az koholt;
Egyik kinek Kormos neve
Feketére mutatott,
Betöltötte nevét szive
S vajmi sok kárt okozott.
Másik Niczky Kristóf vala
A hazának Pestise,
A ki minket el-árula,
Pandorának Pixisse,

1 Széchenyi Ferencz levelei az 1782–1783. évekből a Magyar Nemz. Múz. levéltárában elhelyezett családi levéltárban.

Méltó kinek koporsóját
E versekkel illetik,
Dicső hazánknak rontóját
Imigyen megtisztelik:

Hic jacet,
Quod omnibus placet,
Quia
Proditor patriae tacet.[1]

Fekete János, a fiú és rokon azonban más emléket állított nekik.

Niczky Kristófról különös módon emlékeznek emlékiratai. Tudvalevő dolog, hogy Fekete Györgynek azért kellett hivatatalát otthagyni, mivel Józseffel szemben az alkotmányt, a kiváltságos közigazgatást és a helytartótanács szervezetét védte. A haladó császárral szemben a maradi államférfiu Mária Terézia intézményeit védte, sőt még nádorválasztást is emlegetett. Bukását Jankovics Antal és Niczky Kristóf nyilvános és alattomos támadásai mozdították elő. Niczky sugallta a királynő utolsó éveiben azokat az újságczikkeket, melyek az országbiró munkásságát birálták, érdemeit tépdesték s elítélték, és mikor József alatt Fekete György nyugdíjaztatása szóba került, Jankovics Antal a kanczellár állására Niczkyt ajánlotta a császárnak.[2]

Fekete János emlékiratai szerint, a ki nagybátyját már korán gyűlölte, az új országbiró, vagy mint ő nevezi, Magyarország Sejanusa, «ostora»: nem volt lángelméjű, hanem közepes, alantjáró tehetség. Ifjú korában írt munkái: színművei (Tagyrides) kritikán alúl álló művek, melyeket Fekete már tizennyolcz éves korában javított. Csak latinul és magyarul tudott. Szellemtelen, száraz lélek. A mi szellemességet későbben elárúlt, azt alantasaitól sajátította el, kiknek korlátlan zsarnoka volt. Mint hivatalfőnök, megkivánta tőlük, hogy gályarabok módjára dolgozzanak és a császár intenczióit ellenvetés nélkül végrehajtsák. Fenhéjázása és önzése határtalan volt. Állásánál fogva követelte, hogy tekintélye előtt nemcsak hivatalnokai, hanem egész Magyarország földre boruljon. Működése kiölte a haza és a magyarság iránt viseltető szeretetet. Halotti terítőt vetett az országra. Jankovics gróf, a ki hasonló

1 Múzeumi kézirattár.
2 Petites reflexions, LXXI—LXXVI.

anyagból volt gyúrva, mégsem vállalkozott szerepére, hanem Niczkyre hárította azt a tisztséget, melyet a császár neki szánt.

Niczky és Jankovics egyesült erővel túrták ki Fekete Györgyöt a kanczellariából.

33. GRÓF NICZKY KRISTÓF.

Niczkyről említi György fia, hogy egy ízben, midőn atyja már nyugalomban volt, nagybátyja az öregnek vendégszeretetét vette igénybe. Fekete György, a ki sógora jellemét ismerte, vele szemben megőrizte hidegvérét, a házigazda tekintetét és a külső formát. Együtt ebédeltek. Leverő, nyomott hangulat uralkodott.

Niczky az asztalnál komor, egyszótagú volt és keveset is evett. Midőn ebéd után a beszéd folyamán egy ablakrésben megállottak, Niczky könnyekkel szemében kért Fekete Györgytől, «ki belőle embert faragott», bocsánatot, mert ellene dolgozott s hivatalából kimarta. Fekete vidám szóval nyugtatta meg az új országbírót s kijelentette, hogy hálát ad Istennek, mivel megengedte, hogy meggyőződését nem kellett föladnia, hogy hivatalától megvált, s örvend, hogy addig, a míg működött, föladatának emberül megfelelt.

Fekete János, atyjának föltétlen bámulója, e jelenet tanúja, mélyen okult atyja sorsán, midőn kijelenti, hogy minden maradékának meghagyja, nehogy valaha hivatalt vállaljon vagy a nemzetet szolgálja, mert a haza, épúgy mint a fejedelem, mindig hálátlan és «qui publico servit, nemini servit».[1]

Fekete János ekképen ellenséges lábon állott nemcsak a fejedelemmel, annak közjogellenes intézményeivel, hanem leghatalmasabb hivatalnokával is, a ki egyúttal vérbeli rokona volt. A «Petites reflexions», melyeket 1784-ben kezdett írni, minden sorából ez az olthatlan ellenszenvet, sőt gyűlöletet sugározza ki.

Hogy a viszonyok tűrhetlenségét elkerülje, ismételten utazgat. 1784-ben Olaszországban, Triesztben és Fiuméban fordul meg.[2] A költségeket apja fedezi, a ki ez évben, hogy fia gondtalanul élhessen, évi 5000 frt segélyt biztosít számára.[3] Ennek hallatára hitelezői tömegesen megtámadják, mire apja, hogy fia megrendült hitelét biztosítsa, 1785-ben tartozásainak összes kamatait kifizeti.[4] Ámde még ez sem teremtett neki kedvezőbb helyzetet, mivel rendes életmódja tetemesen meghaladta az évi segélyt és ő újra hitelezőkre vagy apjára szorult. Adósságainak s vele ezek kamatainak nagyságát maga sem ismerte, de nem is törődött velük. Kedvteléseinek semmiféle hitelező útját nem

1 Petites reflexions, LXXI—LXXVI.
2 Hadi ltár. G. 2998. Fasc. 3. 1337.
3 U. ott. C. 613. — Fasc. 58., 405.
4 Magyar Munkái, I. k. 9. 10. l. és Petites reflexions.

Trauerrede

auf den Hinschied

Sr. Hochreichsgräflichen Exzellenz

des Herrn, Weiland des Heil. Röm. Reichs Grafen

Georg Fekete

von Galantha,

des Heil. Stephanordens Großkreuz, Obergespanns der Arადergespannschaft, Ihro K. K. Apost. Majestät wirklichen geheimen Raths und gewesenen Obristlandrichters.

---

gehalten

von

Leopold Freyherrn von Schaffrath

Weltpriester, der FF. KK. und der WW. Doktor, Direktor der Gymnasialschulen zu Pest.

PEST,

gedrukt bey Matthias Trattner, kön. priv. Buchdruckern.

34. GYÁSZBESZÉD GRÓF FEKETE GYÖRGY HALÁLÁRA.

szeghette, s így 1785-ben ismét utazik. A katonai hatóság megengedte,[1] hogy a német birodalmat beutazza, megparancsolta azonban, hogy Poroszországot ne érintse. Októberben már Bécsben van s innen távozik Morva-, Szász- és Bajorországba. 1787-ben ismét Németországban kalandoz.[2]

Ennek az örökös czigányéletnek eredménye, mint maga mondja 1788 újév napjára:

Im ez uj esztendő soknak ujj boszuság,
Tsak üres erszény is, melly nagy nyomoruság.
. . . .
Nem kinozna, mint most adósságim súllya,
S Tisztem hátrálása, ki szivem meg dúllja.[3]

Ámde a következő évben már nem énekelhette:

Bár üres erszényem bővebb töltésére,
Adna kedves atyám újjult vetsernyére,
E' drága szokásnak fenntálló nevére,
Körmöcznek borsábúl fia kenyerére.[4]

Mert atyja ekkor már nem élt, de megérte még azt, hogy családjának és pályájának nagy ellensége, Niczky Kristóf 1787-ben a nemzet nagy örömére meghalt. «Halálát ugyan» — mondja Dugonics a «Niczky-Róka» szerzője — «nem annyira sajnállaná, mivel halandó ember volt, hanem csak azt bánná, hogy halálával maga után vinné ő koporsóba egész Magyarországnak átkát».

Niczky felett a közvélemény mint történeti szellem tört pálczát.

Az 1788-ik évet Fekete János beteg atyja körül töltötte, a ki október 19-ikén halt meg, mint a Magyar Kurir mondja: «hosszas betegség után F. Ts. és királyi Fő hadivezér kedves fiának ölében,»[5] s utána veti e sorokat:

Nyugodjál nagy Oszlop! Sok terhit emelted
Hazánknak midőn e szükségét viselted.

[1] Hadi ltár, G. 1931. Fasc. 1. 120. — F. 994. Fasc. 29., 87.
[2] U. ott, C. 395. Fasc. 29., 87.
[3] Magyar Munkáji, 1., 11. k. 11. l.
[4] U. ott, 1. k. 10. l.
[5] U. ott, 1. k. 13. 14. l.

III.

Fekete György halálával fiára nagy föladatok háramlottak. A vagyon, mely reá nézett, mindeddig ép és adósságmentes. Atyjának kamatozóan elhelyezett pénze biztos kezekben volt, s a hol szükségesnek mutatkozott, ott a fiú pör útján hajtotta be. Így jutott a pestmegyei Vattay János és neje Törös Máriánál még 1781-ik évből eredő 10,000 forinthoz, melyért az adósok pestmegyei birtokukat terhelték.[1]

A birtokokat, melyek Vas, Somogy, Zala, Pest, Arad, Csanád és Zaránd vármegyékben feküdtek, bár széttagoltságuknál fogva nehezen voltak kezelhetők, apja rendben tartotta és így juttatta gyermekének. A régi kötések alapján a zalamegyei birtokok elidegeníthetetlenek, de megterhelhetők voltak. Hogy idegen kézre ne juthassanak, arról Niczky György végrendelete alapján utódainak őrködő szeme gondoskodott. A többi birtokról tetszése szerint rendelkezhetett.

Adósságainak nagysága már ekkor kénytelenítette, hogy birtokainak távolabb fekvő részeit eladja s így adósait kielégítse. Ezek a Somogy és Vas vármegyékben fekvő részek, melyek a nagy Niczky-hozományból eredtek ugyan, de a Niczky Kristóf örököseivel kötött egyezség alapján eladhatók voltak. Niczky Kristóf egyetlen fia, György három gyermekének: Jánosnak, Lajosnak és Máriának, Erdődy Péter feleségének, csakis a nagy kiterjedésű, de Fekete haszonélvezetében levő zalamegyei birtokokat akarta biztosítani. Ekkor még az öreg Niczky György, a nagyatya szellemében és kivánsága szerint barátságosan egyezkedtek, míg később, Fekete János halála után, évtizedekre huzódó pörrel nyerték vissza jogos tulajdonukat, melyet Fekete elzálogosítás, bérbeadás és egyéb megterheltetés által alapjában megingatott.

[1] Pest vármegye levéltára, Ad Nr. 731. Nr. 1. 2. — Nr. 60. — Rotulus Actorum, Nr. 2258. — Chartabianca.

Fekete György a vasmegyei és somogyi birtokokat bérbe adta és így biztosította azokat. János már 1789 június 23-ikán Niczky Györgygyel megkötötte az egyezséget az iránt is, hogy a zalamegyei Betsehely, Pola és Szurd pusztákat eladhassa.

Ennek alapján részint azért, hogy fiának, Ferencznek, a ki ekkor már kimutatta hajlandóságát Illésházy Anna grófnő iránt, biztos megélhetést nyujtson, részint pedig azért is, hogy tömegesen jelentkező hitelezőit kielégítse, a fentnevezett három pusztát eladta.[1] Ennélfogva Szurd, Bakófa, Polány s velük Kápolnás-

35. RÁKOS-PALOTA.

falu, Táplánfa, Szent-Lőrincz és mások 1790 augusztus 31-ikén 100,000 forinton Festetich György gróf birtokába kerültek.

A zalamegyei birtokok nagy részét s így Rendeket is, úgyszintén a pestmegyeieket és az aradiakat idők folytán mind nagyobb adósságokkal terhelte.

Ő maga leginkább Pest és Arad vármegyékben tartózkodott. Fóthon úri kastélya, vadászterülete volt. Ez közel feküdt Pesthez, hová gyakran behajtatott. Aradban, hol irodalmi munkássága is

[1] Múzeumi kézirattár, Fol. Hung. 984. Fassio Ctis Joannis Fekete.

visszhangra talált, benne nemcsak a gazdag birtokost, hanem a tudóst és költőt, a «Rejtektörténetek» íróját is becsülték.[1] Zarándon tornyos, régi udvarháza, szép vadaskertje, több uradalmi épülete, Ó-Szent-Annán, Új-Varsándon vagy Cserepes-Varsándon, Moróczon és Alatkán tágas instrukcziós pusztái voltak,

36. A RÁKOSPALOTAI RÉGI KÁPOLNA BELSEJE.

melyek többször látták földes uraságukat. Oláh és magyar lakosai szerették urukat és védnöküket, a ki pénzzel és egyéb adományokkal segítette őket. Ezek a birtokok sem voltak adós-

1 Múz. kézirattár, Quart. Hung. 60. Peretsényi Nagy László, Tettes Nemes Arad vármegyének az ő Egyházi ... állapotyáról, 1806.

ságmentesek, sőt halála után fia kénytelen volt azokat az Edelspacher családnak bérbe adni.

Ezek ellenében Fóth, Palota és Csomád pestmegyei birtokait bérbe adta, de felesége és fia szorongatására még 1790-ben mint hitbizományt fiának biztosította. A pazarlásai miatt aggódó és régóta elváltan élő felesége is pörbe fogta, hogy magának saját holtanapjáig életjáradékot biztosítson. Erre mindkét félnek kötelező testimonialét adott ki.[1]

Katonai adósságainak javarészét a hadi kincstár gondoskodásából már kifizette és e részről nem kellett azért aggódnia, hogy tovább zaklassák, sőt ebbeli kötelezettségeinek oda se nézett, úgy hogy az adósságok teljes törlesztéséről maga sem tudott, midőn a kincstár erre figyelmeztette. Annál inkább zaklatták a faráón vesztő, lovakért és asszonyokért mértéktelenül pazarló főurat nagyszámu hitelezői.

Adósságait szaporította a királyi életmód, a fényes megjelenés és a politikai czélok elérése érdekében tett költekezései.

IV.

Atyja halála után egy ideig Pesten tartózkodott, majd ismét utazási szórakozásokban keresett üdülést.

Huzamosabb ideig tartózkodik Bécsben, melynek társasága és irodalmi körei szívesen látták a bőkezű és szellemes grófot. Az a Bécs, a melyben ifjú korát töltötte, nagyon megváltozott. Az «Esquisse d'un Tableau mouvant de Vienne» könyvében, egy múltat és jelent összefoglaló képet nyújt és híven tükrözi vissza, mi vonzotta az írót ehhez a városhoz. Az élénk művészi élet, a mozgalmas társadalom, a művészeti intézmények, a felsőbb körök szórakozásai, maga a nagy városok ledérsége és romlottsága, minden kor művelt emberére nagy vonzó erőt gyakoroltak. Fekete, ki ennek az életnek minden előnyét kiélvezte,

[1] Pest vármegye levéltára, Fasc. 1087. és Fasc. 1088.

most bizonyos erkölcsi magaslatról birálja Bécs társaságát s művéből kiérzik a kegyvesztett főúrnak keserűsége, sokszor gyűlölete a II. József korabeli székváros iránt.

Azután inkább Olasz- és Németországban járt, hol egyéniségénél fogva is több rokonszenvre talált s hol írói munkássága alapján nem is volt ismeretlen, sőt, mint maga állítja, több irodalmi társaság tagjává is választotta volna,[1] hogy ha ez olcsó dicsőség ambiczióját kielégítette volna. Tudjuk ifj. Teleki Domokos példájából, hogy ily kitüntetés könnyen érhetett bármely előkelő és gazdag embert, kivált akkor, hogyha még hozzá mágnás is volt s ha pénzét nem kimélte.

Fekete nem ezt kereste Németországban, állandó utazgatásainak komolyabb háttere is volt.

Régi hadi pajtásai közül nem egyet talált ott, kinek házánál azután huzamosabb ideig is mulatott. A régi barátság révén került abba a nagy II. József-ellenes és poroszbarát mozgalomba, a mely ekkor Magyarországon nagyon elterjedt és erős visszhangra talált Poroszországban is.

Ennek a hangulatnak legerélyesebb megnyilatkozása a még mindig homályba burkolt Hompesch-féle konspiráczió.[2]

A József intézkedései iránt való ellenszegülés nemcsak a földmérés, a vallásos alapok államosítása, a közigazgatási és alkotmányellenes ujítások miatt ébredt, hanem nagyrészt személyes okokban is gyökerezett. A papság és a kiváltságait féltő nemesség, tehát mindazok, a kik hivatali minőségükben vagy anyagiakban kárt szenvedtek, a kik az alkotmányos és közjogi sérelmekben Magyarország romlását látták, egy más ország felé vetették tekintetüket, hogy onnan támogatást, jogorvoslást, sőt, ha kell, királyt is nyerjenek. A Hóra-féle lázadás az ország békéjét egy időre feldúlta, a török háború előrelátható kudarcza pedig a magyar nemzetet s annak hazafias elemeit Poroszország felé irányította, a honnan az ország megmentését várták. Egyes

[1] Magyar Munkáji.
[2] V. ö. Wertheimer Edének idevágó munkáival.

megyék, mint Gömör, Zemplén, Bihar, jeles főurak, mint az Orczyak, Vécseyek, Sztárayak, Semseyek, maga Fekete János és baráti köre, József esküdt ellenségei, inkább idegen uralmat kivántak mint Józsefét. A császár tartott attól, hogy Poroszország ki fogja aknázni a török háborúból reá néző előnyöket. II. Frigyes Vilmos porosz király élénk összeköttetésben állott az elégületlen magyarokkal, a kik minden alkalmat megragadtak, hogy József ellen a bálokon, az utczán, otthon, a megyei összejövetelekkor magyarságukkal tüntessenek. A megyék a porosz királytól kérték és várták megmentésüket s gyakori a magyar követ, a magyar főúr a bécsi porosz követnél és a berlini minisztereknél, sőt a királyi udvarban is. Fekete esetéből tudjuk, hogy a bécsi katonai hatóság szabadságolt és külföldön utazó katonáinak megtiltotta, hogy Poroszország határait átlépjék, mert a külföldön tartózkodó és utazó magyar urak szívesen látott vendégei a porosz udvarnak. Bécsben, Berlinben, Pesten és megyeszerte szőtték a barátság szálait, mely József és erőszakos intézkedéseinek megbuktatására törekedett. Nem ritka a porosz pénz, melylyel ezt a barátságot tovább terjesztették. Országszerte meg voltak arról győződve, hogy a porosz király nemcsak a protestánság őre, hanem a Habsburgok természetes ellensége s ügyesen fel tudja használni a magyarok Habsburgellenes hangulatát. Az elégületlenek megyénként szervezkedtek, egy részük pedig Hompesch báró személye körül csoportosult.

Hompesch-Bollheim Nándor Lajos József Antal báró, később gróf, előkelő pfalzi család ivadéka, ifjú korát az osztrák hadseregben töltötte. József császártól magyar indigenatust kapott. Kezdetben a svalizséroknál, majd a Jaquemin-kürassziroknál szolgált. Mint katona ismerkedett meg a svalizsér Fekete óbesterrel, kivel későbben szoros barátságot kötött. A magyarokat «a kik vitézek, nemeslelküek, de tudatlanok», igen korán megszerette és sokszor fordult meg Magyarországon, különösen a gömörmegyei udvarházakban. Alispánságot — mint állítják — nem viselt soha. A gömörmegyei alispánok listájában nem találjuk.

Inkább előkelő modora, műveltsége és galáns kalandjai révén vált nevezetessé és kedveltté. Híres a Draskóczy Máriával kötött

37. II. FRIGYES VILMOS POROSZ KIRÁLY.

szívbeli viszonya. Kiváló nyelvtehetség. Tud németül, francziául, latinul, angolul és olaszul s e tekintetben barátai közül csakis Fekete János múlja felül.

A katonaságtól 1787-ben mint kapitány vált meg. Egyideig Angolországba vonult s Londonban lakott. A török háború kitörésének hírére Magyarországon át Zimonyba igyekszik, hogy ott Józsefnek szolgálatát felajánlja. Útközben Pesten és Budán is megfordult, hol régi fegyvertársai, Fekete, Orczy József és Sztáray Mihály körében mulat. Ezek rá akarják venni, hogy hagyjon fel a katonáskodás tervével, maradjon náluk, csatlakozzék az elégületlenekhez, kiknek világlátott és tapasztalt fölfogásával nagy hasznot hajthat. Visszautasította az ajánlatot. Midőn azonban József szolgálatkészségét el nem fogadta, haza felé utaztában boszúsan tért be pesti és budai barátjaihoz, a hol egyizben nemes emberekből, polgárokból és pórokból álló küldöttség kereste föl és kérte, hogy álljon az elégületlenek élére. Hompesch hajlandóságát látva, barátai siettek e kedvező fordulatot a maguk javára kihasználni. Az elégületlenek Orczy József báró vendégszerető budai házában beszélték meg terveiket. Orczy házánál, hol az előkelő világ ki-bejárt, szolgált Stoll titkár és a gyermekek nevelője, ki neszét vevén a titkos összejöveteleknek, azokatföljelentette. Jelentésében kifejti, hogy az elégületlen főurak mindenekelőtt az inzurrekcziót akarják lábra állítani, hogy a lengyelekkel szövetkezvén, megnyerik a török barátságot, hogy Józsefet megölik s utána egy angol herczegnek juttatják a koronát. József megöletésére Hompesch volt kiszemelve. Stoll jelentése a császár kezébe került, a ki legott utasítja a bécsi hatóságot, hogy a dolgot nyomozza ki. Erre a rendőrséget mozgósítják és Beer udvari tanácsos Pestre utazik, a hol Barko helyőrségi generális fogadja és a nyomozásban kezére jár. Mindenekelőtt Stollal lépnek érintkezésbe, a ki felvilágosítja őket, hogy Orczy József és fivére László a két főczinkos. A nyomozás lassú és óvatos és az összeesküvőket állandó figyelemmel kisérik. Hompeschnek minden lépésére ügyelnek, midőn ez egyszerre Belgrádból levelet kap, melyben figyelmeztetik, hogy minél előbb meneküljön, mivel az egész összeesküvés föl van fedezve. Hompesch azonnal Bécs felé szökik és itt elfogják. Podgyásza közt

pár értéktelen levelet, Magyarország térképét és egy a porosz királyhoz szóló röpiratot találnak. Két láda irást még szökésekor Fekete Jánosnál hagyott, a ki elfogatásának hírére ez írásokat megsemmisítette. Tettét követi Orczy László is, a ki minden papirját elégeti. Hompesch 1790-ben rendkívül szigorú fogságot szenved Bécsben, míg végre hiábavaló faggatás és kutatás után szabad lábra helyezik és kiutasítják. Márczius 7-ikén távozott, hogy többé ily veszélyes ügyekbe ne ártsa magát. Kezdetben Poroszországban szolgált és őrnagyságig vitte, grófságot kapott, később Angliába távozott, a hol generálissá lett.

Az operetteszerű összeesküvés fölfedezése nem csillapította le az elégületleneket és a porosz udvarral föntartották az összeköttetést. Köztudomású dolog, hogy itt nem hiába kopogtattak, sőt a porosz király már gondolt egy német fejedelemre is, a ki magyar király lett volna. A Hompesch-féle államcsinynek meg volt a kedvező talaja az általános forradalmi hangulatban, melyet Zemplénben Sztáray Mihály, kit II. József «gazembernek» bélyegez, Aradban Fekete János, Hevesben Orczy József, Gömörben, Biharban a forradalmi láz is szított. Az államcsiny ily körülmények között elég kavarodást okozhatott volna a törökkel elfoglalt Józsefnek. Midőn később a császár Poroszországgal békülni akart és utóbb halála után a reichenbachi szerződés létre jött, osztrák részről Hompesch kiadatását is kérték, de hasztalanul.

II. Frigyes Vilmosnak tehát majdnem sikerült terve. Az elégületlenség átfogta az egész magyar társadalmat s a király hatalmi terjeszkedésének kapóra jött az elégületlenség, sőt bécsi nagykövete útján közvetlen érintkezésben állott az elégületlenekkel. Kivánta, hogy a magyarok ne válaszszanak Habsburgot királynak. II. József külpolitikája amúgy is balul ütött ki s a konstantinápolyi porosz követ is szakadatlanul a Habsburg-hatalom ellen dolgozott s azt írja királyának, a török nem gátolja, hogy Magyarország kiszakíttassék a Habsburgok kezéből. Csak vezér kellett és kitör a forradalom. A porosz király követelte, hogyha az uralkodóház a forradalom leszerelésére

velük alkudozni fog, a magyarok az alkotmány biztosítása végett a porosz és a török garancziáját kérjék és ő ekkor közbenjárásáért Felső-Sziléziát kéri. Így kivánta felhasználni az elégületlenséget saját hatalmi terjeszkedésének eszközéül. A porosz király bízott a forradalomban, annál kevésbbé bécsi követe. Azt írja, hogy nem kell túlságosan bizakodni a magyarokban, mert a magyar a békés időben sokat veszített régi energiájából és nem mer semmit sem koczkáztatni, alkotmányában sem bízik, mivel a mágnások érdek és összeházasodás miatt inkább az udvarhoz szítanak, a nép, a parasztság pedig II. Józseftől vár mindent. A király azonban nem hajtott követének jelentésére s tovább is fönntartotta az elégületlenekkel a kapcsolatot.

Fekete e mozgalomban tevékenyen részt vett, de seholsem említi irataiban. Hompescht is, kivel tovább megmaradt a régi barátságban, csak egyszer említi, mikor 1795-ben Magyarországban tartózkodik és Hyderabad nevű hires kedvencz paripáját ajándékba küldi Angliából.

Életének ez az epizódja azonban eléggé jellemzi azt az ellenséges érzületet, melyet a császár iránt táplált. Terve nem sikerült, s vele alaposan rászolgált, hogy ismét távozzék az országból.

Olaszország felé vette útját s mig Triesztben mulat, veszi hírét II. József halálának.

38. II. JÓZSEF CSÁSZÁR HALÁLÁRA VERT ÉREM.

39. FEJLÉCZ EGY II. LIPÓT FÖLÖTT TARTOTT GYÁSZBESZÉDBŐL.

HATODIK KÖNYV.

A POLITIKUS.

I.

Olaszországból, hol az 1790-ik év elején fiával tartózkodott, II. József halála hívja vissza. A régi rendszer bukását nem palástolható örömében az egész ország hangulatának visszhangját halljuk.

Triesztben elválva fiától, még ezeket a sorokat küldötte utána:

Visszatérsz már Fiam! az árva Honnyunkba,
  Látni fogod ottan Lánczon szabadságunk'
Ama' tíz elpártolt mirigy gyilkosunkba',
  Kiken bár tölthetnénk egyszer bosszúságunk.
Annyi otsmány kigyót ki vérünkön hízni
  Igyekezett, s a' kikről Verbőcz Törvényt nem írt,
Komiszárságokban azért mertek bízni,
  Hogy kipréselhessék csontjainkból a' zsírt.

Irtózván ezektől, Apád eltávoza,
Hogy ne lásson büszke kegyelmes Barmokat
Csalni. József császárt, ki minket áldoza,
'S el tiprani nálok igazbb Magyarokat.
Magyar Menyetskéket fogsz látni Búbokba,
Korcsosult Hazánknak Franczia majmait,
A kik rút festéket kennek orczájokba,
Hosszú nadrágban is Bétsnek Magzatjait.
Majd fognak kérdezni: Mit láttál utadba?
Mond: láttam, Uraim! a' mi nálunk hibáz,
Téged, szent Szabadság! igaz fent álltadba,
Kire sok hív Polgár serénységgel vigyáz.
Nagy becsben vagyon ott Haza szeretete,
A' régi szokások bontatlan tartatnak
Meg őszült Törvények kies eredete,
'S A' Polgár vagyonja nem háborgattatnak.
De talám történik kurucz Magyarokra
Hogy még botolhatol, ámbár meg ritkultak,
Igaz köszöntésem terjeszszed azokra,
A' kik Hazájoktól még el nem pártoltak.
Mondd: él még az Atyám Trieszt Várossába,
Azon vidámító tellyes reménységgel,
Hogy a' rég Szabadság fel virrad Honnyába,
S vérét fel áldozná kedvéért készséggel.
Vajha mi is, úgymond, midőn meg ölele
Méllységes álmunkból egyszer felébrednénk,
(Azomba könyekkel a' szeme meg tele)
'S Szabad Országokkal hírről vetekednénk.
Add Uram Istenem! hajdani sorsába
Visszatérni lássam Scityai Nyájomat,
'S én is fáradhassak szabadulásába. —
Ezzel fejezte bé tőle válásomat.

Így ír, mielőtt még József rendeleteit visszavonta volna. Annál viharosabban tör ki hazafias érzelme, midőn József halálával Lipót országgyűlést igért a magyar követeknek:

Visszatért Hazánknak ditső szabadsága,
Commissár' nem poczkáz már a' Nemeseken,

Nem mázolja Házink a' számok rabsága,
Nem peng a' mérő Lántz vérrel nyert földeken.
Megtért a Magyarság Németült Honyunkba,
A' Szent koronával vissza jött Törvényünk
József meg vigasztalt szomorúságunkba,
Régi lábra tévén vérrel szerzett fényünk.
Verd meg édes Hazám Tizedes rontóid,
Ne hadd kérlek őket más katlanba főzni,
Köpd ki kebeledből meg bérlett kínzóid,
Mert szabadságodban akartak fertőzni.
Vallyon hogy láthatnád jó Magyar jutalmát
A' Fő Ispányságot olly pribék kezekbe?
Ragadó szíveknek éreztük hatalmát
Melly Magyar bízhatna rút Vezérlésekbe?
Lássák így gyermekink, hogy voltak közöttünk
Kik nem szégyenlették Nemzetjeket rontni
De lássák azt is, hogy rajtok kikötöttünk,
'S Törvényünket, mint ők, más ne merje bontni.
Légyen büntetések, hogy az igaz magyar
Tőlök mint kigyóktól távozzon irtózva
'S hogy akárki vélek társalkodni akar,
Magyar barátságból ki légyen átkozva.[1]

Ez a hangulat hatotta át akkor az egész köz- és a mellőzött főnemességet, mely József halálával örömmel és bizalommal tekintett utódja felé, ki alkotmányos fejedelemnek és a magyar intézmények barátjának igérkezett s kiről tudva volt, hogy az ő tanácsára vonta vissza József rendeleteit. Az országgyűlés kihirdetésével a nemesség egyszerre országintéző politikussá lett, a melyre a rátermettséget még őseitől öröklötte.

Fekete maga is érezte, hogy nagy feladat vár reá, melyhez meg volt a hajlandósága s melynek kivívásához nem hiányzott a derék múlt és a kivételes szellemi tehetség sem, de ezt eddig sem a körülmények, sem a jobb szerencse nem gyámolították. Nem hiába mondta róla Voltaire, hogy ha Angliában születik, akkor nyilteszű politikus, parlamenti szónok lett

[1] Magyar Munkáji, 1. k. 203. és 205. l.

volna belőle. Eddigi működése távol tartotta az ország közügyeitől s inkább ötletei és szenvedélyei kielégítésére fordította idejét, a dinasztiának és fejének szolgálatába nem állott, hogy érte, mint atyja tette, magát feláldozza, de nem is érzett sohasem hajlandóságot iránta. Inkább a haza, a vallás és a nemesi ősi jogok érdekelték. Elégületlenségét, boszússágát sem viselkedésében, sem nyilatkozataiban sohasem palástolta, sőt inkább tüntetőleg kimutatta, úgy hogy a legmagasabb helyen nyilt konspirátor hírébe keveredett.

II. József állami munkásságát, külföldi politikáját, Belgium elvesztését és a nem éppen dicsőségteljes török háborút, mint világlátott politikus, kérlelhetlen szigorral, sőt gúnynyal illette és itélte meg emlékirataiban, míg nagy lelkesedéssel fordult a Francziaországból hozzánk is elható forradalmi eszmék felé. Politikai munkásságának megkezdésével tiz évig hiába várt s ha tett is valamit a Hompesch-féle mozgalomban, azzal nem igen kérkedhetett s ez időben Poroszország felé érzett hajlandóságát, elvtársaival együtt, inkább rejteni, mint vele hivalkodni kényszerült.

József politikája, államának gépies szervezete semmiféle alkalmat nem nyujtott a gondolkozó és elszomorodó magyar politikusoknak, hogy egyéniségüket kifejtsék.

Fekete pedig kiválóan egyéniség volt.

József halálával a nemzet megszabadult eddigi aggodalmaitól. Utódját, Lipótot a nemeslelkű és szabadelvű fejedelem híre előzte meg. II. József öcscse Montesquieu tanítványa. Mária Krisztina nővérének írja: «Azt hiszem, hogy a végrehajtó a hatalom a királyt illeti, a törvényhozás a népet és képviselőit». Toscanában huszonöt évig a XVIII. század fejedelmeitől eltérően uralkodott. A birtokot szabaddá tette, úgyszintén a kereskedelmi és ipari monopoliumot, a kormányzatot egyszerűsítette, az államadósságot megszüntette, a közoktatást emelte és az állam tekintélyét az egyházzal szemben visszaállította. Alkotmányosan uralkodott. Csakis egy dolog volt, melylyel a magyar sohasem barátkozott meg és

ez Lipót rendőri és detektivrendszere. Ő, ki minden alattvalóját felügyelet alatt tartotta, mindenről, mi országában történt, értesítést kivánt, s még a családi viszonyokról is tudomást szerzett, nem kerülhette el, hogy alattvalói bizonyos félelemmel ne tekintsenek reá.

Miután József január 28-ikán Lipót közbenjárására a rideg monarchiai eszmét feladta, nem érhette meg, hogy az akkor feléje forduló népszerűséget élvezhette volna. Lipót még Bécs felé útaztában márczius 8-ikán megigérte a magyaroknak, hogy megkoronáztatja magát s márczius 29-ikén bocsátotta ki az országgyűlésre szóló meghívókat. A poroszokkal egyezkedvén, a június 10-dike óta működő országgyűlés is hajlott akaratának, mely ragaszkodott III. Károly és Mária Terézia rendelkezéseihez. Szivós kitartásának eredménye, hogy november 15-ikén királylyá koronázták, hogy fia Sándor november 22-ikén nádorrá lőn.

Ámde az országgyűlés viharos hangulata nem engedte, hogy mindehhez simán juthasson. Krisztinával folytatott levelezéséből kiviláglik a király aggodalma, mely a magyar ügyek, az országgyűlés huzavonái és a magyar érzelmű főurak ellenzékieskedése miatt lelkét betöltötte. Ezeket támogatta a poroszokkal való összeköttetés, melynél fogva nyilt szakadást terveztek a Habsburgoktól. Lipót félt a magyar hangulattól és követelésektől, melyek garancziát kivántak arra nézve, hogy a nemesség kiváltságai megújíttassanak, sőt nagyobbíttassanak, félt attól, hogy a magyar nyilt lázadásba tör ki, a mely aztán súlyosbította volna a poroszokkal a kiegyezést, félt attól is, hogy a porosz királynak galicziai törekvései a magyarokat is fölbíztatják, — nem bízott benne, hogy ezeket az állapotokat megszüntesse, — tartott tőle, hogy a népre és a magyar katonaságra is átragad a forradalmi hangulat, — nem számíthatott arra, hogy a pápa az ő részére befolyásolja a magyarokat, mert az ellenfele volt és a porosz királylyal tartott, — aggódott, mert a magyar viszonyok hátráltatták a porosz egyezést, akadályozták római császárrá koronáztatását, s tudta, hogy a magyarok az ő megkerülésével

tanácskoztak a porosz királylyal s félt végül egy inzurrekcziótól is, melyre a magyarok támaszkodhatnának és magyar királylyá koronáztatását is hátráltatják. Aggodalma nem is volt alaptalan, de ügyes diplomacziával, az országgyűlési hangulat ellensúlyozásával lassankint javulnak az állapotok s ő végre október 27-ikén dönthetett koronáztatása érdekében.

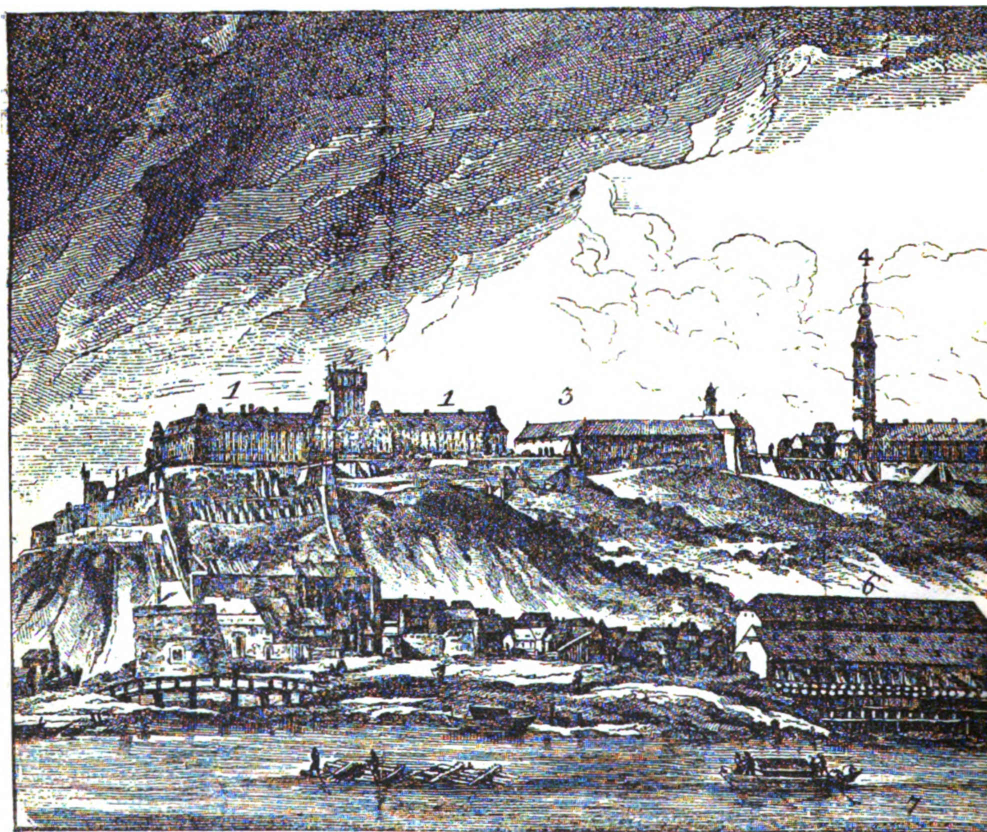
Téves hit azonban, hogy a kilenczvenes évek hangulata II. József uralkodásának valódi birálata. Voltak, még pedig a népen kívül, mely őt imádattal környezte, írók és főnemesek, a kik vagy belátták intézkedéseinek hasznát és jövendő érvényesülését, vagy elismerték jó szándékát, s csakis tanácsosainak gonoszságát itélték el. Ezek közé tartozott később, I. Ferencz alatt, az egész kilenczvenéves ellenzék és igy maga Fekete János is.

II.

Az első öröm, mely a nemzetet József intézkedéseinek eltörlésével érte, a szent korona hazaszállítása Bécsből. Az egész nemzet fölujjongott és minden igaz magyar szívből hálaadó könyörgés tört ki. A költők örömdalokat alkottak. Versek és röpiratok magasztalták a császár elhatározását. A megyék a korona tiszteletére és őrzésére banderiumokat küldtek föl Budára. A városra rég nem látott s Mátyás korára emlékeztető fény és ünnepség derült.

Az országos örömből Zala vármegye is kivette a maga részét. A koronát hozó és őrző megyei banderium élén Fekete Jánost küldi fel Budára.[1] A márczius 15-ikén tartott közgyűlésen olvassák Pestmegye meghívását a koronaőrzésre. A gyűlés egyhangúlag Fekete Jánost választja vezérnek, Althán Mihály Jánost, Festetich Györgyöt és Jánost, Fekete Ferenczet praefectusoknak. Ruházatukat is elrendelte, még pedig világoskék mentét és

[1] Múzeumi kézirattár, Acta et Elaborata, 1790 márczius 15., 16. Protocollum Cottus Szalad.

BUDA II. JÓZ

(Windisch Károly Gottlieb 178

1. A királyi vár, amelyben az egyetem van.
2. A csillagvizsgáló.
3. A hadiszertár.

7. A

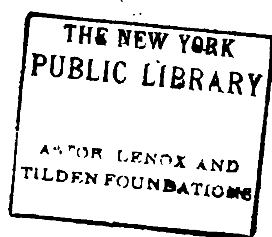

EF KORÁBAN.

ıan megjelent Geographiájából.)

4. Boldogasszony temploma.
5. A Ferenczrendiek zárdája és temploma.
6. A királyi élelmezési hivatal.

)una.

nadrágot, fekete dolmányt, fekete csótárt és fekete tarsolyt arany övvel, paszománttal és gombokkal; kócsagtollal s arany vitézkötéssel ékeskedő kalpagot, melynek tetejéből veres posztó csüng ki; végre fehér köpenyeget. Minden vitéz egy pár pisztolyt és kardot kapott.

Ezt a fölszerelést Fekete János és Festetich János fizette meg.

Az így felkészült zászlóalj még aznap misét hallgatott, a melyen az ambrozianus himnust énekelték. 17-ikén Keszthelyre mentek, hogy ott magukat a fegyverben és a lovaglásban gyakorolják. 18-ikán kivonultak az országgyűlésre kirendelt Greven-huszárok tiszteletére. Itt Festetich János gróf üdvözölte őket. A 19-ikén tartott megyei gyűlésre a huszártisztek is eljöttek, hogy a zászlóalj esküjénél jelen legyenek. Utána ünnepélyes istentiszteletre mentek, mely alatt a templom előtt pár ágyút is elsütöttek. Este a Greven-huszárok feje, Festetich György gróf és neje, Haller Judith asszony, 90 vendégre szóló gazdag magyaros ebédet adott. A következő napokon útra keltek és június 8-ikán állottak őrt a koronánál.

SZALA Vármegyea Korona
őrző Nemes Vérségbeli Vitéz

40. ZALAMEGYEI KORONAŐRZŐ VITÉZ.

A vitéz banderiumot Horvát Ádám «Útra kisérő síp» czímén dalolja meg.

A korona tiszteletén kivül főleg az országgyűlés tartotta lázban az embereket.

Pest és Buda rendkívül megélénkült.

Buda régi szépsége már jó ideje aláhanyatlott. Az idegen utazó, a ki azért látogatta meg, hogy építkezését megbámulja, alaposan csalódott. Ősrégi épületei már nem stilszerűek és e tekintetben Bécs, Nürnberg, Mainz, Strassburg vagy Pozsony fölülhaladták. Míg Buda régi várával és szép környékével sok nézőt lebilincsel, addig Pest homokos utczáival és kevés sétaterével éppen nem vonzó jellegű város. Kényelem szempontjából csak a «Hét elektor» és a «Korona» szálló felelt meg a kivánalmaknak, melyek most hemzsegtek a vendégektől. Volt elég jól berendezett, fából épült szinháza. Az egyedüli Tuschl-kávéház a szórakoztató hely, hová minden idegen el-ellátogat. A két várost hajóhíd köti össze, a melyen ez időben a legtarkább közönség közlekedik.

Nemcsak a megyékből, hanem még Bécsből is sokan eljöttek, hogy a banderiális felvonulások tarka és pompás képét élvezzék. A főurak, a nemesség és a követek jobbára saját palotáikban vagy házaikban szálltak meg vagy egyes főurak vendégszeretetét élvezték.

A magyar ruha divata egy csapásra megváltoztatta a város mozgalmas képét. Az idegen, franczia ruházat az üldözet tárgya és viselete a hazafiatlanság gyanúját ébreszti. Az 1790-ik évi farsangon mind a férfiaknál, mind a nőknél a magyar ruha az uralkodó, s bár néhol maskarának nézik, végre mégis kivívja jogait. Gyakori, sőt általános a magyar szó, melylyel csakis a latin egyenrangú. A német szót tüntetőleg kerülik s mikor az országgyűlés maga is a magyart fogadja el tárgyalási nyelvül, szinte üldözik.

E külsőségeken kívül az igazi magyar érzés és a nemzet fensége szólal meg, nem pillanatnyi szalmalángszerű lelkesedéssel, hanem diadalmas harczra készen.

A rohamosan és megyeszerte lázadásszerüen fejlődő reakczió,

41. KORONAŐRZŐ SEREG BEVONULÁSA A FŐVÁROSBA.

mely az 1780 előtti állapotokra áhítozott, a franczia eszméktől felbuzdulva, az országot, annak nemzeti intézményeit még a dinasztiával és a maradiakkal szemben is ujjá teremteni, «új hazát teremteni» akart. Tudjuk, hogy a megyék feliratai részint a nemzeti történettől, részint rousseaui eszméktől áthatva, parancsolólag kivánják a javítást. Bihar, Mármaros, Csongrád, Csanád, Békés, Kishont ismeretes feliratain kívül a megyei ellenzék a jozefinus eszmék eltörlésére törekszik. Emlékezetes, hogy II. József utolsó királyi leirata, mely magyar nyelven is volt írva, sok helyütt ellenkezést szült. Gömörmegye gyülésén Máriássy József,[1] a későbbi ellenzék egy jeles tagja, kijelentette, hogy Józsefnek «a német birodalmi császárnak, a ki nem magyar király, mert nem esküdött meg, mert a koronát a múzeumba tette s mivel nádor nincsen», mivel az «új és idegen törvény hírük és akaratuk ellen iratik», mivel «tulajdon hazánkban idegenebbek vagyunk az idegeneknél, sőt rabok vagyunk, rabok vagy megholtak», «a hadi adót nem szavazzák meg, noha a királyi leirat magyarul is szól, noha országgyülést igérnek». Ugyanakkor Chászár András[2] egyenesen kimondja: «A mi a magyar nyelvet nézi: Ha minden törvényt háborító újjítás sérelem, sérelem az is, hogy ezen irás magyar irás és mivel magyar irás, szokásbontás; sérelem, mert mellette van az úgy neveztetni kivánkodó monarchiai német nyelv is, sérelem az is, hogy az aláirást német viszi: a megvetett magyar meg nem érdemlette. Külömben az egész csak kelepcze, csalétek, hogy a magyar ismét horogra kerüljön.»

Ilyen túlzó hangulat uralkodott általánosan s ennek kifejezője az országgyülés mindaddig, míg a bécsi kormány a reichenbachi szerződéssel és az illir gyüléssel sarokba nem szorítja az ellenzéket. A számos s még mindig nem elég számban ismeretes röpirat mind az ország javítását, a dinasztia engedé-

[1] Múzeumi kézirattár, Fol. Lat. 3190. Dictio Pauli Josephi Máriássy in Congr. Cottus Gömör.

[2] U. ott, Dictio D. Andreae Chászár.

kenységét, a bécsi kormány kijátszását, a magyar nemzeti érzületet hangoztatja és a nyelv diadaláért küzd. S nemcsak a férfiak mozogtak, még az ifjúság is, sőt a magyar anyák is megmozdultak, hogy az országgyűlést megnyerjék és hogy a polgári igazgatáshoz jussuk legyen.[1]

42. MAGYAR ÚRI VISELET 1792-BEN.

Az egész ország lázba jött. A státusok és a megyék elégületlensége, a poroszok pénze is hozzájárult, hogy az ország forrongással készült az országgyűlésre. A Habsburgoktól való

[1] Múz. kézirattár, Fol. Lat. 669.

elszakadást, az örökösödés megszűnését, szabad királyválasztást és függetlenséget hangoztattak kezdetben, míg végre ügyes és békés úton, ha nem is minden, de sok vitális kivánság teljesült. A megyék szívesen látják a József alatt nem szolgált főurakat, vagy azokat, a kik alatta udvari, közigazgatási vagy katonai méltóságtól önként megváltak. Így szolgált Fekete György kegyvesztettsége és János mellőztetése hazafias érdemül. Az országgyűlés hírére Aradmegye sietett őt követül megnyerni, noha Zalamegye is erre törekedett, a hol már a megyei felirat szerkesztésében tevékenyen részt vett.[1] 1790 május 15-ikén Aradmegye illusztris küldöttsége őt bízta meg képviseletével. Ezért a gróf a megyének 500 frt banderiális kiadását megfizette. Ő volt a megye legnagyobb és atyja révén is leghatalmasabb birtokosa: Arad városa igen sokat köszönt Györgynek közművelődési és gazdasági fejlődéseért. Jánosnak független gondolkozása, még mindig elég szilárd alapon álló gazdagsága, nagy világtapasztalata előnyére szolgált, sőt ama körülménynél fogva, hogy udvarnak semmitsem köszönt és az udvari politikának tekintélyes ellenlábasa, a mostani forradalmi hangulatban éppen rátermett ember, a ki az országgyűlésen tudásával és szavával a magyarság ügyét előmozdíthatja.[2]

Fekete, mint követ, az alsó táblához szegődött. Hazai okiratokkal nem bizonyítható, hogy ezzel egyúttal grófi rangjáról lemondott volna, mint azt Barkó generális Bécsbe jelentette. Örvendett, hogy a követi megbízást megkapta, s mivel semmiféle hivatalt, sem főispánságot, sem mást nem viselt, tehát egyenesen a megyei utasításokra támaszkodhatott, mint olyanokra, melyek működését helyeslik és támogatják. Különben ugyanazon táblán foglaltak vele együtt helyet: Illésházy István gróf, Vécsey báró és Podmaniczky József báró és a felső táblánál vele egynézetüek voltak az Orczyakon kívül a Benyovszkyak, Széchényiek, Danielek, Forgácsok és mások is.

1 Múzeumi kézirattár, Acta et Elaborata. Protocollum Cottus Szaladiensis.
2 Arad vármegye ltára, 1790. 8. 161. — 1790 10. 211. — 1790. 11. 2. — 1790. 16. 10.

Bármennyire is csalódott a várt általános lelkesedésben, a papság óriási és szerinte áldatlan befolyásában, a pártot és elvet nem tekintő főurak viselkedésében, mégis örömmel látja azt a részleges szabadság-törekvést is, melyet pártja: a tiszáninneni és tiszántúli köznemesség, a kálvinisták magyar tömege, az ellenzéki megyék egy része képviselt és ebben látja a jobb jövendőnek kedvezőbb előhirnökét.

Később maga is belátja, hogy Lipót alatt sokat, de az akkori viszonyok miatt mindent elérni nem lehetett.[1] Belátja, hogy az exaltált elemek nem küzdhettek győzelmesen a klérus és a királyi hatalom ellen.

A diétán folytatott szerepe rövid és érdekes. A Naponkénti Jegyzetek, Keresztesi naplója, a lapok tudósításai, saját feljegyzései és versei csak töredékes képét nyujtják részletes működésének. Valószínű, hogy valamint többször volt megbízva kiküldetéssel, úgy többször hozzá is szólt az ügyekhez és ekkor oly keményen és kitartóan ostorozza a papságot, a maradiakat és az udvart, hogy az «aradi Mirabeau», mint őt nevezik, az udvartól nem kedvelve és a papságtól gyűlölve, a későbbi országgyűléseket nem kereste fel többé.

Megyéje és barátai azonban nem csalódtak benne. Egyik énekében[2] emléket állít annak a baráti körnek, melyhez tartozott s mely vele működött:

Énekimből, mondám, egyet ajánlani
Kivántam a' Jóknak mellyekről szóllani

[1] Petites Reflexions, LXIV. fej.

[2] Az orleáni szűz, XXI. ének. Elöljáró Ének. Az itt megénekeltek közül Fáy Ágost abaújmegyei vicispán, Fáy István szabolcsi követ, Fáy Pál tornai követ, Fáy Barnabás táblai biró, Horváth Pál ungmegyei első vicispán, Máriássy István második vicispán, Aczél István Personalis itélő mester, Jezerniczky Károly királyi tanácsos, nyitrai követ, Széchényi Ferencz, István apja, Prinyi Imre váczi püspök, Batthyány József esztergomi érsek, Orczy József békési követ, Pásztori Sándor, Kazinczy szerint «a törvények szabatos formulázója,» Tihanyi Tamás alországbiró, Somsich Lázár Zala követe, királyi tanácsos, Pálfi György, Abafi Ferencz árvamegyei táblabiró és követ, Rakovszky István liptói első vicispán, Skerlecz Ádám horvát követ, Batthyány Ferencz főrend, Podmaniczky József helytartó tanácsos, Heves követe volt.

Nagyobb számok miatt külön nem lehetett,
Mert annyi ditső név ide nem férhetett.
Fáy, 's Horvát Palkok, Gömörnek Pistája,
Aczél remek tolla, Jezerniczki szája,
Igaz Magyar szivvel esze Szétsényinek,
Józan viselése szép Püspök Prinyinek,
'S még némelly Követek, Mágnások nevei,
Kik Magyar Hazának maradtak hivei,
Jezsuita nevet hordó Battyánival,
Szemes Orczy Jóska, tudós Pásztorival,
Tihanyi meggondolt elmés restellése,
Somsitsnak venája, Pálfi kikelése,
Gúnyoló vágási próbált Abafinak,
Torban ritka lelke bajszos Rakovszkinak,
Horvátságán kívül Skerlecz józansága,
Battyáni Ferencznek délczes bátorsága,
Ezopus termetű Kis Podmanitzkivel,
'S Forgáts tisztán látó bantsa szemeivel,
Szintúgy érdemelnék, hogy csekély versembe
Idvezeljem őket, valamint szivembe:
Azért víg Énekem áldozatul vegyék,
'S Azokis neveket bátran ide tegyék,
Bár ki nem írhattam, kik Honnyunk ügyébe
Igazak maradtak, 's vélt építésébe
Boldogulásának velünk munkálkodtak,
'S a' járt útról soha fére nem vonodtak...
Igazaknak tehát éljen példás nyája!
'S szégyentől piruljon kortsok állorczája!
Hazánknak az Isten adjon több ollyakat,
Mint kiknek jó hire verseimben akatt!
De még azokkalis lehet elégedni,
Kiket nem lehetett ajánlásba szedni;
Mert ha meg tsökkentis száma Magyaroknak,
Vagyon még magvából ketses polgároknak.

Ide tartozik a már egyebütt is megénekelt Bezerédy Ignácz, Tolna követje, kit

... méltán Ország Gyülésében
Csudálhatták rendes magaviseltében,

S nyájas tréfálását nevették pajtási,
Senkit meg nem bántván elmés gunyolási,
'S midőn más hirt vadász hangzó lármázással,
Tündöklik ő kevés, de fontos szólással...[1]

és végezetül

Spisitssel, Benyovszky, két érdemes Pajtás
Kitettek magokért, ugymint akárki más
Azon országunknak hires gyülésébe,
Mellyben némely követ, megcsökkent fényébe;
Velünk együtt ökis vitattak józan észt
'S A' szent képzelésnek kivánván tenni fészt,
Szint azért szegények estek vádolásba,
Hamis kémleléstől eredt motskolásba:
Megőrzötte mégis az ártatlanságok,
'S ő hozzájok, Joknak nem szünt barátságok.[2]

Ehhez a kis körhöz soroljuk Sztáray Mihály követhelyettest, Daniel bárót, a Festetich grófokat, Nagy Sámuelt, Bethlen Lászlót, Gvadányi Józsefet, Madách Sándort, Vay Miklós bárót, a Telekieket, főleg Domokost és Lászlót, kiket Fekete barátaiként tisztelt, a kikkel hol egy táborban, hol becsületes ellenzékben törvényalkotó munkásságot fejtett ki.

III.

Fekete azonban nemcsak régi ismeretségnél, rokonságánál, vagy egyéniségénél fogva ragadta meg hallgatóinak és a nagy közönségnek érdeklődését, hanem nagy tudásával és szónoki erejével is. Politikai szereplése nem maradt nyomtalanul. Az országgyűlésen rendesen megjelent és sokszor panaszkodik, mily lanyha érdeklődés lelkesíti a követeket és a mágnásokat. A gyűlésen kívül magánúton is érintkezett politikus elvbarátaival és sokszor találkozott velük a budai Niczky-kert mellett álló házában.

[1] Orleáni szüz. XX. ének.
[2] U. ott, XIX. ének. Spisits János Zala követe, Benyovszky Mihály, Pozsony követe.

Az első ülés június 10-ikén volt. Az igazi hazafiak gondját nem oszlatta el, hogy a II. József alatt hivatalt viselt államférfiak főszerepet kaptak és Zichy Károly meg Ürményi József lettek elnökökké. Hiába támadtak ellenük, hiába követelték a jozefinusok megbüntetését. A rosz előjelek heves ellenzéket szültek.

Több napra terjedő vitát idézett elő a magyar nyelvnek, mint országgyűlési és hivatalos nyelvnek tárgyalása. Az egybegyült rendek többsége a latin helyett a magyart kivánta, mert «az eddig szokásban volt deák nyelv helyett elfogadni akarták». Ekkor történt Feketének első és sikeres föllépése. Vele együtt Bessenyei Beőthy Imre a hétszemélyes tábla birája, Márkusfalvi Máriássy István gömöri alispán és követ, Vajai Vay József borsodi követ, Vay István szabolcsi követ s a pécsi kerületbeli tudományok fődirektora, Nagyréti Darvas Ferencz hétszemélyes tábla bírája, Domokos Lajos bihari követ, Almásy Ignácz hétszemélyes táblai biró, hevesi követ, Bezerédy Ignácz tolnai követ és udvari tanácsos követelték, hogy a nyelv a Részekben és minden iskolában használtassék. A követelést az országbiró irásba foglalta. A felső táblának szóló izenetet Bernáth József táblabiró, Korniss József országbirájának itélőmestere, Horvátország részéről Bedekovics Ferencz, az egyházi rendből Zsolnai Dávid a veszprémi káptalan követe, a vármegyék részéről Majthényi László honti, Zsibrik Antal győri, Vay József borsodi követek és Fekete János vitték (június 11-ikén) és sürgették.

A felső tábla azt elfogadta s vele eldőlt a magyar nyelv első nagy diadala. Feketének és társainak ezt a sikeres föllépését a költők lelkes viszhangja követte. Péczeli «Az országyűléséhez nyújtott háladó köszöneté»-ben, Verseghy az «Emlékeztető Oszlop»-ban örökítette meg a hazai nyelv bajnokait.

Ugyanekkor engedték meg, hogy a gyűlések nyilvánosak legyenek, hogy az ifjúság a karzaton helyet foglalhasson. Ekkor rendelték el, hogy a korona nyolcz napig közszemlére legyen kitéve.

A hosszan tartó vitákban, melyekben leginkább a tiszai és

III.

EMLÈKESZTETO

O S Z L O P,

AZON

Hazafiak Tiſzteletére, a' kik az Orſzág elótt, Júniusnak 11 dik és 12-dik Napjain 1790, a' Haza-nyelvnek bévétele mellett ſzóllottak.

„ FOGD hamar a' tollat, 's írd eggy Oſzlopra
„ nevenként,
„ A' kik ſzívre vevék a' haza-nyelvnek ügyét.
„ DARVAS *) az Oſzlopnak tetején tündök-
„ ljön: az égig
„ Nyúltt márvány Ennek tiſzteletére kevés. –
„ Há-

---

*) Helytartói Tanátsos Nagy-réti DARVAS FERENTZ Úr, Peſth Vármegye eggyik követje. –– Beſſenyői BÓTHY IMRE Úr, a' Hét-ſzemélyi Itélő Szék Bírája Bihar Vármegyei követ. –

VERSEGHY FERENCZ »EMLÉKEZTETŐ OSZLOP«-A.

„ Háromſzor ſzóllott, 's háromſzor győz vala
„ ſzívet,
„ Mert magyarúl ſzóllott a' Magyar OSZEK
„ előtt.
„ Oh! láttam lelkét anya-nyelvén nyögve le-
„ begni!
„ 'S a' mi azokba kivált bé-hata, lelke vala.
„ Ird-fel odább BÓTHYt, FEKETÉt, MÁ-
„ RJÁSSYt: az illyen
„ Nagy-lelkü Neveket gyermeki rendbe ſe
„ ſzedd
„ Két VAYt, és BALOGot, DOMOKOSt, 's
„ ALMÁSSYt-is írd-fel,
„ Kik-

---

vet. -- Gróf Galanthai FEKETE Generális és Aradi követ, -- Márkusfalvi MARJASI ISTVÁN Úr Gömör Várm. követje 's Vice Ispánja. -- Helytartói Tanátsos Vajai VAY JÓZSEF Úr Borſodi követ. -- Pétsi kerületbeli Tudományok Fő-Direćtora Vajai VAY ISTVÁN Úr Zabóltsi követ. -- Hétſzemélyi Itélő Szék Bírája Otsai BALOG PÉTER Úr Nógradi követ. -- DOMOKOS LAJOS Bihari követ. -- ALMÁSSY IGNÁTZ a' Hétſzemélyi Itélő Szék Bírája és Heves Várm. követje.

dunántúli követek, azonkívül a nemzetiségek követei vettek részt, Fekete is hozzájárult, hogy a nemzet régi óhaját döntésre vigye. Szónoklataiban a nemzeti vágyak s a külföld példája foglalta el a legnagyobb helyet.

43. GRÓF KÁROLYI ANTAL.

Ezóta a tiszai követek circulusaiban ő vitte többször a vezérszerepet. Minden egyes fölszólalásakor feléje, «az nagy és a mostani gyülésen megbetsülhetlen magyar» felé fordult a hall-

gatók, a közönség és a lapok figyelme. Részén voltak a magyarság, annak sokszor tulzó politikusai és a kálvinisták. Exponált helyzetét, melyet mint katona, mint volt udvaroncz, mint külföldi tapasztalatokban gazdag főúr s mint igaz magyar érzelmű demagóg foglalt el, a főúri és papi konzervativ párt ellene indított paskvillus-háború világítja meg.

Megszólamlása és egyénisége megnyerte tehát a circulusok és az alsó tábla tetszését s ettől fogva, minden nevezetesebb küldetésben vagy egyéb politikai akczióban ott találjuk.

Nagy szerepe jutott a «hazafias eskü» kérdésénél is, melyet az egyházi rend nagy része megtagadott és a «hitlevél» szerkesztésénél is, melyet hosszadalmas huzavona és elkeseredett ellenzékieskedés késleltetett.

Míg a magyar nyelv egyesítette a pártokat, addig az «eskü» ismét szétszaggatta. A követek függetlenségének megőrzése végett már előbb megállapították a hazafias esküt. Megfogadták, hogy minden erővel a sarkalatos országos jogok fenntartására törekszenek, azt teszik, a mi a nemzetnek tartós boldogságára vezet, szem előtt tartják a nép további megadóztatását is, és sehogysem egyeznek a birodalom kiváltságai- és szabadságainak csökkentésébe. Oly törvényeket fognak hozni, melyekkel az eredettől fogva szabad és független országnak jogát és felségét fenntartják és öregbítik. Megigérik, hogy a rendek tudta és beleegyezése nélkül nem fogadnak el tisztet, méltóságot, kegyet vagy ajándékot.

Az eskü letevése iránt hosszas vita indult meg. Piller czímzetes püspök az esküt kivánta. Mellette volt Károlyi Antal gróf, a ki a püspököket is rá akarta venni. Föl nem foghatta, hogy mért irtóznak a szentségtől. Mellette foglalt állást Almásy Pál aradi főispán és a követek egyeteme. Forgács Miklós nem akart esküdni, mivel már a vármegyén megtette, az egri püspök is mentegette magát, így gondolkozott Erdődy gróf horvát bán is.

Midőn Forgács és Jezerniczky a mellett kardoskodtak, hogy eskü nélkül is jó hazafiak voltak s azt már többször be is bizo-

nyitották, akkor Fekete kijelenté: «Az igaz, hogy magokra bíztuk, hogyha tetszik, esküdjenek és sokan vannak, a kik csak ezen alkalmatosságra várakoztak, én ugyan nem mondom, hogy a kik meg nem esküdtek, rosszabb hazafiak volnának, de a mellett jó volna kérni azokat, hogy ha a diploma csinálásban részesek akarnak lenni, kedves dolgot cselekednének az esküvéssel. Jó volna azért deputatio által ezt a tekintetes felső táblának megjelenteni.» Ez a deputáczió küldés nagy lármára adott okot, és voltak, mint Zsolnay Dávid veszprémi kanonok és társai, a kik azzal akarták a dolgot elhalasztani, hogy felszólaltak, miért van Pestmegyének három követe és ezek közül miért protestáns kettő.

A pro és contra harcz között a hitlevél szerkesztése késlekedett s a hosszas ellenzékies disputáknak, Fekete vetett véget, mondván: «Elvégzettük vala tegnap (június 18-ikán) közönségesen magunknak, hogy már minden apróságos dolgok folytatását elhagyván, ama nagy munkának, a diplomának készíttéséhez kezdünk és a drága időt nagyobb foglalatosságokra fordítván, a mi öszvegyülésünknek czélját vittetjük. Ha ilyetén apró vetélkedéseket elevenítünk fel, melyek miatt egy hétig nem foghatunk nagyobb dolgokhoz, mert ugyanis a szokás ellen levő Pest vármegyei követek majd azt fogják mondani, hogy ha közülök egyiknek ki kellett is a gyülésből menni, menjenek ki azon pap urak is, kik csak titularis káptalan papok, mivel ezek itt törvényünk, nemcsak csupán szokásunk ellen ülnek; azért jobbnak látom, hogy az ilyen apróságos kérdéseknek vessünk véget.»

Végre is újjfelmutatással esküdtek. Az esküvésben részt vett a négy czímzetes püspök is; nem esküdött Erdődy gróf, Forgács Miklós és a püspökök, kikről Keresztesi mondja: «ezek csodálatos hitformával esküdtek a pápa hűségére, mely ellenkezik ezen hazai hitformájával».

Ezóta kezdődik Feketének majd nyilt, majd alattomos megtámadtatása. Ő maga sem kimélte ellenfeleit, sőt a tárgyalások alatt csipkedő epigrammákkal boszantotta, mire rövid idő alatt

a paskvillusoknak egész áradata támadta őt, melyben kívűle apját is gyűlöletes módon sárba hurczolni iparkodtak, mert beszédének — mint a Magyar Kurir jól megrostált tudósítása mondja, — meg volt a maga hatása: «Ekkor csak elbámulának mind a papok, mind mások és a papok is csendesebb hangon kezdvén beszélni, a dolog ennyiben marada». Vagy mint Keresztesi mondja: «Melyet hallván, sokan kezdének irigykedni generális gróf Fekete Jánosra». Szavával azonban vége lett a huzavonának, úgy hogy a diploma elkészítésének, melyben maga is részt vett, útját egyengette.

Következő nap (június 19-ikén) a kerületi ülések hozzáfogtak a hitlevél készítéséhez.[1] A tiszaiak és a dunaiak az arany bulla 31. pontját akarják fölujítani. A tiszaiak a nemesi és vallásszabadság megerősítését követelték. Hirdették, hogy a Habsburg ház örökösödése megszakadt s állíttassék vissza a szabad választás és Magyarország függetlensége erősíttessék meg. A dunai kerületek főleg a nemesi kiváltságoknak még nagyobb megerősítését hangoztatták. Ezen főpontokban, melyektől az udvar fázott, sok személyeskedésre és pártoskodásra nyílott alkalom s mivel általánosan elismert vezér nem volt, a ki tapintattal vagy divináczióval vezette volna őket, a katholikusok és protestánsok. a főrendek és a nemesség hosszú ideig elkeseredetten néztek farkasszemet.

A mérkőzés június 25-ikétől erős forradalmi hangulatba csapott át.

Az antidinasztikus hangulat szítói jobbára Fekete körül csoportosultak. Ezek egyuttal a vallásszabadság és a szabad gondolkodás hivei. A papság hatalmának korlátozását, a magyar nemzeti hadsereget, a magyar tisztek igazságos előmenetelét

[1] Múz. kézirattár: Diarium Comitiorum. — Projectum Diplomatis per neo coronando Regni Hungariae inscribendi per Deputationem Cis Danubii. — Planum Diplomatis Regni per Deputationem Circulorum Cis et Transtybiscanorum elaborata. Opinio et aliqua opinio. — Novum Projectum Diplomatici nec non articuli antecoronationis. — Projectum Diplomatis per Circulos Tybiscanorum modificatum.

követelik. Egyúttal kivánják, hogy mindezekről a királyhoz küldendő diplomában kellő és nyomatékos kifejezést adjanak. Ettől a hangtól Bécsben és a Magyarországban elhelyezett osztrák katonaság legjobban irtózott.. Barkó generális június 20-ikán[1] azt jelenti Bécsbe, hogy Fekete generális magaviselete gyanus. Titkos összejöveteleket tart házánál, a katonaruhát megvetve banderialis ruhában jár-kel, nemzeti jelvényeket tűz mellére és tüntetve hirdeti magyarságát. Ezért Pálffy Lipót őt és elvtársait magánál sem fogadta. Jelenti, hogy a Bécsbe utazó Feketét kisérjék figyelmmel. Június 26-ikán a magyar földön szállásoló tábornokok rendeleteket kapnak, hogy a katonaságot szólítsák föl a hűségeskű letevésére.

A vallásos kérdésekben is hevesen kikelt a diplomát hátráltató papság ellen. Midőn elvtársai: Jezerniczky, Máriássy, Kárász István előtt gyanussá vált, hogy a főpapság már most kilincsel Lipótnál, midőn a linczi és bécsi béke beczikkelyezéséről volt szó, az egyházi rend ellentmondott, Fekete hevesen odavágott neki, hogy «ezt is utána kell tenni: hanem a conventiculumokban vellicáltak a papok». De tovább is ment (június 25-ikén), midőn a kitartó és egységes ellenkezés meg akarta hiúsítani azt a törekvést, hogy a protestáns vallásügyek orvoslása is belekerüljön a diplomába, Fekete János mint a tiszai megyék képviselője hevesen kikelt a «fekete ruhás emberek» ellen. «Hogyha az Isten a vallásban való különböző értelmeket nem tudná s akarná szenvedni, nem volna arra szüksége, hogy az erőszakot a fekete ruhás emberekre bizza.» Zabráczky egri kanonok protestálása ellen pedig hozzáveti: «Én azt akarnám, hogy mind a három vallás annyira volna egyesülve és összezavarodva, hogy az ördög se tudná, melyik közül ragadjon el valakit.»

Természetes, hogy ilyen erős ellentállás és elméskedés a papságnak és pártjának nem vívta ki köztetszését és hogy a paskvil-

[1] Hadi levéltár, G. 5978. Fasc. 44. 365.

lusok napról napra szaporodtak. Hogyha csak egynehányat olvasunk, eléggé megvilágítják a helyzetet és a harczias hangulatot.

Ilyen az «In Comitem Fekete» czímű röpiratai:

Tu pice, Tu Stygiis, Tu Fekete nigrior undis
Triste tenebrarum nomen et omen habes.
Quod si forma Tui nigra tantum Corporis esset,
Forte aliquis posset candor inesse Tibi.
Sed si verba librem Tua, debes dicere quod sit
Corpore sub nigro mens Tibi nigra magis.
Interne externeque Niger, Turpissime cum sis
Quae potes hos inter fronte sedere viros.
Vitasti Tabulam Procerum, quia Fekete nosti
Quod tantam Ecclypsim non ferat ille locus.
Vendere vis Comitis titulum: hoc bene, vende quod emit
Ante, Tuus Patriae proditionis Pater.
Tu quoque, ut observo, si posses vendere velles,
Tumque Fide Patriam, cum Patriaque Fidem.
Te rogo, vade Domum: obfuscas aliunde Diaetam.
Non opushic Nigris: te rogo vade Donrun.
Hic si haerere cupis, rogo Te ne plura loquaris
Sic tibi, sic Patriae consuluisse potes.

A nyers hangú támadás ellen sokan kikeltek és azt hitték, hogy a híres pater Hannulik, «Horatius versenytársa,» «az akkor élő lirikusok fejedelme» volna a szerzője, mig később kisült, hogy egy Pethő nevű pap írta.

A támadás nem maradt viszonzás nélkül s kivált a protestánsok mind magyar, mind deák versekkel védelmezték a grófot.

Ilyen a viszonzásul írt, de szintén becsmérlő hangú vers az «In Poëtam Nigrum imitative» czímmel.

Tu Pecus Arcadiae, Tu Momi indigna propago!
Triste Medunium, qui caput osque geris.

Hasonló tartalmúak az «Antidotum contra Toxicosum rabiem Canis, Cti Fekete insultantis,» a «Pro Comite Fekete,» a «Responsio ad Pasquillum contra Comitem Fekete«, a «Comes Fekete loquitur ad nigram Cohortem» czímű versek. Mátyási, a ki a

Fekete kegyét kereső Csokonay Mihálynak úgy jellemzi a grófot, hogy «Fekete nevű Fejér Elme, Setét Társaságú Világos Lélek,» legott fölvette az odadobott keztyűt és erősen visszavágott:

Urak! veszett kutya jár a dietában,
Ki tán Cliniusnak termett világában,
Mert láttatik birni emberi elmével:
Mégis az emberrel nem marad békével;
Ime hogy először a maráshoz foga,
Gróf Fekete urban akadott meg foga.
Ugy látszik idegen Nemzetbeli agyar
Mert dühösen sem bánt jó embert a magyar,
Ugy látszik valami Belső Rendből való
Mert ugatásában nints sem ész, sem való.
Múzsám! míg nem késő, füleld le az ebet,
'S kötözd-be szőrivel a tőle vett sebet.
Az eb Deák, de tám a' Magyar okosság
A' Deák eb marás ellen is orvosság...

Így szidták, marták egymást végtelen szidalmakkal, Feketén kívül Balog Pétert, Kárász Istvánt, Batthyány primást, Bezerédyt, Beőthyt, Abaffit, Majthényit, Almásyt, Szilyt, Illésházyt, Hollósyt, Berzeviczy Andrást, Jezerniczkyt, Biletzkyt, Erdődy Jánost, Forgács Miklóst, Szentimrei Pált, «kinél a szamár okosabb», a «Márdokeus képű» Pálffy Lipótot, a personalist, a zavarosfejű Vay Józsefet és másokat. A paskvillus háború nem kimélt senkit, a ki csak fölszólalt, szavazott vagy hivatalt viselt.

Feketének is vannak versei, melyekből harczközti hangulatát és akaratát egyenesen kitárja. Folyt a küzdelem a tárgyalási teremben, a circulusokban, otthon, a szinházban mindenfelé versben, szóban, tettekben s a levegő tele volt robbanó eszmékkel, melyeket tíz hosszú és kínos esztendő halmozott föl.

A diploma kérdése hónapokig húzódott. Fekete jobbára a papságot okolja, mely a vallásszabadság ügyében heves ellentállást folytatott. Ez ellen szól verse: «Azon ország ülésére a' mellyben Sz... Püspök, 's M... B... a Budáról küldendő Egyezést hátráltatták»:

... Jaj tenéked magyar! hová térsz dolgodba?
Gátol a' Pap, nem lát'd? ditső szándékodba.
Belgát is ő rontja, 's hogy gántsot míveljen,
Rá viszi, királyra, hogy táborba keljen.
Téged is társival jégre kivánt vinni,
Belátván hogy néki nem akartál hinni,
Hogy talpra ne állhass, gátolni igyekszik.
Tipord el a kigyót, kebeledben fekszik.
Hódolj királyodhoz, egyezz véle frigyre,
Úgy talán ráköphetsz a subás mirigyre.

Míg a közös gyűlések a diplomáért és ellene harczoltak, addig más ügyek is foglalkoztatták a kerületi üléseket. A tiszai circulusokban döntötte el Fekete, hogy a jászkún és hajdú városok recipiáltassanak, itt,[1] hogy a törökkel kötendő béke tárgyalásaihoz magyar követek is küldessenek és követeli, hogy a királyt az országgyűlés szándékáról értesítsék.

Ez alkalommal írja «Azon Ország Üléséről, a' mellyben a külső Udvarokhoz küldendő követek választattak (1790)» verset, melyben régi hibákat vet a nemzet szemére:

Rendes dolog történt kettős ülésébe,
Ország rendjeinek egyben gyűlésébe.
Fele sem volt jelen jelesb követeknek,
Mégis erőszakkal tartják egészeknek.
A' leg bolondabbnak fordul tanátsára,
Hazánk eddig tartott leg okosb Polgára,
'S Hogy ne józanuljon egyesült úton jár
A' legjobb Hazafi 's a' legnagyobb szamár ...[2]

Lipót e fontos és egyúttal jogos kérdésben a kanczelláriához fordul, melynek helybenhagyása a követség kijelölésére hajlandó. Látva az erős ellenzéki hangulatot, levelében kifejti, hogy ő ragaszkodik az alkotmányhoz és a «pragmatica sanctió»-hoz, mivel ezek a jövőnek biztosítékai. Midőn a papság e válaszszal is elégedetlen, ugyancsak Fekete támadja meg:[3]

[1] Múzeumi kézirattár, Acta és Diarium Comitiorum.
[2] Magyar Munkáji, 1. k. 12. l.
[3] U. ott, 1. k. 16. l.

Király 's Ország ellen a' Papság felzördül,
Fél az egyezéssel, hogy a pénz elgördül.
Tovább is homályban kivánván halászni,
A' világosságot fel nem hagyja mászni.
'S Erővel gátolja, hogy a' szent Békesség
Ne térhessen hozzánk a' jámbor egyesség.
Jaj mire jut, úgymond, az egy boldogító,
Minket régtől fogva egyre gazdagító,
Hazánkkal támadott régi Pápistaság,
Istók' fegyverével nyertt lelki tisztaság?
Fene gyászba dűlne fénylő ditsőssége,
Ha nem büntettetnék azok merészsége.
A' kik Vallásokban rajtunk odább advám,
Pénteken, szombaton sódarral maradván,
Ekkép' eben gubát akarnak tserélni,
'S purgatoriumot pokolra tserélni.

Ide tartozik még a «Gróf Sztáray Mihálynak, midőn az egyedül idvezítő toll hordójává lett» czímű verse is.

Ugyancsak jelentékeny szerepe jutott a Greven-ezredbeli tiszteknek és az országgyűléséhez küldött folyamodásuknak a magyar katonaság és hadsereg igaz követelésének megvédésében.

Ezzel az udvar kegyét örökre elvesztette, sőt valóságos katonai felügyelet alá került és titkos üldözéseknek volt kitéve. Viszonyát ez ügyhez az országos hangulat, katonai tapasztalata és Festetich György gróf alezredeshez érzett régi barátsága magyarázza. Ámde mindezt rovására írták. Mint nyugalmazott generális részt vett minden tüntetésben, a melyben a Greven-ezred tisztei Budán és Pesten részesültek. Köztudomású és azóta is számtalanszor példázott dolog a Greven-huszárok folyamodása az országgyűléshez, hogy a magyar ezredekhez magyar tiszteket nevezzenek ki. Lipót és tábornokai elitélték, hogy a katonaság a politikába avatkozott és az országgyűlés a katonasággal foglalkozott. Tudjuk, hogy a folyamodás aláírói, Festetich György, Laczkovics János és mások megróvattak, sőt fogságot

szenvedtek és e miatt az országgyűlés hevesen tiltakozott. A katonai hatóság tovább ment. Barko generális a Bécsbe küldött jelentésekre azt az egyenes parancsot kapta, hogy a már korábban nyugalomba helyezett tisztek magaviseletét ellenőrizze, kikémlelje és tapasztalatairól újabb jelentést tegyen. Így kerültek Fekete, Orczy József, részint követi, részint katonai minőségüknél fogva mind Pesten, mind Bécsben titkos katonai felügyelet alá.[1] Fekete már korábban részesült ebben a méltatlan eljárásban, mikor banderiális viseletével tüntet s mikor a magyar katonai őrség még a banderialis ruhába öltözött generálisnak is glédába állott. Természetes, hogy Barko a katonai tisztelgésnek ezt a furcsa formáját legott betiltja.[2] A katonai hatóság előtt még nagyobb bűn volt, hogy Fekete, Festetich és Dániel báró nyilvánosan is kifejezik az osztrák ellen táplált megvetésüket és gyűlöletüket, «sőt katonai állásuk ellenére nemzeti kokárdákat viselnek».[3] Azonkívül ugyancsak sok fejtörést okozott neki, hogy Fekete házánál ellenzéki és kálvinista követek, volt katonák: Sztáray Mihály, Luby alispán, Nagy Sámuel, Orczy József és mások gyakran összegyűlnek. Itt a katonai kémkedés tilos gyűléseket szimatolt, melyeken főbenjáró dolgokról tárgyalnak, miért is Barko külön utasítást kapott, melyben meghagyják neki, hogyan kisérje figyelemmel ezeket a gyanús embereket és tudja ki titkaikat olyanoktól, a kik ott megfordulnak.[4]

A hatóság óvatosságát, bár intézkedései igen nyersek voltak, némileg indokolja Feketének szókimondása, II. József végső éveiből kapott rovása és noha a várt forradalom nem ütött ki, az országgyűlés forradalmi hangulatú. A Greven-ezred tisztei megkapták katonai büntetésüket és az országgyűlés a tiltakozásnál egyebet nem tehetett.

Az illir kongresszus összehívása, azaz a nemzetiségek föltüze-

1 Hadi levéltár, 1790. 5. 5978. Fasc. 44. 368. — 1790. G. 5978. Fasc. 44. 168. —

2 U. ott, G. 4681. Fasc. 44. 286. Sess. 52. júl. 3.

3 U. ott, 1790. G. 6422. Fasc. 33. 396. Sess. 71. sept. 11.

4 U. ott.

lése, a poroszországi egyezkedés, mely a magyarokról teljesen megfeledkezett, a magára maradt nemzetet is lehangolta és a forradalmi kedvnek elejét vette. A tárgyalások lanyhábbakká válnak, a hosszú gyülésezés a rendeket kifárasztja. A diploma

44. GRÓF FESTETICH GYÖRGY.

szerkesztése azonban még mindig fönntartja az érdeklődést. De már a király meghivásáról tárgyalnak (augusztus 12-ikén). Sokan, és Fekete is, a diploma végleges elkészítéseig szeretnék halasztani a dolgot,[1] a személynök a szóbeli meghívást ajánlja,

[1] Muzeumi kézirattár, Diarium Comitiorum.

mások az írásbeli meghívást kívánják, de kikötik, hogy a koronázás csak a diploma megszerkesztése után legyen, megint mások azt ajánlják, hogy a vegyes deputáczió már készítse el a diplomát. Fekete és Jezerniczky végre azt követelték, hogy a királyt hívják meg szóval s ha lejön, akkor tárgyaljanak vele személyesen. A küldöttség tényleg (augusztus 17-ikén) megalakult és Korniss József országfőbiró itélő mester, Ürményi János táblai biró, Bedekovics Ferencz, Zabráczky József püspök, Illésházy István gróf trencséni, Szemere László ungi, Jankovics György verőczei követ és Fekete augusztus 20-ikán Bécsbe utaznak.[1]

Azalatt Budán foly a diploma-szerkesztés. Később a visszatérő küldöttségtől megtudják, hogy a király újabb módosításokat kiván, hogy elégedetlen az országgyűlés huzavonáival. Az újabb kerületi tárgyalásokban kiváltak: Széchényi Ferencz, Illésházy, Forgács, a Teleki grófok, Splényi báró, Beöthy Imre, Luby, Rakovszky, Darvas és Fekete. Az ellenzékre azzal is hatnak fölülről, hogy azokat, a kik a poroszokkal érintkeztek, hogy Magyarország alkotmányát illetőleg garancziát nyerjenek, szigorított fölügyelet alatt tartják és a külön gyülekező követek titkait kitudják.

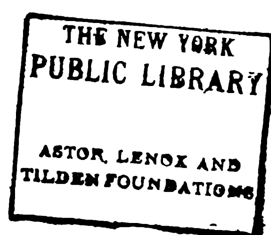
Szeptember 18-ikán Lipót az elébe terjesztett hitlevelet elutasítja, mivel utódait is oly dolgokra akarja kényszeríteni és kötelezni, melyekért ő maga felelősséget nem vállalhat. Ezért az ügy újra megjárja a circulusok tárgyalását. Ekkor Fekete maga terjeszt föl (október 4-ikén)[2] egy diploma-tervezetet, melyet nem fogadnak el.

Miután a vallás, az iskola, a pórok és mások ügyei rendezve voltak, még a megyék és városok bajait kellett volna orvosolni, a mire Fekete követeli, (október 6-ikán) hogy míg ez és egyéb határozatok el nem döltek, az országgyűlés ne oszoljon szét. A perszonális azonban arra törekszik, hogy Lipótnak szeptember 20-iki módosításait fogadják el és készüljenek a koronázásra.

[1] Múzeumi kézirattár, Diarium Comitiornm.
[2] U. ott, Projectum repraesentationis.

II. LIPÓT KIRÁLY.

A többi munka ezentúl már Pozsonyban folyt.[1] A király meghívásában, a koronázási előkészületekben Fekete tevékenyen részt vett. Lipót október 9-ikén már római császár s végre novemberben koronázott magyar király. Az ünnepi formákban, a nádorválasztásban, meghívásban és esküvésben, a király és a nápolyi király köszöntésében, a koronázási emlékpénz átadásában Fekete nagy pompával vett részt.

Ebben az időben érte meg fiának nősülését és cs. kir. kamarássá emelését.

Az országos és a családi ünnepek lezajlásával és némely pörös ügyeinek elvégeztével[2] télire Olaszországba utazott, útjába ejtvén Triesztet, hol huzamosabb ideig mulatott. Itt a Magyar Kurir tanúsága szerint: «Német öltözeteit többnyire elajándékozván, szüntelen magyar forma ruhát és bajuszt visel; úgy, hogy midőn paripáján kilovagol, bámúlással nézik az idegen nemzetek. Nemrégiben egy nagy asztalnál némely Olasz Dámák rövid öltözetét és burtakos bajuszát kezdvén szóval nyirbálni ezen Vezér Urnak, ezt felelé: Hogyha mindjárt az egész asszonyi nemet (melynek mindeddig nem ellensége) elidegeníti is magától, mégis bajuszát és magyar öltözetit többé a Halál sem tétetheti le vele; mert a föld gyomrába is magával fogja vinni.«[3]

IV.

Az 1790/91. évi országgyűlési szereplése nem volt éppen dicstelen. Erős szókimondása, szónoklatának kíméletlensége, mely nem nézett főembert, egyházi rendet vagy udvart, a külföldi államok szemléletéből nyert széles politikai látóköre, fölvilágosodottsága, mely főleg a felekezetek bilincsein iparkodott lazítani, megnyerte a nép és a közmenesség tetszését, de elvesztette a

1 Múzeumi kézirattár, Fol. Lat. 2889. Diaetalia Ürményiana.

2 Aradvármegye levéltára, 1791. 26. 4. — 4. 1. — 4. 4. — 4. 5. — 26. 1. — 12. 82. — 18. 13. — 18. 18. — 21. 5. — 26. 1. — 26. 2. — 26. 9.

3 U. ott, 1791. febr. 22. — 15. sz. 234. l.

főurak, a papság és az udvar kegyét. Ezt akkor is tapasztalhatta, midőn az udvartól kért katonai behivatását mellőzték, sőt kérvényét válaszra sem méltatták.[1] Őt, ki nem személyes indítékokból vetette magát a pártharczba, hanem tisztán a nemzet lelkesedésének és jogos kivánságainak kivánt érvényt szerezni, ez elvei tették fölfelé lehetetlenné.

Lipót halála némiképen újabb lendületet ad szereplésének.

Az 1792-ik évi május 3-ikára Budára hivott országgyűlés külföldi hadi zaj között nyilt meg. Hiába szakitottak az európai udvarok Francziaországgal, a franczia forradalom hatását európaszerte megérezték. Már Lipót szövetséget kötött a mozgalom terjedése ellen és Kaunitz által megleczkézteti a francziákat, de hiába, ezek önérzete és az ujitási láz porba tiport minden fenséget, kivéve a népét és a természetét: a franczia miniszterium 1792 április 20-ikán XVI. Lajos által a törvényhozó gyűlésben háborút indítványoztat Ferencz ellen. És ezzel Bécsben Magyar ország szerepe is el volt határozva, a honnan a Mária Terézia uralkodásának első éveiből ismeretes hizelgő és nyájas hangok kisértik a nemzetet. Az országgyűlés megnyitásakor már a személynök is, Ürményi József[2] Lipót gyors elköltözését siratván, kijelenti, hogy az új király «Hűséggel és Törvénynyel kíván munkálkodni». A királyné június 4-ikén a primás üdvözletére adott válaszában a nemzet szívét nyerte meg: «Kérem jelentse meg nevemben a' statusoknak és rendeknek és az egész magyar nemzetnek, melly nagy kötelességgel fogadom azon különös szeretetet és szives indulatokat, mellyekkel a királyhoz viseltettek. Én ezt a nemzetet mindenkor igen szerettem és örökké fogom szeretni, valamit csak örömére és boldogulására a királynál, az én férjemnél tehetek, azt tiszta szóval és legnagyobb örömmel fogom teljesiteni«.[3] Királyi szavak, melyeket Mária Teréziától

1 Petites reflexions, id. h.

2 Múzeumi kézirattár, fol. Lat. 686. Dictio Exllmi Dni Personalis Josephi Ürményi qua Status et OO. Diaetaliter congregatos occasione inchoatorum Regni Comitiorum die 22. May 1792. salutavit.

3 U. ott, fol. Lat. 686.

s azóta minden királynéjától hallott a magyar. Ámde a női érzelem és szó ritkán döntötte el a nemzetek jobb sorsát s ebben az

45. I. FERENCZ KIRÁLY.

időben égetőbb kérdés volt a monarchia nimbusának megmentése, mint a nemzet jogos kivánalmainak megadása. Minden tervelgetésnél, jobbításnál inkább vérre és pénzre volt szükség,

hogy a franczia szabadságot elfojtsák, hogy a lázadó és királysértő törvényhozó gyűlést elnémítsák.

És ebben a magyar nemzetnek kellett Ausztriát gyámolítani.

Nagy lelkesedéssel gyűlt össze a budai országgyűlés. A lelkesedők között ott találjuk Fekete Jánost is, a ki ezúttal még remélte, hogy régi katonai dicsőségét megujíthatja és a francziák ellen viselt háborúban a jó vitézre és kipróbált katonára szükség leend. Ezúttal Csanádmegye szólította föl, hogy fogadja el a követséget,[1] melyet el is vállalt, megköszönvén Aradmegyének hasonló kérését.[2]

A rövid lélegzetű országgyűlés alatt még a régi harczi kedv villan föl a papság és a kétszinű főurak ellen. A tárgyalás gyorsan haladt czélja felé, melyet Bécsből mozgattak, hogy a hadi adót minél előbb megszerezzék. A király és neje a legnyájasabban környékezték meg a magyarokat, kiknek lovagiasságában ezennel sem csalatkoztak. A király maga is siettette a koronáztatást, a hitlevelet, emberei az adó megszavaztatását. Gyorsan tárgyalták le a magyar nyelv ügyét, melyért ezúttal Teleki József gróf, Széchényi Ferencz gróf és Fekete szereztek kiváló érdemet. Volt része a hitlevél megszerkesztésében is, az illir kanczellaria eltörlése körül és a magyar katonaság érdekében kifejtett mozgalomban. Kevés törvényt hoztak ugyan s fölülről mindent igértek, de keveset tartottak meg.[3]

Fekete tevékenyen részt vett e mozgalmakban, sőt igen sokat költött a reprezentácziójára is. Ott találjuk a nádorispánhoz menő, majd a Bécsben járó, majd a király elé Vörösvárig kivonuló országos követek közt. Résztvett Bécsben, május 26-ikán az udvari ebéden, hol megjelenése és kiváló műveltsége a királynő figyelmét is magára vonta, a ki később a koronázás alkalmával a királyi beszéd és egyéb czeremoniák után «lelépe polczozatáról s generalis gróf Fekete János olasz nyelven szólítá meg:

1 Csanád vármegye levéltára.
2 Arad vármegye levéltára.
3 Múzeumi kézirattár, fol. Lat. 686. Diarium comitiorum, 1792 május 23., június 17., 18.

«Felséged látá ezt, mit itél most hűségünkről? Látom — felelé a királynő — és ha ki egyebet merészlene mondani, mint a mit itt láttam, ujjaimmal dörzsölném össze!»

Az udvar kedvezését azonban nem hozta meg politikai arravalósága és nagy műveltsége. Katonai folyamodását újból hallgatagon ad acta tették s ő csak távolból nézhette a magyar hadak vitézségét és az osztrák folytonos vereségeit. Az országgyülésektől sem várt már nemzeti javulást, mivel a franczia eszmékkel küzdő osztrák reakczio eltemetett minden józan törekvést. Különben hangulatának jeles rajza az országgyülés bírálata:

Vége lett Országunk futó gyülésének,
Eleget tett abban Hazánk hűségének.
Királyunk hibáink' böltsen orvosolta,
A' rosszat sugókat magától el tolta.
Mutatván mindenben hozzánk szívességét,
Le pökte Papoknak Görög dühösségét,
Midőn nem akartak Rátz Püspökkel ülni,
S a' szakállasokkal egy sorra kerülni,
De bezzeg nem úgy ment az elöljárókkal,
Kik mint Török rabbal bántak Statusokkal
Az egyik jószivü dúl hevességébe;
Orozva jár amaz a' mérgességébe!
Egymással küszködvén tsak abban egyeznek,
Hogy el nyomják, a' kik jónak igyekeznek.
Még se búsulj magyar! használ kevélysége,
Okositt őkemek' *mágnás* büszkesége.
Szabadoknak ismert bennünket királyunk;
Kivánják Praesesink hogy szolgákká váljunk,
Majd lássuk ezutánn mire tudnak menni,
Mert nem elég, másoltt igéretet tenni,
Ország erszényéből fényes Pántlikáért,
A' kit más megszerez tsupán királlyáért.
Meg esmért titeket Ferencz böltsesége,
Tudja, kik dolgoztak, titkos kegyessége,
Látja világosan, hogy jégre vittétek,
S a hív Statusokat keserítettétek.
De lám nem ditsértük őket e' gyülésbe;
S szokott ajánlások hagytuk feledésbe?

Tanuld jövendőre, minket tipró mágnás!
Hogy betsület viszi nemzeted', nem is más.
Előljárója légy; nem mint most káplárja;
Ugy szivét előtted soha bé nem zárja.[1]

Ezzel politikai pályáját befejezte.

A mi még ezután következik, az csak szelid föllobbanás, mely tetteket nem teremtett. Ilyen a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétele, a melyben tere sem nyílott arra, hogy azt szavával, vagy vagyonával segítse. Igen korán födözték föl, és még a

Au Premier Consul.

Héros! sur qui la gloire épuise son éclat,
Qu'on vit victorieux en tous sens au combat,
Et qui voulant après, fidel à ta promesse,
Du monde par la paix, terminer la détresse!
Protege le commerce, accueille tous les Arts,
Crains de tant de grandeur, les dangereux hasards;
Moins modéré que Toi, non moins brave à la guerre
Le disciple d'un Sage, était un Dieu sur terre,
Sans qu'il en prétendît le titre fastueux,
S'il n'eut pas écouté, des flatteurs dangereux.

46. FEKETE VERSE NAPOLEONRA.

cselekvés mezejére sem léphetett, semhogy magához bilincselhette volna az elégületlen főurakat. Hogy a mozgalom őt sem hagyta illetetlenül, azt Martinovics tanuságán kívül, hogy Fekete János is hajlik a forradalom felé, még egy 1796-ban írt és közkézen keringő verse[2] is bizonyítja. Ámde itt találjuk régi országgyűlési barátjait is: Festetics György, Forgács Miklós, Illésházy István, Török Lajos grófokat, Orczy László és József, Podma-

[1] Az 1792-ben tartott ország utolsó ülésére. Magyar Munkáji, I. k. 19. l.
[2] Az orleáni szűz, VII. ének, Előljáró ének.

niczky József, Benyovszky és Splényi bárókat, Spissich alispánt és másokat, a kik a forradalmi kátét ismerték, sőt a kiknek házánál a forradalmi férfiak már korábban és igen gyakran megfordultak. Különben gyanusakká váltak mindazok, a kik az 1790/1-iki országgyűlésen a Habsburg-ház magvaszakadását hirdették és az örökösödés megszüntét hangoztatták.

Elfordult a politikai küzdőtértől és más ideálokat keresett. Ezek között a legnagyobb Napoleon dicsőített alakja, kinek franczia költeményeiben [1] bámulattal és rajongással adózik. Annak hadászati lángesze teljesen elragadta s minden haditénye vagy politikai cselekedete versre ihleti: az «Au premier Consul de la Republique», a «Sur le Danger que le premier Consul a couru», a «Sur l'Egypte», az «Au Premier Consul» versek tanui e lelkesedésnek, melynek egyik eredménye, hogy ő maga is elküldi azokat párisi barátainak.

Az 1796-iki országgyűlésen sem ő, sem fia nem jelenik meg, hanem képviselteti magát.[2] A politikától végleg búcsúzik az 1802-ik évi országgyűléshez írt «Veni Sancte az 1802-ik esztendőbeli országgyűlésre» versben, mely egyúttal hattyudala is.

V.

Fekete országgyűlési szereplésében négy mozzanat ragadja meg figyelmünket: a vallásszabadság, a magyar hadsereg, a nemzeti nyelv és a magyar nemzetiség védelme.

E négy kérdés vívása erőteljesen érezteti máris a Regnum Stephaneum Bécsből eredő megingatását. Mind a négy azóta állandó harczot keltett Bécs és Magyarország között. Mindkettő tudja, hogy ettől függ hatalma vagy önállósága, míg az, elvakulva nagyhatalmi hivatásától ezt állandó és a kulturfejlődést meg-

1 Oeuvres posthumes, 56., 58., 61., 63. ll.

2 Diarium Comitiorum Regni Hungariae. Posonii, Typis Joannis Michaelis Landerer de Füskút. 1796.

akasztó küzdelmekben tartja, addig ez e küzdelmek között is, bár akadályokat átszökelve, lassan halad előre, hogy az európai szinvonalra emelkedhessék.

A XVIII. században még nem látták oly válságosnak a jövendő képét, mint ma, hanem csak a fenyegető és bekövetkezendő veszély elhárítására törekedett a magyar faj szupremácziájáról meggyőződött köznemesség. Hogy Bécs, e kérdéseknek állandó szítója és fentartója, nem érthette meg azt, hogy csakis Magyarország önállósága és szövetsége növelheti a birodalom nagyhatalmi helyzetét és tarthatja meg monarchikus hivatását, arról sok bizonyság annak néha veszélyesen jelentkező időszakos bomlása.

Az előbb említett négy kérdésnek állandó hangoztatása kerekíti ki Fekete politikai álláspontját. Mindenekelőtt hevesen és egy voltaireianushoz híven a papság ellen folytatja csatározásait. Nem a vallást, hanem az egyházi rendet támadja, mely szerinte Rómához szít s onnan reméli boldogulhatását, mely nem akar sem nemzetivé, sem királyivá lenni, hanem csakis önhasznát keresi, föláldozván érte nemzeti, nemesi és polgári jólétet és ellensége minden kulturalis haladásnak. Fekete mindezt Voltairetől tanulta, s ebben Voltaire is elvakult s a gyűlölségig konok volt. Sőt Fekete a franczia rémképeket látta Magyarországon is, holott a magyar egyházi rendnek és hazafias munkásságának köszönhette az ország kulturalis haladását, fönmaradását és erejét. A magyar katoliczizmus mindenkor élesen elvált más európai államok katolikus papságának fölfogásától, hol elvakultság és véres üldözések tanui a papság korlátlan befolyásának. Az elfogulatlan történetíró a Bertalanéjre, a spanyol inkviziczióra még csak emlékeztető momentumokat sem tud fölmutatni, s hogyha vallásos üldözés és elnyomatás volt is, ez a kétoldali — katholikus és protestáns — hatalmi kérdésből folyt, a mely versenygésből eredő bajokat a jobb érzelmű és isteni hivatásuktól meggyőződött Habsburg-fejedelmek mindenkor orvosolni tudták. Fekete támadásait egyoldalulag támogatták a szabadságaikra féltékeny kálvinisták, a kik alaposan javukra használták ki Fekete

gyülöletét, a melyet a papság iránt érzett. Sőt ebben ő maga sem folytatott exkluziv harczot minden pap ellen, mert — versei tanuságok reá — voltak tekintélyes és kiváló barátjai azok sorában. Csakhogy az ő heves föllépésének és a gyors változásra áhitozó követelményeinek akadályul szolgáltak azoknak higgadt, rostáló és többször hajszálnyi megkülönböztetésekbe ereszkedő papi okoskodásaik. Ebből a papság iránt érzett ellenszenvéből sohasem gyógyúlt ki s ez későbbi irodalmi működésében is mély nyomot hagyott.

A nemzeti nyelvért folytatott küzdelmében az egész nemzet visszhangjára számított, melyet első fölszólalásakor meg is nyert. Ámde a XVIII. századi magyar előtt még nem tornyosultak oly magasra a nemzetiségek csökönyös követelményei, hogy miatta a nemzetet a romlástól félthette volna. A nemesség szinmagyar, a nép még jogtalan s a nemesnek szolgája. A nemzetiségi kérdést inkább Bécsből szították, hogy a szabadságszerető magyart, melytől mindig remegett, hazájában foglalkoztassa és nemzet szupremácziáját meggyöngítse. Tartott ettől Fekete is és épp azért követelte társaival együtt a magyar nyelv elsőségét a latin és minden más magyarországi előtt, tartott attól is, hogy egykor a nemzetiségek sok és vészes bajt fognak az országnak okozni, de egy csapásra nem vihették ki, hogy Magyarország minden polgárra magyarrá legyen. A baj már akkor is jelentkezett, még pedig érezhetően, főleg a déli vidékeken, hol a nyelv és fajkeveredés rendkívül erős volt, s hol Fekete birtokai is feküdtek. Verseiben nem egyszer szólal meg elégületlensége ezekkel az állapotokkal s Csabrendeket, éppen horvát és német lakosainak nemzetietlen viselkedése miatt nem szerette.

Ebből a nemzetiségi szempontból óhajtotta, s vele az egész magyarság is, hogy a hadsereg magyarrá legyen. Ez nemcsak a tiszteknek előmenetelt, a legénységnek emberibb bánásmódot biztosított volna, hanem elősegítette volna, hogy a magyar ezredek magyar vidéken elhelyezve a lakosság magyarosodásán is lendítsenek. A Greven-ezred erélyes mozgalmát elfojtotta Bécs

s egy időre, főleg a franczia háborúk miatt, nem lehetett arra gondolni, hogy ezt a szándékot valaha is békés úton megoldják.

Politikai munkásságának ezen főmotivumai mellett a Habsburg-ellenes mozgalmak, a városok ügyei kisebb jelentőségű dolgok voltak, melyekben inkább a személyes ellenszenv és a dologhoz való hozzáértés szólaltatta meg, mint az egyedüli czélnak a jellege, s ezekért nem jajdult föl a hazafias érzelem sem annyira, hogy további fönnállásuk a nemzetet kétségbeejtette volna, azonban az előbbieknek el nem érhetése mélyen elkeserítette az érte önzetlenül küzdők táborát s Fekete is ott hagyta a politikai porondot.

Természetes, hogy ily elvekkel és harczias hangulattal nem győzhette le undorát a politikai élet, a közpiacz sokféle hitványsága iránt sem, és ő, a ki többet is akart, mint ellenzéki szónoknak lenni, inkább lemondott erről a pályáról és a csendesebb, otthoniasabb bölcselmi muzsához fordult, irodalmi emberekkel szővén barátságot, hogy ezekkel egyesülten erősítse a magyar művelődést, segítse «kiépíteni a hazát».

A politikától való elfordulását élénk és rikító szinekkel jellemzi a «Midőn ötvenedik esztendőmet haladnám» verse,[1] melyben Faludi versmodorában szigorúan elítéli a közéletet és annak embereit:

Láttam szamárt elől menni,
  Betsültetni gaz embert,
Keresztet a félszre tenni,
  Kit a' vitéz el nem nyert.
Sokan jutának polczokra,
  Bár az udvart gyalázták;
Mert bizván ügyök Papokra
  Áldásikat vadászták.
Igaz mondók üldöztetni
  Szoktak a képzelőktől.
Nints igazság az országba,
  Örvend kiki a más kárán,
Ne is bizzál jámborságba,
  Ha bátran ülsz a párán.
Hogyha nem tudsz hizelkedni,
  Még a' kurva sem hódúl;
Most a virtus csak üres szó,
  Kivel szintugy kénykedik,
Orozó zsivány mint a jó . . .
. . . .
Látván azért hanyatlani
  Kedvetlen életemet,
Bár tudnám hoszszabbítni
  Rá nem vetném fejemet;

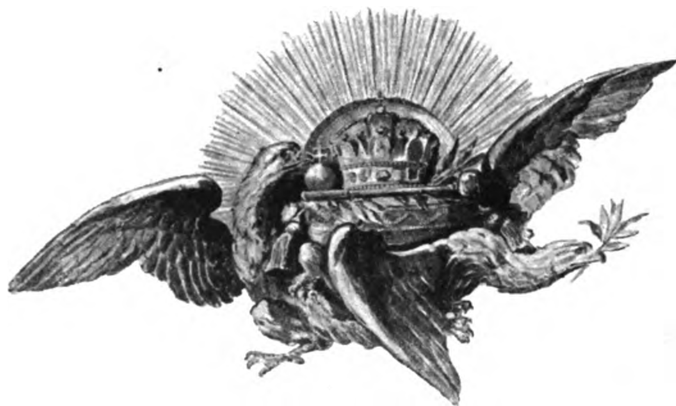
[1] Magy. Munkáji, 1. k. 112. l.

Mert jobb időket képzelni,
Nemzetünket esmervén,
Avagy gomb nélkül fértzelni,
Alkalmasint egyre mén.

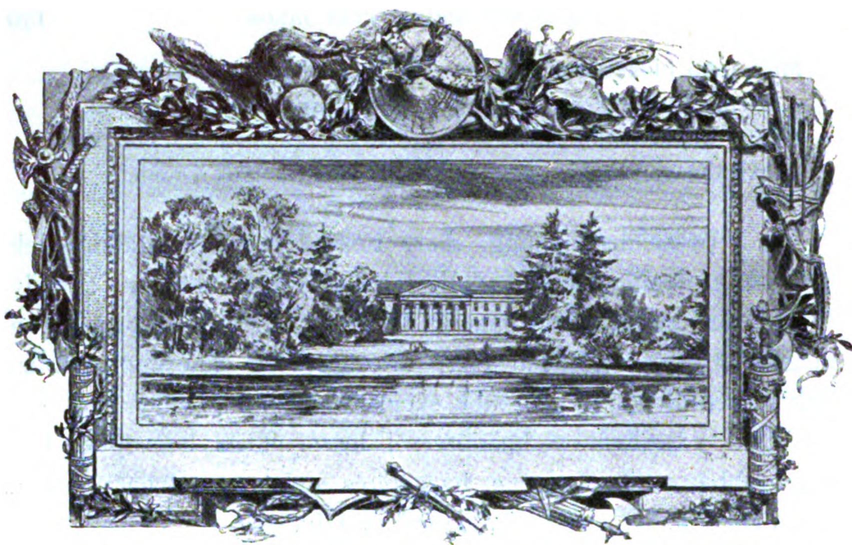
Nintsen tehát min búsúlni
Hogy közelget a halál,
Kezdjünk inkább felvidulni,
Már tzélunk közelebb áll.

Ez a pesszimistás hang, mely Fekete minden működésének befejezője, némileg megenyhül, midőn új czél felé tör, a mely ezután az irodalomban látszik feléje kacsintani, a melyben a magyar nyelv érdekében elért országgyűlési sikereitől fölbuzdulva ezentúl már a költőnek szemével tekinti a világot.

Élete a nyilvános küzdőtérről leszorult és bensőbbé, tartalmasabbá válik, hogy a hazaépítés nehéz munkáját nem a központondon, hanem az irodalomban folytassa.

47. A SZENT KORONA I. FERENCZ KORABELI ÁBRÁZOLÁSA.

48. A FÓTHI KASTÉLY.

HETEDIK KÖNYV.

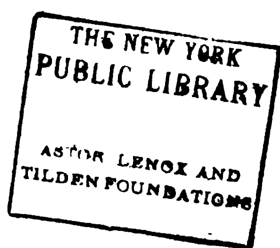
AZ UTOLSÓ ÉVEK.

I.

POLITIKAI szereplését hosszan tartó utazások váltották föl. 1792-től 1796-ig hol Német-, hol Olaszországban jár, míg végleg Fóthon telepszik meg, hogy irodalmi munkássággal, gazdálkodással és vagyonának rendezésével töltse idejét. Ezért sokszor rándul le Aradra vagy Zalába, de legkiválóbb szórakoztató helye Balatonfüred és Pest. Oda meggyengült egészségének gyógyítása végett megy, itt részint a nádori udvarnál, részint barátai körében, kik közé főleg a tudós Schedius tartozik, tölti el idejét. A nádori udvaron is szivesen látott vendég s annak téli mulatságain: a lovagjátékokon, bálokon és vadászatokon gyakran részt vesz.

GRÓF FEKETE JÁNOS IDŐSEBB KORÁBAN.

Az 1796-ik évtől haláláig lefolyó időszak magyar költői munkásságának tulajdonképeni kora. A kilenczvenes országgyűlések némi sikerei őt teljesen magyarrá változtatták és magyar akart maradni tetteiben és írásaiban is. Nem vágyik külföldi tapsokra, bécsi baráti unszolásokra, titkos társaságok tisztségeire, hanem a politikától, — mely ekkor vészthozó és koczkáztatott, — elvonulva, csupán a magyar kultúra érdekében fárad. Nagy hévvel keresi és állandósítja az irodalmi barátságot pesti és erdélyi írókkal, s mint maga írja fiának: «Chaulieunek nevét érdemleni kívánnám, mert ámbátor Voltér apostol a' Gustus templomában, őtet csak a' gunyoló poéták elsőjének nevezi, én ezen polczczal is megelégedném hazám Parnassussán. De akár melly légyen halálom után a hely, mellyben maradékink fognak helyheztetni, mig élek kivánom fáradozásim által anyanyelvünk pallérozását tehetségem szerént eszközölni, ezt egy hazafiui kötelességnek tartván.»

49. MÁTYÁSI JÓZSEF ALÁÍRÁSA.

Ezentúl franczia verseket ritkán farag, hacsak nem akkor, midőn emlékezéseit írja, a nádort, annak nejét, Napoleont dicsőíti, vagy ősei birtokát megénekli vagy Mátyásinak egy-egy poemáját francziára fordítja. Más nyelvet, mint például a latint, már most, bár azon néha maga is megszólalt, még a tudományban is kerülendőnek vél: «Valóban kecskelábu pajtásom fel borzadott, hallván tőled, hogy még a' magyar borról is, ugymint Attiláról, deákul irnak kortsosult hazámfiai. Meg vagyok győzve, hogy tudós kézbe nyelvünk mindenre alkalmatos, és hogy nékünk a deákkal ugy kellene bánnunk, mint hajdan a' római böltsek a göröggel bántanak.»

Fekete tehát megundorodván a politikai élettől, a «piszkos országgyűléstől», «hol hazánk szemetje firtatja magát», «hol megpergelte száját» «nyelvére lakatot vetett» s a munkás magánéletbe vonult vissza, hogy óriás méretű költekezései által alapjában megrázott vagyoni viszonyain és a kor vagy a zajos múlt által megrongált egészségén segítsen. Ámde bármint törekedett is,

sem az egyiken nem lendítettek a pörök, a «compromissumok», «az örökös transactiók», «a vészes chartabianca», mert «igazsága mellett Themist megtsávázták», sem a másikon orvosainak önzetlen buzgósága. A váczi káptalannal folytatott pöre egyedül a pestmegyei birtokokat biztosította és itt húzta meg magát olvasás, tanulás és egyéb szórakozások közt.

A viharos múltból, a rajongásteli és fényes ifjuságból, a ragyogó udvari életből, a katonai pazar költekezésből, az országgyűléseken való kápráztató megjelenésből eredő óriási adósságok, a vagyonszerző és vagyonmegőrző tapasztalatlanság, hozzá a pénz értékének ismeretlensége nem engedte meg, hogy vagyoni ügyeit végleg rendezhesse. Gazdasági ügyekben járatlan feje, mely a «földmívelő népet jobbítani iparkodott», mely búsásan el volt foglalva faszerzéssel, plántálással, kamatos kamattal fizette meg a lótenyésztésben és gazdálkodásban bizonytalan tapogatódzásokat. A «szegény legényt» még katonai adósságai is nyügözték és a törlesztésükre szükséges pénzt részint birtoka jövedelmeiből, részint újabb polgári adósságokkal födözte. Érezte maga is elszegenyedését, de szenvedélyes költekezéseinek, a játéknak, a lókedvelésnek nem tudott határt szabni, büszkesége pedig visszatartotta attól, hogy vagyoni állapotának rendezése végett «a császárhoz» forduljon kölcsönért, a ki ebben az időben Esterházy herczegnek 900,000, és Orczy László bárónak 300,000 forintot ötös kamatra adott.[1] Majdnem egy millióra rúgó adósságait és kamatait csakis birtokai árán törleszthette.

Az anyagi gondok nem biztosítottak János grófnak gondtalan öreg kort és szenvedélyei: a nők, a kártya, főleg a fáráó és a lovak még akkor is óriás pénzösszeget nyeltek el. Örökös pöreit fiskálisaira bízza s ő maga pazar kedvteléseinek él, úgy hogy nemcsak az adósságok «magpénzét», hanem az «interest» sem tudja idejében lefizetni.[2] Hogyha néha be-betekint Pozsonyba, Bécsbe, Budára vagy Balatonfüredre, szórakozásai sok pénzébe

[1] Arankához 1801-ben írt levele a múzeumi kézirattárban.
[2] Bogyaihoz írt levele a gróf Csekonics család levéltárában.

kerülnek. Megtörténik, hogy professzor Stáhly György és a költészetben is járatos Szombati József tudós doktorokat, kik csúzos bajait orvosolják, pénz helyett versekkel fizeti, hogy ily módon halaszthassa el oly időre a fizetést, midőn maga is pénzhez jut.

Egyébként csak néha vett részt egy-egy ritka nyilvános, politikai jellegű ünnepségen, mulatságon vagy ténykedésben és ezzel is szorosabban fűzi magához azt a baráti kört, mely irodalmi munkásságát, katonai és politikai múltját figyelemmel kiséri és megbecsüli. Irodalmi barátjaival a nyelv pallérozásán, az irodalmi érzék és a «szép gusztus» megszilárdulásán fáradozik. Az utóbbiban hivatott mesternek vallotta magát, a melyben senki véleményének magát alá nem vetette. Ő, a ki mint költő korán kezdte meg működését és franczia munkáival elég feltűnést keltett, sem befolyásos egyéniségénél, sem vagyonánál és tekintélyes nevénél fogva nem tudott, de nem is akart az akkori nyilvános irodalmi világban hatni és így a még nem szervezett irodalmi élet vezérférfiaihoz sem csatlakozott. Magyar munkáinak nagy részéről alig tudtak s csakis franczia vagy német műveit emlegetik. Irodalmi névtelensége okozta, hogy sem Kazinczy, a ki különben «káromkodva olvasta Gvadányi verseit», kinek Ludas Matyi nem tetszett, ki Bacsányit üldözte és Dugonicsot megveti, sem Bessenyei, a ki pedig az eddig ismert «magyar Voltaire», sem Révai, sem bárminő más áramlat vagy irány nem hódította meg. Ámde művei is oly szellemüek voltak, melyek a czenzura hivatalos pontjait tudatosan sértik s így inkább a jövőnek, az asztalfiának és barátjainak irvák.

II.

Iratai telvék lángoló lelkesedéssel a magyar kultura, tudományosság és irodalom iránt. Megértette korát és a magyar érzésnek új jelszókat adott. Erős faji szeretet erősítette hazafias érzéseit, egyéni érzelmeit pedig vidám bölcselkedő belátás vezérli.

Ez sugallja írói munkásságát és tetteit. Egyénisége sokkal türelmetlenebb, semhogy korának erőszakkal megállapított és rendőrileg ellenőrzött gondolkodását vezethette volna, érzelme sokkal erőszakosabb, semhogy iratai a czenzura rostájának hivatalos mértékét megüthette volna. Szatirája, szókimondó őszintesége, sokszor francziás forradalmi érzülete és ugyancsak francziás pajkos érzékisége a rosta tiltó pontjait százszor is megsérti. E szempontból keveset törődik azzal, hogy munkáit nyomtatásban lássa, de annál inkább azon van, hogy kéziratban elterjedjenek. Barátjainak, irodalmi férfiaknak ír és ezzel hódol a XVIII. századbeli magyar írók «egymásnak írásának», «levél irodalomnak». A híres pater Hannuliknak, midőn arra inti, hogy a czenzurára valót írjon, következőleg válaszol:

Jól értem intésed, hogy irjak ollyakat,
Mellyek nem tiltatnak: de hát igazakat
Úgy szegény Muzsámnak akkor lehetetlen írni,
S magát hazudozásra reá kéne bírni.
Nem vágyok én, el hidd, hogy kinyomattassék
Munkám 's mindenektől széllyel olvastassék:
Tsak kevés Böltseknek lehessen kedvére,
Jövendő századnak tán juthat kezére,
'S akkor Borostyán siromra rakatik,
Mely éltemben tőlem most meg tagadtatik.

Költeményeit vagy külön vagy az akkori szokás szerint levelek szövegébe szúrva küldözgeti Gvadányinak, Orczy Józsefnek, Teleki Lászlónak és Domokosnak, Horváth Ádámnak, Aranka Györgynek, Bethlen Lászlónak és fiának, a kit, miután Illésházy Máriától elvált, magyar íróvá iparkodott tenni. Épp így volt fordításaival is, melyeket szakszerű magyarázatokkal kisérve lemásoltatott és barátainak, Széchényi Ferencznek, Madách Sándornak, Orczy Lászlónak elküldött.

Szerencséje volt, hogy Mátyási Józsefben, kit 1799-ban fogadott házába, hű és odaadó barátot nyert, kivel terveit közölte, kinek költeményeit fölolvasta, kinek magyar nyelvérzékére sokat

Mátyási Joseph Barátomnak az Ujj Esztendőre 1801.

Az Ujj Esztendőre, ser Musa. Kegyárly
Szép versét. Mátyásim meg ditséréséce,
De ha tekne Szivánk, kérlek ne Zoltárly,
Mert vitta sem tetszett, régi Műhelyére
Igyantan faragott, Vallásos versnek.
S'vállát vonogatja, hang Kétvőzésére
Régiket ~~[illegible]~~ nem jő ~~[illegible]~~, Mai Gyöngyösinek.

Ö tsak az ifjabban, két Szépet talalna,
S Mitsoda azt Ki mondja, váltsák hangokkal,
unalmat kerülvén fel hatvra válni
Dolog erejével, nem Szó játékokkal,
S'Így Horácz Lucánnak, nyomdokiba hálna,
Üldözven Ovidiust, vérző régieskkal,
S'A Józan észt mellet, mint Otsinot fel álni.

50. GRÓF FEKETE JÁNOS ÜDVÖZLŐ VERSE MÁTYÁSI JÓZSEFHEZ.

adott s a ki magyarság és verselés szempontjából javítgatott rajtok. Ez a Mátyási volt az, ki az 1790. évi országgyűlésen Feketét a latin paskvillusokkal szemben megvédte. Ő válaszolt a «Tu pice ...» czímű klasszikus gúnyversre az «Urak! veszett kutya ...» és más magyar és latin nyelvű paskvillusokkal. Ugyanő a «Semmivel több valami», «Verseinek folytatása« furcsa czímen nyomtatott és «Kalászkaparék», «Nyomtatatlan munkáji» czímű kiadatlan [1] műveiben számos versben dicsőíti Fekete grófot. Ez a Mátyási [2] 1792-ben mint Teleki József gróf titoknoka vele a frankfurti koronázásra is utazott s ez útját kéziratban hagyta hátra.[3] Az ez évi országgyűlésen Wartensleben gróf követe volt. 1794-ben ott hagyván Teleki József gróf szolgálatát, öt évig a főitélőszék mellett mint esküdt volt alkalmazva, honnan Fekete János hivására Fóthra vonult, hol a gróf haláláig, mint annak titkára és hű barátja élt. A gróf nemcsak irodalmi ügyeit bízta rá, hanem még birtokainak felügyeletével és képviseletével is kitüntette.[4]

Mátyási nagyban hozzájárult, hogy a gróf tevékenységéről és műveiről a magyar középosztály is tudomást vegyen. Műveiben igen sok emléket [5] állított neki s mind haláláig [6] hálásan emlékezik a bőkezű és elmés grófról. Ő volt az, a ki Csokonayt is Fekete pártfogásába ajánlotta, ámde a költőnek hányatott élete ez érintkezést csakhamar megszakította. Maecenása műveit ő másolta, levelezését vitte és közvetítette, verselését utánozta. A fönmaradt és kölcsönösen egymáshoz intézett újévi és névnapi verseket a barátság közvetlen melege és őszintesége hatja át. Nem az alárendelt «secretarius úr» hivatalos gratulácziói, hanem szeretetteljes kívánságok és üzenetek, mikről Fekete is úgy nyilatkozik, hogy nincs ezeknek egyéb hibája, «hanem hogy

1 Akadémiai kézirattár.
2 Múzeumi kézirattár, Fol. Hung. 156.
3 U. ott, Fol. Hung. 31., Fol. Hung. 1132.
4 U. ott, Fol. Hung. 1132.
5 Akad. kézirattár.
6 1833. L. az Irodalomtörténeti közlemények XI. évfolyamában megjelent dolgozatomat, melynek egyrészét e munkában szószerint átvettem.

hozzám vonzó szívessége által elragadtatván többet dicsért, mintsem érdemleném».[1]

Mátyásin kívül mind egyénisége, mind barátsága révén egy előkelő és bizalmas irodalmi baráti kört teremtett maga körül, mely önálló és eredeti eszméit megtapsolta, verselését elfogadta és követte. Kis költői iskolát alkotott magának, melyet levelezéssel tartott fönn, költői tanácsokkal és néha pénzbeli segélylyel is buzdított és lelkesített. Irodalmi agitátori szerepre hivatott egyéniséggé lett, s a már általa 1772 előtt hangoztatott nemzeti népies irány híve, melyet Orczy Lőrincz «feddő kedves vezérével», Dugonicscsal, Teleki Józseffel, a Rádayakkal és másokkal együtt még óriási föllendülése előtt hirdetett. Irataiban állandóan követeli, hogy a magyar költők térjenek vissza ahhoz a forráshoz, a melyet Zrinyi, Beniczky és Gyöngyösy ápolt s a mely egyedül képviseli az igaz magyar nemzeti fölfogást.

Az úttörők közé tartozik.

Mária Terézia nem tudta elnyomni a magyar érzületet s József alatt a nemzet elmulásának ideje még sem következett el. Ámde ezt nemcsak a testőrök föllépte mentette meg, hanem az írók és hazafiak kézről-kézre szálló és avatott körökben keringő izgató levelei és versei is, melyek a nyomtatott könyvnél hatásosabban működtek és hívőket szereztek a magyar gondolkodásnak, költészetnek és irodalomnak. Ezen a jól előkészített talajon hatottak a testőrök művei, sőt később Kazinczynak a világirodalomban páratlan irodalmi agitácziója.

Fekete gondoskodott róla, hogy az irodalomból nyomtalanul el ne tünjön, hogy működését a későbbi kor is észrevegye. Az 1790 évi paskvillus-írók száma szaporodott azoknak számával, a kik tudomással birtak arról, hogy a «Pucelle»-t lefordította, hogy leveleiben és a társas életben korát és a viszonyokat kíméletlenül megbirálja. Ezekkel azonban édeskeveset törődött, inkább fektetett súlyt arra, hogy művei el ne kallódjanak s meg volt

[1] Magyar Munkáji, II. k. 108., 113 l.

győződve arról, hogy azok majd csak napfényre kerülhetnek egyszer:[1]

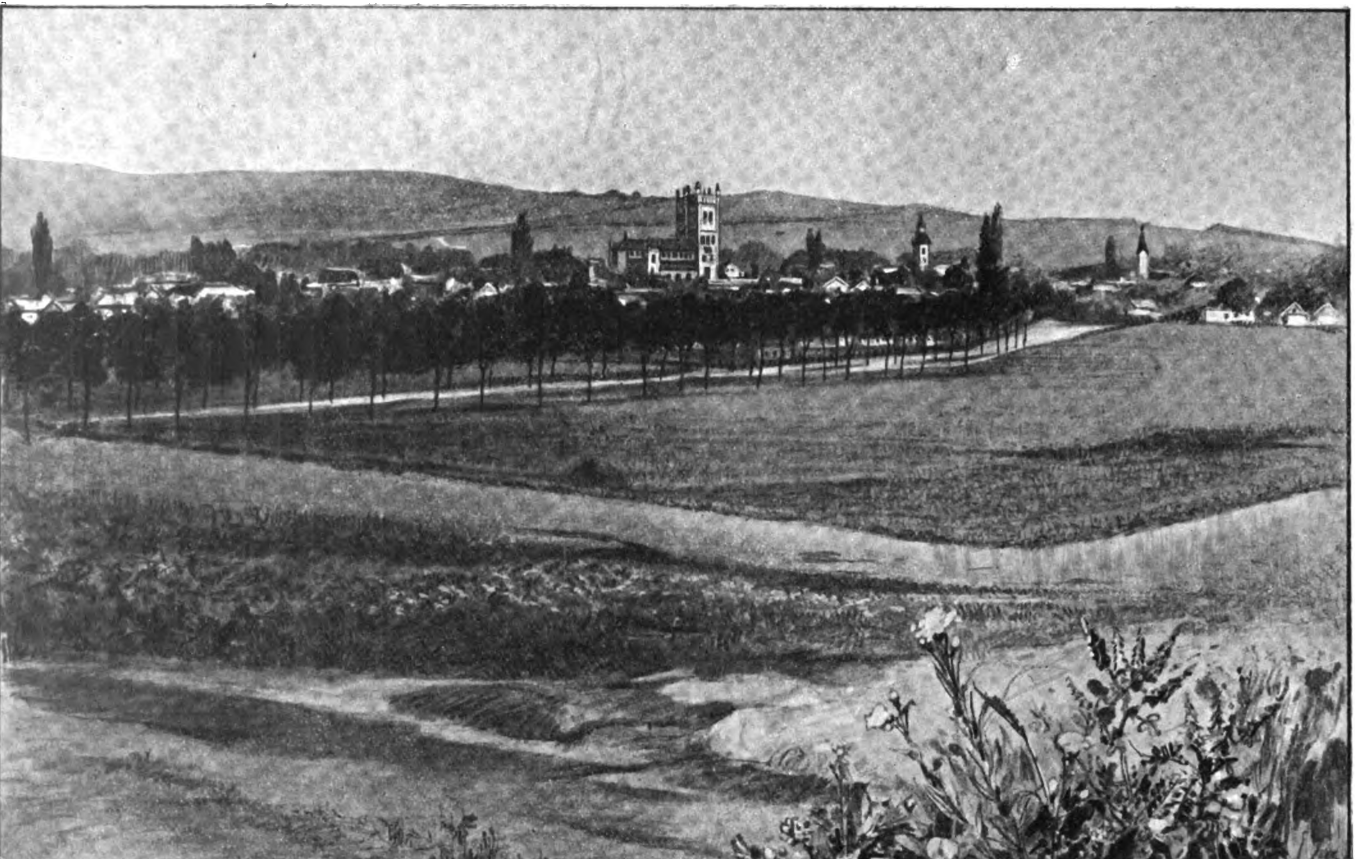
Midőn Pap hatalom világból enyészen,
'S józan emberiség egyszer erőt vészen,
Nehánya tenéked borostyánt fog fonni,
'S neveddel nevemet a porból kivonni,
Hogy költőddel együtt betsben tartassanak:
Addig bolondoktól hadd piszkoltassanak.

Életének alkonyát leginkább Fóthon töltötte. Fóth községe, Pesthez közel, mindig alkalmat nyújtott neki, hogy benézzen Pestre, mikor ismerőseit föl akarta keresni, midőn pörei miatt fiskálisaival akart tárgyalni. Innen pedig barátai ki-kirándulván hozzá, bármikor a szives házigazda, az irodalom barátja fogadta őket.

A község maga homokdombok közt terül el. Északról a Cserhát erdős végnyulványai huzódnak Gödöllő felé, elég szép kilátást nyitva a távoli Dunára és jobbparti kopár hegyeire. Egyedüli nevezetessége a Fekete-kastély, mely a mai Károlyi-kastélynak szárnyépülete. A jószágot egy ideig Batthyány József primás tartotta árendába, de Fekete még ennek letelte előtt magához váltotta és ide költözött.[2] Nagyon szerette ezt a helyet. Tiszántuli és erdélyi barátjai, hogyha Pestre jöttek, nem mulasztották el, hogy hozzá bekerüljenek, hogy meleg kandalló, jó somlyai s kártyaszó mellett elbeszélgessenek az öreg gróffal. Itt:

Mint Horátzzal Virgil Tibur vidékében,
Mi is okoskodjunk barátság keblében,
Pompátlan ebéddel tudván elégedui
Jó borból szükséget nem fogunk szenvedni.
Lészen vén Somlyai Falernum helyében,
Mellyt Horátz akárhogy ditsérjen versében,
Enyimet kostolván, jobbnak nem tartaná
'S Mecenás torkára méltónak mondaná.

[1] Az orleáni szűz. Végzés. 332.
[2] Akadémiai kézirattár, Mátyási, Nyomtatatlan Munkáji, XII. sz.

51. FÓTH.

Driadesek között kies erdőtskémben,
Együtt sétálgatván, nem akadunk kémben;
'S gondolatink vátván, látom meg ifjadni
Meg vénült Muzsánkat, 's remekre fakadni.
Estve felé kertem sűrű gesztenyéssét
Serényen meg járván, utolsó főzését
Terhellett gyomrunknak fogjuk könnyebbítni,
'S Egeket bámulván álmunkat késziteni.
Néha vadászatban töltvén napjainkat,
Nyul után futtatjuk virgoncz agarainkat,
Vagy foglyot vizslávàl hajhászván bokorba
Haza térvén erőnk ujjítjuk jó borba.
Békével hagynak itt busító gondjaink,
'S távol lesznek tőlünk alatsony nagyjaink;
Mert hív barátságunk őrizö kárpitja,
Életünknek módját előttök borítja.[1]

Lakását is szerényen rendezi be. Nagyobbítja könyvtárát, a levéltárt rendbe hozza. «Házacskájának frontispiciumájára» faragtatja más magyar felirásokkal együtt:

Las d'esperer et de me plaindre
De l'amour, des Grands, et du sort,
C'est ici que j'attend la mort,
Sans la désirer ni la creindre.[2]

Ide várja barátait s feddi azokat, kik nem jönnek:

Mért nem jöttél hozzám? mert azzal szivemet
Szomorítád, ötsém! hogy e barlangomba
Nem ölelhettelek, együgyü Házomba;
A' mellyből most írok czifrátlan lakásom
Nem Mágnásnak való, alatsony szállásom.
Csak egy nemesi Ház, mint Horátz Tiburja,
Mellybe a' kevélység magát bé nem fúrja.
Nem találhatsz itten Kárpit Palotákat,
Szegény sirásával ékesült szobákat,
Nem akadsz tükrökkel rakott rejtekekre,
Arany üstben tálalt idegen étkekre,

[1] Magyar Munkáji, II. k. 105. l. Aranka Györgynek.
[2] U. ott, II. k. 99. l. — Oeuvres posthumes 57. A mon Cousin.

Nem látsz itt Czukorból épített tornyokat,
Vagy Olasztól jegült különös fagyokat:
De találsz jó szívre, zsíros káposztára
'S ahhoz vidámíttó Somlyónak borára.
Meg találod azon drága Asszonyságot
A' ki szép eszével terjeszt nyájasságot
'S Fejedet mint magam szeretvén betsüle,
Söt néha ellenem veled egyesüle,
Midön barátságos elmefutásunkban
Egymástól távoztunk okoskodásunkban.
Találhatsz könyvekre, puskákra, lovakra
Néha rossz kátsákra, jó futó nyulakra.
Meg találod ehhez igaz Barátodat,
Kire bátorsággal bízd állapotodat;
Mert Pithagorásnál tanullván hallgatni,
Fetsélésben nyelvét nem szokta forgatni.

Ama drága asszony, ki itt a grófnak társaságában él, Rosen Amália bárónő, gróf Starhembergné, mint Mátyási mondja,[1] Feketének «magához méltó Junója, vagy egyúttal Venusa», «fejedelmi szépségű és elméjű» asszony, a kit franczia költeményében majd Júlia néven, majd Teréz néven énekel meg s a ki gyakran segíti ki a grófot anyagi zavaraiból is.[2] Egyéb környezete egy belső asszony, kinek kis lánya Juliska a ház lelke és a gróf agyonbeczézett kedvencze, a ki kedvességével néha az egész kis társaságot fölvidítja. Ide tartozik a Morvaországból ide szakadt és «Morvai»-nak csúfolt udvari kertész, a ki a szép parkot minden időszakban a legfrissebb virágokkal ékesítette s a kis kört jó humorával tartotta. Ezzel nevelte a gróf Pest-Budán híres baraczkjait, ültette sűrű ligeteit s tervezte gazdasági újításait, vagy jobbágyainak jobb sorsát.

Ebben a házi, családi körben megelégedetten s távol a világ fondorkodásaitól, az álbarátok nyájától buzgón forgatja szeretett franczia költőit, fordítja Voltairet, Ariostot s Ovidot és lesi a

1 Mátyási nyomtatatlan munkáji, XIV. sz.
2 Oeuvres Posthumes.

franczia híreket, hogy biráló elmélkedéseit gyorsan szaporodó emlékeibe, a «Petites reflexionsba» jegyezze.

Politikai szereplésre, hivatalra nem vágyott:

Mert a Magyar nagy Úr (annyira jutánk már),
Mihelyt Tisztet vállal, vagy zsivány, vagy szamár.[1]

Ide vágyik vissza, midőn Füreden mulat, vagy zalai birtokainak rendezése Csabrendekhez köti:

Mint fészkétől fosztott madár
Tévelygek bujdosóba:
De szivem mindig Fótra jár
'S nem lehet nyugovóba.

Óh bár ismét ott lehetnék
Tudom Lelkem vidúlna,
'S Hamvam Atyámhoz tétetnék
Midőn éltem elmúlna.[2]

A baráti kör, melyet ebben a környezetben: a «Magyar Ferney»-ben[3] fogadott, nem egy neves embert foglalt magában, a kivel személyesen és költői levelekben érintkezett. Ötven év tapasztalata megtanította reá, kit fogadjon olyannak és ki nem veszi zokon őszinte rokonérzésből eredő pajkos, gúnyos csipkedéseit. E levelekben tükröződik vissza annak az irodalmi ellenzéknek hangulata, a mely a klasszikus és idegen műveltség terjesztésével szemben a nemzeti irányt, a népies költészetet vallotta irányadónak. És sokszor a közvélemény igaz megszólalása. Az eszmekör, melyben mozog, nem nagy és mégis megmutatja azt, hogyan vélekedett a nagyokról, a poétákról, az irodalomról és a költészetről.

Ide tartozik Barótzi Sándor, a kinek «A' mostani Világ embersége» czímű munkájával ellentétben[4] az embereknek két osztályát, a gazt és a becsületest párhuzamba állítja. Gúnynyal és metsző

1 Mátyási Nyomtatatlan Munkáji, XIV. sz.
2 Magyar Munkáji, I. k. 131. l. V. ö. Irodtört. közl. id. h.
3 Mátyási, id. h.
4 Magyar Munkáji, I. k. 67. l.

éllel bonczolja ezeket s végül az akkori erkölcsöknek rikítóbb vonásait rajzolja. Saját tapasztalatainak következtetéseit szűri le s lélektani éleslátással leplezi le a társadalmi fogyatékosságokról és fonákságokról a leplet. Levele erkölcsi rajz, melynek minden sora mögül a meztelen élet visszás hazugságai és csalárdságai rínak ki. Az erős, sötétszínű képet az egyszerű és idilli becsületesség enyhíti, megjelölvén azt, hogy a gazság mellett még él az erény is, a hiusággal ellentétben az őszinteség, igazság és jóság még nem halt ki az emberiségből. Ez nem enged kétségbeesni s az egyetemes pesszimizmusnak nincsen létjoga.

Horváth Ádám,[1] a Hunniás szerzője, kit még annak idején, midőn II. József alatt Rendeken mérnökösködött, ismer, később az országgyűlésen, majd igen gyakran Füreden találkozott vele,

58. HORVÁTH ÁDÁM ALÁIRÁSA.

idősb Teleki Domokos gróf a burkus háborúkban zászlótársa, «örök hűséges barátja,» kit még ő tanított «exercirozás»-ra,[2] ifjabb Teleki Domokos gróf, az erdélyi nyelvmívelő társaság tevékeny munkása és buzgó dolgozótársa, a kit gazdasági és természettudományos munkásságáért a lipcsei és jenai tudományos társaságok tagjokul választották,[3] Sztáray Kristóf és Mihály, a «Sans Souci» szerzője, Desewffy gróf, ki Voltaire «Lisbon Veszedelme» czímű munkáját lefordítja, Teleki Sámuel, a marosvásárhelyi közkönyvtár alapítója, Haller Zsigmond, Toldalaghi László, Kendeffy János, Bethlen Gergely grófok és Erdélynek kiválóbb hölgyei: Petkiné, Bánffyné, Rédey Mihályné mindanynyian érdeklődéssel kisérték az érdekes grófnak tevékenységét és Aranka Györgyhöz írt leveleiből vesznek tudomást arról, hogy mit művel és mely újabb czélok felé törekszik.

[1] Magyar Munkáji, I. k. 70. l.
[2] U. ott, II. k. 76. l.
[3] U. ott, I. k. 195. l. II. k. 57. l, Akadémiai kézirattár, Magy. Irod. 4-rét 51. szám.

III.

Bensőbb és nevelőbb barátság kötötte a hozzá hasonló sokoldalúsággal felruházott Schedius Lajoshoz, a pesti egyetemen az esztetika és nyelvészet tudós tanárához, a kit házánál állandóan szívesen látott, a ki nem szűnt meg a grófot munkásságra serkenteni és kinek ajánlatára sok tehetséges ifjúnak pénzbeli segélylyel megkönnyítette a tudományos foglalkozást. Bölcselkedéseiknek és vitatkozásaiknak maradandó emléke az a franczia levél, melyben a szinházról, a drámaírásról igazán európai magaslatról mond itéletet és az akkori szinházi és dramaturgiai elvek nek alapos ismeretét tárja ki. Ez bizonysága, hogy Schedius Feketében érdemes és hasonló tudományú barátra, nem csupán műkedvelő mágnásra talált.[1]

A levél kis dramaturgiai értekezés a görög és a modern drámáról, a franczia és német színműírókról, a melyben részint önálló, részint voltairei fölfogással birálja Shaksperet, követőit, a franczia klasszicizmust, Lessinget és az osztrák irókat. Csodálatos dolog, hogy Fekete figyelme nem terjedt ki a magyar dráma hiányaira s ő, a ki egész életében pártolta ezt a művészetet, sőt Bécs szinpadjairól alaposan is írt, vétkesen elmulasztotta, hogy a magyarról komolyan gondolkodjék. Schedius barátsága nem volt múló és még a gróf halála után is meg-megszólamlott. Nélküle talán Fekete működésének teljesen nyoma veszett volna, s műveiről az irodalomtörténet csak hallomás utján emlékeznék. Schedius nemcsak a magyarokkal, hanem a külfölddel is megismertette a grófot. Halálakor rövid és velős szavakkal utal irodalmi munkásságára és jelentőségére: «Sok ragyogó tehetséggel megáldott egyéniség, melyet barátai és ismerősei érdem szerint csodáltak. Pontos, pragmatikus életrajza a lélektannak és az emberismeretnek, de Magyarország ujabb történetének is fontos adaléka.» Majd

[1] Oeuvres posthumes, 43. l. A Mr. d. Schedius.

később: «Izléssel és világismerettel fölruházott író, a ki kevésbbé zilált vagyoni visszonyok közt még sokkal többet tett volna a magyar irodalom- és műveltségért.»

Szorosabb ismeretségbe került Kis János szuperintendenssel, a kinek «Emlékezései» élénk világot vetnek Feketének irodalmi

53. SCHEDIUS LAJOS.

agitáczziójára. «Gróf Fekete Jánossal Füreden, hol a savanyú viz kedvéért többször megfordult, néhány ízben volt alkalmam beszélni. Ő ugyan nyomtatásban csak franczia verseket adott ki, de mint maga mondotta s mint másoktól is hallottam,

magyarokat is nagy számmal írt, 's a többiek között Voltaire La pucelle d'Orleans czimű költeményét is magyarra forditotta. A' magyar literaturáról szeretett beszélgetni; s megtudván tőlem, hogy Wieland Muzarionának magyar fordítása nálam készen van, azt látni kivánta, s midőn neki megmutattam, tőlem elkérvén magával elvitte. Egy idő mulva az egész munkát a rímek megváltoztatásával küldötte hozzám vissza. A nem könnyü változtatás abban állott, hogy a hangzó betükön végződött kettős rimekre felváltva mindenütt mássalhangzó betükkel végződőket következtetett; ez által a franczia és más nyelvbeli hím és nőrímeket akarván utánozni. Azonban a fordítás úgy nyomatott ki, mint azt én magam készítettem.»

Orczy József báró, Lőrincznek, a költőnek fia, ki Toldy szerint «magát szinte gyakorlotta a költészetben,» s «apjához hasonló lélek», verselésében Fekete Jánost követi. Fekete hatása Orczyra legjobban felismerhető az «Aspasia»-ban megjelent «Bandi a levélhordó Elysiomban,» a kéziratokban levő «Több mint álom, kevesebb mint valóság» »Az szerentsérül» czimű poemáiban.[1] Feketét az Orczyakhoz hadi és szívbeli barátság kötötte. Lőrincz ismerte fel benne a költői tehetséget és ő buzdította arra, hogy a Pucelle d'Orleanst lefordítsa; László [2] anyagi gondjaiban leghívebb támogatója és ennek ajánlja az «Orleáni szüzet» is,[3] József pedig fiui szeretettel csüng rajta. Józsefet, a »szőke Jóskát,» kivált a II. József ellen való mozgalmakban és az 1790-iki országgyülésen szerette meg s vele holtig érintkezett.

Barátai közé tartozik Teleki László gróf is, az író és költő, kinek verseit igazi baráti szigorral bírálgatja. Családját, főleg első nejét Máriát, lovagias tisztelettel környezi és Lászlót neje haláláig a legbizalmasabb barátjai közé számítja. Itélete a rendkívül erős nagyravágyástól égő Lászlót sokszor megmenti az érze-

[1] Magyar Munkáji, I. k. 99. l., II. k. 24., 25. l.·I. k. 11. 21. l. — Akad. kézirattár, Magyar irod. (Régi és újabb írók) ívrét 9. Orczy József művei. — Aspasia, 1824. 43. l.

[2] Magyar Munkáji, I. k. 180., 181.

[3] Az orleáni szűz, I. ének.

lem szertelen túlkapásaitól és kihívja írói józanságát. Az egymáshoz írt verses levelek telvék verstani utasításokkal. Fekete szokott egyenességével, Teleki «tiszteletes» módjára, némi prédikátorsággal oktat, s mindkettő erősen védelmezi saját verselését:[1]

54. GRÓF TELEKI LÁSZLÓ.

Többször el olvastam halottas Versedet,
Atyád Hamvaira készült Énekedet;
Mert nem győztem annak szépségét tsudálni,
Végre keményebben kezdém is rostálni.
'S gyönyörű munkádban némelly kis hibákat
Rithmus ellen láték, noha aprótskákat.
Igy az Astronomus mind addig tsudálja
A' napnak mivoltát 's üveggel visgálja,

[1] Magyar Munkáji, I. k. 175. 182., II. k. 81. l.

Míg nem talál benne homályos helyeket,
Noha tündökléssel fedez illyeneket.
Nem tehettél hibát, melly Febust bántaná,
Vagy a' józan elme törvényét rontaná,
Minden jobbításom hajszál-hasogatás,
Csupa pedantismus 's vég szó válogatás.
Ne véld, tehát, kérlek, hogy munkád alázni
Kivánnám, 's magamat az által gyalázni.
Mennél szebbnek tartom ezen remekedet,
Annál tisztultabbnak kivánnám versedet,
Én is mint Molier ama szolgálója
Ki (jól tudod) Urát kis hibáktól ója,
Noha fel nem érné játékit eszével,
Mertem olly mód' bánni Barátom versével.

Mindkettőnek önálló verstani elmélete maradt reánk. Hosszabb bölcselmi, főleg vallásos ízű verses disputát idézett föl kettőjök közt Feketének «A Négy Mennyország» czímű[1] verse, a melyre Teleki «A Magam menyországa, ha álom is, mégis valami» versben felel, midőn pedig Fekete igazán reális szinekkel támadja és rajzolja a túlvilágról fölfogását, ekkor Teleki «Védelme a menyországomnak» verssel válaszol. Az egész még baráti vita a földöntúli élet fölfogásáról.

A hosszú, benső baráti viszonyt megszakítja Telekinek meghalt feleségéhez írt verse, a melyet Fekete lélektani okokból hamisnak, mesterkéltnek, azonkívül hosszadalmasnak és izléstelennek tartott.

Ennek a versnek egész története van. Teleki a «Néhai G. Teleki Mária sirhalma» czímű könyvben kiadta azokat a verseket és beszédeket, a melyeket neje halálakor szerzettek, ezek között van az «Egy jó asszony képe, mellyet néhai mélt. r. sz. b. gróf széki Teleki Mária elfelejthetetlen emlékezetű Felesége áldott Hamvainak tiszteletére férji érzékenységgel felemelt Gróf Széki Teleki László» czímű vers. E hosszú lélegzetű czímnek

[1] Magyar Munkáji, I. k. 159. l. Akad. kézirattár, Magy. irod. 4-rét, 5—51. sz.

megfelelő a hosszú, ötvenegy oldalra terjedő halottdicsérő és búcsuztató vers.

Fekete egy ideig semmi módon nem mutatta az elhálálozott fölött való gyászát, a mi általánosan föltünt, sőt Mátyási József azt írja «Emlékeztető Ciprusában»:

Hát Pest Horáttzának hattyuját mi lelte?
Mely Eszterházynét[1] akként énekelte,
Hogy míg magyar nyelven olvasnak és írnak,
Hirén diadalma nem lehet a sírnak.

A szél is azt feleli, hogy senki sincsen, a ki szebben énekelne, mint a megholt férje, a ki:

A felett, hogy Fia magyar Boálónak,
Atyjánál jobban ül nyergén a szent Lónak.

Fekete a «Test bontássá lett . . .» verssel törte meg hallgatását, melyben fölháborodással illeti Telekinek hosszadalmas versét s kálvinista voltának tulajdonítja halottsirató énekét. Máriát nagy gyöngédséggel siratja. Telekinek a vers rendkívül rosszul esett. Mód felett megharagudott a leczkéztetésért és fölötte bántotta, hogy Fekete, a ki nem rég azt irta neki: «Eltöréd lantomat, mert felljül haladtál,» most kiméletlenül ront neki. Mindennél jobban fájt Fekete tapintatlansága, aki mindenkinek mutogatta is versét.[2] Erre Teleki is verssel felelt, melyről megjegyzi, hogy csak azok érthetik «a kik Mlgs G. Fekete János Úr gondolkodása s élete módját közelebbről esmérik». Elismeri, hogy verse hibás és hosszadalmas, védi vallását, köszöni a neje iránt való érzelmet s boszankodik, hogy Fekete versét mindenkinek mutogatta. Tény, hogy Teleki érzelme hiú és mesterkélt, hogy Fekete alaposan támadja. Széki Teleki Mária sírhalma körül nemcsak férje, hanem Mátyási és Schedius is megszólalnak, Feketét, ki valószinűleg egyáltalában nem akart fájdalmával

[1] Magyar Munkáji, I. k. Eszterházi Jozefa halálára.

[2] Akad. kézirattár, Vegyes 4-rét. 15. sz. 7. — M. Irod. Régi és új magyar írók 4-rét, 133. sz.

a közpiaczra kiállani, Mátyási megszólítása rázta föl hallgatásából, a mikor is ugyancsak érdes egyenességével, de a Telekihez írt költői levelek modorában ostorozza a férjnek ötvenegy oldalra vetett fájdalmas siránkozásait és pongyola érzelmeit. Ezzel természetesen megsértette a férjet és a barátot, de a szöget fején találta, mit az is bizonyít, hogy Teleki, a ki megsértődve még válaszolni is ráért, a gyászév eltelte után legott megházasodott. Fekete őszinte érzelmét pedig bántotta a hivatalos bucsuztatóknak kinyomtatása is és egyszerűbb, de igazabb sirámokat várt arról az asszonyról, a kit a női erények tisztaságában tisztelt s a kit a magyar hölgyek példaképeül állított fel:

. . . . ha kivánnak jó emlékezetet
   Siron túl, 's könnyező szives tiszteletet,
Hogy iparkodjanak Tégedet követni,
   'S hirek fentállását szivbe helyheztetni.
E sirnál Vándorló! Könyiddel áldozzál,
   'S hogy több ilyes nőjjön, azon imádkozzál.[1] —

Hosszú és mély barátság kötötte a vitéz «lovas generális» gróf Gvadányi Józsefhez. A barátság még katonáskodása alatt kezdődött, a harcztéren erősbödött, majd a magyar generálisok közös sorsa, az erőszakos nyugdíjaztatás, majd az 1790-iki országgyűlésen játszott hasonló szerep és rokon fölfogás állandóvá és később folytatott tartós levelezés által bensővé és igazzá tette. Feketének hét verses levele maradt fenn, mig Gvadányiéi ismeretlenek. Fekete őt tekinti a dicső Gyöngyösi egyedüli és hivatott utódjának:

Megjártad Gyöngyösi fel ható Pályáját,
   Követted is néha Benitzky kótáját,
'S Notáriusodnak Budára jövése,
   Pöstényi fürdőben Czigány ki kelése,
Mint Rontó Pállal hiredet terjesztik,
   Háladó sziveink tsak azzal epesztik,

[1] Magyar Munkáji, II. k. 172. l. Gróf széki Teleki Mária halálára.

Hogy nem könnyű jutni remekid nyomára,
Tőled oly szépen járt Helicon hantjára,
Lába törik soknak illy igyekezetben,
Mint roszsz lovasoknak képzelt ütközetben.

Hozzá, mint a magyar poéták Nesztorához küldi verses munkáit megitélés végett. Mennél távolabb áll a görögös metristáktól, annál jobban becsüli őt s Aristarchusának vallja, a ki épp oly alaposan vezeti és oktatja, mint annak idején Voltaire a franczia verselésben:

Bátsi! tehát én is követlek, mint lehet,
Bár tudom, hogy Múzsám annyira nem mehet.
Mert a kilencz szüzek tsak néked tsevegni
Szoktak, 's ősz hajaddal vígan enyelegni.

Groff Gvadányi József Generalis

55. GRÓF GVADÁNYI JÓZSEF ALÁIRÁSA.

Az ősz generális dicséretében nem csapong az ízetlen magasztalásokig, hanem az illő mértéket megtartja:

Magyar Anacreont látok én munkádban,
'S Hodulásom azért nem eshetik vádban,
Hogy tán hizelkedés àzt nekem diktálná,
Avagy alatsonyság szívemet meg szálná.

Magyar mesterének tartja, ki munkáival és tanításával sokat lendített nagyobb szabásu fordításain:

Kérsz, hogy Mesteremnek téged ne tartsalak:
Hijjában Barátom! mert annak vallalak,
Mig élek igazán, minthogy ébreszteni
Orczyval te tudtál, 's engem gerjeszteni
Magyar verselésre ditső példáiddal,
Tőlem méltán bámult remek munkáiddal.

Először az «Orleáni Szűzet,» majd Ovidiusnak «Szerelem mesterségét,» az utóbbit Gvadányi barátnőjének, Fábián Julisnak is elküldi, sőt ennek ajánlja, de midőn hirét veszi, hogy a költőnő ezt a tettét illetlennek találta, katonás humorral fakad ki a kényeskedő irónő ellen. Ő tudósítja legelőször arról, hogy Engel Gvadányi történeti munkáját, «XII. Károlyt» megczenzurázta.

Leveleikben el-elkeseregnek a politika akkori állásáról a csatatéren elesett régi bajtársakról, világ megváltozásáról, az országgyűlések megromlott nagyjairól, örvendenek Napoleon elérhetetlen egyptomi és más dicsőségének, Nelson tengernagy vitézségének.

A levelezést Gvadányi betegsége és halála szakította meg.[1]

IV.

Mindvégig legmeghittebb és legigazabb barátja Aranka György, az «Erdélyi magyar nyelvmívelő Társaság» és a «Kézirások Társasága» megalapítója.

Az ismeretséget az 1790/91-iki országgyűlésen kötötték, hol Aranka gúnyos verseivel többeknek figyelmét magára vonta. Mint ügyes verselő és irói agitátor Feketében rokon törekvésű lélekre, mint kedélyes, vidám s előkelő gondolkozású férfi a generálisban hű barátjára talált. Ugyanabban a körben élt és működött, a melylyel Fekete rokonság vagy barátság révén szoros összeköttetésben állott.[2] Az egymással váltott negyvennégy levél irodalom- és kulturtörténeti jelentőségű. Aranka Erdélyből ír, Fekete jobbára Fóthról válaszol. Ez a levelezés jeles adalék az akkori erdélyi főnemes világ társadalmi életéhez, gondolkodásához és nagy műveltségéhez. Aranka leveleiben élénken tükröződik vissza, mily magasan állottak az erdélyi főnemesek és főrangú

[1] Magyar Munkáji, I. k. 174., 175., 198. II. 6., 64., 69., 71., 73. ll.

[2] A 42 levél közül 22 Feketéé, 20 Arankáé. A levelezés nem teljes. Hol Feketének, hol Arankának válasza hiányzik. A levelek részint Magyar Munkájiban, részint a Magyar Nemzeti Múzeum és a M. Tud. Akadémia kézirattárában vannak.

hölgyek a hasonrangú magyarországiak fölött, mily szívósan ragaszkodnak a régi magyarsághoz és haladnak a korral tudományban és műveltségben, mily érdeklődést éreznek a magyar kultura emelése körül s mily élénk figyelemmel kisérik a külföldnek fejlődését.

Feketének «sine die et Consule» írt leveleire rendesen megjő a válasz, sőt, mint Fekete leveleiből kiolvassuk, Aranka a szorgalmasabb levéliró.

A két barátot legelőször a Nyelvmívelő Társaság ügye vonzotta szorosabban egymáshoz. Tudjuk, hogy Bessenyei «Jámbor szándéka» egy magyar tudós társaság körül, Révainak indítványa «a nyelv és tudomány művelésére egy magyar tudós társaság felállítására» nem hangzott el viszhang nélkül, de maradandó alkotást nem hozott létre. 1792-ben keletkezett a «Pesti Magyar Társaság», melynek nevelő, nyelvmívelő, kritikai czélja volt s melyet nemcsak a pesti társadalom, hanem az ország is ujjongással fogadott, sőt egyes megyék pénzzel is segítettek. A Társaság újságot és kiadásokat tervezett. Ily kiadások: fordítások tényleg jöttek is napvilágra, de a társaság nem volt hosszú életű. A viszonyok, a pénz hiánya csakhamar megszüntették.[1]

Hasonló törekvéssel találkozunk már 1785-ben Erdélyben, hol Batthyány Ignácz gróf, erdélyi róm. kath. püspök, Révai Miklós eszméjét, egy «a nyelv és tudomány művelésére magyar tudós társaságot,» tervezett. E czélból gyűjtést rendezett, de a terv nem sikerült. 1791-ben Aranka György kapta fel az eszmét és a már megnevezett társaság «Rajzolatját» a «felséges Rendeknek» benyújtotta. Az ügygyel az országgyűlés komolyan foglalkozott és Aranka munkálatát nagy tetszéssel el is fogadta. A társaság czélja «a magyar nyelvnek, mint nemzeti nyelvnek, fenmaradása, tisztán megtartása s világának terjesztése». «A Magyar Nyelvmívelő Országos Társasága» megvalósulása a szászok ellenmunkálkodása miatt, az udvarnál nem talált kedvező fogadtatásra, de

[1] Múzeumi kézirattár, Fol. Lat. 686. Appendix.

azért 1793. deczember 13-ikán Marosvásárhelyen az erdélyi kormányzó pártfogása alatt megalakult az úgynevezett «Próba Nyelvmívelő Társaság,» mely az erdélyi urakban és honleányokban nagy pártfogásra talált, úgy hogy rövid idő alatt kis könyvtára, kézirattára, pénz-, régiség- és ásványgyűjeménye volt. Ily biztos alappal indult utnak Aranka állandó lelkesítésével és fáradhatlan munkásságával a társaság.

Az
Erdéllyi Kéz Irásba lévő Történet Irók ki adására fel álitandó Tárfaságnak
RAJZOLATTYA
A' Három Nemzetbéli Méltóságos. Fő Rendekhez.

KOLOSVARATT,

Nyomtattatott Hochmeifter Márton Ts. Kir. priv. Könyv nyomtató által. 1791.

56. ARANKA GYÖRGY «RAJZOLATTYÁ»-NAK CZÍMLAPJA.

Fekete, kit franczia és német irói munkásságáért több külföldi irodalmi társaság is tagjául óhajtott, inkább vonzódott a magyarhoz, a melytől iratainak megőrzését és eszméinek megvalósítását remélte. Vonzotta még a társaság megalapítói iránt táplált rokonszenve, a mint maga is megvallja: «Engemet csak az, hogy Te és hozzád hasonló nagy eszü és emberségü emberek voltanak ezen Társaság eszközlői, birhatott arra, hogy melléje álljak, mert számtalan külső országbeli Tudós Társaságok Tagja már ez előtt sok esztendővel lehettem volna, de mindenkor kerültem az illy haszontalan hirvadászást.»

Fekete 1794-ben husz, később tíz Rhénus forint tagdíjjal és azzal a kötelezettséggel lépett be, hogy a társaságot ritka könyvekkel és kéziratokkal fogja gazdagítani.[1] Belépését levélben tudatja, melyben a társaság czéljait újabb eszmékkel gazdagította.

Tervezete a következőket ajánlja:

«1. A tudomány és mesterségbeli szókat, melyeket a görögöktől és rómaiaktól vett át a magyar, tartsa meg, mivel magyarosításuk idővesztegetés és a jövevénynek megnehezíti a nyelv tanulását.

2. A «feltámadandó uj szók» hibáit nem kell rostálni és pótolni.

3. Jó Nyelv Mester (nyelvtan) és Szótár kiadása.

4. A Görög és Deák klasszikusok fordítása.

5. Az asszonyok műveltségének emelése olvasmányokkal.

6. «Hazánk történeti» egybeszedése.

7. A természettudományok és a «hajdani idők maradványi feljegyzése» egy «különös Társaság» által.

8. Hat egymásra következendő esztendőben húszezer forintot rendelni egynehány nagyobb birtokosoktól s ezen költséggel a' megjegyzendő személlyekből álló társaságot hazánk vizsgálására utaztatni.

Három tudós a régi hagyományokat gyűjtse, három a természetet vizsgálja, három földmérő a földet rajzolja, három hazánk régi történetét kutassa.

A tizenkét ember az esztendőnkint kapott 20,000 fttal járja be az országot, kutatásainak eredményét a társaság adja ki.»

Ezektől a főbb dolgoktól várja, hogy az idegenek figyelme Magyarországra térül, és hogy azok «ép úgy fogják tudományunkat tanulmányozni, mint a magyarok az övéiket».

Kivánja még azt is, hogy a Társaság egy tökéletes «Magyar Prozodiát» dolgozzon ki, és egy «Rythmus-Dictionariumról» (Dictionnaire des Rimes) se felejtkezzék meg.

[1] Magyar Munkáji, II. k. 1—4., 59. l.

1794 óta tartós figyelemmel kiséri a társaság működését. A belévetett reményekben nem csalatkozva, 1798-ban majd egyenkint, majd összegyűjtve elküldi műveit.

Terveit kedvezőleg fogadták.[1] Május 9-ikén olvassák a munkáit kisérő buzdító levelét s utána «A Békesség» odáját és fordítását «Ovidiusnak első könyvének a szerelemről». A gyűlés jegyzőkönyve csak úgy emlékszik meg az íróról, hogy «Az orleáni szűz fordítójának munkája», mi azt sejteti, hogy ezt már korábban beterjesztette. A művek kinyomatására hiányzott a szükséges pénz. Különben részint belső meghasonlás, részint a pénz szűke miatt már 1798-ban aggodalmassá vált a társaság jövője s Pesten az a hír járta, hogy meg is szűnt. Fekete élénken sajnálja ezt a hírt s midőn 1800-ban ismét felújul a társaság, de Aranka megválni készül tőle, Fekete is megszűnt tagja lenni.[2]

Részt vett még egy emlékezetes ügyben, melyben Aranka kiváló szerepet vitt és ez Schlözer Ágost Lajos «Geschichte der Deuschen in Siebenbürgen» (Göttingen 1795.) czímű munkájának czáfolata. Schlözer az erdélyi szászok legrégibb történetére vonatkozó kútfőket éles birálat tárgyává tette s a magyar nemzet iránt elfogult és igazságtalan. Az erdélyi társaság a munka alapja és téves állításai ellen dolgozott s meg kivánja mutatni, hogy:

1. Erdélyt a X., XI. és XII. században nem a Paczinacziták, hanem a magyarok birták s Erdély nem puszta, lakosok nélkül való hely volt;

2. Schlözer a szász nemzet történetét fogyatékosan és fölületesen tárgyalja; fölfogása a magyar nemzeti igazságokat sérti és történetünket nem ismerve, elferdíti.

Schlözer munkájának czáfolatát Aranka írta és «Schlözer göttingai német tudósnak az erdélyi szászokat illető munkájára írt megjegyzései» közkézen forogtak. Munkájában[3] meg akarta próbálni, hogy egy «nyelves embernek» tollával a magáét össze-

1 Magyar Kurir, aug. 3. 10. l. 158. sz. XXVII. gyűlés.
2 Magyar Munkáji, II. k. 57–60., 87., 117., 155., 159.
3 Múzeumi kézirattár: Aranka levele Feketéhez, 1800 április 20.

Kedves Barátom

Látod é Barátom, melly nagy előttem Hitele mind Barátsá-
godnak, mind Ártatlanságodnak! Egy Szép Ifjú Grófné,
Gr. Rhédei Mihályné, született Gr. Bethlen Borbára men,
vén ki a' Napája Id. Gr. Rhédei Mihályné Társaságába
Pestre: itten keresztül menvén Tégedet ajánlottalak né-
ki, a' kinek Jósága által a' Pesti [illegible] Egyesületeknek
Előjit megtudja. Meg akartam a' Te Kitedetg probálni,
hogy annak fundamentoma a' Virtusé? A' Vir-
tusnak azt a' tulajdonságát mondják; hogy ingyen, ha-
szon Remény nélkül cselekszi a' jót; és itt ha a' Szép Gróf-
nénak Segítséggel lész; Virtust kell csinálnod: mert
nem biztathatlak hogy sokat hasznát várhatnád. Aján-
lom mind a' Nevezett Szép Grófnét, mind magamat; és
Tégedet ölelvén vagyok

Kedves Barátom

alázatos Szolgád
Aranka György

M.Vásárhely Apr. 22dik 1800. [illegible]

57. ARANKA GYÖRGY LEVELE GRÓF FEKETE JÁNOSHOZ.

mérje. Fekete, a ki annak idején német czáfoló iratot írt Hoffmannak «Grosse Wahrheiten in einem kleinen Unfang an die Hungarn,» munkája ellen,[1] örömmel várja Aranka megszólalását s azt tartja, hogy Schlözer «gorombasági közt mégis sok igazat mond». 1800-ban február 16-ikán tudatja Arankával, hogy Cserey Farkas megküldötte neki a jegyzéseket, melyek oly helyesek, hogy németre kellene fordítani és magának Schlözernek megküldeni. Átadta azokat egyúttal a tudós Prónay Sándor bárónak és Schediusnak, a kinek ösztönzésére hajlandó azokat német nyelvre lefordítani s Schlözernek elküldeni,[2] mivel a munka hibátlan, igazságos és «jól vagyon czáfolva a német sógor». Aranka az «epével és indulattal» írt jegyzéseket azonban visszakéri, hogy «más tisztességesebb formába öntse, milyen egy betsületes magyar nemes emberhez illik». Ezt meg is teszi és ekkor még alaposabban és világosabban oldja meg feladatát. Az egész munkát egy Bahlmann nevü tudós szászszal fordíttatja le.

A fordítás illetőleg a reczenzió nagy mértékben fölindítja Schlözert, a ki Engelt tartja szerzőjének, a ki tényleg kérkedett is hasonlóval, és ezért alaposan megharagszik reá.

A Schlözer-verte hullám ezzel elsimult, de hozzájárult ahhoz, hogy őstörténetünk kutatása mélyebb tudományosságot követelt.

A Fekete-Aranka levelezés további része jobbára irodalmi és magánérdekü. Mihelyt a magyar szivvel kinált tegezésen átestek, bizalmasabbá válnak a levelek. Férfias őszinteséggel, nemes pajkossággal birálgatják egymást, javítgatják munkáikat s mulattatják magukat olvasmányaikkal, véleményeikkel. El nem mulasztják egymást csipkedni, midőn «vitézi lépéseket tesznek egy-egy szépnek ostromához», midőn szép nőkről és a testi erő mulandóságáról okoskodnak. Gyakori levélváltásukban följegyzik, mikor ragadja meg őket a költői ihlet, hogy az «istenek nyelvébe», a versbe öntsék hangulatukat. Egymás meggyőzésében nagy

[1] Magyar Munkáji, II. k. 92. l.
[2] U. ott, II. k. 100., 105., 113., 129. l.

körültekintéssel hozzák föl a külföldi irodalom mintáit s visszatérnek Homér, Horatius, Anakreon, Tasso, Voltaire, Boileauhoz, hogy ezekkel bizonyítsák verseik tárgyát, szellemét és formáját. Bölcselkedéseikben az egyik Senecára esküszik, a másik elveti azt, vagy Kantot magasztalják s végül Wieland pajzán életfilozofiáját fogadják el zsinormértékül s e pajkos vitákban kitárják életbölcseségük apró forrásait, vagy nagy területű tapasztalatkörét. A mindig deista gróf gúnyosan kel ki Arankának pietista érzelmei ellen, midőn Kant olvasása után buzgó templomlátogatóvá készül lenni és visszatéríti régibb fölfogásához. Majd önhibáikat ostorozzák, vagy gúnyolják, majd ellenségeiknek vakságát támadják minden gorombaság és alaptalanság nélkül. A magyar irodalomban Gyöngyösit, Faludit, Beniczkyt istenitik, de azért nem egy jó szót ejtenek Pétzeliről, Csokonayról vagy költő barátaikról. Baróti Szabó Dávidot, Rájnist, az ifjabb Gyöngyösit, a testőröket, az idegeneskedőket alig érintik vagy csak sajnálják, hogy a magyar verselést elhanyagolják. Daczára ezeknek, nem elvakultak a tekintélyben s érzik önmaguk erejét s hivatásuknak irányát, czélját. Lángolóan szeretik a hazát, a nemzetet s annak ellenségeit kezdetben elvakultan itélik meg, vagy megvetik, majd kihámozzák mondásaikból, irataikból: a hazára kent rosszból is a reá nézve a hasznosat. Mindig jövő fejlődését tekintik és szentül hiszik, hogy a nemzet munkálkodásának sikerét meghozza a jövendő. De a saját munkásságukat is a jobb jövőnek ajánlják. Fekete ezért nem nyomatja műveit s ír ki sem nyomhatót, Aranka jobb időre halogatja kinyomásukat. Tudják, hogy poemáiknak politikai és vallásos vonatkozásai nem nyomathatók.

Mindez a baráti érzület sugallta hangon: szeretettel és egymás érdekében történik. A versekkel áthimezett levelek érdekes tanúi az erdélyi és pesti irodalmi élet ezen rövid korszakának, mely még nem érzi oly szükségesnek az irodalom nyilvánosságát és távol tőle: levelezésben, vagy egyes vidéki központokon munkálkodik.

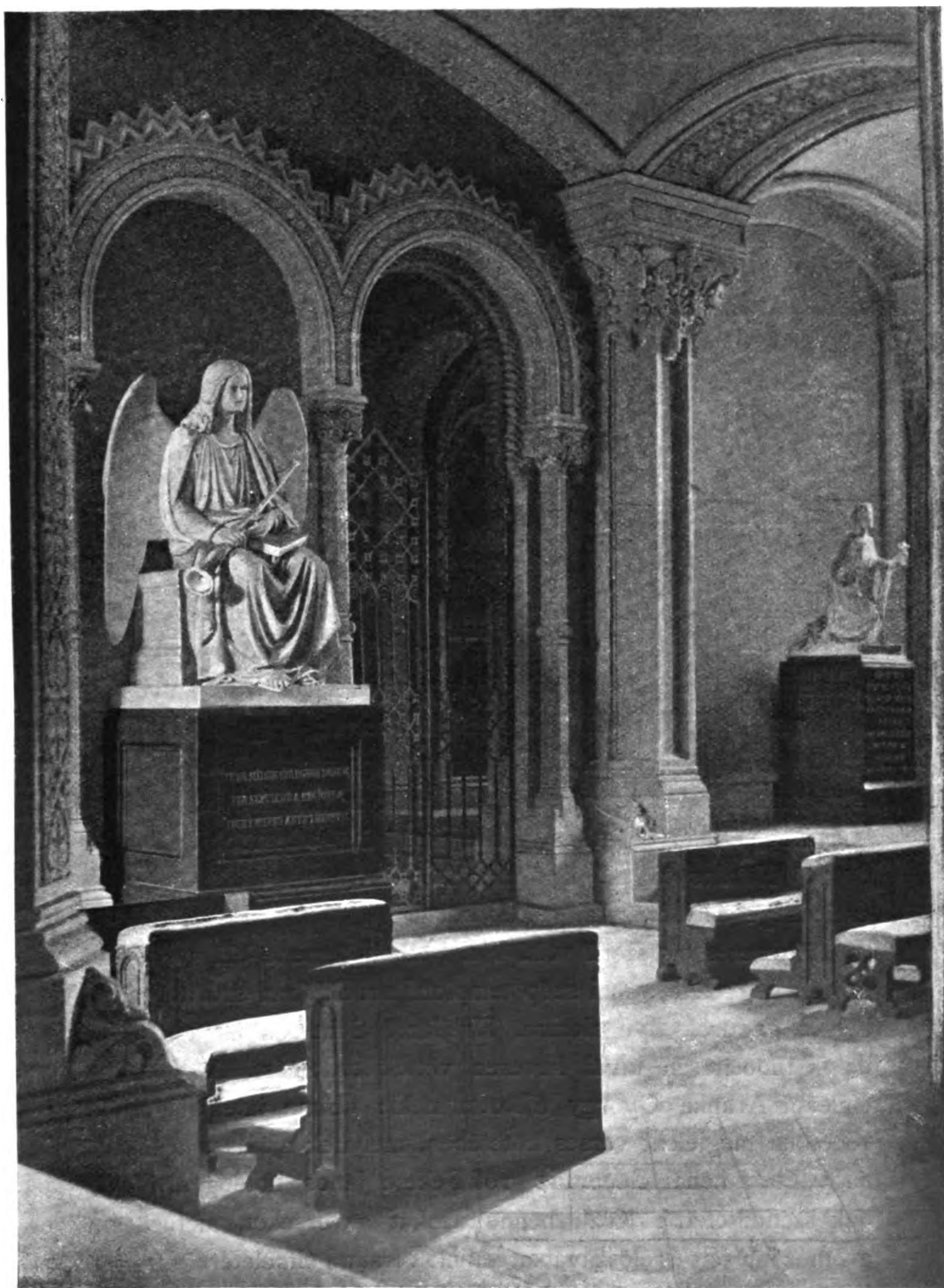
Fekete körének utolsó állomása fia, vagy mint ő nevezi «barátja».[1] Fekete Ferencz nejétől elválva szerte kalandozik Magyarországon. Bejárta Szatmárt, Erdélyt, a Balatont, a felvidéket, hol Nagy-Károlyban, hol Sztárán, hol Ránkon találjuk a Károlyiaknál, Telekieknél, Sztárayaknál vagy egyebütt A szerető apa gondja mindenfelé elkiséri, hogy mintegy «ősei szemével» kisérje a család utolsóját, vagy föntartóját. Mindenhova majd ajánlatokkal majd, tanácsokkal látja el és józanságra, életbölcseségre tanítja. Óvja a Circektől és Syrénektől, de megtanítja arra is, mint kell a pillanatnyi mámorban cselekednie. A hatvan éves apa a negyvent megközelítő és mélyen csalódott fiút vezeti. Tekintetbe véve Feketének józan poezisét, a fiához intézett verses levelek az öregnek legszebb versei.

A levelek általános jellege a gróf bohémsége és a költészet imádata. Leginkább akkor tör ez ki belőle, midőn fia kitárja előtte a művészet iránt érdeklődését, midőn hallja, hogy uri háznál mint műkedvelő szinész is föllépett, midőn észreveszi, hogy verselni kezd. Oktatja a versszerzésben, a formában s az irodalmi pályára buzdítja, a melyen ha már versekkel nem is boldogulna, fogjon a forditáshoz és ültesse át az angol mestereket. A dadogót «az istenek nyelvére» akarja tanítni, mivel látja, hogy «tud érezni és tud írni». Mintáinak: Ovidiusnak, Voltairenek és az angoloknak gyakori olvasását ajánlja, hogy tanulva érje el azt, a mit a fiú apjában csodál. Ámde sikertelenül. Fiának ifjuságát nem illették anyira a Múzsák, mint apjáét.

58. GRÓF FEKETE FERENCZ ALÁIRÁSA.

Fekete agitátori szerepe itt pusztán levelezésben áll, melylyel

[1] Magyar Munkáji, 1. k. 63., 65. 73., 171. 200., 203., II. 9.; 142., 144., 145., 150., 160., 163., 164., 182. ll — Oeuvres posthumes, 39. l. Fekete Jánostól összesen 16 fiához írt levelet ismerünk. A fiú válaszai ismeretlenek.

59. A FÓTHI SIRBOLT BEJÁRATA.

több barátnak utat mutatott, a melyen haladjon, sőt oly mesgyékre is utalt, melyeken a külföldön már régóta haladtak, s melyekre nálunk még alig léptek. Apostolkodásainak eredménye csakis ez exkluziv baráti körben érvényesül és nem hat a nagy nyilvánosságra. Ámde tudnak róla és ismerik nemes szenvedélyét s művészi lelke sokban rokonra talált.

Pályája itt is befolyásolja őt s költői megnyilatkozása az életből merít. A mint franczia verseiben ifjusága és csalódásai tükröződnek vissza, éppúgy sugárzanak ki magyar költeményeiből és irataiból férfi korának tapasztalásai, harczai, csalódásai és vidám kalandjai.

V.

A munkától, anyagi gondoktól, de főleg az élvezetektől meggyötört Fekete végre megtörött és ágyba dőlt. Már évek előtt reumatikus gyötrelmek kínozták; 1799-ben a halálnak súlyos és fenyegető előjelei rövid időre megbénították, hogy később egy súlyosabb szívszélütés kioltsa a sokat tapasztalt, élt és fáradott embernek életét. 1803 július 21-ikén hatvanhárom éves korában halt meg, abban a korban, a mely a férfi élet legtöbbjét a sírba dönti. Halálos ágyát fia, Mátyási, Starhemberg grófné, hű cselédsége és jobbágyai vették körül.

A temetés egyszerű volt. Fia Fóthon temette el, a Károlyi grófok kegyelete a mai szép templom sírboltjában szorított neki helyet az örök nyugalomra. Haláláról Schedius és a magyar lapok tudósításán kívül kevesen vettek tudomást. A legszebb emléket Aranka György állította neki: «Elme játékjai» czímű 1806-ben megjelent verses kötetében, melynek ajánlása a «szép nagy Elme néhai Generális gróf Fekete János boldog árnyékának szenteltetett». Közli benne azokat a verseket, melyeket a grófhoz intézett és előszavában annak verstani elméletéről tárgyal. Kivüle Mátyási József minden egyes munkájában emlékszik

GALÁNTHAI GRÓF FEKETE FERENTZ, Tsáſzári Királyi Kamarás megſzomorodott ſzívvel jelenti, drága 's elfelejthetetlen édes Ura Attyának Méltóságos Galánthai Gróf Fekete János, Tsáſzári Királyi Kamarás, és Generális Fő Strázsa-Mester Ő Nagyságának e' világból lett ki-múlását, az, ki-is hoſzſzas sinlődése; végtére pedig kevés ideig tartott súllyas nyavalája után fel-vévén a' ſzükséges Szentségeket, életének 62. eſztendejében, Pest Vármegyében lévő Fóti Jóſzágában 1803. Eſzt. Julius Havának 21. napján, halandó életét Örökkévalósággal fel-váltotta. A' Meg-hólttnak tetemei maga rendelése ſzerént ugyan fent nevezett Fóti Jóſzágában fognak el-takaríttatni; az halattos Isteni ſzolgálat Fóton ezen folyó Havának 28. Pest Városában pedig jövő Kiſs-Aſzſzony Havának első napján, a' Város Nagy Templomában fog tartatni.

GRÓF FEKETE JÁNOS GYÁSZJELENTÉSE.

(Eredetije a M. N. Muzeum könyvtárában.)

Maecenásáról, s még sok idővel halála után is őrzi a tőle kapott «mejjképet» és egyes iratokat.

Életének czélját maga Fekete fejezi ki két rendbeli: magyar és franczia sírfelírásában, mondván:

Ő volt jobb ízlésnek mi nálunk kezdője
Régi babonáknak első nevetője
'S ámbár el nem érte Parnassus tetejét,
Mégis kóstoltatta Muzsák tisztább tejét,
Azokkal, kik őtet most tudják haladni,
'S szint' azért nevének fenn kéne maradni.

Ugyanazt mondja némi változattal már korábban írt és kinyomtatott «Mon Epitaphe» franczia versében.

Cigît Jean, qui reçut quelque esprit en partage;
Mais comme un benêt s'endetta:
Détestant le libertinage,
Comme un franc débauché, tres souvent s'empesta
Il aimait la franchise, abhorrait l'étiquette:
Soldat par goût, et mari malgré lui,
Sans prétendre au nom de Poëte
Il fit des vers pour éviter l'ennui.
La hasard gouvernait sa vie,
Et contre ses penchans il fit de vains offorts,
Faisant mainte sottise, vitant l'infamie,
Il vécut sans reproche, et mourut sans remords.

Halálával nem békítette ki sem az ellenségei által szított közhangulatot, sem elégületlen családját, mely mint egy óriás vagyon várományosa, nem kapott utána semmit, mivel az elhúnyt az egésznek még életében nyakára hágott. Az örökség, mit hátrahagyott, pár nyomtatott franczia munkán, magyar versein és fordításain kívül nagy adósság s a vele járó terhek voltak. Életében édes keveset törődött ezekkel s méltán illeti a vád, hogy halálával családját, fiát a legnagyobb nyomorban, melyet még a vagyoni romlás mellett keveset érő grófi rang is súlyosbított, hagyta hátra. Rengeteg kiadásairól, fényűző, költekező életmódjáról tanuskodik, hogy halálakor összes birtokai sokszor hatvan százalékos kölcsö-

nőktől túlságosan meg voltak terhelve és fia a somogyi, zalai, csanádi és pestmegyei birtokok elzálogosításával vagy eladásával törlesztvén azokat, kezdetben maga is adósságokból, később hiábavaló hivatalkeresés után rokoni kegyelemkenyéren élt. A somogyi és zalai birtokokat a Niczky-örökösök évtizedes pör után nyerték vissza, az aradmegyei birtokokat az Edelspacher családnak zálogosította el, a csanádmegyei Kovácsházát és a pestmegyei fóthi birtokot 1803-ban október 5-ikén gróf Csekonics József ezredes vette meg 567,536 forint 15 kron, mely összeget az elhunyt grófnak adósságai nyeltek el. Élénken bizonyítja ezt az adósság-registrum, melyet fia a birtok árával kifizetett.[1] Érdekes világot vet ez egy régi magyar mágnás költekezésére.

A részint jó barátaitól vagy barátnőitől, kereskedőktől és uzsorásoktól fölvett pénzt fia fizette ki a Csekonics József generalisnak eladott a fóthi uradalom árával és a kovácsházi birtok 32 évi 15,000 forint árendájával. Ugyancsak ő folyósította atyja végső akarata szerint azokat a vitalitiumokat, melyeket feleségének, fia nejének, Starhemberg grófnőnek, Althan grófnak és szolgáló személyzetének hagyott.

Az egész királyi vagyon tehát a faraón, az asszonyokért, lovakért, utazásokon, jótékonyságon és pompázáson uszott el.

Fia, a ki hasonló módon eladósodott[2] a fóthí uradalomból csakis a porczellán edényeket, a ruhákat, a lovakat, a könyvtárt és az archivumot tartotta meg. Az előbbieken hamar túladott, a könyvtár és az archivum elkallódott.

Ő a grófi ág utolsója, sem tehetségei, sem erélyessége nem vezették magasabbra. Feleségétől és anyjától különváltan élt s egész életét a Niczkyekkel folytatott pöre tölti be, a melynek révén hitelezőit sokáig pénzelhette és magát föntarthatta, míg 1835-ben anyjával egy időben meghalt.

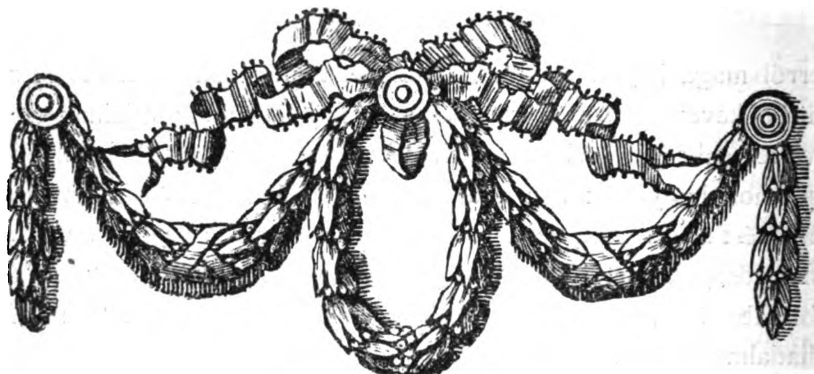
Fekete János után tehát nem maradt fenn áldásos emlék, de

[1] A Csekonics grófok levéltára Zsombolyán, Litt. L. 5, 6, 14. Vitalitia 804. — A Madách család levéltára Alsó-Sztregován, LXII. Cs. 13. — Orsz. ltár, Fasc. 1836. No. 28.
[2] Irodtört. Közl., XI. évf. 422—444. l.

erről maga is gondoskodott. Munkáiért még halála után is rossz hírbe keveredett, mint családapa és férj hátrahagyottjainak tiszteletét sohasem vívhatta ki, politikai szereplése azonban állandó nyomot hagyott maga után, s a miért küzdött és társadalmi üldözést szenvedett, az a magyar nyelv és pallérozása, a vallásszabadság, az egyenlőség, a jobbágyság sorsának enyhítése és fölszabadíása, melylyel birtokain példájával elöljárt, később mégis diadalmaskodott.

Az irodalomtörténet nem emlékezett meg róla, munkái elfeledve feküdtek kevés könyvtárban, eszméi bár hatottak, de sine Consule vonultak ki, s általánosakká válván, ki is kutatta volna eredetüket? Merészségének és bátorságának, mely kortársait lebilincselte és tüzelte, élénk tanui összes munkái, melyeknek belső becse oly kiváló érdeket kölcsönöz e sajátságos sorsú és különös ember életrajzának.

60. GRÓF FEKETE JÁNOS ALÁIRÁSA.

61. KÖNYVDÍSZ A XIX. SZÁZAD ELEJÉRŐL.

NYOLCZADIK KÖNYV.

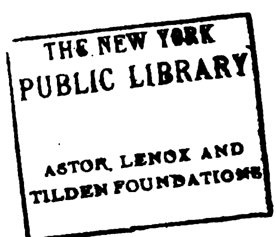
IRODALMI JELENTŐSÉGE.

I.

FEKETE pályája a pesszimizmusz nélküli csalódásoké. Minden vállalkozásában letörik és mégis mind nagyobb kitartással fog új munkához, mely neki, barátainak vagy a köznek hasznára válhatik. Csalódásában is a költészetnek és bölcseletnek optimista derűje lelkesíti, mely még akkor sem hagyja cserben, midőn az elvtársak, a barátok serege, és családja fejenkint válik meg törekvéseitől. Ezt a kitartó munkásságot előmozdítja az a körülmény, hogy önmagáért és a nemzetért dolgozik s czéljai megvalósításában oly barátokra akad, a kik közös bátorítással továbbmunkálkodásra ösztönzik, — hogy kiadhatatlan munkáival nem kora nagy közönségének kedvét keresi és így a százajku birálat nem rághat rajtuk, — hogy a mit nyilvánosságra hozott, noha teljesen korszerű eszméket adott, azt a rosta, a birálat tartalmában és formájában ugyan korholhatá, de személyét, egyéniségét, személyes ambiczióját sohasem taposhatta el, — hogy panaszaival és balul

GRÓF FEKETE JÁNOS EMLÉKE A FÓTHI PLÉBÁNIA KERTJÉBEN.

sikerült terveinek hánytorgatásával sohasem lép a nyilvánosság elé — s végül, hogy indulatainak és szenvedélyeinek ügyes-bajos kitöréseit, sokszor kiáltó ellentéteit bensejében, önmagával végzi el, megrostálja s nem enged lelke zajos, szeszélyes és tisztító műhelyébe idegennek még csak egy pillantást sem. Kora ifjuságában a tudományért és a költészetért lelkesedik. Nevelői és tanárai ápolják ezt az érzelmét, de atyja ez irányú fejlődésének kérlelhetetlenül ellene szegül. Korán kötött házasságot, de a családi élet örömei iránt nem érez fogékonyságot, nejére csakhamar ráun s otthagyja, ez pedig ellene fordul, ellene dolgozik az udvarnál, a társadalomban, sőt szerette fiánál is. Az udvar az ő csillogó örömeivel sokáig lebilincseli s ledér világában sok nevezetes győzelmet köszön Vénusznak. Innen a katonai élet változatos örömei vonják el; pályáján hihetetlen gyorsan emelkedik, de a trónváltozás egyszerre véget vet haladásának. Erre idegen elismerésért küzd franczia műveivel s ezeknek szellemessége és tartalmassága kivívja a franczia költők királyának barátságát, munkássága mégis nyom nélkül vész el a hazában és a külföldön; német munkáiért irodalmi társaságok tagjokul óhajtják, de ő lemond e tisztességről azért a kis dicsőségért, melyet a problematikus erdélyi nyelvmívelő társaság nyujthat. A politikai küzdőtér újabb dicsőséggel kínálja őt, ámde az udvar s az aulikusok nagy körében eszméit megbuktató elembe ütközik, a mely elől félre áll, mert hiányzik a politikai tehetségnek az az energiája, mely nagy pártját sikerre, ha kell a megrázkodtatás örvénye felé vezethetné. Magyar írói munkássága: költeményei és fordításai, különösen az utóbbiak, melyek méltó helyet foglalnak el az akkori legjelesebb fordítások mellett, titokban, a baráti kör kellemes homályában készülnek, ki sem adhatók, mivel tárgyuk a társadalmi, a felekezeti és a hivatalos fölfogás ellen foglal állást.

A családi és a magánéletben is baljós aspectusok kisérik törekvéseit. Fia boldogtalanul nősült, vagyona dobra került, összeesküvése és forradalmi tervei is végzetesek reá nézve. Nagy reményei rendesen balul válnak be s mégis az elke-

seredésen fölül rendesen egy-egy vigasztaló, nyájas sugallat deríti föl filozófus lelkét s ez a jövőbe vetett bizalom, mely arra számít, hogy halála után majd csak földerül az az idő, midőn eszméi, tervei megvalósulnak és munkásságát az utókor elismerése fogja kisérni. Érzelmeiben nemcsak Epikurnak, hanem a nyájas Sokratesnek bölcsessége vezeti s ha tettei néha rikítóan elválnak is a közizléstől, soha sem sülyednek a durvaság fertőjébe s ha versei nem is klasszikus tökélyűek, mégis érdekes tanui a XVIII-ik századvég még korai szabad gondolkodásának, úri fölfogásának és politikai ellenzékies hangulatának. És ezzel az érdekességgel be kell érnie halála után is, a mint beérte vele életében. Megjegyzendő azonban, hogy ő munkássága sorsának tudatával birt és sohasem illette, még jogos szidalmai közben sem igazságtalan gáncscsal korát s annak vezetőit. Rajta múlt, hogy olyat írjon vagy cselekedjék, mi korszerű és a kor izlésének megfelelő legyen, ámde ilyet nem is akart, ilyenre nem is vállalkozott. Nem volt alakoskodó, képmutató, nem hajhászott vagyont s méltánytalan dicsőséget. Hiába figyelmeztetik rá barátai, tudva tett úgy, a mint most látszik s öntudatosan rója fel tetteinek eredményét saját elhatározásának. Jól mondja róla Kazinczy: «nem oda ment, hova vinni akarták, hanem a hová menni önmagának tetszik». Innen ered elszigeteltsége is. Széleskörű olvasmányai, mélyebb és sokoldalu tanulmányai közepette, mindig önmagát és izlését méri össze korával: tapasztalataiból szerzett fölfogással itéli meg munkáit s munkáiban ritkán tér el a választott józan, de nem korszerű középútról. Ez a hihetetlennek látszó józanság az a törzs, a melyből versei, eszméi és tettei kisarjadzanak. Kerüli a fantasztikust és sohasem csigázza fel képzeletét, hogy ragyogásával kábítsa el olvasóit, sőt ellenkezőleg tapasztalatainak bőséges forrásából indulva ki oktatólag kiván hatni barátaira és arra a kis irodalmi körre, mely személye körül csoportosult és mindvégig kitartott.

Ez az imponáló józan nyugodtság jellemzi magyar munkáit.

II.

Eredeti versei líraiak, gúnyosak és oktatók. Az ifjuság indulataiból és szenvedélyes hevületéből már rég kivetkőzött, midőn magyarul kezd verselni. Mögötte feküdt ötven siker nélküli, mégis fáradságos és nagyobb szabású, úgyszólván a világ forumán szerzett tapasztalatokban gazdag esztendő. Nem kábult el, hanem józan életbölcseséget tanult, mely sokszor fölér egy csil-

Néhai
Galánthai
Gróf Fekete János
Magyar Munkáji.

I-ső Rész.

62 GR. FEKETE JÁNOS «MAGYAR MUNKÁJI»-NAK CZIMLAPJA.

logó pályáju hadvezérnek vagy államférfiunak egyoldalu tapasztalataival. Nagy áron: élvezetek, boldogsága és anyagi veszteségek árán szívta magába azt, s midőn végtére minden úton letörött, midőn a korszak tehetős mozgatói: az udvar, a hadsereg és végül az egyéni természet kiváló előnyei cserben hagyták, akkor fogott hozzá, hogy hazájának dolgozzék, anyanyelvét pallérozza és a magyar közízlést emelje. Igaz, hogy ezt egy rendkívül kicsiny körben tehette, de oly férfiakkal, a kiknek hatása nagy területekre terjedt ki. Nem jött korán és munkás-

sága mégis korai volt, nem jött későn és mégis elkésett vele Szabadelvű gondolkodását a czenzura üldözte s a jó izlést mások, szerencsésebb körülmények közt, hathatósabban hirdették nálánál. S hogyha törekvéseit a jó szándék egyedül nem gyámolította, kész volt a gúny ostorával is belevágni korának és polgártársainak fekélyes sebeibe, ferde és maradi fölfogásába. Iróniája főleg az uralkodó elemet, a kapaszkodó és konczot leső főúri osztályt sujtja, mely, hogyha már megváltozni nem is tud, legalább érezze helyzetének szégyenteljes voltát. Innen eredt ellenségeinek nagy tömege és politikai üldöztetése s ez az alap, melyből verseinek tárgya ered. Hogy a magyar verselésre adja magát, «kit Voltaire biztatása vitt a franczia költéshez,» az magyar érzületében fekszik.

Kezdetben a szerelem vitte a magyar verselésre, mely később politikai szereplésének kiegészítő része lett, mert «facit indignatio versum», végül pedig, mint idősb Teleki Domokos grófnak irja:

Kár, hogy Márs pállyáját oly korán elhattad,
  Mi lehettél volna, Dévánál mutattad.
Engem is nem szünvén irigység üldözni,
  Itthon maradásra tudott ösztönözni,
'S kedvetlen nyugalmam, hogy mégis használjak
  Hazámnak, s herévé másokként ne váljak,
Fordítom nyelvünknek pallérozására
  Szirmos kantárt tévén Apollo lovára . . .
Midőn együtt valánk, Francoknak lantjára
  Hallhattál dúdolni: most magyar kótára
Szoktatván lirámat, Gyöngyösit követem,
  De nem az ifjabbat, minthogy nem szeretem
Kétszer egy versemet, mint ő, hangoztatni,
  'S Eszemnek kárával pennám játszattatni.[1]

A verselés neki szerencsés pillanat, «mert tsak midőn Apollo reánk pillant, költhetünk jó verset». Képzelete könnyen hajlik

[1] Magyar Munkáji, II. k. 76. l.

a verssorok korlátaiba s nem fejtörésből, mulatságból faragja azokat s akár saját versformába, akár idegenbe foglalja gondolatait, rendesen a már ismert, hallott vagy elsajátított forma ritmikus zengzetére hallgat, melyre aztán reá vonja költői fölfogását, érzelmét vagy hangulatát. «Ezen régi éneket» — jegyzi meg egyik mottójához — «mellynek költőjét nem tudom, még szegény atyámtól ez előtt negyven egynehány esztendővel hallottam énekleni: most egy éjtszaka nem alhatván az első strofája eszembe jutott, s minthogy a metruma az én poetai vélekedésemmel egyez, kivántam búm felejtésére szint azon nótára egy éneket költeni». Könnyedséggel írja verseit. A testi vagy lelki fáradságokban enyhülést hoznak neki. A nagy megerőltetéssel járó költést nem ismeri és átalja a «limae labor-t». Nem izzadva írja azokat, hanem önkénytelenül folynak tolla alá. Így írja ezt Arankának is: «Ha azt mondám, hogy a limae labort únom, ne így értsed, hogy nem kivánnám verseimet mennél nagyobb tökéletességre hozni, hanem tsak úgy, hogy fáradság nélkül faragván őket, nem akarnám azon iszonyú keleptzére vonni, a' melly majd mindenkor zsoltáros nehézséggel rontja a kellemetességeket.»

A versformában kezdetben Gyöngyösit, Beniczkyt és Faludyt követi, később a maga készítette formába önti gondolatait, «mert ámbátor eleinte nehezítteni látszik a' versfaragást, annyi kellemetességet ád a versnek, hogy talán megérdemelheti idővel a' közönséges bevétet, annyival is inkább, minthogy a' négyes rithmus pártfogóji úgy is a kortsúltt harmoniát vetik a' kettős rithmus ellen». Verselési elméletét több költeményben, a «Magyar Munkáji»-hoz (I.) és «Az Orleáni Szűz»-höz írt előljáró beszédben fejtegeti: «Már más helyen számot adtam ujjitásomról a magyar poesisben, s hogy miért kivánok a két sorú versekben kettőt vocalissal, kettőt consonanssal végezni. Egyébbi poetica vallástételemet is, a mint prosodiánkról meggyőzettem, feljegyzettem. Azon tudós két pap uraknak is, a' kik görög s deák mértékre kivánják hozni verseinket, meg mondottam ottan

velek ellenkező gondolatimat, s azért magamhoz, mint minden egyébben is, ezen munkámban hasonló kivántam maradni, s egyvelitett rithmusos 12 syllabás versekben fordítottam Voltér Orleáni Szüzét.»

Követői közt találjuk Mátyásit, Arankát, Gvadányit, Rhédeyt, Bethlen Lászlót, Dessewffy Sándort, Orczy Józsefet, Teleki Lászlót,[6] sőt Kis Jánost is rá akarta venni ujítására.

III.

Versei erős alanyisággal írt lirai költemények, melyekben egyénisége erélyes vonásokban domborodik ki. Ez az erőteljes alanyiság választja el korának költőitől. Jobbára alkalmi versek, melyek tárgya a szerelem, az otthon, a barátság, a haza és a vallás. Szerelmi verseit Ovidius, Anakreon és a francziák ihletik. Természetes, hogy a kinek életében oly kiváló szerepet játszott a szerelem, az teljesen otthonosnak érzi magát Cupido táborában s vele szívesen el-eljátszadoz. A tapasztalt szerelmes szól hozzánk, kinek szivében «Amor egész nyája lakik». Sokat ront hatásukon, hogy az ötvenet meghaladt férfiúnak érzelmeit olvassuk, a ki már ismeri a szerelem pathologiáját és psychologiáját. Ámde még e kor ellenére is nem a csalódott, hanem a győztes szerelmessel van dolgunk, a ki érzéki, sokszor czínikus árnyalatokkal kiséri érzelmeit és már korholni tudja az erkölcstelen vad vonzalmat is. Képeit ugyan sokszor a mitologiából meríti, ámde pajkos és vidám hangulatát igénytelen egyszerűséggel, öntudatos frivolitással, őszintén, leplezetlenül és kényeskedő czikornya nélkül írja le. Főleg a tiszta szerelemnek hódol, melyben a szívnek nagy szerepe jut és utálja, üldözi a fajtalant, nem kimélve szót, nyers fordulatot annak színezésében, de nem azért, hogy a maga szerelmét, cselekedetét, hanem, hogy a mások piszkos érzületét sujtsa. Eddigi ismertetői fölcserélik ezt a két irányt és benne látják a gyarlót, a feslettet s azt hiszik, hogy idealismus nélkül való poeta, kinek olvasása erkölcsi veszedelem,

ki csakis az érzékiség kedveért pengeti lantját, noha az érzéki elem nála odacsucsosodik ki, hogy a derűs, a tiszta, az erkölcsös szerelmet magasztalja. Ő főleg mint szatiraíró ostorozza a fajtalanságot, a ki nem kényeskedik és álszemérmeskedik, hanem egyenesen a dolog velejébe, a sebbe vág. Gúnyoros modorát is nem az ifjúi imádat csalódása, a mámoros hangulatból kelő kiábrándulás, hanem a szerelem mély ismerete idézi elő.

Egyéb alkalmi verseit névnapokra, halálesetekkor, ünneplésekkor, élete egyes forduló pontjain atyjához, fiához és barátaihoz intézi. Nagyon elterjedt szokás volt ez abban az időben. A meggyőződés és a szeretet sugallja ezeket. Közülök kiválnak az apjához és fiához írt szeretetteljes, majdnem imaszerű versek, melyek erkölcsi érzületének tartalmasságát és valódiságát tanusítják azzal a váddal szemben, hogy minden igazzal és komolylyal hivatlanul és dévajul czinikus játékot űz. Sokkal mélyebb érzelmet árul el egynémely költő kortársánál, a ki klasszikus képek miszticzismuszába burkolja gondolatait. Ugyanazt bizonyítják az otthonát dicsérő versek, melyekben patriarchalis elvonultságát, házi örömeit s gazdálkodó munkásságát rusztikus módon vallja ki. Ide soroljuk a barátaihoz küldött költői levelek nagy számát, melyeket kortörténeti jelentőségükön kívül a közvetlen tárgyilagosság és komoly bölcselmi hang is jellemez. Epigrammái és gúnyoros költeményei általános fogyatkozásokat ostoroznak és jellegüket tekintve, az akkori német epigramma-költészetre emlékeztetnek.

Leíró költeményei részint gúnyoló, majdnem humoros útleírások, részint természetfestések. Mindkettő magyaros közvetlenséggel és eléggé élénken van irva s az elsők jobbára a peleskei nótárius útjára emlékeztetnek. Hosszabb lélegzetű munka: «Kopasz Péter Urnak A' Tiszai Utamról Gunyoló Versek. 1792-dikbe.» Kopasz Péternek azaz Fekete Jánosnak, a ki magát rendesen »a fronte Petrus» nevezte, Fóthról aradi birtokára, Szent-Annára tett utazását és apró kalandjait írja le. Eleven rajza az alföldnek és városainak. Ebből még ma is ráismerünk a homokos lapályra, a sáros országutakra, a kalanddús rónára és benne lakó igaz

magyarokra. Szolnok, Debreczen, Nagyvárad jellemző vonásait őrzi e korból s megadja tipusos jellegét. A legfrissebb Debreczen leírása, melynek cziviseit, deákjait és iskoláját bámulja. A másik leírás Balatonfüredről szól, melynek akkori primitiv szinházát, szinházi előadását, közönségét, mulatságait, vizének erősbítő vagy gyöngítő hatását írja le.

Politikai versei elég nevezetes adalékok az országgyűlések paskvillus-irodalmához. Ezekben kiméletlen nyerseséggel támadja a papságot és a főurakat. Kamattal adja vissza az ellene szőtt ármányok fejében az aulikus érzelmű politikusoknak galád táma-

Kopasz Péter Úrnak
A' Tiszai Úramról Gúnyoló Versek. 1792 dikbe

Az útazó Szeret Újjairól szóllni,
Homér' Odisséát kezdetté koholni;
Mert a' bölts Ulisses maga reá nem ért,
Hoszszas barlangását meséze más azért.
La Chapelle, Bachaumont, gúnyoló Versekbe
Szépen fel jegyzették a' mi tünt szemekbe,

63. A »GÚNYOLÓ VERSEK« KEZDŐSORAI.

dásait. Igazi hazafiság lelkesíti, mely a haza fölvirágoztatásán működik, azonban sokszor a személyes gyűlölség váltja föl az objektiv itélet hangját. Fekete gyűlölete általánosságokban és közkeletű gúnyos vádakban talál kifejezést. Nem emelkedik a politikai bölcseség magaslatára, hanem elragadja a pártgyűlölet, mely meg nem bocsátja, hogy az ország főurai önző czélokért föláldozzák annak gyorsabb ütemű haladását. E hangban inkább Voltairenek és az encyklopédisták tanaiból fakadt forradalmi, epés visszhangot hallunk, mint igazságot. Ámde ilyen volt a közhangulat, ilyenné tette a czenzura ellenére magyar földre is elható franczia forradalmi eszmék fölriasztó harsogása.

IV.

Bölcselmi lirája verseinek legérdemesebbje és legfontosabbja. Benne nyilvánul Feketének igazi jellemző vonása: a bölcselkedési hajlam, mely őt mint bölcselőt és embert mutatja. Valamint gúnyoros modora, úgy ez is minden egyéb versében is föl-fölvillan, de ezekben fejti ki bölcselmi tanulmányainak, a belőle fakadt világfölfogásnak kerekded képét. A franczia világnézlet, mely ekkor minden fönnállót nem egészen biztosan fölismert természeti törvények és a kérlelhetetlen józanság elvével birált, ezekben nyer legékesebb kifejezést. Fekete, a ki a filozofusok közül inkább a klasszikusokhoz szított, ekkor Voltaire, Helvetius, Montesquieu tanítványaként, a Sokratestől, Pythagorastól, Lucretiustól, Hesiodostól s másoktól eltanult elveket az előbbiekkel elegyíti, s ebből állítja föl világnézletét. «Szent Sokratesnek híve lévén, kivánnám Hazáinkban» — írja Arankának — «a józan észt és annak legserényebb szolgáját, útmutatóját, a' jámbor kételkedést közönségesebbé tenni: egyszersmind a bölts ízlést vagyis gustust a zsoltárok komoly polyáiból kifejteni.» Ő nem Seneca híve. Nem szereti, nem is becsüli. Bárhogy korholják Feketét s hitetlennek hirdetik: ő istenfélő és istenimádó. A papság gyűlöli, üldözi és házát kerüli, pedig apját «minden kivántató szentségeknek buzgó és példás áhitatossággal lett felvétele után» temeti el, pedig Batthyány primás a legjobb barátainak egyike, pedig a vallást és szertartásait sehol sem támadja, sem nem gúnyolja. Igazán mulatságos, hogyan féltek tőle. Midőn Gvadányi egy papot küldött, hogy neki a Pucelle fordítását elhozza, ez Fóthra betérvén, meglátta a könyv czímét és legott kereket oldott. Mindez őt nem bántotta: ő a «Világ könyvéből tanult». «Magam kárával is serényen olvastam és a mi századunk igaz böltsei nagy részével még fiatal koromban társalkodhattam. Talentomim gyengeségének tulajdonítsd, ha illy mesterek alatt többre nem mentem; vagyis sorsom mostohaságának.»

Ezen iskola tanított
  Nem minden fénylőt tsudálni,
Melly gyengébbeket kábított,
  'S vallást, tudományt rostálni.
Socrat kételkedő módját
  Midőn kivánom követni,
A' hol elmém igazat lát,
  Szokott tőlem betsültetni.
Látván nálam Krisztus képét,
  Nem régen egy Pap kérdezte,
'S Furtsa szemeket reám vét:
  Nagysád! mi végre szerezte?

Mondám: Papok martirjának
  Jelesb helye hol lehetne,
Mint annál, ki Hazájának
  Papjaitól üldöztetne?
A Pap pirult orczájában,
  Mint midőn Judás vádolta
Az ártatlant Jersalmában,
  Avagy Anitus koholta
Socratesnek el vesztését,
  'S mindjárt fordítván tréfára
Ama szemtelen kérdését
  Készül el butsuzására.

Hogyha e Sokrates- és Krisztus-tisztelethez hozzávesszük még élettapasztalatait, Voltaire imádatát, Wieland szeretetét, akkor a vidám megnyugvó bölcsnek képe áll előttünk:

Hadd mennyen a' Világ megszokott útjába,
  Te mértékkel meríts böltseség kútjába.
Forog természetnek minden karikáján
  Hijjába törődnél homálynak igáján,
Valamint Apollo fényes sugárival.
  Fellegeket kerget habzó Lovaival;
S ismét az Éjtszaka borúl homállyába:
  Úgy követ az idő más időt nyomába,
'S Éjeknek boltjai egykor fel virradnak,
  Máskor terhes felhők essőket izzadnak:
Illyen az embernek botló vándorlása,
  Hol víg, hol szomorú pállyája futása.
Mit nem változtathatsz, azon ne törődjél,
  'S Világ jobbítással soha se vesződjél,
Bízd a természetre: meg fordul magába,
  Mert nála semmi sem marad rég voltába.

Költeményeiben megleljük a XVIII. század franczia bölcseinek asztronomus és fizikai világfölfogását is, midőn a valláson és a felekezeti fölfogáson túl a világ keletkezését kutatja, egy-egy megfejthetlen természeti tüneménynek mivoltát nyomozza, a föld-formácziókat csodálja és őskori életnyomokat keres. Ismeri a

131.

Magyarok Történeti.

Első Szakasz.

Valamint az emberi elme, /: gyarlóság-e, vagy a' világ határin túljáró vágyás? :/ mindenben inkább kedvelli a' száraz Igazságnál a' tsudálatost, és ezen ösztönétől el ragadtatván, még azt is könnyen hiszi, a' mi a' józan ésszel és a' természet változhatatlan törvényével ellenkezik: úgy szintén minden Nemzetek, a' magok eredetekről mesékkel ketsegtettenek Történeteik Íróitól, és' nagyobb részint a' Népeknek kedveze az akkoron imádott Istenekkel egybe kaptsoltatta. Még a' durvább ~~gorombább~~ Északi Nemzetekis, mellyeknek hadi vándorlása majd tsak nem egész Európát el lepte, tudtak magoknak Odinokkal kedvezni.

A' Magyarok első Történet Írói, kétség kivűl Papok valának: /: ki is tudott volna ezen Scytha módra szüntelen harczolók között a' világi rendből írni?:/ mi tsuda tehát, ha illy mesékhez szokott 's azok el hitetésében fáradozó emberek, a' Görögök, Rómaiak, Zsidók, Indusok, 's a' t. példáikat ebben is követték?

64. A »MAGYAROK TÖRTÉNETI« ELSŐ OLDALA.

füvek és gyökerek titkos erejét, erősen érdekli a vulkánok működése, a fogantatás csodája. Nyiltan küzd a boszorkányhit, a történeti hazugságok, társadalmi fonákságok és szoczialis igazságtalanságok ellen. A természet nála az Istenség bizonysága. Ezt «reszketve imádja» és moralisát «a virtust tulajdon hasznáért követi». A halál nem rettenti, bátran nézett sokszor szemébe: nyugalmat és békességet hoz. A mulandóság, az enyészet változatos és talán más planetában új életre ébredünk. Elmúlik vele a világ álnoksága, a betegség, a pestis és a kín. A megnyugvás egyúttal a lélek áldása, gyönyöre.

Ily hangokat hallat s ilyenekkel oktatja fiát s barátait. «Álmában» égi kisérettel bejárja a felekezeti hitek hitvilágait, melyekben egy Elysiomot talál, hol a bölcsek isteni nyugalomban és isteni társaságban élnek s az emberi vétségek kínjaitól megszabadulva boldogultan élvezik a bölcseséget.

Ez költői gondolkodásának tartalma s egyúttal lelki életének igaz megnyilvánulása. —

Költeményein kívül fönmaradt még töredékben egy történetírói kisérlete: «A Magyarok történeti».[1] Ennek a munkának terve is bölcseleti fölfogásból ered. Művelődéstörténeti szempontból és pragmatikusan szerette volna megírni. Mivel Heltai munkája már elavult és a magyar olvasó más műből lelkesedést nem meríthetett, oly történetet akart írni, melyben Tacitus és Gibbon stilusát egyesíti és benne az olvasó «velőt s nem czifra szót» talált volna. A munkában hazánk viszontagságait a szép nemmel is megismertetni óhajtja s vele egyúttal meg akarta mutatni, mely stilussal s lélekkel kellene magyarul magyarok történetét írni. A fönlevő két szakaszt Bonfini és egyéb kútfői tanulmányokból merítette, mellőzve a mesés elem túlságos emlegetését és inkább a művelődéstörténeti tények fölemlítését találta szükségesnek. Fekete tényleg hiányt pótló munkához fogott, ámde a dolgot nem oldotta volna meg teljesen, mivel csakis a mohácsi vészig kívánta megírni. Művét nem fejezte be, részint azért, mivel ekkor jelent meg Szekér Joachim mun-

kája, részint pedig azért, mivel az erdélyi társaság megbukott. Ettől Fekete nemcsak elismerést és buzdítást, hanem munkájának kiadását is várta.

V.

Feketének egyéb írói munkássága fordításaiban kulminál. Már a «Mes Rapsodies»-ben több fordítást adott. Horatiust, Benyiczkyt és egyes német műveket francziára fordította. «Magyar Munkáji» közt előkelő helyet foglalnak el francziából, latinból, olaszból és németből átültetett munkái Voltairenek, Ovidiusnak, Ariostonak és Blumauernek.

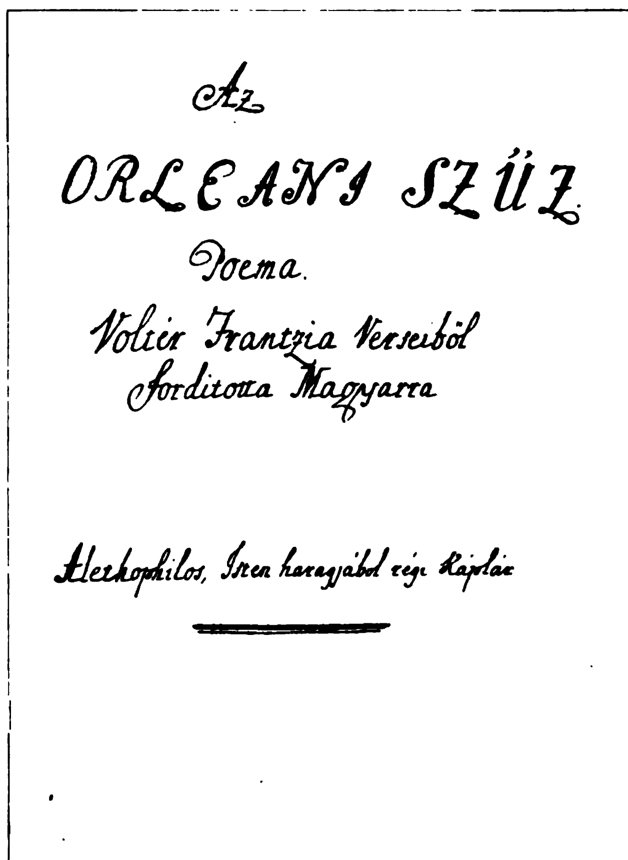
Voltairenek két munkáját, a «La Pucelle d'Orleans»-t és a «Poème sur la loi naturelle»-t fordította le. Mindkettő 1796-ban kész volt.

Tudjuk, hogy Voltairenek a magyar irodalom újjászületésére gyakorolt nagy hatása nemcsak esztetikai elveinek elfogadásában, hanem nevezetesebb műveinek lefordításában nyilvánult. 1784-ben jelenik meg Péczeli József tollából Zaïre, 1786-ban pedig a Henriás, 1789-ben adja ki Szilágyi Sámuel a Henriade újabb fordítását, ekkor jelenik meg Péczelitől a magyar Mérope és Tankréd, 1790-ben Alzire. Ekkor fordítja le Zehenter Antal Mahometet. Hat év alatt öt voltairei munka. A Henriás két fordítóra is akadt, míg Fekete fordításai sohasem láthattak napvilágot.

Az elsőnek teljes czíme: «Az orleáni szűz. Poéma Voltér Frantzia verseiből, fordította magyarra Alethophilos. Isten haragjából régi káplár»; a másiké «A természet törvényeiről. Poema.»

Míg egyrészről Horváth Ádám biztatására fogott a Pucelle fordításához, másrészről Voltaire egy költeménye sem volt annyira alkalmas Fekete tollára, mint épp az «Orleáni szűz». Voltaire ebbe a munkájába oltotta legerősebb gyűlöletét a papság, a felekezeti hagyományok iránt, Fekete soha jobban nem gyűlölte

a papságot, fenekedéseit és ármányait, mint éppen az 1790. és 1792-iki országgyűlések után. Voltaire autodaféra vetette benne a nemzeti kegyeletet, mely évszázadokig szuggerálta a keresztény Francziaországot, Fekete emésztő tűzzel üldözi a magyarnak mindenféle felekezetek felületes eszméibe vetett vak hitét. Önkény-

Az
ORLEANI SZŰZ
Poema.
Voltér Frantzia Verseiből
forditotta Magyarra
Alethophilos, Isten haragjábol régi Káplán

65. AZ »ORLEÁNI SZŰZ« KÉZIRATÁNAK CZÍMLAPJA.

telenül is a Pucelle fordításához vezetődött, mivel ebben csúcsosodik ki a deista Voltaire forró megvetése minden papi, nemzetiségi és társadalmi hazugság iránt.

Fekete munkáját nagy gonddal végezte. Mielőtt véglegesen kibocsátotta volna kezei közül, Pesten irodalmi barátaival átros-

táltatta. Majd Schediusnak, Gvadányinak, Orczy Józsefnek, Aranka Györgynek küldi, kiknek kifogásait, biráló megjegyzéseit a mű hasznára fordította. A kész munkát azután ismételten lemásoltatja és így küldi ifjabb Bánffy György kapitánynyal (1798) az erdélyi társaságnak, melytől kiadását remélhette, mivel a magyarországi czenzura, mely szigorúbb a bécsinél, azt kiadhatónak nem tartotta. Ott, Erdélyben «józanabb a censura,» Magyarországon:

Ha tsak imádságos könyveket nem írnék,
Vagy tsuda hitelre Pápistát nem bírnék,
Nem jön engedelem észszel írott könyvekre.

A jól és alaposan átrostált munkában Fekete magyar költői munkásságának dicsőségét látta. A verselést, a tárgyat, a fordító vakmerőségét megtámadó korholásokra mitsem hajtott és meg volt erősen győződve róla, hogy ez a munkája túléli őt és korát, sőt még halála után is dicsőséget fog neki szerezni. Egyrészről Voltaire iránti szeretete hálálta meg a mesternek vonzalmát, másrészt elérte vele azt, hogy folyékonyan és lelkiismeretes pontossággal fordított munkájával bebizonyította, hogy a magyar nyelv pallérozására hivatott egyéniség. Ennek tudatát maga is emlegeti: «Hogy ezen fordításommal is, úgy mint minden egyéb tehetségemmel dicső Hazámnak használni, s anya nyelve pallérozásában részt kivántam venni, arról kedves olvasóm meg légy győzve és a tzél kedvéért meg botsátván gyarlóságom hibáit, kegyesen fogadjad a magyar köntösben öltözött orleáni szüzemet. Szerencsésnek fogom tartani magamat, ha a magyar vállban, szoknyában, csak némi neműképpen is olly szépnek látszik, mint franczia ruhájában. Ha látom, hogy fordításommal kedvet találtam, utolsó napjait hanyatló életemnek továbbis szolgálatodra fogom szentelni, kedves hazámfia.»

Hogy Voltaire iránt érzett hála is ösztönözte a munkára, annak naiv és kedves bizonysága az Orczy Lőrinczhez az «Elysiom»-ba írt verséhez, illetőleg leveléhez írt utóirat:

Voltért is köszöntsed, nem hiszem, hogy bánnya,
Hogy öt fordította régi Tanítvánnya.
Tőletek magyarúl ha talán megtanult,
Meg látja Szüzéről Muzsám miként danúlt.

Hogy pedig a munka nagy közönségre talált, annak bizonysága, hogy azt nemcsak Fekete volt kénytelen több példányban barátainak sokszoros kérésére lemásoltatni, hanem, hogy azt mások is — mint a kéziratok tanúskodnak — még jóval Fekete halála után többször leiratták.

Fordításáról Fekete maga számol be «Előljáró Beszédé»-ben, melyben figyelemmel kisért szempontjait szokott velősséggel fejtegeti: «Mi birt engem szint ezen munka fordítására? a ki azt kérdezheti, talán nem is érdemli meg, tudni igaz okát fáradozásimnak. Egyik czégéres ok az is vala, hogy ezen tréfás poemát tsak egy olly magyar fordíthatta, a ki úgy tudna francziául, mint szinte magyarúl. De talám Voltér magyar tanítványának több ösztöne s igassága lehetett, mint akármelly más hazánk fiának ezen fordításhoz. Caetera textus habet.»

A fordítás tehát öntudatos terv szerint készült s a tehetségnek őszinte, igaz megszólalása. A mű tényleg sikerült. «Illetlen józan Authorhoz a munkájával való kérkedés; s annak érdemét csak az idő s olvasói határozhatják meg: de mégis nem hallgathatom el, hogy több tudós magyaroknak itélete alá vetvén ezen fordításomat: a kik mind a két nyelvet tökélletesen tudják, meg győzve látszottak lenni, hogy alkalmasint el találtam authorom értelmét s módját, sőt nem irhatnám ide pirulás nélkül azon dicséreteket, a mellyek hosszas pállyám futásán bátorítottak.»

A költeményben elejétől végéig a Fekete-féle alexandrinus szerepel, melyben tökéletes következetességgel áll be minden sorban a hatodik szótag után a czezura. Már ennélfogva is példás ritmusérzékkel dolgozott. Emeli a fordítás eredetiségét a már többször hangsúlyozott rímelés, mely Voltaire eredetijének mintájára mintegy szükség szerint, önkéntelenül épül föl egymásután.

Maga a fordítás, melynek főczélja volt az eredeti mű szellemének megóvásával, az eredeti zamat csorbája nélkül, az érthető magyarság, a könnyedén perdülő verselés, általában költői jellegű. Nyelve az eredetinek fogalomvilágában mozog és azt a szükséges színezéssel még erősbíteni is kivánja, hogy az eredeti mű értelme jobban kivilágosodjék. Nem Bacsányi mondása szerint «rabi munkát», hanem szabad, de mindazonáltal költői megoldást keresett. És éppen ezzel mentette meg az eredeti munka stílusának finomabb árnyalatait.

Megjegyzendő még, hogy az egyes énekek czímét nem fordítja le, hanem azok tartalmát az «Ajánló Levelek»-ben a maga csipkedő, gúnyoros modorához híven, a magyar viszonyokhoz alkalmazottan, röviden és találóan jelzi. Az eredeti szöveg megválasztásában az 1774-iki Morza-féle authentikus kiadást követte. Mellőzte a kurtító vagy nagyobbító, szemérmetlenkedő vagy nagyon is szemérmeskedő hamisítványokat. Az előforduló pikáns, sőt laszcziv helyzetek fordításánál mindenkor megóvta az illedelemnek és tisztességnek azt a határát, melyet finomabb érzülete és férfiúi szemérme elébe szabott, kiválasztotta továbbá azokat a szókat és kifejezéseket, a melyekkel bármely sértő nuditást vagy erkölcstelen czélzást elkerülhetett, mi által a műnek teljes kiadását bármely időben lehetővé tette. Hogy erre nézve egyebet ne említsünk, utalunk a Sorel Ágnes szerelmes jelenetének elég pikáns, de nem obszczén és laszcziv forditására, a Hermaphrodix szerepére és a hirhedt szamárjelenetre, melyet annyira perhorreskálnak s mégis oly nagy tetszést vívott ki magának, melyet Fekete megóvott a maga naivságában, úgy hogy vele az olvasóinak szeméremérzete meg van óva. Egyszóval Voltaire maradt és Fekete is. Nem félt a kényeskedő álszemérmetesek hamis irtózatától, hanem a költeményt a maga humoros vagy czinikus modorában tárja a magyar olvasóközönség elé. —

A «Természet Törvényiről Poema» Voltaire természettudományi hitvallása: az asztronomofisikus világnézlet fejtegetése. Fekete ugyanazon eszközökkel dolgozik, mint a Pucelle-

nél, csakhogy, mivel oktató költeményről van szó és Voltaire eredetijében található «mélyebb metaphysicus szókat nem tudván magyarázni, deákságokban meghagytam őket, mert minden élő nyelv így szokott velek bánni. Hogyha abban kivántam volna törni fejemet, talám nehezebben értették volna azok, a' kiknek kedvéért reá vetettem magamat ezen munka fordítására».

VI.

A latin írók közül előszeretettel fordult Ovidius szerelmi költeményei felé.

Fekete ifjúságától kezdve nagy kedvteléssel forgatta a klasszikusokat. Kedvenczei Homér, Virgilius, Lucretius és Tacitus, kiket gyakran forgatott s kiknek fordítását szívesen látta volna magyar nyelven. Az erdélyi társaságot arra buzdítja, hogy Cicerót fordíttassa le. Az a kedvező fogadás, a melyben Voltaire részesült, vitte rá arra, hogy Ovidiust is lefordítsa. A szerelmi költemények felé fordult, hogy ebben is mintegy támogassa a szerelemről írt munkáit s megmutassa a magyar közönségnek, hogy a nagy szabású költők fordítására, bármely nyelvből legyen is az, mennyire alkalmas a magyar. Lefordította az «Ars amandi»-t: «P. Ovidius Názonak A' szerelem mesterségéről írt könyvei» czimmel, az «Amorum» egyes elégiáit és a «Remedium Amoris»-t. Az elsőt teljesen, a másodikból a tetszetősebb elegiákat, a többiből egyes részeket. Munkáját ugyancsak Mátyási, Gvadányi és Aranka birálták. Olvasó közönsége kevés korholni valót talált bennük, mivel régi klasszikusoktól és nem czenzurázott írótól eredő munkák.

«A szerelem mesterségének» különös története van. Feketét Gvadányinak Fábián Juliannához érzett barátsága annyira föllelkesítette és az írónőt, mind költeményei, mind Gvadányi dicsérete folytán oly nagy becsben tartotta, hogy neki ajánlotta a fordítást.

Kinek ajánlanám? soká törekedtem;
De versid olvasván, arról meg győzettem,
Hogy ezen ajánlás tsak reád illhetne,
'S Azzal is érdemed talán béreltetne;
Mert ki Grátziáknak magadként áldozik,
'S ugy mint Amor Annya veletek játszadozik,
Illyetén munkának legjelesb birája
Ezen mesterségnek lehetvén próbája...
... Ajánlásom tehát legyen bizonysága,
Betse Verseidnek előttem melly drága;
'S szint' azért úgy vegyed Asszonyom munkáimat,
Mint érdemeidnek fizetendő vámat...

Fábián Juliánna azonban mélyen megsértődött érte s kereken visszautasította az ajánlást is, a fordítást is. Fekete Gvadányitól tudta meg a dolgot és rendkívül fölindult az írónő pruderiáján.

Fábián Julianna

66. FÁBIÁN JULIÁNNA ALÁÍRÁSA.

Ajánlása tisztes és nem sértő volt. A pajkos hang, melyet megpendít, inkább az öreg úr dévajkodása, mint gorombaság, a minek Juliánna tekintette. Fekete legott válaszol Gvadányinak, most már nyersen és gorombán:

Julisról nem véltem, hogy szint' olly nagy szamár
Mint az, melly Holitsnál czifra kantzára vár,
Hogy öszvért miveljen Udvar szükségére.
Tekintvén te veled levelezésére.
De minthogy nem érti küldött ajánlásom,
Ő tőle vedd vissza, kérlek, fordíttásom!...
Ajánló levelem ditsérvén elméjét,
Semmiben sem sérti hire tsemetéjét,
Szintúgy rá férhetne minden Matronára,
A' nélkül, hogy bántást vélhessen magára.
Aglaet 's Testvérit nem isméri szegény,
'S versiben tsak tőled jött a tündöklő fény.
Hadjuk azért őtet ostobaságába
Merülve, 's zsoltáros tudatlanságába...

A fordítás a Fekete-féle verselésben írt munka. A többivel együtt Ovidius szerelmeinek első fordítása, még pedig distichonok helyett magyar rímes versekben. Fordítását ő maga indokolja.

A fordító nem a tudós, hanem a nagy olvasó közönségre számított, mely a latint nem olvashatván, az ő «szabadon fordított» alakjában jut Ovidiushoz. Becsét emeli a számos szakszerű «nota», mely a mű történeti, mitologiai és művészi vonatkozásait, tehát tárgyi körét magyarázza.

VII.

Német fordításai közül említendő Rabenernek «a házasság gúnyolása», melyet fiánakRánkba írt levelébe iktat, hogy vele a nejétől elvált gyermeket vigasztalja, és Blumauernek Herrenhut czélzattal írt «Egy valóságot kereső Embernek hite Ágazata». Azon munkák közül való, melyeket a czenzura eltiltott. A költő Blumauernek régi jó pajtása, barátja és az «Eneisnek» is kedvelője volt. Ismeri, hogy

Gúnyolt Éneisben juta Magyarokra,
Minthogy azt pennája szegény Szalkainak
Kiessen fordítá, bár fáradságinak
Jutalma buzgóktól tsak üldözés leve . . .

A fordításról maga írja: «hogy egy úri embernél lévén, kit akkor Barátomnak és szívre nézve velem egyezőnek tartottam, ő reá kért vala, hogy tehát őtet lekötelezzem, 24 óra alatt kivánságának eleget is tettem; ha szabadabban kivántam volna fordíttani, amaz egy gondolatnak számos duplázásit nyelvünk sikeressebb rövidsége kevesebb igékre engedte volna vonni, mert ebben a szomszédokét meghaladja.» —

Utolsó fordítása az aradi Orczy Vásárhelyi könyvtárban található Ariosto Orlando Furiosojának öt első éneke, melynek teljes czíme: «Ariostó Lajosnak Orlando Furiosoja vagyis Meg-

dühösödött Orlandoja fordíttatott Magyarra Alethophilos régi káplártól az-az Galánthai Gróf Fekete János generális által.»

Gvadányihoz írt egyik levelében tudatja;

Most Ariostonak kezdettem fordítni
Remek Olandóját, de versem építni
Négy sorra kivánom, hogy Autorom módját
Kövessem, kit világ nyolczas stanczékban lát.
Haj szál hasogatók, így meg fogják tudni
Hogy Gyöngyössivel sem olly nehéz alkudni.

A fordítás néha ósdi és nehézkes, mégis erőteljes stanczákban gördül, de némely helyen teljesen modern és a költői kifejezés nem oly homályos, mint egynémely új fordításé. Kiválóan jelesek a költői okoskodások, szillogizmusok, melyekben az eredetinek magaslatára emelkedik. Eredeti dolog és teljesen Feketére vall, hogy a rímelésben megtartja újításait. Míg a hosszú lélegzetű Pucellet, az Ars Amandit befejezte, ez töredéknek, «fordítási próbának» maradt. Míg azoknál barátai szavát vették, hogy bevégzi, itt semmiféle erkölcsi nógatás nem kényszerítette a befejezésre.

Kisérő szavai még most is okulásra várnak s igazán kár, hogy fordítása töredék maradt. Ez a munka lett volna az, mely őt teljesen kiragadja az ismeretlenség homályából.

Fordítói munkásságának jellemzésére elég fölemlítenünk, hogy ő a «szabad fordítás» híve, ámde nem annak, melyet Rajnis és Péczeli hirdettek, hanem annak, melyet csak Kazinczy után kivántak, vagy mint Döbrentei mondta: «Shaksperet fordítva, mindig azt kérdezte magától, vajjon Shakspere, ha magyarul írt volna, hogy mondta volna ezt vagy amazt», azaz ugyanazt, mit Fekete «Az Orleáni szűz» előljáró beszédében hirdet. Bacsányival és Kazinczyval szemben — kik «ugyanazon rendet», »mindennek pontos lefordítását», »az originál tökéletes megőrzését», «a görögöt görögösen, a deákot deákosan, a németet németesen» követelték, Feketét meggyőződése ellenkező elvhez vezette, mely eredményezte, hogy fordítása, bár nyelve sokszor

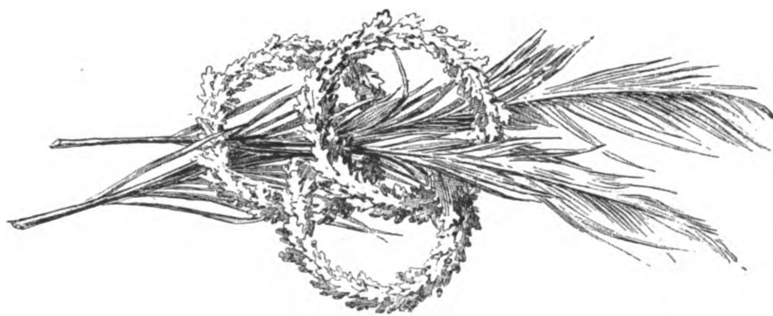
régies, ósdi, mégis erőteljes és egyéni. Gondoskodott arról, hogy fordításai oly rostán menjenek át, oly emberek javítsák, a kikről meg volt győződve, hogy a magyar népnyelvet tökéletesen birják. Mátyási, Gvadányi nyelvérzéke megmentette munkáit a galliczizmusok, germanizmusok, latinizmusok és italizmusoktól, saját józan ízlése a cziczomától és költői sallangtól. Innen ered, hogy valamint költeményei, úgy fordításai még ma is élvezhetők és kiadásra méltó munkák. –

Mint író, nem szegődött semmiféle irányhoz. Haladt a maga útján, nem vonta senki sem magához, csak a józan ízlés és annak hirdetője. Nem választott irányt, a magáéba bele nevelődött. A franczia nevelés vitte még a testőrök fellépése előtt a franczia verselésre és ott érdemesen működött. Ezzel szívta magába a franczia szellemet, az érzelmek széles festését, a filozófiai elmerengést fenség nélkül nagy erővel, a gúnyt akkori irodalmunkban páratlan kiméletlenséggel és sok igazsággal, a könnyed prózát síma és kellemes elmésséggel. Van indulata, szenvedélye és egyénisége, kiválóan erős, néha kirivó alanyisága, a természet és a természetfölötti iránt is érzéke. Nem oly szolgai s egyáltalában nem utánzó mint Bessenyei. Mindenekelőtt józan, rendszeresen tanult fő, melynek Voltaire személyes oktatásán kívül a világirodalom legjelesebbjei voltak mesterei. Ízlése fejlettebb sok író kortársánál és ebben csakis tapasztalatait követi s nem esküszik a mester szavára. Nincs oly csodás nyelvérzéke mint Báróczynak és ezért meghajol Gvadányi, Mátyási, Aranka nyelvi utasításai, Gyöngyösi, Faludy, Benyiczky mintái előtt s ezek tanítása- és tanulásából ered költeményeinek népies színezete. Sokszor nyers, de mindig természetes. Nagy irodalmi fogyatkozásai egyúttal egyéniségéi is. Vannak művészi szabályai, melyeket eltanult, s bár szereti Gyöngyösi metrumát, Faludy, Benyiczky és a nép dallamait, maga is alkot magának formát gondolatai számára. Széles tudású ember, mit bölcselmi lirája és négy nyelvből készült fordításai bizonyítanak legjobban. Verseinek némely hosszadalmasságát és pongyolaságát kárpó-

tolja a szellemnek, azésznek és az ötleteknek egy-egy szikrázó villanata. Szereti a világosságot s nem burkolja el érzelmeit, gondolatait szóáradatba, hanem egyenesen, magyarosan mondja ki azokat. Van írói bátorsága, hogy veszélyes műveit titkon vagy nyilvánosan is terjeszti, s ha lehetséges, a rostát nevetve kijátszsza.

Mindenekelőtt lelkes magyar érzülete válik ki, melyet nem tagad meg franczia műveiben sem; de el nem mulasztja s hathatósabban cselekszi mint Bessenyei, hogy a nemzetit az egyetemessel összhangba hozza, még akkor is, hogyha a nemzet hibáit kell kitárnia, sebeit föltépnie. Politikai eszméit az irodalomban érvényesíti és rajta van, hogy belőle minden deákost, hamist, negédest, idegent, ingadozót kiszorítson, nem vakságból, mert alaposan ismerte a klasszikus szellemet, sőt ez hatott is poezisére, hanem éleslátásból, mivel a nemzet nagysága annak korlátlan magyarosságában gyökeredzik.

Működése forradalmi és mégis majdnem nyomtalanul veszett el egy század alatt. Eszméi tovább lappangtak a czenzura szigora miatt, mint sok más kortársának elvei és ezek olyanok voltak, melyek úttörői a XIX. század diadalra jutott demokratikus eszméinek, mint azt maga is remélte.

67. ZÁRÓKÉP.

A GRÓF FEKETE CSALÁD NEMZEDÉKRENDJE.

NIGER BENEDEK
1360.

Fekete Miklós

Niger Mihály

felsőbári Fekete Albert 1505. 1556. | biai Fekete György n. Telkesi Krisztina 1512. 1552. | F. Benedek 1556. | János 1558. 1561. | Mihály 1559. | István 1552. | Barnabás 1580. | gal. Fekete I. Márton, 1569. n. Potencziána (galánthai Bessenyei Péter n. Hegyi Fruzsina)

I. Miklós, 1590. 1633. 1634. n. Bon Borbála | I. György, 1580. 1585. n. martonfalvi Török Magdolna

id. I. János, 1631. n. nebojszai Álló Borbála | I. Ferencz n. Somody Zsófia | II. Miklós | II. György | I. Dániel | I. István

III. Miklós | I. László n. Thédy Mária | II. Márton n. Arady Zsuzsánna | II. János | II. Ferencz | II. István | Sándor | II. László | Magdolna f. Pinczés Pál

II. Dániel | III. László | III. György, 1721. | Pál | Amadé

József | gr. IV. György, 1711—1787. n. Niczky Anna

Julianna f. pribéri Jankovics Antal | Ignácz, ezredes. 1. n. Pongrácz-leány 2. n. Colon Wratislawa | *III. János,* 1741—1803. n. gr. Eszterházy Mária Jozefa 1745. okt. 17.—1837. | (?)

III. Ferencz 1767. nov. 7.—1835. n. gr. Illésházy Anna.

Források: M. Nemz. Muz. kézirattár Fol. Lat. 3705. IV. 1. — 1. Fol. 77. (20. Ex Caplo Posonii) Analecta Mednyánszkyana. Fol. Lat. 3753. — Fol. Lat. 209.
Nagy Iván: Magyarország családai. — Pótkötet.
Eszterházy János gr.: Az Eszterházy család leirása.
Lehoczky: Stemmatographia.
Merkur von Ungarn.
Ex Caplo Nittr. Libro VI. Protoc. 70. 1643. 145. — Protoc. 35. Annor. 1585. 86. 87. 88. 89. Fol. 670. — Litt 62. Annor. 1633. 34. 35. Fol. 189.
Leopoldus L. B. Schaffrath: Justa Sollennia 3.

TARTALOM.

ELSŐ KÖNYV.

A CSALÁD.

I. A galánthai nemzetségek. Az Eszterházyak és a Feketék. A Fekete család eredete. A Niger törzs. A család házasságok által gazdagodik. A nemességet nyeri. Birtoknövelés és házasság. Hanyatlás. Ujabb emelkedés. *(3–8. lap.)*

II. Fekete György kanczellár élete. Jellemzése, életiránya. A Niczky-hozomány. Az 1741-iki országgyűlés. Fekete György mint az ellenzék vezére. Az udvar közeledése és György udvari hajlamai. Emelkedése. Gróffá lesz. Kulturális munkássága. Viczekanczellár és országbíró. Az 1764-iki országgyűlés. II. József nyugdijaztatja. Politikai, kulturális és irodalmi jelentősége. *(8–21. lap.)*

MÁSODIK KÖNYV.

IFJÚ ÉVEK.

I. Korviszonyok. A vidéki magyar nemes. Bécs hatása. A megye mint társadalmi tényező. Fekete János szülei. Életük Csabrendeken. A köznemesek nevelése. A házi nevelés. Az anya szerepe. Bécsnek és a német nyelvnek befolyása. Az udvari nevelés. Fekete János házi nevelése. Olvasmányai. Költői hajlamai. Az apai szigor sikertelen. *(22–36. lap.)*

II. A fiút a Teréziánumba küldik. Társasága. Tanárai és pajtásai. A teréziánumi nevelés. János kiválósága. Jutalmazása. *(36–40. lap.)*

III. Apja jogásznak nevelné. A fiú az udvarhoz vonzódik. Az udvar bohémjei. Az udvari élet drágasága. Niczky György két rendbeli testamentuma. János pazarlásai. *(41–47. lap.)*

IV. A bécsi társaság. Fekete az «Esquisse»-ben kifejti nézetét. Viszonya az előkelő társasághoz. Magyar ember Bécsben. *(47–54. lap.)*

V. A franczia tónus. A királynő mulatságai. József császár udvara. *(55–57. lap.)*

VI. Fekete viszonya az udvarhoz. Franczia versei. Nézete a királynőről, férjéről, Józsefről, Károly herczegről és Albert szász herczegről. *(58–64. lap.)*

VII. Intim barátai: Ligne herczeg és neje, Eszterházy Miklós, Batthyány József, a katonák és Noverre. «Contes»-jai. *(64–68. lap.)*

VIII. A nők. Fölfogása a nőkről. Szerelmei és költeményei. Házassága. Eszterházy Miklós. Eszterházy Jozefa. Boldogtalan házasság. *(68–75. lap.)*

HARMADIK KÖNYV.

VOLTAIRE BARÁTSÁGA.

I. Voltaire és Nagy-Frigyes. A XVIII. századi Voltaire-láz. Nagy-Frigyes levelei. Ligne herczeg és Voltaire. Voltaire jellemzése és hatása. A magyar voltaireianusok. *(76–83. lap.)*

II. Fekete viszonya Voltairehez. Kazin-

czy Ferencz nézete. Czáfolat. Fekete és Voltaire levelezése. Ennek jellege. Hatása. *(83—90. lap.)*

III. Fekete János és Teleki József. A rousseaui hatás. Fekete és Voltaire világnézletének külömbsége. *(91—93. lap.)*

NEGYEDIK KÖNYV.

A KATONAI ÉLET.

I. Házassága elől a katonasághoz menekül. Kilátásai. Adósságok terhelik. A lovassághoz vonzódik. A magyar lovasság dicső alakjai. Katonai barátai: Ligne herczeg, Hadik, Lacy, Laudon és mások. A huszároktól a svalizsérokhoz megy át. A Löwenstein-svalizsérok. Galicziában táboroz. Költő mint katona. Előmenetele. *(94—101. lap.)*

II. A galicziai megszállás. A bajor örökösödési háború. Háborúvágy. Csalódás. Magyar fiúk e háborúban. Marienberg városának megsarczolása. Fekete humánus eljárása. Vitézsége. Kitüntetés helyett megaláztatás. Nyugdijba vonul. *(101—108. lap.)*

III. A kegyvesztett generális. A kegyvesztés okai. Óriási adósságok. Egy katonai pör. Igaztalanságok. Nyugdij-lefoglalás. Feleségének intrikái az udvarnál. Hadi pályájának jellemzése. *(108—115. lap.)*

ÖTÖDIK KÖNYV.

II. JÓZSEF ALATT.

I. A trónváltozás következményei. Fekete György nyugdijaztatása. Fekete János gyülöli II. Józsefet. Jellemzésük. Fekete szórakozik. Kiadja a «Mes Rapsodies» franczia költeményeit. A «Copie» és a «Refutation«. A «Mes confessions» költeményeinek jelentősége. Az indexre kerülnek. Hatásuk. Állítólagos német munkája. Pénzzavarok. *(116—125. lap.)*

II. Fekete György és Niczky Kristóf. Fekete János jellemzi Niczkyt. Ennek és Fekete apja halála. Utazásai. *(125—130. lap.)*

III. János átveszi birtokait. Pörök. Birtokeladás. Fóthi és aradi uradalmai. Adósságrendezés. *(131—134. lap.)*

IV. Szórakozik. Kiadja az «Esquisse»-t. Ennek jellemzése. A Hompesch-féle konspiráczió. Az összeesküvést fölfedezik. Hompesch menekül. Társaira felügyelnek. Porosz aspirácziók. Országos elégületlenség. II. Frigyes Vilmos tervei. *(134—140. lap.)*

HATODIK KÖNYV.

A POLITIKUS.

I. József császár halála. Hatása Feketére. Az országos öröm. József politikájának kudarcza. Lipót eddigi munkássága. Hatása Józsefre. Lipót aggodalmai a magyarokkal szemben. *(141—146. lap.)*

II. A koronaőrzés. Zalamegye bandériumának fölkészülése. Buda és Pest. A magyar divat. A megyei reakczió. Az ifjuság és a nők mozgalma. Készülődés az országgyüléshez. Fekete Aradmegye követe. Követek az alsó táblán. A circulusok. Követpajtásai. *(146—155. lap.)*

III. Fekete mint politikus. Az aradi Mirabeau. A magyar nyelv diadala. A hazafias eskü. Ellenzékies obstrukczió. Fekete kifakad a papság ellen. Antidinasztikus mozgalmak. A királyi diploma. Ellenzékies hangulat. A paskvillus-háború. A kegy-

vesztett Fekete. Katonai felügyelet alatt. A Greven-ügy. A király elégedetlensége.. A koronázás. *(155—169. lap.)*

IV. A parlamenti szónok jellemzése. Az 1792-iki országgyülés. A királynő viselkedése. Fekete szerepe. Az országgyűlés költői jellemzése. Elfordul a politikától. Napoleon bálványozása. Memoirejai. *(169—175. lap.)*

V. Országgyűlési szereplésének jellemzése. Harcz a magyar szóért, a papság és a főurak ellen, a magyar hadseregért. *(175—179. lap.)*

HETEDIK KÖNYV.

AZ UTOLSÓ ÉVEK.

I. Utazásai. Állandóan Fóthon telepszik meg. Irodalmi tervei. Voltaire vezetése. Chaulieu érdemei. Magyarul versel. Anyagi gondjai. Betegeskedése. Viszonya az akkori nyilvános irodalomhoz. *(180—183. lap.)*

II. Mért ír tiltott dolgokról? Irott irodalom. Mátyási József viszonya Feketéhez. Költői köre. Fóthi udvara. A «magyar Ferney». Barótzi Sándor. Horváth Ádám. Ifj. Teleki Domokos. A Telekiek, Sztárayak és Orczyak. *(183—193. lap.)*

III. Schedius Lajos és Fekete. Kis János Wieland Muzarionjának verselése. Orczy József költő. Ellenségeskedés Teleki László és Fekete közt. A sirhalom. Gvadányi József barátsága. *(194—202. lap.)*

IV. Aranka György és a nyelvmívelő társaság. Fekete tervei. A Schlözer-ügy. Fekete és Aranka levelezése. Fekete Ferencz és atyja. *(202—212. lap.)*

V. Fekete János halála. A temetés. A szomorú örökség. Sírverse. Birtokainak elvesztése. *(212—215. lap.)*

NYOLCZADIK KÖNYV.

FEKETE IRODALMI JELENTŐSÉGE.

I. Fekete pályája. Törekvései hajótörést szenvednek. Életfölfogása. Józansága. Kazinczy véleménye. *(216—218. lap.)*

II. Verseinek jellege. Lírai munkássága. A czenzura. A szerelem verseinek hangja. Hogyan versel? Képzelete. Önálló versformát alkot. A népies költőket követi. *(219—222. lap.)*

III. Szerelmi versei. Alkalmi versek. Kopasz Péter úrnak a tiszai utamról. Politikai versei. *(222—224. lap.)*

IV. Bölcselmi lirája. A franczia bölcselők hatása. «A magyarok története.» *(225—229. lap.)*

V. Fordításai. Voltaire magyar fordításai. «Az orleáni szűz.» Fekete véleménye. Verselése. «A természet törvényiről Poema.» *(229—234. lap.)*

VI. Latin fordításai: «Ovidiusnak A' szerelem mesterségéről irt könyvei.» «Az Amorum elegiái.» Fábián Juliannának ajánlja. Ez visszautasítja. *(234—236. lap.)*

VII. Német fordításai: Rabener «A házasság gúnyolása.» Olasz fordítása: «Ariosto Orlando Furiosoja». A fordítás birálata. Fekete mint fordító. Irói helye és jellege. *(236—239. lap.)*

FÜGGELÉK.

A GRÓF FEKETE CSALÁD NEMZEDÉKRENDJE. *(240. lap).*

KÉPEK.

ÖNÁLLÓ KÉPMELLÉKLETEK.

Lap

1. Gróf Fekete János. Fóthi emlékéről rajzolta Richter Aurél. (Czimkép).
2. Gróf Niczky György ... 45
3. Az udvar szánkázása a Mehlmarkton ... 53
4. Mária Terézia királynő ... 55
5. Ferencz császár ... 61
6. II. József császár ... 117
7. Buda II. József császár korában ... 146
8. Verseghy Ferencz «Emlékeztető Oszlop»-a (Kazinczy Orpheusa II. kötetéből) ... 156
9. II. Lipót király ... 169
10. Gróf Fekete János idősebb korában 181
11. Gróf Fekete János gyászjelentése 212
12. Gróf Fekete János emléke a fóthi plébánia kertjében ... 217

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK.

1. Czimkép. (Rajzolta Baranski Emil László) ... 1
2. A galánthai kastély a XVIII. században. ... 3
3. A Galánthai Fekete család ősi czimere ... 5
4. Gróf Fekete György ... 9
5. A Niczkyek ősi czímere ... 11
6. A Fekete család grófi czímere ... 16
7. A «Problemata Juridica» czímlapja 20
8. Gróf Fekete György aláirása ... 21
9. XVIII. századi könyvdísz ... 22
10. A csabrendeki Fekete-kastély (Barcza László úr felvétele után.) ... 27
11. A Teréziánum 1750-ben ... 37
12. Gróf Niczky Kristóf aláirása ... 47
13. Az «Esquisse» czímlapja ... 49
14. A Belvedere Bécsben. ... 54
15. Schönbrunn ... 57
16. A «Mes rapsodies» czímlapja ... 59
17. Mária Terézia felgyógyulásának emlékére vert érem ... 61
18. Ligne herczeg ... 65
19. Egy lap a «Mes rapsodies»-ből ... 71
20. XVIII. századi záródísz ... 75
21. Franczia könyvdísz Voltaire korából ... 76
22. Voltaire ... 77
23. Nagy-Frigyes ... 81
24. Voltaire aláirása ... 85
25. Voltaire verse és levele Feketéhez 87
26. Voltaire emlékérme. ... 93
27. Fejlécz hadi jelvényekkel ... 94
28. Löwenstein-svalizsér ... 96
29. Dessewffy-huszár ... 97
30. Marienberg város váltója ... 105
31. Gróf Fekete János czimere ... 115
32. Fejlécz egy II. József fölött mondott gyászbeszédből ... 116
33. Gróf Niczky Kristóf ... 127

Lap

34. Gyászbeszéd gróf Fekete György halálára ... 128
35. Rákospalota ... 132
36. A rákospalotai régi kápolna belseje. ... 133
37. II. Frigyes Vilmos porosz király 137
38. II. József császár halálára vert érem ... 140
39. Fejlécz egy II. Lipót fölött tartott gyászbeszédből ... 141
40. Zalamegyei koronaőrző vitéz ... 147
41. A koronaőrző sereg bevonulása a fővárosba ... 149
42. Magyar úri viselet 1792-ben ... 151
43. Gróf Károlyi Antal ... 157
44. Gróf Festetich György ... 167
45. I. Ferencz király ... 171
46. Fekete verse Napoleonra ... 174
47. A szent korona I. Ferencz korabeli ábrázolása ... 179
48. A fóthi kastély. ... 180
49. Mátyási József aláirása ... 181
50. Fekete üdvözlőverse Mátyási Józsefhez ... 185

Lap

51. Fóth. ... 189
52. Horváth Ádám aláirása ... 193
53. Schedius Lajos ... 195
54. Gróf Teleki László ... 197
55. Gróf Gvadányi József aláirása ... 201
56. Aranka György «Rajzolattyá»-nak czímlapja ... 204
57. Aranka György levele Feketéhez 207
58. Gróf Fekete Ferencz aláirása ... 210
59. A fóthi sirbolt bejárata ... 211
60. Gróf Fekete János aláirása ... 215
61. Könyvdísz a XIX. század elejéről ... 216
62. Gróf Fekete János «Magyar Munkáji»-nak czímlapja ... 219
63. A «Gúnyoló versek» kezdősorai 224
64. A «Magyarok Történeti» első oldala ... 227
65. Az «Orleani Szűz» kéziratának czímlapja ... 230
66. Fábián Juliánna aláirása ... 235
67. Zárókép ... 239

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKRŐL.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK.

Gróf Fekete Jánosnak a kötet élén álló képmását a fóthi plébánia kertjében levő emlékről Richter Aurél rajzolta. Az emlék egész képét is közöljük (217. l.), ugyancsak Richter Aurél rajza után. Az emlék eredetileg Fekete János sirján állott. Homokkőből készült, csak az arczképes medaillon van márványból. A mikor a fóthi templom elkészült s gróf Fekete János tetemei sirboltjában helyet nyertek, az emléket átszállították a róm. kath. plebánia kertjébe.

Gróf Fekete János másik arczképe (181. l.) az Országos Képtárban őrzött rézmetszet után készült. Az arczkép, a mely a grófot élete utolsó éveiből mutatja be, valószinűleg a XIX. század első évtizedéből való. Másolatunk nagysága megfelel az eredetinek.

Gróf Niczky György arczképének (45. l.) eredetije gróf Niczky László ligvándi kastélyában őriztetik; hasonmását az ő szivességéből rendelkezésünkre bocsátott fénykép után adják.

Mária Terézia királynő és Ferencz császár arczképe (55. és 61. l.) ez utóbbinak császári koronázása alkalmából készült «Wahl-Diarium»-ban (Frankfurt, 1746.) jelent meg. Mindkettőt Lippold F. festménye után Windter J. W. nürnbergi művész metszette rézbe.

II. József császár képét (117. l.) Mansfeld 1781-ben metszette rézbe; hasonmását a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának példányáról közöljük.

Buda II. József-korabeli látképe (146. l.) Windisch Károly Gottlieb «Geographie des Königreichs Ungarn» (Pozsony 1780.) czimű műve első kötetében látott napvilágot. A kép alján levő magyarázatok az eredetin német nyelvűek.

Verseghy Ferencz «Emlékeztető Oszlop» czimű költeménye (156. l.) Kazinczy Ferencz Orpheusának II. kötetében, 1790-ben jelent meg. Hasonmásunk az Orpheus 219. és 220. lapját mutatja be, a melyen gróf Fekete János is meg van említve.

II. Lipót király képét (169. l.) magyar királylyá való koronázása alkalmából Benedicti H. bécsi művész metszette rézbe. Az eredeti, barnával nyomott igen ritka lap a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őriztetik.

Gróf Fekete János gyászjelentésének (212. l.) eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának gyászjelentés-gyűjteményében van.

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK.

A czimlapot Baranski Emil László tervezte és rajzolta.

Az első könyv kezdőképe (3. l.), Richter Aurél rajza, a galánthai kastélyt egy XVIII. századi metszet után ábrázolja.

A Galánthai Fekete és a Niczky családok ősi czimereit (5. és 11. l.) Burgstallernek Pozsonyban, 1770 körül megjelent «Scuta nobilium familiarum Regni Hungariae» czimű czimerkönyvéből, Fekete György grófi czimerét (16. l.) pedig, ez utóbbit Baranski

Emil László rajza után, az országos levéltárban őrzött Királyi Könyvekből (XLV. köt. 53. lap) közöljük.

Gróf Fekete György «Problemata Juridica»-jának (20. l.) gróf Fekete János «Esquisse»-jének (49. l.) czímlapját, a «Mes Rapsodies»-ből közölt hasonmásokat (59. és 71. l.), Voltaire Feketéhez irt verse és levele hasonmását (87. l.), a gróf Fekete János felett tartott német gyászbeszéd (128. l.) és Aranka «Rajzolattya» (204. l.) czimének hasonmását a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában levő példányokról adjuk.

A második és harmadik könyv fejléczei (22. és 76. l.) és az előbbinek záródisze (75. l.) Mária Terézia korabeli franczia nyomtatványokból vannak véve.

A csabrendeki Fekete-kastély képét (27. l.) Barczafalvi Barcza László ottani földbirtokos fényképfelvétele után közöljük.

A Teréziánum 1750-ben készült képét (37. l.) Zoller F. C. metszette rézbe. Hasonmása először Kisch Vilmosnak «Die alten Strassen und Plätze von Wiens Vorstädten» cz. munkájában volt közölve.

A Belvedere és a schönbrunni kastély képeit (54. és 57. l.) az «Almanach von Wien» 1774-iki évfolyamából vettük.

A IV. könyv empire-izlésű fejléczét (94. l.) Richter Aurél rajzolta.

A Löwenstein-svalizsér és a Dessewffy-huszár képe (96. és 97. l.) a «Schema aller Uniformen der Kaiserl. Königl. Kriegsvölkern «(Bécs, Artaria & Co., 1794.) czimű félhivatalos kiadványból valók.

Marienberg város váltójának hasonmását (105. l.) a város levéltárában levő eredetiről adjuk.

A IV. könyv záróképét (115. l.) XVIII. századi kandalló-diszítmény után Richter Aurél rajzolta. A rajta levő czimer a Fekete család grófi czimere.

Az V. könyv fejlécze (116. l.) azon 1790-ben Rómában megjelent diszkiadványból van átvéve, a mely Della Genga Hannibál pápai kamarásnak a Quirinál kápolnájában II. József császár fölött tartott gyászbeszédét tartalmazza.

Rákos-Palota és az ottani régi, állítólag gróf Fekete János által épittetett kápolna képét (132. és 133. l.) Richter Aurél rajzolta.

A VI. könyv fejlécze (141. l.) Bonsignore István II. Lipótra mondott emlékbeszédének (Milano, 1792.) czimlapjáról vétetett.

A zalamegyei koronázó vitéz képe (147. l.) Decsi Sámuel. «A magyar szent koronának históriája» (Bécs, 1792.) czimű munkájából van véve.

A koronaőrző sereg bevonulását ábrázoló rézmetszet (149. l.) a «Hadi és Más Nevezetes Történetek» 1791-iki (IV.) folyamában jelent meg.

A magyar úri viseletet ábrázoló 1792-iki divatkép (151. l.) eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában van.

A hatodik könyvnek a szent koronát ábrázoló záróképét (179. l.) dr. Schönherr Gyula birtokában levő domborműről Cserna Károly rajzolta. Megjelent először a Magyar Nemzet Története VIII. kötetében.

A VII. könyvnek a fóthi kastélyt ábrázoló fejléczét (180. l.) régi kép után Richter Aurél rajzolta. Tőle való Fóth látképe (189. l.) és a fóthi sirbolt bejárata (211. l.) is.

A VIII. könyv fejlécze (216. l.) 1801-iki budai nyomtatványból való. A zárókép, Dörre Tivadar rajza (239. l.) a Képes Irodalomtörténet II. kötetéből vétetett át.

A metszetek után közlött arczképekből a következők: gróf Fekete György (9. l.), gróf Niczky Kristóf (127. l.), gróf Festetich György (167. l.) és Schedius Lajos (195. l.) Ehrenreich «Icones»-eiből (megjelent 1810—30 között) valók. Ligne herczeg arczképét (65. l.) Kreiszinger József festménye után Adam Jakab 1785-ben metszette, II. Frigyes Vilmosét (137. l.) ismeretlen, gróf Károlyi Antalét (157. l.), I. Ferencz királyét (171. l.) Bosch festménye után Durmer E. V., gróf Teleki Lászlóét (197. l.) Donát képe után John metszette. Mindezek, kettő kivételével, önálló műlapok a

Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében; gróf Károlyi Antal képe a fölötte mondott gyászbeszéd mellett, gróf Teleki Lászlóé pedig az Erdélyi Múzeum V. kötetében jelent meg.

Voltaire arczképe (77. l.) munkáinak Genfben 1768-ban megjelent első teljes kiadása élén áll.

Nagy-Frigyes arczképét (81. l.) egykorú metszet után Hirth Kulturhistorisches Bilderbuch-ja közli.

A közlött emlékérmek (61., 67., 93 és 140. l.) eredetijei a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában találhatók.

Gróf Fekete Jánosnak Mátyásihoz irt üdvözlő-verse (185. l.) s Aranka levele Feketéhez (207. l.) a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában van.

Gróf Fekete János Napoleonra irott költeménye (174. l.), «Magyar Munkáji» czimlapja (219. l.), Kopasz Péter urhoz intézett gúnyoló verse (224. l.) s a «Magyarok Történeti» első oldala (227. l.) azon Mátyási József által másolt kötetekből vétettek, a melyeket a Magyar Tudományos Akadémia kézirattára gróf Fekete János munkái czim alatt őriz.

Az Orleansi Szűz czimlapját (230. l.) a Madách család alsósztregovai levéltárában levő eredeti kéziratról közöljük.

Az aláirások közül Mátyási Józsefé (181. l.), Horváth Ádámé (193. l.), gróf Gvadányi Józsefé (201. l.) és Fábián Juliánnáé (235. l.) a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában levő eredeti levelekről és okiratokról vannak közölve. Gróf Fekete György országbiró aláirását (21. l.) az Országos Levéltár kanczelláriai osztályának egyik iratáról, gróf Fekete Jánosét (215. l.) és fiáét gróf Fekete Ferenczét (210. l.) a Csekonics grófok zsombolyai levéltárának okmányairól Babics József úr szivességéből adjuk. Gróf Niczky Kristóf aláirása (47. l.) a Magyar Nemzet Története VIII. kötetéből, Voltaire-é (85. l.) Széchy Károly Gvadányijából (Magyar Tört. Életrajzok, 1894. évf. vétetett át.

MAGYAR

TÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA SEGÉLYEZÉSÉVEL

KIADJA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

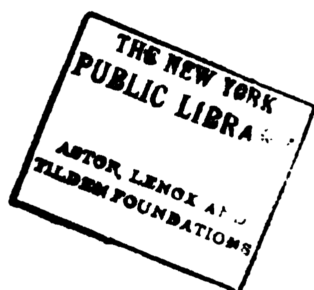
SZERKESZTI

SCHÖNHERR GYULA

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1903

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

BÁRÓ
EÖTVÖS JÓZSEF

1813–1871

IRTA

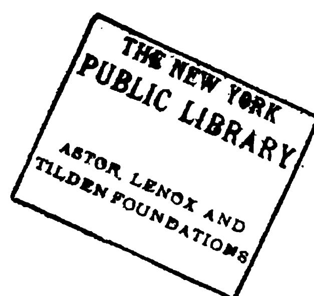
FERENCZI ZOLTÁN

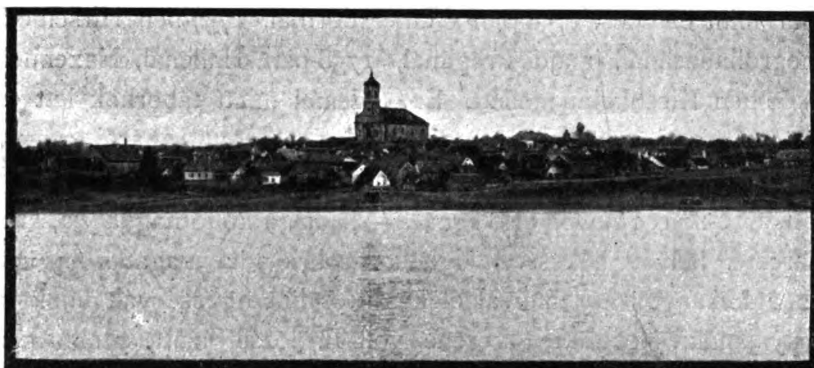
BUDAPEST

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA

1903

BÁRÓ
EÖTVÖS JÓZSEF
1813–1871.
IRTA
FERENCZI ZOLTÁN

2. ERCSI LÁTKÉPE.

ELSŐ KÖNYV.[1]

I.

Báró Eötvös József született 1813 szeptember 3-án Budán. Apja volt báró Eötvös Ignácz, e néven ifjabb, anyja báró Lilien Anna.

Eötvös családja, mint a «Vásáros-Naményi» előnév is mutatja, Bereg megyéből eredt; itt és a szomszéd Szatmár megyében volt honos. Ez utóbbi megyében Eötvös Miklós, kitől a költő egyenes ágon származik, 1696-ban szolgabiró, 1699-ben adókirovó, majd a Rákóczy-forradalom alatt kerületi főbiztos és 1710—14-ig alispán volt. Ennek fia, József, 1738—46-ig szintén alispán; de unokája, e néven második Miklós, már a harcztéren tűnt ki. Szatmár megyében 1716-ban született és 1782-ben halt meg; 20 éves korában a huszárokhoz lépett be, végig harczolta az osztrák örökösödési és a hétéves háborút, kitüntette magát,

[1] Minden külön előszó helyett röviden jegyzem meg, hogy e mű Eötvös kimerítő életrajza nem és nem is lehetett; sem azért, mert ekkora könyvben ez meg nem irható; sem azért, mert életadatai feltárva mind még nincsenek. De e könyvben czéljánál fogva még a hozzáférhető adatok sincsenek mind meg; mert a keretbe nem illettek bele s némely részletkérdés bővebb kifejtését is szándékosan mellőztem; mert úgy éreztem, hogy nincs még ideje. Czélom első sorban az iró működésének és művei-

már mint ezredes, 1756-ban Guntersdorfnál, 1757-ben Hirschfeld megrohanásánál, majd Prágánál, 1758-ban Hallenál, Maxennél, 1762-ben Kirchheim mellett. Ez érdemei miatt tábornok lett és 1768 február 2-ikán egyenes örököseivel együtt bárói rangot nyert.[1] Neje b. Splényi Anna volt, a kitől született Kassán 1763 január 6-ikán e néven első Ignácz (Alajos), a költő nagyatyja, ki a harcztér helyett békésebb foglalkozásokra adta magát s így írói és tudományos hajlamaival előkészítője lett híressé vált unokája pályájának. Nevezetes szerepe volt II. József alatt, utóbb pár országgyűlésen tünt ki; ezért udvari kamarai tanácsos, 1803-ban kamarás, 1807-ben főpohárnok, majd belső titkos tanácsos, udvari kamarai alelnök, 1812-ben koronaőr, 1810—1822-ig Gömör- és Kis-Hont megye főispáni helytartója, 1820-ban Abauj megye főispánja lett. Részt vett az 1825-től 1836-ig tartott országgyűléseken mint főrendi tag, nevezetes szerepe volt a rendszeres munkálatok kidolgozásában, mint az úrbéri alosztály elnökének. Meghalt Budán, 1838 június 12-ikén, midőn kevéssel előbb a Sz. István-rend középkeresztjét kapta. Több latin müve maradt, melyek az országgyűlési tárgyalások tartalmára, a magyar corpus jurisra vonatkoznak, továbbá ránk maradt három beigtató beszéde is.

nek ismertetése volt; ebben magának Eötvösnek tanácsát követem, ki így szól: «Irókat józanul csak munkáikból itélhetünk meg, s ha azokban csak a szép és jóért való lelkesedést találjuk, legyünk meggyőzödve, hogy szerzőjük rossz vagy aljas ember nem volt. A költő az eszményképnek, melyet felállít, soha nem felel meg és művei többet érnek, mint ő maga» ... Ezért művei ismertetése foglalja el e munka nagy részét, úgy a mint a kor eszméivel és irányával kapcsolatban állanak. A másik czélom pedig az volt, hogy összes művei ez ujabb, noha még most sem teljes kiadása alkalmából, lerójjam e nagy szellem iránt azt a hálámat, melyet műveinek olvasása első ifjúságom évei alatt az idealismus és eszmék tiszteletének felébresztésében és kifejtésében reám gyakorolt. Végül köszönetemet fejezem ki dr. Morvay Győző igazg. urnak, ki egy kimerítő Eötvös-életrajzon dolgozván, eddig gyűjtött adatait rendelkezésemre adni szíves volt és e vállalat szerkesztőjének, hogy ez életrajz megirására alkalmat adott.

[1] Gyermekei voltak: Gábor-Ignácz, Károly-Antal, Ignácz-Alajos (a költő nagyatyja), Franczíska-Anna, Katalin-Zsófia, Teréz és Anna. A család czimerét l. Nagy Iván Magyarország családai IV. 51. lap. V. ö. Pótkötet 222. l. Ennek a Miklósnak volt-e fia s talán épen Károly-Antal, az az Eötvös Károly, ki 1750-ben született s szintén katona lett, hol hősiességeért a Mária Terézia-rend lovagja és Oberstlieutenant lett? bárha valószinű, nem bizonyos. Ez Neuhofnál kapott sebében 1797 július 29-ikén halt meg. Életét l. Hirtenfeld: Der M.-Teresien-Orden 423. és 1739. l. s ennek nyomán Wurzbachnál.

De a száraz életrajzi adatoknál, melyeket kimeríteni épen nem kivánunk, jellemzőbb róla az az odaadás, melylyel Ferencz kormányát alkotmányellenes törekvéseiben is szolgálta s mint ilyen, nevét valósággal gyűlöltté tette. Ugyanis 1822-ben egyike volt az adóbeszedéssel megbízott «ambulans»-oknak, mint akkor a királyi biztosokat hívták, s mint ilyen ment a leghevésebben tiltakozó Nyitra megyébe, hol oly kiméletlenül fogadták, hogy boszúságában Uzovics János alispánt és Ocskay Ignácz szolgabirót, mint az ellenzék vezéreit, lánczra veretve börtönbe hurczoltatta. Ezért midőn az adó-rendelet kihirdetése miatt a megyegyűlésen megjelent, a felingerült nemesség halál-kiáltásokkal fogadta; sőt egy erős legény már mellen is ragadta. Talán meg is ölik, ha a vele volt tisztek meg nem mentik.[1] E dicstelen szereplés után Borsod megyébe, sályi jószágára vonult s főleg ezután foglalkozott írói munkássággal. E férfiú tehát, leszámítva a természetes öröklést, minden kiválósága mellett legfölebb nemleges hatást gyakorolhatott unokájára. Annál nagyobb volt azonban nagyanyjának, b. Szepessy Máriának (1825 óta csillagkeresztes hölgy) befolyása, kiről Eötvös később is mindig szeretett beszélni. Valódi régi magyar nagyasszony volt, tudott latinul is; a németet csak törte s gyűlölte is; azt szokta mondani, hogy még Ferencz császárt sem véve ki, egyetlen német sem ér egy fabatkát és az öreg Lilien báró, a ki fiának apósa volt, az egyetlen tisztességes német ember. Mint erélyes, katonás nagyasszony, uralkodott egész cselédségén; tetszése szerint házasította s adta őket férjhez. Szigorú, de igazságos és nagyon vallásos nő volt; egy ferenczrendi vagy minorita szerzetest tartott állandóan udvari papként, ki a házi kápolnában naponként misét mondott; ezért úri ellátása volt, de a szigorú fegyelem és házi teendők sora rá is kiterjedt. Egyiket egyszer saját-

[1] Magyarország vármegyéi és városai. IV. Dedek Cr. Lajos: Nyitra vm. története. 168. l. Ezért az egész országban hazaárulónak mondták s egy pasquillusban még a fiáról is ez áll:

«A haza nem várhat semmi jót fiadtól,
Mert nem messze esik az alma fájától.
Ő belőle sem lesz egyéb mint gazember,
Így jár az a haza, melyet Isten megver.»

kezűleg felpofozta, miért nem kevés baja volt az egri érseki káptalannal.

A költő apja, ifjabb Eötvös Ignácz, épen oly tanult ember volt mint az idősebbik; több nyelvet folyékonyan beszélt, széles

3. ID. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZ.

körű, általános ismeretei voltak. Sályon született 1786 február 25-ikén, egyetemet végzett Pesten, bölcseleti és jogi doktoratust is tett, mely utóbbi alkalommal ünnepélyesen avatták fel. Fokonként udvari tanácsosi méltóságra emelkedett a magyar osztályban Bécsben; 1825—1842-ig Sáros megye főispáni hely-

tartója, majd főispánja, 1830-ban másod udvari alkanczellár és belső titkos tanácsos, ismételten királyi biztos, végre gróf Pálffy Fidél után (1836 juliús 7-ikén) királyi főtárnokmester lett; de megromlott anyagi viszonyai miatt 1841-ben összes hivata-

4. ID. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZNÉ.

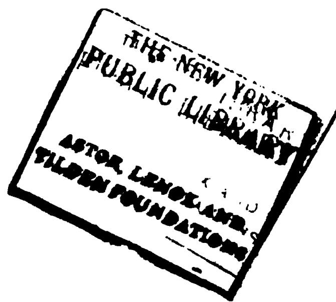
lairól lemondott, Velenczére vonult vissza, meghalt 1851 augusztus 21-ikén s ugyanott van eltemetve. E visszavonultsága alatt pár névtelenül megjelent német munkácskát írt; számos beszédét ismerjük, mert az országgyülési tárgyalásokon a főrendiházban élénk részt vett, hol a legszigorúbb ó-conservativekhez tartozott.

Szaktudása majdnem kizárólag a magyar jogra s hivatalára szorítkozott; nagy emlékező tehetségű, beszélni sokat tudó és szerető, a dialektikát kedvelő ember volt, ki olykor önmagát is belebeszélte valamely sophistikus állításába. Mondják, hogy néha látogatóját egy óráig is az ajtóban tartotta beszéddel, midőn az egyszer már el is bucsúzott volt; egyébként vidám, tréfás kedélyű, szerfölött egyszerű, nagyon jó, nemes szívű embernek ismerjük s ha még azt is olvassuk róla, hogy külsőleg szikár, alacsony termetű volt, rögtön világos lesz előttünk, hogy a költő nemcsak külsejét, hanem belső tulajdonaiból is néhányat apjától örökölt.

A költő anyja, b. Lilien Anna (1817 óta csillagkeresztes hölgy), b. Lilien József leánya volt, ki Westfaliából származott be hozzánk; családja a német birodalmi báróságot 1756 deczember 24-ikén nyerte. Ő maga, mint osztrák lovaskapitány, nőül vette gróf Szapáry Juliánnát, kivel az ercsii jószágot s a hozzátartozókat nyervén, ott telepedett meg s az 1805: VII. t.-cz. szerint honosságot nyert. Szilárd jellemű, katonás férfiú volt, ki birtokát, Ercsit, már a XIX. század elején mintagazdasággá tette, felszerelte olajmalommal, szeszgyárral, sörfőzővel, juhászattal, svájczi tehenészettel, melyek azonban nem igen jövedelmeztek; másrészről a leghatározottabb conservativ ember volt, de ezt a vonását vallásban, politikában mások nézetei iránti türelemmel bírta egyesítni s merevségét szeretetreméltósága enyhítette. Született 1753-ban, meghalt 1828-ban s vele a honosságot nyert család férfiága kihalt. József, a költő, egész gyermek- és ifjúkora nagy részét Ercsiben töltötte s nagyatyjának különösen azzal volt befolyása rá, hogy belevéste kedélyébe fő elvét, mely szerint a nemes embernek föltétlen becsületesnek kell lennie s legyen mindig nemes szív kisérője a nemes névnek. Oly elv, melyet Eötvösnél senki jobban nem követhetett volna. Anyja 1786 szeptember 28-ikán született s úgy ő, mint idősb nővére, Antónia, ki utóbb b. Lilien Károly neje lett, apjuk természetét örökölték. Kitünő nevelésben részesültek, de sem Antónia, sem a költő

IFJ. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZ.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS

anyja nem tanultak meg magyarul s mind a kettő műveltségében, gondolkozásában német nő maradt. Azonban ha a költő anyjának e tulajdona a mi magyar érzésünk előtt talán hátrányára szolgál, másrészről az a nő volt, ki férjével mindvégig mintaszerű házaséletet élt, a kit fia a szó valóságos értelmében bálványozott s míveltsége, nemes nőiessége, emberszerető jelleme által akkora befolyást gyakorolt rá, mint senki más. Egy hozzá írt leveléből vette Eötvös a *Gondolatok* jeligéjét: «Ne higyj oly gondolatban, melynek szíved ellentmond», s talán ezért ajánlta ezt, legszebb műveinek egyikét, anyja emlékének. Meghalt Pesten 1858. július 15-ikén s a kerepesi temetőben pihen.

Ez fővonásaiban az a szellemi kör, melyben Eötvös, továbbá idősebb nővére, Júlia és négy évvel ifjabb Dénes fivére, nevelkedett;[1] tehát egyrészről teljes német műveltség és gondolkozás, továbbá a legtúlzóbb conservativ irányzat, mely még a kényuralmi törekvéseknek is hódolt; de másoldalról tagadhatatlan magyarosság vette őt körül. Ez a magyarosság — tegyük hozzá — nemcsak apai nagyanyját jellemezte, hanem nagyapját és apját is; mert végre még a leglabanczabb magyarban is van valami a kuruczból; így még az sem volna csoda, ha ebből a környezetből minden más befolyás nélkül került volna ki oly hazafias és ellenzéki szellem, minő Eötvösé volt. Nem kell e ponton feledni azt sem, hogy gyermekkorában anyja körének befolyása volt rá nagyobb; mert kizárólag anyja körében, atyai nagyatyjánál Ercsiben nevelkedett; apját a hivatal, az államügyek foglalták el, Budán, majd többnyire Bécsben lakott. Eötvös is írja 1870 deczember 8-ikáról Toldynak: «Nem neveltettem soha más mint anyám által, Lilien nagyatyám házában, de nagyszülőim minden befolyása nélkül.»

E minden befolyásnélküliség azonban köztudomás szerint nem zárja ki az egyenes hatást már csak a környezet követ-

[1] Nővére szül. 1812 szeptember 21-ikén, gr. Vieregg Károly bajor kir. kamarás és lovasezredes neje lett 1832 szeptember 23-án, meghalt mint csillagkeresztes hölgy Münchenben 1880 május 2-án. (Férje sz. 1798 július 13-án, mh. 1864 október 18-án.) Fivére, Dénes, szül. 1817 május 7-én, meghalt 1878 augusztus 23-án Budapesten.

keztében sem. Nem zárta ki nála sem; nem főleg azért sem, mert ha valaha tehetségesek vagyunk és érzékünk van a környező élet iránt, akkor gyermekkorunkban van; s a lángész is azért az férfikorában, mert gyermekkorában még nagyobb lángész és lángszív volt. De menjünk tovább. A gyermek így tehát főképen német környezetben fejlődött; ebben az időben magyarul épen nem s 10—12 éves korában is csak töredezve beszélt. E gyermekkori német környezet hatása nemcsak szellemén vált mindvégig érezhetővé; hanem magyar stylusán, sőt nyelvén is, mely későbbi megfeszített törekvései, írói nagyszabású munkássága daczára minden ízében magyarossá sohasem bírt válni.

Falk Miksa, ki — mint írja — adatait Treforttól, Eötvös sógorától vette, azt mondja, hogy emez első gyermekévekben még két nagynénje volt reá befolyással, t. i. anyjának már említett nőtestvére, a másik egy született Szapáry grófné, később egy Teleki gróf neje, kik gyakran voltak Ercsiben s ha testi bájakban nem is bővelkedtek, de nagy műveltségök, a német, franczia irodalomban való jártasságuk, érdeklődésük az európai események iránt s ezekről való beszélgetéseik mind alkalmasak voltak az ifjú tudásvágy érdeklődésének felkeltésére. E mellett b. Lilien fentartotta külföldi összeköttetéseit; számos idegen fordult meg nála, olyanok is, kikkel gazdászati és ipari vállalatokba elegyedett, melyek ugyan anyagilag inkább károsak voltak s épen nem növelték vagyonát; de mindezek alkalmasak voltak egy, a nálunk akkoriban szokottnál nagyobb látkör nyujtására s a gyermek Eötvösnek alkalmat adtak oly emberek körében fordulni meg, kik világot láttak, róla beszéltek és kiknek egy-egy szakban kitűnő ismereteik valának.

Ezek általánosságok ugyan, melyeket még későbbi kutatásoknak kell kiegészíteni, ha ugyan lesz rájok mód, mert Eötvös nem igen szeretett saját életéről beszélni; de épen ezért annál nagyobb fontosságuak, midőn a gyermekben a későbbi férfiút keressük. «Legjobban szeretném — írja e tárgyban Eötvös 1870 deczember 8-ikán Toldynak műveire és életére vonatkozó adatokat kérő levelére —

ha a közönség és én sohasem ismerkedtünk volna meg egymással. De miután ez megtörtént s elég vigyázatlan voltam, csaknem 20 kötettel a nyilvánosság elébe lépni, legalább nem akarom, hogy ezen ismeretség még intimebb legyen. Eleget nyomattam ki, min a jó- vagy rosszakaratú kritika elmésségét gyakorolhatja; ahhoz, miként támadtak az egyes művek s miként jutottam meggyőződéseimhez, a publicumnak nincs köze, és ha már vázlatos életrajz kivántatik, az adatok, melyek a Conversations-Lexiconban vagy, ha több kell, melyek Csengery *Szónokok könyvé*ben foglaltatnak, bőven elegendők; a többit önphantasiája fogja pótolni, akár világosabb, akár sötétebb modorban, azt egészen művészetére bízom. Ily mesteri kéztől köszönettel fogadom arczképemet, még ha kissé Rembrandt modorában tartatik is és több árny- mint fénypont lesz benne.»[1]

Mentől kevesebbet tudunk tehát Eötvös gyermekkoráról, annál fontosabbak az ismert adatok, melyek néma ékesszólással beszélnek s elmondják, hogy a szerető és minden, főleg az emberi szenvedések iránt érdeklődő szívet, azt, mely egy egész élet meggyőződésével hirdette, hogy századunk legszebb vonása az emberszeretet, de továbbá a munkaszeretetet és nyájasságot anyja és környezete révén nyerte; a szónoklás képességét, élénk, sanguinikus vérmérsékletét, a hazaszeretetet apjától kapta örökül. De általában is oly érdekes volt az egész kör, melyben gyermekkorát leélte, hogy pályája végén e benyomásait egy a Goetheéhez hasonló *Wahrheit und Dichtung*-féle életrajzba akarta foglalni, mi azonban, már csak fentebb említett nézetei miatt is, csak terv maradt. Ezek mellett természetes, ha azt olvassuk róla, hogy feltünően koraérett gyermek volt, ki már hét éves korában Schiller műveit olvasta s boldog volt, ha a budai színházba mehetett, a mely nagy drámák és költemények írásának terveivel töltötte el. De a korafejlettség mellett igen csinos, ép, egész-

[1] Igy nem akarta levelei közlését sem. Erről a *Gondolatok*-ban is szól s általában elitéli a bizodalmas levelek közlését s «korunk gyalázatos szokásá»-nak nevezi.

séges fiú volt, tele csintalansággal, elevenséggel, távol «minden koravén beteges lélekállapottól».[1]

Ilyen volt s ily hatások közt élt a gyermek Eötvös. Mindezek előre jelzik a későbbi kitűnő tanulót és jellemzik a leendő férfit. Otthon, magánúton tanulta Eötvös még az első gymnasialis osztályokat is egész a mai IV-ik középosztályig (I—II. grammatikai és I—II. syntaktikai osztály) s ekkor a budai királyi gymnasiumba adták be, hol 1824—25. és 1825—26-ban a két humaniora osztályt (V—VI. gymnasium) végezte, mindkét évben mint összes társai közt «eminens primus». Tehát nagyon is népes osztályaiban, noha a legfiatalabb, ő volt a legjobb tanuló. Míg itt járt, együtt tanult Korizmics István nevű tanulótársával, atyja ispánjának, Korizmics Mátyásnak fiával, kinek neveltetéséről ők gondoskodtak s vele együtt is lakott Eötvöséknek a Sz.-György-téren levő 10. számú házában. E két év alatt az első (poetika) osztályban közös nevelőjök Hlatky István, végzett jogász volt s csak a második, rhetorikai osztályban lett nevelőjök az Eötvös életére oly nagy befolyást gyakorlott «Pruzsinszky Josephus nobilis», mint az iskolai anyakönyv mondja.

Mielőtt azonban Pruzsinszky befolyására térnénk, nem mellőzhetjük el egy anekdota-szerű adat fölemlítését, mely vele némelyek szerint akkor történt, midőn az egyetemre ment, tehát 1826 őszén, de hihetőbben akkor, midőn 1824 szeptemberében a budai gymnasiumba lépett; tehát nem eléggé ellenőrizhető ugyan, de valósága kétségbe nem vonható, említi úgy Pulszky mint Falk, utóbbi mint Eötvöstől sokszor hallott esetet; a baj csak az, hogy Pruzsinszky nevelőségével nehezen egyeztethető össze. E szerint ugyanis, midőn a budai gymnasiumba beadták és mint előkelő fiút, az első padba ültették, a gyermekek mind eltávoztak mellőle, egy zsidó fiút kivéve. Midőn aztán Eötvös megkérdezte, hogy miért hagyták el a padot, ezek a gyermek szokott őszinteségével azt felelték, hogy hazaáruló unokájával

1 L. Eötvös e koráról főleg Falk M. Kor- és jellemrajzok. B. Eötvös J. életéből.

egy padban nem ülnek. Eötvös sírva ment haza, elbeszélte Pruzsinszkynak keserűsége okát s kérdezte, igaz-e, hogy a kedves nagypapa hazaáruló? «Az bizony, felelte Pruzsinszky, apád is az s te is annak készülsz; hiszen magyarul sem beszélsz becsületesen.» A gyermek elpirult és megdöbbent a kemény szavakra. Neki feküdt a magyar nyelvnek; a kivel csak lehetett, csupán magyarul beszélt s pár hónappal utóbb megkérte tanulótársait, hogy maradjanak benn óra után, mert valami mondanivalója van. Az óra végén a tanulók csakugyan kiváncsian benn maradtak s ő, ki — mint nevetve beszélte gyakran — alig látszott ki a katédrából, felmászva oda, szilárd hangon elmondta, hogy apja és nagyapja nem hazaárulók, hanem igenis a császárt szolgálják; de ő esküszik az élő istenre, hogy csak hazájának lesz szolgája és nevének népszerűtlenségét majd hazafiságával és hűségével fogja elfelejtetni. Erre tanulótársai éljenezve emelték vállaikra s ujongva vitték ki az osztályból a folyósóra, hol a pedellussal találkoztak. Ez megtudván a lárma okát, feljelentette őket s másnap az egész osztályt Eötvössel együtt bezárták.[1]

Akár Pruzsinszky idejében történt ez az eset, akár utóbb, lényegében tehát való s Eötvösre állandó mély benyomást gyakorolt. Úgy látszik, ez ébresztette fel a gyermekben a hazafiasság első öntudatos érzelmeit; ragaszkodni kezdett ép úgy magyarságához mint tanulótársaihoz. De ha nem is éppen ezért, mindenesetre való, hogy haláláig kiváló szeretettel és hálával gondolt Pruzsinszkyra, ki benne a hazafi érzelmeket a szenvedélyes odaadásig bírta fokozni. Ez a férfiú juratus volt 1794-ben, midőn a Martinovicsék tragédiája történt, melyben őt is vád alá helyezték; mert noha tettleges részvétét a titkos társaságban s az ismert katekizmus terjesztésében kimutatni nem is lehetett, de tudott róluk s nem jelentette fel. Ezért a kir. tábla két, a hétszemélyes tábla három évi börtönre itélte; fogságát Brünnben töltötte ki, melynek keserűsége örökre

[1] Babérlombok xv—xvi. l. és Falk id. h. 215. lap.

nyomot hagyott lelkén; rideg, zárkózott, meglehetős prózai, de egyenes, merev, szókimondó s alapos képzettségű ember volt, eltelve Voltaire, Rousseau s általában a XVIII. század eszméivel, ki épen ezért ellensége volt a német kulturának, Goethének s mindannak, a mit Eötvös addig csodáltatni hallott. Helyesen jegyzi meg Falk, hogy Eötvös anyjának felvilágosultságát semmi sem bizonyíthatná jobban, mint az, hogy ezt a különben élvezhetetlen embert évekig fia mellett tartotta, sőt megbecsülte s minden alkalommal kitüntette, noha nézeteik majd mindenben ellentétesek voltak.

Pulszky, a ki egyébként nagyon érdekes képet ad Pruzsinszkyról, azt is említi, hogy apja a szabadelvűséget kívánván fiával megutáltatni, azért vette őt nevelőjéül. Ez ebben az alakban aligha fogadható el; de ha így van, akkor a hatás tökéletesen ellenkező volt. A komor, mogorva vén sas s a fiatal, lelkes gyermek rövid idő alatt megszerették egymást. Ez odaadással hallgatta beszédét s lassanként elfogadta összes nézeteit a hazáról és főleg a társaságról, mely szülőinél megfordult. Anyja ugyanis megkívánta, hogy ott legyen az estélyeken, melyeken az akkori arisztokráczia és bürokráczia legkiválóbb tagjai vettek részt. Ezeken Pruzsinszky, bárha meg volt híva, sohasem jelent meg; szobájában várta tanítványa visszatértét s midőn ez álmosan megérkezett, kikérdezte a történtekről, miközben csipős megjegyzéseket tett a jelenvoltakra vagy ostorozta a társaság felületességét és ürességét. Egyszer a többek közt elbeszélte Eötvös, hogy mennyire sajnálkozott mindenki egy magas állású magyar államférfi halálán. «Pedig nagy gazember volt!» jegyzé meg szárazon Pruzsinszky. Néhány hét múlva újra megkérdezte növendékét, hogy beszélnek-e még arról a magas állású férfiúról s midőn azt felelte, hogy már senki sem beszél róla: «No lám! — szólt Pruzsinszky — pedig igen ravasz és befolyásos gazember volt. Te sohasem lészsz sem oly ravasz, sem oly befolyásos és, a mint látod, még ezt az embert is már néhány héttel halála után teljesen elfeledték.»

Egy másik, még jellemzőbb esemény a Vérmezőn történt. Szeretett növendékével arra sétálni, hol Martinovicsékat kivégezték. Általában sohasem beszélt az összeesküvésről; de egyszer megállott azon a helyen, hol a két gyalogút keresztben metszi ma is egymást s a legmélyebb fájdalommal így szólt: «Itt öt becsületes magyar hazafit végeztek ki; senki sem állított nekik emléket; de a nép lábai akaratlanúl is keresztet tapostak itt a mezőn. Majd eljön az idő, mikor ezek az emberek is emléket fognak kapni; de ez az emlék egy akasztófa lesz, melyre fel fogják majd akasztani az afféle embereket, milyen egykor majd tebelőled is lesz.» A gyermek félénken tekintett fel a goromba, zord emberre, nem is értve a szavak jelentőségét; és ha mindez csakugyan így igaz, a mint Falk írja, valljuk meg, hogy kíméletlenségben alig versenyezhetett volna valaki Pruzsinszkyval. Ha nem ismernők utóbb szeretetét s tanítványára tett mély hatását, ellenszenvvel kellene tőle elfordulnunk. De ezek fölébresztették a gyermek szunnyadó lelkiismeretét; valódi haza- és népszeretetet ültettek lelkébe; meggyűlöltettek vele mindennemű, akár felülről, akár alólról működő zsarnokságot, minden szolgaságot és megalkuvást. Ezen kívül örökre hatást tett Eötvösre Pruzsinszky azzal, a mint a classicusokat magyarázta; a philologia agyas ügyeskedései helyett Livius nemes előadásával s Tacitus «fenséges gyűlöletével» foglalkoztatta, miközben saját korukra vonatkozó czélzásokkal kísérte magyarázatait.

Ennek a férfiúnak vezetése alatt tanult Eötvös az egyetemen is. Abban az időben a mai VII—VIII. gymnáziumi osztály, mint a philosophiai tanfolyam I—II-ik éve, az egyetemhez levén kapcsolva, Eötvös már 1826 őszén a pesti egyetemre ment s ott a két bölcsészeti tanfolyamon kívül három évi jogot végzett. Ha elgondoljuk, hogy alig töltve be 13-ik évét, már a mai VII-dik osztályba lépett, majdnem csodálattal tölt el a gyermek kora érettsége, a mi azonban akkoriban nem volt páratlan s például Szalay sem volt idősebb. Az egyetemi évek alatt is a legjobb tanulók egyike

volt; de nem kevéssé lep meg, hogy az első és második bölcseleti évben minden tárgyból «eminens primus», de a magyar nyelvből és irodalomból «eminens 10-us», sőt a második félévben «eminens 31-us» és csak a második évben lett «eminens 6-us», egyébiránt mindig nagyszámú (318, 295, 252) tanuló közt. Egyéb részletekre nézve a mellékelt táblázatokra utalva, jegyezzük meg, hogy úgy a bölcseleti, mint a jogi tanfolyamon rendkívüli szorgalmával tűnt ki s a bölcseleti két év általános ismereteinek jó hatását maga kiemeli Szalayról tartott emlékbeszédében. «Igen kevés és hiányos vala az, mit ezen az úton a philosophia, történelem és természettudományokból tanultunk; de maga az, hogy a tudományok küszöbén átlépve, egy futó tekintetet vethettünk gazdag kincseikre, nagy befolyást gyakorolt fejlődésünkre; s ha a hatást tekintjük, melyet egyes tanáraink, főkép Horvát István, az egész fiatalságra gyakorolt, senki ezen rendszernek e tekintetben nagy előnyeit nem vonhatja kétségbe.» De ezeken kívül is kiemeli még főleg azt a hatást, melyet különösen Veszerle előadásai tettek 1828-ban a franczia forradalomról; midőn pedig Horvát István meghalt, gyönyörű megemlékezést szentelt neki. «Ki egyszer hallá e tudós férfiút — mond Eötvös — ha tanítói székén férfias szavával Árpád és a hét vezér dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyvereivel azoknak állítását, kik a magyart a szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré s fajunkat az erényes scytha s a legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköté; vagy tovább haladva nyelvtani vizsgálataiban, az etymologia tekervényes ösvényein mindig messzebb és messzebbre nyomult, míg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunkhoz tartozónak, magyarok által elkövetettnek állíta: az kétkedhetett mestere állításain, de azon óriási honszerelem hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is s elvonatkozva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalát tekintjük is, sohasem hálálhatja meg a haza Horvát érdemeit. Nem volt tanítóink közt, kitől annyin tanulták volna a hazát szeretni.»

5. A PESTI EGYETEM A XIX SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

Egyébként, noha egész általánosságban, Eötvös maga egyebekben is mindennél jobban rajzolja egyetemi életöket a Szalayról körülbelül 40 év múlva tartott emlékbeszédében és különösen érdekes a kép, melyet a csendben forrongó és fel-feltörő eszmék hatásáról mond. «Az 1825-iki országgyülés szónoklatai bármi hiányosan ismerve, sehol sem találtak erősebb visszhangot, mint az egyetem ifjú polgársága között — mond ő — s a szellem, mely az egész nemzetet áthatotta, seholsem ébresztett tisztább lelkesedést.» És noha, — mint Eötvös is hangsúlyozza — az 1825-iki két évig tartott országgyülés tisztán conservativ volt, sőt a demokrata eszmékben az 1790—91-iki országgyüléshez képest inkább visszalépést jelent, s ezért kijelelt politikai pártok alakulását nem eszközölhette: a korszak hatása, főleg az országgyülés bezárása után, mégis, kivált más tekintetben, nagy és elhatározó volt. Ez főkép annak beismerésében áll, hogy nemzetünk sülyedésének okai mi magunk vagyunk; s ennek fájdalmas érzése, tehát nem annyira hazafiúi remény, mint inkább hazafiúi szégyen volt az, mi munkára ébresztette a korszakot. Kötelességérzetre ébresztés és nemzetiségünk megmentése: e kettő lett az egyedüli törekvés; minthogy pedig erre egyetlen út, az irodalom ajánlkozott, ezért mutatkozott az 1825. évi országgyülés hatása külsőleg csak az irodalmon. «Soha talán az irodalom emelése a hazafiság legfontosabb, sőt egyedüli feladatának ily mértékben nem tekintetett, s természetes, ha köztünk, ifjak között, egy egész sereg tolongott a pályára, melyen mindazt feltaláltuk, mi után ifjú kedélyek vágyódnak: tért, melyen áldozhatunk, nemes érzéseket és dicsőséget.» Ezért, teszi hozzá, a munkához fogva, naponként három lyrai költeményben rótták le a haza iránti tartozásukat; óriási eposzokat terveztek, vagy lehetetlen drámákon kisérlették meg ifjú erejöket.

De a külső hatáson kívül ugyanekkor, az országgyülés után, a demokráczia szelleme is mind nagyobb körben kezdett hatni, melynek első jelenségeit Eötvös már 1828-ban feltünni látta; s a reformtörekvések határozatlanul, tapogatózva, korlátolt kör-

ben, de megindultak, még mielőtt a júliusi forradalom hatása alatt az öntudatra ébredt egész nemzet sóvárgása kisérte volna őket. A rövid, de annál nagyobb sikerű júliusi forradalom is még az egyetemen érte Eötvöst, melylyel egészen egy időben jelent meg Széchenyi *Hitel*-e s mindkettő átalakító hatású volt a hazai közvéleményre. Természetesen az ifjúságra sokkal jobban hatott a forradalom sikere; sőt Széchenyitől, ki tagadta multunk nagyságát, hogy a jövőre irányozza a figyelmet, némi hidegséggel fordult el. Azonban mégis mindkettő hatására ez időtől kezdve az ábrándos hazaszeretetet egy cselekedni sóvárgó és tért kereső hazaszeretet váltja fel s így egész határozottsággal válik el a demokratikus átalakulásra törekvő szabadelvű és a réginek fentartására csoportosult conservativ irányzat. Amazt a franczia politikai eszmék lelkesitik, emezt a régi alkotmány sánczai megvédésének szüksége viszi harczba. Különösen az ifjúság rajongva fogadta a franczia eszmék új evangeliumát s hazánk fölemelése: ez volt a czél. «Kiemelni hazánkat a tespedésből, melybe az sülyedett, odaállítani azt Európa legelső népeinek sorába! ez, mit előbb ábrándnak gondolánk, most lehetőnek látszott s ifjú szíveink feldobogtak a gondolatra, hogy mi is kinyujthatjuk kezeinket a valódi dicsőség után.»

De ha az egész ifjúságra így hatott a forradalom híre és dicsősége, senkire sem lehetett hatása nagyobb, mint Eötvösre és legjobb barátjára, Szalayra. Szalay éppen egykorú volt Eötvössel s igy 1830-ban szintén 17 éves. Egy időben mentek a jogra 1828 őszén s csakhamar a sírig tartó barátságot kötöttek, melyet megerősített nemcsak a tanulmányok és érzelmek, hanem a czél és felfogások közössége is. Mindketten az irodalomért rajongtak s együtt szőtték jövő irodalmi terveiket. Szalay is a szépirodalomban és irodalmi kritikában tette első kisérleteit, hogy csakhamar hivatása igazi terére, a politikai és törvénytudományi tanulmányokra lépjen, miben különösen a 30-iki forradalom erősítette meg; és ha többen voltak is, kik a szorosan vett iskolai tanulmányokban s feleletekben megelőzték Szalayt,

ki Ágost testvérével együtt, mint szegény fiú, alumnus volt, de senki sem múlta felül alaposságban, elmélyedésben és komoly lelkesedésben. Maga Eötvös is elismeri Szalay befolyását, s habár dicsősége későbben meghaladta is a Szalayét, e hatást ma sincs okunk kétségbe vonni. Falk kor- és jellemrajzaiban a júliusi forradalom hatásáról Szalayra érdekes eseményt mond el. Ez év (1830) augusztusában Szalay egy nap telt utitáskával rohant Eötvöshez s a Margitszigetre hívta. Átcsolnakázván, Szalay egy rejtekhelyet kutatott ki s letelepedvén, utitáskájából egy csomó ujságot vett elő, melyekben részletesen le volt írva a júliusi forradalom. Mohón olvasták végig őket. Ekkor Szalay lelkesen fölkiáltott: «Barátom! ürítsünk egy poharat a nemzetek szabadságára!» Ezzel poharakat és egy üveg pezsgőt vett elő a táskából s a két ifjú órákig ült ott egyedül, a nagy eseményről beszélgetve. Közben este lett, a hold feljött s ekkor Szalay két lapot tépvén ki tárczájából, mindaketten felírták rájok nevöket; aztán az üres palaczkba téve, jól bedugaszolta s a Dunába dobta. «Így! — szólt utána nézve — ezek messze, messze úsznak, egész a Fekete tengerig és tudja az ég, még hová; elvégre mégis kifogja valaki és így legalább ezen a módon leszünk nevezetes emberekké.»

Így telt el s ilyen szellemi hatások közt az az öt év, melyet Eötvös a pesti egyetemen töltött. Természetes, hogy túlnyomóan nem komolyság közt, a mi éppen az ő ekkori vidám vérmérséklete mellett könnyen elgondolható, de az ezoldalú pár ismert adat kevéssé jellemző.[1] Általában kiemelik azok, kik ez időben ismerték, hogy túlcsapongó kedvű ifjú volt, tele dévajsággal, sőt könnyelműséggel; lovagolt, vívott, tánczolt, pezsgőzött, mikben némileg vezetője b. Palocsay Tivadar volt. Ekkor még senki sem sejthette volna benne azt a kora érett melancholiát, mely pedig jellemének alapvonása volt. Épen azért jellemzőbb itt annak

[1] Falk az id. helyen b. Palocsay Tivadar barátjával elkövetett néhány vidám csínjét írja le. Pulszky is említi őket Eötvös életrajzában Pesti N. 1871 228., 229. sz. V. ö. u. o. Falktól 283. sz. Az érdeklődőt oda utasítjuk.

megemlítése, hogy nemcsak komolyan készült az írói pályára, hanem már ez éveiben foglalkozott a költészettel. Verseket írt, melyekből pár fenn is maradt; az akkor népszerűvé vált Hugo hatása alatt a drámával próbálkozott meg és Szalayval együtt keresték fel Virág Benedeket budai magányában, továbbá Szemere Pált s 1828 tavaszán Kazinczy Ferenczet,[1] ki nemcsak buzdította őt, hanem előre dicsőséget jósolt neki. Mindez előkészületekből magyarázható az, hogy 1830 deczember 30-ikán, midőn már utolsó évét töltötte az egyetemen, megint Kazinczyhoz fordul s az irodalom iránt lelkesülő ifjú a következő levelet írta neki:

«Tekintetes Uram! Közelget az idő, melyen mindenki szíve érzelmeit az előtt, kihez vonzanak, szabadon kitárja, légyen hát szabad nékem is mély tiszteletemet, melyet Kazintzi ur eránt már régen érzek s hódolatomat, melylyel mint magyar tartozom, nyilván kimondanom. Mennyit köszönhet hazám a Tekintetes úrnak, én és minden igaz magyar mélyen érzi, mert alszik nagy erő minden nemzetben, de alszik, csak a míveltség ébreszti fel, hazámba Kazintzi úr tette míveltségünk temploma első kövét, melyből kilép majd a geniusz, ki most még szunyadó nemzeti erőnket felébreszti s csúf nyugalomból nemes életre ragadja.

«Hazám nyelvét s míveltségét több emberkor múlva elvitte volna arra a lépcsőre, melyen örvendve szemléljük most, — egy nemzet a jót eléri végtére mindég; nagy emberek csak az által válnak nagygyá, hogy a közönség lassú lépését sebesítik, — honunkban Kazintzi úr tette ezt. Mit kivánok ily férfiúnak, érzi keblem, de szók azt ki nem mondhatják. Éltet kivánok és egészséget, nyugalmat és szerencsét, nagy tettek emléke és nemes szív szerezz hazámnak pedig több ily embert, akkor boldogabb nála a föld színén nem lesz.

«Emlékezzen még Kazintzi úr rólam is, ki vágyódó szemmel tekintek hazám tündöklő csillagira s bátran repülök feléjök, ha szárnyaim csak viaszok s a forró nap sugáraitól olvadnak, már-

[1] Kazinczy ekkor mint az akadémiai bizottság tagja járt Pesten. Hihetően társalkozott Eötvössel akkor is, midőn még kétszer, 1830. és 1831-ben megfordult Pesten.

már merülvén a feledékenység tengerébe, azt gondolom, hazámért halok s vígan merülök el. Alázatos szolgája B. Eötvös Joseph m. k.

Kazintzy úr engedelmével többször s többeket írok.[1]»

Mit válaszolt Kazinczy e lelkes levélre, e perczben meg nem határozhatjuk, de elgondolni könnyű, kivált ha ismerjük azt az 1831-ből származó lelkes ajánlást a pannonhalmi *Útjá*-ban: «Báró Eötvös Józsefnek iskolaéveinek utolsójában.» «Nevekedjél, kedves ifju, s légy a kit várunk. És ha majd felhágsz a hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a tiszta ragyog.»

BÁRÓ

EÖTVÖS JÓZSEFNEK

ISKOLÁÉVEINEK UTOLSÓJÁBAN.

Nevekedjél, kedves ifju, 's légy a' kit várunk. És ha majd felhágsz a' hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a' tiszta ragyog.

6. KAZINCZY AJÁNLÓ-SORAI PANNONHALMI ÚTLEÍRÁSA ÉLÉN.

Ennek az ifjúkori lelkesedésnek hatása érezhető abban az emlékbeszédben, melyet Eötvös 1859 október 27-ikén a Kazinczy születése századik évfordulóján tartott akadémiai ünnepen mondott el.

II.

Így lépett Eötvös az ifjú korba s kezdett irodalmi munkásságához. Első jelentékenyebb munkája 17 éves korában Goethe *Götz von Berlichingen*-je fordítása volt, mely kéziratban maradt. Nyilvános fellépte 1831-re esik, midőn még mint egyetemi hallgató, Bajzának Kazinczyt támadó birálata ellen írta *A kritikus apotheosisa*[2] czímű kis drámai művét.

1 Jakab E. Egy pár adat b. Eötvös és Széchenyi ifjabb koruk ismertetéséhez. Ellenőr 1878. 499. sz.

2 A kritikus apotheosisa. Irta B. E. J. Pesten. Trattner és Károlyi typogr. 1831. 4 lev. Mindössze 73 iambus-sor. Másodszor Muzarion. Uj foly. 1833. I. 147—150. l.

Bajza támadására, mint ismeretes, alkalmat az adott, hogy Kazinczy lefordította prózában Pyrker *A szent hajdan gyöngyei* cz. német epikai művét s Toldy a *Kritikai Lapok*-ban (I. 1831 szerk. Bajza) szigorú birálatot írt ellene, hogy verset prózában fordít; de még inkább azért, hogy lefordította egy magyar születésű, magyar főpapnak (egri érsek), az Ányos és Virág tanítványának, németül írt művét s úgy ezt, mint Majláth regéinek fordítását Kazinczy részéről nemzetünk számára koldulásnak nevezi. Ezekre Kazinczy a *Tudományos Gyűjtemény*ben (1831. II. 125. l.) felelt, melyben igaztalanságnak és tiszteletlenségnek mondja a birálatot. A vitába beleszólt ekkor Bajza a *Kritikai Lapok*-ban (II. füzet), Rumy a *Spiegel*-ben (1831. 33. sz.), felelt Toldy is, már enyhébben; de az bizonyos, hogy mindketten megbántották a sírja szélén álló öreget és valljuk meg, hogy a Kazinczy, Fenyéry, Toldy, Bajza leveleiből vett adatok és felvilágosítások és Bajzának már Kazinczy halála után írt czikke után is itélve, a támadás felesleges volt.[1] A közvélemény akkoriban éppen nem pártolta Bajzát s Eötvös sem látott egyebet e támadásban, még ha lényegében helyes volt is, mint a kegyelet meglehetős durva megsértését. Így írta idézett művét. Ebben a főszemély Habar, a kritikus, Bajza maga, ki a színre lépvén, hírt és nevet

A' KRITIKUS

APOTHEOSISA.

IRTA

B. E. J.

PESTEN,

TRATTNER ÉS KÁROLYI TYPOGRAPHIAJÁBAN.

MDCCCXXXI.

7. A »KRITIKUS APOTHEOSISA« CZÍMLAPJA.

[1] V. ö. Ruik L. Bajza J. krit. működése. 49. l. — Szathmáry J. Kazinczy és Toldy. Egyet. phil. közl. 1893 672. l.

keres; olyan kíván lenni mint a meteor vagy akár a pontusi mocsár, melytől mindenki fél: mindegy, csak örök legyen. A Hir templomát pillantja meg a távolban; de nincs, ki oda vezesse. Jön egymásután az Irígység, a Hálátlanság, a Durvaság, kritikus alakjában s mindenik igéri, hogy oda vezeti s előbb oda jut mint a szív és erény[1] férfia. Elfogadja segítségöket; de midőn a Hir templomába be akar rohanni, a templom összedül, a Hir geniusza visszataszítja s Habar az idő karjaiba rogy, ki azt mondja, hogy csak a lélek, az erény és érzemény örök, de őt csupán az Idő szülte s annak keblén fog elhervadni is. Most a Hir geniusza szólít meg egy ősz embert, ki lantot tart föl, mondván: «Emeld fel a lyrát, szerény öreg! dalolj, keljen a lant húrjain szerelem és barátság; még századok múlva is dalolni fogják énekeit, midőn megemlékeznek majd róla is, mint a viruló rózsa eszébe juttatja mindenkinek az ápoló kertészt s minden tavasz újra dicsőíti.»

Az allegoria czélja világos: Kazinczyt, a költőt, a lyrát felemelő őszt, dicsőítni a hírre nem nemes eszközökkel törekvő kritikusával vagy kritikusaival szemben. Érdekes, hogy Toldy e művet két helyt említi, t. i. Bajza életrajzában a Conversations-Lexiconi pör, Eötvösében pedig, már helyesen, a fent idézett birálat miatt irottnak mondja. Csak ez utóbbi lehet a helyes; hiszen a másik pörben Kazinczy Bajzáék pártján állt. Egyébként ebből az allegoriából Toldy épen úgy kivehette akkor részét, mint kivehetnék Kazinczy újabb időkbeli támadói ma is. Ugyane tárgyra vonatkozik 1831-ből a *Kritikusok* czímű vígjátéka is, melyet Szemere Pálnak adott át. Ez ma még ismeretlen.

Hugo Viktor s a dráma iránt fölébredt általános érdeklődésnek tulajdonítható, hogy a következő pár évben drámaírással és drámafordítással foglalkozott. Igy irta 1833-ban *A házasulók*-at, 1834-ben a *Boszú*-t és 1835-ben lefordította Hugo *Angelo*-ját egy más helyt tárgyalandó érdekes bevezetéssel, melyek miatt az akadémia 1835 szeptember 14-ikén levelező taggá választotta az igért jövő reményében. Ezek, valamint

[1] E szót a Kölcseytől használt «rény» alakban írja ő is.

pár kisebb közlemény alkotják Eötvösnek az életére oly elhatározó befolyást tett külföldi utazása előtti ismert irodalmi munkásságát. Ebből két eredeti darabjára annál inkább kell egy-egy rövid tekintetet vetnünk, mert Eötvös irodalmi pályájának rajza főczélunk; és mert, a mi igen jellemző ebben az írói fejlődésben, e pár műben csaknem semmi sem árulja el *A karthausi* íróját; pedig ettől őket mindössze három év választja el: amazok oly feltűnően fiatalosak, emez oly feltűnően mély kedély és magában elmerült gondolkozás eredménye.

A

HÁZASULÓK.

IRTA

B. E. J.

PESTEN,

HARTLEBEN KONRÁD ÁDOLF TULAJDONA.

1833.

8. A »HÁZASULÓK« CZÍMLAPJA.

A házasulók[1] magán hordja a fiatalos mű minden lényeges fogyatkozását, még pedig majdnem inkább, mint várnók. Gróf Buvárdynak van egy mostoha fia (gr. Házy József) és egy unokaöcscse (br. Cserháty József), kiknek ő gyámja, s jövedelmük egy hatoda az övé levén, nem akarja, hogy megnősüljenek. Azonban mostoha fia udvarol Kedvesi Ilka özvegynek, öcscse özv. Tüziné Rózsa nevű leányának; ekkor úgy akarja meghiusítni nősülésöket, hogy Rózsa levelét fiának adatja át, melyben Cserhátytól találkát kér. Házy ezen meg is jelenik s így Buvárdy Rózsát hűtlenség gya-

[1] A házasulók. Irta B. E. J. Pesten. Hartleben Konrád Ádolf tulajdona. 1833. 119. l. A kiadó a következő hirdetéssel adta ki: »Minden dicséret helyett egyedül arra figyelmeztetjük itt olvasóinkat, hogy a jelen miv szerzőjét dicsőült

nujába keveri Cserháty előtt; ezt meg arra biztatja, hogy Ilkának udvaroljon. Csakugyan megtörténik, a mire számított, a szerelmesek meghasonlanak; de Házy közben némileg Rózsába szeretvén, el akarja venni. Ekkor, öt hónap mulva, Buvárdy az inassal tudtára adatja mostoha fiának a cselt, ki ebből Buvárdy terve ellenére éppen arra a meggyőződésre jut, hogy apja helyesli, sőt óhajtja házasságát Rózsával s mert Rózsát gazdagnak hiszi, meg is kéri, miközben Buvárdy a hiú, üres fejű Horgost bíztatja fel, hogy Rózsát vegye nőül, Cserháty pedig Ilkát kéri meg, ki függőben tartja, mert valójában Házy neje óhajtna lenni. Ilka levelet ír tehát Házynak, ki már megkérte Rózsát; Házy ezért Ilka levelét Horgosnak adja, ez megmutatja Cserhátynak, ki Horgost haragjában párbajra hívja. Következik egy párbaj-jelenet, melyben mindkét fél nagyon gyávának mutatkozik, kikkel Házy, ki mindkettő segéde (!), gúnyt űz. Ekközben Rózsa is találkát kér Házytól a fürdő parkjában a nagy hársnál (t. i. a II—III. felvonás fürdőn történik) s Ignácz, Házy inasa, ki szintén nem akarja, hogy ura megnősüljön, Horgosnak adja a levelet. Este a cserélt párok mind a hársnál találkoznak, Horgos tévedésből Tüzinét kéri meg, Házy Rózsát veszi el és Ilka szükségből elfogadja Cserháty kezét.

Toldy annak idejében a *Kritikai Lapok*-ban (1834. IV. 56—96. l.) kimerítő bírálatot írt róla, mely valóban szigorusága daczára semmiben sem túlozza hibáit. Mi ily nagy készülettel nem fogunk neki s arra szükség sincs. Gyöngébb s következetlenebb cselekményt ennél alig lehetett volna kigondolni; gyakran egyenesen az észszerűség ellen való. Együgyűbb terveket kifőzni, mint Buvárdyéi, hogy gyámfiai házasságát megakadályozza, talán nem is lehetne s e mellett ezek sikerével sem gondol, nemcsak komolyan nem, de sehogysem, s a mint ekképen nincs benne

Kazinczynk, végmunkája ajánlólapján, még 1831-ben, annak jósolta, ki a nemzetiség s a literatúra pályáján tisztán is, fényesen is fog haladni.» Látható, hogy itt Kazinczyval a kiadó olyat mondat, a mi az ő ajánlásában nincs, bárha végeredményében ennek ily magyarázata teljesen illik Eötvös pályájához.

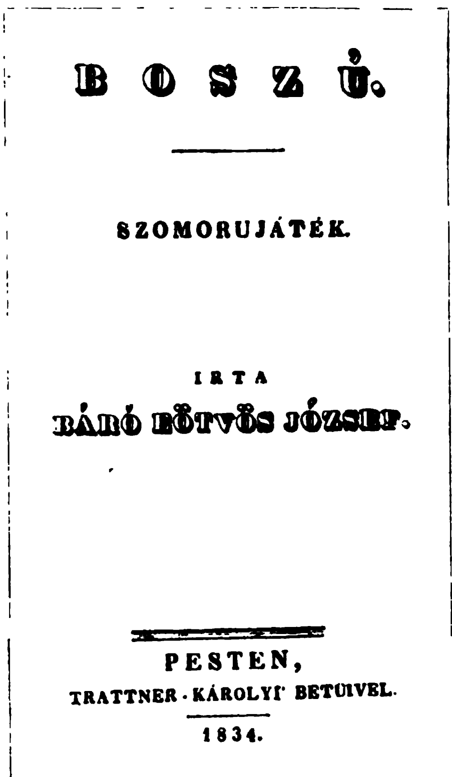
csomó, nincs valódi megoldás sem, csak valamilyes befejezés. Épen ily esetlenek az alakok, melyek sehogysem jellemek, csak igazi figurák, kik egytől egyig nemcsak élvezhetetlenek, hanem ellenszenvesek, sőt megvetésre méltók. Úgy látszik, hogy Eötvös a minden áron, tehát szerelem nélkül férjfogdosó nőket akarja nevetség tárgyává tenni. E tekintetben valóban Rózsa, Kedvesiné, Tüziné mind egy húron pendülnek; de midőn ebben csupán a nevetségesség hajhászása volt a czélja, elfeledkezett minden következetességről s arról, hogy ily ügyetlen móddal egy nő sem birna férjet fogni. Másrészről ha mindhárom férfit, mint a házasság ellenzőit, sőt gyülölőit rajzolja, miért mennek be az oly ügyetlenül vetett hálóba, hiszen ily szív nélküli emberekkel semmi sem volna könnyebb, mint Buvárdy tervének sikere? Főleg jellemző e vígjátékban, hogy Eötvös, ki éppen érzései gazdagságával tűnik ki mindig, e művében minden érzés nélküli, léha, frivol, gyáva, e mellett oly embereket léptet elénk, ki sem jók, sem rosszak nem birnak lenni, kik az érzést s önmagokat mindegyre kiparódiázzák. Éppen oly gyönge benne a magyar nyelv is. Szükségtelen franczia kifejezések, idegen szók, rossz szóvonzat, igekötők elhagyása, a szók helytelen használata csak úgy hemzseg benne. Így a mű annak, mi Cicerotól vett jeligéje: — «Etenim haec conficta arbitror a poëtis esse, ut effictos nostros mores, expressamque imaginem vitae nostrae quotidianae videremus», — épen nem felelt meg.

A következő évben kiadott *Boszu*[1] czímű szomorujátéka is majdnem épen ily mértékben fiatalos mű. Tartalma következő:

(I.) Lejla török rabnőt szereti ura, a keresztyénné lett idős Török, s szereti Bedor, egy török rab is; azonban Lejla szive Alié, kit örökre elveszettnek gondol. Begler, valódi nevén Harum, Török szolgája, rábirja urát, hogy kényszerítse a lányt a keresztyény hitre s már másnap vegye nőül; mert terve, hogy urán Zulima elcsábításáért és aztán hűtlen elhagyásáért, ki neki

[1] Boszú. Szomorújáték. Irta báró Eötvös József. Pesten, Trattner-Károlyi betűivel. 1834. 104 l. Előadták Debreczenben 1836 április 21.

jegyese volt, boszút álljon. (II.) Lejla csakugyan Török neje lesz; de jön az esküvőre Török barátja, Győztös és ennek szolgája, Ali, ki meglátván az elveszettnek hitt Lejlát, szerelme újra felgyúl és Bedor, ki benne legjobb barátjára ismer, elhatározza, hogy boldogokká teszi őket. (III.) Begler kihallgatja e beszélgetést, közli Törökkel, felkelti féltékenységét s ez boszút fogad, miközben Győztös is megígéri, hogy éjfélkor elraboltatja Lejlát, hogy Alié lehessen, kit szeret, mint hívét, mire Ali rábeszéli Lejlát, hogy éjfélre neki találkozást adjon (IV.). A találkozás csakugyan megtörténik, Bedor álarczos törökökkel jön, hogy Lejlát elrabolja Ali számára, azonban Ali megöli az álorczás Bedort, őt magát pedig egy török vágja le, miközben Győztös és Török szétverik a rablókat s Török most már világosan látja, hogy meg van csalva. (V.) Begler tüzeli Törököt Lejla ellen s Török csakugyan átdöfi a lányt. Ekkor Begler czélját elérve mérget vesz; de elmondja Töröknek, hogy Lejlában a saját, Zulimától született leányát ölte meg és megismerteti magát, mint Harumot. Ekkor Török, mint saját leányának gyilkosa, önmagát is átdöfi.

BOSZÚ.

SZOMORUJÁTÉK.

IRTA

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

PESTEN,

TRATTNER-KÁROLYI' BETŰIVEL.

1834.

9. A «BOSZU» CZÍMLAPJA.

Ez a különben elég bonyolult darab meséje; de e bonyolultság nem mutat a cselekmény gazdagságára; sőt ez inkább szegényes és sovány. Ebben ő már a Hugo hatása alatt áll s világosan

Beglert azon Hugo-féle felfogás szerint kívánta rajzolni, hogy a gonoszban levő jót, nemest tüntesse föl. A darabban ép úgy csak alakok s nem igazi emberek vannak, mint előbbi vígjátékában; de lényeges előnye nemcsak a költői külalak, hanem a költőibb tartalom is. Itt már érdeket kíván gerjeszteni, már nem hallgattatja el szívét, sőt érzelmeinkre, főleg részvétünkre hivatkozik; de főkép meglep a nyelvkezelésben való haladása, mire nézve Toldy előbbi szigorú megrovásának alighanem volt hatása.

Mind e művek, melyeknél hosszabban nincs miért megállanunk, csak azt mutatják, hogy Eötvös még nem jutott saját lángesze tudatára. Ezt első sorban a Hugo szellemével való érintkezés által érte el. Midőn 1835-ben *Angelo* Párisban nehány előadás diadalát érte el, ő sietett lefordítani s hozzá a Hugo *Cromwell*je (1827) alapján egy érdekes előszót írt, mely most már világosan kifejezte nemcsak az ő irodalmi nézeteit, hanem egyszersmind írói vezéreszméit is; de erről a maga helyén lesz szó.

Míg ezek történtek az irodalom terén, a lefolyt évek más tekintetben is döntőkké váltak Eötvös életére. Alig tért ugyanis haza 1831 augusztusában az egyetemről, Fejérmegyében aljegyzőnek nevezték ki s mint ilyen, a megyei életbe nyert bepillantást. Midőn pedig 1832 deczemberében megnyilt a nevezetes pozsonyi országgyűlés, apja magával vitte, hogy ismerkedjék meg az országgyűlés tárgyalásával és tegyen ügyvédi vizsgálatot. Kölcsey, mint *Napló*jában írja, már deczember 16-án a személynök, Mérey előszobájában találkozott vele; «s a szeretetre méltó, lelkes gyermek viszontlátása tevé, hogy vidám lélekkel mentem ujólag, a nádor előszobájában a várás nagy mesterségét gyakorlani», — teszi hozzá Kölcsey.

Ezen az országgyűlésen egyetlen ifjú sem kísérte szorgalmasabban a tárgyalásokat, mint Eötvös, a ki belátta, hogy ez új korszakot jelöl hazánk életében. Letette 1833-ban az ügyvédi vizsgát; de mind világosabb lett előtte, hogy oklevelét nem fogja használni, sem bürokrata nem lesz. Más hatások működtek lelkére, más czélok lebegtek szeme előtt. Különösen Kölcsey és Deák

szónoklatain lelkesedett. Kölcsey barátjává fogadta az ifjút s ez őt mesterének választá, midőn «mint félig gyermek, elragadva hallgatá férfias szavait»; s ő maga nemes egyszerűséggel mondja Kölcsey felett tartott emlékbeszédében pár évvel utóbb: «e körben senki sem lehet, ki őt melegebben szerette volna; senki, ki neki több hálával tartoznék».

Valóban, e megható beszédben sok van, mit Eötvös, midőn Kölcseyt kívánja jellemezni, önmagáról mond el s a szeretett mester egyéniségét saját érzelmei rajzával jellemzi, mint a kivel lélekben volt rokon. Ezt Eötvös ily alakban még csak egyszer tevé, midőn Szalayról szólt. Mi szép és megható az, hol Kölcseyre a római írók s a római történelem tanúlmányozásának hatását festi; midőn azt mondja, hogy a történelemből megtanulta Kölcsey, hogy Hellas és Róma lehet minden hely, hol az emberek hazájokat szeretik s érte halni tudnak. «Sejté, érezte ezt s a gyermek nem gondolá többé árvának magát e világon. Szeretni kezdé hazáját, nem azon hideg, önös szeretettel, mely önjavához ragaszkodva kiváltságokban vagy czímerekben keresi azt, miért küzdenie kell, — nem azon számító okossággal, mely vagyon vagy dicsőség után fáradozva nemes tettekre buzdíthat, de nem nemesíti azt, kinek keblét eltölté; de szeretni kezdé hazáját azon szent, véghetetlen szeretettel, mely nem számít, nem gondol magára, hanem áldozik, ha kell, vérét ontva egy pillanatban, ha kell, évekig nehéz járomban szolgálva hazáját; szeretni kezdé multjában, szép, de oly szomorú emlékeivel; szeretni jövőjében, mely iránt szívét több remény s aggodalom tölté el mint saját jövőjeért.»

Íme, e gyönyörű sorokban, melyekből az érzelem oly melegen szól hozzánk, mint egy őszinte szerelmi dalból, midőn Eötvös Kölcseyt jellemzi, egyszersmind nyitott könyvet tart elénk saját hazaszeretetéről. De alább is, midőn kiemeli, hogy Kölcsey az a gyermek volt, ki utóbb «annyi munkatelt év leforgása alatt nem változott, csak nőtt»; midőn elmondja róla, hogy «mi a gyermek szívét erősen dobogtatá, mi az ifjú képzetében fenségesen emelkedék, miről élete küszöbén álmodozott, azért lángolt, azért

remélt, azért küzdött a férfi élete végperczéig» : nem azt az eszményt rajzolja-e, melyet mint a férfiúság próbakövét tekintett, melyet a legnemesebb hazaszeretet czéljáúl kitűzött s melyet utóbb, mint ifjúkori szent fogadalmat megvalósított az élet teljében; és nem mondta-e el, mintegy érzelmi előrelátásként, ezekben azt a legjellemzőbbet, a mit egykor a róla tartandó emlékbeszédben el kelle majd mondani? «Mi a nagy élet?» — kérdi Alfred De Vigny. «Egy ifjú gondolat, megvalósítva az élet teljében.» Ez sok. Ha valaki felét megvalósítja egy ifjúkori nagy gondolatnak, az is elég egy nagy életre. De mit De Vigny, ugyanazt mondja más szavakkal Eötvös Kölcseyről s ez talál ő rá, magára is, a nagy mesternek lélekben oly rokon nagy tanítványára.

De távozzunk e vonzó eszmék rajzától; sietnünk kell. Kölcseynek mint írónak és költőnek hatását is lehet nyomozni Eötvös művein. Benne Eötvös rokonlelket látott, kinek a költészet szintén nem csupán hideg művészet volt; hanem a kiben ez mint rejtélyes erő működött és a mint gyermeki keblében támadt, tűz volt, mely a keblet soká kínokkal tölti, míg végre kitör s «a meggyújtott szövétnekként magának fényt, látkörének világot ád». E szellemi, vagy inkább érzelmi rokonság azon művek fajaiban is érezhető, melyekben mindkét férfiú kiváló volt. Értjük a lyrát, szónoklatot, akadémiai beszédeket s a szív érzelmei által kisért gondolatokat, melyekkel mindkét író művei oly gazdagok. Ugyhogy Eötvös nem egy részben folytatója Kölcsey írói működésének, némely medret kiszélesítve, más helyt újakat ásva vagy mélyebbé téve.

Sokkal határozatlanabb a Deák akkori befolyása; mert jellemileg alig lehet két különbözőbb embert gondolni. Toldy ezt a hatást egészen észbelinek véli s aligha nincs úgy. Annyi bizonyos, hogy utóbb együtt haladnak a politikai pályán s Eötvös mindig azt hangoztatta, hogy ketten ugyanazt akarják és utóbb, 1847-ben, barátsága jeléül, egyik legnagyobb művét, *Magyarország 1514-ben* czímű regényét neki ajánlta.

Ily hatásokban és írói munkásságban tölt el Pozsonyban és

Ercsiben e pár év. Ezalatt kötötte soha meg nem zavart barátságát Trefort Ágostonnal, ki 1836-ban végezte az egyetemet; de már mint egyetemi hallgató állandó látogatója s heteken át vendége volt az ercsii kastélynak Pauler Tivadarral, Eötvös Dénes nevelőjével együtt, egészen addig, míg utóbbi 1838-ban zágrábi jogtanár lett. Közben végre, atyja kívánságára, ki számára fényes hivatali pályát tervezett, a magyar udvari cancelláriához ment, hol 1836-ban tiszteletbeli fogalmazónak léptették elő. Apja mutatta volt be Reviczky Ádám grófnak s midőn ez tegezve beszélt hozzá, Eötvös ugyan «bátyám»-nak szólította, de szintén visszategezte, mi nem igen emelte Reviczky kegyeiben. Nem is sok ideig szolgált. Falk szerint apja is csak annyit kívánt tőle, hogy legalább fogalmazóságig vigye s akkor ám hagyja ott a hivatalt. Nem sokára erre a véletlen jó alkalmat adott. Ugyanis a magyar udvari s a császári cancellária közt számos surlódás volt, mely főleg ez időben, midőn Reviczky állása Ferencz halála után meg volt ingatva, nem egyszer élessé vált. Egy alkalommal Taafe gróf, az udvari kamara elnöke, egy dölyfös aristokrata, ki dölyfét Reviczkyvel, az újdonsült gróffal szerette éreztetni, csípős jegyzéket küldött át a magyar cancelláriához, mire Reviczky boszúsan meghagyta az illető tanácsosnak, hogy írjon rája egy lehető goromba választ; de sem ennek, sem pár más tanácsosnak fogalmazásával nem volt megelégedve. Végre Eötvöst hívatta s kérdezte tőle: akar-e konczipista lenni? — Hogyne! felelé Eötvös, hiszen akkor elhagyhatom az államszolgálatot. — No hát akkor írj erre a jegyzékre egy goromba feleletet s megteszlek konczipistának. Eötvös megírta, Taafe dühös volt, Reviczky kinevezte fogalmazónak. Erre ott hagyván a szolgálatot, hazament Ercsibe.

Otthon csak az év őszéig maradt. Ekkor szülői beleegyezésével Trefort Ágostonnal, ki épen akkor végezte az egyetemet, utazni ment. Ebbe, egy nem mindenben ellenőrizhető adat szerint, belejátszott az az érdeklődése is, melylyel az ercsii postamesterné, Rédliné Rudics Antónia, Betty nevű csodaszép leánya (utóbb

Antonovitsné, majd Somsichné), egy magas, barna, junói szépség iránt viseltetett, kinek állítólagos alakját *A karthausi*-ban Júliában s nevét meg Bettyben fölleljük. Utazása 1837 végéig terjedt. A *Búcsu* czímű, megható hazaszeretetről tanúskodó költeményében mondván a hazának Isten hozzád-ot, bejárta Németországot, Svájczot, Németalföldet, Francziaországot és Angliát s világ- és emberismeretet hozott haza.

Ma még e külföldi utazás részleteiről szólni nem igen lehet az adatok csekély száma miatt s így csak általánosságokra kell szorítkoznunk.[1] Az bizonyos, hogy Anglia nagyszerű előhaladása s rendezett politikai élete tette rá a legmélyebb benyomást s a franczia viszonyok szemlélete csak azon meggyőződéssel tölthette és töltötte el, hogy ennek az országnak és társadalomnak ügye a juliusi forradalom utáni állapotokkal csak elnapolva, de megoldva nincs, melyről különben az egykorú regényírók, mint főkép Balzac, szintén nem sok jót tudnak mondani. Ebben találjuk magyarázatát, hogy híres műve színhelyéül Francziaországot s kivált Párist választotta, melynek legfelsőbb köreiben is volt módja megfigyeléseket tenni. Ugyanitt megismerkedett Hugo Victorral s a romantikusokkal, megismerkedett Lamartine-nal, Guizot-val és Chateaubriand-nal, felkereste a világhírű Lenormand jósnőt, kitől azt a megdöbbentő jóslatot hallotta, hogy szülei tönkrejutnak, belőle híres ember, miniszter lesz, de vérpadon fogja végezni életét.[2] Egy alkalommal angolszeretete párbajba bonyolította.

[1] Egy pár, különben nem nagyon jellemző részletet l. Pulszkynál, Pesti Napló, 1871., 228—229. sz., és Falk: Eötvös ifjuságából. U. o. 283. sz. Kiemelendő még, hogy Claude Pierre rajza után arczképe ránk maradt 23 éves korából, tehát utazásából. Kiadta Berecz Károly a «Magyarország és a Nagyvilág»-ban (1872., 6. sz.). Elmondja, hogy Eötvös külföldről visszatérve, Borsodban hol Sályin, hol Tarjánban lakott; részt vett a megyegyűléseken, mint szónok már is figyelmet gerjesztett s általában Pepi bárónak hívták. Egy alkalommal küldöttség ment ki hozzá Tarjánba a közte s a közbirtokosok közt felmerült birtokügyben. A küldöttség tagjait oly finom egyszerűséggel fogadta, hogy egészen elragadta őket. Miután békésen elintézték az ügyet, áldomást csaptak s ennek végén a küldöttség minden tagjának egy ily arczképet adott emlékül.

[2] Ezt a jóslatot említi Pulszky «A falu jegyzője» angol fordításának előszavában is 1851., mint tényt. A «Vasárnapi Ujság» 1871. 16. száma más változatban beszéli el. T. i. Eötvös, mint ifjú, sokat járt Pesten egy előkelő házhoz, melynek leányai épen Párisból tértek meg, midőn ő oda

Doverből t. i. hajón visszatérőben Calais felé, szóba elegyedvén az utasokkal, meleg szavakkal magasztalta Anglia nagyszerűségét. «A nagyszerűtől a nevetségesig csak egy lépés van» — felelé rá fitymálva egy franczia. «Igen, ha Dovertől Calaisig lépünk!» — vágott vissza Eötvös, ki utóbb is életében nem egy hasonló csattanó feleletet adott.[1] Az eredmény természetesen párbaj lett.

Mindezeknél fontosabb, hogy ez utazása tapasztalataiból származott *A karthausi*, melynek előállására némi világot vet Molnár Aladár elbeszélése[2], a mint azt Eötvöstől hallotta 1870 szeptember 4-én, midőn Karlsbadból együtt mentek Regensburgba a Walhalla megnézésére. Párisban való hosszabb tartózkodása után, beszélte Eötvös, Dél-Francziaországban akart hosszabb körutat tenni; azonban a királyi kocsin nem kapván helyet, egy magánvállalat kocsiján indult el; de ez rászedvén az utasokat, t. i. nehány állomás után elfogadhatatlan rozoga kocsira akarván ültetni őket, Eötvös maga és kísérője számára állomásonként változtatandó két nyergeslovat bérelt s így lóháton járta be Dél-Francziaország nagy részét, mi nagy élvezetet adott a fáradság mellett, mert bejárhatta a legregényesebb tájakat is. Így jutott el a félreeső Grande Chartreuse-höz, hol egy félórát akart tölteni; azonban a zárda kapujához érve két nőt talált heves vitában a kapuőrrel, kik szintén lovon érkeztek két szolgával és sem hevességükkel, sem könnyeikkel ki nem eszközölhették a bebocsátást.

készült s ezek eltelve Lenormand-nal, szivére kötötték, hogy felkeresse; de ő elfeledte s midőn visszatért, restelvén ezt a hölgyeknek megmondani, ő maga gondolta ki a három képtelennek látszó jóslatot. Az első kettő beteljesedvén, 1848 közepén az egyik grófleány figyelmeztető levelet írt neki. E jóslat akkor szájról-szájra járt, csakhogy a köztudat egy czigányasszonynak tulajdonította

[1] Falk 1863-ból beszél el hasonló esetet Schmerlinggel. Eötvös az inség tárgyában volt nála s végül Schmerling gúnynyal kérdezte, hogy ő és elvtársai mikor fogják a jelenlegi miniszteriumot felváltani? Eötvös felelé: Ha a szabadelvűek váltanák fel a jelenlegit, az nem volna önökre elég boszantó; előbb az ó-conservativek fognak jőni s csak aztán ők. Erre Schmerling dölyffel felelé: Majd meglátjuk kedves Eötvös. Eötvös erre felháborodva mondá: Igenis meglátjuk, kedves Schmerling. — Schmerling érezve, hogy átlépte a határt, egyszerre excellentiásnak szólítá Eötvöst. Köszönöm — mondá Eötvös — én ép oly kevéssé vagyok excellentiás, mint önnek kedves Eötvöse.

[2] Pesti Napló, 1871. 295. sz. Molnár Aladár: Eötvös Karthausijának eredete.

A nők egyike előkelőnek látszott, olajbarna arczán szenvedély tükröződött s nagy fekete szemeiből fájdalom és harag sugárzott; fiatal és szép volt, a francziát csak töredezve beszélte; mint utóbb kitűnt, spanyol nő volt. Eötvös, kinek e jelenet fölizgatta költői képzelődését, felajánlotta közbenjárását, mire a nő elbeszélte, hogy fiatal rokona van a zárdában, kivel okvetetlen és sürgősen beszélnie kell; mert e rokonát egy gyalázatos cselszövény következtében becsalták a zárdába; de most minden kiderült s mert ő fel akarja világosítani arról, hogy boldogságának nem áll útjában semmi, ezért nem akarják bebocsátani. Eötvös még jobban kezdvén érdeklődni, bement a zárdába s a főnök engedélyével fölkereste az ifjút. Egy alig 23 éves, nyulánk, meglepően kellemes arczú ifjút talált czellájában; halvány arczán, fájdalmas szemein nagy belső küzdés és szenvedés nyomai mutatkoztak s bár nyugalom ömlött el rajta, de látszott, hogy ez nem a szív elégültsége, hanem a kifáradt lélek resignatiója. Eötvös látogatásával csak azt birta elérni, hogy az ifjú ki nem ment ugyan, de beleegyezett, hogy írja meg a nő levélben azt, mit tudatni akar. A nő kezeit tördelve mondá, hogy az hosszú történet s bonyolúlt cselszövény, arra neki idő kell. Ekkor Eötvös tanácsára a közellevő házban szállt meg s négy teljes napig mind írt. Így Eötvös hat napot töltött együttvéve a zárdában, melyekre mindig sok bánattal gondolt. Olvasta sz. Bruno műveit, részt vett a karthausiak istentiszteletén, nézte, figyelte életmódjukat s mindezek kifejtették benne azokat a melancholikus érzelmeket, melyeket azelőtt az életvidor ifjún nem vett senki észre, de tényleg megvoltak benne. Mindehhez járült az a misztikus történet, melyben véletlenül szereplő lett. A negyedik nap a nő elkészülvén a hosszú irattal, Eötvös bevitte az ifjúnak, ki csak a zárdafőnök egyenes meghagyására olvasta el; azonban kijelenté erre is, hogy a zárdában marad és leteszi a fogadalmat. A főnök legalább 24 órai gondolkozási időt szabott még ki. Így telt el még két nap; ekkor Eötvös távozni akarván, válaszát kérte; de újra azt felelte, hogy ez az irat nem változtatta meg okait; ő karthausi lesz. Midőn ezt elmondta a

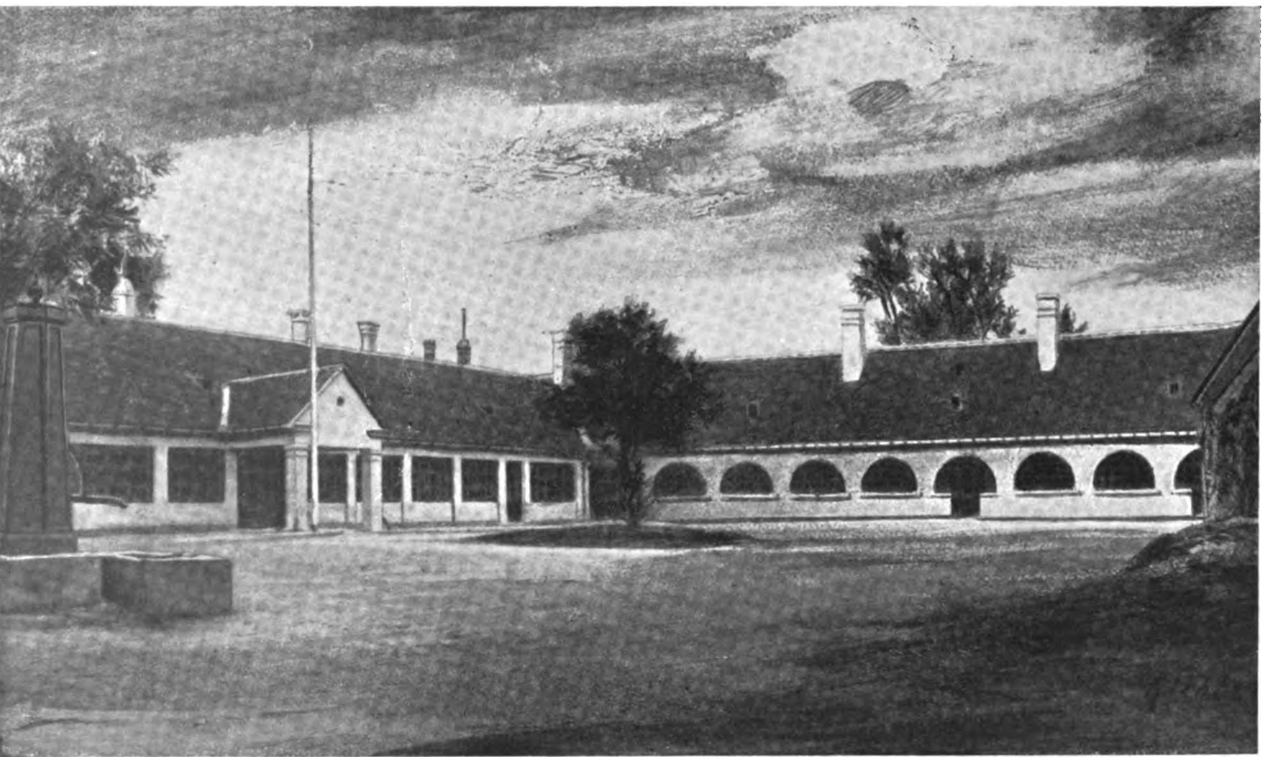
nőnek, rendkívüli fájdalom vett rajta erőt, úgy hogy Eötvös még egy napig társaságában maradt, mialatt a fájdalom és indulat heves kitörései közt hol franczia, hol spanyol nyelven szidta a cselszövőket, árulókat, papokat, kik gazdag örökségért minden gonoszságra készek s Eötvös hasztalan próbálta megnyugtatni.

Eötvös sem a történetet, sem a nő nevét nem tudta meg; de hogy a spanyol aristokratia tagja volt, megtudta abból, hogy távolléte alatt az előkelő spanyolok számosan tudakozódtak róla Párisban gr. Apponyinál (követ) s ott hagyták köszönő névjegyeiket. E benyomásokból írta regényét; mert, mint mondta, elhatározta, hogy őket egy költői műbe szövi be, «melyet vajha soha ne írtam volna; mert az kedélyemben nekem igen sok szenvedést okozott,» — mondá elbeszélése végén.

Az így leírt nőben Júlia s az ifjúban Gusztáv alakja minden esetre legalább is sejthető; de magára a regény eszméire és cselekményére az elbeszélés még sem nyújt magyarázatot; ezekhez a kulcsot csak Eötvös tapasztalatai, életviszonyai, érzelmei, ifjukori szenvedései adják meg.

10. AZ EÖTVÖS CSALÁD BÁRÓI CZÍMERE.

AZ EGYKORI EÖTVÖS-KASTÉLY ERCSIBEN.

II. A SZENT-GYÖRGY-TÉR BUDÁN.

MÁSODIK KÖNYV.

I.

Ez az utazás fejezi be Eötvös életének első szakát, vagy tán inkább, a mi különben lényegileg egyre megy, ez nyitja meg élete második időszakát; mert ezután kezdődik legtermékenyebb írói működésének ideje, mely a forradalomig tart. Úgy látszik, hogy, midőn külföldre ment, még csak mint szabadságolt hivatalnok távozott el; de Bécsbe visszatérni nem akart. Az 1837/38 telét és tavaszát tehát különböző irodalmi tervekkel Ercsiben töltötte; így történt, hogy 1838 márczius 13-ikán részt vett az örökké nevezetes pesti árvíz mentőmunkálataiban, mi miatt Pestmegye őt is azok közé sorozta, a kik iránt a nehéz napokban tett szolgálataikért hálával tartozik.

Ezután pár hó mulva, miután junius 12-ikén nagyapja meghalt, Borsodmegyébe, Sályra költözött, hol a megyei életbe elegyedett, s itt tette első nyilvános szónoki gyakorlatait; e mellett apja borsodmegyei birtokain mezőgazdasággal foglalkozott és irodalmi terveinek élt. Majdnem állandóan Borsodban lakott az 1840-iki országgyűlés idejéig, melynek közeledtére véglegesen előbb Budára, majd Pestre költözött. Míg ezek történtek, apja nem

akarván, hogy szakítson jól előkészített és nagy jövővel kecsegtető hivatali pályájával, kineveztette még 1838-ban a Tiszán inneni kerületi tábla számfeletti bírájának; de noha neve 1842-ig szerepel a hivatalos czímtárban, ülésein alig párszor jelent meg.

E helyett majdnem csodálatot keltő irodalmi munkásságot kezdett kifejteni. Egyrészről sűrűn kezdett írni az egykorú, különben kevés számú hazai folyóiratba,[1] másfelől irodalmi vállalatokat kezdeményezett. Ez utóbbiak közül első a *Budapesti Árvizkönyv*, melyre a nyomtatott felhívást 1838 áprilisében bocsátotta ki. «Egyike azoknak, — mond a felhivás — kik a pesti vízáradás által leginkább szenvedtek, Heckenast Gusztáv könyváros és kiadó úr.» Nehány év óta majdnem minden új mű czímlapján a Heckenast neve olvasható s így íróink csak örvendhetnek, hogy most ők is tehetnek érte valamit. Ő most például véve azt, a mit franczia és angol írók érdemes kiadókért nem egyszer tettek, minthogy Heckenast alig fejlődő literatúránk csaknem egyetlen kiadója volt oly időben, midőn ez nem volt veszély nélküli; ő tehát készséggel vállalkozott egy oly mű szerkesztésére, melyet az írók neki baráti ajándékul adnak. E felhivást Eötvös egyenesen az írókhoz küldvén, az így kapott ingyen munkálatokból jött létre a párisi «Livre de cent et un» mintájára a *Budapesti Árvizkönyv* I—V. kötete 1838—41-ben s ebben jelent meg *A karthausi*, még pedig három részre osztva, az I., III. és

[1] Regélőben: Boldogság. (Jeles mondás.) 1834. 439. l., Barátság és szerelem. 479. l., Boldog. 630. l., Idő. Távulság. 742. l., Végzet. 1835. 48. l., Emlékmondás 1837. 440., 480. l. A hegyfolyam. 1842. (Maholnap sír takarja cz. költ.) — Emlényben: Gondolattöredékek. Tivadar (B. Eötvös József) 1837. — Remete. 1838. — Ősz, Holdvilág, Szörnyen szép, Molnárleány, A tokaji hegyhez. 1839. — Elvirához, Szerencse s nyugalom. 1841. — Egy újszülött gyermek halálára. 1842. Az elsőt kivéve, költemények. A Társalkodó (1836. 290. l.) ezt írja gondolatairól: «ezek tükrei az ifjú írónak, melyekkel minden olvasót, mint legkedvesebb ajándékkal örvendeztet. Ugy van! munkás észben terem a gondolat sereg». — A Hajnal-ban: Dalnok és király. 1837. (Tivadar név a.) — Társalkodóban: Methodista-temetés (Uti naplómból). 1839 május 16., 39. sz. Remélj. (Máriához.) 46. sz. — Athenaeumban: Búcsú (1836.) 1837. II. 103. l. A vár és kunyhó. 199. l. Hugo Viktor mint drámaköltő. 545. l. — Élet fája. 1838. I., 568. l. — Kliegl-könyvben. 1841. Boldogság. I., 204. l. — Szemere Aurorá-jában A megfagyott gyermek. 1845.

v. kötetben; tehát 1839 január 22, november 19., és 1841. július 26-ikán.

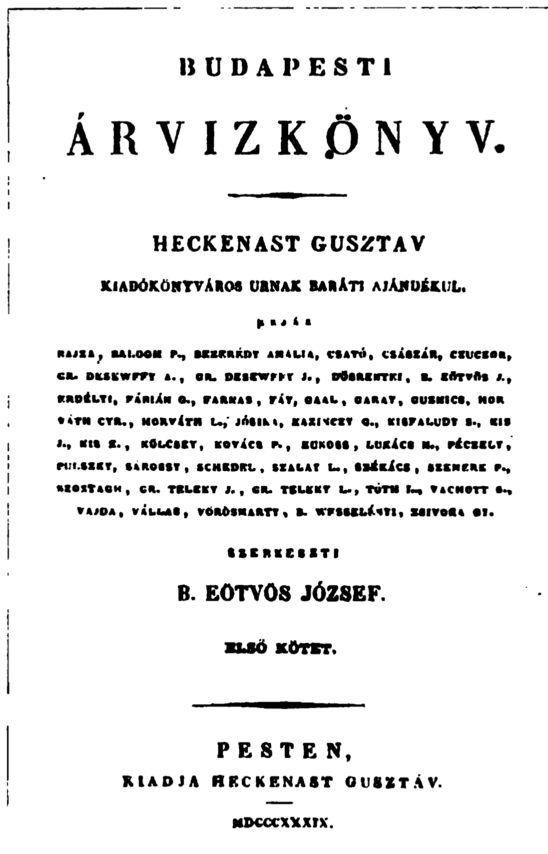
Még ez meg sem indult, midőn közben Szalay *Themis* czímű folyóirata II. füzete gyanánt, melyet Heckenast külön czímlappal is kiadott, megjelent *Vélemény a fogházjavítás ügyében* czímű műve és 1839-ben, midőn Pestre költözött, Szalayval egyesült,

12. EÖTVÖS JÓZSEF ARCZKÉPE.

hogy a megszakadt *Themis* helyett a *Quarterly Rewiew* vagy talán a *Revue des deux mondes* mintájára indítsanak meg egy oly tudományos folyóiratot, mely kivált a politikai és törvényhozási kérdéseket készítse elő szakszerű tudományos értekezések (essayk) által. Így indúlt meg a *Budapesti Szemle,* melynek két

kötete jelent meg, az elsőben adta *Szegénység Irlandban*, a másodikban (megjelent 1841 február 8-ikán) *A zsidók emancipatiója* czímű becses dolgozatait, melyek közül az utóbbit, könnyen megmagyarázható érdekből, zsidó honfitársaink siettek németre (Klein Hermann) és olaszra (1842) is lefordítani; amaz 1840—1841-ből két kiadásban ismert s magyarúl önállón is megjelent újra 1892-ben. Ezekért s kivált a tudomány és szépirodalom terén tett együttes munkásságáért 1839 november 23-ikán az akadémia tiszteletbeli tagjává választotta s a Kölcseyről tartandó emlékbeszédre még 1839 elején őt választván meg, a következő napon, november 24-ikén, mint Toldy, ki szemtanú volt, írja, «az akadémia ünnepélyes közülésében, a fővárosi közönség színe előtt, ennek

BUDAPESTI
ÁRVIZKÖNYV.

HECKENAST GUSZTAV
KIADÓKÖNYVÁROS URNAK BARÁTI AJÁNDÉKUL.

írják

BAJZA, BALOGH P., BEZERÉDY AMÁLIA, CSATÓ, CSÁSZÁR, CZUCZOR, GR. DESSEWFFY A., GR. DESSEWFFY J., DÖBRENTEI, B. EÖTVÖS J., ERDÉLYI, FÁBIÁN G., FARKAS, FÁY, GAAL, GARAY, GUSMICS, HORVÁTH CYR., HORVÁTH L., JÓSIKA, KAZINCZY G., KISFALUDY S., KIS J., KIS K., KÖLCSEY, KOVÁCS P., KUNOSS, LUKÁCS M., PÉCZELY, PULSZKY, SÁROSSY, SCHEDEL, SZALAY L., SZÉKÁCS, SZEMERE P., SZONTAGH, GR. TELEKY J., GR. TELEKY L., TÓTH L., VACHOTT S., VAJDA, VÁLLAS, VÖRÖSMARTY, B. WESSELÉNYI, ZSIVORA GY.

SZERKESZTI
B. EÖTVÖS JÓZSEF.

ELSŐ KÖTET.

PESTEN,
KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.
MDCCCXXXIX.

13. A «BUDAPESTI ÁRVIZKÖNYV» CZÍMLAPJA.

általános meghatottsága s lelkesedett acclamatiói közt első, s legott elhíresült emlékbeszédét mondotta Kölcsey Ferencz felett». Egy egykorú tudósításban meg ugyanő azt írta, hogy «minden szivet megrendíte s könnyeket facsart minden szemből.» *(Athenaeum.)* Ugyanekkor Szemere Pállal és Szalayval egyesűlve egyike volt

Kölcsey művei sajtó alá rendezőinek s a nagy író váratlan halála, ez az emlékbeszéd, mely az író és szellemi tanítvány szeretetét és melegségét érezteti, egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy e kiadás országos érdeklődést keltett. Szatmármegye a felhívást körlevélben közölte a megyékkel és városokkal s ezek közgyűléseiken foglalkozva vele, részint előfizettek, részint külön segélyt is ajánltak a kiadásra, mely 1841-ben indult meg; de csak 1848-ban fejeződött be a hatodik kötettel, a szabadsajtó kivívása után.

KÖLCSEY FERENCZ'

MINDEN MUNKÁI.

HATODIK KÖTET.

ORSZÁGGYŰLÉSI

ÉS

MEGYEI BESZÉDEK.

SZERKESZTÉK ÉS KIADÁK

B EÖTVÖS JÓZSEF.

SZALAY LÁSZLÓ ÉS SZEMERE PÁL

SZABAD. SAJTÓ UTJÁN.

PEST, 1848.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV

14. KÖLCSEY MUNKÁINAK CZÍMLAPJA.

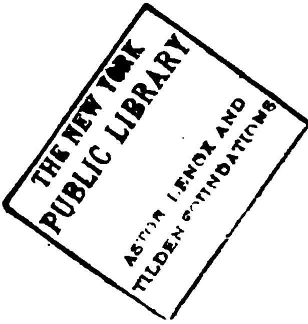
Míg ezek történtek, már 1839 június 2-ika óta folyt a nevezetes 1839/40-iki országgyűlés. Eötvös 1839 végétől, idejét megosztva, Pozsonyban és Pesten, de főleg Pozsonyban lakott, hol a főrendiház ülésein vett részt s a Batthyány Lajos vezetése alatt kialakult ellenzékhez csatlakozott, mely minden kérdésben szorosan az alsó tábla s így a Deák nézeteit pártolta. Ennek a pártnak mintegy ifjabb vezérére lett ő. A haza legjobbjai kisérték figyelemmel fölléptét s mintegy

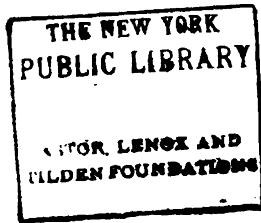
önkénytelenül visszhangzott róla az a kérdés, melyet ő maga is feltesz Kölcsey feletti emlékbeszédében s meg is felel rá: «A haza Kölcseyben eddig (az 1836-iki országgyűlésig) csak az írót ismeré; de vajjon e férfiú, midőn őt a törvényhozási pályán láttuk, nem multa-e felül legszebb várakozásainkat? Kik egykor csak a költőnek virágait ismerték, nem bámultak-e, midőn észrevevék, hogy e fa, mely eddig csak virágzott, azalatt mennyire nőtt? s kik nyájas dalainak örültek, várták-e, hogy e szelid hang ily erős lesz, ha majd egy nemzethez szól?»

Ez országgyűlés idejéből Falk úgy rajzolja Eötvöst, mint «gyönge alkotású, alig 26 éves ifjút, finom, halvány arczczal, melynek két setét, lelkes szeme ábrándosan pillantott ki a világra, míg az ajkon bánatos mosoly lebegett, melyen csak néha-néha vehette észre valami figyelmes szemlélő a gúny átröppenését... Magától érthető volt, hogy ily mélyen gondolkozó fő, ily minden magasztos- és nemesért lelkesülő költő sehol máshol nem állhatott, csak a jog és szabadság előharczosai oldalán».

Ennél sokkal figyelemreméltóbb, mert személyes tapasztalaton alapul, Miss Pardoe jellemzése, ki egy vegyes ülésen látta őt először és így ír: «B. Eötvös J. egyike Magyarországban e kor legkiválóbb embereinek, ifjusága és kellemes külseje, két oly tulajdon daczára, melyek gyakran gátolják a politikus előhaladását. Néhány évvel ezelőtt ultraliberális volt s vonakodott még bárói czímét is használni[1]; fénylő és lehetetlen álmokat ápolt az egyetemes szabadságról és boldogságról. Keze ép oly tárt volt mint szive; de szerencsére itélőképessége nem volt kisebb mint lelkesedése; s mert lassanként megtanulta, hogy némi bizalmatlansággal tekintse világot átölelő tervét az emancipatioról és egyenlőségről, nézeteiben mérsékeltebb és gyakorlatibb lett. Ő még mindig szabadelvű s nyiltan és bátran védelmezi alap-

[1] L. erről a *Gondolatok*-at is: «Nekem rossz néven veszik sokan, hogy az arisztokratákat nem tisztelem eléggé; és ámbár körükben születtem, hozzájuk semmi rokonszenvet nem érzek. Furcsa vád. — Vajjon a folyó vizének azon részét, mely a nap sugaraiban csillog, mily józan ember tartja a többinél különbnek?»

elveit a magas állás daczára, melyet apja a kormányzatban elfoglal. Nagy nyereség pártjára nézve, mert épen oly gazdagon megáldott kedélyben, mint lélekben, épen oly tehetséges, mint határozott.»

Valóban, egyike a legérdekesebb tüneményeknek, látni ezen az országgyűlésen apát és fiút együtt s néha ugyanegy ülésen is, mint az ellenkező párt szónokait fölszólalni, vagy legalább röviden nyilatkozni és e módon szavazatukat kijelenteni, mint pl. deczember 30-ikán, 31-ikén a vallásügyben, 1840 január 11-ikén a szólásszabadsági 13-ik, február 20-ikán a 14-ik izenet tárgyalásakor, vagy február 26-ikán a reversalisok ügyében. Az apa a legkijeleltebb conservativ és kormánypárti már csak állásánál fogva is; a fiu a leghatározottabban ellenzéki és szabadelvű. Az idősb Eötvös rendesen Majláth György judex curiae mellett ült, kevéssel alább; szeretett gyakran felszólalni, folyékonyan, néha nagyon hosszasan beszélt; de egyébként sohasem hevesen s az ellenzék nézeteivel szemben nem volt türelmetlen. Sőt nem érdektelen, hogy látjuk őt legalább egyszer a rendi álláspont felé is hajolni, midőn 1839 szeptember 9-ikén, az 1791 : XIII. t.-cz. magyarázatában gr. Apponyi György kijelentéséhez csatlakozva, ő is elismerte az 1807-iki és 1825-iki országgyűlések példájára, hogy lehetnek a hazának oly súlyos sérelmei, melyek előbb tárgyalandók, mint a királyi előterjesztések. Ez akkoriban ugyan nagy súlyu elvi kérdés volt; de aztán ez az eset magára áll. Ezt egyébiránt végre az egész főrendiház is tettleg elismerte, a mit Deák is nem csekély vívmánynak nevez.

Az ifjú Eötvös szerepét ezen az országgyűlésen kivált három főkérdésben való álláspontja határozza meg. Ezek: a vallás, a zsidók emancipatiója s a szólásszabadság. A vallás ügye deczember 30-ikán került tárgyalás alá, melynek első pontjaiban a rendek a reversalisoknak multra és jövőre való eltörlését, továbbá az áttérőkre nézve a hat heti oktatás megszüntetését kívánták a vallásegyenlőség alapján. E mellett tartotta Eötvös első ismert nagyobb beszédét, különösen azt fejtvén ki, hogy a reversalisok

nem tartoznak a katholikus egyház lényegéhez, nincs is rájok szüksége és szokott hévvel kívánta a vállásegyenlőséget, mely hivatva van a nehány év óta dúló ellenségeskedést megszüntetni. Az eredmény, melyet apja is pártolt, a reversalisoknak csak a jövőre való eltörlése lett; a multra nézve csak azok lettek volna eltörlendők, melyek csalárdság és erőszak által csikartattak ki vagy még foganatba nem vétettek. Beszéde azonban akkora hatást tett, hogy Lonovics, akkor csanádi püspök, másnap külön czáfolta azt a részét, mintha a katholikus vallásnak világi segítségre nem volna szüksége. Erre Eötvös rövid beszédben újra a vallásegyenlőség szükségességét hangoztatta az 1791 : XXVI. t.-cz. megfelelő módosításával. Ennél fogva most is a rendeknek azt a nézetét pártolta, hogy vegyes házasságok esetén mindkét nemű gyermekek apjok vallását kövessék; de a többség s így apja is ellene szavazott. A rendek nézete mellett szólalt fel január 4-ikén is, midőn az a pont tárgyaltatott, hogy katholikus ifjak járhassanak protestáns intézetekbe is és katholikus szülők fogadhassanak protestáns nevelőket, a mit a többség el is fogadott.

Ezután hosszabb ideig nem beszélt. A január 11-iki nevezetes vitában a szólásszabadsági 13-ik izenet alkalmával, midőn Batthyány «nevök becsületére» szólította fel a főrendeket, hogy «ne speculáljananak a törvényhozás azon részének végre bekövetkezhető elbágyadtságára, mely már két országgyűlésen e tekintetben a nemzet diplomaticai meggyilkolását, a mostani ivadék gúnyját s a jövő kornak átkát visszatartóztatta»: csupán szavazott a rendi izenet mellett. Nem tűnik ki eléggé a tudósításokból, de február 20-ikán e tárgyban fel is szólalt a rendek véleménye mellett, midőn báró Majthényi azt a lehetetlen indítványt tette, hogy mind a két tábla nézetét terjeszszék fel s a döntést bizzák a királyra.

Február 25-ikén, épen midőn újra a reversálisok kérdése került napirendre, kezdték el hazánkban először a főrendi napló vezetését. Ezóta Eötvös felszólalásai teljes szövegükben ránk maradtak s a fontosabbakat ki is adta ő maga *Összes műveiben*. A reversálisoknak a multra való eltörlése mellett szavazott természetesen

ekkor is; egyszersmind beszédet tartott a rendi álláspont mellett, hogy a vegyes házasságból eredő gyermekek mind apjok vallását kövessék, a mit most kivívni sikerült is. Az országgyűlésen legfontosabbik beszédét azonban márczius 6-ikán tartotta a nagyváradi (Lajcsák) és egykori rozsnyói (Lonovics József) püspökök által elkövetett «sérelem» ügyében, a kik ugyanis elrendelték, hogy vegyes házasságok esetén, ha a nem katholikus fél reversálist nem ad, a házasságot megáldani a római katholikus papnak nem szabad. A főrendi egyik véleményt, mely szerint e kérdés, mert sérelem benne nincs, mellőzzék, a primás fejezte ki; ezzel szemben Eötvös hosszabb beszédben azt fejtette ki, hogy a püspökök eljárásában sérelmet ő sem, legfölebb aggodalomra lát okot s mint ilyennek felterjesztését nem is gátolná; de mert a legteljesebb vallásszabadság híve, jövőre oly törvényt javasol, hogy a vegyes házasságot a felek kössék a vőlegény papja előtt, megegyezőleg a vallásügyi törvénynyel. A többség ezt fogadta el. Világos az előadottból, hogy Eötvös ez alkalommal Deák véleményével, ki mindvégig a sérelem álláspontján volt, ellenkezőt javasolt; ebben őt nemcsak katholikus volta, hanem az egyetlen lehető megoldási mód vezette s utóbb a kérdést csakugyan ezen az alapon oldották meg 1843/44-ben. Ez alkalommal apja is vele szavazott s a törvény ily értelmű szövegét elfogadták a rendek is. Április 10—11-ikén még kétszer volt módja e kérdésben felszólalni; de mert a főrendek e sérelemnek még aggodalom alakjában való felterjesztését is ellenezték, a kérdés most megoldatlan maradt.

A zsidók polgárosítása érdekében átküldött rendi izenet mellett márczius 31-én szólalt fel. Ez alkalommal tartott beszéde azon fontos értekezése rövid kivonatának tekinthető, mely kevéssel az országgyűlés után a *Budapesti Szemle* II. kötetében jelent meg. Mindkettőben a zsidók polgárosítása ellen rendesen felhozott következő három érvet czáfolja: a zsidó romlott faj; a zsidók vallásilag és nemzetileg el lévén különözve, meghonosodni nem fognak; a zsidók polgárosítása a keresztyén népességet veszélybe dönti.

Felesleges hozzátenni, hogy Eötvös e tételek ellen épen úgy küzd a tudás, mint az érzelem fegyvereivel s különösen kiemeli, hogy nem érdemek jutalmazásáról, hanem egy égbekiáltó igazságtalanság orvoslásáról van szó. Eötvös t. i. abból az alapelvből indul ki, hogy Isten az embert szabadságra teremté s így ehhez mindenkinek joga van.

Tudjuk, hogy a főrendek meglehetősen megnyirbálták a javaslatot;[1] pedig már előbb a kormány is adott a zsidóknak némi kedvezményt. Eötvös azt is hozzáteszi, hogy keserű gúny és rágalom tárgyai voltak a javaslat pártolói úgy az országgyűlés alatt, mint utána. Különösen ebben fekszik oka, hogy utóbb nagy értekezését, mint előbbi felszólalása részletes paraphrasisát, kidolgozta és kiadta, mely épen ezért legjellemzőbb művei egyike. Utóbb, mint már Eötvösről 1881-ben írt kis munkámban kimutattam, beledolgozta ez értekezésének egész keserű, ember-, egyenlőség- és szabadságszerető érzelmeit *A falu jegyzőjé*ben az üveges zsidó erkölcsi romlottsága rajzába és ennek okai fölfejtésébe. Csupán egy jellemző helyet kivánunk idézni ez értekezésből: «Ifjuságom első éveitől — mond Eötvös — szivem minden elnyomás ellen feldobogott; gyülöltem a zsarnokságot, inkább belső ösztönömet követve, mint azért, mert a szabadság áldásairól még okok meggyőzének, s innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése, még minekelőtte az hazánkban szőnyegre került, már egész figyelmemet magára vonta».

Végre nagy beszédét, a legnagyobbat ezen az országgyűlésen tartott beszédei közt, április 22-ikén mondta el, a márczius 24-iki királyi leirat után. Ugyanis a király, minthogy a rendek a szólásszabadsági sérelem orvoslása előtt egyetlen javaslatot sem akartak felterjeszteni, az által akarta a rendek ellenzését megtörni, mint már nem egyszer, hogy e leirattal közbelépve biztosította

[1] Megmaradt a javaslatból: a türelmi adó és nemesi birtok bérlésétől való eltiltás megszüntetése; a zsidóknak minden vidéken és városban lakhatás, polgári és jobbágyi birtok vétele, czéhekbe, kereskedelmi társaságokba belépése megengedtetett. Idegen zsidók köteleztettek, hogy vagyont, ipari vagy művészi foglalkozást mutassanak ki letelepedés előtt. A többit a jövő országgyűlésre halasztották.

őket, hogy a szabadszólást korlátozni nem kívánja. A királynak ez a leirata Deák álláspontja ellenére csakugyan sikerre is vezetetett; a rendek fentartották a sérelmet, de felterjesztették a javaslatokat. Így került a szólásszabadsági sérelem most már elkülönítve a főrendek elé s ekkor beszélt Eötvös. Ő abból a szempontból fogta föl a kérdést, hogy mi lesz a főrendek további akadályozásának eredménye? Felelet: a kérdés levétele s boldogabb időkre hagyása; a kormány és törvényszékek pedig tovább folytatják izgató eljárásukat. Ez — mond Eötvös — okvetetlen meghasonlásra s a kormány tekintélyének gyengítésére vezet; pedig a főrendek a kormányt épen erősíteni akarják. Beszéde akkora benyomást tett, hogy maga a nádor sietett rá felelni s hatását gyengíteni. A főrendek megmaradtak véleményök mellett; az eredmény csakugyan a kérdés levétele volt.

Így végződött Eötvösre nézve e nevezetes országgyűlés, melynek további részletei nem tartoznak ide. Híre meg volt állapítva mint szónoknak és költőnek egyaránt s a főrendek részéről egyhangúlag választották be a legnevezetesebb bizottságba, melyet a büntetőtörvénykönyv kidolgozása végett küldtek ki.

Azonban míg ezek történtek, a nemes családot nagy csapás érte, t. i. az anyagi bukás.

Már említettük, hogy az ercsii birtok neje révén szállt Eötvös Ignáczra a hozzátartozó fehérmegyei birtokrészekkel együtt. Az ercsii, mint legjobban felszerelt, valódi mintagazdaság, volt a család kedvelt tartózkodó helye; a telet Budán, a várban, a nyarat, a tavasz és ősz szép részét a kedves Ercsin töltötte, hol az apa, mint passionatus gazda, szintén a legjobban érezte magát. Eötvösék fényes és nyilt házat vittek. A nagyobbik kastélyban, egy különben egyszerű épületben, bolthajtásos üveges folyosóval s a kertre néző terrászszal, laktak ők s egy másik, kisebb lak a vendégeknek volt fentartva. Trefort Ágoston, mint a fiatal Eötvös barátja, Pauler Tivadar, mint nevelő, a családhoz tartoztak s a legelőbbkelő bel- és külföldi vendégek látogatták őket. E nagyúri életet kiegészítette az, hogy különösen Eötvösné kivánságára

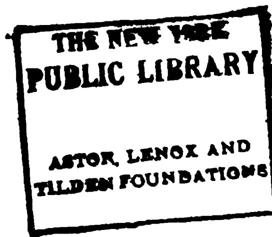
a birtok tisztjeinek leányai naponként bejártak az udvarba főzni és finom kézi munkákat tanulni, melyekben kölönös öröme telt; a tisztek és nejeik gyakran ebédre voltak hivatalosak s az egész családban nyájasság, szívélyesség uralkodott. Mindehhez járultak a kastélyhoz tartozó gyermekek számára az angol parkban rendezett játékok, husvéti ünnepek; egyszóval öröm és boldogság tanyája volt Ercsi, míg ott Eötvösék laktak. De ez nem sokáig tartott. Ugyanis a tárnok már 1828-ban, apósa halálakor, sem vette át teher nélkül Ercsit; ehhez járult költséges életmódja s gyakran három háztartása, a míg t. i. hivatala Bécsben tartotta. Ezeken kívül nem egy elemi csapás érte: tűz, jégverés, árviz, aszály. Minde bajokon az apa nagyobb haszonbérletek és ujabb vállalatok által igyekezett segíteni, melyekhez külföldi szakértőket hívott be, a berendezéshez kölcsönöket vett fel; de mivel ő maga főleg elméleti gazda volt, vállalatai rosszul ütöttek ki, néha szakértői szedték rá. Így említenek egy rosszul sikerült parfümgyárat, egy czukor-, később egy likör-, majd egy téglagyárat, melyre be nem váltható megrendeléseket fogadott el az 1838-ki árvíz után Pesten, úgy hogy a kötelezettségeknek csak kész tégla vételével lehetett megfelelni.

Mindezeknek bővebb részleteit mellőzzük, mint kitűzött czélunkhoz szorosabban nem tartozókat.[1] Elég az, hogy a tárnok már 1841-ben indíttatva érezte magát, hogy fényes állásairól lemondjon s egészen anyagi ügyeinek szentelve magát, kiadásait összevonta. Már ezt megelőzőleg, az országgyülés befejezte után, írja Pulszky, a tárnok a bécsi pénzválság s kivált a Geymüller-bankház bukása miatt jutott kikerülhetetlen zavarokba. Ő ugyanis örökké jószágokat vett, nagyrészt hitelben s főleg Ercsit, melyet ideiglenes jogczímmel bírt, meg akarta végleg tartani, de a pénzpiacz szorultságával a hitel megszűkült s nem tarthatta fenn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ullmannal közölte zavarát; — folytatja Pulszky — az ügyes bankár természetesen azt

[1] L. ezekről Berecz K. Magyarország s a Nagyvilág 1872. 6. sz. U. ott egy jellemző adomát is elmond.

BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZNÉ SZ. LILIEN ANNA BÁRÓNŐ.

tanácsolta, hogy a törvény engedte minden furfang felhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elő, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelezőt ki fog elégíteni, hanem a családnak is megment némi szerényebb vagyont. Eötvös felháborodott e terven s Ullmann ekkor így szólt: «Az ifjú báró pirul! az ifjú báró szégyenli magát; az ifjú bárónak nem lesz soha pénze!» Erre Eötvös csakugyan lemondván minden várható örökségről, mintsem részt vegyen a szerinte furfangos tervben, elvitte könyveit és karosszékét; odahagyva apja házát, Treforthoz költözött s szerényen nála élt másfél évig, házasságáig. Így gondolkozott Eötvös s a bankárnak igaza volt: Eötvös nem lett soha gazdag ember. Falk ehhez egészen hasonló esetet említ, ha ugyan nem ez is amarra vonatkozik. B. Wodianer ugyanis egy teljesen tisztességes pénzműveletet ajánlt fel neki 1841-ben, t. i., hogy mint alapító vegyen részt a lánczhíd-részvénytársaságban. Eötvös pillanatig sem habozva visszautasította, s Wodianer körülbelül ugyanazt mondta neki mint Ullmann.[1]

Az eredmény, mint tudjuk, az lett, hogy a tárnok nem birta megmenteni Ercsit; Ullmann kért rá csődöt s 1844-ben az ifjú Eötvös adta el a birtokot báró Sinának. E nehéz időkre esik Eötvös házassága, mely kárpótolta őt veszteségeiért; t. i. 1842 szeptember 13-ikán vette nőül Rosty Ágnest, barkóczi Rosty Albert békésmegyei alispán és Eckstein Anna leányát, ki akkor alig töltötte még be 17-ik évét. Született t. i. 1825 szept. 20-ikán.

II.

Miként a legszebb tájra nézve, s az ilyenre főképen, van egy nézőpont, honnan legjobban áttekinthető s honnan az egyes részek szépségei legszembeötlőbbek és mintegy kitárják belső

[1] Mindezek azonban nem mutatják azt, hogy Eötvös e veszteséget ne mélyen érezte s a vagyon előnyeit kicsinyelte volna. Elég erre nézve a *Gondolatok*ban

lényegöket a szemnek: így a legjelentékenyebb emberi életnek és írói működésnek van egy oly kiemelkedő vonása, melynek ismeretével nemcsak legjobban igazodunk el tettei vagy irodalmi műveinek bármely tömkelegében, hanem csakis ennek ismeretével fogjuk helyesen megérteni. Igen gyakran valamely emberi élet vagy irodalmi működés, vagy a kettő együtt, hiszen emez csak része amannak, úgy látszik első tekintetre, hogy tele van ellenmondásokkal; a részek nem illenek együvé, következetlenség jelentkezik minden nyomon; de leljük csak meg mélyre hatni tudó tekintettel a szükséges alapvonást: az ellentétek elsimulnak, a részek egymáshoz illeszkednek, a következetlenség logikai egymásutánná válik. Ezzel is csak úgy vagyunk, mint a természettel, vagy, még terjedtebben fogva fel, az egész mindenséggel, a nagy világgal, melyben végre is az ember egy kisebb világ, mint Goethe és annyian mondják. Nem látszott-e maga az anyagi világ chaotikusnak, míg Kepler három törvényének fölfedezése meg nem mutatta, hogy az egész a rendek rendje, a szabályosságok mathematikai szabályossága? És ha az egész anyagi világ törvényeknek hódol, ha megszabott rendszer elvei szerint végzi örök utait: nem természetes, hogy a gondolkodó emberi lélek is elvekhez alkalmazkodik; hogy akár öntudattal, akár öntudatlanul hódol a mindenségbe ültetett törvényszerűség elvének a maga lelki iránya szerint?

Még pedig figyelemre méltó, hogy miként a természet alaptörvényei közelfekvők és egyszerűek, a legrendkívülibb lélek ez életelvei is éppen ilyenek. Arany János egy alkalommal gyönyörűen fejti ki, hogy bármily bonyolultnak lássék az emberiség élete, mégis néhány alapvonásra vihető vissza; a többi csak idő, körülmények és egyének szerinti módosulás. Így az egyes bonyolult vagy annak látszó, még oly sokoldalú működésének is egy-egy igen egyszerű alapelv teszi kiindulását és lényegét. Ha pl.,

utalni e helyekre: «Nem hiszi senki sem, mennyi erélyre van szükségünk, hogy vagyonunk elvesztését férfiasan elviseljük.» «Ne mondja senki, hogy azon földi javak, melyekről fiatal korunkban megvetéssel szólunk, nem birnak semmi becscsel.»

valaki nagyszabású és sok-, csaknem számtalan irányú működést fejtett ki; ha volt valaki, a ki, mintegy száz karu Briareus, a nemzeti élet ugyanannyi irányait karolta fel, akkor az nálunk Széchenyi volt. Nem folyt-e már pályája derekán a legélesebb vita, mely maig is mindannyiszor megújul, ha szóba kerül, hogy vajjon mi volt czélja, mi működésében a főirány? Egyik az anyagiakban kereste, másik a szellemiekben vélte megtalálni, harmadik a személyes dicsvágyban, sőt hiúságban lelte e mozgató erőt. Akármelyiket vegyük, az eligazodásban legyőzhetetlen nehézségekre akadunk; de válaszszuk csak azt, melyet ő *A kelet népé*-ben s utóbb annyiszor szívével kezében ajánl nekünk, hogy t. i. életének czélja a magyar nemzetiség politikai, szellemi és anyagi kifejlesztése volt; vizsgáljuk csak egész működését ennek az örökégő fáklyának világánál és Széchenyi életében nem találunk ellentmondást, sem homályt. Azonban ez s az ilyesmi alapigazságnak sok ember, talán a legtöbb szemében, igen egyszerű; valami sphynxszerűbbet, bonyolultabbat, észtörőbbet, körmönfontabbat keresne s méltányolna inkább. Mert nehéz elgondolni annak, kinek a természet nem adott költészet és életigazságok iránti biztos érzéket, vagy a melyekre nézve a mívelődés áltanai fátyolt borítottak szemére, hogy csak az lehet igazán szép és igaz, miben megvan az egyszerűség világossága és tisztasága. Vagy nem ezért nevezi-e a nyelvünkben rejlő bölcseség az igazságot világosnak és tisztának, mert a természettől nyert öntudatlan mély bölcseséggel érezte, hogy ezek annak leglényegesebb tulajdonai?

Eötvös élete és írói működése nem tartozik általában sem a bonyolultak közé; de azért éppen oly szükséges megállapítnunk azt a határozott irányt, mely benne és legfontosabb műveiben az ember és író magyarázatául szolgál. Ezt kezünkbe adja ő maga, mint ezt mindig és minden igazi író tette. Vallomásaiból világos, hogy őt ifjú korában teljes erejével ragadta meg a franczia romanticzismus, melynek fejévé Hugo Viktor épen ez időtájban vált; és ez Eötvöst természetszerűen úgy a régi, mint

utóbb a Voltaireban kihalt, szerinte hideg és hazátlan classicismus kicsinylésére vezette. Ez más szóval azt teszi, hogy ő az élet, a nemzeti és korszellem teljes kölcsönhatását kivánta és azt tette a költészet főfeladatává, a mit Hugo Viktor, ki kevéssel azelőtt kiáltotta el, hogy az új irodalomnak ki kell elégítenie az igazság utáni sóvárgást. Ez még a művészeti czél fölött is áll, s ez az, a mit elért a maga idejében a görög eposz, lyra és dráma.

Csak az a költészet, mely korát megérti s rá visszahat, mely a kor gondolatáért hevül, mely a mindig új érzelem számára új szókat és formákat alkot: csak az verhet erős gyökeret a közmeggyőződésben és ezt tette a romanticismus. «Nemcsak művészség a poesis — mondja Eötvös 1835-ben — mint p. o. szobrászat vagy festés vagy architectura, a poesis szükség, egy jajkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik, egy ton (hang), mely accordját még csak keresi s dissonánczczá válik, ha nem találja; a poesisnek van hazája, van százada, s csak ott érteni őt egészen.» A classicismus éppen ezért mindig idegen maradt Francziaországban; ez az akadémia költészete volt. A népnek nem volt, de kellett költő és Hugo Viktor támadott, ki megértette korát, új ösvényt tört, nem vevén más vezetőt mint érzeményét s az igazságot. Ezért Hugo, ha múltat énekelt, nemzete múltjából vette tárgyát, s ez a középkor; egy poetikus világot alkotott, de mely a mienk, tele keservvel, melyből elkivánkozunk egy jobba s erre törekedett; ha korából festett képet, komoly vonásokkal tette, mert nem tetszeni, hanem használni volt czélja. «Felette szent, felette nagy vala neki a poesis, mintsem hogy játékként czélnak tartaná, neki eszköz vala, melyet használt, hogy népét erősítse s az erő erény. Igazság az, mit keresett, mit feltalált és azért fog élni, legnagyobb tanúja korának.»

Így ír a 22 éves Eötvös *Angelo* fordítása előszavában[1] 1835 november 24-ikéről (Ercsiben). Hasonlóan nyilatkozik, midőn két évvel utóbb az *Athenaeum*-ban Jules Janin, Chaudes-Aigues és

[1] U. ezt kiadta a Társalkodó is 1836. február 4-ikén, 16. sz. midőn írta, hogy Hugo e müve magyarul Eötvöstől csak imént jelent meg.

mások támadásai ellen Hugot védelmébe veszi.[1] A poesis szükség, mondja újra és Hugo legnagyobb érdeme, hogy szava tetté vált. Megint kifejti, hogy a franczia classicus dráma csak esti mulatság volt; népszerűvé, egyszersmind élővé és hatóvá nem válhatott. Idő folytán a költészet minden neme népszerűvé vált: a hősköltemény mint regény, a lyra mint a kor örömeinek és bánatának zengője; csak a dráma veszteglett még és ennek Hugo adta vissza azt a jelentőségét, azt a népszerűségét, minő a görög tragédiáé volt a maga idejében. E jelentőséget pedig az által érte el, hogy a mi minden drámaköltőnél a legszükségesebb, neki megvolt a maga moralis meggyőződése s a költés határain túl az igazság terjesztését, a népnek oktatását és jobbítását, a mulattatás mellett a tanítást vette hivatásául; eszközéül pedig, mely nélkül czélhoz nem juthatott volna, a minden áron való hatni akarást választotta. A fő azonban, úgy a drámában, mint minden valódi írói műben «az erkölcstani gondolat; ez az, mi köszönet- vagy átokra teszi érdemessé a költőt, ez az, mi sok hibát menteget». Íme, mit ő Hugoban legjobban csodál. Drámáit talán elhordja

15. ANGELO FORDITÁSÁNAK ELŐSZAVÁNAK ZÁRÓSORAI.

[1] Hugo Viktor mint drámai költő. 1837. II. 35. szám.

az idő, de ezekért irigyli őt és nem más, jelesebb lyrai műveiért; mert a mit ezekben tett, «egy nemes, férfiúi tett vala».

Mint látható az előbbiekből, Eötvös nem ismeri el, vagyis elismeri, de nem tartja az íróban első kötelességnek a művészetnek mint önczélnak elvét. Neki az aerostatához hasonló lángeszek dicsősége, kik tisztább légbe emelkedve, az alant álló emberiségre lenéznek, ugyan dicsőség, de hideg dicsőség; szerinte csak az hathat, a ki korát megérti. Csak annak érdemei igaziak saját nemzete s az emberiség szempontjából, a ki, mondhatnók, mint a sirály, mindig a tenger fölött röpdes: csendes időben némán, viharban sikoltozva. Ez természetszerűen az irányköltészet pártolásához vezet, a mely nem elégszik meg a költészettel mint önczéllal, hanem kötelessége még valami más, még valami nemesb után törekednie, mint Jules Janin gúnyosan mondta Hugoról; holott éppen ez az, mit Eötvös érdemei közé számít.

A másik, a mit Eötvös kiemel, a népszerűség szüksége, mely mint eszköz, az egyetlen, mely a költőt czéljához segíti. «Minden poezis a népből ered, — így szól — s csak meddig vele összeköttetésben marad, míg rá hat s oktatva vagy gyönyörködtetve belső életébe befoly, addig felel meg magas hivatásának, addig érdemli azon fenséges állást, melyet elfoglal.» Ezért nemcsak teheti, hanem kell is tennie a költőnek, hogy a hatás kedvéért akár hódoljon is a nép ízlésének; ezért helyesli Hugo szüntelen törekvését, «vagy inkább kétségbeesett küzdését» az érdek fölgerjesztése végett; ezért hangsúlyozza, hogy a költőnek első feladata magát kora előtt érthetővé tenni.

Mondhatná valaki, hogy végre is ezek ifjúkori nézetek; egy rendkívüli szellem tüneményes megjelenése által meghatott szív lelkesedéséből folyó, de nem a kiforrott férfiú elvei. Ámde, ha Eötvös nem nagyszámú ily nyilatkozatai közül megtekintjük *Petőfi Sándor összes költeményei* cz. czikkét 1847-ből, ebben majdnem ugyanezen szavakkal emeli ki az irodalomnak az utánzástól való megmenekülése szükségét; a népszerűség első feltételéül a nemzetiest, ez esetben a magyarost, épen oly nyoma-

tékosan hangsúlyozza mint 9—10 évvel azelőtt; és hasonló módon emeli ki, bármily magasra emelkedésében is, Petőfinek azt a kiváló érdemét, hogy röptét az egyszerűbb olvasó is követheti. «Petőfi — mond — a szó legszorosabb értelmében *magyar költő* s ez az, mi valamint a nagy hatásnak, melyet művei gyakoroltak, magyarázatául szolgál: úgy egyszersmind irodalmi érdemeinek legfőbbikét képezi.»[1]

De ekképen ha e nézetével is az érett férfikorba kisérhetjük őt, a másik felfogásához, mely a költői hivatás alaptermészetét, lényegét illeti, valódi érzelmi megindulással, sőt heves meggyőződéssel ragaszkodott. «Minden művészetnek feladata kimondani a valót szép formában», — mondja a *Gondolatok*ban. «Sokan — mondja ugyanott — a költői míveket a virágokhoz hasonlítják; én azt hiszem, hogy a virág nem veszít semmit szépségéből, ha felőle tudjuk, hogy gyümölcsözővé válandik. A régiek Orpheusról éppen azt emlitik legnagyobb dicsérettel, hogy lantja hangjaival városokat épített. E példa intésül szolgál, miként a művészet, mint minden egyéb e világon, csak annyiban érdemli dicséretünket, a mennyiben valamely nagyszerű czél elérésére vagy nemes eszme életbe léptetésére eszközül szolgál.»[2] De kivált *A falu jegyzőjé*-ben újra meleg érzelemmel, sőt csodálattal emeli ki Hugo páratlanul nemes eljárását, mint szép, nemes tettet, hogy a bűnös iránt szánalmat bírt ébreszteni; nem az által, hogy a bűnt szépnek rajzolta, hanem hogy a bűnöst embernek mutatva be, benne kiemelte a mindig meglevő legalább is egy erényt, mely fölemeli és megnemesíti őt, mint Tisbét a szerelem, Borgia Lukrecziát az anyai érzelem. «Van az írónak egy magasabb feladása, — teszi hozzá — mint hogy bizonyos mennyiség fehér papírt fekete karczolással töltsön be s ki ezt érzi, azt egy pár kedvező

[1] Pesti Hirlap 1847. 315. l. május 14-én; Életképek 1847. I. 678. l.

[2] A *Gondolatok*-ban nem egy vonatkozik itt kifejtett elvére. A szónoklattól is azt kivánja, hogy «nemcsak szép beszéd, hanem hogy szép tett legyen». L. kivált Irodalom és tudomány cz. sorozatot s más helyt is az ember legfőbb rendeltetését a használni tudásban találja. L. Ember és világ-ban több helyt. V. ö. *A falu jegyzője.* III. 165. l.

birálat, vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégítheti. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után fárad. S ki az istentől nyert tehetségeket a helyett, hogy vele embertársai legszentebb érdekei mellett küzdene, a művészi forma mélyébe elássa, csakhogy valamikép csorbát ne szenvedjen; ki magas helikonokról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi studiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll s az egész emberi nem vajudások között új életnek indul, virágok- s a langy esti szellőről énekel: azt bámulhatjuk hideg magasságában, irigyelhetjük; tisztelet- s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse. De ha a költőtől, ki nemes emberi czél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, a mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is feláldozá, tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki keble mélyében gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy e munkával öndicsőségére kevesebbet, de embertársainak hasznára többet tehet, ha az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szívesen megbocsátjuk s megfeledkezünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a kritikus kifogásokat tehetne, azt az embernek bámulni kell, hogy a könyvben nem *szép mű*, hanem *szép emberi tett* fekszik előttünk; mit mondjunk a mázolókról, kik minden magasabb czél s indok nélkül e műveket utánozzák, kik romlott képzetökkel gyönyörködve mindenen, mi szörnyű vagy undok, a ganajat s rothadást, mely között amazok illatos virágot találtak, fölvágják, nem a virágért, hanem mert nekik jól esik az ocsmányságokban körülkapargatni; kik a vétekben nem a nemesebb emberi természet mindig fenmaradó töredékeit, hanem az erényben is mindig csak azon aljas indulatokat keresik, melyek szerintök minden tetteink egyedüli alapját teszik; kik, mint Diogenes lámpájával embert, úgy új szörnyeteget keresnek képzelmök

mélyében s inkább örülnek, ha feltalálták, mintha embertársaiknak egy új vigasztaló gondolatot nyujthatnának. Oh, ha valaha ez oly regényesnek festett zsiványéletet közelebbről látnák, azon éhséget, mocskot s mindennemű nyomort, melyek között a kalandok játszatnak, e hősöknek egész aljasságát, kiknek bátorsága sokszor nem más, mint az akasztófától félelem: — e kép más volna, mint melyet adnak.»[1]

Látható, hogy e helyen már szenvedélyes hévvel, szónoki erővel fejezi ki alapelvét. Ezt azoknak a támadásoknak kell tulajdonítanunk, melyek őt éppen *A falu jegyzője* miatt érték, a mint ennek egyes füzetei a közönség kezébe kerültek, s a végső megjegyzés világosan érinti azt a nálunk is divattá vált szokást, hogy az alföldi haramiák életét pár regényírónk szerette bizonyos dicsfénybe vonva rajzolni. Mindezt még jobban bizonyítja *Én is szeretném* kezdetű költeménye, mely 1846 évszámmal jelenvén meg, ezzel a művével és körülményeivel való kapcsolata világos. Ő is szeretné — mond e költeményében — megénekelni nyájas dalokban a szép természetet, kedvesét, Tokaj borát vagy kimért, zengő sorokban dalolni a hazáról.

De engem fölver nyájas képzetimből
  Komoly valónak súlyos érczkara;
Fajom keserve hangzik énekimből,
  Dalom nehéz koromnak jajszava.

Mit ezrek némán tűrve érezének,
  Eltölti égő kínnal lelkemet:
Mért bámulod, ha nem vidám az ének
  S öröm helyett csak bút ébreszthetett?

Mig gyáva kor borul hazám fölébe,
  Én szebb emlékivel nem gúnyolom;
Mig égő könny ragyog ezrek szemébe',
  Szelíd örömről nem mesél dalom.

Miként az Aeol-hárfa viharokban,
  Feljajdul a magas tetők felett:

[1] II. 128. l. 1845-iki kiadás.

Úgy zeng a dalnok bús dalt bús napokban,
Ki várna tőle nyájas éneket?

Ha éji vész borítja látkörünket,
Villámokért sohajt a tévedő;
Ha régi bánat kínozá szivünket,
Nem könnyeket kér-é a szenvedő?

S ilyen legyen dalom: egy villám fénye,
Egy könny, kimondva ezrek kínjait;
Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait.

Mily hév és mily erős meggyőződés, mily komor határozottság és mélyről felfakadó pathos van e sorokban, melyeket nagyon is érzékeny támadásoknak kellett megelőzni s előztek is meg! Ezek Eötvösnek, az írónak, szíve fenekére engednek pillantanunk s valóban egy lyrikus sem tárhatná jobban fel lelkét előttünk. Ez az elv, ez az írói meggyőződés, vezette őt irodalmi munkáiban egész életében, de kivált ennek első felében s ennek vezetése alatt írta a forradalom előtti három nagy művét is: *A karthausi*, *A falu jegyzője* és *Magyarország 1514-ben* czímű regényeit.

Első tekintetre látható, hogy Eötvös elmélete a költészet czéljáról Hugo Viktor több ez időbeli nyilatkozatain, de kivált *Cromwell*-jének 1827-iki kiadása előtti előszaván alapszik, melyben Hugo hadat izen a múltnak, a drámát, mint a korhoz legillőbb műfajt jelöli meg. Ez az előszó a romanticismus költői művészetének elmélete s a kortársak annak is vették. Ebben állítja fel Hugo azt, a harminczas évek elején nálunk is elfogadott, egyébiránt már első tekintetre is tév-eszmén alapuló elméletet, hogy az emberiség három nagy korszakot élt meg: a primitivet, az antikot és az újat s ezeknek a költészet három alakja felel meg: az óda (lyra), az eposz és a dráma. Ennek nevében mintegy rendszeresen lefujták nálunk az eposzt, a 30-as évek elején elvágják fonalát s mindenkit a drámára kényszerítenek. Hugo továbbá hadat izen a franczia klasszikai

drámának, a hármas egységnek, mint a költő korlátainak; jogot követel, hogy a dráma ne csak az egyhangú szépséget festhesse, hanem a rútat és groteszket éppen úgy mint a szépet és fenségest. Az ember kettős, mint végzete, t. i. állat és értelem. A melancholia és a vizsgálódás szelleme megtanítják a dolgok más-más szög alatti nézésére és ebből ered a dráma, mely egyesíti a rettentőt és groteszket, a komolyt és komikust. «Mindaz, a mi a természetben van, művészi is», teszi hozzá. Egyszersmind a lángész korlátlanságát proklamálja; azonban stylben és jellemekben az ellentétek mesterséges halmozásával éppen az általa sürgetett históriai és természeti igazságtól fosztotta meg drámáit.

De ez bővebben nem tartozik ide, csupán érinteni kivántuk Eötvös elméletének általános irodalmi hátterét és kapcsolatát, mely tehát különösen e kettőben domborodik ki: a költészet hivatása a szépen kívül, sőt fölötte is a hasznosság, a kor érdekeivel való kapcsolat által; másodszor hivatása felölelni a költészet által eddig mellőzött emberi jellemeket s bennök kimutatni az emberi nemes természetnek mindig megmaradó, legalább egyetlen vonását.

Könnyű belátni a művészetről szóló általánosan elfogadott elméletek szempontjából e nézetek hiányait, melyek közül a második különben már művészi feladat. Könnyű volna bebizonyítani azt is, hogy a világirodalmi nagy művek közül a nem iránYművek még morális hatást is többnyire nagyobbat gyakoroltak az életre, mint kevés kivétellel az irányművek. Azt az egyet azonban hiába vetette utóbb a *Szépirodalmi Szemle* Eötvös szemére, hogy ő a hasznossági czélt a művészeti czél fölé emelte. Ellenkezőleg, Eötvös mindig kiemeli, hogy amaz a költő részéről áldozat. De hogy Eötvösnek ez mennyire alapelve volt, nemcsak a költészetben, hanem a tudományban is, bizonyítja életének már utolsó éveiben, 1865-ben, legjobb barátja, Szalay fölött tartott emlékbeszéde, hol a tudósról szólván, épen úgy kiemeli, mint Hugonál, a költőnél, a nemzetének való szolgálat polgári

kötelességét és azt, hogy Szalay szerint «a tudomány, mint minden képességeink, csak arra adatott, hogy emberi feladatunknak eleget tegyünk». Jól értsük meg tehát, hogy itt is «minden» emberi képességeinkről van szó.

«Nem az adja a tudomány értékét, — teszi hozzá e meggyőződésből kifolyólag — hogy sok előitéleten túlemel s való becse szerint méltányolva mindent, valóban szabaddá tesz s oly élvezeteket szerez, melyekről a tömegnek fogalma sincs. A magános tudós, ki önösségében mindent megvet: irígység tárgya lehet, de tiszteletet nem érdemel, úgy nem, mint a gazdag, ki arany zsákjait őrzi. A tudomány becse azon hatásban rejlik, melyet az életre gyakorol; a tudósnak dicsősége, mint minden való dicsőség, abban áll, hogy embertársainak jólétén s nemesítésén dolgozik, abban, hogy tudományát szövétnekül használja, melylyel kortársainak homályos - utait felvilágosítja, fegyvernek, melylyel legszentebb érdekeikért küzd, kincsnek, melyet javukra osztogat. A nagy ész csak akkor érdemli tiszteletünket, ha nagy kedélylyel párosul. Szalay így fogta fel feladatát.»

Ne folytassuk tovább. E helyen Eötvös önmagának és működésének rajzát és jellemzését is adja. Egyszersmind saját irói működését is jellemzi akkor is, midőn Kölcseyről mint költőről mondja, hogy neki «az ég megadta a szó hatalmát, hogy ki-kimondva korának érzeményeit, míg él, dísze legyen, s emléke, ha meghalt». Vagy olvassuk minden további magyarázat nélkül ugyanott e sorokat, midőn azt mondja róla, hogy költő volt a szó legszorosabb értelmében, nem ajkán, hanem keblében hordva a szent tüzet. «Nem azon hideg művészet, melynek érdeme szavakban, szépsége ragyogó képekben áll, tevé költőnek őt; nem azon szívtelen mesterség, mely a világtól visszavonulva színlelt fájdalmakat s nem érzett gyönyört énekel s egy perczig csodálva, eltünik mint a meteor, fényesen, de haszontalanul futva át a pályán, melyen soha meleget nem terjeszte: de költővé tevé őt a szent szeretet, mely a gyermeki lelket eltölté, azon lelkesülés, mely keblét nagy tettek emlékinél

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF IFJÚKORI ARCZKÉPE.

áthatotta; a költészet, mely a szívből eredve a szívhez szól — a rejtélyes erő» . . .

Ne álljunk meg tovább e pontnál. Ha úgy halljuk őt szólni, mint itt, a minek értelme már kissé egyéb, akkor bizonyos, hogy szívtelen költészetet mi sem fognánk költészetnek nevezni; de értjük őt s tudjuk már eléggé, hogy melyek voltak nézetei és érzelmei, melyekkel a politikai író és költő kettős pályájára indult. Forduljunk ide.

III.

Eötvösnek az a közhasznú tevékenysége, melyet az irodalom említett kétoldalú művelése által czélul tűzött ki, a börtönügy érdekében kifejtett munkásságával kezdődik. Törvényeink t. i. sohasem intézkedtek az 1841—43-iki javaslat előtt börtöneink berendezéséről s így ezek teljesen a megyékre hagyva, legszomorúbb és legkirivóbb ellentétben álltak czéljaikkal és a külföld ebbeli haladásával. Ma már köztudat, hogy a börtönügy első sorban nem emberiességi, hanem köz- és büntetőpolitikai kérdés; de akkor éppen az említett okokból az emberbaráti oldal került előtérbe. Tudtunkkal nálunk az irodalomban Toldy Ferencz (Schedel) volt az első, ki röviden említi a külföld ebbeli haladását 1830-ban, a *Tudományos Gyűjtemény*-ben[1] s midőn Beaumont és Tocqueille híres műve az amerikai börtönökről németül 1833-ban megjelent,[2] Toldy ezt a *Tudomány Tár*ban ismertetvén, újra a kérdésre irányozta a figyelmet. Azonban az általános érdeklődést, mint Eötvös utóbb a börtönügyről írt műveiben ismételve említi, Bölöni Farkas Sándor ébresztette föl *Utazás Észak-Amerikában* (Kolozsvár, 1834) cz. művével (x. fejezet), ki részletesebben, mint nálunk addig bárki, ismerteti Amerika

[1] XIV-ik évfolyam II. 102—109. l. Julius: Vorlesung über Gefängnisskunde (1828) műve alapján a J. B. Friedrich-féle Magazin für die philos., medic., und gerichtliche Seelenkunde 1829 1—2. füzetéből. (Würzburg).

[2] Beaumont u. Tocqueville, Amerika's Besserungs-System und dessen Anwendung auf Europa. Übers. von K. H. Julius. Berlin. 1833. Toldy ismertetése: A büntető-rendszer az egyesült országokban. 1834. IV. 105—119. lap.

emberszerető újításait s ezzel ellentétben helyzetünkről így szól: «Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egyidőre kihányatik a társasági életet megvesztegető rothadt rész, hogy ezen házban, mint a gonoszság iskolájában, a henye élet unalmai közt egymást tanítva, még rendszeresebben betanultassék a gonoszság a státus költségén, hol a fogoly a botozások közt, megutálva a boszúálló törvényeket s az őtet megalázott és kebléből kirekesztett emberiséget, új elkeseredéssel tér meg az életbe, visszaboszulni az őket üldözőket.»

Börtöneink e rajza visszhangra lelt irodalomban, közéletben egyaránt. Amott először Kölcsey *Vadászlak* elbeszélésében adott róluk rövid, de megdöbbentő rajzot *(Emlény,* 1837); őt számosan követték s így a kérdés napirendre került.[1] Az érdeklődést növelte az is, hogy az 1790—91-iki országgyűlés által készíttetett rendszeres munkálatok közt volt egy büntetőtörvénykönyv is, mely 1827 óta szintén újra dolgoztatván, az ebben működő bizottság börtöneink régi állapotát tarthatatlannak találván, négy kerületi börtön építését javasolta. Midőn azonban az 1832—36. évi országgyűlésen a többi rendszeres munkálattal együtt ebből sem lett törvény, a megyék, Deák bölcs javaslatára, elhatározták, hogy, mint sok egyébben, saját hatáskörükben fognak börtöneikről is intézkedni.

E munkálatok, a közvélemény, Arad megyének 1821-ben életbe léptetett példája, de különösen Bölöni munkájának hatása

[1] L. Zsoldos Ignácz: Néhány szó a honi közbátorságról. 1838. — Eötvös alább említendő művében 1838. 5—13. l. — Szemere Bertalan: Utazás a külföldön, 1840. II. 67—69. l. — Deák és Hertelendy: Követjelentés. 1839—40. 69. l. — Eötvös és Lukács: Fogház-javitás. 1842. 105—112., 192. l. — Megjegyzendő, hogy az így felébredt érdeklődés miatt eléggé jelentékeny és sehol kimeritően nem méltányolt büntetőjogi és börtönügyi irodalom jött létre 1833—1844-ig, mely még az 1841—43-iki büntetőtörvénykönyvi javaslat bukásával sem szűnt meg. Elkezdte Szalay a Themisben (I. 1837.) Livingstone Ed. művének (A system of penal law for the state of Louisiana) ismertetésével a North-American Review nyomán s folytatta az önálló műveken kívül mindenik folyóirat (Lukács Móricz: Büntetőjogi theoriák. Budapesti Szemle. 1840. II.) s utóbb mindenik politikai lap; de itt föl nem sorolhatók. Legjobban méltányolja őket Pulszky és Tauffer Emil: A börtönügy. 1867. czímű mű 57. s köv. l. s legteljesebben Fayer László: Az 1843-iki büntető javaslatok anyaggyűjteménye. I. Bevezető tanulmány.

alatt, melyet az akadémia nagy díjjal tüntetett ki, Abauj, Komárom, Vas, Nógrád, Gömör, Pest megyék gondoskodtak különösen ú. n. dolgozóházakról; Borsod megye pedig választmányt küldött ki egy jó börtönterv elkészítése végett, melynek az akkor Sályon lakó Eötvös, továbbá Szemere Bertalan is tagjai voltak. Ez volt főkép oka, hogy Eötvös a börtönrendszer kérdése iránt érdeklődni kezdett, mely több éven át foglalkoztatta. Borsod megye e választmányához ő és Szemere Bertalan is külön-külön munkálatot adtak be. Szemere műve (*Terve egy épitendő javító-fogháznak a magány-rendszer elvei szerint.*[1] Kassa, 1836. Egy tervrajzzal. 64 l.) főképen gyakorlati alapon, valódi írói művészettel tárgyalja a kérdést s különösen Vaux Róbert és Livingstone, továbbá pár európai tudós (Crawford, Julius stb.) elvei alapján az erkölcsi javítást csak a rab teljes elkülönzésével és dolgoztatásával tartván elérhetőnek, csupán a magánrendszert helyesli annál inkább, mert a hallgató-rendszer csak korbácscsal tartható fenn s főképpen ez okból keltek ki ellene Livingstone s több mások.

Eötvös első műve e kérdésben *Vélemény a fogházjavitás ügyében ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez* czím alatt jelent meg, mint a Szalay *Themis*-ének II. füzete és külön czímlappal is (Pesten, 1838. Heckenast Gusztáv. 61 l. és 5 tervrajz), melynek rendeltetése már czíméből világos. Eötvös, mint akkor minden állami intézményt, a büntetőjogot is a társaságok természetéből származtatja. De ugyanez nem ad rá jogot a társaságnak, hogy a bűnöst oly börtönbe csukja, hol a rossz levegő öli meg és hogy a kisebb-nagyobb bűnösöket, gyakran gyermekeket, tanúkat a legnagyobb gonosztevőkkel zárja együvé s így a börtönöket a testi és erkölcsi romlás tanyáivá tegye.[2] Pedig ilyenek a mi börtöneink mind a két szempontból; amazt előidézi az egészségtelen berendezés, emezt a vegyes elzárás; holott az

[1] Kibővítve l. Utazás a külföldön. II. 67—101. l. a tervrajzzal együtt.

[2] Eötvös maga említi, hogy ő is tanúja volt egy börtön-typhus-járványnak 1836-ban Szabolcs megyén átutaztában. 7. l.

új börtönrendszer czélja e két hiba kikerülése, t. i. ne érjék a rabot testileg nagyobb szenvedések, mint minőket rá a törvény szabott és ha erkölcsileg már nem is javul, pedig ez volna a czél, legalább ne romoljék. Howard s utóbb Bentham törekvései után Amerika tette e téren az első lépéseket 1786-ban Philadelphiában a walnut-streeti börtönnel; de csak 1816-ban nyilt meg New-York államban az auburni, Pensilvániában 1817-ben a pittsburgi és 1821-ben a cherry-hilli börtön, melyek teljesen magános elzárás által kivánták megvédni a bűnöst társai rossz befolyá-

A' hol társaság létez, ott büntető törvényeket is találunk, a' mivelődés' első fokától, hol még minden törvény büntetést foglal magában; a' legmagasabbikig, hol határa mindig szükebb körökbe szorúl. — A' theocratiától a' democratiáig mindenütt tettleg elösmerve találjuk a' büntetés' jogát.

De a' milly régi a' dolog maga, olly új annak theoriája, 's alig mult egy század, hogy a' büntető jog' való alapjairól egyèsek gondolkozni kezdének, ha bár ezredekig is gyakorolta azt az emberi nem, mintegy a' természettől oktatva, melly mint az allatoknak, ugy néki is a' létele're szükséges ösztönöket megadá, hogy tudatlanul Institutiókat alkothasson, mellyek nélkül társaság fel nem állhat. — Nincs semmi új a' nap alatt, igy

15. A »VÉLEMÉNY A FOGHÁZJAVÍTÁS ÜGYEBEN« KEZDŐSORAI.

sától. Azonban Auburnban 1824 óta s ennek példájára még hét más államban az ú. n. hallgató-rendszert, azaz éjjeli külön elzárás mellett a nappali közös, de hallgató munkáltatással járó módot alkalmazták. Philadelphiában ellenben az 1827-ben megnyilt nagyhírű börtönben, továbbá Pensilvániában és New-Jerseyben, valamint több helyt Európában is, a munkával összekötött magános elzárást fogadták el végső javításképen. Innen a hallgató-rendszert abban az időben auburninak, emezt philadelphiainak is nevezték.

Eötvös e művében tulajdonképen a két rendszer egyesítését vélné helyesnek, mert a gyanúsokra és a rövidebb elzárásra

itéltekre az auburni rendszert igazságosan nem vélné alkalmazhatónak, csakis a magános elzárást; e mellett e két rendszer egyesítésével az építési költségek is csekélyebbek lennének. Ily alapon tesz javaslatot s közöl tervet a Borsod megye által építendő fogház számára Aubanel (1837) művéből, melyet Vaucher-Crémieux építész tervezett. Magában a javítás czélzatában legfontosabbnak a munkát tartja s e mellett a baltimorei rendszer szerint ajánlja, hogy a rab, dolga elvégzése után, maga hasznára dolgozzék. Végül hangsúlyozza, hogy valódi jobbulásra csak az igazi hit vezet és másodsorban az, ha e jobbulás elősegítésében közremunkál az egész társadalom. Ez röviden a Borsod megyének benyujtott két javaslat; közülök a megye, úgy mint utóbb egész törvényhozásunk, a magán-rendszert fogadta el.

Az itt elősoroltak voltak okai annak, hogy az 1839—40-iki országgyűlésen, 1839 szeptember 22-ikén, az excerpták közt Lónyay Menyhért Zemplén megye utasításából egy büntető törvénykönyv kidolgozását javasolván s Deák felszólalására mindenekelőtt a börtönrendszer megállapításának szükségességét határozván el: az v. t.-cz. értelmében egy bizottságot küldtek ki, mely a jövő országgyűlésre munkálatát mindkét irányban adja be, az országos választmány 1827-iki javaslatának átdolgozása alapján. E bizottságnak, melynél nevezetesebb még talán soha sem ült össze hazánkban, a főrendek részéről Eötvös is tagja lett. E szerint nálunk, mint az idézett v. t.-cz. 1. §-a is bizonyítja, a büntető törvény kidolgozása a börtönrendszerből indult ki s nem megfordítva.

Ez a bizottság 1841 deczember elsején Majláth György országbíró elnöklete alatt megkezdvén üléseit, már az v-ik összes ülésen, deczember 13-ikán, kimondta, hogy akár a bűnös javítása, akár legalább elromlásának kikerülése czéljából, a magánrendszert választja a börtönrendszer alapjául, mint a mely lényegében kifejezi a büntetést és a szigort az emberiességgel egyesíti. E végzés részletes kidolgozás végett az alválasztmányhoz került s ez volt oka, hogy Eötvös és Lukács Móricz egy második

művet adtak ki *Fogházjavítás*[1] czím alatt Deáknak és Klauzálnak ajánlva, mely 1842 július 26-ikára jelent meg. Így e mű, ha czélja a hallgatórendszer elfogadtatása volt, e tárgyalásokra elkésett, de nem az országgyűlésre nézve. Mint terjedelme is mutatja, ez részletes és valóban a kérdésről nálunk mindeddig legalaposabb mű, mely az egész irodalom felhasználásával készült. E nagyobb műben lényegében mindaz benne van ugyan, mi Eötvös előbbi művében[2]; mindazonáltal különbözik az 1838-iki röpirattól különösen a következőkben: ebben Eötvösék már nem a társaságok természetéből következtetik az állam büntető jogát; mert ebben az időben általában is kicsinyleni kezdték a Rousseau-féle szerződési elméletet; hanem ezt önmagából, a létezés tényéből és szükségéből magyarázzák s kiterjeszkednek a büntetés czéljának és lényegének egész elméleti tárgyalására. Másodszor részletesen ismertetik az összes börtönrendszereket, az egyes börtönöket, valamint a bennök és általok elért eredményeket s ezek alapján az összes börtönberendezésre minden irányban részletes javaslatot adnak. Végre itt Eötvösék teljesen az auburni, tehát kényszermunkával egyesített hallgató-rendszer mellett foglalnak állást; mert ez alsó néposztályainkra a legvisszaijesztőbb, a rabok egészségére kedvezőbb, a lelki életet kevésbbé rontja meg, a rabmunka felhasználása miatt jóval olcsóbb, a rabok jobbulására nézve legalább is nem kedvezőtlenebb; végre e börtönök egész berendezése kevesebbe kerülvén, viszonyainkhoz illőbb és megvalósíthatóbb.

A hallgató-rendszer teljes mellőzése volt az oka, hogy Eötvös 1842 január 3-ikán a magánrendszer részletes kidolgozására kiküldött alválasztmányban nem vett részt s nem azon összülésekben sem, melyeken ennek jelentését tárgyalták. Így került e javaslat az egész Európában feltűnést keltett büntetőtörvényjavaslattal és eljárással együtt, az 1843—44-iki országgyűlés elé, melynek

[1] Pest, 1842. Heckenast G. VIII, 352 l. és 3 tervrajz.

[2] L. főleg az előszót, ezt a második művet a 101. laptól kezdve s végre a connecticuti fogház szabályait. Részletes összevetését l. Összes művei. XII. 270. l.

tárgyalását a királyi javaslatok is első helyre tűzték ki. A börtönügy ekkor már minden oldalról áttanulmányozva, pompás és alapos szónoklatokra nyujtott alkalmat; Eötvös itt is elmondta már ismert okait a hallgató-rendszer mellett, de mind a két tábla a magánrendszert fogadta el. Azonban utóbb a részleteknél úgy ebben, mint a javaslat egészében a két tábla közt áthidalhatatlan elvi ellentétek állottak elő; nevezetesen a büntetőtörvényjavaslatnál az esküdtszéki intézmény, emitt a felállítandó minta-börtönök száma, költségei, helye miatt s mindezekben 1844 november 13-ikáig, az országgyűlés végéig sem tudván megegyezni, az egész javaslat és gyökeres javítás elmaradt s az első magyar büntetőtörvénykönyv csak 1878-ban (V. t.-cz.) jött létre.

IV.

Még mikor Eötvös e tárgyban első művét írta volt, akkor már *A karthausi* is jelentékeny részében meg volt írva. Fájdalom, e mű megírása körülményeiről közelebbi adataink nincsenek s csupán a Júlia és Betty nevek látszanak való alapra utalni, amaz Eötvös nővérének, ez a már említett postamesterné leányának neve, de csak név, mert ennek alakja Júliát juttatja eszünkbe. A másik adat, melyet utazása idejéből említettünk, szintén nem ad közelebbi magyarázatot. Annyi kétségtelen, hogy e mű Eötvös utazásának nagyszerű eredménye; és kétségtelen az is, hogy utazásából részben megírva hozta haza. Magában a regényben is van oly utalás, mely 1836-ra mutat. Világos az is, hogy Eötvös utazásáról könyvet akart írni; ezt akkoriban a lapok is említették; erre mutat *A karthausi* utolsó fejezetének, éppen mint uti naplói fejezetnek, pár szép leíró részlettel bővebb kiadása s a hozzá tett «Uti naplómból» kifejezés is azt bizonyítja, hogy utazásáról naplót írt.[1] De kétséges ez azért sem lehet,

[1] Pulszky is említi 1837-ről (Életem és korom. I. 138. l.): «Ekkor Eötvös Pepi jött Eperjesre, apja kineveztette őt tisztebeli ülnöknek a kir. táblánál, melynek ülésein sokszor elunta magát s inkább velünk töltötte idejét; svájczi útját írta éppen;

mert akkoriban majdnem minden kiválóbb ember naplót írt napi benyomásairól, azok is, kik nem készültek íróknak; másrészről épen az utazás körülményessége s ritkasága okozta, hogy akkoriban divat volt útleírásokat adni közre. Valóban Eötvösnek *A szegénység Irlandban* s a börtönrendszerről írt művei egyszersmind úti naplója kidolgozott részeinek is tekinthetők. De maga *A karthausi* is tekinthető némely részeiben egy úti napló szakaszainak, minők tapasztalatai a Grande Chartreuseben, Avignon és környékének rajza, a párisi társadalom sokoldalú leirása stb. Ezek azt bizonyítják, hogy úti naplójából nemcsak az említett, hanem több más részt is beleszőtt regényébe. De továbbá igen valószinű, hogy mivel ő is körülbelül úgy jut Gusztáv naplójához, mint Constant Benjámin az Adolph-éhoz s mindketten az ismert regényírói módon csak mint kiadók szerepelnek: ez itt nem csupán irói fogás és e regény alapja való; mert csak az élő emlékek és tapasztalatok adhatnak az eszméknek ily költői életet; s Eötvös aztán az egyszerű történetet keretül vette, hogy saját lélekállapotának, érzelmeinek, gondolatainak s a század betegségének, mely őt annál jobban meglepte, minél nagyobb idealismussal lépett az életbe s végre sokoldalú tapasztalatainak, melyek annál jobban rohanták meg, minél nagyobb és költőibb lélekkel fogadta be őket: kifejezést adjon abból a meghasonlott lélekállapotból, mint nézőpontból, mely a valóban kiváló érző lelket mindig eltölti, midőn a világgal először érintkezik. Nem volt még soha valóban nagy költői lélek, ki ne érzett volna életének ifjú szakában világfájdalmat, világmegvetést s szívet tépő csalódást mindabban, a mit mint gyermek,

egy szomorújáték-cziklussal is el volt foglalva, melynek hőse a történelmi Attila lett volna, de ezalatt megkezdé a Karthausit, melyből egyet-mást fölolvasott nekem, télire azonban visszament Budára, hol apja mint tárnok székelt.» Dessewffy Emil pedig 1839-ből írja: »B. E. J. a *Carthausit*, én meg az *Alföldi leveleket* gyakran egy fedél alatt Sz.-Mihályon (Dessewffy birtokán) Szabolcsban irtuk». *Budap. Hiradó.* 1846. 271. sz. s ugyanott egy érdekes életr. adat 1841-ből. V. ö. Eötvös levelével Széchenyihez. 1841. márczius 1-ről. Lásd Viszota: A Kelet népe történetéhez. Budap. Szemle. CXVI. 169. l.

túláradó lelkesedéssel ölelt. Már többször idéztem e lapokon Eötvösnek Kölcseyről tartott emlékbeszédéből, de még egyszer kénytelen vagyok vele; mert az egész a költő vallomása s e soroknál semmi jobban nem magyarázhatja *A karthausi* lélekállapotát, mint ez egykorú vallomás.

«Ki nem emlékezik, ha gyermekéveire visszatekint, hogy keblét egykor érzemények töltötték el, melyek a férfit nagygyá tehették volna s melyeknek akkor a legdicsőbb cselekvésre csak erő hiányzott. De sülyedünk! szomorúan sülyedünk! Nap folyt nap után, év évet követ s minden nap elveszi egyes örömünket s minden év elhozza szomorú tapasztalását; és többnyire a lelkes gyermek feltételeiből mi marad egyéb a férfi fájdalmánál, melylyel önmagába visszatekintve, látja, hogy sok változott, de semmi nem úgy, mint önmaga. Egyet megcsaltak barátai s szíve hideg nyugalommal elzárkózik minden szerelemtől; más ismerni tanulta a világot s miután látta, hogy vágyait nem teljesítheti, nem küzd többé; egyet szenvedélyei ragadnak el, mást elnyom tunyasága; egy örömök közé sülyed, más félénken lemond: de annyi ezerek közül hol van az, ki mint férfi a gyermek ígéreteit teljesíté s visszatekintve gyermekéveire, ne volna kénytelen megvallani: hogy életének ezen édenében nemcsak boldogabb volt, hanem jobb is.»

E sorok összesűrítve *A karthausi* tartalmát fejezik ki s így látható, hogy e műben tehát nem egyetlen esemény szomorú tapasztalataiból folyt elmélkedések vannak csupán, mint a legtöbb ily fajta műben; hanem az emberi élet gyermek- és ifjúkora abban a folyamatban rajzolva, a mint egy virágzó fa lassanként megfosztatik előbb virágaitól, majd gyümölcseitől s végre kora ifjan kivész. Tehát e mű az élet képe s ha nem minden életé, sőt éppen ily végeredménynyel szerencsére kevés életé, egyben, t. i. az ifjúi élet válságában, a mint körülbelül átmegy letarolt idealismussal a férfi korba, minden életé. Vagy nem kiálthat fel végeredményben minden érző szív Gusztávval: «Mennyi rom! Oh s ha mult életemre visszanézek: mennyi szerelem

egykor, mennyi hit, mily barátság, mennyi remények; s most: -- mennyi rom».

A karthausi[1] egy Gusztáv nevű franczia grófnak (másik nevét sehol nem említi) nagy részben önéletrajza (I—III. rész, azaz 600 lapból körülbelül 500 lap), kisebb részben naplója,

Bevezetés.

„Egy octoberi nap' komor reggele borítá el küdös világat a' Dauphiné felett, midon en, éltérve az országuttrol Vaureb helységéhez értem, 's csak kalauzt, 's öszvert bérlelve magamnak, tovább menek a. Grande Chartreuse felé."

A' fákat az ösz nagyreszint már megfosztá lombuktol, 's mi még rajtok maradott, sárgán, vagy vörösen, 's nehéz cseppekkel terhelve függe ágaikon, mintha szabadulásat várná: a' des füvet, melly között ösvényem kigyóza, hófejeren lepte el a' dér, 's a' hegyekröl jéghidegen zuga le az öszi szél, mintha a' közelgö télre intené a' völgy' lakóit: minden bus vala körülöttem, öszileg komor, 's elhagyott. — Köpönyegembe burkolva haladék tovább, hol öszvéremen, hol a' hideg ellen gyalog, 's igy értem az úgy nevezett nagy puszta kapujához. —

Most a fal megett, melly e' bus vidéket a' többi világtól elkülönözi, egy malom áll, mellette egy kis gazdaház, s az egyszeru kápolna, mellyben az, itt a' monostor szamára sáfarkodó carthausi, miséjet mondja; egyebiránt minden elhagyott, a' keskeny hegynyiláson zugva rohan at a' hegypatak, a' berczeket, a' merre csak látsz, fenyves erdo takarja komor zöldjével, 's mihelyest a' kapun athaladtal, vadonban goldolhatnad magadat, ha a' kis

12*

17. BEVEZETŐ SOROK A KARTHAUSI ELSŐ KIADÁSÁBÓL.

melyeket egy orvos barátja kérésére ír. A bevezetés szerint Eötvös egy októberi napon a Grande Chartreuse látogatására megy, a hová ugyane napon érkezett meg barátjával Gusztáv

[1] Megj. először a Budapesti Árvízkönyv I. III. v. köt.-ében. A második kiadás: B. Eötvös József munkái. I—II. köt. A karthausi. 2 köt. 2-ik kiad. 6, 293; 4, 319. l. Pest. 1841. Hartleben Konr. Ad. Németül: Der Karthäuser. Aus d. Ung. des Jos. Frhrn. v. Eötvös. Deutsch v. Herm. Klein. I. 4, 356, l., II. 4, 410. l. Pest, 1842. Gust. Heckenast.

is, ki amannak minden rábeszélése ellenére elhatározza, hogy a zárdában marad; mert neki csak nyugalom, csak az apathia kell, mely elöli érzeményeit, de velök bánatát is; a szív ilyenkor csak megsemmisülést óhajt, s ez, a mit ott feltalálni remél. Eötvös hallja e két férfi beszélgetésének egy részét, s többé nem bírja elfeledni a halvány ifjút és bús szavait. Párisban véletlenül találkozott kísérőjével, utóbb hazatérve levelezett is vele, s ez küldte el Gusztáv iratait, melyeket most közread. A mű tartalma egy szív titkos története, más szóval egy bánat, melyről mindenki, a ki saját életébe tekint, belátja, hogy nemcsak költői képzelet műve.

Az önéletirat szerint Gusztáv egy előkelő, dúsgazdag franczia gróf fia Avignon vidékéről, ki anyját már nyolcz éves korában elvesztette, s otthon rideg atyja és épen oly rideg nevelője közt tölti életét, mialatt nemcsak a legszerencsétlenebbnek érzi magát, hanem egyszer egy szegény koldusfiúval találkozván, ki mellett nevelője az ő kérései daczára hidegen megy el, ez gondolkozásának is új irányt ad. Apja ekkor, hogy fia feledjen, s talán hogy utóbb pályát törjön maga számára, beadja a jezsuiták freiburgi kollegiumába. Azonban a rideg iskolai nevelésben éppen azt nélkülözi, mire legnagyobb szüksége volna: a szeretetet. Fájdalmai újra feléélednek, anyja elvesztését csak annál inkább érzi, s mindez egész életére kihat; mert nem kell hinni, hogy a gyermeknek, mivel felejteni tud, fájdalmai s örömei nyom nélkül mennek át lelkén. E mellett elhagyatottnak érezte magát, elébb fájdalmainak, majd képzelet-alkotta világában élt, s tanúlótársai előtt, mint különcz, gúny tárgya lőn. Csupán egy Armánd nevű társához ragaszkodott egész szívvel, kit még Avignonból ismert, mint egy gazdag bankár fiát; de apja megbukván, most államköltségen nevelték. Armándot annyira megszerette, hogy még anyja emléke is elhalványult szívében.

E baráti érzelemmel eltelve hagyta el hat év múlva Armánddal Freiburgot. Körutat tesznek, fölmennek a Montblancra is, Armánd megmenti életét s örök szeretetet fogadnak egymásnak. Ugyan-

ekkor apja hálából Armánd gyámja lesz s elhatározza, hogy együtt küldi őket a toulousei egyetemre. Mialatt azonban otthon volt, apja vallásos kételyeket ültet a vallás külső formáihoz is ragaszkodó szívébe; így mint kétkedő ment az egyetemre s bár kétségbeesve vívott kételyei ellen, egyetemi évei után ő, a kételkedő, tagadóvá, az egykor boldog gyermek örömtelen ifjuvá lett alig tizenkilencz éves korában.

Azonban újra boldoggá teszi ifjúságának tudata s az, hogy ereje győzhetetlen a nagy pályán, melyért apja és ő egyaránt lelkesedtek. Gazdagság és tudás támogatták e fényes álmokat. Ekközben folyton látogatta Avignonban nagynénje házát s egyszer a nagy templom egyik mellékkápolnájában megpillant egy nőt, ki egész érdeklődését leköti, a mint egy férfival szenvedélyesen beszél, s másnap, mint egy pillanatig hiszi, ugyane nővel találkozik, kit mint Júliát, rokonát, mutat be nénje. Júlia egy büszke, rideg marquis leánya, kit apja egy idős grófhoz erőltetett nőül, s most fiatal özvegy. Gusztáv végzetesen beleszeret, s így a rideg gyermekkor helyett kárpótlást igér neki az ifjúság a szerelemben és barátságban, s szeretve hivén magát Júliától és Armandtól, határtalanul boldog. Ekközben pár hó telik el, kitör a júliusi forradalom, melyben Armánd tettleg részt vesz. Gusztáv alig ismer rá benne az előbbi komor ifjúra; azonban szomorún lepi meg, midőn megismeri önző lelkesedését, ki azért boldog, mert vele egyenlő lehet, már pedig szeretet csak egyenlők közt gondolható. A barátságról szőtt regényes álma szétfoszlik, s gyermekszívének első ábrándja az ifjú első csalódása lesz. De a szerelem egyelőre kárpótolja, — hiszen a szívben megfér több érzelem, de szenvedély csak egy s Júlia úgyis háttérbe szorította Armándot.

Egy augusztusi este látta Avignonban utoljára Júliát, midőn meggyőződni vélt, hogy viszontszerettetik. Erre Júlia után ő is Párisba utazott, s a dicsvágy odavonja Armándot is. Gusztáv egyenesen Júliához siet. Nem leli otthon, s a mint czéltalanul bolyong, egy mellékutczában egy házból Júliát látja kilépni ugyan-

azzal a férfival, kivel az avignoni templomban látta volt, és gyorsan kocsiba ülve elhajtattak. Megdöbbenve megy Júliához, de az nap nem szólhat vele; másnap ebédre hívják, s végre egyedül marad Júliával, kinek időközben egy levelet hoztak, melyre elhalványult. Kedvese magyarázatai azonban nemcsak megnyugtatják, hanem maga ajánlkozik, hogy Valmontnénak, Júlia rokonának, elviszi azt a levelet, mely tudtán kivül megpecsétli Júlia s az ő sorsát. Júlia tudniillik Dufeyt szereti, a júliusi forradalom után felkapott aristokráczia egyik tagját, mely a réginek csak hibáit tanúlta el, de erényeit nem; s e szerelme annál végzetesebb volt, mert Dufey a Júlia nagyatyja egykori komornyikjának unokája lévén, szó sem lehetett róla, hogy apja beleegyezését megnyerjék. Így Júlia a legkétségbeejtőbb helyzetbe került. Egyfelől Dufey ostromolta szerelméért, melyről lemondani nem bírt; másfelől Gusztávot és apját volt kénytelen ámítni. Ekközben Armánd végzetesen foly be e szerelmi történetbe; mert belátván, hogy más mint proletarius nem lehet, Dufey szolgálatába szegődik, miközben az erős szenvedély, hogy felküzdje magát, bűnbe sodorja. E szolgálatot Gusztáv ellen Armánd annál könnyebben bírja teljesíteni; mert közben, épen Gusztáv ajánlatára, Júlia apjának titkára lesz, a ki emlékiratait diktálja neki.

Így mult el a tél. Tavaszszal Júlia és apja egy Páris melletti birtokukra költöztek ki. Itt érte a marquist az első szélütés s halálos ágyán megesketi Júliát, hogy Gusztáv neje lesz. Nehány nap mulva jobban lesz, miközben a Dufeyről már-már lemondott Júlia, Valmontné utján, ujra összeköttetésbe jut vele, s ujra Gusztávtól küldi el végzetes levelét Dufey számára, mialatt már ők a menyegzőre készültek. Ekközben tudja meg Gusztáv véletlenül Armánd elaljasodását; ekközben történik, hogy Júlia, nem bírva Dufeynek ellentállni, a szenvedély egy pillanatában bűnössé válik, s elhatározza, hogy mivel apja beleegyezését ki nem nyerheti, Dufeyvel, ki egy távoli követségre küldetett, megszökik. Dufey levelét Armánd viszi el Júliának, s a Júliáét

Gusztáv viszi el Valmontnénak, ki végre Gusztáv esdeklésére elárulja neki a valót, s megmutatja Júliának Dufeytől visszakért leveleit. Gusztáv elkeseredve s boszút lihegve siet Júliához; együtt leli Dufeyvel; az ijedt komorna behívja a grófot, a ki választásra hívja fel leányát közte és Dufey közt. Júlia Dufeyt választja. Ekkor a gróf jegyzőt hivat, fölfedi, hogy Júlia nem törvényes nejétől, hanem egy kedvesétől született leánya; s most, hogy akarata ellen megy férjhez, 50.000 frankon kívül minden vagyonából kitagadja és megátkozza. Uj szélütés éri s mielőtt átkát visszavonná, meghal. Még atyja mellett térdel Júlia, midőn Dufey levelét kapja, melyben tudatja, hogy a tapasztaltak után lemond róla s egyedül utazik el. Ekkor lép be Armánd, Gusztáv szemrehányásaira párbajra hívással felel. Gusztáv veszélyes sebet kap, Júlia három éjet virraszt ágya mellett, aztán eltűnik s Gusztáv hiában keresi, hogy visszaadja vagyonát, melyet Júlia apja az 50.000 frankon kívül Gusztávra, mint rokonára hagyott.

Így vesztette el Gusztáv ifjusága kezdetén a hitet; így csalódott a barátságban és szerelemben. Így tanulta meg e szörnyű tant: «Mint rossz hírekre lassanként szoktatjuk az embereket, hogy a lélek egyszerre le ne sülyedjen nehéz terhe alatt: így bánik velünk a végzet, lassanként tanít emberismeretre, hogy bírni tanuljuk a szörnyű tudományt; elébb egy ember csal, s a seb, bármily nehéz, kigyógyul, s szívedet megkeményíté héjagával; később többeken tanulsz kételkedni, kedvencz eszméid egyenként eltűnnek előtted, s elbírod, mert már kevésbbé bíztál; utóbb barátid elhagynak, s csak végre látod, hogy kedvesed is csalfa volt és senkiben sem bízhatol a világon. Szörnyű tapasztalás! De az idő, mely annyi kincseket elrabolt, magadba vonulni tanított, s ha végre elhagyatva állsz, eltűröd; mert már önössé (önzővé) váltál.»

Ezzel a tapasztalással tér vissza atyjához majd egy évi távollét után. Bejárja a szerelme miatt oly édes emlékű helyeket s egy nap a nîmesi arenában Árthurral, egy gazdag kereskedő

fiával találkozik, kit mint félig gyermeket ismert volt. Árthurban nagyratörő művészlélek lakik. Apja kereskedőt akar belőle nevelni, de ő festő óhajt lenni; tehát boldogtalan. Gusztáv az ifjú sorsát némileg hasonlónak találván a magáéhoz, elhatározza, hogy magával viszi Rómába. Közben meghal Árthur apja, s most már semmi sem áll vágyai útjában. Együtt utaznak el. Árthur Rómában marad; Gusztáv bejárja Európát, s mintegy másfél év múlva tapasztalatai enyhítni kezdték bánatát. Ha nem is boldogan, legalább vigasztalódva tért meg.

Újra Párisba megy, hol a felső körökben él s ezeknek, bármily romlottaknak rajzolja is, befolyása alatt politikai pályára szánja el magát; mert ha a hit, barátság, szerelem csalódottá tették is: csak annál erősebben lép előtérbe benne a dicsőség vágya s az önérzet. E pályára leginkább rokona, özvegy Valmontné, bátorítja, ki titokban reményeket ápol, hogy Gusztáv nőül veszi. E miatt ezer tűszúrást kell tűrnie, s minthogy Valmontnét nem szereti, azzal hárítja el magáról őket, hogy ő is a gúnyolók közé áll. Valmontné apró mesterkedésekkel megakarja ugyan Gusztávot nyerni, de éppen tőle gúnyt még sem érdemel. Most boszújában elhíreszteli Gusztávról, hogy álutakon fosztotta meg Júliát örökségétől, s csak pénzéért kivánta elvenni. Midőn Gusztáv ezt megtudja, elkeseredve látja, hogy a közvélemény önérzetétől is megfosztotta. Tüstént lemond állásáról, egy követségi helyről keleten, melyre már ki is volt nevezve, s így elzárja maga elől az egyetlen tért, melyen önzetlenül működhetett volna; ez egyszersmind apjától is örökre elválasztotta.

Megundorodva az úgynevezett finomabb köröktől, magába vonult s olvasmányaiba merült. E hangulatában Árthur kereste fel, ki elválásuk óta két nagy csalódáson ment át. Csalódott művészi törekvésében; mert Rómában a legodaadóbb szorgalommal is csak ügyes mesteremberré képezhette magát, s most tehetetlensége kínjait szenvedi; csalódott a szerelemben, mely egyedül bírta volna e kétségbeesésben megmenteni. Gusztáv döbbenve látja, hogy hasonlója áll előtte, és midőn Árthur

elmondja, hogy borban, játékban s nőkben leli gyönyörűségét, elfogadja meghívását és vele megy.

Ő is az élvezetet választja tehát menedékül, s noha az óhajtott boldogságot itt sem bírja feltalálni, de zàj, lárma kell lelkének; el akarja hallgattatni keble belső szózatát, egy új szenvedélyt kíván, mely lelkét mámorából felrázza, s ezt megtalálja. E társaságban Árthuron kívül kivált kettővel érintkezett, Wernerrel, egy gazdag német volt kereskedővel, egy Mephistopheles-szerű lénynyel és Lafarddal, egy öreg kéjenczczel. Egyszer az elyséei parkban sétáltak. Ő neki éppen Júlia jutott eszébe, midőn Betty, egy híres szépségű s éppen oly erényes varróleányka ment el előttük. Lafard dicsekędve mondá, hogy ha ő sem bírta elcsábítni e lánykát, bizonyára más sem fog sokra menni. Szó szót ad; mindez annyira felizgatja Gusztávot, hogy 20.000 frankban s egy nagy lakomában fogad, hogy Bettyt hat hó alatt, pénz nélkül, kedvesévé teszi s elviszi a lakomára.

Így Gusztáv saját erkölcsi felfogása szerint is gaztettre vállalkozik. Szegény joghallgatónak adva ki magát, valóban megnyeri Betty szerelmét, s miután ezerszer fölteszi magában, hogy fogadását veszni engedi, elfogadja a lányka áldozatát; sőt egy időre boldog is, érezvén, hogy most saját személyes tulajdonai miatt szeretik. Werner hideg gúnyja azonban fölveri ez álmából is; azt hiteti el, hogy Betty ismeri Gusztáv társadalmi helyzetét, s ettől fogva vége a képzelt boldogságnak. Utóbb, midőn Betty egy véletlen miatt csakugyan megtudja, hogy kedvese gróf, Gusztáv belátja, hogy Wernernek nem volt igaza; de az uj, fényes kör, melybe Bettyt fölemeli, megváltoztatja helyzetöket, és Betty ártatlan örömnyilatkozataival csakugyan megerősíteni látszik Werner szívtelen okoskodásait. Mindez elidegeníti a leánytól. A kihűlt szerelem szívtelen elemzésével hibát hibára fedez fel most benne, a ki meg tetszeni akarván, tényleg hibát hibára halmoz s noha Gusztáv még most is el van szánva, hogy a véglakomára Bettyt nem viszi el, Árthur véletlen látogatása s Betty esdeklései megingatják.

Így mennek el a nagy orgiára. Gusztáv ugyan biztosítja magát, hogy Bettynek senki sem árulja el a fogadást, de a körülmények tervét meghiusítják. Ugyanis Amalfi herczeg is megjelen az estélyen, kinek kényes kedvese nem akar rajta részt venni, s erre őt Amalfi azzal kényszeríti, hogy a mulatság tetőpontján rányitja a szobaajtót, mely a mulatók termeivel szomszédos. E nő nem más mint Júlia. Gusztáv megdöbbenve hallja a körülményeket, melyek őt a herczeg kedvesévé tevék, csakhogy Dufeytől született gyermekét megmentse az életnek. Most még inkább megveti a társaságot, melyben ily nőnek ennyire kellett sülyednie; de ez egyszersmind felébreszti Betty féltékenységét, kit alig bírnak megnyugtatni. Majd tetőpontra ér az orgia, melyben a részeg Lafard kifecsegi Betty elcsábíttatása történetét, ki kétségbeesve tör ki Gusztáv ellen. Míg ezek folynak, Árthur a szomszéd szobában meglövi magát, s Betty a zavarban haza menekülve bezárkózik. Gusztáv is haza siet, elhatározza, hogy Bettyt nőül veszi és másnap mindent kimagyaráz; de Betty egy szerelmet lehellő levélben elbúcsuzván, még hajnal előtt elhagyja a házat. Gusztáv heteken át keresteti; végre egy már feloszlott holttestet fognak ki a Szajnából, mely a jelek szerint Bettyé. Ekkor gyilkosnak érezvén magát, öngyilkos akar lenni, mitől Júlia tartja vissza, és bűnének súlya alatt elhatározza, hogy az életet elviseli mint büntetést. Midőn aztán Júlia Skócziába utazik, a hol egy methodista falúban telepszik le, ő abba a karthausi kolostorba megy, mely Betty szülőfölde közelében van.

Gusztáv a kolostorban tölti a telet. Kezdetben a mult emlékei annyira megrohanják, hogy keservében ujra öngyilkos akar lenni; de a szerzetesek «De profundis» éneke meggyengíti karját, mint Faustét az angyalok dala. Majd csöndesebb lesz, befejezi élete leírását, s nehéz betegség után április 6-ika óta naplót vezet. Ekkor tudja meg apja halálát s mindabból, mit utolsó perczeiben érte tesz, arról győződik meg, hogy atyja őt szerette; de ő e szeretet kiérdemlése végett semmit sem tett. Arra a

meggyőződésre jut, hogy első kötelességünk a szeretet, s minthogy a nyert jótéteményekért az egész világnak tartozunk, tehát ezt rójuk le azon kis kör iránt, melyben élünk, mert csak így fizethetjük le; ő ezt elmulasztotta; pedig a kik nem szeretnek, nem lesznek boldogok. Érzi, hogy felújult sebe, melyet párbajában kapott s az ebből keletkezett tüdőbaj miatt soká nem élhet; ezt nem is bánja; de a Betty ellen elkövetett bűn tudata nyugtot nem enged. Közben mind erősebb lesz meggyőződése, hogy életét elhibázta, főleg azért, mert önmagáról megfeledkezni sohasem bírt. Különösen érzi ezt, midőn Justusnak, az orvosnak elbeszéli élete történetét és ez viszont a magáét. Érzi azt is, hogy meg bírna még gyógyúlni, ha valakiért igaz szeretetben föl bírná magát áldozni. Így találkozik Ármánddal, ki az élet különböző csapásai után lemondva nagyravágyó álmairól, mint egy kis család feje s egyszerű földmívelő megleli a békét. Boldog az ember csak kis körben lehet a szeretet és azon önfeláldozás által, hogy másoknak hasznos; szenvedéseink legfőbb forrása, ha erről elfeledkezünk.

Így hibázta el életét ő is, mely nem volt egyéb hosszú küzdésnél: kezdetben önző boldogságért, s midőn erről le kellett mondania, küzdelem azért, hogy feledve vígaszt leljen. Nem ezt keresi itt a magányban is? Nem volt eszme, melyért küzdött, nem szív, melyet boldogítni akart volna; önzésében mindent eltaszított, s mert soha magáról megfeledkezni nem akart, nem szabadulhatott meg bánatától sem. Összes boldogtalanságának önzése az oka.[1] Használni szeretne tehát; ezért a Szent-Bernárd hegyi kolostorban akarja leróni az emberiséggel szemben kötelességét. Így megnyugodva boldog is lehetne e helyzetében, ha Betty emléke nem emelkednék sötéten lelke előtt.

Azonban Justus, az orvos segítségével már haldokolva ugyan, de megtalálja Bettyt is, ki ide, apjához menekült s a telet, nyarat és a második telet sorvadozva töltvén, most haldoklik.

[1] V. ö. a *Gondolatok*ban az önzésről szólókat.

Végső perczében nemcsak megbocsát Gusztávnak, de sőt azt mondja, hogy nincs is mit megbocsátania, mert szerelmében oly boldog volt, hogy ennyi boldogság elég egy élet számára; most újra boldog, mert meggyőződött, hogy Gusztáv is szereti s miatta vonult kolostorba. Így hal meg Betty; most Gusztáv nyugodt, érezve, hogy nemsokára követni fogja.

XXXVII.

Éjfél elmult, az egen lát szétfoszlott fellegek száguldának, 's a' hold néha felmerülve sötét fátyolából, halvány világot terjeszt láthatáromon. Minden hallgat — csak béfagyott ablakom' rezgése 's az éjszaki szél, melly néha hosszú jajgatásként felszólal, szakitják félbe a' nagy, véghetlen csendet. — Lelkém szomorú. — Szomorú mint a' tér, mellynek elfonyadt virágozását a' tél eltakarta hóleplével, mint a' borongós ég, mellynek ködéből csak itt ott merülnek ki egyes csillagok, mint e' nagy téli természet; mellynek romjai között e' sziv rokonnak érzi magát.

Szegény elfagyott föld, mi szép valál tavaszi napjaidban! miként emelkedék minden kebel bájló csudáid előtt! A' magas hegy ezeredes nagyságát eltakarva új virágozással, a' nyájas völgy 's tiszta folyója, a' hatalmas fejlődés a' magas tölgytől a' legkisebb fűszálig, 's a' merre csak fordúlánk mindenütt zöld és virágozás, mindenütt egy boldog teremtmény, öröm' zajgó hangjai határidon, és most — Hová tüntek el virágaid, hol a' pacsirta' csattogó gyönyörénéke, hol tiszta eged 's meleg sugárai? — Eltüntek — eltünt minden, mi szép, mi bájló vala határidon, 's te kopáran, télileg elhagyatva állsz, méltó tanyája a' szegény emberi szivnek, hogy szenvedé-

3*

18 A KARTHAUSI UTOLSÓ RÉSZÉNEK KEZDŐLAPJA.

Ez a találkozás, ez a bocsánat egyszerre megváltoztatja egész lelki életét. A halhatatlanság kiolthatatlan hite tölti el; örömmel hal meg, mert tapasztalásai kevés évek alatt aggá tették; végső izenete barátjának és barátja gyermekeinek, hogy okuljanak példáján. Végtanácsa, hogy *szeressenek*; a mi valóban boldogít, az csak a szív, még pedig nem azon szeretet által, melyet nyert,

hanem melyet adott. De ez a szerelem ne csak egyeseké legyen; hanem az egész emberiségé, hogy e rokonérzet által az egész emberiség öröme és bánata közös legyen. Ebben az egészért való szeretetben és küzdelemben kell keresni a boldogságot; mert az emberiség el fogja érni magas czélját, a jó győzni fog. «Reméljetek, ifjak! — szól végül. S ha netalán napok jőnének, hol szívetek, elfáradva annyi kínzó tapasztalás után, kétkedni kezd; ha erőtök a nehéz pályán, melynek czélja mennyivel tovább jártatok, annyival messzebbre száll, ellankadott: akkor gondoljatok reám, s éltemnek emléke őrizze meg *önösségtől* lelketeket; bús napjaitok el fognak múlni; a világ fájdalmát kedvesek ölelései, kedveseitek sértéseit a világ ki fogják pótolni, *csak az önösnek nincs vigasztalás e földön.*»

Ez a regény tartalma, melyet kissé bővebben azért beszéltünk el, mert ez legjobban magyarázza meg azt a lényegét, melyről föntebb szóltunk. Ez magyarázza meg egyszersmind legjobban, hogy e műnek hasznos vagy nemesítő czélja abban az «erkölcstani gondolatban» van kifejezve, melylyel befejeződik, a szeretetről, mint mentő gondolatról, az önzésről, mint a boldogtalanság legfőbb forrásáról, s a keresztyén czivilizáczió jövőjében vetett hitről. És ezt különösen ki kell emelni, mint olyat, mire a költő a fő súlyt helyezi. Ez egyszersmind a tartalmában különben vigasztalás nélküli művet kibékítővé, sőt optimistikussá teszi; mert nem lesujtani, hanem fölemelni czélja; és ez nemcsak czélja, ez meg is van benne, ha mint egészet tekintjük. De ha tisztán pessimistikus mű volna is, baj volna-e? Optimista lángészt a költők közt nem ismerek. A befejezésről ezt különösen azért hangsúlyozom; mert jól emlékszem maig is egy gyermekkorombant hallott megjegyzésre, midőn e művet még általánosan olvasták, nemcsak az irodalomtörténetírók. Berkeszen voltam, mint öt-hat éves fiú nagybátyámnál, midőn egy öngyilkos ifjúról hallottunk, kinek holtteste mellett, künn a mezőn, *A karthausi*-t találták. A társaságban többen akadtak, kik hasonló esetet beszéltek el s megrótták a mű veszedelmes hatását. Élénk emlé-

kezetemben maradt ez az eset, s ezért csak midőn egyetemre mentem, mertem a nagy szünidőn először elolvasni ezt a, mint hittem, veszedelmes művet. Felesleges mondani, hogy rám s bizonyára a legtöbb olvasóra másnemű hatással volt és maradt lélekemelő befejezésével, melyet Eötvös több utóbbi művében ismétel, így nagy államtudományi s a nemzetiségi kérdésről írt műveiben. E nézete kapcsolatban áll a keresztyén művelődés történetéről tervezett nagy művével, melyhez már most elkezdte gyűjteni az anyagot; de soha nem írta meg; utóbb nevezetes államtudományi műve lett belőle.

A mű, mint ismeretes, az *Árvízkönyv*-ben jelent meg, az I. (Első rész), III. (Második rész) és V. (Harmadik, negyedik rész) kötetben; azaz 1839 elején, végén és 1841-ben; tehát nagy időközökben s az olvasók mohóságát tekintve, meglehetősen elnyújtva. Ez volt az oka, hogy nem tette azt a hatást, melyre mindig méltó lesz és hogy az egykoru bírálat nem bírta egységes nézőpontról tekinteni; pedig, mint Pulszky es Szontagh is írják, ebben az időben a kedélyek tele voltak koruk iránti megvetéssel és kételylyel a belőle folyó jövő iránt, melyeknek ez a mű adott legjobb hangot. Való, hogy a XIX. század első 15 éve még nem ismerte s a cselekvés mohóságában nem ismerhette meg ezt a lélekállapotot. De a nagy cselekvésekre ösztönző, nagy igéretekkel biztató, lázas izgalmu időkre eljött a nyugalom, a kiábrándulás s a kimerülés. A nyugalom a gondolkodásra s töprengésre, ezek a Byron által európaivá tett kételyre vezettek, melynek magyar szavát, Pulszky szerint, Eötvös alkotta; ezek oly lelki szenvedésekkel töltötték el az uj nemzedéket, melyek addig ismeretlenek voltak; mind ez természetesen egy uj irodalmat szült, mely a lelkiismeret vizsgálását vette tárgyául, mint Eötvös e műve is. Tehát a kor természetes magyarázója az ily műveknek. De különösen jellemző, hogy a részletekben megjelent művet részletekben is birálták; az író itt-ott tanácsokat kapott, hogy miként folytassa, minek kell belőle kitűnnie. Mások a német sentimentalis iskola eredményét látták benne, mi világos téve-

dés; mert noha van benne ifjúkori sentimentalismus, világfájdalom és elkeseredés is; de igazában több benne a vallási és politikai skepsis, pessimistikus bírálat és emberszeretetből eredő magas világnézlet. E részletek bírálói közül az első közlemény után Szontagh[1] nem talált benne mást, mint férfias tűrés helyett elcsüggedést, elégedetlenséget s csodálata daczára kivánta szerzőjének a gyógyúlást abból a skepsisből, mely pedig Eötvösnek alapjában sohasem volt sem életnézete, sem betegsége. Mások, mint Szemere Pál mondja, különösen azt vetették ellene, hogy oly jellem, mint Gusztáv, nincs s ha van is, feldolgozásra nem érdemes; úgy hogy Szemere mind e nézetek czáfolása végett szólalt fel. Még jobban összevonták némelyek szemöldöküket s még szigorúbban bírálták, midőn a Júliáról szóló II. rész megjelent. A *Társalkodó*[2] egyenesen «a kórházi literaturához» sorolta; Pulszky szerint Széchenyi és Wesselényi sem szerették; mert a nemzet szellemét elpuhítja; kivált Széchenyi az Eötvös politikai törekvéseit is ez időben s utóbb is hol nyiltan, hol a sorok közt a misericordianus frater-politika kapkodásaihoz és elérzékenyüléséhez sorolta, mi őt mélyen sértette.

De hagyjuk e, valamint a befejezett műről megjelent, különben sem jelentékeny birálatokat.[3] Térjünk át a regényre.

Nézetünk szerint többen, a kik Eötvössel foglalkoztak s köztük legutóbb az éles elméjű Péterfy Jenő, abban tévedtek, hogy Eötvös regényeit egyenes szemlélet eredményeiként birálták meg. Ezen az úton nem lehet eligazodni. Ha bennök egyenes, meghatározott élményeket, az életből üdén ellesett és feldolgozott benyomásokat keresünk; ha oly élő és valóban személyileg, egyénileg jellemzetes lényeket keresünk nála, kik olyanok, mintha ismert arczképeket néznénk, vagy ismerőseink volnának, kikkel társaságban találkoztunk, kiket az utczán még rövidlátásunk daczára hátulról vagy távolról is megismerünk valamely jellemző mozdulatról: akkor nemcsak nem találjuk meg őket, de hajlandók

[1] Figyelmező. 1839. 113. és 156. hasáb.
[2] 1840. 225. l.
[3] L. még Századunk 1839. 10. sz., 1841. 156. l. Athenaeum. 1841. II.

leszünk kevesebbre tartani Eötvösnek a jellemzésben való erejét a helyesnél és igazságos mértéknél. Nem mintha Eötvös nem lett volna megfigyelő. Ellenkezőleg; senki sem járhatott volna nyitottabb szemmel az életben; senki sem tanulmányozhatta volna mélyebben a kor viszonyait vagy a történelmi hátteret, a mozgató eszmék és szenvedélyek hatásait; de ő e tanulmányokat a saját módja szerint tette; ezek benne érzelmi emotiókat és philosophiai gondolatokat vagy átérzett elmélkedéseket eredményeztek. A látott és megfigyelt eseményben egyszerre az erkölcsi vagy erkölcstelen tartalom az egyetemes erkölcsihez való viszonyában jelent meg; a megfigyelt egyes ember, mint osztályának, nemzetének, sőt az emberiségnek tagja. Mindkét esetben tehát megfigyelésről van szó, de a maga módja szerint. Ő nemcsak nézett, látott, hanem egyszersmind bámulatos felfogása volt; tapasztalatai annyi érzelmi és értelmi emotiókat ébresztettek, mint Rousseaut vagy George Sandot kivéve alig valakiben.

A' KARTHAUSI

irta

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

I. KÖTET.

I. és II. Rész.

PESTEN.

KIADJA HARTLEBEN KONR. ADOLF.

1842.

19. A KARTHAUSI MÁSODIK KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

Ebből világosan következik, hogy az ő regényei épp oly igazak, mint azok, melyek adatszerűen közlik az élet egy részét; de másképen, hogy úgy szóljunk, általában, bölcselmileg igazak. Emberei általános lélektani szempontból valódi emberek, nem arczképszerűleg, mint a hogy az egyénítő s utóbb a realistikus iskola

kivánta, a mint Balzac már abban a korban átalakította a regényt s a kor adatszerű, mondhatni tárgyilagosan megfigyelt bírálatává tette. Ne feledjük továbbá, hogy Eötvös egyéni hajlamain kívül meg kell tekintenünk azon kor regényirodalmát általában is, mely Eötvösre leginkább hatott, s ez főleg a franczia volt. Eötvös minden esetre olvasta az akkori regényirodalom főbb műveit. Világosan ismerte a Rousseau *Confessions* önéletiratát és a *Nouvelle Héloïse*-t. Ez utóbbi teremtette meg Francziaországban a psychologiai regényt, mely a lelki életnek subjectiv elemzésén alapszik és bevitte az én-t az irodalomba. Ezt míg Goethe és Byron működésével együtt úgy lehet felfogni, mint ellenhatást a XVIII. század második felében uralkodó frivol elbeszéléssel szemben, másrészről, s ez a lényegesebb, ez a XIX. századi lyrismus és így a lyrai regény megalapítója is.

Ez a lyrai regény egyszerre személyi és elemző. Az író személyisége lép előtérbe egész alanyiságával; ő az, ki legtöbbet szenved, ki legtöbbet cselekszik; ő a központ s az író főleg a saját érzelmeit, saját szíve veréseit figyeli meg, saját szenvedéseit, álmait, lelkesedését írja le idealizálva, typusszerűleg, majdnem elvontan, sőt symbolumszerűen. Természetesen ez az én a végletekig érzékeny és érzelmes; állandó melancholiával van eltelve, a mint különben ez lett a forradalom után uralkodó lélekhangulat a mult század első harmadában, melytől az emberiség az egész XIX. században sem bírt megszabadulni. Ezekhez járul az érzelmesség uralma az ész, a lyrismusé és ironiáé a satyra, az ékesszólásé és leírásé a jellemzés, a kételyé a hit, a pessimismusé és határozatlan szomorúságé a vidámság felett; hozzájárul a szerelem teljesen új felfogása miatti beteges vagy álmodozó önkínzás, a természet és az érzelmek összhangjának, a természetnek, mint absolut jónak rajzolása a társadalommal szemben s végül némileg betegesen vallásos ábrándozás. Mindez a gondolkodás túltengésére vezet, a mely nemcsak boldoggá nem tett senkit; de sőt valahányszor magunkat és helyzetünket elemezzük, mindig szerencsétleneknek fogjuk érezni magunkat.

Már pedig ennek az irodalomnak alakjai nem a tett, hanem a gondolkodás emberei s így magukban hordják a boldogtalanság-csiráját.

Ez az új irány néhány valódi remekművet teremtett. Nem csupán a lyrai költészetnek adott új fejlődést, hanem a regényben is neki köszönhető Goethe *Werther*-e, Mme de Staël *Corinná*-ja, Chateaubriand *Atala, René, Les Natchez* regényei. Ide tartoznak az «én» lehető legkimerítőbb elemzőinek, Sénancourtnak *Obermann*ja (1804), Constant Benjamin *Adolph*-ja (1816), Nodier Charles *Le peintre de Salzbourg*-ja *(Journal des émotions d'un coeur souffrant)* (1803). Természetesen az ily aprólékos vallomásokra semmi alak nem illik jobban mint az önéletrajzé, a levélé, a naplóé, az emlékiraté; tehát ezeket fogjuk e regényekben találni, gyakran a cselekvény teljes háttérbeszorításával. Igy *Atala* a Chactas elbeszélése saját életéről, *René* szintén a Renéé az önmagáéról, *Obermann* levélsorozat, *Adolph* önéletrajz, melynek tervezetében van valami hasonlat *A karthausi*éval. Mind e regényekben «a század betegsége» a fő tárgy, a morális szenvedés valamelyik oldala s a hős ennek a betegségnek és egy már a betegség csiráit magában hordó lélek gyógyíthatatlan melancholiájának áldozata, ki tőle megszabadulni nem tud, sőt saját állapotának elemzése által mind betegebb lesz.

Figyeljük meg, hogy a következő pár évtized regénye teljesen átalakul; a képzelődést benne a megfigyelés foglalja el és a jelenkori társadalmi élet rajza lesz fő feladata. De míg egyfelől Stendhalnál és Balzacnál e megfigyelés eredménye realistikus rajzzá válik; másfelől a század elején feltünt regény idealis iránya a föntebb érintett okok miatt ujra fölébred s addig el sem gondolhatott népszerűségre jut George Sandnál, ki éppen 1830—40 közt, írói működése első szakában, különös előszeretettel írta képzeletből merített regényeit, melyekben vagy az emberi lelkiismeretet teszi elemzése tárgyává, vagy lyrikus hévvel általános véleményét fejezi ki az emberiség, a társadalom valamely erkölcsi bajáról vagy különös veleményét a társadalom egyik-

másik kérdéséről (*Indiana* 1831, *Valentin* 1832, *Lélia* 1833, *Jacques* 1834, *Spiridion, Sept cordes de la lyre* 1839), s a költött nevek alatt saját érzelmei, szenvedései, kikelései, heve, ékesszólása szólalnak meg. De ha George Sand nem érezte is annyira a század e betegségét, annál inkább szenvedett benne Alfred de Vigny, kinek *Stello*-ja 1832-ben, Saint-Beuve, kinek *Volupté*-ja 1834-ben s végre Musset, kinek *La confession d'un enfant du siécle* czímű regénye 1836-ban jelentek meg s így Eötvösnek egészen keze ügyébe esett ez az irány, melyre kedélyéleténél fogva annyira hajlott.[1] Eötvös regényének az általános európai eszmeirányzatba e beletartozását fejezte ki Pap Endre ismert pár sora is, ki finom szemmel látta meg, hogy e mű szintén a század e betegségének rajza.

Bánatnak könyve, kár, hogy nem regény;
De nincsen benne egy szó költemény.
Ez századunknak életirása,
A társadalom jajkiáltása,
Nagy míveltségünk kétségbeesése,
Itt van korunknak egész szenvedése,
Melynek számára nincsen boldogság,
Mert fáj nekünk a fennálló világ.

Ha ezzel világosan körülírtuk, hogy e regény hová tartozik s meghatároztuk a családot, melyből Gusztáv eredt, ezzel ismerjük betegségét is, azt a rejtett fájdalmat, melyet, mint René, Istentől vagy anyjától nyert örökül. De sőt Chateaubriand már szabatosan meg is határozta e betegséget, midőn Renével azt mondatja, hogy ő oly ifjú, kiben erő és erény egyaránt hiányzik, ki folyvást magával hordja kínjait s oly keservekről panaszkodik, melyeknek oka önmaga. Ő sem ismeri fel a valódi kötelességet, bajának legnagyobb része saját képzelődése; pedig tudja, hogy a ki erőt nyer, ez nem önmagáé, hanem felebarátaié és senki be nem érheti önmagával. Ez a Gusztáv jellemének alap-

[1] Musset e műve II. fejezetében ezt az egész lélekirányt és a maladie du siécle-t részletesen fölfejti; jobban, mint bárki, a kiknél róla olvastam.

vonása is, ki vallomását leirja éppen azzal a tartalék nélküli őszinteséggel, mint René, Werther vagy bármelyik ezek közül; vagy mint Rousseau, ki a *Confessions*-ban azt mondja, hogy azt teszi, a mit még senki: be akar mutatni egy embert természeti egész valóságában, mint a ki ismeri önmagát s a világot és bemutat egészben oly embert, mint Saint-Preux vagy általában olyat, a ki magában hordja a század ismertetett betegségét, a ki érzett, mielőtt gondolkozott s gondolkozása tárgyilagosságát meggátolták érzései, a mi egyébiránt eléggé közös sorsa az emberiségnek.

20. A KARTHAUSI ELSŐ NÉMET KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

Ilyen Gusztáv is. Neki is, mint mindenkinek, a gyakorlati bölcseség százszor fülébe kiálthatja: légy határozott, légy ügyes, légy erős mint az élet és nem bir az lenni; tudja, hogy csak a cselekvésben elmerülés tudná megmenteni, de nem bir cselekedni; önzésének és érzékenységének áldozata, melyek saját és mások boldogtalanná tevésére egyesültek benne; ingadozik gyengeség és erény, elernyedés és lelkesedés, engedékenység és erély közt; elmerül saját egyénisége

elemzésébe; elveszti a tisztesség és önérzet biztosságát és elvei törhetetlenségét; ellentmondása lesz önönmagának, miközben lelkét a hit, szivét a szerelem, érzékeit a gyönyör, eszét a bölcseség egyaránt odahagyják s a mély belátás és visszanyert hit csak sírja mellett keresik fel késő oktatásra és megnyugvásra. De őt legalább fölkeresik és ő egyszerre mindent meglel, a mit elveszettnek gondolt s minek elvesztése fölött annyi kétely és lemondás közt panaszkodott, könnyezett, jajgatott hol ódai emelkedéssel, hol elegiai lemondás kiséretében.

De épen az előbbiekből láthatón, Gusztáv a század e betegségének más typusát állapítja meg, mint a jelzett művek. Werther a körülmények ellen küzd szerelméért s legyőzetve öngyilkos lesz; René nagyszerű képességek érzésével és tudatával akarni nem tud, hogy őket átvigye az életbe; Faust az értelmi túltengő ambiczió betege; Childe-Harold a kicsapongásban való jóllakottság, sőt undor betege; Manfred ugyanazé, mint Faust; Obermann a mély melancholiáé, ki érzi a nagy tettek szükségét, sóvárog is akarni, de tehetsége nincs; Lara a bűnben keresi az erő fenségét s kétségbe esve csalódik; Gusztáv pedig tud akarni, volna tehetsége is, de vak önzése balutakra s tévedésekre vezeti, míg az élet küszöbén megtörve, tehetetlenül látja be, hogy tévedett, midőn már késő s csak tévedésének belátása vigasztalja.

Gusztáv betegsége tehát, noha morális természetű, mint amazoké; de teljesen más. Eötvös a *Gondolatok*ban egy helyt, mintha erre czélozna, így ír: «A legveszélyesebb társaság az, midőn kizárólag önmagunkkal társalkodunk. Először azért, mert semmi sem fejti ki az önösséget inkább, mintha önmagunkat választjuk gondolkodásunk fő tárgyául. Másodszor, mert mindenki önmagának, ha nem is legnagyobb, de legügyesebb hízelgője. Végre mert elménk magára hagyatva mindig azon irányban működik, melyet kedélyünk kijelel s mert így a gondolkodás, a helyett, hogy hajlamainknak ellensúlyul szolgálhatna, azokat csak még erősebbekké teszi». E helyen pontosan van kör-

vonalozva e betegség természete, mely egyébként, mint amazok, szintén csak előhaladt, önmagával tépelődő, uj utakat kereső társadalomban jöhet létre, mely előhaladtában mind több és több ily betegséget termel, melyek azelőtt ismeretlen sebeket ütnek a lelken. Az önzés e feldolgozása tehát Eötvösnél uj. Gusztáv e betegségével pár év alatt egész életét leélve, eltévesztett életének keserű tudatával, mint amazok legtöbbje, szintén kivonul az emberek közül a magányba s kénytelen megvetni nemcsak a társaságot, hanem önmagát is, hogy önző boldogságra akarván törekedni, feláldozott ennek mindent, mégönérzetét is, hogy az egyetlen menedékhez, a hithez forduljon, mint eddig minden más meghasonlott kedély, melyet a költészet feldolgozott.

És nemcsak Gusztáv ilyen. A regény számos alakjában rajzolja Eötvös a reménykedés, vágyakozás és teljes kiábrándulás csalódását; de egyszersmind egy nagy eszme vagy érzelem vigaszát s az ebben való megnyugvást. Így a sötét rajzot a megnyugvás melege, a hit és vigasz fénye enyhíti. Ott van Júlia, ki családot, vagyont, fényt, szerelmet eldobott magától s végre kedvesének becsületérzéséből is kiábrándul, de vigaszt lel az anyai érzelemben. Ott van Armánd, a nép feltörekvő fia, ki mindent remél, bűn és jellemtelenség útjára sodortatik; de megtisztulva nagyravágyó ábrándjaiból, a szerény munkában és csöndes családi életben vigaszt talál. Bettyt, ki mindent feláldoz, szintén megtisztítja a szerelem gyermeteg érzése s Gusztáv szerelmének tudatában boldogan hal meg. Gusztáv, látszólag rideg és hitetlen apjának végintézkedéseiből, kénytelen arra a meggyőződésre jutni, hogy ennek az arisztokrata, számító szívnek volt egy rejteke, melyben iránta szeretet lakott. Még Arthur életének tanulságaival is legalább meg tud nyugtatni a költő; mert noha sorsa megdöbbentően tragikus, a mint a legföllengzőbb művészi álmodozásból korhelységbe, játékba és érzéki gyönyörökbe sülyed; de halálának elhatározottsága, melylyel a bűnből menekül, mutatja, hogy a jobb emberiséghez tartozik.

Így míg a költő a júliusi franczia forradalommal, mint háttérrel, a régi és új arisztokratia szembeállításával, amott az előitélet és szívtelen gőg, emitt Dufeyban az önző, számító kapzsiság rajzával, az egészében mindig közönyös és üres társadalom bemutatásával, az élet majdnem egészen sötét festésével, a lehangoló melancholia uralmával, a hiú és önző szenvedélyek belevegyítésével, a minden emberi törekvések hiábavalóságának leírásával a bűn és boldogtalanság képét tárja fel: másfelől feltár előttünk egy nagy szívet, a magáét; megvigasztal a művéből sugárzó keresztyéni szeretet és önfeláldozás, a temető fölött lebegő hit, az emberiség jövőjébe vetett bizalom és törhetetlen meggyőződés erejével.

Valóban, e könyv az igazi és a költészet által megnemesített élet együttes képe. Mintha a költő, midőn kora társadalmának rajzába kezdett volna, nem gondolt volna rá, hogy egyenesen regényt írjon; csak érezte, hogy a mit ír, való és igaz, reális és költői egyszerre; egy mély és szomorú tragoedia, melyet a szem kevésbbé lát meg, de a szív annál mélyebben érez át s a gondolkodás annál jobban bir elemezni. Ezért e mű tervezetének nagyszerűségében, a beletett eszme mélységével, a felölelt látkörrel, a valóság és a költői világ e kibékítő rajzánál fogva méltán foglal helyet azon művek közt, melyek hasonló nagy conceptiójuak, mint minő *Faust*, melyre két dolog benne, a Werner alakja s a barátok «De profundis» énekének hatása emlékeztet is.

Ezekkel szemben, a mire nem kivánunk most különös súlyt helyezni, nem nehéz meglátni a mű hiányait. A jellemek rajza nem mindig következetes. Júliáról nem igen hiszszük el sem a rászedésnek azt a módját, melyet Gusztávval szemben használ, sem azt, hogy Amalfi szeretőjévé legyen; Gusztávot sem gondoljuk annyira sülyedettnek vagy gyöngének, hogy Bettyt elvigye az estélyre. Magában az egésznek compositiójában is van egyenetlenség és egyenlőtlenség; a III. rész bizonyára igen elnyujtott a többihez képest s Eötvös eredetileg aligha akarta

regényét ily hosszunak írni. A cselekvény lassan halad s némely ponton talán nem minden hatásvadászat nélkül. Kétségtelenül a stylnak is megvan az a hibája, hogy mindent ki akar meríteni, s így nem annyira felüdíti, gondolkozásra sarkalja, új eszmék önkénytelen termőföldévé teszi a lelket, mint inkább ellankasztja, olykor elernyeszti.[1] De aztán minő új világ s addig irodalmunkban nem ismert tartalom az, mely oly méltó feltünést keltett; a nyelvkezelés hibái daczára, melyen későbbi kiadásaiban sok helyt javított, minő, addig irodalmunkban szintén nem ismert, gazdagon költői és ragyogó próza, az eszmék, érzelmek minő nemessége, a hasonlatok és színek minő dús forrása, a költőlélek mily önkénytelen megnyilatkozása teszik e művet mélylyé és ragyogóvá, megindítóvá és meggyőzővé. Mindezek okozták, hogy *Zalán futása* óta mű ily hatást nem tett, regényirodalmunkat egyszerre európai színvonalra emelte s nálunk körülbelől ugyanazon hatást érte el, mint a franczia irodalomban a *Nouvelle Héloïse* és megnyitotta költészetünket az európai eszmék hatásának, valamint a legszabadabb lyrismusnak. E mellett Eötvösnek mindvégig nemcsak legkiválóbb alkotása e mű; hanem egyéniségének leghűbb tükre, mint rendesen minden irónak ifjúkori művei.

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy Eötvös ez időbeli költői működésében *A karthausi* és hangulata nem magában áll. Egész ez időbeli lyrája is ugyanannak a lélekállapotnak nyilatkozása, melyből regényének elmélkedései fakadtak. És épen ezek legjobb bizonyítékai, hogy azok, a kik azt írják, hogy Eötvös ifjú korában, mint dúsgazdag ifjú, dévaj, kissé könnyelmű volt, a ki lovagolt, tánczolt, udvarolt, pezsgőzött és hogy körülbelől ugyanez életmódot folytatta Párisban: a dolog lényegében mindenesetre csalódnak. Ő sem könnyelmű, sem felületes soha nem volt s a vidám dévajság leple alatt, bármily kora ifjúsá-

[1] Eötvös a *Gondolatok*-ban egy finom észrevételt mond erről: «Elmondani mindazt, mi által gondolatunk a lehetőségig világos legyen, de nem mondani egy szóval sem többet: ez a tökéletes stilusnak főtitka.»

gára tekintsünk vissza, megtaláljuk azt a mély melancholiát, melyet mint szellemének alaptulajdonát kell fölfognunk. Ki gondolná pl., hogy *A házasulók* és *A megfagyott gyermek* ugyanazon időből valók; pedig úgy van, s tegyük hozzá, hogy ez a kis románcz jellemzi Eötvöst, nem a vígjáték dévajsága.

Eötvös lyrája épen nem gazdag, mindössze 31 költeményből áll az egész, még egy páron kívül, melyeket gyűjteményéből kihagyott és maig ismeretlen egész ifjúkori kisérleteit kivéve. Költeményei időrendben három csoportra oszthatók: azokra, melyek *A karthausi*, melyek *A falu jegyzője* s a *Magyarország 1514-ben* művei köré csoportosulnak.[1] Lyrai ere is akkor nyilt meg, mikor a költészetnek más irányban hódolt; de egészen különbözőn. Ifjú korában *A karthausi*-ban található hangulat a tartalom, a későbbiekben egy-egy hazafias tettrebuzdítás vagy saját életelveinek hirdetése.

Ifjúkori költeményei részint romácczok, részint kivált szerelmi tartalmúak. Mindkét irányban főleg Kölcsey hatása mutatkozik rajta, a nélkül hogy ez eredetiségéből levonna. Utóbbi költeményeiben *A karthausi* hangulatára mutatnak a természet nyugalmának szeretete, a halál után sóvárgás, az élet pessimistikus szemlélete («Keserv az ember élete», «elveszett minden reménye», «te árva szív ... majd egykor megpihensz te is nem ismert partokon», «szenvedtem, mit nem gyanít a zajgó néptömeg», «magam vagyok ifjú és elhagyatva e nagy világon, hol szeretni kell», «éltemből egy maradt: a fájdalom» stb.), a szerelem bánatos rajza, melybe belevegyül egy meghalt kedves fölötti bánat, vagy egy szenvedélyesebb fellobbanás sóvárgása. E költemények sokkal elvontabbaknak tetszenek, hogysem az élettel

[1] I. csoport: A megfagyott gyermek (1833), A nyugalom, Holdvilág (1834), A sajka, Dalnok és király, Bedgellert (1835), Búcsu (1836), Az élet fája, Szörnyen szép, A kisértet, A vár és a kunyhó (1837), Remélj! A tokaji hegy, A befagyott Visztulához (1838), Álom, A nap mikor..., Szerencse és nyugalom, Elvirához, Ősz (1839), Új szülött gyermek halálára (1840), Maholnap sír takarja (1841), A múlt (1842). — II. csoport: Tanács (1845), Én is szeretném (1846). — III. csoport: Klári dala (1846), Panaszok, Mohács, A tóhoz, Oh, lennék felhő..., A végrendelet (1847). — Ezután 1863-ból ismert még csak egy költeménye: A vén zászlótartó.

való kapcsolatuk kimutatható volna; de kétségtelen bizonyítékai, hogy életének megvolt a maga bánata s az a mély fájdalom, lemondás, elkeseredés, mely egyébiránt *A karthausi*-ban sokkal hívebben és meghatóbban szól hozzánk, mint lyrai verseiben, nem elképzelt, hanem átélt és átszenvedett érzelem.

Egy másik érzelem, mely költeményeiből hozzánk szól, a hazafiúi s ez is Kölcseyre emlékeztet a maga meleg és odaadó érzelmességével. Ezek közül a *Búcsu* méltán híres és Eötvösnek maig legismertebb költeménye, melyet 1836-ban írt, midőn utazni ment. Benne, egy pár nehézkesebb fordulatot s pár bágyadtabb sort leszámítva, oly egyszerűen s mégis fönségesen szólal meg a hazafi szeretete, a szenvedélyes odaadás, mint korában, Kölcseyt kivéve, senkiben. Olyan ez mint a *Zrinyi dala*, melylyel a hangnem némi rokonságban áll s korában már annyira elhíresedett, hogy Szemere Pál külön ismertetést írt róla.

Ugyane hangnemben írt néhány romänczot s egy balladaszerű elbeszélő költeményt, *A vár és a kunyhót*. Amazok közül *A megfagyott gyermek* annyira kifejezője a romantikus ábrándozásnak és érzelmességnek, mint irodalmunkban tán egy költemény sem ennyire. Ebben áll nagy népszerűségének oka. Pedig hyperromanticismus az, a mi benne uralkodik s lényegében éppen azért nem elég jellemzetes. Az érzelem túlfinoman van rajzolva, az árva fiú beszédét aligha mondhatta volna el egy falusi gyermek; valószínűség is kevés van a történetben, falun aligha lehetne gyermek ennyire elhagyatva; de mindegy, a hang a koré, az érzelem sajátja s mindkettő oly kifejezésre jut, mi a maga nemében mintaszerűvé teszi.[1] *A dalnok és király* különösen Eötvös nézetei szempontjából jellemző. Ő egész életében a költő és tudós hírnevét magasabbra tartotta a külső fénynél s a politikai dicsőségnél. Itt azt az alapgondolatot fejezi ki, hogy a viharzó tengeren elmerült csolnakban együtt ült a király s a dalnok; amannak koronája a tenger mélyébe sülyed, emennek

[1] Némi módosítással kis elbeszélés alakjában képpel l. *Szünórák*. 1862. 57. l. *Árva gyermek* cz. a.

koszorúja fönn úszik a vizen. Utóbb is, a hatvanas években mondta egyszer, hogy legnagyobb politikusunk nevét is alig ismeri a külföld; de egy tudós professor neve ismert az egész művelt világon. Tagadhatatlan e költeménynek is már némi irányszerűsége. Az irány és czélzatosság azonban teljesen uralkodik *A vár és a kunyhó*ban, mely az egyenlőséget hangsúlyozza egy tragikus képben. A külső természet[1] s az emberi legvalóbb érzelem, a szerelem, mindent egyenlővé tevő ereje van szembeállítva az előitélet elvakultságával. A természet nem tesz különbséget úr és jobbágy közt; az ég egyenlően áld urat és sze-

21. AZ »ÁRVA GYERMEK« ZÁRÓKÉPE EÖTVÖS KÖLTEMÉNYEINEK 1869-IKI DÍSZKIADÁSÁBÓL.

gényt; az érzelmek mindkettő szívében egyformák; a mocsok egyenlően szennyez, az emberméltóság s a mult iránti öntudat, a keserv, a büntetés ugyanegy; miért nincs tehát egyenlőség a jogokban is? Ez a mű alapgondolata s ennek kifejezésre juttatása a költemény czélja, a miért pár helyt a valószínűség ellen vét. Van benne mindenesetre túlzó érzelmesség is; de szintén annyira kifejezte nálunk a kor legfőbb eszméjét, melynek érdeke körül 48-ig összes politikai küzdelmeink s emberbaráti törekvéseink csoportosultak, hogy méltán tett mély

[1] V. ö. pl. *Magyarország 1514-ben.* I. kiad. 248. l.

hatást és méltán ez egyik legismertebb költeménye ma is, midőn ez az irányeszme már kevésbbé hat.

De e mellett ebben is *A karthausi* hangulata uralkodik. Látható, hogy e szellem átvonul Eötvös összes e korbeli művein. Különösen a nemes emberszeretet, az emberiség emelése, mely végeredményében a keresztyén művelődés győzelmének reménységével, sőt bizonyosságával bíztat a szeretet és önzetlenség által: ez az, mit kiválóan «karthausi» alapeszmének és érzelemnek szeretnénk nevezni és ez az, mi Eötvös összes akkori művein, sőt más vegyületben élete egész működésén átvonul.

Emelkedettebb világnézletet s fenköltebb hitet valóban senki nem menthetett volna meg mint ő, midőn e nevezetes regényében megvált ifjúsága borús, keserű tapasztalataitól. Életének napfényre kerülő adatai fel fogják deríteni, hogy e mindvégig legnevezetesebb műve nagyrészt önéletrajza, saját benső életének rajza s szenvedéseiből úgy gyógyult ki, hogy leírta őket. De tapasztalatai hitét fölemelték; a kétely csak lelke felületét érintette; a mit átélt, csak megerősítette idealismusában s állandón ennek útjára vezette. Így mint férfiú lépett a politikai küzdőtérre, egész lelkét és életét szentelve egy eszméért: a magyar parlamenti kormányzás és ennek sajátos viszonyainkkal való összeegyeztetésének megvalósításáért. Maga mögött hagyta az ifjúságot. Élni, élni, munkálni, küzdeni, szenvedni, fölfelé törekedni! A haza ezt akarta s ő csak rá hallgatott. Hátat fordított a múltnak. Az új hajnal új és nagy elhatározásokat kivánt. Szeme előtt a jövő Magyarország képe tünt fel s ő forró vágygyal és erős elhatározással terjesztette ki feléje karjait.

V.

Az 1839/40-diki országgyűlés után egyszerre nagy változáson ment át hazánk közélete. Egyrészről a kormánynyal való kibékülés azt a reményt ébresztette, hogy ő fogja most már a reformok ügyét kezébe venni; másrészről maga az ellenzék

tekintélyes része is azon az álásponton volt, hogy az izgatás szüksége ideig-óráig megszünt. A kormányba helyezett reményeknek igen nagy súlyt adott az országgyűlésen kialakult új, ú. n. haladni akaró conservativpárt, mely már-már vezéréül ismerte el gróf Dessewffy Aurélt. Széchenyi, ki szeretett mindent határozott elvek szerint rendezni be, a jövő tennivalóját abban írta körül, hogy nemzetiség tekintetében biztosítva lévén, ebben védelmi, az alkotmány kifejtésében haladó állást kell elfoglalni.

Azonban a békét, mint ismeretes, megbontotta Kossuth a *Pesti Hirlap*ban, ki éppen azt az agitatiót kezdte meg, melyet Széchenyi rosszalt s melyre nézve Deáktól is nyilatkozatot vett volt. A magyar conservativ körök más, Széchenyi újra más okból, egyaránt megdöbbentek s Széchenyi rövid, nagy lelki harcz után Batthyány, Wesselényi, Eötvös, Bezerédy, Klauzál s mások lebeszélése és kivált Deák nagyszabású levele (márcz 20.) daczára tollhoz nyulván, megírta *A kelet népe s a Pesti Hirlap* czímű nevezetes röpiratát, melyhez már 1841 február közepén, tehát a *Pesti Hirlap* 12—13-ik számánál hozzáfogott s kiadta 1841 június 25-ikére.

Széchenyi e csodálatos lyrai hévvel s nagy lélekharczok közt írt röpiratában különösen két tételt állít fel: egyik, hogy Kossuthnak nem elveit, hanem kivált taktikáját rosszalja; a másik, hogy ezen az úton forradalomra viszi a nemzetet. Maga ez az egész kérdés, a Széchenyi és Kossuth közti ellentét, anynyiszor volt már kifejtve,[1] hogy itt bővebben szólni róla nem szükség. Annyi bizonyos, hogy volt valami velőkre ható e magas érzelmi és erkölcsi megnyilatkozásban; s ennek kell tulajdonítani azt a terjedt és nagyon becses irodalmat, melyet létrehozott és a mely egész bonyolultságát sejteti azoknak a körülményeknek, melyek 1840 után előállottak, élökre állítván ép úgy a meggyőződéseket mint érzelmeket.

[1] L. e mű szerzőjétől is: Széchenyi és Kossuth írói harcza 1841—43-ban. Új magyar Szemle. 1900. II. Ujabban Viszota Gyula: A Kelet népe történetéhez. Budap. Szemle. CXVI. 161. l. (1903.)

Egy idö olta távolabb kerdénk állan
tudom s nem akarom megvizsgálni, s
birodalmat mellyet te feliö táblánk egy
félek barátom, idök jöhetnek hol még
egyike vagy arolnak, kik nagyobbak min
lettek állnak, s bár mennyire elküléne
által attól, kivel egykor kezet fogni
ki életemet a haladásnak szentelém s
hommunk haladását megkérdé, s nem
az elsö lépést megtevé, ki elöttön ki
minden inkább mint népszerü vala.
mértföldeket haladnának ez ösvényeken,
egy pró felett.

i egymástól, s ki ennek okát én nem
ha a' jövőre tekintek, 's látom azon
[illegible] helyheted, 's én nem [illegible]
távolyabb esendünk; hála az égnek hogy
t hogy csak azoktól látasranak [illegible] mel-
izve, bár mennyire tapitsna, viszonyok
ifjuságomnak büszkesége valál, én-
ney fogom látni távolról is azt, ki
felejteni sokat: hogy ki neki ösvényén
merte mondani a' szót, midőn az még
verte érdemesebb mint mi, ha bár
! ha bár egész könyveket írnánk az

Tisztelő barátod.

Eötvös

Ki kell emelni, hogy Eötvös nem Kossuth mellett, hanem azon látszó igaztalanság ellen fogott fegyvert s a miatt elegyedett a vitába, melyet a saját és a közmeggyőződés szerint Széchenyi a *Pesti Hirlap*, sőt még inkább a haladás emberei ellen elkövetett. Föllépni annál inkább kötelességének érezte, mert Széchenyi elmondván neki aggodalmait, felhivta, hogy Borsodba és Szabolcsba menvén, figyelje meg a közhangulatot. Ezt 1841 februárjában Eötvös megtevén, márcz. 1-én megirta neki, hogy semmi olyan hatást, mitől ő tart, nem tapasztalt s ez alkalomból minden rábeszélését felhasználta, hogy Széchenyit a Kossuth elleni fellépésről lebeszélje. Röpirata tehát körülbelül ismétli azokat a főelveket, melyeket e levele és Szalayhoz a *Pesti Hirlap* irányáról irt egy másik levele kifejez.[1] Alaptétele az, hogy Széchenyi kétségtelenül felléphetett a *Pesti Hirlap* ellen a nélkül, hogy lelépne a haladás útjáról; a kérdés csak az, vajjon a *Pesti Hirlap* adott-e okot e fellépésre? a pillanat, melyben élünk, szükségessé tette-e? s vajjon ez a mód megegyeztető-e a haladással, a jogos szabadsággal és szabad véleményadással?

KELET NÉPE

ÉS

PESTI HIRLAP.

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

22. A »KELET NÉPE« CZÍMLAPJA.

[1] Széchenyihez irt levelét l. hasonmásban e mű mellett és Viszota id. czikkében.

Alig van valaki, a ki tudományos irányú műveiben egyszerűbb, de egyszersmind annyira azonos módot követett volna mint Eötvös. Ez abban áll, hogy vagy részekre osztja a bizonyítandó tételt és a részeket egyenként bebizonyítva, magát a tételt is megdönthetetlennek mutatja be; vagy a dilemmatikus okoskodás módszere szerint felállítja a lerontandó főtételt, részekre osztja s mindeniket ledöntve, velök szemben mintegy diadalmasan fölépíti, fölemeli a helyes állítást. Oly mód, melynek eredete ugyan a formális logikába tartozik s általában a szónoklat alapbeosztására mutat; de szabatos tételei miatt rendkívül alkalmas aż áttekintésre s emeli a világosságot az elrendezésben. Így már *Vélemény a fogházjavitás ügyében* munkájában ismételve találjuk ezt ily alakban: három az ok, melyek a tömlöczök által okozott romlás fő kútfejei; háromfelé oszthatni az amerikai büntető rendszer hasznait. Hasonlót lelünk nyomban erre 1839—40-iki beszédeiben, pl.: az 1791 : XXVI. t.-cz.-ből kétféle kötelesség hárult a haza polgáraira; mindaz, mit a zsidók polgárosítása ellen általában fel szoktak hozni, három főokra vihető vissza; két okot hoznak fel arra, hogy a két tábla közti egyenetlenségnek a rendek az okai stb. Vegyük pl. az utóbbi esetet. Eötvös igy jár el: felsorolja az okokat, megczáfolja őket egyenkint s következik kimutatása, hogy a rendi álláspont a helyes.

Elég a példákból; a bizonyításnak ez a módja végig vonul Eötvös iratain; beszédeiben ép úgy megleljük mint a *Reform*ban vagy a *A* XIX. *század uralkodó eszméi*ben s későbbi röpirataiban. A részelés e világossága, a felosztás e tisztasága és áttekinthetősége s ezzel kapcsolatos erős logikája teszi Eötvös tudományos természetű művei alaplényegét s egyszersmind tárgyilagosságát. Éppen ezért ily műveiben csaknem tetszeleg hideg nyugalmával, rideg tárgyilagosságával, elemző higgadtságával; mintegy meg akarta mutatni, hogy a költő megfér benne a tudóssal, amaz nem hátrány itt, s a költő heve, érzelmessége, közvetetlensége nem akadálya a tudós elemzés szakszerűségének és következetességének. És ebben lehet, sőt Eötvöst ismerve, kell

is czélzatosságot keresni; mert éppen ő egyike volt azoknak, kiket kortársai s azok, kik legjobban ismerték, ábrándos költő-politikusnak neveztek, a miben ő méltán kicsinylést látott s az egyetlen dolog volt, a melylyel föl lehetett izgatni.[1]

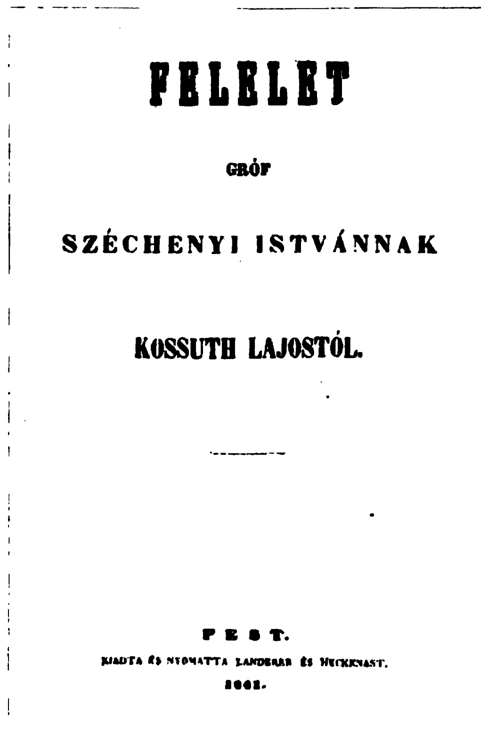
De térjünk vissza a röpirathoz.[2] Eötvös Széchenyi könyvéből kihéjazza a vádat: elitélése a *Pesti Hırlap* taktikájának és modorának. Jó; tehát szól e kettőről rendre. Széchenyi szerint most a jó taktika kettőt tart szem előtt: hogy az alkotmány legyen nemzeti és haladó; hogy teendőink sorát önszükségeink szerint határozzuk meg. Az első ellen a *Pesti Hirlap* nem vétett; a második ellen vétett a következő két módon: napról napra új indítványokat téve, csekély erőnket szétforgácsolja; külföldet utánzó javaslataival oly utakra vezeti a magyart, melyeken tönkre mehet. Most ezeket czáfolja meg, még pedig az első vádat a lehetetlenségre vitel által, a másodikat meg úgy, hogy felsorolja e vészthozó javaslatokat, melyek: Mátyás szobra, tömlöczeink javítása, kisdedóvók, hasznos ismereteket terjesztő társaság. Ezek közül az elsőt a *P. Hirlap* nem sürgette, a másik hármat nem a lap kezdeményezte, hanem mások, sürgette Eötvös maga is; de ő nyugodt, hogy ezekkel a hazának semmi esetre sem ártott.

Most a modorra tér át. Ebben Széchényi vádja négy: a *P. Hirlap* szegényeket a gazdagok, a birtoktalanokat a birtokosok ellen ingerli; minden felsőbbséget gyanúba hoz s gyülöltté tesz; a kiváltságos és főrendeket meggyülölteti a néppel, a municzipiumokat népszerütlenekké teszi. E vádakat czáfolja meg most a legszigorúbb lelkiismeretességgel s kénytelen azt mondani, hogy Széchenyi csalódott, miközben mintegy azt sejteti, hogy nem is helyesli azt a fontosságot, melyet általában Kossuthnak tulajdonít és ebben minden esetre kevésbbé volt a röpirat oly messzetekintő mint Széchenyi. «Azon haza — mondja erről — melyet egyet-

[1] Nagyon jellemző e tekintetben 1845-ki vitája Dessewffy Emillel, kinek talán túlzó hevességgel válaszolt.

[2] Kelet népe és Pesti Hirlap. Irta báró Eötvös József. Pest, 1841. Nyom. Landerer és Heckenast. 2. 120. l.

lenegy hirlapnak nem elvei, nem vétkes iránya, hanem egyedül elhibázott *modorja* sírba dönthet, azon nemzet, melynek vékony fonalon függő létét egy journalistának keze kettészakaszthatja, már nem él; s magyar hazánk, legyünk nyugodtan, erősebb alapokon áll.» Hozzáteszi, hogy hite szerint Széchenyi «minden szabad discussió», «minden szabadabb időszaki sajtó ellen» írta művét; ez volt az, mi őt leginkább felszólalásra birta.

FELELET

GRÓF

SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

KOSSUTH LAJOSTÓL.

PEST.

KIADTA ÉS NYOMATTA LANDERER ÉS HECKENAST.

1841.

23. KOSSUTH LAJOS FELELETÉNEK CZÍMLAPJA.

Ime a röpirat, mely 1841 augusztus 31-ikére, tehát nyolcz nappal előbb jelent meg mint Kossuth híres *Felelet*-e. Széchenyi aggodalmak közt olvasta s növelte kételyeit, noha szerfölött prókátorosnak, de e nemben mesterműnek nevezi naplójában; pedig — teszi hozzá — alig lehet ő ellenében veszélyesebb fegyverrel élni. Ebben kétségtelenül van valami igaz. Eötvös könyve mintája a pártatlanságnak és finom dialektikának. Széchenyi műve ily hideg elemzést ki nem tart. Ma megdöbbent, tudva, hogy e látnoki vádakat és prófétai keserveket az idő igazolta; de kevés és csak másodrendű tényre látszik támaszkodni; a számító logika könnyen lerontja érveit. Főképen megtámadható volt arról az oldalról, hogy midőn az egész magyar haza visszhangzott a szabad sajtó isteni áldásától s a rendek táblája csak imént külön tiltakozásba foglalta mint soha el nem

idegenített nemzeti jogot: akkor Széchenyi könyve világosan ez ellen látszott intézve, mint egy gigászi kézből a szabadsajtó gyökerére czélzó fejszecsapás; pedig csak imént engedtetett kissé szabadabb mozgás éppen a *Pesti Hirlap* által. Érezte-e Eötvös utóbb csakugyan, hogy Széchenyi fellépésének s további egész Kossuth elleni hirlapi hadjáratának, melynek végakkordjai csak 1844 közepén, Kossuth leléptével hangzottak el, hogy más alakban ujra kezdődjenek, más és mélyebb s e szempontból a jövő által igazolt okai voltak: bizonyítani nem tudjuk, de valószinű; mert többé sem közvetve, sem közvetetlenül bele nem avatkozott.

Míg így e röpiratán valódi lázas izgalommal dolgozott, csak kevés idővel előbb fejezhette be *A karthausit* is, melynek vége az *Árvizkönyv* v. kötetében 1841 július 26-ikára jelent meg. Most legközelebbi feladata volt e művének külön sajtó alá rendezése, mely B. Eötvös József *Munkái* I—II. kötet czímmel megjelent «újólag átnézve és javítva» 1842 augusztus 25-ikére. Ebben az időben, 1842 második felétől az országgyűlés megnyiltáig, Eötvös irodalmi működésében egyébiránt némi szünetelést tapasztalunk. Pulszky ezt némileg e nagy műve lanyha fogadtatása miatti kedvetlenségnek tulajdonítja. Annyi bizonyos, hogy e pár év néhány fontos kérdésében nem vett részt; úgylátszik, hogy sem a vegyes házasságok, sem a nemzetiségi vita, sem a nagy számmal felvetett haladási kérdések nem érdekelték. Csupán a büntetőtörvénykönyvi választmányban vett állandóan részt, mely nemcsak az ő politikai pályájának volt kiindulása; hanem akkoriban hazánk legkiválóbb politikusai életében a legfőbb kérdések egyikévé vált, mint olyan, melyet évek óta a tudomány, a költészet, a röpirat- és hirlapirodalom nemcsak előkészített, hanem számára az egész közvéleményt meghódította. Jobban előkészítni reformot már nem lehetett volna.

Deczember 1-én (1842) kezdődtek meg az ülések. Mint fönnebb láttuk, Eötvös az elvi kérdéseket megállapító albizottság működésében vett részt s ebben ő is a halálbüntetés ellen szavazott, melyet a többség is elfogadott; ugyancsak védte az esküdtszéki intézményt

is, mely megbukott; részletesen felszólalt a hallgatórendszer mellett, de a bizottság 44 szóval egy, az Eötvös szavazata ellen, a magánrendszert fogadta el, bizonyos mérsékléssel, hol a büntetés nemével összefér. Ez alapelvek megállapítása után három külön albizottság dolgozta ki az anyagi részt, a bűnvádi eljárást és a börtönügyet. Az előbbi határozat volt oka, hogy Eötvös nem a börtönügyiben kivánt lenni, hanem a Deák elnöklete alatt dolgozó anyagi büntetőjogi bizottságban működött, melynek rajta kívül Bezerédj István, Klauzál Gábor, Pulszky Ferencz (jegyző), Fábry István, Haader Pál, Wenkheim Béla voltak tagjai; Szalay a bűnvádi eljárási bizottságnak lett segédjegyzője s egyszersmind az egész javaslatnak ez a része főleg az ő műve, mint Pulszky és utána Fayer mondják.

Pulszky azt írja, hogy a tárgyalás menete az volt, hogy ő, mint jegyző, minden pontnál előadta az összes külföldi codexek intézkedéseit; azután megvitatták, Deák összefoglalta a véleményeket s mindeniköket felszólította, hogy szövegezze az eredményt. Bezerédj készült el rendesen legelőbb, azután Eötvös, Klauzál és Pulszky; ekkor minden szöveget megbiráltak s végül Deák diktálta le az eredményt, melyet szintén megvitattak. «Oly módon készült szorgalmas, szakadatlan munka után a büntetőtörvénykönyvi javaslat, melyben minden szó a Deáké» — írja Pulszky Mittermaiernek is és azt írja 1842 január 8-ikáról: «Ezen kisebb bizottságban természetesen csak kevesen dolgoznak, így pl. a codexen Deák, Klauzál, Bezerédj és Eötvös, a jegyzőkönyvet én vezetem. Tanácskozásaink inkább barátságos eszmecserék, mert a rokonérzés már régen összeköt bennünket.» Az üléseket Deák lakásán tartották (Uri-utcza, Horváth-ház) 9—1 óráig s gyakran este is. Így készült el a nevezetes mű 1842 január 3-ikától augusztus végeig; ekkor az egész a másik két részszel együtt kinyomatván, 1842 november 11-től 1843 márczius 19-ikéig a nagy bizottság 45 ülésen tárgyalta le s ebben az alakban került az 1843—44-ki országgyűlés elé. Szalay fordításában 1843-ban németül is megjelent; viszont ő fordította magyarra Mittermaiernek róla írt

elismerő tanulmányát, mely (névtelenül) megjelent szintén 1843-ban. Látjuk tehát, hogy ha a javaslat a maga végső alakjában kiválóan Deák műve, benne hathatós és lelkes részt vett Eötvös is.[1] De kivált politikai nézetei és alkotmányjogi elvei végleges megalakulására volt elhatározó ez a működése.

Láttuk ugyanis, hogy a második albizottságban Szalay is részt vett, sőt az eredmény főkép az ő műve s másokon kívül Eötvös is különösen kiemeli érdemeit. De Eötvös többet s lényegesebbet is mond; egészen ugyanazt, mit a *Reform*ban; de itt Szalayra mint az egésznek kezdőjére alkalmazva s ezt Csengery is megerősíti. Szalayt t. i. már gyakorlati jogi működése még 1840 előtt meggyőzte, hogy jogviszonyainkban el vagyunk maradva s ezt az a káros előitélet okozta, hogy nemzeti hiúságunk szerint a magyar jog olyas valami, a mi Európában egyedül áll; s ha hazánk a jogi eszmék fejlődésére hatást nem gyakorolt is, de ezektől függetlenül fejlődött és fejlődhetik ezután is. Ez tévedés, mert alapos ismeret ellenkezőleg arról győz meg, hogy jogi törvényhozásunk ép úgy, mint alkotmányos kifejlődésünk, a multban mindig párhuzamosan haladt az európai államokéval. Ez a kölcsönhatás azonban a későbbi török uralom miatt megszűnt s innen az, hogy a mit jogviszonyainkban eredetiségnek vélünk, csak káros hátramaradás. «Mert valamint a mívelődésnek közös foka szükségkép egy bizonyos közösséget idéz elő a népek politikai és társadalmi viszonyaiban is: úgy oly nép, mely társadalmi viszonyaiban és politikai institutióiban másoktól eltér, sohasem vehet részt az általános haladásban sem.» Innen Szalay azon meggyőződése, hogy noha egyébként a békés és fokozatos haladás híve volt, ezt jogviszonyainkra nézve csak gyökeres átalakítás által vélte elérhetőnek. Innen magyarázható a *Themis* megindítása 1837-ben s több barátjával a *Budapesti Szemle* alapítása 1840-ben, melyeknek éppen a

[1] L. az egészről Fayer kitűnő dolgozatait s kivált büntetőjogi irodalmunk e korára: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I. Bevezető tanulmány. — U. ő A magyar büntetőjog kézikönyve. II. 49—61. l.

jogi törvényhozás terén a gyökeres reform előkészítése, az eszmék előleges érlelése, anarchiájuk megszüntetése volt a czélja.

Kétségtelen tehát Eötvös szavaiból, hogy hazánkban Szalaynak nem annyira vezetése, mint inkább baráti körben való működése és felvilágosító útbaigazítása által egy kis kör állott elő, főképen barátaiból, kik egy jogi forradalomról alkottak terveket, természetesen tisztán az eszmék küzdése, a meggyőzés ereje s a törvényhozás működése által; de a mely jól tudta, hogy erre előkészület és meggyőzés kell. Ez tehát már 1840 előtt megtörtént. Innen úgy Szalaynál, mint Eötvösnél az állandó törekvés már 1840 előtti, tehát legelső fellépésökben a gyakorlati élet és a tudomány kölcsönös hatására, «viszonos kiegyenlítésére». S most kérdjük: nem találjuk-e meg e gondolat vezető fonalát Eötvös szépirodalmi műveiben is?

De ne térjünk el. A másik iránytadó gondolat e közös működésben az, hogy a gyakorlati életet csak az elméleti viták készíthetik kellőkép elő. Eötvös már *Vélemény a fogházjavítás* munkájában hangsúlyozza, mint kora érdemét, hogy theoriákat alkot, a gyakorlatot felmenti a vakesettől s nekik éppen annyi köszönhető mint a kor emberszeretetének. Ez volt Szalay vezérgonlata a *Themis* megindításában s ez volt övé és társaié a *Budapesti Szemlé*ben, melynek tehát nem véletlenül volt jelszavául választva Bacon e mondása: «Legitimae inquisitionis vera norma est, ut nihil veniat in practicum, cuius non fit etiam doctrina aliqua et theoria.»

Mielőtt megnyilt volna a büntetőjogi választmány működése, Szalay egy második európai utazást tett Németországba, Hollandiába, Angliába s az intézmények új ismeretével tért haza, melynek csak egyik eredménye volt *A büntető eljárásról* még a kellő időben megjelent műve. Ne feledjük, hogy saját tudósítása szerint Lerminier már 1839-ben figyelmeztette őt, hogy bármely lényeges kérdésben sem dönthet ma már egy európai állam sem elkülönítve; az eszmék, intézmények fejlődése solidaritásban áll az egész világon s ebben hazánknak is helyet

kell foglalnia. Tehát elv gyanánt fejében készen volt az, minek hirdetésére éppen e választmányban való működése adott ösztönt. Meggyőződött, hogy a gyökeres reform kiterjesztendő, a jogviszonyoknak a politikai intézményekkel való kapcsolata miatt, politikai egész állapotunkra. Így egy politikai iskolát hozott létre, szintén egészen szűk körben, mely előbb csak baráti körként karolta fel eszméit. Ez tekinthető a centralisationális iskola első, rendszeres megalakulásának, mely az 1843—44-iki országgyűlés előtt tettleg föl nem lépett ugyan; de melynek meggyőződése elhatározottá lett s ennek az elvnek hívebb támogatója, utóbb küzdője Eötvösnél nem volt és nem lehetett.

Igy jött el az 1843—44-iki országgyűlés, melyen Szalay, mint Korpona követe, az alsó-, Eötvös pedig a felsőházban vett részt, mint az ellenzéknek Batthyány mellett most már elismert vezérére.

Eötvös szereplése ezen az országgyűlésen némileg egyértelmű az országgyűlés egész történetével; mert alig volt oly fontosabb kérdés, melyhez ne szólt, melyben részt ne vett volna. Azonban mindennek részletezése nagyon is meghaladná ez életrajz kereteit. Összesen mintegy 270 kisebb-nagyobb felszólalását ismerjük. Ezek közül a börtönrendszer érdekében tartottakat már említettük. Láttuk továbbá a vallásügyről is nézeteit még 40-ből, melyek szerint e kérdést a vallásegyenlőség, tökéletes kölcsönösség és szabadság alapján kívánta megoldatni és hogy nézete a vegyesházasságokból született gyermekek vallására nézve diadalt aratott. A többi beszédei közül pedig különösen kiemelkednek jövő aktiv politikai működése szempontjából azok, melyeket a túrmezei nemesség panasza ügyében (két beszéd) s a szabad királyi városokról alkotott törvényjavaslat tárgyalásai alkalmával mondott el 1844 márcziusában (12 beszéd); mert különösen ez az utóbbi kérdés egész figyelmét lekötötte annál a sokszerű kapcsolatnál fogva, melyekkel egész alkotmányunkkal összefüggött. Ebbeli nyilatkozatai szorosan megegyeznek a Szalayéival, a ki ugyane kérdésben 1843 szeptember 27-ikén tartotta nevezetes beszédét. A szabad királyi városok valódi képviseltetésé-

ben ugyanis Szalay is többet látott, mint a mit a javaslat kifejezett; t. i. látta egy új elemnek az alkotmányba behozatalát s ez által a teljes jogegyenlőség előkészítését, vagyis az egész nemzet parlamentaris képviseltetése győzelmét; tehát egy népképviseleti országgyűlés és parlamentaris felelős kormány bontakozott ki messze néző tekintete előtt. «Mert nem municipalis ország képében látom a nagygyá lett hazát, — teszi hozzá — nem hiszem, hogy municipalis foederalismus lehessen a végczél.» Elismeri, hogy fenmaradásunk megyei szerkezetünk következménye; de statussá fejlődésünket nem neki fogjuk köszönni. Ezért, noha a megyék jogai megszorítását most még a haza érdekei ellen valóknak tartaná; mégis már most megjelölt volna a javaslatban oly kiváló pontokat, melyek a centralisatio kapcsaiul szolgálhassanak.

Többször és teljesen így, de már részletesebben nyilatkozik Eötvös. Először akkor szólt ehhez az ügyhöz, midőn 1844 január 30-ikán és február 1-én kifejtette a főrendi kormánypárti állásponttal szemben, hogy a túrmezei nemesség ügye országgyűlési tárgy s a verificatiót országgyűlési jognak mondván, többen s maga a nádor is ezt a municipalis rendszerbe ütközőnek mondták. Szivéből tiszteli ő a municipalis szervezetet, — felelte Eötvös február 1-én — mert tudja, hogy létünket az 52 megye mentette meg, mint megannyi bástya. Ezt alkotmányunk egyik fő talpkövének tartja jövőre is; de nem hallgathatja el, hogy kivált a végrehajtó hatalom tekintetében a megyék hatalma túlságos és veszélyes; mert ez sem a renddel, sem a törvények gyors végrehajtásának feltételével nem egyeztethető össze. Azonban míg kormányi felelősség nincs, míg a törvényhozás ujjáalakításában szabadságunknak nagyobb biztosítékait nem kapjuk; addig a megyék eddigi teljes jogai megtartandók. Utóbb a városok rendezéséről szóló törvényjavaslatnál a municipalis szervezettel, mint Szalay, egészen hasonló viszonyba hozza a városok rendezésének ügyét, mint szintén municipalis szervezetét; de élesen megkülönböztetné egyrészről a közszabadság eszméjének szempontjából a politikai szabadságot, melyet ez fentart, az egyéni sza-

badságtól, melyet veszélyeztet; másfelől alkotmányt fentartó szerepét, melyet azonban e szervezetében nem bír összeegyeztetni egy erős kormány szükségképi feltételeivel. Ugyane viták alatt fejtette ki nézeteit a szabadválasztás szükségéről s a kötelező követi és főleg a pótló utasítások káros hatásáról. Hasonló okokból

24. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

tartotta szükségesnek május 9-iki beszédében az országgyűlés évenkénti tartását; mert egyedül ez biztosíthatja hazánk törvényhozási és végrehajtási egységét. «Magyarországnak centralisatióra van szüksége, — mondá ez alkalommal — s e centralisatiónak felfogásom szerint egyetlen módja az, hogy a törvényhozó

testnek befolyása és ereje a municipiumok irányában erősíttessék.» De ez csak a felelősségből merítheti eredetét és okait.

E helyekkel kissé részletesebben foglalkoztunk; mert bennök már ott van alapelveiben mindaz, a min a centralistikus iskola utóbb jóformán semmit sem módosított, csak részletesebben kifejtett. De ugyanitt ki van fejtve az a későbbi elv is, hogy elkülönzött javításokkal nem lehet egyetemes átalakulást végrehajtani. A reform csak rendszeres politikai tanok eredménye lehet. Ha a törvényhozás a maga egész akaratát ki nem fejtheti, csak panaceákat teremthet, melyek jó hatása éppen azért kétes marad az összes irányában.

A másik, a mit Eötvös politikai állása ebben az időben mutat, az egyenlőség elvének hangoztatása. Némileg politikai helyzetünkből következik, hogy a szabadság és egyenlőség eszméi közül, melyek csak elméletben férnek meg oly békésen, de az állami gyakorlatban egymással valójában fordított arányban állanak, s tehát az egyik túltengése a másik rovására esik: nálunk a 40-es években az egyenlőség, még pedig a törvény előtti, éppen úgy mint az alkotmánybeli, némileg absorbeálta a szabadság eszméjét; vagyis, midőn népfelszabadítást és összeolvadást említettek, mint a szabadságok legfőbbjét, voltaképen az egyenlőséget értették alatta. Eötvös ugyan az egyéni szabadságot éppen úgy, bárha nem annyiszor hangsúlyozza; mégsem tűzte ki ekkor még oly súlylyal az újabb törekvések legelső czéljául s az újabb állami feladatok legfőbbjéül, mint utóbbi röpirataiban és nagy művében *A* XIX. *század uralkodó eszméi*ről; sőt midőn a centralisatio állami és nemzetfentartó szükségét hangsúlyozza, szintén az egyenlőség érdekében tör lándsát, minek oka nem az állam és határai s az önkormányzati jog köre helyes felfogásának hiányában, hanem egyenesen abban keresendő, hogy nálunk nem egy erős centralasitio határainak megvonása volt kérdésben, ellenkezőleg, a túlságos municipalitás korlátozása s ennek a helyes államisággal való összeegyeztetése. Ezt azért kell már most kiemelni, mert utóbb Eötvösnek nem egyszer vetették szemére, hogy később hangozta-

tott önkormányzati elvei s az egyéni szabadság biztosításáról felállított tanai ellentétben állanak a 40-es években a municipiumok korlátozásáról s ez által az egyéni szabadság biztosításáról felállított elveivel. De, mint látjuk, ez az ellentét csak látszólagos s így bátran tovább mehetünk.

VI.

Így álltak e fontos kérdések az elmék meggyőződésében, még pedig már 1844 elején teljesen megérve, midőn, tehát az országgyűlés derekán, társainak beleegyezésével Szalay hirlap megindíthatása végett folyamodott. Ekkor történt, hogy Landerer Lajos, a bécsi kormánytól felbíztatva, sőt tán megvesztegetve, oda terelte a *Pesti Hirlap* kiadása kérdését, hogy Kossuth a szerkesztésről lemondott, kit abban a reményben ringattak, hogy ő is kap egy új hirlap megindítására engedélyt, a mi azonban csak jól kivetett háló volt, hogy a *Pesti Hirlap*ot annál könnyebben hagyja oda. Landerer, ki tudta, hogy Kossuth engedélyt kapni nem fog s kinek érdeke az volt, hogy két ellenzéki lap ne legyen, sietett a szerkesztést Szalaynak felajánlani, ki meg elfogadta, abban a hiszemben, hogy úgyis az ellenzéki többi árnyalat lapot fog kapni a Kossuthéban. Röviden: Szalayék azt hitték, hogy két ellenzéki hirlap lesz s így örömmel ragadták meg alkalmát, hogy végre szóhoz juthassanak. E második hirlap megindíthatásának kilátása benne van Kossuth utolsó vezérczikkeiben is. Ezt Szalayék állásának körülirása végett hangsúlyozni kell, viszont hangsúlyozni kell azt is, hogy Deák a Szalay vállalkozását a *Pesti Hirlap* átvételében helyeselte.

A másik kiemelendő körülmény az, hogy Szalayék tervei és eszméi éppen nem voltak titkok, már jóval a *Pesti Hirlap* átvétele előtt sem. Erre világosan czéloz Kossuth, midőn utolsóelőtti vezérczikkében ültetményeiről beszél, melyek «most mind idegen kezekre mennek át, jótakarókra, becsületes s *tudós* kezekre kétségtelenül, de melyek mégis idegen kezek, miket elődjök ültet-

vényihez nem csatol semmi emlékezet». Ezeket az ültetményeket közvetve ugyan, de lehet a megyére is vonatkoztatni; annyi azonban bizonyos, hogy a sok tekintetben más irányelvek hangoztatásának és előtérbe állításának előre tudása is ebben ki van fejezve. De nem szabad elhallgatni azt sem, hogy ebben nem a mult irányelveivel való ellentétet akarja hangsúlyozni; sőt Kossuth, mintha a közös végczél azonosságát akarná kiemelni, ugyanitt azt írja: «A megyei institutio, ha képviseleti rendszerre alapítva, a népszabadsággal összhangzásba hozatik, s hivatásainak gyakorlatában a kor igényeihez idomíttatik: valamint a szabadság individualis élvezetének leghatályosabb organuma, úgy nemzetünknek semmi európai intézvényért, semmi szobatudós papirosgondolatáért cserébe nem adható, becses, drága kincse,» s fölhívja a megyéket, hogy túlkapásaikkal e kincset ne veszélyeztessék. Utolsó vezérczikkében is azt mondja, hogy az ellenzék czélja, «szabadság s alkotmányos jog minden magyarnak; nemzeti jóllét, mely a szabadság gyökeréről hajtson; közös teherviselés különbség nélkül; s az alkotmányos szabadság közös élvezete, azon organicus formák kifejtése s a népképviselet kellékeihez idomítása által, melyeknek köszönhetjük, hogy él magyar, áll Buda még. — Vagyis egy szóval: magyar formákhoz szabott valódi magyar népképviselet: e szó mindent magába foglal.»

Kétséget nem szenved, hogy ezekben körülbelől ki van fejezve a Szalayék alapelve. Ezt ők sem tagadták sohasem. Sőt általában azt mondhatni, hogy ez az egész ellenzék programmjában nemcsak benne volt, hanem ez ennek legfőbb pontját tette; az eltérés csak a megvalósítás lehetőségében, sorrendjében s bizonyosan módjában volt és lett volna, ha t. i. az ellenzék minden árnyalata nézetét kifejtette volna. De nem fejtette ki éppen idő- és czélszerűségi okokból s így az alkalmazás módszere és részletei nemcsak nyilt kérdések voltak; hanem Eötvösék nélkül azok is maradtak volna. Ugyanis sohasem látszott nálunk az idő, a 44-dik év utáninál, kevésbbé alkalmasnak a megye elleni fellépésre; mert a korteskedés, az erős kormányi beavatkozás meg-

gátlása ugyis a megye népszerűségét és létét szabadelvűek és kormány előtt egyaránt megingatták. Különösen a zalai 1843-iki események az ellenzékre oly hatással voltak, hogy maga Wesselényi is czikksorozatot adott ki a megyei túlkapások ellen 1843-ban

25. SZALAY LÁSZLÓ.

(Nemzeti kórállapot) és Kemény, részben még elébb, *A korteskedés és ellenszerei* (I—II.) művét írta ellenök, hogy itt egyebeket ne említsünk. Úgy látszott, hogy a megyei elcsábított nemesség polgári szabadsága jövőjét dúlja fel, alkotmányunk léterét vágja

ketté fertőző, öngyilkos kézzel. És az, hogy számos haladási kérdést megbuktatott, nem is a legszomorúbb eredmény volt; gyászosabb volt az, hogy törvényhatósági szervezetünk nagy súlyu elleneinek adott fegyvert kezébe s a szabadelvűeknek némán kellett tűrniök a vádat, hogy a megyék miatt haladás, közigazgatás, törvények .végrehajtása, szólás-, sőt személyes szabadság, a jogok békés birtoka mind lehetetlenek a nyers erő ily uralma mellett, melyben egyesek zsarnokságát a tömegek zsarnoksága váltotta fel, mely végzetesebb volt a kormánynak a szólásszabadság ellen elkövetett önkényénél. Valóban a szabadelvűek megdöbbenése hasonló volt ahhoz, minőt az 1836—39. években gyakorolt kormányi önkény okozott; úgy hogy Wesselényi ezekből hazánk romlását, Kemény idézett művében a forradalmat és sokan alkotmányunk feldúlását jósolták; utóbbiak annál inkább, mert a megyei kicsapongásokról magának az 1843—4-iki országgyűlésnek sem sikerült intézkedni, noha a királyi javaslatok egyike volt.

Mindenki belátta, hogy a megyei visszaélések ellen csak egy a gyógyszer: a központosítás és a kormány erejének, befolyásának növelése. Ezt a kormány és a conservativek úgy értelmezték, hogy a most létező és Bécsből működő kormányt kell erősítni s ez volt az 1843/44-iki országgyűlés után a kormányi politika főfeladata. Eötvösék s általában a szabadelvűek úgy értelmezték, hogy mivel a megye a szabadságnak nem ad elég biztosítékot, mivel a haladásnak sem eléggé eszköze, tehát központosítás kell ugyan, de a részletekben kidolgozandó népképviseleti országgyűlés és parlamenti felelősség szabatos megállapításával. E gyökeres átalakításig minden úgy hagyandó, a mint van. A különbség tehát abban állt: amazok erős kormányt akartak feltételek nélkül; ezek erős kormányt a szükségképeni feltételekkel. E szerint amazok is ismervén a jelen rendszer gyengeségeit, ezeket megbélyegezve és ostorozva, a hatalomnak le akartak foglalni minden tért, hol még a politikai szabadság megvonulhatott s az alkotmány biztos alapot lelt; emezek szintén nem

palástolgatván a hiányokat, magát a rendszert lelkiismeretesen védelmezték, míg jobbal föl nem cserélhetik. E pontra azért kell súlyt helyezni, mert midőn emígy Eötvösék megegyezni látszottak a conservativekkel és a kormányi törekvésekkel a megyerendszer hiányai feltárásában, a mint ezt elleneik nem is mulasztották el szemökre vetni: teljesen eltértek tőlök úgy a czélban, mint nemzeti átalakulásunk összes részletkérdéseiben. De más részről ugyanezekben nemcsak teljesen megegyeztek az egész ellenzékkel, de sőt annyira nem mondtak újat, hogy pl. programmjok majdnem teljesen benne van Kemény *Korteskedés és ellenszerei* 1842—43-ban megjelent munkájában, melyre utóbb nemcsak hivatkoztak, hanem némely kérdésben elég volt idézni belőle a megfelelő részeket; holott megjelenésekor a szabadelvű eszmék e valódi raktárát a szabadelvű sajtó figyelemre sem méltatta; ellenben a *Világ*, noha conservativ nézőpontból, több czikken keresztül dicsérettel és magasztalással ismertette.

Mégis a valóságban a centralisták programmja, ha a végczélban nem is, de különbözött az egész ellenzékétől a következőkben: Ők az alkotmányos eszméket tüstént a gyakorlati életbe kívánták volna bevinni; ki akarták mutatni határaikat önmagokban és más intézményeinkkel való viszonyukban, s így egészben haladásunkat, az eddigi iránytól eltérőleg, más kiindulást véve, más irányba terelni; főnek s legközelebbinek mutatni be, a mit az egész ellenzék csak távoli czélnak gondolt; az alkotmány összes pontjait revisio alá kívánták venni és szabatosan formulázni; tisztázni a követi utasítás, kérvényezési, ellentállási, verificationalis, választási, felelősségi stb. jog összes részletkérdéseit, hogy — mint Szalay mondá -- «elvont tételekből concret valóságokká alakuljanak». Így kezökben az egész politikai irányelv megváltozott. Nálunk 1832—6-ig a rendszeres munkálatokba, a gyökeres átalakításba vetett hit uralkodott a meggyőződéseken. Deák megváltoztatta az elmék e hitét s azt hirdette, hogy csak részleges, «per excerpta» javítások felelnek meg viszonyainknak. Ez uralkodott a két következő országgyűlésen; de Deák távolléte miatt

1843/44-ben megdöbbentően csekély sikerrel. Most újra a gyökeres átalakítás eszméje foglalta le a Szalayék meggyőződését; így tagadhatatlanul ellentétbe helyezkedtek nemcsak Deákkal, hanem az egész ellenzékkel; s oly elveket állítottak fel, melyek nem mondjuk, hogy csak forradalom, de viszonyaink közt bizonyára csak és csakis rendkívüli körülmények közt voltak kivívhatók. Ezért nevezték el őket centralistáknak, elméleti politikusoknak, szobatudósoknak, doctrinaireknek és mert heten voltak, Magyarország hét bölcsének.

Így indúlt meg az az elméleti harcz a *Pesti Hirlap*-ban, mely 1844 július 4-ikétől 1845 végéig tartott, elébb, 1844 július 4-ikétől 1845 július 1-jéig, Szalay s azután Csengery Antal szerkesztése alatt. A tagok, úgy látszik, bizonyos megszabott terv szerint felosztották magok közt a tért. Eötvös az elvek és eszmék definitióiba és birálatába merült, Trefort Ágoston a nemzetgazdasági, Szalay főleg a codificationalis részletkérdéseket választotta, noha általán, mint szerkesztő, keveset írhatott és 1845 közepén főleg azért vált meg állásától, hogy ideje legyen nézetei kifejtésére. Csengery, ki később a törzstagok egyike lett, kissé utóbb csatlakozott hozzájok, a többi tagok Irinyi József, Lukács Móricz, Szontagh Pál voltak;[1] de az utóbbiak is már kevesebbet dolgoztak.

Nem akarván itt ennek az egész eszmeharcznak történetét megírni, mely főbb vonásaiban úgyis nagyon sok helyt olvasható s Beksics egy, noha nem kimerítő művet is írt róla, csak Eötvös működésére kívánunk szorítkozni. Ő volt a kérdés legkitartóbb és legszenvedélyesebb vitatója: 1844-ben 9, 1845-ben 31 és *Agricola levele* czím alatt 8 más czikket írt, keserű harczot folytatott kivált Dessewffy Emillel a *Budapesti Hiradó*,[2] de aztán

[1] Mások, mint Pulszky Életem és korom I. 228. l. Irinyi helyett Madách Imrét említik; de én nem találom, hogy írt volna a Pesti Hirlapba. Pulszky, noha barátjuk volt, korainak mondta a fellépést s írt is ellenök a Jelenkorban.

[2] V. ö. kivált a 210. s következő, továbbá 242., 275. számokat Dessewffy Emiltől és Eötvöstől a Jöjjünk tisztába czikksorozatot P. H. 233. s köv. sz.

a *Jelenkor*, *Erdélyi Hiradó* s végre maga az ellenzék másik része, többek közt magán Pestmegye közgyülésén Kossuth és Széchenyi ellen. Egyike volna a legérdekesebb jelenségeknek végig kisérni az egyes kérdések feletti harczokat, mondhatni a nézetek egymásra hatását, a félreértések és helyreigazítások, meg kimagyarázások és szemrehányások tömkelegein; de ez maga egy kis monografiát igényelne s meg kell elégednünk Eötvös czikkei felsorolásával.[1] Valami érdekes látvány ezeket, valamint a lap többi czikkeit olvasni. Bennök Kossuthnak a napi események által előtérbe tolt kérdések feletti, az excerptákról és exigentiákról táplált elvei szerint írt gyujtó vezérczikkeit néha pár hétig elhúzódó s nem is az egymás után megjelenő számokban következő értekezések, tudós fejtegetések váltották fel főleg a következő kérdésekről: központosítás és municipalis rendszer, kérvényező, szavazati jog és választóképesség, követigazolás, közigazgatás egységesítése, évenkénti országgyülés, népképviselet és kormányi felelősség, városi ügy, községrendezés, követi utasítás, nemzetiség és a magyar nyelv diplomatikai állása, a foederalismus veszélye s a decentralisatio túlsága, de e mellett a codificatio számos más kérdéseiről is. Mindez más szóval a politikai eclecticismussal való szakítást jelentette s fő czélját az alkotmányos központosításnak szükségével lehet leg-

[1] I—IV. Központosítás és helyhatósági rendszer. 1844. 366, 368, 369, 372. sz. — Középponti vasút. 376. sz. — Egység és birodalom. 380. sz. — A B. P. Hiradónak válasz. 382. sz. — Városi ügy. 384. — Tájékozás 406. sz. — Centralisatio s valóságos municipalis rendszer. 1845. 420. sz. — Utasítások. 424. sz. — Agricola levelei. I. 423. sz. II. 427. sz. III. 435. sz. IV. 459. sz. V. 490. — Adóügy. 430. sz. — Felelet a Jelenkornak. 436. sz. — Állásunk. 441. sz. — Per quam regulam nem jog a magyar nemesség adómentessége? I. 442. II. 445. III. 446. — Népképviselet és annak akadályai. I. 461. sz. II. 462. sz. III. 463. sz. — Szabadság az ó és új kor fogalma szerint. 480, 481, 482. sz. — Ügyünkben. 495—498. — Agricola levele. 517. sz. — I. Jöjjünk tisztába. 533. sz. — III. Mi teszi megyerendszerünket az alkotmány biztosítékává? 535. sz. — IV. Mit szükség erősítenünk, törvényhozásunkat-e vagy megyerendszerünket? 536. sz. — V. Verificatio kérdése s utasításadási jog. 537. sz. — VI. A verificatio s utasításadási jognak hatása, megyei szerkezetünk szempontjából tekintve. 541. sz. — VII. Miután kell törekednünk? 542. sz. — VIII—IX. Valljon lehető-e nálunk parlamenti kormány? 543, 544. sz. — Némely észrevételek a B. P. Hiradó 242. számára. 547. sz. — Agricola levele. 561, 579. sz. — Jöjjünk ki a személyességekből. 571. sz. — II—III. További észrevételek a B. P. Hiradó irányában. 373, 574, 575.

jobban kifejeznünk vagy mint a *Pesti Hirlap* egy levelezője e szavakkal írta körül: nemzeti egység, jogegység, törvénykezési és közigazgatási egység és az országnak az eszmezavartól való megmentése. Ez volt a főelv, mely minden részlet felett uralkodott s mely tehát az egész lapnak megadta alapszínét.

Mind e törekvések, valamint főképen az alkotmányos központosítás eszméjének alkalmazása a közigazgatásra, törvénykezésre, nemzetgazdaságra s a fönnebb elősorolt főkérdésekre, különösen az országgyűlésnek október 15-ikén való bezárása után lett volna a lap főtörekvése; de egyelőre a főelvek folytonos szükségképi magyarázata miatt nem került rá sor. A közvélemény untig ismételte Deák 1835. jun. 16-iki nagyhírű szavait a megyéről, melyeket pedig 1845-ben már úgy és oly kihatással ő sem kivánt volna értetni többé, mint idézői. A conservativek az egész eszmemenetet gyerekjátéknak, doctrinairségnek nevezték, melynek a politika legközelebbi feladataival semmi köze s szerintök a *Pesti Hirlap* olyak fejtegetésében gyönyörködik, miket unokáink és maradékaink harmad-negyedíziglen egykor talán mondani fognak; Széchenyi is 1845 tavaszán Pestmegye közgyűlésén a centralisatiót «rántott csibének» keresztelte Eötvössel szemben; s általában 1845-ben írt czikkeiben nem egy gúnyt szór ellene; az egész ellenzéki közvélemény pedig megegyezett abban, hogy ezek az elvek veszedelmesek, vagy legalább a legroszszabb időben tálaltattak fel, melyeknek most csak az absolutismus fog örvendeni s így inkább akarta volna a megyék hiányait orvosolni, mint utópiák után kapkodni. Egyszóval ellenzék és conservativ párt egyaránt helytelenítette elveiket ez alakban s így ők bírták a politikában elérhető egyetlen egyetértést, az antipathiát. A finomabb elemzők azt is vitatták, hogy Szalay, Eötvös, Irinyi és Trefort, a fő küzdők, magok sincsenek nézeteikkel egészen tisztában. Eötvös nem egyezik meg Irinyivel s ezek a más kettővel, úgy hogy legalább is három árnyalat van nézeteikben. Ezenkívül Eötvösre nézve a vád még egészen különös alakot is öltött, t. i., hogy ő költő, a ki főleg regényeket ír,

tehát ideái is költészetbe valók. Ezt Széchenyi után ismételte a *Budapesti Hiradó* s minden más ellenfele.[1] Eötvöséknek tehát bőven akadt alkalma nézeteik ismétlésére; de épen ezért a főkérdések vették őket majdnem egészen igénybe; hiszen még mielőtt a *P. Hirlap* kezökbe került volna, Kossuth az azóta számtalanszor ismételt kérdést intézte ugyanott hozzájok: «centralisatiót akartok franczia vagy orosz értelemben?» — mintha még egy más nem is lett volna gondolható.

Ily körülmények közt vette át gróf Majláth Antaltól a cancellária vezetését 1845 április 5-ikén gróf Apponyi György, a ki működése súlyát a megyékre vetvén, sok főispán helyett administratorokat nevezett ki, kiket Pestmegye tavaszi közgyűlésén «Kreishauptmann»-oknak neveztek el a II. József korára való visszaemlékezéssel. Velök végeredményében a kormány körülbelől ugyanazt czélozta, mit Eötvösék más módon akartak elérni: t. i. a megyék megszorítását s a kormány erősítését, a mit Kovács Lajos az *Erdélyi Hiradó*ban így fejezett ki: «merőben ellenkező czélok felé törekedő erők az eszközök megválasztásában bámulatosan egy pontra jutnak».

Azonban a *Pesti Hirlap* egyelőre nem engedett; sőt elveit megszilárdulni érezvén, Szalay 1845 május 6-ikán kijelentette, hogy maga is a küzdők sorába akarván lépni, július 1-jén Csengerynek fogja átadni a szerkesztést, ki ugyan valamivel szabadabb programmot adott, de nem az elvek vitatására nézve. De hogyan is mondhattak volna le, midőn az *Erdélyi Hiradó*ban, melyben a legjobb czikkek jelentek meg a *Pesti Hirlap* által felvetett eszmékről, Kovács Lajos maga elismerte, hogy báró Eötvös centralisatiója ellen kifogás nem lehet; mert a statutarius jog túlterjeszkedésének meggátlását, az adókivetés, közlekedés, verificatio, pótló utasítások eltörlését magának a megyerendszernek érdekében óhajtani kell. E mellett a legújabb honti események éppen e létkérdésekre terelték a figyelmet s Pestmegye ezek

[1] L. erről Budapesti Hiradó 211 és Pesti Hirlap 533. sz. s tesz rá Eötvös czélzást *A falu jegyzője* III. kötetében is.

tárgyalása kapcsán augusztus 27-ikén elfogadta, hogy a kormány tettleges fellépésére tettleges lépéssel kell felelni s kimondta, hogy reformot sürget, még pedig az alkotmányos felelős kormányzatot. Kossuth erre másnap azt felelte, hogy a felelősség eszméje benne van Ulászló törvényében s ő nem ismeri el, hogy a kormány most is ne volna felelős. »Igaz, felelte rá Eötvös augusztus 28-ikán, a felelősség eszméje törvénykönyvünkben ki van mondva; de az alkotmányos élet valódisága a felelősség valódiságában áll.« Így ez külön jegyzőkönyvi pontban foglalt helyet. Pestmegye e határozatával megelőzte az összes megyéket s előkészítette az 1847-iki követi utasítások szellemét. Valóban Pestmegye e pontról való gondoskodást már most az utasítást készítő választmányhoz tette át s közölte az összes hazai megyékkel, melyek tehát szintén foglalkoztak a kérdéssel.

Azonban midőn a kormány az administratorok, az egyes hivatalok jobb fizetése és a kormánypárt erősítése által nyiltan azt a czélt tűzte ki, hogy a megyei beligazgatást akarja megjavítni: valóságban az ellenzéket akarta megsemmisítni; s ebben ő is, mint a hatalom majdnem mindig teszi, a fennálló intézmények egyikének megrontását szemelte ki a közjó megdöntésére. Az ellenzéket, a megyéket egyaránt felriasztotta e macchiavellistikus törekvés. Pestmegye végzése, rá Zala határozata s ez alkalommal Deák hatalmas beszéde a novemberi közgyűlésen a napi kérdések köré csoportosulást s a védelemre tömörülést tették szükségessé. Erőegyesítés lett a jelszó; ezt Szemere Bertalan mondta ki először Pesten a szeptember 25-ikén kapott fáklyás-zene alkalmával. Az ellenzék csak ezzel állhat ellent a kormánynak, mely szintén az alkotmány, nemzetiség, reform népszerű jelszavait hangoztatja; csak így mutathat rá a valódi és ál reform, az igazi és ál alkotmányos eszme közti különbségre. Szemere a közérzületet fejezte ki. Az ellenzéket a conservativ párt már-már megsemmisítettnek, felbomlottnak jelentette ki; maga Wesselényi is a távolból azt hitte, hogy a régi ellenzék kora lejárt. A magánlevelek, melyekből számosat volt módunk olvasni, tele vannak

a széthúzás és meghasonlás iránti panaszszal. Ez volt az oka, hogy a *Pesti Hirlap* már 1845 szeptember havától az egyetemes ellenzéki elvekhez kezdett simulni és Eötvös utolsó czikksorozata után csak a *Budapesti Hiradó* elleni (275. szám) védelemre szorítkozott főelveire nézve.

26. DEÁK FERENCZ.

Ez azonban nem volt elég. Ezért Deák szükségesnek tartotta az ellenzékről általában Zalában nagy beszédet tartani, mely minden körben méltó feltünést keltett; másrészt Pesten már 1845 júniusában az ellenzék főbbjei megegyeztek egy érte-

kezletben, melyet karácson táján tartanának. E végből 1845 november 18-ikán Batthyány Lajos elnöklete alatt Pesten 28 ellenzéki vezérférfiú ült össze tanácskozásra s az értekezlet előkészítésére, melyen Batthyányt, Deákot és Szentkirályit megbízták egy nyilatkozat készítésével, melynek hivatása lett volna az ellenzék egyesítése. Ez az értekezlet, melyen Eötvös is jelen volt, állapodott meg a *Pesti Hirlap* által követendő irányra nézve is. Erről Teleki utóbb 1846 február 19-ikén azt írta Wesselényinek, hogy az ellenzék meg akarta venni a lapot; de Landererék csak a régi szerződés szerint akarták átadni, mely szerint a lap jövedelme az övék s a szerkesztésbe is beleszólhatnak. Csengery lemondott volna igényeiről, ha Landererék is lemondanak; de ellenőrzés alá vetni magát nem akarta; csak abba egyezett bele, hogy 1846 január 1-jén az összes ellenzék czéljainak megfelelő programmot ad, ha szellemileg pártolják; Eötvös és Trefort pedig becsületszavukat adták, hogy többé a *Hirlap*-ba nem írnak; de ez alól az 1846 februári ellenzéki értekezlet feloldta őket abban az értelemben, hogy a programmnak megfelelően írhatnak; tehát csak a centralisatióról nem. Ugyancsak novemberben meghatározták a programmot, melyet január 1-jén a *Pesti Hirlap* kiadott, mely szerint felhagy a centralisatio fejtegetésével s azt másoknak sem engedi meg; egyszersmind Csengery szavát adta, hogy minden szőnyegre kerülő kérdést megbeszél Kossuthtal, Batthyányval és gróf Teleki Lászlóval. Így lett a *Pesti Hirlap* újra az egész ellenzék organuma s így vonult vissza Eötvös.

Deák a fennálló kérdések miatti sürgetésre 1846 január 31-ikétől február 16-ikáig csakugyan Pesten időzött s ez alatt értekezletet értekezletre tartottak. Ő nem helyeselte az annyit sürgetett programmot; mert ha ez általános, akkor minden emberé; ha részletes, szakadást szül; de megigérte, hogy Zalából oly körlevelet fog kibocsáttatni, melyben újabb sérelmeink elő lesznek sorolva előkészítés és egyesülés végett; végre megállapodtak, hogy a medárdi vásárkor Pesten újra találkozni fognak. A zalai körlevél 1846 márczius 2-ikáról csakugyan szétküldetett s az egész

országban nagy lelkesedéssel fogadták; de ebben nem voltak fölemlítve a haladás kérdései, csak a legközelebbi idők sérelmei; s ezért a reformok után sóvárgó ellenzék cselekvésre vágyó részét nem elégítette ki. Kossuth közben a galicziai lázadás hatása alatt a közteherviselést és állami örökváltságot tolta előtérbe; a centralisták meg ott voltak összes tanaikkal. Így történt, hogy a júniusi értekezlet, melyen Deák is részt vett, noha keserű kifakadások közt, elfogadta, mint legsürgősebbeket, a Kossuth terveit és el a népképviselet s a királyi városok rendezése ügyét; tehát már positiv programmot mondott ki s az adó megszavazásával kapcsolatban az alkotmányszerű garantiákat állította feltételül. Ugyanekkor augusztus 19-ikére tűztek ki újabb értekezletet, de betegsége miatt Deák sem ezen, sem a novemberi ujabb értekezleten nem vett részt. Beszéltek mindkettőn sok mindenről, de eredmény nélkül s végre 1847 márczius 15-ikére tűztek ki újabb értekezletet.

Ekközben 1846 deczember elején megjelent a conservativek kőnyomatu programmja s így az ellenzék is kénytelen volt kiadni a magáét a leghatározottabb alakban. Ez volt az egész ellenzék kívánsága. Ily körülmények közt tartották meg 1847 márczius 15-ikén népes értekezletöket megint Deák nélkül, de február 25-ikén Kossuth és Teleki László meglátogatták volt s előrek ikérték véleményét. Most már Deák is a programm mellett nyilatkozott; de egyelőre csak az alapelveket kivánta kimondatni, a kész programmot későbbre kivánta halasztani, a követválasztások idejére. Így jött létre márczius 15-ikén az a programmterv, mely végre az egész ellenzéket kielégítette. Ennek negyedik pontjában azt olvassuk a kormány törvénytelen és veszélyes eljárásairól szólva, hogy «az ellenzéknek törekednie kell: hogy a kormány-felelősség valósíttassék s oly garantiák vívassanak ki, melyek alkotmányosságunkat s országos és nemzeti érdekeinket minél tökéletesebben biztosítsák». E mellett több más pont is kifejezi az alkotmány szükségszerű fejlesztését a népképviselet és egyenlőség alapján.

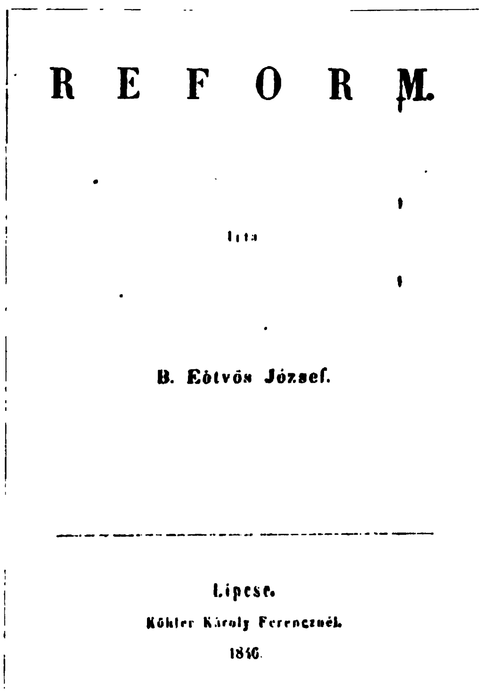
E pontok főleg Deák elveit fejezik ki. Utóbb, midőn betegsége miatt külföldre készült, május közepén egy hetet töltött Pesten. Ez alatt ő írta meg a történelmünkben e név alatt ismert ellenzéki programmot, mely különben jó részt azonos a márcziusi megállapodásokkal; csak az örökös tartományokhoz való viszony van benne jobban kiemelve s kissé általánosabban fejezve ki a centralisták elve, mi Eötvösnek nem kevéssé esett rosszul.

Visszatérve Eötvösre, ő 1845 végén a mondott okokból visszavonult a hirlapírástól s alig pár czikket írt egész 1846-ban. Megint nagyobb irodalmi művekbe fogott; így készült el *A falu jegyzője* utáni hosszabb pihenés után május 1-jére a *Reform* és írta meg 1847 elejére *Magyarország 1514-ben* czímű regényét.

A *Reform* nem más, mint rendszerbe foglalása és szükségképeni új részekkel kibővítése azoknak az elveknek, melyeket 1844/45-iki czikksorozataiban kifejtett. Ezeket több helyt szószerint bevette e művébe.[1] Az egész műben általában a már ismertetett dilemmatikus okoskodást használja. A fő elv ez: a reform szükségének érzése általános, de némelyek excerpták, mások az egész alkotmányos szerkezet átalakítása által képzelik csak keresztülvihetőnek. Ez utóbbiak közé tartoznak ők; mert hazánk különösen a nemzet különböző osztályokra oszlása, törvényhozás és közigazgatás tekintetében tér el Európa más alkotmányos országaitól; még pedig hátrányára tér el s ezen csak gyökeres reform segíthet. Itt tér át a megyére, mely egykor elég biztosítéka lehetett s volt is alkotmányunknak; ma nem az és foederalistikus színezete által megakadályozza hazánk egységét; pedig nagy, egységes államok alakulása van az idők szellemében. Megyerendszerünk ellenkezik a haladással; mert: mellette a törvényhozás nem felelhet meg feladatának; nem fér össze a renddel és nem biztosítja az egyéni szabadságot. Ezt elismerik

[1] L. Összevetését Összes művei XI. 332. l. *Reform*. Lipcse, 1846. Köhler Kár. Ferencznél. 6, 298 l. — Németül: *Die Reform in Ungarn*. Aus d. Ungarischen übersetzt von dr. H. (dr. Henszlman Imre) Leipzig. 1846. K. Fr. Köhler. 274 l. Lipcsében a czenzurai viszonyok miatt nyomatta, azt akarván, hogy törlés nélkül jelenjék meg.

sokan s mégis buzgó védői a megyének, mint alkotmányunk egyetlen biztosítékának. Ez igaz. Míg jobb biztosítékot nem nyer, lemondani ő sem akar róla; de ha jobb biztosítékot nyer, mely egyszersmind a fenti elvekkel is megegyezik, akkor ezt fogadja el. A kik mostani helyzetünkön egyes javítások által akarnak segítni, azok a népképviselet és közös teherviselés, végre a kormány a főispáni hivatal új szervezése által akarják ezt elérni; de az első kettő a megye mai szervezete mellett ki sem vihető; emez pedig, mert alatta kényuralmi törekvések rejlenek, rend helyett csak zavarok forrása leend.

REFORM.

Irta

B. Eötvös József.

Lipcse.

Köhler Károly Ferencznél.

1846.

27. A »REFORM« CZÍMLAPJA.

A reform, a haladás csak egyetlen módon lehető: «A kormányzó hatalom központosítása s vele kapcsolatban a kormányi felelősség életbeléptetése által»; más szóval, ha részt veszünk az európai egyetemes irányzatban, mely a centralisatio felé törekszik; mert a haladás csak úgy gondolható, ha jogi és alkotmányos viszonyainkban a többi államokkal lépést tartunk. Ez a Szalay már ismertetett tétele. Látható, hogy Eötvös a fősúlyt e művében nem annyira a centralisatio tanai bizonyítására helyezi; hanem egyszersmind és főkép az akkori kormányhatalomnak kívánja megmutatni, hogy a kormánynak alkotmányosnak, a közbizalmon alapulónak kell lenni, minek forrása csak a felelősség lehet.

E mű azonban, mikor megjelent, mondhatni elhangzott. Az ellenzék nem foglalkozott vele, mert úgyis ismerte, a conservativek azt hitték, hogy úgyis minden sorát megczáfolták; de e mellett, tevé hozzá a *Budapesti Hiradó* (1847. 538—39. szám), erre «a centralizálási eszme állásának jelen stadiumában egy csepp szükség sincs». Elmondván kivonatban a mű tartalmát, Eötvöst rögeszmében szenvedőnek mondja, midőn a megyét javíthatatlannak állítja s így végzi: «Conserváljuk megyei institutiónkat, melyek — ex concessis — nyolcz századig voltak alkotmányos szabadságunk őrei, oszlopi; rendezzük ildomosan (= eszélyesen), irányozzuk oda szerkezetöket, hogy jövőre is azok maradjanak és ne akarjunk bizonytalanra centralisálni.»

Mindebből csak az látszik, hogy kormánypárt, ellenzék a központosítást egyelőre eltemetettnek gondolták s ez általános hitre nézve Eötvösék aligha ringathatták magokat illusiókban.

VII.

Láttuk, hogy a 40-es években a magyar szabadelvű közvéleményben az egyenlőség elve volt a fő, mint a néppel szemben fentartott évszázados igazságtalanság orvoslására irányult törekvés. Ennek tulajdonítandó Eötvös műveiben is a fontosság, melylyel e kérdéssel foglalkozik. Erre czéloznak nemcsak értekezései, beszédeinek számos helyei, regényeiben elszórt gondolatai,[1] melyekben a szabadság elve nála is első sorban az egyenlőségben nyilatkozik; hanem három nevezetes művét írta e főkérdésről: *Éljen az egyenlőség!* vígjátékát s a *A falu jegyzője* és *Magyarország 1514-ben* regényeit.

[1] L. pl. a következőt: Megengedem, hogy urak, kik most a szabadság elveit leginkább hangoztatják, nem komolyak szándékukban; de valjon a szó, melyet kimondanak, nem győz-e meg ezreket mind a mellett?... s ha a kő akaratunk nélkül, sőt ellene indult is meg, nem fog-e azért mégis oda gördülni, hova azt természetes súlya vonja, elragadva mindent, mi neki ellentállni akarna?!... Igen, szebb napok közelgenek, s én látni reménylem az időt, hol jelen állapotunk, egy nehéz álomként elvonulva, majdnem hihetetlennek látszandik, még azok előtt is, kik egész éltöket benne tölték.

Éljen az egyenlőség! vígjátéka (4 felvonásban) először a Császár Ferencz *Aradi vészlapok* (1844 október 17-ikén) albumában jelent meg. Tartalma: Gróf Ábrányinak birtokpere van Hegyfalvy alispánnal, melyet veszni látván, ki akarna békélni; de Hegyfalvy nem enged; mert fiának, Vilmosnak, az Ábrányi Ilka nevű leányát szánta nejéűl, miről a gróf hallani sem akar. Ekkor a boszús Ábrányi, tudván, hogy Hegyfalvyék gőgből nem akarják Irma leányukat az ő ügyvédje, Perlegi, különben derék és vagyonos fiának, Gyulának adni, mert nagyapja varga volt, rábeszéli Gyulát, hogy vegye kedvesét titkon nőűl, a miben segítségét igéri az által, hogy a falu papját ráveszi az esketés végrehajtására. E beszélgetést kihallgatja Vilmos és elhatározza, hogy ő ugyane csellel fogja nőűl venni Ilkát, a gróf ellenére. Erre Vilmos veszi át a csel továbbszövését s megnyeri mind Irma, mind Ilka beléegyezését, ráveszi apját is, hogy az ő összekelése tárgyában szóljon a pappal, kinek Hegyfalvy és Ábrányi egyaránt szólván, ez el van készülve, hogy két párt kell megesketnie. Vilmos ügyesen elhárít most minden akadályt s a gróf, noha Hegyfalvyék elbocsátott ügyvéde, Gáborszky, kifecsegi neki Ilka egy elfogott levele alapján, hogy Ilka is titkon akar megesküdni, annyira nem hiszi, hogy nem is tesz semmit meggátlására. A szerelmesek ugyanegy éjen adnak találkozót Hegyfalvy kertjében; de míg mindenki a barlangnál lesi őket, Vilmos a hárs-

ÉLJEN AZ EGYENLŐSÉG!

VIGJÁTÉK 4 FELVONÁSBAN.

IRTA

BÁRÓ EOTVÖS JÓZSEF.

[illegible]

[illegible]

28. AZ »ÉLJEN AZ EGYENLŐSÉG« CZÍMLAPJA.

fához tűzi ki a találkozót, hogy kijátszsza a leskelődőket; onnan együtt a templomba sietnek s már mint házasok térnek vissza a várakozókhoz, kik a barlangnál elbújva várják a kimenetelt. Előbb Gyula és Irma jelennek meg, mire Hegyfalvyék alig türtőztethetik haragjukat s kivált alig Hegyfalvyné, az alispán nagyralátó második neje; azután Vilmos és Ilka érkeznek meg, mire Ábrányin van a megütközés sora; de ő annyit beszélt az egyenlőségről s arról, hogy ő nem ellenezné leányának nemessel való összekelését, hogy most nem tehet mást, mint az egyenlőség nevében megadni magát s a szükségből erényt csinálni. Ezt teszik Hegyfalvyék is.

Eötvös e műve a politikai vígjátékok közé tartozik, milyet a 40-es évekből irodalmunk nem egyet ismer Nagy Ignácztól, Vahot Imrétől, Obernyiktől, Dobsától s másoktól. A kor irányának természetéből következik, hogy ezek az írók is, valahányszor a szabadság elvét a társadalomban rajzolták, mindig a válaszfalak lerontását, a felszabadítást, más szóval az egyenlőséget értették alatta. Eötvös e vígjátéka, mint az előbbiekből látható, fölvett alapgondolatát következetesen viszi át a művön, mely abból áll, hogy felfelé mindenki egyenlőséget hirdet; de lefelé hallani sem akar róla s a kudarcz vagy komikum abban áll, hogy mindenkit saját hálójában fognak meg. A darabnak nincs valódi hőse, vagyis tulajdonképeni hőse maga ez az alapeszme. E művében is azonban, mint irányregényében, több a satira és ironia, mint a komikum és humor; de különösen nagy haladást mutat első vígjátékához képest, hogy benne már rokonszenves alakokat léptet fel; ilyenek az ifjú párok, kikkel a szerelem, az érzés egyenlősítő, rangkórságot nem ismerő hatalmát hirdetteti, s ennek győzelmét rajzolja az álliberalismuson, melyet érdekesen rajzol a többi szereplőben. A gróf lenézi Hegyfalvyékat, noha ősnemesek; Hegyfalvyék lenézik Perlegit, mert noha híres és vagyonos ügyvéd, csak köznemes s nagyapja varga volt; Perlegi sértve érzi magát, hogy Gáborszky, a kis vidéki fiscalis, őt kollegának szólítja; az alispán huszárja dühös a gróf liberiás inasára, hogy őt nem

becsüli meg; Biri szobaleány meg arról panaszkodik, hogy apja, mint külvárosi kalmár, nem engedi, hogy egy szabólegényhez menjen. Mindez sok vidámsággal van tárgyalva s zavaros csak gróf Ábrányi alakja, ki nem elég következetes abban, hogy meggátolhatná leánya titkos esküvőjét s még sem teszi; bizalma ennek lehetetlenségében nincs eléggé indokolva, noha a költő világosan önhittségéért s előítéletes gőgjéért lakoltatja, midőn ugyanazon kelepczében fogatja meg, melyet ő Hegyfalvyéknak egész nagyúri könnyüvérűséggel készít. E művét először 1844 október 26-ikán adták nagy tetszés közt, csak pár helyt találta a közönség kissé hosszadalmasnak, mint az egykorú lapok mondják s 1892-ig tizenkilenczszer fordult meg a nemzeti szinházban,[1] legutoljára 1868 május 17-ikén.

E művét Eötvös csak kevéssel írta előbb, mint *A falu jegyzőjét* és az egyenlőség alapeszméje kiemelésében nagy köztök a rokonság. Még szembeötlőbb az alapeszme azonossága, ha a már ismertetett *A vár és a kunyhó* költeménye alapeszméjével vetjük össze, hol a viszonyok nagyobb ellentéte miatt ugyanily összeütközés tragikus megoldásra jut.

*A falu jegyzőjé*nek egész előállása, iratásának ideje, sőt tartalma is azt tanusítja, hogy Eötvösnek, legalább fejében, már az egész készen volt, még mielőtt a centralisatióra vonatkozó czikkeit közzétette volna. Világos, hogy a politikai átalakulás elmélete, a szükséges reformok rendszere s mindezeknek egy központosított képben, költői alakban való feltüntetésének tervezete egyszerre s tehát nem amazok után, érett meg benne. Így 1844 deczember 22-ike tájt már jó részben mint kész műről szólnak róla a lapok, tehát alig pár héttel az országgyűlés után. Csakis így magyarázható meg, hogy az akkori lassan munkáló időben már 1845 márczius elejére első füzete megjelenhetett. A teljes művet a költő Pulszky Ferencznek ajánlotta, ki, mint látszik, a centralista-ellenes párthoz tartozott, s ez alkalomból

[1] Berczik Árpád: A negyvenes évek magyar politikai és irányvígjátékairól. Budapesti Szemle. LXIX., 13. l. L. róla *Pester Lloyd.* 1868. 119. *Pesti Napló.* 166. sz. stb.

Bécsből egy érdekes nyilt levelet intézett Eötvöshöz, mely akkor a cenzura miatt nem jelenhetett meg; de utóbb kiadta az *Életem és korom*-ban. Ez azonban, noha nagyon helyesen bizonyítgatta az általános kérdések helyett a nyilt, gyakorlati kérdések fejtegetésének szükségét, post festa érkezett; mert ekkor már rég eldöntött tény volt az Eötvösék visszavonulása.

Térjünk át a regényre. *A falu jegyzője*[1] egy évet (októbertől a másik októberig) ölel fel Taksony megye életéből. Ezt a fogalmi megyét valahova a Tiszántúlra kell gondolnunk szorosan a Tisza mellé, a honnan a tokaji hegy is látható, tehát körülbelül Szabolcsmegye tájára. Legnagyobb része Tiszarét helységben foly le, hol Tengelyi Jónás jegyző, Réty Sámuel alispán, Vándory Boldizsár református pap a regény főbb alakjai. Éppen megyei tisztujítás előtt vagyunk. Az alispán, Réty, gyönge, a körülményekkel mindig megalkuvó férfinak van rajzolva, kit második neje, egy született báró Andorházy leány, kerített hatalmába, ki férje és mostoha gyermekei által akarja nagyravágyó czéljait elérni; ezért férjének rangot, czímeket kíván szerezni, Ákossal és Etelkával fényes házasságot köttetni. Megtudja, hogy Vándory, a pap, férjének testvére, kit apjának második házassága külföldre kényszerített s ki utóbb, mint egyszerű pap, nemes optimismusában öcscse javára lemond apai örökségéről; tudja továbbá, hogy Ákos a Tengelyi leányát, Vilmát szereti. Ekkor Macskaházy ügyvéd segélyével azt a tervet eszeli ki, hogy egy üveges zsidó által ellopatja Vándory és Tengelyi összes azon irományait, melyekből az a Réty-birtokokhoz való igényeit, emez nemességét igazolhatná és így biztosítni véli családja számára az ősi vagyont, megsemmisíti Tengelyi befolyását és Ákos tervelt házasságát. Tagadhatatlanul kissé erőszakolt terv; mert ha

[1] B. Eötvös József munkái. III—V. kötet. A falu jegyzője. Regény, írta B. E. J., Pesten. Hartleben Konrád Adolf tulajdona, I., 6, 312. l. II., 4, 376. l. III., 4, 316. l. Németül: Belletristisches Lesecabinet der neuesten u. besten Romane aller Nationen, etc. Hrsg. von Herm. Meynert. 1—12. Lief. od. 1—III. Bd. Der Dorfnotair. Von Josef Frhrn v. Eötvös. Aus d. Ung. v. Grafen Joh. Mailáth. 3. Th. 307., 353., 298. l. Leipzig. 1846. Hartleben.

Vándory a maga teljes elégedettségében eddig sem követelte családi jogait, mint gyermektelen s helyzetében teljesen boldog optimista, ezután sem követelné; Tengelyi pedig, noha nem hirdettette ki a megyén nemességét, ezt szükség esetén más módon is be tudná bizonyítani, ha iratait valami módon elvesztené is.

E rablás, egy előbbi sikertelen kisérlet daczára, csakugyan megtörténik éppen a tisztújítást megelőző éjjel; azonban Viola nevű rabló, ki Tengelyi iránt hálát érez, mert beteg feleségét és gyermekeit házába fogadta, véletlenül kihallgatván az alispánné és Macskaházy beszélgetését a tervelt rablásról, megjelenik a kellő pillanatban Tengelyi házánál s maga veszi el a felbérelt üveges zsidótól a már elrablott iratokat oly czéllal, hogy őket Tengelyinek visszaadja. Minthogy azonban a megye székhelyén, Pórváron, a beavatottak másnap megtudják, hogy Tengelyi iratai ellopattak, őt gúnyosan kizárják a választói jog gyakorlatából. Tengelyi sértetten siet haza irataiért; de ott elkeseredve tudja meg a történteket s azt, hogy távollétében neje az ő tilalma daczára Ákost is elfogadta a háznál, ki a zűrzavarban megsebesült és most már leánya is némileg hírbe hozatott.

Az egész regény megértése végett ismerni kell Tengelyi és Viola, mint a regény főszemélyei életét. Tengelyi apja református pap volt Felső-Magyarországon; apja halála után Tengelyi a rámaradt kis vagyont önművelésre fordítja, külföldi egyetemet végez, hol Rétyvel köt barátságot; majd fenkölt idealismussal akar Taksony-megye székhelyén, Porváron, ügyvédeskedni, utóbb ugyanott szolgabíró, vagy esküdt lenni; bukása után, hogy nejét eltartsa, lesz kántor, akar lenni professor, nevelősködik, lesz gazdatiszt, végre falusi jegyző Tiszaréten, hová Réthy hívta; most, az alispán második házassága óta, egymással ellenséges viszonyban élnek, a választásnál az alispánságban Bántornyai Lajost támogatja, ki azonban vele együtt bukik. Mindez lemondatja őt reményeiről, sőt beteges ingerültséggel minden dolgot pessimisticus szemmel néz s majdnem gyönyörködik, hogyha a dolgok jobbrafordultán keserű kétségeit fejezheti ki.

A maga módja szerint hasonló Viola sorsa is; ő is az élet egyik legyőzöttje, csakhogy még inkább az. Becsületes, vagyonos paraszt volt Tiszaréten, midőn egyszer, felesége szülési fájdalmai alatt, Nyúzó Pál főbíró fuvarszolgálatra kényszerítette, noha szolgálatait arra az évre már lerótta. Ő ugyan engedett a parancsnak s lovait elküldte kocsisával; de a főbírói önkény az ő jelenlétét rendelte el s midőn menni nem akart, erővel hurczoltatta oda, sőt ellentállása miatt meg is akarta botoztatni. Ekkor feltámad kínzói ellen, az alispán udvarán a véletlenül keze ügyében fekvő fejszét felragadva egy embert megsebesít, egyet megöl, elmenekül s rablóvá lenni kényszerül.

Ez volt a helyzet, midőn az írásokat elrabolták. Most már a főkérdés Macskaházyra s az alispánnéra nézve ezek megszerzése volt, még mielőtt Viola Tengelyinek visszaadhatná. Czifrának, Viola egyik rablótársának árulása következtében megtudják Viola rejtekét s már másnap este a szent-vilmosi erdőbe elfogatására indulnak Nyuzó Pál, Macskaházy és pandurjaik; míg másfelől Viola felesége, Zsuzsi, Peti nevű czigány s a Réty gulyása megmentésére sietnek. A Tisza áradása miatt elkésnek; azalatt a rablók közül kettő elesik, Violára rágyujtják a kunyhót s ő elkábultan az írásokkal kirohan, melyeket Macskaházy kikap kezéből. Violát statárium elé állítják, mely halálra itéli; azonban Kislaky Kálmán, a bíróság elnökének fia, ki szerelmes Réty leányába, Etelkába, főleg Etelkának biztató levele következtében kiszabadítja Violát az elfogatást követő éjen. Ekkor Viola meglepi egy estve Réty házában Macskaházyt, ki már 50.000 forinton árulta az irományokat az alispánnénak, elveszi tőle őket s a dulakodásban megöli, éppen azon az éjen, melyen Macskaházyt az alispánné által felbérelt üveges zsidónak kellene megölnie s az írásokat megkerítnie, ki épen ezért a kályhalyukból az egész jelenet tanuja. E gyilkosság után Viola elköltözik nejével és két gyermekével a harmadik vármegyébe, a hol egy más ember igazolványaival tanyai szolgálatot vállalva, nyugodtan élhetne. Azonban Macskaházy haldokolva Tengelyit nevezi gyilkosának; Tengelyi börtönbe kerül s

véletlen körülmények összejátszása csakugyan erős gyanúba keveri.

Ekközben Ákos összetűz apjával és mostohájával s Vándoryhoz költözik, míg Vilmát nőül veheti. Vándory szemrehányó levelet ír öcscsének és testvéri lemondására hivatkozva követeli tőle Tengelyi sorsa enyhítését. Ezalatt typhus üt ki a megye undok börtöneiben Porváron, melynek az üveges zsidó is áldozata lesz, ki halálos ágyán Vándory és két tanu előtt vallomást tesz, mely az alispánné szerepét az egész ármányban fölfedi s noha Vándory meg akarja menteni, elkésik, a nő mérget vesz be. Az most már nem egészen érthető, hogy e vallomás után, mely világosan föltárja Tengelyi ártatlanságát, miért van még Viola tanuskodására is szükség? elég az, hogy Ákos huszárja és egy szabadon eresztett rab fölkeresik őt tanyáján, felhívják Tengelyi megmentésére. Viola az iratokkal együtt csakugyan Tiszarétre siet; de a pandurok megismerik s fáradt lován nem menekülhetvén, éppen az utóbb pandurrá lett Czifra sebzi meg halálosan.

A többi aztán önként következik. Tengelyi kiszabadul, Vándory továbbra is pap marad s nem követeli jogait a Réty-vagyonból; Ákos Vilmával, Etelka Kislaky Kálmánnal boldog lesz; Zsuzsi, ki időközben két gyermekét is eltemette, férje után hal; Réty lemond hivataláról, egyéb vágyairól s Porvárra költözik; Nyúzó visszaélései miatt elveszti hivatalát. Így tehát a jók mind boldogulnak, a rosszak mind elnyerik büntetésöket; a Viola tragicus sorsa pedig legalább is megnyugtató.

Látható, hogy Eötvös e műve, eltérően *A karthausi*tól, külső cselekvény dolgában is nagyon gazdag. Azonban logikai fejlesztése ellen méltán nem egy erős kifogás emelhető, melyek pár helyen a fő lényegre vonatkoznak. Ezek közül az alispánné beavatkozásának kevéssé igazolható módját s a Viola vesztét okozó visszahivás nem egészen világos indokolását már említettük. De más részleteiben is van, a mi önkénytelenül e kérdést vetteti föl: miért kellett éppen így történnie; pár fontos helyen a fordulat egészen

ötletszerű s nem foly azzal a vaskövetkezetességgel egymásból, mint az élet és művészet annyiszor tanusítja; de olykor nem foly magoknak a személyeknek jelleméből sem. Például az alispánné kifőzheti a tervet, hogy Vándory és Tengelyi írásait ellopják; de nehezen találjuk indokoltnak, hogy az üveges zsidót felbérelje Macskaházy megölésére és hogy ez nagy gyávasága mellett rá vállalkozzék. E mellett nem könnyebb volna feltöretni Macskaházy szekrényeit, asztalát s egyszerűen elvenni tőle őket; hiszen ott lakik a házban? Továbbá érthető-e Macskaházy gyávasága mellett, hogy nyitott ajtónál fekszik le megöletése éjjelén, vagy hogy Viola elfogásakor épen ő rohan oda s veszi el az írásokat, és hogy végre egy, a Schiller *Ármány és szerelem* drámájának hasonló helyzetére emlékeztető módon elmenjen a történtek után megkérni Tengelyinétől Vilma kezét, a mi előkészítve sehogy sem volt; képzelheti-e ő, hogy neki most Vilmát odaadják, ki egykor Tengelyinét sem kapta meg, mint még ifju legény?

Ilyen aggályok, mondom, nem egyszer lepnek meg nemcsak e felsorolt, hanem más helyeken is ugy Tengelyi, mint Viola sorsában. De nem tekintve ezt, még fontosabb az, hogy a költő irányregényt írt. Valjon, ha magának a főcselekvénynek szempontjából s nem a mellékrajzokból és fejtegetésekből itélünk, a megyei rendszer hibái nélkül s a legtökéletesebb czentralizáczió mellett nem történhetnék meg az elbeszéltek legnagyobb része? E mellett, ha intézményeink gyarlóságai, a kormányzat összes fokain a felelősség hiánya, ha választási rendszerünk hibái, ha a közigazgatási és bírói hatalom összeelegyítése, ha rendi alkotmányunkból folyó rendi visszaéléseink alkalmasak oly választásra, oly statáriális eljárásra, oly börtönrendszerre, oly jellemek alakítására, illetve a jellemek oly elaljasodására, mint e regény rajzolja: akkor az intézmények és emberek által elferdített erkölcsi rend miért bír mégis győzedelmeskedni? Nem kívánta volna-e a logica a gonoszok által képviselt elv győzelmét az egész vonalon? Az állapotok tarthatatlanságának ez lett volna

legfontosabb bizonyítéka s az irányregény czélzatossága így ült volna diadalt; így érte volna legjobban el azt, a mit akart.

Ez kétségtelen s ezt a kortársak ránk maradt gyér bírálatai is kiemelik. E tekintetben a költő csak épen Violával tett kivételt. Ő gyilkolt, feltámadt a társadalmi rend, sőt egy e fölött lebegő erkölcsi világrend ellen: neki hát bűnhődnie kell. Sorsa tragikus és megható; de benne teljesen eléri a költő, a mit czélzott; mert ha egy jóra hivatott embert, mint ő, maga a rendszer, melynek a jót kellene győzelemre juttatnia, kerget a bűnbe, melyből, hasztalan vergődik, többé szabadulása nincsen: ezzel mindennél jobban meggyőz róla, hogy ez a rendszer valóban gyökeresen átalakítandó, mely ily dolgot, még pedig büntetlenül művelhet. Miért nem tette ezt Tengelyiék esetében? Hihetőleg visszariadt tőle, hogy teljesen ártatlan embereket szerencsétleneknek rajzoljon. Nem, mintha az élet ezt is igen gyakran nem igazolná s a viszonyok számtalan jobbra érdemest nem tipornának el; de Eötvösnek oly magas hite volt a jóban, hogy a rossz állandó diadalát nem birta sem elhinni, sem rajzolni. A jónak annyi

A' FALU' JEGYZŐJE

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

I. KÖTET.

PESTEN.

HARTLEBEN KONR. ADOLF TULAJDONA.

1845.

29 »A FALU JEGYZŐJE« ELSŐ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

magva van elhintve a földön, hogy kikél belőle számtalan, mint a virág a téli fagyon át. Így e regényből is éppen annyi optimismus sugárzik ki, mint akár *A karthausi*ból; sőt több: hiszen még sem kell kétségbeesnünk annak a társadalomnak jövő sorsán, melyben annyi a jó ember, kik a roszszal szemben az ártatlanok védelmére kelnek. E megoldáshoz hozzájárult a költői igazságszolgáltatásról akkor divatos aesthetikai elméletnek mélyen gyökerezett uralma is, a mely egy ily disharmonia ellen alapelvében tiltakozott volna; s ha az újabb irodalmi irányzatok, más elveknek hódolva, gyakran ettől eltávoznak is, az emberi szív a maga mély meggyőződésében soha róla lemondani nem fog és kivételes eseteken kívül elégedetlenül teszi félre az ezt mellőző könyvet. A megdöbbentő tragikum épen megdöbbenésével megnyugtat és kibékít; de a jóság, erény következetes büntetését és bukását s a rossz állandó győzelmét elfogadni a művészetben nem birjuk.

Ekképen az irányzatosság Eötvös regényében nem magában a főcselekvényben, legalább nem annak igen jelentékeny részében jelentkezik; hanem kivált a regénybe foglalt fejtegetésekben és leírásokban, melyekben azokat a viszonyokat rajzolja a megyében és közéletünkben, társadalmi és politikai viszonyainkban, melyek egy részről önmagukban rosszak és erkölcstelenek, másrészről számtalan erkölcsi veszély okai és éppen ezért egész közéletünk s politikai rendszerünk gyökeres átalakítását teszik szükségessé. És különösen ezt kell hangsúlyozni: Eötvös teljes és gyökeres átalakítást kiván; ez a haladásnak és megmentetésünknek egyetlen biztosítéka. Természetesen szembe állítja egymással az elnyomó nemesi és elnyomott paraszt osztályt s regényének, mint iránlayműnek természetéből következik, hogy amazt rosszabbnak rajzolja, mint emezt, hogy emezzel mintegy előszeretettel foglalkozva, áldozatnak mutatja be. Ez az egyik, a mit műve megjelenése alatt szemére vetettek, úgy hogy regénye később megjelent füzeteiben egy-egy ily bírálati megjegyzésre maga is satyrikus észrevételeket tesz.[1] De épen czélzatából következik az is, hogy

[1] L. első kiad. III., 126., 165., 163., 312. l.

a legtöbb esetben nem szív szerint rossz embereket rajzol, hanem főleg olyanokat, a kik intézményeink következtében eljárásukat mint természetes állapotot fogják fel; kik tehát rémítőn csodálkoznak, hogy valaki más véleményben lehet s hogy az nincs jól és rendén, a mint ők cselekesznek, sem a törvényesség, sem az emberiesség szempontjából. Ezek az emberek többnyire csak szájukkal rosszak és Eötvöstől semmi sem állhatott volna távolabb, mint hogy pessimistikus kételyt vagy épen tagadást hintsen szivünkbe az emberi természet veleszületett gonoszságáról. Ellenkezőleg, ő jónak tartja az embert. Sőt, mint láttuk, a leggonoszabb szívnek is szerinte, éppen ugy, mint Hugo szerint, van legalább egyetlen szöglete, mely jó és szeret.

Ő tehát első sorban intézményeink ellen fordulva, azt a ferde helyzetet rajzolja, melyben hazánk, összes középkori berendezésünkkel s az ez által századokon át alakított és fonák meggyőződésekkel, előítéletekkel eltöltött embereinkkel, áll a modern eszmék által sürgetett s más országokban már létesített haladás közepett. Minthogy pedig Eötvös a haladás legfőbb gátjának sajátos megyei rendszerünket tartja, a mint azt a *Pesti Hirlap* vezérczikkeiben 1844 második és 1845 első felében minden kételyt kizáró módon kifejtette; tehát Taksony-megyében egy u. n. fogalmi, typikus megyét rajzol a hároméves választást megelőző és követő hónapjaiban, melyben lehetőleg összpontosítva mutatja be mindazt a gyarlóságot, a mit megyei rendszerünk együttvéve mutat fel; így kedvelt összpontosításának elvei szerint jár el ebben is, mely különben megfelel a művészeti összpontosítás, utóbb Taine által annyira kiemelt, a művészet által egyébként mindig követett elvének. Ehhez képest, a mi akkor a legfájdalmasabban esett, mind e viszonyok rajzában majdnem állandó az irónia; számos helyt a satyra és keserű gúny hangját használja; mert czélja nemcsak a meggyőzés, hanem a fellázítás. Azonban mindenütt világosan érezzük, hogy ez a nemes szív iróniája és satyrája s ha torzít, a mint hogy több helyt teszi, azt gonoszság nélkül, mint erkölcsbíró teszi. De mert czélja

az érzelemkeltés is, több helyt, mint a börtöntyphus, a zsidó, Viola esete, a garacsi parasztok rajzában, továbbá midőn a magyar nép közönyéről szól a halállal szemben, vagy a magyar komor jellemét festi: a szenvedélyes megindulás, a meghatottság, a bűnös iránti szánakozás húrjait használja. E czélra elbeszélése menetét gyakran megszakítja s jellemző, hogy mentől előbb halad, annál inkább teszi, mintegy bírálói boszantására; kivált a harmadik kötetben hosszú elmélkedéseket, satyrikus, ironikus vagy megindító rajzokat sző be. Rendes eljárása az, hogy ha bármely közkérdés előkerül, ennek tüstént részleteibe bocsátkozik; ő nem elég költő, mondja magáról, hogy még akkor is, midőn művét alkotja, »a szomorú valót elfelejthetné«, noha tudja, hogy ez neki, mint regényírónak, főhibája s egy helyt tréfásan javulást is igér; más helyt pedig épen a valóság rajzáról szólva mondja, hogy nincs más czélja, minthogy e regénye minél előbb valószínűtlenné váljék.

Ezért alig van érdekesebb irodalmi esemény, mint figyelemmel kisérni Eötvös e műve haladását. Elkezdte kiadni 1845 márcziusa elején;[1] előre meg volt határozva, hogy nyolcz, egyenként 8—8 íves füzetben fog minden hó elején megjelenni s így november 9-ikére jelent meg teljesen. A mint előre haladt, észre lehet venni, hogy mind több és több kérdést ölel fel, úgy hogy egyik bírálója, Kelmenfy László, nyolcz kötetből álló vezérczikknek nevezte a mostani *Pesti Hirlap* modorában, mely míg szomorú helyzetünket rajzolja, a czentralisacziónak szerez tanítványokat. A bírálók és a közvélemény, melynek végre is az, a mi nyomtatva maradt ránk, csak igen kis része,[2] minden újabb füzetet meleg részvéttel, megjegyzésekkel, dicsőítésekkel és gáncsolásokkal fogadott, melyeket Eötvös a későbbi füzetekben nem egyszer megjegyzésekkel kisér. Ilyenek főleg észrevételei a főtárgytól való folytonos eltéréseiről;[3] vagy mintha

[1] Hartleben id. Szinnyei J. adata szerint 3200 frtot, azaz füzetéért 400 frtot fizetett.

[2] Az egészről l. főleg Henszlmann bírálatát. Irodalmi Őr. 1846. 1. sz.

[3] Eltértem! Ne vedd rossz néven nyájas olvasó; tudod, régi szokásom ... II., 192. l. Ismét eltértem ... se baj. II., 114. l. Regényemnek egy nagy hibája az, hogy

ő martyri glóriában akarná festeni a bűnt; de igenis helyesli azon írók eljárását, kik szánakozást igyekeznek gerjeszteni a gonosztevő szivében is szunnyadó nemes érzelem iránt; vagy midőn a porvári börtönök rajzában a túlzó philantropismus vádja ellen tiltakozik; vagy kitér arra, hogy bírálóinak némelyike szerint a művészet lealacsonyíttatik, ha valamely nemes czél kivívására eszközül használtatik; vagy midőn a regény- és történelemírót összehasonlítva, azt mondja, hogy egyben czéljok azonos, t. i. a való fölkutatásában s ebben a regényirónak, ki az emberi természetre hivatkozik, nincs miért pirulnia a tudós előtt, ki a tények mindenikét tíz oklevéllel igazolja; vagy mintha e regényében a parasztszenvedések apotheosisát írná meg, mint mondja az ellene emelt vádak egyike s mintha a felsőbb körök romlottságának rajza lett volna czélja.

Különösen a *Budapesti Hiradó* névtelen bírálata formulázta 1845 junius 8-ikán ezt a fővádat a három első füzetről, mely tagadhatatlanul a közvélemény egy tekintélyes részét fejezte ki. E szerint a parasztosztályt Eötvös «földet vesztőleg» eszményítette. Viola, a neje és Liptákné lehetetlen jellemek a magok körében; azok Macskaházy s az alispánné is, kiknek rablókkal való összeköttetése kissé erős föltevés. «Sajnálni kell tehát, hogy lelkes és értelmes szerzőnk, a költőt politikai pártembernek alávetve, a főérdeket a társaság alsó rétegeinek juttatja, martyri koronával tüntetve fel s a tűrő erény glóriájában minden aljasságot, midőn másfelől a kiválóbb állás emberei a nevetségesnek, minden gyarlóság, rosszaság, sőt bűnnek képviselőivé tétetnek.»

Eötvös erre maga nyilatkozott junius 12-ikén s méltán rótta

felette sokat okoskodom... III., 190. l. stb. Semmi sem világosabb tehát, hogy a regény nem mint teljesen kész mű került nyomtatás alá, hanem részben a nyomtatás folyama alatt készült. Egykorú lapok is írják, hogy 1845 szeptember 21-dike tájt készült el vele teljesen. Ezt megerősíti Berecz K. is, a kinek, mint titkárjának, tollba mondta. Már öltözés, mosdás alatt diktált, írja Berecz, még inkább pihenő idejében, míg az ablakpárkányon ülve szivarozott. Ha egy-egy mély reflexio vagy költői hasonlat került ajkaira, hangja ünnepivé vált s míg szép fejét büszkén fölemelé, szemei lelkesedéstől ragyogtak. Így ír Berecz, ki azt is mondja, hogy Violában Czifra Jancsi alakját rajzolta. Magyarország s a Nagyvilág, 1872. 6. sz.

meg az »aljas« szót, melyet a *Hiradó*, talán hibás nyelvhasználattal, világosan a népre alkalmazott. Elveit ismerve pedig nem csodálkozunk, ha büszkén vallja magát meggyőződés szerint pártembernek, hozzátévén, hogy munkáját bőven megjutalmazva látja, «ha általa azon számos visszaéléseknek, melyek honfitársai legnagyobb részét terhelik, megszüntetéséhez járult, s hogy nincsen művészi dicsőség, melyért az ez iránt nyert meggyőződést becserélné». Ugyanitt a rejtett czélzatokra vonatkozó bírálói megjegyzésre a következő fontos nyilatkozatot teszi: «Honi állapotainknak képét akartam adni, figyelmessé akartam tenni közönségünket azon számos erkölcsi s anyagi szenvedésekre, melyek alatt hazánknak szegényebb osztályai görnyednek, s költői formát választék, mert azt hivém, hogy czélomat ily módon könnyebben érhetem el. Feladatom szükségessé tevé, hogy regényemben nagy részint oly tényeket mondjak el, melyek hazánk egy vagy más törvényhatóságában történtek s melyeknek valóságát olvasóimnak nagy része talán szintugy ismeri, mint önmagam, de ha akár személyeim, akár az egyes körülmények leírásában valami találtatik, mi talán egyes élő egyedekre emlékeztethetne, kinyilatkoztatom, hogy ezáltal *egyes meghatározott személyeket* sem dicsőíteni, sem megróni nem volt szándékomban, s hogy művem nem egyes emberek, hanem egyes eszmék s visszaélések lerontására iratott».[1]

Ha így előttünk állanak a kor nézeteinek főbbjei,[2] mi is főleg kettőt kivánunk kiemelni. Egyik az, hogy a *Hitel* óta helyzetün-

[1] A Hiradó nem hagyta magát s julius 8-ikán az 5. füzet alkalmából Eötvösről és társairól ezt irja maga Dessewffy Emil: A gazdagot és magasb állásút a bűnök minden nemeiben fetrengőnek festik; ellenben a szegényt és alsóbb rendűt úgy állítják oda, mintha egytől egyig mind az erénynek és jóságnak példánya volna. L. még 217. sz. u. ott, stb.

[2] Utóbb megújult a vita e mű körül 1847-ben a Szépirodalmi Szemle elkésett bírálata alkalmából. E bírálat első közleményét, mely a mű politikai és költői oldaláról szól, Pulszky F., a másodikat, mely a mű nyelvéről szól, Erdélyi János, a szerkesztő irta. E bírálat nagyon bántotta Eötvöst. A Pulszky által írt részt l. Pulszky kézirati naplója XI., 132. l. a Nemzeti Muzeumban. Szépirodalmi Szemle. 1847. 3—4. sz. L. u. o. Mit tartunk az irányköltészetről. A válaszokat l. P. Hirlap 812., 814., 828. sz. (január) és Bélteky Kázmértól Életképek 1847. I., 741. l.

ket ily sötéten feltáró mű nem jelent meg s azzal czélzatában is számos rokonvonást mutat. A nélkül, hogy e hasonlatot tulhajtani kivánnók, Eötvös is mint új eszmék kezdeményezője lépett fel; ő is az eszmék forradalmába elegyedett; megtámadott oly valamit, a mit századokon keresztül helyesnek hittek és változhatatlannak tartottak; a küzdő osztályok közül az elnyomott pártjára állva, regényalakban is akart hatni az átalakulás azon halaszthatatlan szükségére, hogy az új század közepén már sürgetőleg lépett elénk a nem-nemesek befogadása az alkotmányba; fölfedte és satyrikus színezetbe állította azt az ellentétet, mely abban a korban számos u. n. szabadelvű szavai és tettei közt volt; bemutatta azt, hogy soha azok a saját lelkiismeretök előtt nem fogják igazolhatni magokat, kik akármily meggyőződésből vagy önzésből a régi állapotok fentartása mellett buzognak s ezek következményeivel számot nem vetve előhaladásunkat gátolják; be akarta bizonyítani, hogy azok, a kiket túlzó philantropia vádjával illetnek, mert például a büntetések módjában a modern intézményeknek hódolnak, nemcsak emberszeretők, hanem messzébb látó politikusok és bölcsebb hazafiak is; végre kétségtelenül azt is akarta, mit Széchenyi, hogy művének e formája által a hirdetett politikai és emberszerető eszmék bejussanak s elterjedjenek olyan körökben is, hová csakis ily alakban tudnak behatni és meggyőződést ébreszteni.

A másik, a mi egyébként ebből következik, az, hogy mint iránymű, több e regény, mint csupán a megyei szervezetből folyó visszaélések rajza; mert felöleli az összes politikai és társadalmi korkérdéseket s mint éppen irányregény, főleg abban érte el czélját, hogy, már mint a kortársak megjegyezték, ez által közelebb vitte az irodalmat az élethez és az új eszméket a legtágabb értelemben vett közönség kezeügyébe adta. Valóban a regény hatása nemcsak teljesen megfelelt a költő várakozásának, hanem meg is haladta. Valami egészen olyszerű volt ez, mint a *Hitelé*, noha Henszlmann 1846-ban azt írja, hogy nagyobb hatást kellett volna tennie és Jósikát inkább olvassák, mert irodalmunk

franczia hatás alatt áll. Még fiatal koromban hallottam egy idősebb hölgytől, ki éppen a regény megjelenése idején volt fölserdült hajadon, hogy miként jártak a mű egyes füzetei kézről-kézre egy-egy faluban, hol a középnemesi családok akkor sokkal sűrűbben laktak mint ma és hogy egy alkalommal, midőn egyik füzetét nővérével éjjel olvasták, elfogyott a gyertyájok. Ekkor úgy segítettek magukon, hogy egyikök folyton rakta a pozdorját a tűzre s a másik ennek lobogó fényénél fenhangon olvasta, míg elvégezték.

De Eötvös idézett nyilatkozatából is világos, hogy ő nem írta egyenesen a megye ellen s a czentralisaczio érdekében e művét s ez nem is tűnik ki a regényből sem. Ő általában a visszaélések s a század szellemétől elmaradt intézmények ellen szólalt fel. Ezt már részletesen kifejtettem volt Eötvösről írt egy ifjukori munkámban, melyet azóta általánosan elfogadtak. Így hogy csak nehányat említsünk: a zsidók emancipatiójának szükségét különösen az üveges zsidó rajzában tünteti fel, kinek gonoszságát helyzetéből magyarázza, t. i. gonosz érzéketlenségből; mert hogyan ébredjen a jónak tudatára oly társadalomban, mely benne kioltja az emberi érzést; a börtönrendszerről írt műveivel függ össze az a rajz, melyet Taksony-megye börtöneiről ad a III. kötetben; az irlandi nyomor leírásának megható visszhangja az, a mint Garacs községének földnépéről szól (II. 90—95), mely boldognak csak a temetőben érezheti magát; a költészet czéljáról szóló elveit nemcsak beleszőtte a regény egész menetébe, hanem benne külön kis értekezést szentel neki; az egyéni szabadság, a megyékben a szabadságok e legfőbbjének elnyomását, a tömegzsarnokság s a választási visszaélések bemutatásával tünteti föl; a politikai egyenlőség szükségéről szóló elvei pedig annyira benne vannak a regényben, hogy tulajdonképen az egész cselekvény ennek szükségéről tanuskodik s mintegy ezért van alkotva ebben az irányban, mert mindkét főcselekvénybe, t. i. Violáéba és Tengelyiébe ezt teszi főelvül; magának egész akkori politikai rendszerünknek pedig legfőbb bírálata az, hogy Eötvös rajza szerint ki vele megalkuszik, már romlott vagy legalább a rom-

lottság elnézője, eszköze s a ki nem alkuszik meg, szükségkép a fennálló, éppen nem erkölcsös világrend áldozata lesz.

Noha semmi sem lehet kevésbbé czélunk, mint e műről mindent elmondani akarni, a mi gondolatunk róla akadt, mert Eötvös épen oly gazdag gondolatokban, mint a mennyit ébreszteni bir, azonban két észrevételt még tennünk kell. Egyik az, hogy *A karthausi* olvasói annyit és annyit emlegették a cselekvény szegénységét, annyit és annyit mondták, hogy a műben alig történik valami, hogy Eötvös ebben és következő regényében épen a cselekvény s a történtek nagy gazdagságára törekedett; sőt már ebben látjuk a cselekvénynek némileg azt a kettősségét, mely ezt ép úgy jellemzi, mint következő regényét.[1] Mert noha Tengelyi a regény hőse, mondhatnók passiv hőse, Viola talán nagyobb helyet foglal el benne, mindenesetre költőileg lényegesebbet s a költői szerkezet abban áll, a mint e két cselekvényt össze-vissza keresztezi és sokszoros kapcsolatba hozza, a mit nemcsak a legnagyobb gonddal tesz, hanem épen ezért Viola tragikus halálának okát is Tengelyi sorsából következteti.

A másik megjegyzésünk az, hogy míg *A karthausi* a költő magánbeszéde, addig e regénye fordulatot jelez ebben is. A költő egyik regényében sem engedi többé a monológ e túltengését. Viszont ha a hosszas természetleírásoknak soha sem volt barátja s az elmélkedést, az érzelmek rajzát mindig többre tartotta a descriptiónál, mely a Walter Scottistáknál akkora túltengésre

1 A cselekvény e gazdagsága, mely több helyt erős drámaisággal van fölépítve, csábította Szigeti Józsefet, hogy Viola (Ered. népszinmű dalokkal 5 felv. B. Eötvös J. Falu jegyzője cz. regénye után irta Szigeti, zenéjét szerzette Bognár Ignácz.) cz. népszinművét irja belőle, melyet először 1851. április 12-ikén adtak Pesten; de hosszadalmassága miatt kevés hatással. Csupán Szentpéteri (Nyuzó) és Bartha (Peti) mentették meg az estét. Számos rövidités után azonban nagy hatást tett s többször adták. Részletesen ír róla a Pesti Napló. (1851. 352—353. sz.) Utóbb Szigeti teljesen átdolgozta és 1872. február 2-ikán mint új mű került, most már nagy hatással, szinre. De ezenkivül Farkas Lajos nevű jeles ifjú szinész Kolozsvárt 1851-ben, szintén Viola czimmel, darabot írt a regényből s adták október 25. és november 13-ikán. Nyomtatásban nem jelent meg s ma már kéziratban sincs meg. Ferenczi: A kolozsvári szinészet és szinh. tört. 410. l.

vezetett s gyakran fölösleges laptöltelékké fajult; Eötvös annál nagyobb kedvvel fordult a párbeszédek s ebben a vitatkozások felé. Bizonyos előszeretettel állít szembe ellentétes felfogású személyeket, a kik homlokegyenest ellenkező nézőpontból tekintenek embert, világot s a velök és rajtok lezajló eseményeket. Ebben Eötvös nem annyira ellentétes jellemeket, mint ellentétes világnézletek typusait állítja szembe, kik saját meggyőződésükből vitatkoznak a legmerevebb logikával s a legszenvedélyesebb előítélettel. E mellett, midőn a nem annyira pessimista, mint inkább elkeseredett Tengelyit szembeállítja a valódi vallásos világnézletből optimista Vándorival, legtávolabbról sem czélja egyik vagy másik nézetét helyeselni vagy elfogadtatni, egyik helyességéből magyarázni a másikét; egyszerűen adja, mint tényt, s ha nála bizonyos általánosságokba merülés miatt az egyéninek és a mozdulatokig színezett jellemzetességnek hiánya szembeötlő is; de minő határozott e meggyőződések befolyásának rajza a bekövetkező eseményekre, mi mélyen hatnak arra, mi történik. Egészben Eötvös e vitatkozóinak ellentétes nézeteiből arra a meggyőződésre jutunk, hogy nem a legokosabbnak, a legjózanabbnak, hanem annak van igaza, a ki legmélyebben érez s a szív jobb kalauz, mint az ész. A másik, a mi különösen következő regényeiben tünik ki, az, hogy sophismák, az okoskodások bármily éles észszel felállított rendszere nem nyugtatja meg a szivet s ha elkábítja is pillanatokra a lelkiismeretet, a belőle folyó hazugság boszút áll az ész hideg okoskodásán. Csak az bírja meghódítni az életet, ki szivével megy bele; csak az érzelem kiáltásai adnak visszhangot s teszik szózatossá a földet: a többi puszta szó, hamis hang, semmi.

VIII.

Midőn Eötvös 1846 januárjával a megváltozott hirlapi viszonyok miatt visszavonult a journalistikától, bizonyára ő maga sem hitte, hogy az oly tartós lesz; pedig úgy volt. Az 1846-ik

évben mindössze nyolcz *Agricola levelet*[1] írt s ezekben sem a napi politika kérdéseiről, hanem a württembergi bevándorlókról, a magtárakról, a *Budapesti Hiradó*ról, Horvát Istvánról, a megyei utakról és adómentességről, a honoratiorokról, iparmű-kiállításról, a Nemzeti Múzeumról értekezik s az év nagyobb részét nem is Pesten, hanem neje békésmegyei birtokán töltötte mezei gazdasággal foglalkozva, agricoláskodva, a legboldogabb családi életet élve. Ebben az évben született első gyermeke, Ilona, 1846 május 21-ikén, kit 1847 július 14-ikén követett Jolán nevű leánya; utóbb a forradalom egyik legzajosabb napján, 1848 jul. 27-én szül. Loránd fia a Svábhegyen és 1851 szept. 10-én Mária nevű leánya, 1886 óta Plener Ernő neje.

Ez idő alatt foglalkozott a *Reform*mal, melyet Csengery Antallal együtt állították össze Eötvös czikksorozataiból, megtoldva új részletekkel. E művének előszava 1846 május 1-én kelt; de noha befejezését már 1846 márczius 19-ikén jelezték a lapok, csak 1846 november elején volt Pesten kapható; azonban a közvéleményben nem okozott oly visszhangot, mint Eötvös várta volna. Ámde Eötvöst egész életében az eszméihez való szívós ragaszkodás jellemezte s így 1847-ben, az országgyűlés közeledtével újra tollat fogott elvei terjesztésére és működése egész súlyával résztvett Pestmegye ülésein s a kidolgozandó követi utasításokban.

E visszavonulása alatt tette nagyszabású tanulmányait *Magyarország 1514-ben* czímű regényéhez is. A lapokban már 1846 márcziusában olvasni lehetett, hogy mihelyt a *Reform*ot befejezi, hozzáfog e «nagyobbszerű» regényéhez; tehát elkészültét, legalább is nagy részében, szintén 1846-ra tehetjük. Úgy látszik, hogy 1847 februárjában már kevés kivétellel készen volt; némileg párhuzamosan jelent meg a Kemény *Gyulai Pál*jával; július 25-ikén már kapható volt belőle az első füzet, az év végéig hat füzet jelent meg (2 kötet) s a III. kötet 1848 január 2-ikára lett teljes, midőn önállón is megjelent, Deák Ferencznek ajánlva.

[1] 656., 680., 684., 695., 703., 713., 738., 797. sz.

Eötvös e regénye történeti, szoros értelemben véve az; és ebben különbözik a legtöbb ú. n. történeti regénytől. O a Dózsa-féle pórlázadást veszi tárgyul, még pedig nemcsak hátterül, hanem fő cselekvényül, melybe egy másik, már egészen saját

MAGYARORSZÁG

1514BEN

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

ELSŐ KÖTET.

PEST.

HARTLEBEN K. ADOLF TULAJDONA.

1847.

30. A »MAGYARORSZÁG 1514-BEN« ELSŐ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

maga által kigondolt cselekvényt sző bele. Dózsa ünnepélyes nemessé avatásával kezdődik a regény, miközben Eötvös alkalmat vesz Ulászló és udvara, a főbb szereplők, Bakács, Perényi nádor, Bornemisza, a király fiának nevelője, Telegdi kincstartó stb.

bemutatására, Buda és a polgárság rajzára; megismerkedünk Száleresi Ambrussal és leányával, Klárival, meg kivált magával Dózsával, kit magában a királyi palotában nemessé avattatása előtt az előkelő ifjak durván megsértenek. Ide Budára jön fel éppen ekkor Ártándi Tamás, kiváló bihari nemes, fiával, Pállal, s történik, hogy a Rákoson áthaladtokban Pál véletlenül megmenti a keresztesektől Száleresit és leányát s utóbbi szenvedélyes szerelemre gyúl a szép, de hiú s dicsvágyó ifjú iránt, a kinek szintén hizeleg e kaland s ez idő óta többször fölkeresi Klárit.

Ártándi Tamás Telegdihez száll, kinek leányát, Fruzinát, az apák Pálnak szánták. Pál Fruzinának is udvarol, meg is kéri, és hogy megnyugtassa Klárit, időnkint őt is fölkeresi, ki nem kiván tőle egyebet, tudván, hogy neje úgy sem lehet, csupán szerelmét. E közben végbemegy Bakács győzelme a királyi tanácsban, hogy Dózsa kapja meg a kihirdetett keresztes hadmenet fővezérségét, melyet Telegdi Ártándi Tamásnak szánt; Ártándi Pál pedig egy alkalommal Klárival töltvén az estvét, módja akadt véletlenül kihallgatni a keresztes had fő vezetőinek tanácskozását, melyben elhatározzák a török helyett a nemesség megtámadását. E hírrel Bornemiszához, vele a nádorhoz megy, ki fontos levelekkel Biharba küldi s ez által a sors kezébe adja a dicsőség kulcsát. Ekkor ő levélben megírja Fruzinának, hogy kerti lakjokból a fenyegető veszély miatt költözzenek a várba; egyszersmind egy másik levélben örökre búcsút vesz Kláritól, kinek megnyugtatására azt írja, hogy csak őt szereti; de családi érdekből Fruzinát kell nőül vennie.

A regény eddigi főszemélyei közé sorakozik még Orbán, Telegdi jobbágyának fia, kit Telegdi, mert apja érte áldozta életét, házába fogadott, úrnak nevelt s papi pályára szánt. Az ifjú azonban mélyen érzi helyzete súlyát; kiragadtatott pór helyzetéből, de nem egyenlő Telegdivel, nem nemes. Szenvedélyes szerelemre gyúl Fruzina iránt s kétségbeesve látja, hogy ez Ártándi Pál jegyese lett; így a tisztelet, a hála, a tartóz-

kodás és szerelmi szenvedély hallgatni kényszerített kínja dúlja fel életét. Ő az egyenlőség martyrja. Lőrincz barát, a keresztesek szellemi vezére, egy másik főszemély, kit a költő népfelszabadító rajongónak rajzol, felkeresi őt; de hiába hívja, hogy csatlakozzék ügyökhöz, hű marad urához és családjához. Ennek csakhamar nagy szüksége lesz rá. A szenvedélyes Klári ugyanis feltörvén és elolvasván Ártándinak nemcsak hozzá, hanem Fruzinához írt levelét is, elcsukja Pál szolgáját s ez nem adhatja át Fruzinának a rábízott levelet. Klári ezalatt megtámadtatja a keresztesekkel Telegdi nyári lakát, hogy Fruzinát Pálról lemondásra bírja; de ezek feldühödve, többre ragadtatnak, mint Klári számította: a lakot kirabolják s Fruzinát és nénjét, Bebek Katalint, egy kitűnően rajzolt fecsegő vén leányt, Orbán menti meg a haláltól; Klárit pedig apja megátkozza és elűzi. Klári ekkor Andrással, Száleresi hű legényével maradván, nem tér vissza apjához; Száleresi pedig megtudván Pál huszárjától és öreg cselédétől Klári tettének valódi okait, leányának szívében megbocsát s most már, mitől eddig vonakodott, végelszánással a keresztesek közé áll, mint a pesti had vezére s tüzön-vizen követi Dózsát.

Másnap a kereszteseknek kihirdetik a hadat feloszlató királyi rendeletet. A szerző nagyszerű képben rajzolja ezt a jelenetet, mely az egész regényben legszebb. A dominikánus prior és Lőrincz beszédei valódi remekművek s a tömeg folytonos ingadozása hol a királyi szó, hol Lőrincz intései felé, végre a tömeg megoszlása a prior felhívására a kétfelé felállított kereszthez s az elpártolók keresztjének Vilibáld csele következtében egymásután háromszori arczra bukása, ez által Lőrincz győzelme, az egyházi átok kihirdetése, ennek lesújtó hatása a keresztesekre, végül Lőrincz bátorító s a belső ellenség, az urak ellen lázító beszéde: mindez a legnagyobbszerű jelenetek egyike, melyek regényben vagy történelmi műben olvashatók. Erre a jelenetre, ha nem történt is így, egészen talál az ismert mondás, hogy a költészet néha igazabb, mint a történelem.

Míg ezek történtek, Klári a Telegdi feldúlt lakában maradt s Pál szerelmébe vetett hitében valódi rögeszméjévé vált, hogy Fruzinát lemondásra kényszerítse. Orbán megjelenése a kerti lakban, ki egy titkos fülkéből néhány emléket vitt el, a hölgyek rejtekére vezeti. Tanuja ezek és Orbán tovább menekülésének, elhatározza, hogy követi őket s Földvárnál utóléri; de az utazók, kik közben Ollósival, Bakács szabójával találkoznak, Polgár czigányvajdához kerülnek s ez őket a Csepel szigetére, onnan Csanád felé vezeti. Ezalatt Dózsa a keresztes táborral pusztítva Szeged s onnan Csanád alá vonul, Száleresi Pest mellett megadja magát; de serge szétverése után fogságba kerül s a menedéklevél daczára, csak Bornemisza menti meg a halálra itéltetéstől.

Fruzina és társai a csanádi csatát követő napon érkeznek meg Csanádra s a felgyújtott város lángjai mellett mennek át a Maroson. Most Erdély felé igyekeznének; de Fruzina kimerültsége miatt egy vadászházban vonulnak meg Temesvár közelében s ott töltik az ezt követő két hónapot; Klári meg nyomukban haladva, Dózsa táborába ér Temesvár alá. Ennek közelébe végre megérkezett seregével Zápolya is; de a hatalmas olygarcha Báthori István iránti gyülöletből Temesvár közelében vesztegel, a nélkül, hogy a vár fölmentésére sietne. E gyülölet oka Perényi, Drágfi János és Báthori István 1511-iki szerződése, mely szerint magasabb hivatalra csak közmegegyezéssel juttatnak bárkit is. Minthogy ennek éle Zápolya nádorsága ellen volt fordítva, ő csak oly feltétel alatt akart Báthorin most segíteni, ha e szerződés felbontását írásban kijelenti; ezt pedig csak úgy lehetett volna kieszközölni, ha valaki az ostromló seregen át Zápolya levelét átadja Báthorinak s válaszát elhozza. Történik, hogy Klári kisérője, András, Zápolya kezébe kerül s Ártándi Pál, kivel most újra találkozunk, ettől megtudja Klári szerencsétlenségét. Az ifjú most, minthogy Fruzinát úgyis holtnak hiszi, elhatározza, hogy fölkeresi Klárit; magára vállalja a veszedelmes küldetést s a szabadon bocsátott Andrással Klári-

hoz vezetteti magát, ki, a mint Pál előre kiszámította, szerelmi ittasságában maga viszi el a levelet Báthorihoz s hozza el válaszát, mi által önző és hiú kedvesét az ország legelső daliái közé emeli, ki azonban őt másodszor is megcsalja.

Ezalatt Fruzináék helyzete válságos lett. Bebek Katalin addig zúgolódott, vádolta Orbánt, míg egy heves pillanatában kiszalasztja száján, hogy Orbán szerelmes Fruzinába s csak ezért tartja őket rejtekben. Fruzina vigasztalni akarván a megsértett ifjút, ez bevallja szerelmét; majd Fruzina figyelmeztetésére kétségbeesve távozik, a keresztesek kezébe jut s megfosztva önérzetétől, közéjök áll Lőrincz minden lebeszélése daczára. Az ő nyomán Klári fölfedezi Fruzina rejtekét, őt és Katalint is a keresztes táborba viszik s egy vad jelenetben Orbán Fruzinát csak úgy mentheti meg, hogy férjéül ajánlkozik s az esküvő meg is történik, mi által Fruzina becsülését teljesen elveszti.

Így következik el a nagy csata és Dózsáék legyőzetése. Orbán elesik, de megmenti Fruzinát az által, hogy utolsó perczében Pált figyelmezteti rá; Orbán pedig megnyeri élete díját, hogy folytatásától fölmentetett. Tragikuma a társadalmi egyenlőtlenségben fogant nagy szerelme volt.

Most az események gyorsan peregnek le. Száleresit Temesvárra viszik; Bornemisza levélben hívja fel Pált megmentésére. Pál ingadozik; de megjelen Klári, ki végre belátja kedvese önző lelki ürességét. Egykori levelével kezében boszút állhatna ugyan rajta; azonban Pál az apja megmentése árában ezt visszakeríti tőle s Száleresi kegyelmet kap, de számüzetésbe kell mennie. Most a szereplők mind Budára sietnek fel; a főnemesség meghozza a jobbágyokra rettentő törvényeit; Pál eljegyzi Fruzinát; Klári apjával számüzetésbe megy és csak egy dal utolsó búcsú-versszakával, melyet az ünneplő ház ablaka alatt énekel el, zavarja meg Pál örömét. A bujdosók Lőrinczczel találkoznak útjokban, ki az isteni igazságban vetett magas hittel vigasztalva őket, saját maga tetteiről és czéljairól prófétai tudattal jelenti ki, hogy ő nem járt ugyan a helyes úton, mert az igazság diadalát nem

vad erőszak fogja kivívni s a nép szabad nem lehet, míg lelki sötétség veszi körül; de azért a magas czél nem reménytelen s ha századok múlva is, a nép el fog jutni hozzá. «Isten képmására teremté az embert..., miként legyen, hogy a világból, mely fölött az ember uralkodik, az isteni igazság örökre kizárva maradjon.» Ezek a rendkívüli férfiú végszavai; sem őt, sem Száleresit és leányát többé senki sem látta a házában.

Az a czél, t. i. a jobbágyok felszabadítása, a politikai és törvény előtti egyenlőség, melyek érdekében Eötvös e regényét írta, annyira köztudomású és világos, hogy ezt említhetjük egész röviden is. Fontosabb az, hogy műve e mellett legkevésbbé sem látszik iránytműnek; saját korára egyenes czélzás nincs benne sehol, talán Lőrincz néhány megjegyzését Orbánnal való második párbeszédében s utolsó szavait kivéve.[1] De az, a mint a jobbágyok helyzetét rajzolja a lázadás idejében, a mint feltünteti az okokat, melyek Dózsa és társai e borzalmas lépését ha nem mentik is, de megmagyarázzák; ha olvassuk az anyagi nyomor leírását, mely az erkölcsi nyomornak s elaljasodásnak mindig legfőbb oka volt; ha azokat az izgatásra szánt elbeszéléseket megfigyeljük, melyekkel az öreg pór Telegdi laka feldúlásánál s a vén parasztasszony Fruzina elfogatásakor társait boszúra tüzeli; vagy olvassuk a pórlázadás mindennél szomorúbb következményeit, az évszázados gyűlölet mélyen a kebelben szunnyadó parázsát a föld népében az urak ellen: akkor mindennél világosabb, hogy Eötvös egy új pórlázadástól féltette hazánkat s a múlt nagyszerű és gyászos tanulságaival akart hatni a jelenre. Ő világosan a jobbágyosztály iránt nemcsak érdeket és részvétet, hanem félelmet is akart gerjeszteni; s azért fordul e véres történethez. A reform embere szólal meg itt is az országgyűlés küszöbén, melynek az imént történt galicziai lázadás hatása alatt a jobbágyviszonyok rendezése volt az ellenzék által kitűzött legelső feladata.

[1] L. különösen e helyet: Az idők megváltoztak» stb. III. 127. l. 1847-iki kiadásban.

Ily meggyőződéssel nála főbb a történelem a regénynél. Midőn művét írta, még igen kevéssé találhatta a történetben pontosan feldolgozva Dózsát s a pórlázadást; ő tehát eredeti adatokhoz fordult, régi krónikásokhoz, leírásokhoz s a kor egész szellemének nem képzeleti, nem módosított, hanem hű rajzát kivánta adni; mert czélja a meggyőzés lévén, nem akarhatta, hogy a valótlanságok fölsorolásával gyengíttessék műve hatása. Ezért előszavában a művészi és erkölcsi hatáson kívül a történelmi regény különös kötelességévé teszi a *történelem népszerűsítését*, mi okvetetlenül szükségessé teszi a kor alapos, ha lehet, egykorú kútfőkből való tanulmányozását s ez által a történeti igazság feltüntetését. «A történetek ismerete szövétnek, — mond Eötvös — melyet, hogy biztosan haladjon, minden nemzetnek követni kell, s nem lehet a költőnek feladata eltakarni a világot, melyet ez jelen viszonyainkra terjeszthetne, vagy közzé vegyített idegen anyagokkal meghamisítani a forrást, melyből talán keserű, de mindig üdvös tanulságot meríthetünk. A hír, melyet történeti személyiségek maguknak kivíttak, a tulajdon legszentebb nemét képezi; s a dicsőség vagy gyalázat, mely a hajdankorból ránk maradt egyes neveket környez, egy nemzet jutalma vagy büntetése; ha a költő az utókor itéletét hibásnak tartja, törekedjék elősegíteni annak kiigazítását; de az igazságot öntudattal elferdítnie, megbocsáthatlan vétek».

E sorokból világosak Eötvös nézetei s majdnem szemmel látható, hogy ez a Jósika-féle Walter Scottismus, az ú. n. regényes történeti modor egyenes bírálata, mely száraz leírásokat összeelegyített mindenféle képzeleti találmányokkal, s melyben a mi regény, tehát a hősök és cselekvény, majdnem sohasem történelmiek, csak hozzá vannak akasztva valamely korhoz, melynek a személyek csak külsőségeit hordják és díszletei közé vannak állítva. Eötvös egészen belemarkol a történelembe, a korszak lényegébe; magát a kort kivánja felébreszteni. Ezért regényének minden főbb alakja történelmi, őket egyenesen a szintér közepébe helyezi; és az események szinezésében, a kor

szellemének és irányának rajzában, az egyes személyek belső jellemének s tetteik rugóinak fölfejtésében czélja nem a részletekben való teljes hűség, a mi elérhetetlen, sőt bennök az adatok által hagyott űrt épen a képzeletnek kell kitöltenie; hanem az egészen elömlő történelmi és művészeti igazság egyesítése. Eötvös tehát lényegében megfordítva járt el, mint a romantikusok tették. Ezekkel egyben megegyezik ugyan, hogy ő is beleviszi a történelembe a színt, az életet, a képzelődést, a rajz plasztikáját, a drámai elevenséget, mozgalmasságot, sőt czéljához képest a rémest is; de nem teszi a történelmet önkényes erkölcsi és filozófiai eszmék hordozójává s nem bánik tetszése szerint vele, hogy jobban hozzáidomítsa a fölvett eszméhez; hanem a morált és eszmét magából a történetből fejti ki, ennek magas szempontból való felfogása és tiszteletben tartása mellett; úgy, hogy a történelem e felfogásban magasabb fontosságra és jelentőségre jutva, az erkölcsi eszme tükrévé válik. Ez mind igaz és észrevehető, hogy Eötvös itt a történelmi tanulságok és eszmék népszerűsítésére éppen úgy használja a regényformát, mint a korszerű reform és emberies eszmék terjesztésénél a regényalakot használta *A falu jegyzőjé*ben, a melylyel ez a mű épen úgy párhuzamba állítható, mint a később írt *A nővérek*, *A karthausi*val. Egy komoly értekezés, mélyreható történeti búvárlat eredményét talán a közönség nem olvasta volna el; de bizonyos volt, hogy a regényt elolvassa. Természetesen a történelem népszerűsítésének gondolatát is ekképen s e szempontból kell érteni és nem úgy, a mint a szavak egyenesen ajánlják; mert hogy azt a czélt népszerű modorban írt történelem sokkal jobban érné el, az világos; de még világosabb, hogy midőn Eötvös a történelmi regénytől művészeti és erkölcsi feladatokat sürget, amazzal összeférhetetlen gondolatot fejez ki s a költőre oly korlátokat rak, melyeken okvetetlen át kell törnie, ha művész akar lenni. Ezt tette Eötvös maga is s ezért mondjuk, hogy művészi gyakorlata jobb, mint elmélete. Hiszen vegyük pl. csak a két legfőbb történelmi alak jellemzését, a Dózsáét és Lőrinczét;

amannak részletesebb, emennek csak futólagos rajzát lelhette meg kutatásaiban s az adatokban; mégis mily művészi erővel s a képzelődés mily alakításával tette amazt a kor anyagi, emezt szellemi képviselőjévé, emelve mindkettőt a művészi eszme szempontjáig s az utóbbit majdnem saját nagy gondolatai és nagy eszménye szimbolumává magasítva.

Érdekes, hogy e regény megjelenésével egyidőben a *Pesti Hirlap* egy kevés ismeretre valló, de divatos magyarázata ellen, t. i., hogy a költőnek nincs tanultságra szüksége: a *Szépirodalmi Szemle A történeti regényről* cz. a. külön értekezést írt, melyben nemcsak hangsúlyozza a történelem lényeges részeihez való ragaszkodást; hanem kiemeli, hogy ez a hűség és tisztelet nem is fosztja meg a költőt szabadságától. A történelmi kutatás nemcsak nem gátolja, sőt segíti a költőt szabadságában. Így teljesen helyesli Eötvös előszavát. Más kérdés, hogy festheti-e a költő híven idegen kor szellemét? Itt a tökéletesség lehetetlen s csak kisebb-nagyobb fok eléréséről lehet szó. De ez okoskodásaiban nem kisérjük tovább a *Szemlét*, minthogy tárgyunktól távol áll s csak azt jegyezzük meg, hogy Jósika és Walter Scott műveit saját szempontjából ő sem tartja s nem is tarthatja történelmi regényeknek; Eötvös és Kemény újabb törekvéseiről megigéri, hogy ír; de az elmaradt.

Első sorban mindenesetre a kort kell okolnunk, hogy Eötvös e műve oly kevés irodalmi visszhangot keltett. A megnyilt országgyűlés, az európai mozgalmak más irányban foglalkoztatták az elméket. Aztán, ha a politikai események érdekesek voltak, a magyar nem sokat törődött akkoriban a költészettel. Wesselényi is panaszkodva említi egyik levelében, midőn Zsibón 1846-ban Kemény a *Gyulai Pál*on dolgozott, hogy nem kár-e, hogy egy ily kiválóan képzett s jeles fejű ember regényt kénytelen írni? Így a kritika nem ügyelt azokra a jelességekre sem, melyek Eötvös e regényét oly kiválóvá teszik az ő irodalmi működésében is. Sehol és soha nem takarékosabb az elmélkedésekkel; nem építette nagyobb gonddal a cselekvényt; nem merült el

mélyebben tanulmányaiba s az, a mint Dózsát, Lőrinczet, Ulászlót, Bakácsot jellemzi, valódi mester tollára vall, hol kezet fog a történelemkutató a művészszel. A történelem pl. Dózsa és Bakács jellemén lényegében véve semmit sem változtatott azóta és semmit nem is igen adott hozzá. Így a többi történelmi jellemek festése is teljesen megegyezik a történelmi kutatás akkori állapotának végső eredményeivel; de mindenütt életteljessé téve a képzelem megelevenítő ereje által. És vegyük hozzá mindehhez, hogy az irodalomtörténet lelki életének megfigyelője alig találhatna becsesebb anyagot az elmélkedésre és összehasonlításra, mint azt, a hogyan a történelmet a művészet számára meghódította egy időben, egymástól függetlenül két nagy irónk: Eötvös e művében és Kemény a vele egyszerre megjelent *Gyulai Pál*-ban. E párhuzam, noha magokra az irókra nézve, kik egymásra semmi hatással nem lehettek, teljesen meddő; de nem az a lélekbúvárra nézve. Eötvös a történelemben egy nagy eszmét és tanulságot keres és talál meg; Keményt csak képzelme s az emberi indulatok és szenvedélyek lélektana ingerli és köti le; Eötvös elemez, tanít, magyaráz, fejteget; Kemény indokol és bonczol; Eötvöst a történelmi kor természete és festése érdekli; Keményt a történelemben egy pár ember, kiket apró tévedések, a körülmények összejátszása, a végzet kérlelhetetlensége az égből a pokol utjára ragadnak. De ha mindennek részletes kifejtése elterelne egy vonzó kisérlet csábjaival; nem állhatunk ellen legalább annak a rendkivüli tünemény megemlítése élvezetének, hogy a nemzeti forrongás és irodalmunk e minden irányú fényes időszakában miként áll elé e két rendkivüli mű, melyeknél a magok nemében tökéletesebbet és mélyebbet nálunk semmi utóbbi kor sem birt teremteni.

E két ismertetett nevezetes regényében fejezte ki Eötvös politikai elveit, melyekkel a korra hatni kivánt, s bennök valóban a költészetet az élet nagy tanulságává tette. Elveit ebben az irányban az a pár költemény is megvilágítja, melyek akkori hangulatából fakadtak, s mint ilyenek, kapcsolatban állanak e műveivel.

Közülök a már részletesen ismertetett *Én is szeretném* kezdetű, 1846-ból, tehát azon időből való, midőn *A falu jegyzője* már megjelent és a Dózsa-féle pórlázadás sötét borzalmainak kutatása közben egy sejtett rémes jövő képei bontakoztak ki szemei előtt, minek hatása alatt lelki szükségét érezte, hogy a költés czéljáról alkotott elvének teljes erővel és lyrai meggyőződéssel adjon kifejezést. Midőn tehát fölverte nyájas világából a «komoly valónak súlyos érczkara», s nehéz korának jajszavát, fajának keservét, azt, a mit ezrek némán tűrve szenvedtek, a mi égő kínnal töltötte el lelkét, azt a régi bánatot, mely könnyeket kér; midőn — mondjuk — ez uralkodott egész lelki életén: akkor írta e költeményt, melynek szenvedélyes soraiban lehetetlen rá nem ismerni azokra az érzésekre, melyek *Magyarország 1514-ben* műve írása alatt eltöltötték. Ugyanily gondolatot fejez ki *Tanács* cz. költeménye 1845-ből, melyben röviden szintén a költészet által maga elé tűzött czélt hangsúlyozza, talán éppen *A falu jegyzőjé*re vonatkozva; és benne a tölgyről vett képpel bíztatja a hazafiakat, hogy emelkedjenek minél magasabbra, mert mint a tölgy így nagyobb árnyat vet, úgy lehet pályájok hasznosabb. E hazafias hang jellemzi *Mohács* cz. költeményét is, míg a *Panasz* gyöngéd lyrai kép. *Oh, lennék felhő* s a *Végrendelet* 1847-ből megint mélyebben pillantatnak be Eötvösnek ekkori, szokatlan izgalmaktól zaklatott lelki életébe. Kétségtelenül mindkettőt keserű politikai küzdelmeinek hatása alatt írta. Amabban oly szenvedélyes kitörés található, mint nála sehol többször, mely Vörösmarty vagy Petőfi hasonló költeményeire emlékeztet. Lenne inkább felhő, vész, tölgy, féreg vagy bármi, — csak ember ne volna. Ez a költemény alapgondolata, mely alkotásában Petőfi egyik költeményét juttatja eszünkbe; de kétségtelen, hogy a politikai életben kapott sebeinek nyilatkozása. A *Végrendelet* Eötvös legjellemzőbb lyrai költeményeinek egyike s különösen egyik versszakát:

Márványszobor helyébe,
Ha fenmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem . . .

mint törekvései s élete összegének kifejezését minden róla író méltán idézi. De a költemény kiváló egyszerűsége, az érzés tisztasága és férfias melegsége által egészében is jeles, melyben jellemzőn emeli ki önmagában a hazafit, a barátot, a költőt s a szeretni tudó érző embert. Sírján magyar dalt énekeljenek, ejtsenek egy könnyet a barát felett, ki dalt érdemelt, mert költő, könnyet, mert szeretett. De jellemző e költemény azért is, mert ő eszméi győzelmét csakugyan megérte. Így kapcsolódnak össze költeményei azokkal az eszmékkel, melyek politikai és irodalmi pályája más utjain foglalkoztatták s így ezek kölcsönösen magyarázzák és felvilágosítják egymást.

IX.

Eötvös a *Magyarország 1514-ben* megírása után és megjelenése alatt, 1847-ben, megint a cselekvő politikába elegyedett s ezt egyrészről azáltal tette, hogy újra megszólalt és *Teendőink* czímmel egy 19 közleményből álló czikksorozatot tett közzé a *Pesti Hirlap*ban május 13-ikától november 25-ikéig; másodszor az által, hogy részt vett Pest- és Békésmegye közgyűlésein.

A *Teendőink* czikksorozat Széchenyi *Politikai programm-töredékek* czímű műve e helyéből indul ki, «hogy hazánkban minden kidől sarkaiból, ha az ellenzék most többségre vergődhetnék, mi mostani körülményeink között egyenesen hazagyilkolásnak tekinthető.» Minthogy pedig neki és társainak ellenkező a meggyőződésük, elmondja, hogy az ellenzék mit akar s így e czikksorozat egyszersmind e mű ellentmondásainak birálata is. Ebből az elvből kiindulva, fejtegeti alkotmányos országban az ellenzék valódi állását; a kormány jelenlegi czélzatait s az ellenzék hivatását, melynek bizodalmatlansága eloszlatására még semmi sem, az ellenkezőre igen sok történt; részletesen szól az ellenzéki politikának 1825 óta történt változásairól és mai feladatáról, melyek e háromban állanak: az alkotmány terén ne tegyünk hátralépést; törekedjünk a jobbra s végre alkotmányunknak szilárd alapot

rakjunk le; az első tekintetében az ellenzék tehát konzervativ, a másodikra nézve progressziv, a harmadikra nézve biztosságra törekvő. Kifejti újra, hogy egyes haladási módokkal czélt nem érünk; mert alkotmányunk rendezése kapcsolatban áll mindennel s bármely egyes tárgyra nézve akarunk haladni, törvényhozási és közigazgatási szerkezetünk a jelen állapotban nem maradhat. E gyökeres reform mellett óhajtja, mint Széchenyi, hazánk s az örökös tartományok közti viszony szabatos rendezését, mi csak alkotmányos alapon lehetséges, továbbá a törvény előtti egyenlőséget, birtokviszonyaink rendezését s a nép befogadását az alkotmányba. E szempontokból részletesebben szól első sorban büntetőtörvényeinkről, miközben szabatosan körülírja az egyenlőség fogalmát és összeegyeztetvén a szabadsággal, mint utóbb nagy politikai művében, *A* XIX. *század uralkodó eszméi*ben kifejti, hogy a jogegyenlőségre első legfontosabb lépés az egyenlőségre alapított büntető törvény; szól továbbá birtokviszonyaink rendezéséről, melyben első lépés az ősiség megszüntetése, második az adó kérdésének igazságos eldöntése; s ezekkel kapcsolatban négy czikkben szól az ősiségről, külön czikkben az örökváltságról, melyet csak az állam beavatkozásával vél megoldhatónak; továbbá a közteherviselésről és a népképviseletről (2 czikk), mely utóbbi csak a közteherviselés megoldásával érhető el. Egy utolsó czikkben végül összefoglalva az eredményeket, bizalmát fejezi ki a nemességben, mely meg fog felelni annak, mi az idő követelése.

Azonban nem csak Eötvösnek e nagy czikksorozata mutatja, hogy a *Pesti Hirlap* 1847-ben újra síkra lépett előbbi elvei mellett; hanem a Kemény Zsigmondtól *(Eszmetöredékek a korteskedés és ellenszerei körül, Ismételgessünk, Montesquieu és I. Béla király, Időjelek)*, Szalay Lászlótól *(Tájékozás az egyesülési jog mezején, Évenkinti országgyűlés s utasitási rendszer, Tájékozás a választási jog mezején, Ismételgessük a mondottakat, Követi verificatio)* s végre másoktól az egyes részletkérdésekről írt nagyszámú czikkek tanuskodnak róla, hogy a czentralisták-

ban új remény ébredt s az alkalmazás kérdéseit sokkal világosabban és részletesebben fejtették ki, mint 1844/45-ben tehették.

Eötvös ez időközben eső pestmegyei szerepléséből kiemelendő az, midőn Pestmegyében június 9-ikén az ellen szólalt fel ő is, hogy az administrator ne lehessen a törvényszék elnöke s az

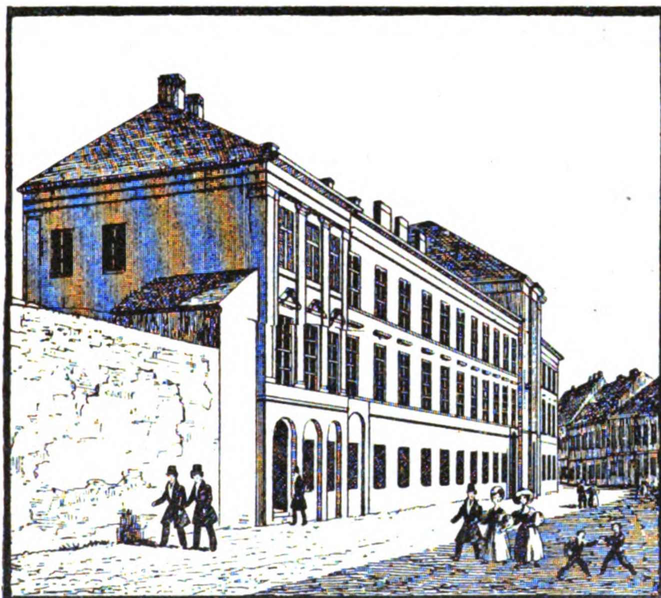
31. KEMÉNY ZSIGMOND.

ezt megengedő királyi leiratra egy újabb felirat mellett szavazott. E felszólalásában jellemző, hogy ugyanitt szintén kifejezte abbeli nézetét, hogy az 52 vármegyét mindaddig az alkotmány védpajzsának tekinti, míg újabb biztosítékot nem nyerhetünk. Részt vett továbbá a megyei utasításokat kidolgozó választmányban, melynek jelentése szeptember 2-ikán került a rendes

közgyűlés elé. E munkálat első pontja a nádorválasztásról szólt; de nyomban ezután következtek azok a pontok, melyek Eötvös szellemét fejezték ki, t. i., hogy az alkotmányosság azon állásra emeltessék, melyben a nemzet mindenre nézve, mi jelenét és jövőjét illeti, a többség akarata szerint dönthessen; az országgyűlés a kormányt felelősségre vonhassa, cselekvését irányozhassa Ausztriával, a külhatalmakkal való viszonyokban és összes belügyeinkben. A munkálat mindezek tekintetében részletes visszatekintést tesz a multra s kifejti, hogy törvényeink az alkotmányosság lényegére nézve megtartva nem voltak s jövőre teljesebb biztosítékot kiván a modern alkotmányosság alapelvei szerint. Egyebekben is az utasítás mindazt magában foglalja, mit Eötvös fentemlített cikksorozata *teendők*nek nevez s a két munkálat közt a hasonlatot és az utasításon Eötvös kezének nyomát lehetetlen nem látni. E szerint a nép és nemesség érdekegyesítésében elől áll az egységes büntető törvénykönyv, közteherviselés, a nép politikai jogokkal való felruházása, úrbéri viszonyok megszüntetése, a birtokviszonyok rendezése az ősiség eltörlésével, továbbá évenkinti országgyűlés három évre szóló választással.

Így elvei Pestmegye utasításába belekerülvén, ez mintáúl szolgált a többi megyének, melyek tekintélyes része hasonlóan bevette utasításába az alkotmányosság feltételeinek sürgetését. Pestről Eötvös Békésbe sietett és már szeptember 14-ikén Aradon, mint e megye küldötte, üdvözölte István főherczeget magyarországi körútjában. Azután részt vett a békési utasításokat készítő választmányban is, hol október 4-ikén a közgyűlés egész lelkesedéssel fogadta el a munkálat alapelveit. Ezekben éppen úgy, sőt pár részletben még világosabban benne van az 1848-iki törvények szelleme; s kivált a városok rendezésével kapcsolatban a választási jog oly kiterjedésben foglal benne helyet, mi teljesen Eötvös nézetét fejezte ki s utóbb fenti cikksorozatában hivatkozik is rá. Ez a következő: Ne legyen különbség nemes és nem nemes közt a közös teherviselés és a büntető igazságszol-

gáltatás terén, mely utóbbi a kor igényeihez alkalmazandó. «Kinek a nem nemesek közül fekvő nemesi, vagy örökösen kiváltott úrbéri birtoka van, vagy egyébként is bír azon képességekkel, mik az illető megye kebelében, vagy ahhoz legközelebb eső királyi városbeli választókra megállapítva lesznek, valamint azon képességek szerint a kir. városban gyakorolhat választói és tanácskozói jogot, úgy azt az illető megyei körben is gyakorolhassa.»

32. PESTVÁRMEGYE SZÉKHÁZA.

Könnyen belátható, hogy a választói jog e fokozatos kiterjesztése a népképviselet elvét foglalja magában és azért fejezték ki ebben a némileg különösnek látszó alakban; mert akkor a városi kérdés megoldásával kapcsolatban remélték a választói és tanácskozói jog kiterjesztését a megyékben leginkább elérhetőnek. Tudjuk, hogy a népképviselet elvét Szalay is 1844-ben, legelőször a városok kérdése alkalmával vetette föl s innen a fontosság, melyet a városi ügynek az egész ellenzék, de kivált Eötvösék

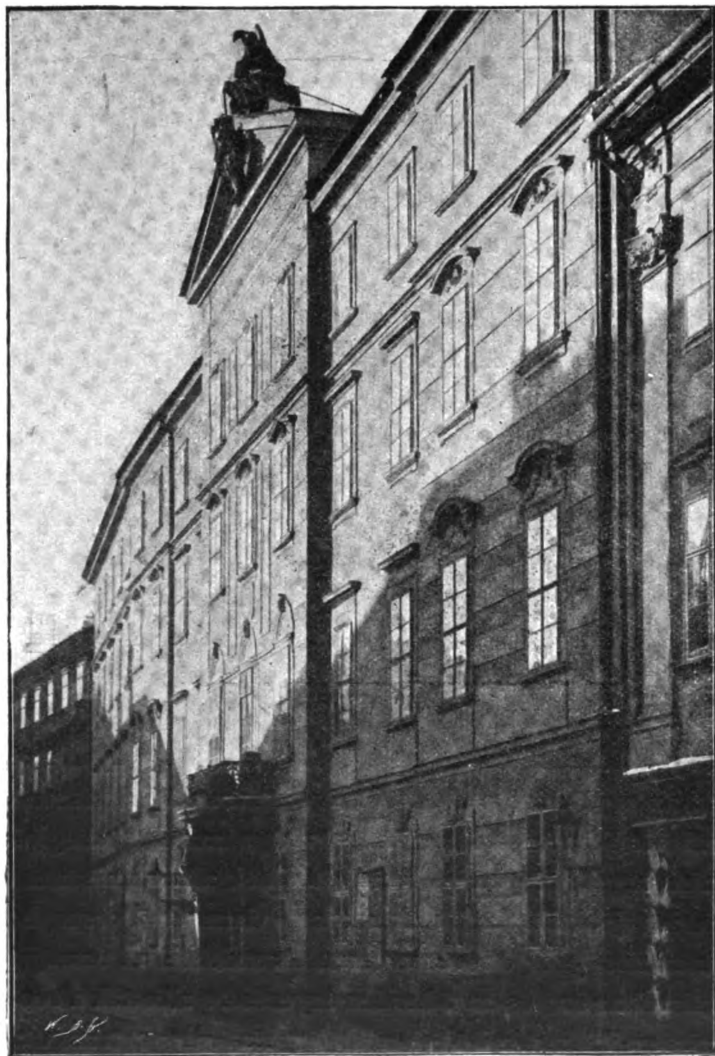
tulajdonítottak; innen az, hogy 1847 végén és 1848 elején is írt pár czikket e kérdésről a *Pesti Hirlap*ba.

E szerint 1847-ben újra az elveiért küzdő Eötvös áll előttünk. Természetes óhajtása volt tehát a közeledő országgyűlésre az alsóházba jutni. Elébb Békésre gondolt, de a conservativ megyében bukását előre látván, föl sem lépett. Pestmegyében is szóba került a neve, de ott sem lépett fel; sőt Kossuth megválasztatását Batthyányval együtt szükségesnek tartván, minden erővel a Kossuth és Szentkirályi Mór megválasztatásán működött, a mi október 18-ikán fényes eredménynyel sikerült is. Ez alkalommal a megyeház erkélyén a pesti követválasztás fontosságát emelvén ki, ő szólt a jelöltekhez s a választókhoz, bizalmukba ajánlván Kossuthot és Szentkirályit, a melyre ők egymásután programmszerű választ adtak.

E választás után visszavonulva Pesten maradt úgy ő, mint egész kis köre. A Kisfaludy-társaság 1847-ben őt választván meg elnökül, ennek munkálatait vezette s 1848 február 6-ikán az ő elnöklete alatt választották meg Aranyt rendes tagnak. Így az 1847/48-iki országgyűlési harczok őt nem találták Pozsonyban. Tehát nem volt közvetetlen tanuja annak, hogy a november 29-iki válaszfelirat a királyi előterjesztésekre már a felelős, alkotmányos kormányzat eszméjén alapult, melyet Kossuth utasítása alapján fejtett ki s elfogadott Széchenyi is ebben az alakban.

Tehát az «inpracticus ábrándozók» eszméjének keresztülvitelére épen azok vállalkoztak, kik a czentralistáknak 1844-ben ezt a nevet adták. Egyelőre ugyan a kérdés deczember 20-ikán a felirattal együtt lekerült napirendről; de megmaradt a részletes törvényjavaslatkészítés számára. Az országgyűlés története nem tartozik ide; a régi országgyűlések hagyományos huzavonája, a taktika különböző fogásai éppen úgy uralkodtak ezen is, mint az előbbieken; de most Kossuthban a kormány és pártja oly páratlan taktikusra és ellenfélre akadt, minőt az újabb idők nem ismertek; ezért az ellenzék egy része s a *Pesti Hirlap* maga is Kossuthellenessé vált. Így jöttek el a márcziusi

napok, midőn Kossuth a februári forradalom hatása alatt egyszerre megvalósította híres márczius 3-iki beszéde által a reform és egyenlőség barátainak legmerészebb álmait is.

33. A POZSONYI ORSZÁGHÁZ.

Ennek hírére márczius 5-ikére Eötvös is Pozsonyba megy, Széchenyiékkel tanácskozik s ennek naplójából világos, hogy a Széchenyi teljhatalmú királyi biztosságának eszméjét ő is elfo-

gadta és Kovács Lajossal együtt Bécsbe kisérvén őt, még az nap Apponyival s 7-ikén István főherczeggel tanácskoztak a teendőkről. Mindebből, tudjuk, semmi sem lett s 10-ikén újra Pozsonyban vannak. Itt azonban a Kossuth elleni tárgyalásokat az események mind meghiúsítják Eötvös 15-ikén; már mint Kossuthtal együtt egyik miniszterjelölt az országgyűlés küldöttségével újra Bécsbe ment kieszközölni a mindkét ház által egyhangulag elfogadott törvények megerősítését s 17-ikén visszatérvén, egyike volt azoknak, kiket a Zöldfa-fogadó erkélyén a tömeg kitörő lelkesedéssel üdvözölt. Pestmegye márczius 21-ikén a nemzetőrséget szervező választmány tagjává választotta s 23-ikán Batthyány a kerületi ülésben bejelentette őt is, mint egyik miniszterjelöltet. Állandó részt vett továbbá a márcziusi mozgalmakban, melyek abból keletkeztek, hogy a király a had- és pénzügyminiszterium önálló szervezésébe beleegyezni nem akart. Ennek kieszközlése végett 30-ikán Deákkal és Széchenyivel újra Bécsbe ment s onnan 31-ikén délben visszatérvén Pozsonyba, innen pedig a forradalmi hangúlatú Pestre ő és Perczel Mór hozták le a kedvező s megnyugtató befejezésről a hírt márczius 31-ikén éjfélre, melyet fáklyavilágnál még akkor ki is hirdettek a Nemzeti Múzeum lépcsőjéről. Ugyanekkor mondta el magánbeszélgetésben a nehézségeket, melyekkel e két tárczát kivívták az ellenző főherczegekkel szemben. Pesti időzése harmadik napján, vasárnap, április 2-ikán, elment az egyetemre, hol az ifjúság, mint az új rendszer egyik megváltóját fogadta s ő meghallgatva panaszaikat, megigérte a tanszabadság törvénybe igtatását, docensek alkalmazását és végre nyugalmat ajánlva a pestieknek, másnap visszatért Pozsonyba. Ott már márczius 5-ike óta részt vett a főrendeknél az országgyűlés munkálataiban is[1] és az ő kezdeményezésére alkották a rendek a márczius 23-iki kerületi ülésben az egyetemről s a tanszabadságról szóló XIX. t.-czikket. Végre április 7-ikén a király kinevezte

[1] Márczius 22—25-ikén felszólalt a sajtótörvény tárgyalásakor kétszer, a sz. k. városok ügyében 10-szer, a nemzeti őrsereg ügyében 19-szer, a turopolyai ügyben 1-szer, az egyetemében 5-ször.

a miniszteriumot, 11-ikén megerősítette az összes törvényeket; ekkor az országgyűlés eloszlott s április 14-ikén a miniszterek, köztük Eötvös, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, megérkeztek a fényesen kivilágított és lelkesedéstől visszhangzó Budapestre.

Pulszky az *Életem és koromban*, mint maga is államtitkár, érdekesen rajzolja azokat a tisztán hivatali, kezelési nehézségeket, melyekbe az első miniszterek, kik soha hivatalnoki gyakorlatot nem végeztek, minden lépten-nyomon beleütköztek. Ezekbe beleütközött Eötvös is, ki soha bürokrata lenni nem bírt. Szervezte miniszteriumát;[1] legelső feladatáúl tekintette az egyetemi oktatás rendezését a tanszabadság elvei szerint, a mint azt az 1847/48: XIX. t.-czikk megszabta s el is készítette a királyi jóváhagyást soha sem nyert egyetemi alapszabályokat;[2] továbbá meg akarta nyugtatni a vallásfelekezeteket s e czélból, mint Lónyay Gábornak írta 1848 április 20-ikáról, a surlódások kikerülése végett, minden vallásfelekezet ügyeit el akarta különíteni; három külön szakosztályt állított fel tehát a katholikusok, protestánsok és görög-nem-egyesültek számára s a protestáns osztály élére Lónyayt kérte fel, ki ezt el is fogadta, de utóbb ungi főispán lett. Különös súlyt kivánt helyezni az 1847/48 : XX. t.-cz. végrehajtására; e végből hirdette ki a nem-egyesültek számára a karloviczi kongresszust május 27-ikére Csernovics Péter királybiztossága mellett;[3] ugyane törvény 3. pontja értelmében gondoskodni kivánt a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteiről s május 6-ikán körlevélben hítta fel őket az adatok beszolgáltatására; egyik legelső terve volt tanítóképző-intézetek felállítása, május 8-ikán tehát pályázati hirdetést adott ki 12

[1] Államtitkár lett április 24-ikén Szász Károly, hires n.-enyedi tanár, osztályfőnökök: Athanaczkovics Plátó, Korizmics Antal, Lónyay Gábor, Nyéki Mihály; tanácsnokok: Fábriczy Sámuel, Pap Endre, Szőnyi Pál.

[2] V. ö. Vécsey T. Az 1848: XIX. t.-cz. és a karok cz. beszédét e t.-cz. hatásáról.

[3] Ezt utóbb junius 27-re kellett a déli lázadás miatt elhalasztani és Temesvárra tenni (május 15.); de az ujvidéki és karloviczi törvénytelen gyűlések, melyek a karloviczi érsek vezetésével tartattak, a tervet meghiusították s ugyanitt a szerbek kikiáltották a függetlenséget. L. Eötvös beszédét a julius 6-iki képviselőházi ülésen.

végzett ifjúnak a porosz képezdék tanulmányozására való kiküldése végett; egész tanügyünkre már szeptember havára reformterveket akart kidolgoztatni; gazdasági iskolák felállítására intézkedéseket tett; a középiskolákban az osztályrendszer helyett a szaktanítást rendelte el;[1] végül elkészíttette az első magyar népoktatási törvényjavaslatot s ezzel kapcsolatban Guizot példájára, ki mint franczia közoktatási miniszter, 1833-ban a néptanítók számára lapot adott ki: ő is 1848. jul. 25-ikéről felhivást bocsátott ki a *Közlöny*ben (jul. 26) egy *Nevelési Szemle* cz. lap megindítása ügyében.

Ily tevékenysége közben nyilt meg július 2-ikán az országgyülés, melynek mindjárt kezdetén kitüntek azok az ellentétek, melyek a Batthyány-minisztériumban természetszerüen álltak elé az egymással össze nem férő elemek miatt. Széchenyi és Kossuth ellenlábasok voltak nézeteik és politikai tanaik alapelveiben, Batthyány Kossuth népszerüségétől tartott, Eötvös féltette tőle összes ügyeinket, Deák nem bízott tapintatában és mérsékletében; de egyelőre egyik sem hitte, Széchenyit kivéve, hogy a hozzá szító szélső párttól tartani volna okuk és Eötvös a Kemény aggodalmait, ki az Ullman-házban tartott követi értekezleteken, Deák vezetése alatt, egy miniszteriális középpárt alakítását sürgette, egyenesen rémlátásnak nevezte.

Midőn azonban az ügyek bonyolódtak, ő egész meggyőződéssel a Batthyány-féle mérsékelt irányhoz csatlakozott. Ekközben kitört május 15-ikén a második bécsi forradalom s a király Innsbruckba menekült. Ekkor részt vett Eötvös is István főherczeg vezetése alatt abban a miniszteri küldöttségben, mely a királyt Budára hívta lakni. Pulszky írja, hogy visszajövet meglátogatta őt Széchenyivel együtt Penzingben s nagyon meg volt Eötvös elégedve; mert a király megigérte, hogy Budára költözik, mihelyt az országgyülés 40.000 katonát szavaz meg az olasz

[1] Először a piaristák által vezetett budai és pesti intézetekben rendelte el 1848/49-re; a tantervet dr. Lutter Nándor, Perlaky és Vass József dolgozták ki; de továbbterjesztését szakerők hiánya s a forradalom meggátolták.

háborúra, viszont ők kikötötték, hogy az udvar szüntesse meg Jellasich fondorkodásait s erre is igéretet kaptak. Ez ügyben június 20-ika tájt, midőn Jellasich Innsbruckból Bécsbe tért vissza, Eötvös másodszor is megfordult Bécsben Batthyányval, hol János főherczeggel, mint királyi helytartóval értekeztek; de minden siker nélkül.

A megnyilt országgyűlésen, kivált az olaszok ellen adandó segély, később az ujonczozási törvény némely elvei teljessé tették a miniszterium kebelében a meghasonlást, melyben Kossuth és Szemere kerültek a mérsékeltebb elemek fölé. Eötvös alig néhányszor szólalt fel. Saját törvényjavaslata tárgyalásáig csak ötször beszélt; egyszer a felirati javaslat előtt, a honvédelemről szóló előterjesztés, másodszor a házban alakítandó bizottságok ügyében, harmadszor az olasz kérdésben a kormány álláspontja mellett, a negyedik és ötödik alkalommal interpellácziókra felelt, melyek első esetben a nem-egyesültek kongresszusára, második esetben a zágrábi püspök izgatásaira és a Muraköznek a zágrábi érsekségtől már régóta sürgetett elszakítására vonatkoztak.

Törvényjavaslata az elemi oktatásról sok tekintetben ez országgyűlés nevezetes eseményévé vált. Elég ennek jellemzésére megjegyezni azt, hogy a lehető legalkalmatlanabb időben vették elő. Ugyanis július 11-ikén tartotta Kossuth híres beszédét a 200 ezer ujoncz megajánlásáról, a mit egyhangulag megszavaztak. Mészárosnak e határozat értelmében készült törvényjavaslata július 20-ikáról kelt; augusztus 1-jén a központi választmány beadta róla jelentését s mégis csak augusztus 16-ikán került a ház elé, és éppen e közbeneső halasztás miatti ingerültség időszakában, mintegy ülés-tölteléknek vették elő Eötvös javaslatát, mely alkalomból Petőfi ingerülten írta augusztus 10-iki hirlapi czikkében: «Elhagyhatnátok most azt a nevelést, mikor azt sem tudjuk, lesz-e kit nevelni, vagy sem?» S valljuk meg, hogy mai belátással is csak a közérzület e szempontját fogadhatjuk el helyesnek; ennek az izgatottságnak igaza volt.

Eötvös javaslatáról a központi választmány a hadügyi javaslattal

együtt szintén augusztus 1-sején adta be jelentését. Keserű viták előzték meg a hadügyi javaslat elhalasztását s a népoktatási törvényjavaslatnak az augusztus 3-iki napirendre tűzését; ámde maga a tárgyalás menete is csak növelte az általános izgatottságot. Eötvös a javaslat gyors letárgyalását azzal akarta siettetni, hogy előterjesztő beszédében a központi választmány minden módosítását elfogadta. Az ellenzék, a súlyos időkre való tekintettel, elhalasztó indítványt tett; de a többség nem fogadta el s ekkor a radikálisok azt mondták, hogy a többség csak ürügyül használja ezt az ujonczozási javaslat halogatására. Így csak augusztus 4-ikén kezdődött meg a részletes tárgyalás, mely az első pár napon elég simán folyt. Csak augusztus 7-ikén szakította meg Mészáros azon jelentése, hogy ő az ujonczozási törvényjavaslat kivánt kiegészítésével elkészült; de nem kivánja tárgyaltatni, míg az alvidékről vissza nem tér, hová már hosszabb idő óta készül. Végre a részletes vitán is átestek; azonban a 13. §., mely arról szól, hogy ugyanazon községben az állam minden hitfelekezetnek tartozik iskolát állítni, ha egy-egy felekezet tanköteleseinek száma 50, óriási vihart keltett. A központi választmány ezt a különböző nyelvű lakosságra is ki akarta terjeszteni; de mindkét esetben csak megengedő alakban s ezt Eötvös elfogadta; de az augusztus 7–8-ikán lefolyt viharos ülés a közös iskola mellett nyilatkozott 181 szóval 86 ellen. Ekkor augusztus 9-ikén maga Pázmándy Dénes, az elnök, elhagyván az elnöki széket, külön javaslatot tett a megelőző napi végzésből kifolyóan a közös iskolákra, és a hitfelekezetek iskolaállító jogára nézve; ez azonban újra oly vihart keltett, hogy d. u. 1/4 4-kor el kellett oszlatni az ülést és javaslatát a ház csak másnap fogadta el 231 szóval 84 ellen; ez alkalommal Eötvös nem volt jelen a szavazáson s az augusztus 9-iki vitában sem szólalt fel. A szavazás után, augusztus 10-én, a többi ponttal, melyek közé egy, a kisdedóvókról szóló indítványt is bevettek, röviden végeztek; de a végén a záró szavazás előtt gr. Teleki László a már letárgyalt javaslatot is elhalasztatni kivánta «boldogabb időkre»,

a midőn módjában lesz a miniszternek egységes elvek szerint javaslatát újra átdolgozni, mely mostani alakjában összeférczelt munka. Eötvös ellene nyilatkozott s augusztus 12-ikén nagy többség fogadta el az összesen 20 pontból álló javaslatot, mely soha királyi megerősítést nem nyert.

A javaslatnak főbb s maig is helyes elvei a következők: az elemi oktatás az állam kötelessége, a magánintézetek állami felügyelet alá helyeztetnek, az elemi iskoláztatás a gyermek 12-ik évéig (leánygyermekek 10-ik évéig) kötelező, az elemi oktatás ingyenes, az iskola az 5%-ig menő községi pótadóból tartatik fenn, a magyar nyelv kötelező tárgy, a vallás oktatása felekezeti jog, minden községben közös iskola állítandó, a tanítóképzés állami feladat. Mint látható, ezek a mai népoktatási helyes politika alapelvei s így némileg érthetetlenek a vádak, melyekkel illették. E vádak a következők: e törvény nem elég kimerítő, az 1847/8 : xx. t.-cz. 3. pontja szerint a hitfelekezeteket a miniszter nem hallgatta ki, nem elég határozott, a gazdagabb polgároknak kedvezményt nyújt s a szegényebbeket elnyomja, a nemzetiségek és vallásfelekezetek surlódására fog alkalmat adni. Mindezeket Eötvös és a kormánypárt más szónokai eléggé megczáfolták; legyen itt elég e vádak megemlítése. Mondják, hogy végül a zárószavazás előtti beszédében Eötvös tárczáját kötötte a javaslat elfogadásához; ez beszédéből nem tűnik ki; de igen természetes, hogy a leszavazásból levonta volna a következtetést.

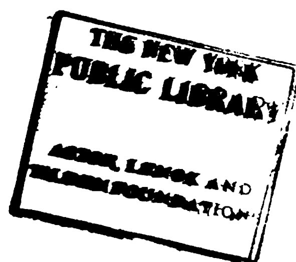
Ezután az országgyűlésen Eötvös alig szólalt fel, csupán a költségvetés tárgyalásában tartott pár kisebb, inkább felvilágosító beszédet; egy másik fontosabb beszédét szeptember 3-ikáról ismerjük, midőn az 1847/8 : xx. t.-cz. értelmében megvédte az egyházfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteire ideiglenesen felvett egy millió forintot. Úgy látszik, hogy ekkor már el volt készülve, hogy családjával együtt külföldre megy. Pulszky abból az időből, midőn Batthyány és Deák augusztus 28-ikától szeptember 9-ikéig Bécsben időztek a hozott had- és pénzügyi tör

vények megerősítése végett, de már nem is fogadta őket a király és midőn a bécsi miniszterium emlékirata közhirré jutott: egyszer csak azt hallotta, hogy Eötvös is Bécsben van s álnév

34. AZ 1848-IKI MAGYAR MINISZTEREK ALÁÍRÁSAI.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÉS CSALÁDJA.

alatt a Leopoldstadt egyik szállójában lakik. E hírre hozzá akart sietni, midőn belép Eötvös, arczán a kiállott izgalmak nyomával s Lantosy névre útlevelet kért Svájczba. Pulszky kérdé, lemondott-e? Eötvös tagadólag felelt. Akkor, felelé, nem adhat útlevelet; nem segíthet egy miniszter szökésében. Kérdezvén, hogy miért hagyta el Pestet, felelé:

— Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédjeivel, igazi rablóbanda, s elfoglalta erővel az Újépületet, Buda s Pest hatalmukban van, kirabolják, felgyújtják a várost, Kossuth hozatta őket, Szemere velök tart; Széchenyi megbolondult.

Csak nehezen birt megnyugodni s visszatért ugyan Deákkal Pestre; de útlevelét mégis kivette. E bécsi útja szeptember 6—9-én összeesik a képviselőház 100-as küldöttsége útjával. Szeptember 11-ikén a minisztériummal ő is lemondott; neve benne van a 17-iki második miniszteri névsorban is; de ezt már a király nem erősítette meg. A következő napon a képviselőház küldöttségével, mely egyenesen a birodalmi gyűléssel kivánt értekezni, ő is újra Bécsbe ment; a sikertelenség ismeretes. Szeptember 25-ikén tartotta a házban utolsó beszédét, midőn az úrbéri törvény tárgyalásának elhalasztása mellett szólalt fel.

Szeptember 28-ikán Lamberg meggyilkoltatása után családjával együtt Bécsbe sietett; Batthyányval találkozván együtt érkeztek meg a Frankfurt városához czímzett vendéglőbe. Október 6-áig maradt ott, habozva, hogy mit tegyen; de midőn e napon ott is utczai harcz támadt a nép és katonaság közt, családjával még az nap München felé utazott. Akkoriban azt mondták, hogy családja beszélte rá a távozásra, féltvén őt Lenormand jóslata utolsó részének beteljesedésétől.

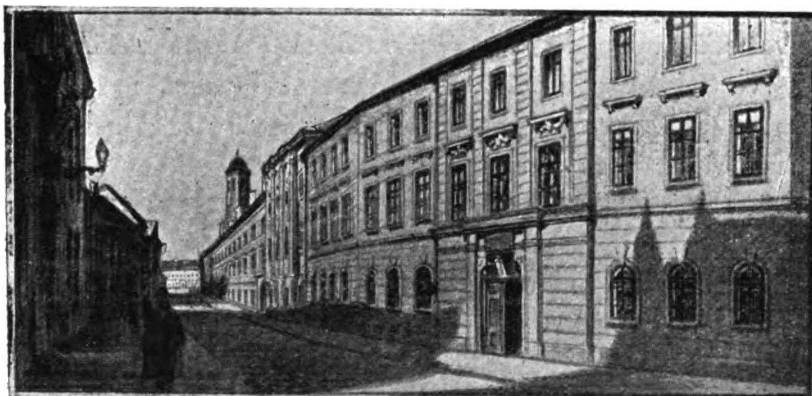
Helyesebben itélünk azonban eltávozása okáról, ha azt olvassuk el, mit maga írt Csengerynek: «Miért távoztam el, azt annak, a ki engem s lelkületemet ismeri, könnyű, másnak lehetetlen megmagyarázni.» Valóban így van, — teszi hozzá Csengery. Eötvös a reform embere volt egész életén által. Most

azonban kezdé átlátni, hogy a működés ezen mezeje lehetetlen, minden fáradozása hasztalan. A forradalom és ellenforradalom szenvedélyes harczai közt az ő szerepe lejárt. «Ily viszonyok közt, — idézi újra Eötvöst — tökéletesen hasztalannak érzém magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármi nagy czélt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tudok s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előre haladhat.» Azt is hozzá tette, hogy «ha elment, midőn a dolgok rosszul állottak, nem tartá férfihoz illőnek visszajőni, mikor egy kissé mulni látszott a fergeteg.»

Mindez éppen oly természetes, mint igaz. Nem születhetik minden ember forradalmárnak. Eötvös a vallás, sajtó, oktatás és főleg az egyéni szabadság híve és küzdője, demokrata és szabadelvű volt, de nem volt forradalmi, hanem evolutionista. Akkoriban az ellenzéki lapok nagy zajt ütöttek távozása miatt s a félelem volt legtermészetesebb magyarázatuk. De miért félt volna Eötvös? Idegei nem birták volna el a forradalmat; de a mi éppen a félést illeti, személyes bátorságának nem egyszer adta tanújelét s mintha előre tudta volna a jövőt, *A falu jegyzőjé*ben egy helyt kifejtette a személyes bátorság valódi lényegét.

35. MAGYARORSZÁG CZÍMERE.

36. A RÉGI KULTUSZMINISZTERIUM.

HARMADIK KÖNYV.

I.

Midőn Eötvös 1848 szeptember 29-ikén családjával együtt előbb Bécsbe, majd külföldre távozott, egyenesen Münchenbe ment, a hol nővére gróf Vieregg Károlyné is lakott. Az 1848/49-iki telet Münchenben töltötte, a nyarat Salzburg mellett Aigenben egy kis nyári lakban s 1849/50 telén újra Münchenben, 1850 nyarán pedig Tutzingban lakott a starnbergi tó partján, Münchentől északra körülbelül egy órajárásra vasuton.

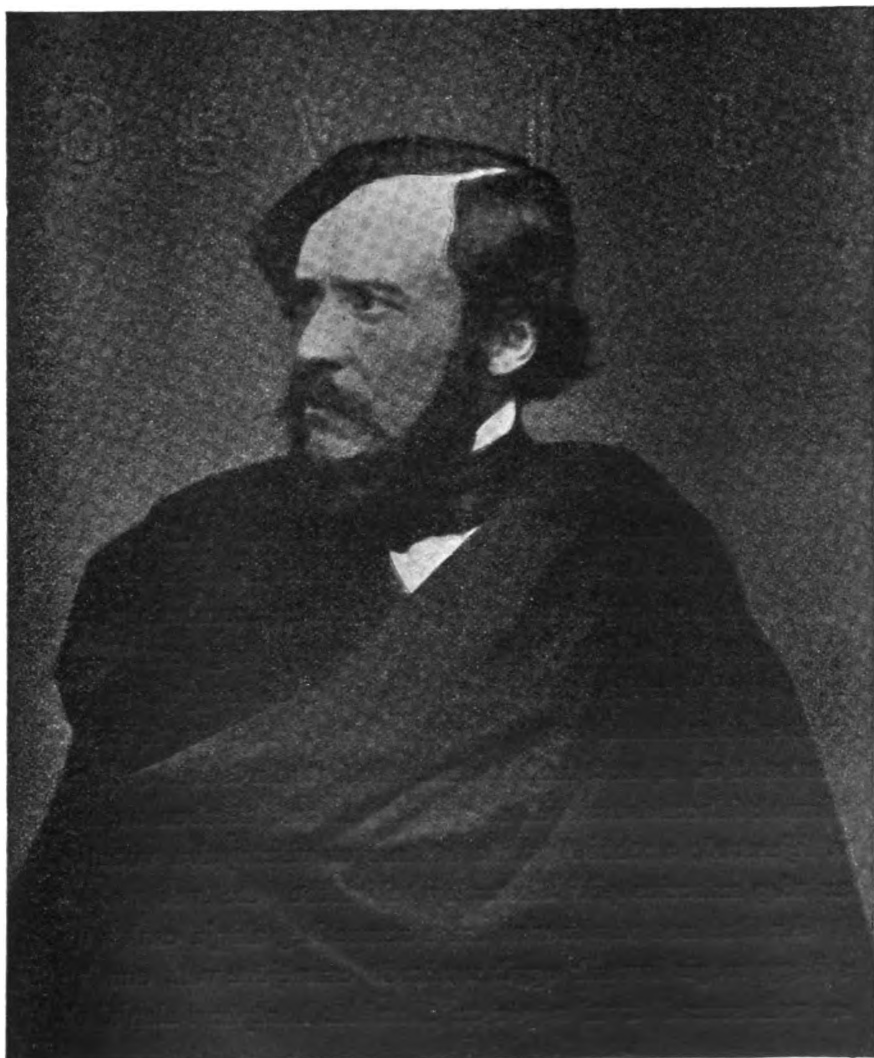
Mindez idő alatt, bármekkora volt is a bánat, mely a hazai események miatt sújtotta, sem pihenni, sem elzárkózni nem bírt; hanem élénk szellemi tevékenységgel rengeteget olvasott és folyton írt. Erre igen jó alkalmat adott a müncheni királyi könyvtár. Treforttal, ki családjával együtt szintén ott volt, egyszerre 40 kötetet is kivettek s Eötvös, kit a hazai viszonyok miatt most leginkább a forradalom és ennek tanulságai érdekeltek, a franczia forradalom oknyomozó történetét akarta megírni s ezért kezdetben főleg ennek tanulmányozásába merült. Újra

elolvasta Thiers művét, a nagy forradalomról szóló emlékiratokat s terve főleg azon eszmék kifejtése lett volna, melyek az 1789-iki forradalmat s ennek tényeit magyarázzák, miközben a hazai viszonyokat tartotta volna szeme előtt.

Miért maradt abban e mű, nem tudjuk; de oka alighanem forradalmunk bukása, az e miatti bánat, továbbá a kellő nyugalom hiánya s talán pár más gyöngéd ok; e mellett inkább a jövőnek akart szolgálni, a mult szenvedéseit a jövő tanulságaivá, sőt reményeivé tenni. Tehát noha 1850 elején művéből pár fejezetet megírt, melyből egy rész halála után — mint Trefort sejteti — valamely műben német fordításban meg is jelent, tovább nem folytatta; hanem ez irányban tett tanulmányait is nagy államtudományi művében használta fel. Ezen kivül Eötvös már 1837 óta, mint láttuk, tervezte volt a keresztény művelődés történetének megírását s ehhez az évek folytán rendkivül sok tanulmányt tett, nagy anyagot gyüjtött össze s e két irányú tanulmányainak eredménye *A XIX. század uralkodói eszméi*; mert kétség fogta el, hogy egészsége és egyéb viszonyai megengedik-e egy amolyan nagyterjedelmű munka befejezését?

E küzdelmek és tervek közt látogatta meg Szalayt Zürichben. E találkozásról ő maga éppen oly egyszerű, mint megható képet rajzol Szalay felett tartott emlékbeszédében, hol a saját fajdalmának is hangot ad s hol egyszersmind általános kifejezésekben megmondja véleményét Kossuthról is; de keserű érzéssel tettek mindketten szemrehányást önmagoknak, hogy ők is hibáztak, midőn megakadályozni a történteket nem bírták. Végre Szalaynak vigasztalást nyújtott az, hogy hazánk történetébe fogott azzal a czéllal, hogy megtudja, mi vár ránk; és nemzetünk multjában csakugyan meglelte a vigaszt, melyet jelenében hiába keresett: a meggyőződést, hogy jövőnkön kétkedni nincs okunk.

Vajon e megható szavak a munkában található egyetlen vigaszról, arról a lélekemelő meggyőződésről, mely eltölti a keblet, midőn felismeri és ki bírja vonni az események tömkelegéből a bennök rejlő láthatatlan, de megdöbbentő követ-

37. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

kezetességgel irányító eszmét: nem azok-e éppen, melyekben Eötvös megint egyszersmind saját magáról is a legszebb vallomást adja, melyekben saját szive nyilatkozik meg? Nem bocsátkozott-e ő is eszmék vizsgálatába, az eseményekben rejlő tanulságok földerítése végett? Sőt mindenből az látszik, hogy éppen az ő hite és meggyőződése melegítette fel Szalay lelkes munkakedvét, kiről azt mondja az első találkozás alkalmából, hogy «elijedt a változáson, melyet egy év tett benne». Eötvös első röpirata, nagy államtudományi művének előhírnöke, már készen volt, midőn Szalayval találkozott, másik művéhez már hozzá fogott; már beszélhetett vele a részletekről; elmondhatta tervét, kilátásait, a kibonyolódás lehetőségeit. Így, mint ezelőtt is mindig az elhatározó pillanatokban, úgy most is a két barát egymásban találta a fölemelő, a nemes elhatározás ösztönét; és ha az élet küszöbén Eötvös volt adósa Szalaynak a buzdításért, ezt most kamatostól adta vissza.

Eötvös említett röpirata a nemzetiségi kérdésről szól és mert első sorban nem hazánkat érdekelte, németül írta és adta ki *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*[1] czím alatt. E röpirat I. és II. fejezete, melyekben a nemzetiségi törekvések közös kiindulásáról, czéljáról és arról ír, hogy ezek egyenes ellentétben állanak a szabadsággal és egyenlőséggel, majdnem szószerint azonosak nagy államtudományi műve III. fejezetével; viszont a III. fejezet, mely a nemzetiségi törekvéseket csak a mai államok felbomlásával véli megvalósíthatónak, részben azonos az V. fejezettel; a többi Ausztria különleges viszonyaira vonatkozik az 1849 márczius 4-iki alkotmány tekintetbe vételével.

Az általános rész szerint ma a nemzetiség alapja csak a nyelv s hogy mégis korunk egyik uralkodó eszméjévé vált, ennek oka «a mult század (XVIII) végén az állami lét középkori alapjai elleni

1 Pest. 1850. C. A. Hartleben's Verlag. Von N. N. 146, 2. l. Bécsben nyomatott Leop. Sommernél (Hofbuchdrucker). Második kiad. Wien. 1851. Jasper, Hügel et Manz. 2, 146. l. Az első kiadás névtelenül jelent meg s a censura részéről nem nehézségek nélkül; a második kiadásnak csak czímlapja és tartalommutatója más.

visszahatás». Czélja megmutatni, hogy ez az elv mi hatással lesz a jövő alakulásokra s legkivált Ausztriára? Minden nemzeti törekvés alapja egy: a magasabb tehetség önérzete; czélja is egy: az uralkodás. Mint ilyen, ellentétben áll a szabadsággal és egyenlőséggel s e czélja csak a jelenkori államok felbomlásával volna megvalósítható. Most Ausztriára térve, kifejti, hogy a nemzeti egyenjoguság általánosan vett értelmében meg nem valósítható sehol sem; de kivált Ausztriában a támasztott nemzetiségi teljes egyenjoguság nevében nem egyenlő szabadság, hanem egyenlő uralkodás követeltetvén, ez teljesen összeegyeztethetetlen úgy a márczius 4-iki, mint bármely más alkotmánynyal, sőt bárminemű egységes kormányzattal. Ugyanis szó szerint ezt írja: «Nem elégszenek meg (a nemzetiségek) azzal, hogy minden nemzetiségnek a községben, iskolában és magánéletben a legteljesebb szabadság adassék, mi alkotmányos állam polgáraitól el sem vonható; és mivel a kormány központosító iránya szerint minden politikai életnek az állam központjában kell összpontosulni: itt kell a nemzetiségi eszmének, az egyenjoguság elvének is érvényesülését keresnie. Ennél fogva az egyenjoguság nem érthető másként, (s a nemzetiségek tényleg így is értik) minthogy minden nyelv a birodalomban egyenlő állást nyerjen s e tekintetben a kisebbséget a többség ellen állami alaptörvény biztosítsa». Ha így van, mond Eötvös, pedig így van, akkor a központosított hatalom elve csak absolutismus, tehát a márczius 4-iki alkotmány legfontosabb elveinek eldobásával volna elérhető; de még ezzel sem teljesen, mert a nemzetiségi elv új tartományi beosztást, a központi kormányban egyenlő arányú képviseltetést követel (VII. fej.) s ebben bárminemű eltérés okvetetlen nyugtalanságot okozna (VIII. fej.). Végeredményében tehát a nemzetiségi elv győzelme Ausztriában a birodalom feloszlására vezetne (IX. fej.).

Ámde azon a helyen, a hol Ausztria fekszik, egy nagy birodalom fennállása európai szükség; tehát a nemzetiségi törekvéseknek e szükség szerint kell módosulniok s e szerint azoknak,

kik Ausztria fennállását óhajtják, feladata: «kiegyenlítni a nemzetiségi jogos kivánság fogalmait az egységes állam fönnállásának szükséges föltételeivel.» Minthogy pedig a birodalomban a nemzetiség fogalma ép úgy történelmi eredmény, mint nyelvkülönbségben gyökerező; tehát mindkettő tekintetbe veendő s így az összbirodalom által megoldandó feladat hármas: erős, egységes állam; a birodalom egyes részeiben a történeti jogon alapuló igényeknek összeegyeztetése az egység feltételeivel; végre az egyes nemzetiségek nyelvkülönbségen alapuló igényeinek összeegyeztetése a történeti jog elvével az egyes részekben s az egység feltételeivel az összbirodalomban.

Az egységről a márczius 4-iki alkotmány eléggé gondoskodik; a másodikra nézve azt mondja, hogy a részek történeti joga az egység feltételeivel csak addig nem egyeztethető meg, míg a birodalom egységén dolgozók ez egységnél többet s azok, kik a történelmi jogok mellett harczolnak, e jogoknál többet akarnak elérni. Minthogy azonban a nemzetiségi igények a tartományi rendszer által nem békíthetők ki, mert a birodalomnak nyelvhatárok szerinti beosztása lehetetlen; erről szabad községi rendszer és a lehető legteljesebb egyéni szabadság útján kell gondoskodni. E szerint az egész birodalomra tartozó ügyekre nézve elfogadja, mint szükséget, a központi «Reichstag»-ot és az ennek felelős kormányt; a tartományokra nézve, beleértve Magyarországot is, külön tartományi beligazgatást, ezek országgyűléseinek felelős kormányhatóságokat kiván a szabadközségi rendszer és minden lehető egyéni szabadság mellett.

Végre az egészet befejezi egy «zárszó», mely a szabadság és egyenlőség jelenlegi uralkodó téves felfogásáról, kiindulva Francziaországból, ugyanazokat az elveket fejezi ki, melyeket nagy államtudományi műve első felében, úgy hogy az emennek kivonatául is tekinthető.

Könnyen belátható, hogy Eötvös e műve Palacky foederationalis terve ellen van intézve, melyet a szláv lapok a maga idejében nagy lelkesedéssel fogadtak s melyben a tartományok történeti

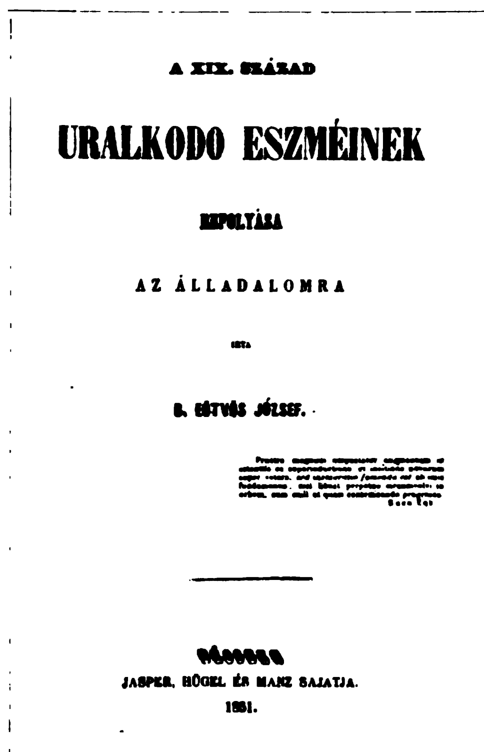
multja ellenére, éppen a nyelv szerinti kikerekítés az uralkodó gondolat, megannyi külön országgyűlésekkel s felelős miniszterekkel. Eötvös ez ellen szól kivált a x. fejezetben, noha Palackyt nem említi. A másik figyelemre méltó az, hogy elfogadja az összbirodalom eszméjét, sőt szükségesnek tartja s így helyesli a márczius 4-iki alkotmányt is és csak részleges módosítását tartaná szükségesnek a fenti elvek szerint; mert ez az egyetlen mód megoldani Ausztriában, hol szerencsétlenségre a franczia központosítás elvei vétettek irányadóul, a nemzetiségi kérdést, mely más részről sehol sem oly fenyegető, mint itt. Ebben a megoldásban Eötvös tehát hazánkra nézve éppen nem követelné a történelmi jogokat mind, főleg nem a 48-iki törvényeket; sőt ki is jelenti, noha nem egyenesen, hogy a márczius előtti alapon áll vagy hogy nem követelne többet; mert az összbirodalom érdeke a fő, mely adva van a márczius 4-diki alkotmányban.

A másik, a mit Eötvös tekintetbe vett, az, hogy Ausztria alkotmányos akar lenni. A november 27-iki miniszteri programm így szól erről: «Az alkotmányos monarchiát akarjuk, mely alapuljon minden nemzetiség akadálytalan fejlődési egyenjoguságán.» A birodalmi alkotmány 5. §-ja szerint: «Minden néptörzsnek sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve megőrzésére és föntartására». A központi hatalom s a részek és nemzetiségek szabadsága összeegyeztetését hangsúlyozza a márczius 4-diki császári manifestum is. E megegyeztetés elősegítése, megoldása az ő czélja s hogy ebben hazánk szükséges önállását nem vette figyelembe, az különös, de elég természetes következmény a fenti kiindulást tekintve.

Mindezek okozták, hogy megjelenésekor a névtelen mű, mely 1850 márczius 12-ikén már kapható volt, hazai lapjainkban terjedt megbeszélés tárgya volt; mert mindenki tudta szerzőjét s tudta iratása okát: t. i. Palacky elszigetelt provincialismusa ellen Ausztria fényes jövőjét kivánta megmenteni vagy legalább ennek módjait megmutatni. Azonban éppen azzal, hogy kitől jött és mit czélzott, — most már megmondhatjuk, — hazánk közjogi hely-

zetének éppen nem használt; és hogy oly mesterileg felállított logikája nem oda vezetett, a hova ő tervezte, azt a történelem eléggé megmutatta. Később ő maga is lemondott róla.

Nem elemezzük tovább e, különben inkább elméleti praemissákból kiinduló logikai, mint szorosan államférfiui művet; de látható, hogy e röpirat ugyanazon tanulmányok eredménye, mint *A* XIX. *század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* Sőt, midőn e röpirat megjelent, ennek első kötetét is már jó részben elkészítette; mert márczius 29-ikéről olvasni lehet az egykorú lapokban, hogy már e műve második részén dolgozik, mely évek óta gyűjtött adatok gyümölcse lesz. Még Pestre visszatérte előtt (1850 deczember 4-ikén) az első kötet nagy része ki volt nyomva s azt olvassuk, hogy nemsokára megjelenik. Így jelent meg ez az első rész 1851 július 1-jére Bécsben oly czímlappal, mely nem mutatja, hogy egy második kötetnek kellene következnie.[1] E művét éppen úgy, mint előbbi röpiratát németül írta meg; Szalay László fordította magyarra. Erről utóbb, midőn második kiadást rendezett

A XIX. SZÁZAD

URALKODO ESZMÉINEK

AZ ÁLLADALOMRA

JASPER, HÜGEL ÉS MANZ SAJÁTJA.

1851.

37. »A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLADALOMRA« CZÍMLAPJA.

[1] A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Irta B. Eötvös József, Bécsben. Jasper, Hügel és Manz sajátja. 1851. IV. 472, 2. l. Nyomatott Ör. Keck és Pierer Sándornál. A II. kötet u. ezen cz. a. jelent meg. Második kötet.

belőle, különös dicsérettel emlékezett meg, azt mondván, hogy Szalay értette őt; fordítása ezért tökéletes s nem kell rajta majd semmit sem javítnia.

Midőn tehát 1850 deczember 4-ikére Pestre visszaérkezett, e művét mondhatni beköszöntőnek, melylyel nemzetét megajándékozta. Ez politikai fő- és legérettebb műve, melynek hatása még nagyobb lett külföldön, mint itthon.

Eötvös benne nem hazánkból, sem Ausztriából, hanem az általános európai viszonyokból indul ki; de világos, hogy első sorban a franczia császári központosítás, az új államcsíny által előállott viszonyok, az elnyomott, de ki nem aludt forradalmi szellem és végre azok a nagyszámú elméleti vitatások, melyek a 48-iki forradalmakat főleg Francziaországban követték, voltak azok, melyek éppen egy ily mű írására bírták. E kiindulás bizonyos publiczisztikai jelleget ad, a különben szorosan tudományos irányú műnek. Nehéznek, borúsnak látja a jelent, még borúsabb a kilátás a jövőre; a rend és műveltség barátja nincs miben megnyugvást leljen; sőt a lezajlott forradalmak még aggasztóbbá tették a helyzetet; mert ezek nem voltak a népek közmegegyezésének kifolyásai, sőt utóbb kellett rájok megegyezésöket kinyerni. Közelebbről tekintve, világos, hogy az aggasztó okok a jövőre nézve általánosak egész Európában, és hogy az eddig alkalmazott eszközök elhárításukra nem elégségesek. Ő a közös bajok forrását abban találja, hogy áthidalhatatlan ellentét van a kor uralkodó eszméi és ezek alkalmazása közt. Ez ellentét felderítése e mű (első részének) czélja.

Pest, 1854. Emich Gusztáv nyomdája. 6, 587. l. A német kiadás, melynek megjelenését a lapok a magyarral együtt, mint közelit jelezték, megjelent Der Einflusz der herrschenden Ideen des 19. Jahrh. auf den Staat cz. a. (8r XIV. 448. l. Wien. 1851. Jasper, Hügel és Manz) és 1854-ben ujra: Der Einflusz der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat. Von Baron Joseph Eötvös. Vom Verfasser selbst aus dem Ungarischen übersetzt. Leipzig: F. A. Brockhaus. 1854. Dem Andenken seines Vaters widmet dieses Werk mit Liebe, Dank u. Verehrung der Verfasser. (A magyar kiadáson ez az ajánlás nincs meg.) I. Theil. 6, 448. l. II. Theil. XII, 550, 2. l. Két különböző nyomás. Az I. k.-en t. i. ez áll: Druck von Keck & Pierer in Wien. II. k.-en ez áll: Druck v. F. A. Brockhaus in Leipzig. T. i. az I. k. ekkor csak új czimlappal jelent meg.

E végre abból a nézetből indul ki, hogy az államtudomány nem transcendentalis, hanem gyakorlati tudomány; tehát a Bacon által a természettudományokra ajánlt inductiv módszert kell alkalmazni itt is. Ezt fogja tenni ő s e módon megkisérleni a jelen viszonyoknak megfelelő államforma szervezésének elveit megadni. Ebből kifolyólag elveti az államról szóló elvont tanokat; sőt szerinte az államtudományok czélja épen az, hogy vezető fonalként szolgáljanak az államok oly legczélszerűbb berendezésére, mely leginkább felel meg az emberek bizonyos korbeli szükségeinek és eszméinek, melyek megvalósítását az államtól kivánják. Íme, uralkodó írói elvének ismétlése a tudomány gyakorlati hasznáról.

E kiindulásból vizsgálja a kor uralkodó eszméit, melyek szerinte: a *szabadság*, *egyenlőség* és *nemzetiség* s adja ezeknek mai divatos értelmezését. Ezek szerint a *szabadság* divatos meghatározása ez: «ne létezzék oly hatalom az államban, mely nem a nép nevében s — legalább közvetve — nem általa gyakoroltatik». Az *egyenlőségé* ez: «a nép neve alatt minden ember értetik s hogy mindenki ugyanazon mértékben s ugyanazon módon járul a közös népakarat alkotásához». A *nemzetiség* fogalma határozatlan, törekvéseiben szemlélve jelent nyelv- és fajközösséget és ennek nevében a nemzetiségek majd a különvált népészek egygyé olvasztását, egyenjoguságot, majd meg éppen uralkodást követelnek.

Eötvös művének első részében, e meghatározások után, szokott dilemmatikus okoskodása módszerével azt mutatja meg, hogy ezek az eszmék, a mi különben eléggé szembeötlő, e divatos értelmezésökben egymásnak nemcsak teljesen ellentmondók; hanem különkülön megvalósításuk csak a jelen államok felbontásával volna elérhető s mégsem eszközölnék a nemzetek óhajtott megnyugvását. Ugyanis a teljes egyenlőség vagy a régi caesarismushoz, vagy pedig a communismushoz, a socialismushoz s ez esetben a nép nevében, de ennek részvétele nélkül gyakorolt kényuralomhoz vezetne, a mi kizárja a szabadságot; a nemzetiségi eszme a maga

uralomra törő czélzatával szintén nemcsak ellentmond a szabadságnak és egyenlőségnek, hanem az annak és emezeknek megvalósítására irányított törekvések visszás arányban állanak s e mellett megbontaná az összes mai történelmi állami alapot; végre a szabadság és egyenlőség divatos értelmezésökben nemcsak egymásnak ellentmondók, hanem amaz csak a kormányhatalom teljes lerontásával, emez csak teljes absolutismussal volna megvalósítható.

Ez a részletezett ellentmondás az említett eszmék értelmezése és a nép vágyakozása közt valóban megvan. Ámde a keresztyén polgáriasodás az egyéni szabadságon alapszik, tulajdonképen ennek megvalósítására törekszik mindhárom eszme által; az állam ellenben az ókori caesarismus megvalósítását tűzte ki czélul, a mi Francziaországban az államcsíny által s az új imperialismusban sikerült. Innen az áthidalhatatlan ellentét, mely mindazóta tart, mióta a franczia forradalom ezt az eredetileg keresztyén-germán eszmét újra föleleveníttette. E bajon csak két úton lehet segíteni: vagy a keresztyén társadalmi rendnek ezt az alapelvét kell megsemmisíteni vagy az államot kell másként berendezni. Ez az alternativa. Azok, a kik az alapelvet akarják teljesen felforgatni, a socialisták és communisták; de Eötvös annyira távolinak látja elveik győzelmét, hogy nem is igen foglalkozik velök s törekvésöket, noha elméleteik már, sőt épen a 30—40-es években érték el virágkorukat, nem is tartja korunk uralkodó áramlatai egyikének sem. Azok, kik csak némi változtatással megelégednének, mint Guizot, vagy azt állítják, hogy a demokrata-alkotmány alkalmazásába csúsztak be hibák, vagy a választási jog helyes alkalmazását sürgetik, vagy mint Lamartine, a népfelség nevében köztársaságot kivánnak.

Eötvös most ezek mindenikének a kitűzött czélra való elégtelenségét mutatja ki, a mi valóban szembeötlő is. Ebből világos a jövő fejlődés, t. i. állami mindenhatóság, még pedig, a mint a nagy forradalom előtt az Isten, úgy most a nép nevében. Ez az állami mindenhatóság tehát az absolutismushoz, a caesarismushoz

fog vezetni; más szóval, az egyéni szabadság teljes megsemmisítéséhez. E szerint az állami mindenhatóság ez irányú s a communismus más irányú, de lényegben ugyanolyan törekvése közt csak az útban van különbség, de a végczélban egyenlők, sőt azonosak.

Ez az első rész tartalma, melyet három év mulva követett művének második része, mely a kibontakozás elveit tartalmazza. Szerinte ugyanis nem a keresztyén polgáriasodás alapelvét, tehát nem az egyéni szabadságot kell megsemmisíteni, hogy ez az absolutismusra törekvő állammal összhangba hozassék; hanem az államot kell úgy berendezni, hogy az egyéni szabadsággal meg lehessen egyeztetni. A szabadság, egyenlőség és nemzetiség valóban uralkodó eszméink, csakugyan a keresztyén polgáriasodás körébe tartozók és magokban véve jogosak, helyesek; de az emberiség mást ért alattok, mint a hogy a jelen állami életben értelmeztetnek s a mint megvalósításukra az állami mindenhatóság nevében törekszenek. Ugyanis az emberiség törekvései szerint a *szabadság* oly állapot, melyben az ember saját tehetségeinek s a mennyire ezek engedik, a természetnek is korlátlan ura; az *egyenlőség* csak eszköz e szabadság élvezetére; a *nemzetiség* végre az egyéni szabadság elvének alkalmazása egész népfajokra. Tehát a divatos értelmezésben az egyenlőségbe olvadt be a másik két eszme; az emberiség törekvése szerint pedig az egyéni szabadság a fő s e felfogásban ezek az eszmék nemcsak nem ellentétesek, hanem kiegészítik egymást.

A főkérdés tehát az: berendezhető-e az állam úgy, hogy e törekvést kielégítse? Eötvös szerint be. Ugyanis szerinte az állam a társaságokból keletkezett s mint ilyen, a polgáriasodás eredménye. Hibás ugyan a Rousseau-féle államszerződés deductiv eszméje; de más alapot az állam előállására a szabad akaratnál gondolni nem lehetvén, tehát az állam jogalapja sem lehet más a szabadakarat irányzó elvénél s ez az elv az észszerűség. Ebből az észszerűségből pedig világosan következik, hogy az egyén szempontjából az állam nem czél, hanem csupán eszköz és «az államnak

czélja tehát a bíztosság». Minthogy pedig koronként más-más javak azok, melyek biztosítását az egyén az államtól kivánja; tehát alkotmányt csak koroknak lehet adni, nem pedig minden kornak. Már pedig, ha korunk legfőbb uralkodó eszméje az egyéni szabadság: akkor a jelenkori állam czélja az egyéni szabadság biztosítása s ebből világos az állam mai szervezetének és berendezésének módja is.

Ebből látható, hogy Eötvös az éppen akkori időben föltünő erélylyel működött iskolának híve, mely kiindulva főleg Tocqueville művéből, az egyéni szabadságot tartotta főelvének s az államot a túlságos czentralisaczió veszélyétől féltve, az önkormányzatban és szabad egyesületi jogban kereste a biztosítékokat. Eötvös azonban más részről úgy gondolkozik, a mint ennek világos és szabatos elvi körvonalait már a *Reform*ban, de még inkább későbbi czikkeiben és kivált *Teendőink* czímű czikksorozatában megleljük, hogy az államnak egységesnek, erősnek kell lennie, hogy ezt az egyéni szabadságot biztosíthassa, bárha ez által egyszersmind ugyane szabadságot korlátozza is; e mellett a központosítás ma annál szükségesebb, mert minden állam érdeke korunkban az erős államhatalom; de mindemellett ennek mégsem szabad korlátlanná válnia. Így központosítás nem nélkülözhető a törvényhozásban, kormányzásban, népképviseleti országgyűlésben; de ezzel szemben szükségesek az egyéni szabadságot biztosító intézkedések. Ezek a következők: az államhatalom megfelelő belső szervezése, a felelősség és az államhatalom korlátozása.

Minthogy az elsőre nézve legnagyobb biztosítékot az alkotmányos egyeduralom ad, ez a legczélszerűbb; a második a szabadságot a választási és felelősségre vonási jog által biztosítja; de a mai államhatalommal szemben ezek már nem elég erősek s így valódi biztosítékot csak a harmadik eszköz nyújt, t. i. az államhatalom korlátozása. E mellett a merev központosítás csak növeli az államra rótt lehetetlen feladatokat s csak szaporítja az elégületlenséget. Korlátozni kell tehát az államhatalmat s erre a legjobb, sőt egyetlen mód az önkormányzat

elvének alkalmazása, mely a korlátlanságra törekvő államhatalom egyetlen sikeres gátja; az egyén általa nem érzi magát elszigetelve s önálló tevékenységre tért nyer; ennek az önkormányzatnak pedig alapja és szintere az erős községi élet. Csak a hol a politikai jogok és kötelességek gyakorlatát minden polgár kisebb körökben megszokta: csak ott lehet nagyobb államban politikai szabadság rendetlenség és szilárd alapon álló rend önkényuralom nélkül. Erős központosítás a szükséges dolgokban, vele szemben erős községi élet önkormányzati alapon: ez az, a mit Eötvös a leghelyesebb állami berendezésnek tart. E biztosítékokhoz sorolja továbbá még a szabad egyesületi jogot, melyet megkülönböztet a politikai cluboktól.

Mindezek azonban még mind elégtelenek az erkölcsi biztosítékok nélkül. Ezek elseje a jog iránti tisztelet s épen a fennálló törvényekben letett jog tisztelete, melyet a bírói intézmény tart fenn. Ezért Eötvös helyesnek tartaná egy oly főtörvényszék létesítését, mely az állami belső hatalmi körök összeütközéseiben itélne. Ilyen továbbá a vallás és ezzel kapcsolatban az egyház, illetve az egyházak önállósága; sőt «az egyház szabadsága — mond Eötvös — legfőbb, egyedüli, rendíthetetlen erkölcsi biztosítéka az állam egyes részei önállóságának, az egyetem anyagi hatalma ellenében» (II., 551. l.). Végre semmi intézmény nem adhat az államnak oly szilárdságot, mint az, miről nálunk a 30-as évek óta annyit írtak és beszéltek s mi Deák beszédein állandó vörös fonálként húzódik végig, melyet t. i. az egyes polgárok meggyőződéséből meríthet; már pedig ezt csak úgy érheti el, ha az állam az egyesek jogait saját hatalma erkölcsi korlátainak ismeri el.

Mindez elvek kivihetősége attól függ, hogy megegyeznek-e a haladás törvényével? Eötvös szerint ezek megfelelnek a haladás mind a három főtörvényének: a különböző egyének szabad érintkezésének, a kor uralkodó eszméinek és a kor szükségeinek. Végre csupán az önkormányzat fogja a nemzetiségi igényeket is, nem ugyan kielégíteni, hanem veszélytelenekké tenni.

Eötvös mindezek alapján hiszi, hogy az emberiség az eddig követett utat az államra nézve el fogja hagyni; mert noha sok az aggasztó jelenség és sokan vannak, kik azt hiszik, hogy a keresztyén polgáriasodás betöltötte czélját s elenyésztéhez közelg; de ő azt hiszi, hogy ellenkezőleg: czélja az egyéni szabadság megvalósítása lévén, ezt csak ezután fogja elérni. Nagy harczok lesznek, de az eredmény nem kétséges. «A mit az emberiség természeti fejlődésének folyama hoz magával, azt késleltethetik ugyan a tudomány tévedései, az egyesek bűne s egész korszakok rossz szenvedélyei, — de örökre meg nem semmisíthetik.» Tehát a keresztyén polgáriasodásnak nem hanyatlása, hanem teljesedése az, a mi előttünk áll.

Valami bámulatos van e nagyszerű erkölcsi eszmében, mely, noha némi érezhető ugrással és nem elég természetes átmenettel van a mű előbbi fejtegetéseihez csatolva, a romok felett az életet, a megújulást, a boldogulást hirdeti s bizonyára ez az, melyért e művét írta; és ha részleteiben Eötvös nem írta is meg a keresztyén művelődés történetét, e műve lényegében, eszmemenetében és végkövetkeztetéseiben nem más, mint a keresztyén művelődés apotheosisa és valódi czélja az állam újabb szervezését összhangba hozni a keresztyén művelődés alapelvével. E műve tehát más előzményekből kiindulva, újra s hatásosan fejezi ki *A karthausi* alapeszméjét, melyet tehát Eötvös alapmeggyőződésének tekinthetünk.

Az első részről a legbehatóbb magyar bírálatot Brassai Sámuel irta a Szilágyi Ferencz *Magyar Hirlap*jában, (1851. 522—28. sz.) ki midőn a politikai eszmék végzetes hatását említi a könyvnyomtatás előtti, utáni korban s végre a XVIII—XIX. században, első sorban is kiemeli, hogy a mű a nagy várakozást nem elégítette ki s hogy benne a Bacon-féle inductiv módszer alkalmazása nem elég találó; maga Bacon sem mondható e módszer fetalálójának, a természettudomány ismerte azelőtt is és a politika, mint gyakorlati tudomány, nem hasonlítható össze a természettudományokkal módszer tekintetében; mert ebben a tör-

vény minden, a tudomány maga czél; a politikában pedig inkább csak vetojoga van a tudománynak. De továbbá a szerző csak beszél az inductioról; de művében nincs inductio; hanem egész okoskodása felállított elvekből indul ki s okoskodása, dialectiája, mely gyakran bámulatos, teljesen syllogisticus, dilemmatikus. E bevezetés után veszi bírálat alá szerző alapelvét, mint rosszul felállított dilemmát, a melyet azonban tapasztalati tényekkel vagy éppen nem vagy alig fejteget. A XIX-ik századnak éppen nem csak a szerző által felvett három uralkodó eszméje van; de felvéve, hogy csak ennyi van, ezek analysise nem vezet egyébre, mint magán mulatságra s a szabadság értelmezése éppen nem oly általános ebben az alakban, mint szerző a francziák nyomán állítja; így pl. egészen más az angoloknál elméletben és gyakorlatban. Hasonlóan bánik el az egyenlőség és nemzetiség eszméivel is, mely utóbbinak fejtegetésében egyenes ellenkezésbe jut önmagával s oly végkövetkezményeiben tünteti fel, mely e szent eszme iránt elfogultságot mutat. Egészben a könyvet nagyon tartalmasnak, bár élére állított és igen merészen általánosított elvekkel telinek mondja; de kiemeli számos kitünő részét, mint midőn a keresztyénség s az állam viszonyát vagy az állam fentartásban a kis adózók szerepét és érdekét rajzolja. E helyekből elég bőven idéz is. Végre ő is jelzi, hogy ez magával hozza egy új résznek is megirását az igért alkalmazásról, mely, mint láttuk, meg is jelent pár évvel utóbb.

Már említettük e műről, hogy egyébként külföldön nagyobb hatást tett, mint itthon s több tekintetben nagyobb méltánylásra is talált. Itthon utóbb főleg némely részletkérdés volt az, a mi magára vonta a kritikát; így első sorban a műnek a központosítás elleni iránya, szemben az Eötvös 1844 óta s főleg a *Reform*ban kifejtett centralisticus álláspontjával. Ezt különösen a II. kötet megjelenésekor az irodalom terén is kiemelte a *Budapesti Hirlap*ban Szilágyi Ferencz, a szerkesztő, melylyel szemben Csengery Antal vette ugyanott védelmébe,[1] kimutatván, hogy nincs ellentmondás a két

[1] 1855., 659. és 669. sz. és Csengery: Összegyűjtött munkái. V., 303. l.

álláspont közt; mert a mint akkor a központosítás volt az egyetlen politikai gyógyszer hazánkban, most csak az önkormányzat lehet az általános európai központosítás ellen az egyetlen menedék s Eötvös és társai akkor sem a megye, mint municipium, hanem mint államszervezet ellen léptek fel. Azonban e czáfolat daczára a közvéleményben csak megmaradt az, hogy Eötvös nézetet változtatott az államszervezet alaptervezetére nézve.

Mellőzve a továbbiakban Csengeryt, kinek ismertetése csak inkább bemutatásszámba megy, a legbehatóbb bírálatot e műről báró Kemény Gábor adta, ki *A nemzetek fejlődéséről* czímű művét egyenesen e mű hatása alatt és nagy részben czáfolatára írta,[1] mely azonban nagyon szigorú bírálatra s igen kevés elismerésre talált a *Pesti Napló*ban és *Magyar Sajtó*ban. Kemény részletesen ismertetvén a mű I. kötetét, ezt végeredményében óriási tagadásnak nevezi; a II. kötet nagyobb elismerésre talál nála; amazt a szerző nézeteire nézve ingadozónak, aggodalmasnak, emezt sokkal határozottabbnak, bátrabbnak mondja a megoldás terén. De különösen a nemzetiségi eszme az, — s ez a második részletkérdés, mely nálunk a figyelmet leginkább kihívta — melyet Eötvösnél tévesen, önmagában is ellentmondóan meghatározottnak talál a belőle levont következtetésekkel együtt s hozzáteszi, hogy Eötvösnek erről szóló tanában a «megsemmisülés elméletét látta ékes szavakkal, az ész, a tudomány és jóindulat minden kellékeivel támogatva irányunkban érvényre emelkedni.» Ő a nemzetiségi eszmének, melyet Eötvös hol eszmének, hol érzelemnek s hol még másnak nevez, úgy alapjában, mint az állami életben teljesen más és sokkal lényegesebb szerepet tulajdonít. Hibásnak tartja az állam czéljáról szóló meghatározását is; továbbá Eötvös elvének keresztülvitele lehetetlenné tenné az államok létezését. Ő ezekkel szemben az állam biztosságát a közvéleménynyel megegyező folytonos változtathatásban tartja s szerinte, a mi az államokat alkotja és fentartja, az az érdekegység.

[1] Kolozsvár, 1856. Stein János. VIII., 143. l.

Eötvös e műre soha sem felelt; de 1859-ben, Kazinczy feletti emlékbeszédében, újra rajzolván a nemzetiség és nemzeti érzés hatását, Kemény azt vélte kiolvasni belőle, hogy Eötvös változtatott nézetén és sietett 1859 november 4-ikéről hozzá egy nyilt levelet intézni; de ezt, főleg úgy látszik politikai okokból, sem a *Pesti Napló*, sem a *Magyar Sajtó* kiadni nem akarván, *Nehány szó báró Eötvös Józsefhez* czím alatt röpiratban nyomatta ki, természetesen kibővítve;[1] s ebben a nemzetiségi kérdést újra megvitatandónak jelölte ki. Erre Eötvös *Felelet báró Kemény Gábor nehány szavára* (Pest, 1860. Ráth M. 42 l.) röpiratában válaszolt, mely főképen műve II. kötetéből vett bő idézetekkel mutatja meg, hogy Kemény őt félreértette. Az, a mi új e röpiratban, a vége, különösen azért érdekes, mert benne Eötvös éppen a hazai önkormányzat történetéből fejti ki, hogy nálunk a szélesen kiterjedt municipalismus óvta meg hazánkat a multban a nemzetiségi torzsalkodásoktól s csak ez lehet a jövő megoldása is. Kemény e válaszra *Még egynehány szó* czím alatt felelt (Pest, 1860. Pfeiffer, 32 l.), melyben kivált első művére hivatkozva fejtegeti, hogy Eötvös nevezi ugyan «eszmének» a nemzetiséget, de «magyarázatában» ingadozás és meghatározásában, következtetéseiben káros tévedés van, mert ez eszmének államalkotó és fejlesztő hatása más; Eötvös megoldása az elmélet szempontjából nagyon általános, a gyakorlat szempontjából kivihetetlen, noha egyébként egyik legjobb és leggyakorlatibb elvének tartja, hogy a nemzetiség eszméje szükségképen önkormányzatra vezet.

Kemény nem állt egyedül Eötvösnek a nemzetiségről szóló nézetei czáfolásában. Mocsáry Lajos *Nemzetiség* czímmel (Pest, 1858. Ráth M. 204 l.) egész könyvet írt csupán erről, melyet ő műve elméleti részének nevezett, míg a gyakorlati részben a hazai szláv és más nemzetiségi mozgalmakról szól. A másik két uralkodó eszme (szabadság, egyenlőség) fejtegetésében teljesen egyetért Eötvössel; a nemzetiség eszméjére nézve azonban lehangolónak találja fejtegetését úgy a hangban, mint okosko-

[1] Pesten. 1860. Pfeiffer. 38. l.

dásaiban. Eötvös — mond — éppen úgy bánik el most ezzel az eszmével, mint egykor a megyével. Ily eszmemenetből veszi vizsgálat alá Eötvösnek e két fő tételét, hogy «valamennyi nemzeti törekvés alapja a magasabb hivatás érzete; czélja: az uralkodás». Az elsővel szemben azt a tételt állítja fel, hogy a nemzeti érzelem szereteten s nem elbizottságon alapul; a másodikkal szemben, hogy a nemzeti törekvések czélja az önfentartás. Hibáztatja továbbá, hogy «valamennyi» nemzeti törekvést egyformának tekint, holott annyira más és más minden nemzetnél, hogy a nemzetiséget nem is lehet oly értelemben uralkodó eszmének venni, mint Eötvös teszi. A mű többi része nem tartozik ide; de úgy erről, mint Kemény műveiről el kell ismerni, hogy mélyreható pillantást vetettek a kérdés lényegébe s több oldalról birták Eötvös után is megvilágítni s homályát eloszlatni.

Ezután nálunk hosszasabban nem foglalkoztak e művel. Tankönyvben legelőször Pauler Tivadar említi,[1] bővebben Kautz Gyula *A politikai tudomány kézikönyve* czímű művében; utánok legbehatóbban, a tudós szeretetével, mélyen beható elméjével Concha Győző, a ki *Politiká*ja I. kötetében (1895) mindenütt kiterjeszkedik Eötvös nézeteire a főkérdésekről s így műve számos helyén foglalkozik vele. Előszavában azt az érdekes és jellemző megjegyzést teszi, hogy e mű «bármily nagy számot tegyen a tudományban is, czélzata szerint: megjelölni a 48-iki forradalmak után az európai államok ujjáalakulásának irányait, publiczisztikai mű». Valódi élvezet volna e kiváló műnek Eötvösre vonatkozó elemzéseivel itt részletesebben foglalkozni és ezek fonalán Eötvös művét ismertetni, annál inkább, mert — mond Concha — «későn bár, pótolni törekszem mulasztásunkat nagy állambölcselőnkkel, Eötvössel szemben s tanainak tüzetes feldolgozására, bírálatára különös súlyt fektetek.» De ezen kívül is Concha egyetemi előadásaiban, a mint az előadásairól tanítványai által Kolozsvárt, majd Budapesten kőnyomatban és nyomtatásban kiadott jegyzetek

[1] Jog- és államtudományi encyklopaediája. 235. §. — Észjogi előtan (1873) 226. §.

tanuskodnak róla,[1] mindig nagy figyelmet szentelt Eötvös e művének, nagyobbat, behatóbbat bárkinél; azonban mindezeknek részletezése csak egy egész külön tanulmány tárgya lehet.

Időközben e sorok írója is Eötvösről írt életrajzi művében 1880-ban (megjelent 1882-ben), ennek keretéhez mérve, megfelelő bőséggel méltatta Eötvös e művét s össze is vetette pár mással. Kissé utóbb, 1883-ban, Trefort tartott róla felolvasást az akadémiában, mely a mű előállásáról tartalmaz pár érdekes adatot; de czélja a műre a figyelem felhívása lévén, általánosságokon kívül elemzésébe nem bocsátkozik.

Külföldön számos beható ismertetés tárgya volt kivált a II. kötet s első sorban Németországon, de ma már ezek nem mind ismertek. Mondják, hogy nevezetes tudósoktól Eötvös egész csomó levelet kapott, melyekben műve érdemeit kiemelik. E leveleket mi nem láttuk, de a nyomtatott ismertetések és méltánylások száma is elég nagy. Ezek közül Schmidt Julián a *Grenzboten*ben, Fallmerayer, Cherbuliez szakfolyóiratokban szóltak róla, Bluntschli pedig *Az általános államjog s politika története* (II.) művében, mely magyar fordításban is megjelent. Bluntschli kapcsolatban szól róla a Tocqueville *(La démocratie en Amerique, 1835)* művével, mely Francziaországban kiindulása volt az államhatalom korlátozására irányult elméleti és gyakorlati politikai mozgalomnak, mint olyan, mely a népfelség eszméjéből indult ki, továbbá Mill Stuart *(On liberty 1859)* művével,[2] mely a társadalmi s egyéni szabadmozgás feltételeit fejti ki angol szempontból, szintén a népfelségnek, mint társasági alapnak, elvéből kiindulva, s a pálmát Eötvösnek nyújtva jelöli ki helyét e művek közt. A *Revue des deux mondes* 1854 október 15-iki füzetében adott róla rövid ismertetést. A 48-iki forradalom bő megvitatása után nehéz volna valami újat írni, — mond —

[1] Concha Gy. Politikai jegyzetek. Kiadták Nyerges Zsigmond és Harmath Jenő. Kézirat gyanánt. I—II. rész. Kolozsvár. 1901. — U. az. Jegyezte Semsey Kálmán. Budapest. 1893. I—II r.

[2] Tocqueville művét magyarra Fábián Gábor fordította 1841—43., Mill Stuart-ét Kállay: A szabadságról. 1867.

de Eötvös birt eredeti lenni. Dicséri világosságát, gyakran új nézeteit, szabatosságát; de mindez cserben hagyja, midőn a végkövetkeztetéseket levonja. «Homályos eszmékkel fejezi be művét, s a keresztyénységtől nem tudni, minő belső átalakítást vár, minek következtében a megingott társadalmi rend újjá fog alakulni.» Lényegében dicséri műve nemes érzelmeit s mint utóbb Concha, szintén publiczisztikai műnek tartja. Részletesebben s nagy rokonszenvvel ismertette e művet Laboulaye Édouard, Eötvös barátja, a *Revue nationale et étrangère*ben (1860 novemberi két füzet) *L'état et ses limites* czímű értekezésében, mely 1863-ban értekezései közt s azóta önállóan is többször megjelent és Molnár Antal *Az állam és határai* (1869) czímmel magyarra is lefordította.[1] E művében Laboulaye azokat a határokat akarja megjelölni, melyeken túl nem terjeszkedhetik az államhatalom a nélkül, hogy az egyéni szabadságot ne veszélyeztesse. Az államhatalom e szükségképi korlátozását teljesen Eötvös műve szellemében s abból kiindulva tárgyalja, úgy hogy e rész ebből majdnem kivonatnak tekinthető. E korlátozást nemcsak az absolut, hanem az alkotmányos országokban is teljesen Eötvös szellemében tartja szükségesnek; mert az egyenlőség annyi, mint korlátlan népfelség s ez végeredményében a többség absolutismusa. Laboulaye egyébként négy művel kapcsolatban tárgyalja Eötvös nézeteit; ezek közül csak Humboldt Vilmos posthumus műve *(Ideen zu einem Versuch die Gränzen der Wirksamkeit der Staaten zu bestimmen*, 1851) jelent meg elébb, mely az egyéni szabadság meghatározásában s lényege kifejtésében világos hatással volt Eötvösre; a másik kettő, a Millé *(On liberty*, 1859), Simon Julesé *(La liberté*, 1859) utóbb jelentek meg, a minthogy általában az ily kérdések fejtegetésében Eötvös műve kiindulásul szolgált s mint ilyen, némikép korszakalkotónak tekinthető.

[1] Az Eötvösről szóló részt l. Lukács Móricztól: Laboulaye b. Eötvös Józsefről. Budapesti Szemle. 1860. XI., 377. l. Ugyanitt pár lapon nagyon helyesen fejtegeti Eötvös politikai eszméit s kiterjeszkedik a következetlenség vádjára is, mind nagyon helyes szempontból.

Mindezekből kiviláglik Eötvös művének jelentősége, melynek alapterve Montesquieu *L'esprit des lois* s rokonsága Tocqueville nagy művével félreismerhetetlen; viszont világos, hogy eredetét abból a Francziaországban tett tapasztalatból vette, hogy a túlságos centralisatio okvetetlen forradalmakra vezet s az ugyanott, az elmult félszázad tapasztalatai alapján, a III. Napoleon alatt uralomra jutott közmeggyőződésből, hogy a szabadság nagyobb kincs, mint az egyenlőség;[1] a nemzetiség eszméjének fejtegetésére pedig Ausztria és hazánk viszonyai adtak ösztönt és tapasztalatokat az elmélet számára. Innen az a különös részvét, melylyel művének a szabadságról s egyenlőségről szóló része külföldön, a nemzetiségről szóló itthon találkozott.

II.

Alig fejezte be Eötvös nagy államtudományi művének II. részét 1853 végén vagy 1854 január első felében, már különböző szépirodalmi tervek foglalkoztatták. Január második felében hozzá fogott egy régi tervéhez, t. i. Auerbach *Dorfgeschichten* czímű művei mintájára oly magyar népi elbeszélések irásához, melyek a mellett, hogy szelid vagy komor idylli képek a nép életéből, mély erkölcsi hatással nemesítsék a nép lelkét. Ő már 1845 márcziusában, mint a «Népkönyvkiadó Egyesület» alelnöke indítványozta Auerbach e művei átdolgozását s báró Jósika ajánlkozott is az első füzet lefordítására, de akkor abban maradt; most Eötvös, a mi helyesebb, fordítás helyett eredetieket írt. Így készült 1854-ben *Egy tót leány az alföldön* (Beszély), *A molnárleány* (október hó) és 1855 elején *A téli vásár*. Mindezeket ő egy album számára írta, melyet Arany, Csengery, Gyulai, Kemény, Vörösmarty és ő *Hat iró könyve* czím alatt akartak kiadni 1854 márcziusában. Ez elmaradt s helyette jelent meg *A magyar nép könyve*, melyben ez elbeszéléseit, mint valóban a legjobb helyen, kiadta.[2]

[1] Tisztán e kérdésről jelentős irodalom támadt 1850—60 közt Francziaországban.

[2] Megjelent: Egy tót leány az alföldön. I., (1854) 248. l. — A molnárleány. I., 315. l. — Téli vásár. II. (1855), 117. l. E három külön is. Elbeszélések. Pest, 1859. Hecke-

Ezek az elbeszélések közelebbről annak eredményei, hogy Eötvös ez időben mezőgazdasággal is foglalkozván, alkalma nyílt szenttornyai birtokán, mely neje hozománya volt, érintkezni a néppel. Vegyük közülök pl. a sorrendben legelől megjelentet: *Egy tót leány az alföldön* czímüt. A költő czélja nemcsak a bájos idyll és csendélet rajza, mely a szomoruból vígra fejlődik és boldog optimismust terjeszt; hanem az az erkölcsi tanulság is, hogy a jó rendszerint megleli jutalmát s erre vonatkozva az öreg Apostagi ezzel fejezi be az elbeszélést: «Jótéteményeinkkel is úgy vagyunk, mint a vetéssel. Ha vetünk, sok mag a földben rothad el, sok kifagy, meg kiszárad, s a magnak egy része nem hoz kalászokat. Ha előre tudná az ember, melyik mag nem kel ki, nem lenne senki olyan bolond, hogy elvesse. De mivel ezt senki sem mondhatja meg előre: az okos ember azért csak kissé sürübben hinti vetését; mert annyi bizonyos, hogy a ki nem vetett, nem is arat. S ládd, Zsuzsi, én vén gazda vagyok, tudok rossz terméseket, de alig emlékszem olyanra, hol egyremásra legalább a magot ne kaptuk volna meg.» Éppen emígy nyújt tanulságot *A molnárleányban* a parasztgőgről s e Sajóvidékről vett elbeszélés világosan mutatja az alakok életteljes rajza által, hogy alapja valódi esemény volt. A molnár, Ékesy a maga kellemetlen szokásával, melyért nem egy külföldi utazó rótt meg a legujabb időkig bennünket, a kántor, egy jelleme és sorsa által Tengelyire emlékeztető alak, világosan az életből vettek. *A téli vásárban*, mely éppen oly kedves idyll, mint az első, az isteni gondviselésben való hitet s a szeretet boldogító hatalmát tünteti fel egy nyájas képben. Mind e népies elbeszélésekben van valami megfinomított népies, szó sincs róla; az emberek mondanak olyakat és úgy, minőket a magyar paraszt nem mond s hiányzik nagy részben belőlök, a mit tős-gyökeresnek neveznénk; de nemkülönben igaz, hogy a paraszt gondolkozása azért egészben

nast G. 202, 2. l. Németül: Neuestes belletristisches Lese-Cabinet etc. 546—49. Lief. Ungarische Dorfgeschichten. Von B. Josef Eötvös. Deutsch v. Ad. Dux. 2 Theile. Autorisierte Ausgabe. 273. l.

jól és híven van bennök rajzolva, a kép hű és igaz s végre is ez a fő.

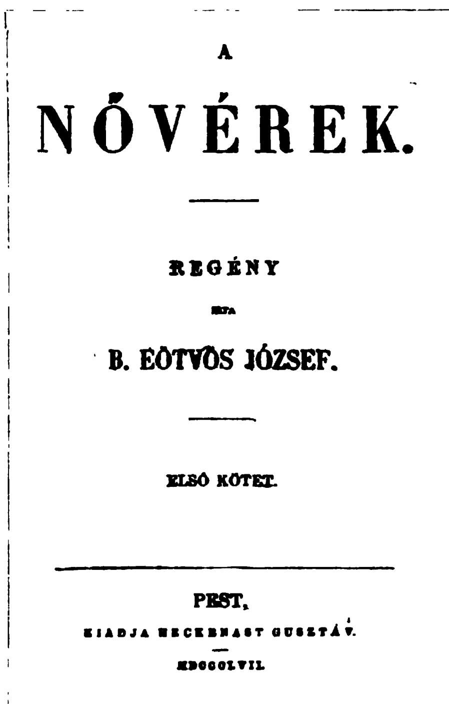
Ily munkássága közt választotta meg az akadémia 1855-ben alelnökének, melynek utóbb 1866-ban elnöke lett s mindkét alkalommal az akkori idők képes lapjai arczképét és életrajzát adták. A Kisfaludy-társaságnak 1847 óta volt elnöke s most az 50-es években ő támasztotta új életre 1856-ban. E tárgyban, midőn 1856 nyarán Ostendébe ment, Bécsben megállapodott s utóbb augusztus 11-ikéről írta Ostendéből Toldynak, hogy Bécsben biztatták s azóta levélben is értesült róla, hogy a társaság újjáalakítása elé nem gördítnek akadályt. Ugyanekkor írta, hogy Heidelberg felé tér haza, írt Hammernek, Fallmerayernek; Bunsennel, Kreutzerrel, Schosserrel személyesen fog találkozni s szeptember elején tér haza. Valóban Heidelberg felé vette útját s ott Welckernek, a híres *Staatslexicon* egyik írójának vendége volt, kinek visszaadta látogatását. Ugyanis Welcker két évvel azelőtt a német *Juristentag* alkalmából csak azért utazott le Pestre, hogy a XIX. század uralkodó eszméiről szóló mű íróját meglátogassa. Eötvös svábhegyi nyaralójában fogadta az ősz tudóst, ki viszonzásul most tiszteletére Heidelberg tudósait hívta meg ebédre. Ez alkalommal Eötvös számos téveszmét oszlatott el hazánk helyzetéről s egyszersmind Heidelberg csodaszép vidékét magasztalta. Erre Welcker pohárköszöntőben felelt, ragyogó képben rajzolva Eötvös svábhegyi nyárilakának fekvését s onnan a tündéri kilátást a fővárosra, a Dunára, a hegyekre és az alföldre.[1] E nyárilakban írta Eötvös nagy állambölcseleti műve második részét s e műről szólva írja Bluntschli: «Innen széles látókör nyílik a Duna vidékére, Budapest fővárosra, a pusztákra, a hegyekre. Érezni lehet valamit belőle iratain.»[2]

Az ötvenes évek emez első felében többnyire falun tartózkodott,

[1] A pohárköszöntő egész terjedelmében Vas. Ujság 1864. 25. sz. U. o. a nyárilak képe. Itt a névtelen iró világosan az 50-es években történtnek mondja a leirt jelenetet; de meg kell jegyeznünk, hogy «*Juristentag*» csak 1860-tól van s Bécsben 1862 augusztusban tartatott az első. Miféle más «Juristentag»-ról szól, nem tudhattam meg. Alább erről lesz még szó.

[2] Az ált. államjog s polit. tört. II., 340. l.

hol Szent-Tornyán, hol Velenczén s említett művein kívűl egyéb művei német fordításával vagy új kiadásával foglalkozott;[1] ezek mellett 1856-ban irta utolsó nagyobb művét, *A nővérek* czímű regényét, mely 1857 július 3-ikára megjelenvén, annál nagyobb feltűnést okozott, mert úgy látszott, mintha Eötvös már-már megszűntette volna a regényírást.[2]

A

NŐVÉREK.

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

ELSŐ KÖTET.

PEST,

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

MDCCCLVII.

39. »A NŐVÉREK« ELSŐ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

A regény hátteréűl és bevezetőjéűl az 1831-iki cholerát s az akkori felső-magyarországi lázadást választotta. Július végén vagyunk. Gróf Ormosyéknak, kik a legboldogabb családi életet élik, két leányuk van s a lázadás elől gyorsan menekülni kellvén, az anya tiltakozása ellenére kisebbik, még csecsemő leányukat dajkájára bízzák, ki egyszersmind hű vadászuknak, Miskának felesége s magok a nagyobbik leánykával lóháton menekülnek a parasztok dühe elől. Azonban az Ormosyék erdésze elpusztul a parasztokkal folytatott

[1] A már említetteken kívűl az 50-es években németűl megjelentek: Der Bauernkrieg in Ungarn. Historischer Roman. Aus dem Ungar. von Adolf Dux. 3 Thle. VI., 933. l. Pest. 1850. Leipzig, Hartleben. — Der Dorfnotair. Aus d. Ungar. übers. von Grafen Joh. v. Mailáth. 3 Bde. 2. Auflage. 958. l. Leipzig, 1851. Hartleben. Magyarul uj kiadások: A karthausi. 2 kötet. 3. kiad. 12r. Pest, 1852. Emich G. — A karthausi. Négy rész 2 kötetben. 4. kiad. 12r. Pest, 1856. Heckenast G. — E kiadásért 1856. máj. 26-ikán a Nemz. Muz.-ban levő ered. nyugtatványa szerint 600 frtot kapott bankvalutában s ha 1000 pl. elkél, még 200-at kellett kapnia s valóban 1861 aug. 20-ikán elismeri ennek is átvételét. — The Village Notary. Translated by Otto Wenckstern, with an introduction by F. Pulszky. 1850.

[2] A nővérek. Regény I—II., 350., 376. l. Pest, 1857. Heckenast G. Németűl: Belle-

küzdelemben, nejét menekülésében cholera ragadja el s így a csecsemő idegen kézre kerül, kinek azonban annyira nyoma vész, hogy a szülők, egy különben nem elég hiteles halálhíren kívül, róla semmit megtudni nem birnak. E csapás megtöri életöket; az ebből fakadó félreértés elidegeníti a szerető házasfeleket; a férj szivén soha ki nem pusztítható féreg rágódik; így pusztul el külföldön, a hová feledni mentek. A grófné férje halála után visszatér; ott hagyja a gyászemlékű Ormoslakot; a Dunántúlra vérthalmi jószágára költözik. Áttéteti ugyanoda magát Farkas Máté, a család barátja s a helység plébánosa is, ki egykor tábori lelkész volt, honnan magával hozta katonás szokásait, bátor lélekjelenlétét; egyszersmind derék fő, nagy vitatkozó, ki annyira győz néha a vitán, hogy állításait visszavitatná, ha lehetne.

Itt nevelkedik Margit, a grófné idősb leánya. E nevelésnek szentelik a grófné és Farkas Máté összes gondjaikat s nem egy vitát folytatnak egyik vagy másik elv helyességéről; mert a grófnő inkább ideálista, Farkas Máté inkább empirista; de mint Eötvösnek majd minden embere, mindenik philosoph s elveit bőven kifejti. Margit egyetlen játszótársa Galambosnénak, a kulcsárnénak unokája, Mariska, ki a szenvedélyes, ábrándozó hajlamú Margit teljes jellembeli ellentéte. A leányok megnőnek s Farkas észrevevén Margiton az ábrándozó hajlamot, rábeszéli az anyát, hogy vezesse be a nagyvilág tapasztalatai közé; de éppen e tájt az erdőben egy zivatar alkalmából a két eltévedt leány Káldory Adorján gróffal ismerkedik meg, kit Margit végzetszerűen ideáljául választ s Káldory meg szintén beleszeret Margitba vagy legalább azt hiszi. A költő t. i. nagy gonddal rajzolja meg Káldory jellemét, kiben sajátos vegyülete van az őszinteségnek és szinésziességnek, ki maga is el birja hitetni magával, hogy őszintén érez, noha csak inkább belebeszéli magát. Épen ez idő-

tristisches Lese-Cabinet der magyarischen Literatur in sorgfältiger Übers. 19—28 Lief. Die Schwestern. Roman v. Josef Eötvös. Aus d. Ung. von Adolf Dux. 2 Bde. VI., 663. l. 1858. Pest, G. Emich.

tájt egy viszonytól kiván menekülni; ugyanis puszta unalomból meghódította Dárdaynét, egy öreg gróf szép, ifjú nejét, kinél szenvedélyes szerelmet talál s ez már terhére kezd válni; ezért vonult falura is, hogy feledjen s feledtessék.

Dárdayné szerelme azonban nem ismer határt; felkeresi őt falun is testvérével, Vámosyval. Ekkor Káldory, kit erre egy idős nagynénje is ösztökél, elhatározza, hogy szakít vele, megkéri Margitot és Dárdaynénak egy szerelmet színlő levelet ír, mintha csak a kényszer vinné bele a nősülésbe; teszi ezt épen azon a napon, melyen Margitot megkéri és a végzet úgy akarja, hogy Dárday is éppen ekkor hal meg s így az akadály közte és Dárdayné közt leomlik. Dárdayné e levéllel kezében már most boszút állhatna Adorjánon, de boszúját visszatartja későbbre; Káldory és Margit összekelnek s az esküvőn gyászruhában Dárdayné is megjelen egy pillanatra a falusi templomban.

Az ifjú pár utazni megy Margit boldog. Csak Farkas Máté rokonszenvét nem birja Káldory megnyerni, mint olyan, kit sem hír, sem dicsőség nem érdekelnek s lenézi azt, miért mások lelkesednek. Valóban, Káldory nem elegyedik bele a forradalomba sem; külföldön húzza meg magát, a míg neje előtt, ki eszményét látja benne, talány és kiábrándulásának oka lesz. Így telik el majdnem három év, midőn a véletlen összehozza Margitot az emsi fürdőben Dárdaynéval. E nő, noha tudja Káldory levele után, hogy érdemetlent szeretett s noha a közönyig, sőt megvetésig jutott érzelmeiben vagy legalább azt hitte, most újra szenvedélyre gyul Káldory iránt s felébred boszúvágya. Midőn Margittal barátságot köt, még nincs semmi rossz szándéka; de a mint inkább és inkább egyetlen meghittje lesz, beleelegyedik legtitkosabb érzelmeibe s minthogy testvére, Vámosy, Margitba szeret, még inkább törekszik a házasfelek elválasztására. Ekközben Margit, férjének hűlni gondolt szerelmét tüzelni kivánván, kissé kaczérkodik is Vámosyval, a mit ez félreért, tolakodóvá lesz, elutasíttatik s ez még inkább boszúra tüzeli Dárdaynét.

A két nő e viszonya végzetesen bonyolódik, midőn visszatérnek Pestre, hol Dárdayné még könnyebben fonhatja hálóját.

Vámosyt egyébként a költő könnyelmű nőhódítónak rajzolja, a ki házassági igérettel Vérthalmon elcsábítja Viktát, a szenvedélyes molnárleányt; de egyszersmind úgy mutatja be őt, kinek üres, elnyűtt szivében Margit iránti szerelme végzetessé válik, s tulajdonképen most Viktával megújított viszonyában csak feledést keres, melyből utóbb, látva a lány szenvedélyét, menekülni nem bir. Ily körülmények közt Dárdaynénak könnyű a feladata. A házasfelek mind jobban elválnak s egy szenvedélyes jelenet alatt Dárdayné megmutatja Margitnak a Káldorytól éppen a megkérés napján írt levelet, s ezzel tönkreteszi Margitnak nemcsak jelenét, jövőjét, hanem egész multja legszebb óráit is; mert mindebből a szegény nő azt a tudatot kénytelen meríteni, hogy Káldory minden ömledezése hazugság volt.

Odahagyva férjét, anyjához megy Vérthalomra, s halálos bánatnak adja magát, mely már előbb szervezetét is megtámadta. Ekkor Vámosy, ki Viktát valóban nőül akarja venni, búcsútalálkozást kér tőle s Margit elfogadja; de Vikta kezébe kerül a levél, a ki felbontja és kedvese árulását sejtvén, Káldoryt a találkozóra viszi. Káldory nem gondolhat komolyan neje bűnösségére; e helyett neje a szenvedély hevében megmutatja neki Dárdaynénak írt levelét. Káldory nem bir a látszat ellen küzdeni, távozik; de Vámosyt párbajra hívja. Most Vikta megtudván, hogy párbaj lesz, melynek oka ő, meg akarja Vámosyt akadályozni a megjelenésben; azonban a küzködés alatt elsült pisztoly Vámosyt halálra sebzi és Vikta utóbb keservében öngyilkos lesz. Margit, ki Viktától szintén megtudja a párbajt, lóra ül, férjéhez siet, kinek csak levelét találja. Nagy lelki felindulásban olvassa el, kénytelen belátni, hogy ő maga is sokban és lényegesen tévedett, megbocsát s most multja romjain boldog lehetne, de tüdővészben pusztul el. A grófnő így elveszti gyermekét; de ezalatt Farkas Máté a sokáig sejtett, de rejtve maradt titkot kideríti, hogy t. i. Mariska, a boldog parasztnő, nem más, mint az

egykor elveszett kisebbik leány. Közli az anyával a boldog titkot s az anya látva, hogy Margitot a fényes világi állás, a leggondosabb nevelés nem birta boldogítani, elhatározza, hogy Mariskának soha föl nem fedi születése titkát; hanem hagyja, hogy maradjon boldog eddigi helyzetében, mint egy derék földmíves neje és két gyermek anyja.

E nevezetes műnek belső szerkezetét közelebbről vizsgálva, lehetetlen több részletében nem gondolni a *Magyarország 1514-ben* czímű regény meséjére, melylyel nem egy pontban mutat hasonlóságot. A kiindulás körülbelül ugyanaz. Amott a Dózsa-féle pórhad hullámzása a Rákoson, emitt a felvidéki népnek cholera miatti dühöngése a háttér. Amott Telegdi családja, emitt Ormosyék, majdnem ugyanoly körülmények közt menekülnek a pórnép elől s mindkét esetben csak egy hajszál híján a pórok kezébe kerülnek; amott a pórok Telegdi nyári lakát, emitt a lázadó csőcselék a vadászlakot ostromolják meg, melyeknek körülményeiben is nem egy a hasonló vonás. E mellett felötlő annak a helyzetnek hasonlósága is, melybe a költő Káldoryt és Ártándi Pált helyezi, kiknek jellemében is nem egy rokonvonás van. Mindkettő két nőt szeret s egyiket sem igazán; mindkettő körülbelől ugyanolyan hazugsággal rázza le egyiket s a Káldory és Ártándi levele, amazé Dárdaynéhoz, emezé Klárihoz, szellemben egyforma; valamint nem egy pontban emlékeztet amannak szenvedélyes, beteges szerelme s e miatti boszúszomja is a Kláriéhoz, noha egészen más viszonyok közt van rajzolva. Sőt Vámosyban a költő némi módosítással mintegy harmadszor ismétli ugyanazt. Vámosy t. i. Margitot szereti és Viktával köt viszonyt. A szenvedélyes lányt elhagyni épen úgy nincs ereje, mint Ártándinak Klári elhagyására. Sőt Klári és Vikta jelleme, féltékenysége, indokolatlan bosszúszomja közt is párhuzam vonható; így a mint Margit levelét Vikta felbontja s a mint Klári felbontja az Ártándiét, valamint a végzetesség, melyet mindkettőnek ez a cselekedete az eseményekre gyakorol, csaknem azonosak.

A másik szembeötlő az, hogy az a lélektani indok, mely

elválasztja Ormosyt és nejét, Káldoryt és Margitot, szintén sokban azonos. Mindkét esetben, némely jellemárnyalat leszámításával, egy túlságos érzékenységű nő áll szemben egy túlságos józan férfival, kik nemcsak nem értik meg egymást s nem is birják, hanem a kimagyarázás elszánásáig el sem tudnak jutni; holott ha eljutnának, talán boldogok lehetnének. Ámde így, állapotuk folytonos elemzése által, magoknak valóságos mesterkélt poklot alkotnak, a mit vagyonosságuk és tétlen életök még előmozdít. A szerző e két élet lélektani indokainak belső kifejtésére helyezi a regény súlyát. Ormosyné lelki életében az anyaszeretetet helyezi előtérbe; ebből fakad az élettársak elidegenedése. Midőn kisebbik gyermekétől el kell válnia, előre érzi, hogy ezt valami baj éri. Józanabb férje, ki épen az elválásban találja a mentő eszközt, türelmetlenül és némi élességgel rójja meg gyerekességeért. Az asszony azzal menti magát, hogy ily dolgokban a nők nem birnak oly józanok lenni s Eötvös épen ebből az eltérő világnézletből következteti itt is, a mit már említettünk, hogy nem az okosabbnak, hanem a mélyebben érzőnek van igaza. Ez volt az első keserű csepp, mely házasságukba vegyült. A következményeket tudjuk; a gyermek nyomtalanul eltünik, Miskát a vadászlakban ölik meg, felesége az úton hal meg, még mielőtt Kerékhegyre, nénjéhez jutna.

Az első keserüséget a házasfelek közt a keserüségek egész sora követi. Maga az a kitartás, melylyel a nő gyermekét keresi s e miatti vigasztalhatatlansága mind eltávolítják férjétől, ki ebben állandó szemrehányást és fogalmai szerint kevesebb szerelmet lát, mint óhajtaná és érdemelné. A férj elhibázta életét, mert neje boldogságát tette czéljául; a nő boldogtalan, mert gyermekét vesztette el s másfelől éreznie kell, hogy férje boldogtalanságának oka ő. Megpróbálja tehát eltitkolni bánatát, de még szerencsétlenebbekké válnak; mindketten elszánják magukat egy nagy kimagyarázásra, de sohasem birják végrehajtani; mindketten érezik, hogy hibásak s a bizalom szavait még sem birják meglelni; pedig — mond egy helyt Eötvös e regényében — «a bizodalom a talizmán, mely

nélkül nagygyá vagy boldoggá senki sem lett a világon»; és midőn Ormosy hét év mulva meghalt, neje azzal a tudattal temette el, hogy bárha mindennél jobban szerette, boldoggá tenni nem birta.

Szemmel látható az előszeretet, melylyel a költő az összeférhetetlenség, vagy még inkább boldogtalanság okait gyakran éppen a jó tulajdonokból magyarázza. Azonban egészben ez csak bevezetés a regény tulajdonképeni tárgyára, a Margit és Mariska, a két leány s az ebből folyó tanulság történetére. Itt Eötvös a Margit neveltetése eredményeit nemcsak az öröklés természetes tulajdonai, hanem anyja befolyása alapján magyarázza, ki az élet sajátos körülményei miatt természetes érzékenységén kívül egy bizonyos belső érzelmi elrejtőzést szokott meg, hová bepillantást senkinek sem enged. E tulajdon kifejlése Margitnál annál veszélyesebbé vált, mert szivében erős szenvedélyek csirái rejtőzködtek s mert érzelmeiben és kivánataiban anyja nevelése követelővé tette s elkényeztette.

Azok a nevelési gondolatok, melyek a grófnőt és Farkas Mátét Margit növekedése alatt foglalkoztatják, melyeket a költő vitatkozás alakjában tár elénk, oly terjedelmüek, hogy megjelenése idejében s később is sokan Eötvös e művét nevelési regénynek mondták. Ez tévedés; mert noha Margitnak a világ valódi képéről való tapasztalatlanságát és ábrándos szemlélődéseit, melyek későbbi szerencsétlenségének forrásai, a költő részben neveltetéséből magyarázza; főczélja még sem ez volt, hanem egy belső leki történet részletes és hű rajza. Ő nem nevelési, hanem lélektani regényt írt. Nem az a lényeges, hogy Margit mint neveltetik; hanem érzelmi világa, érzékenysége, szenvedélyessége, továbbá világismeretének hiánya miatt tisztán képzeleti idealismusa, nemes szive mellett önző magábamerülése s az a hite, hogy anyja érintett elzárkozottsága miatt meghitt viszony köztük kifejlődni nem bir; s ezért mélyen érzi, hogy éppen abban, a mi a legbensőbb, magára áll, mint leány s később tapasztalja, hogy magára áll, mint asszony. E szerint, ha a költő

nagy gonddal rajzolja Káldory jellemét, mely sem nem valóban jó, de semmi esetre sem gonosz, ez is főkép csak Margit lelki sorsának illusztrálására szolgál.

A Káldory és Margit házasságának három első éve telik el boldog egyetértésben; de már kiábrándulásban, mert csalódva omlik össze férje iránti idealismusa, látva az új, nagyszerű időszakban részvétlenségét. Vegyük ehhez, hogy férje érti őt s lealjasítva érzi magát neje szemében. Gyermekök nem volt, a ki közelebb hozta volna őket s noha Margit szerette férjét s ez őt most még inkább, mint mikor elvette, még sem lehettek boldogok; «régi tapasztalás szerint, — mond Eötvös — melynél szomoruabb nincs a világon, két ember igen szeretheti egymást a nélkül, hogy azért boldog legyen.»

E hangulatban mennek Emsbe. A külső körülményeket, a mesterségesen gyártott poklot, melybe Margit beleképzeli magát, ismerjük. Egyszerre látja be, hogy férje, kit ideálnak nézett, közönséges ember; de annál jobban szereti, mert azt véli, hogy féltenie kell s Káldory abbeli törekvéseiben, hogy Dárdaynét és nejét távol tartsa a bizalmaskodásoktól, neje gyanuját megerősíti. Ezek a képzelt szenvedések ássák alá Margit lelki életét. «Bármint bántsanak valakit tárgyak és emberek: — mondja magyarázatul Eötvös — azon kínok, miket néha puszta képzelgés okoz, nagyobbak.» Így önmaga nyujtja át bizalmas óráiban azt a tőrt, melylyel Dárdayné sziven találhatja s ez a felindulás egy perczében, sokáig küzdve jobb érzelmeivel, végre meg is teszi. Mindez idő alatt Káldory és neje kölcsönösen a legrosszabb módot választják, hogy egymáshoz közeledjenek; sőt minden lépés érzelmeikben eltávolítja őket; egyszóval «rendkívüli események nélkül szép csendesen válnak szerencsétlenekké.» Ily körülmények közt Dárdayné azzal a sophismával nyugtatta meg magát, látva Káldoryék boldogtalanságát és testvére szerelmét, hogy a mit tesz Vilmosért, voltaképen Margitért teszi; legjobb, ha ő és Káldory elválnak s kiki boldog lesz más úton. Így Dárdayné megnyervén mindkét fél bizalmát, okos móddal

növeli köztük az űrt s így adja Margitnak a tanácsot, hogy tegye Káldoryt szerelemféltővé. Margit meg is próbálta, de annyira túlozta szerepét, hogy férje átlátta a cselt; ellenben ártatlan kaczérkodása végzetes volt Vámosyval szemben s midőn észrevette az okozott bajt, még lelkiismeretét is megterhelte, hogy egy ember szivével könnyelmű játékot űzött.

Így utaznak Káldoryék Emsből hirtelen haza s Margit, már a jelzett okok miatt, anyjánál sem leli meg a szükséges részvétet és bizalmat. Szenvedéseinek csak Mariska tanuja, ki Andrissal boldog s meg sem érti egyszerű női és családanyai érzésében Margit bonyolult érzelmi életéből eredő kérdéseit, a ki szomoruan fejezi ki a regény fontos tanulságát: «Az ég csak nyugodt folyóban tükrözik, s vannak emberek, kik soha szerencsések nem lehetnek. De ha van szerencse a világon, az csak a tiedhez hasonló helyzetben találtatik fel.»

Ily hangulatban megy vissza Vérthalomról Pestre, hol végre egy szenvedélyes jelenetben meggyőződni vél, hogy férje nem szereti; ez pedig a magyarázatot elhalasztja. E hangulatában megy Margit Dárdaynéhoz, hol Vámosyval találkozik s egy másik szenvedélyes jelenetben Dárdayné végre megmutatja neki Káldory levelét. A többit ismerjük. Látható, hogy miként építi fel a költő e belső történetet; de ebben bármily sokoldalú is az indokolás, nincs mégsem az a vaskövetkezetesség, mely pl. Kemény Zsigmond lélekrajzait oly megdöbbentőkké és oly sötétekké, zordakká teszi. Így pl. Margitról alig fogja valaki elhinni, hogy kaczérkodás által fogja visszaszerezni akarni férje szerelmét s még kevésbbé, hogy tárgyul Vámosyt választja; ép oly kevéssé valószínű, hogy titkosan magánál falun elfogadja, mi titokban úgy is nehezen történhetnék; pedig e körülmények lényegesek, mert mindkettőn a regény fordulópontra jut; az utóbbi éppen a katasztrófa okozója lesz.

Azonban, noha a regénynek e lélekrajz több mint két harmadát foglalja el, tulajdonképeni főtárgya, az erkölcsi eszme ezután következik. Farkas Máté buzgólkodása folytán a grófné

feltalálja elveszettnek hitt gyermekét Mariskában, ki, mint egy földész, Andris neje s két gyermek anyja, boldogan él. Ez az anyát öröm helyett új aggodalmakkal tölti el: vajon felfedezze-e leányának származását, bevigye-e a magas körbe, melyben Margit oly boldogtalan volt? «Szerette férjét; — mond — betegségében láttuk, hogy férje viszonozta szerelmét, és mégis szerencsétlen volt, csak azért, mert a körben, hova őt születése állítá, idegennek érezte magát, mert a szívtelen világ, melyben élni kelle, nemesebb lelkének vágyaival s reményeivel ellentétben állt.»

Ez a főeszme, kétségtelenül ez. A nagy születés, fényes kör, műveltség nem ad boldogságot s az egyszerű kör józan megelégedése fölér az egyénre nézve a művelődés összes vívmányaival. És noha világos, hogy Margit hihetőleg nem lett volna a Mariska körében sem boldog; másfelől Farkas Máté helyesen mondja, hogy Mariska a Margit helyzetében, más módon, de ép oly szerencsés volna: az anya épen azért, mert e más módot meg nem adhatja már, elhatározza, hogy szerény köréből nem ragadja ki második leányát, sőt föl sem fedi előtte származását.

Ez az eredmény Eötvös bölcselmi fölfogásának és élettapasztalatainak eredménye, melyre a *Gondolatok*ban számos vonatkozás található. Míg politikai műveiben a haladás által hirdette az emberiség emelkedését; az érzelmek rajzában kételyt hirdet, hogy ez a boldogságot növelné vagy biztosítaná. Ebben megtaláljuk kulcsát annak is, hogy államszervezetét is az egyénre s ennek boldogulására kivánta alapítani. Ő az egyénért küzd az emberiségben, nem az emberiségért az emberiségben s ez a költő álláspontja. *A nővérek*ben tehát ugyanoly aggodalommal kíséri az egyén életét a bonyolult műveltség által előállott érzelmi finomságok közt, mint *A karthausi*ban; mert ha a tudás növeli az ismeretek összegét s a haladás egyetemes szinvonalát: épp oly arányban majdnem betegesen érzékenynyé is teszi a lelket s fogékonyabbá az érzelem betegségi tünetei és így a boldogtalanság iránt. Ebben áll Eötvös «kétely»-e; így csak természetes, hogy e szót is ő alkotta, melynek érzését annyira szivében hordta.

III.

De forduljunk el e nevezetes regénytől, melyben *A karthausi* szelleme egy már érett férfiú tapasztaltságán átszűrődve jelenik meg; a ki elmondja kételyeit és mély szemlélődéseit az élet felett. Vegyük most figyelembe Eötvös más irányú működését az 50-es évek végéről s a 60-as éves elejéről. Első sorban ott látjuk őt működni, mint az akadémia alelnökét. Az ő alelnöksége alatt kezdődött 1856-ban az a mozgalom, hogy a magyar történelmi emlékek három sorozata kiadassék egyelőre három évi időtartamra évi 10 frt előfizetési díjjal. Egyik felhívója és szerkesztője az *Új nemzeti múzeum* vállalatnak, melynek czélja volt a magyar klasszikusok új és olcsó kiadása. Tevékeny részt vett az akadémia palotája építő munkálataiban s e mellett az akadémiában két emlékbeszédet tartott, t. i. Vörösmarty Mihály felett 1858 deczember 20-ikán és Kazinczy Ferencz születésének 100-dik évfordulóján, a nemzeti múzeum nagy termében tartott ünnepen, 1859 október 27-ikén.

Ez utóbbi ünnep leírását, melynek jelentősége annál nagyobbá vált, mert ezen lélekzett fel az olasz háború hatása alatt először a nemzet a 10 éves önkényuralom után, az akkori lapok bőven adják; viszont bő ismertetéseit találjuk annak az általános lelkesedésnek, melylyel a Kazinczy-ünnepeket az egész országban tartották s megannyi tiltakozó és nemzeti ünnepekké tették; de mi csupán pár sort idézünk Eötvös beszédéről a *Pesti Napló*ból: «Leírhatatlan a hatás, melyet alelnök báró Eötvös József beszéde előidézett. A hazafias és nemes érzelmek, az emelkedett és nemes eszmék által fölkeltett lelkesedés a beszéd végszavain tetőpontot ért és a taps szűnni nem akart, midőn egyszersmind a koszorú a Kazinczy-szoborra tétetett.»[1] E nagyszerű ünnep után kevéssel, november 23-ikán, Kolozsvárt jelent meg Eötvös s az Erdélyi Múzeum megalapítása ünnepén tartott beszédet az akadémia nevé-

[1] 246. sz. V. ö. Vas. Ujs. 1859.

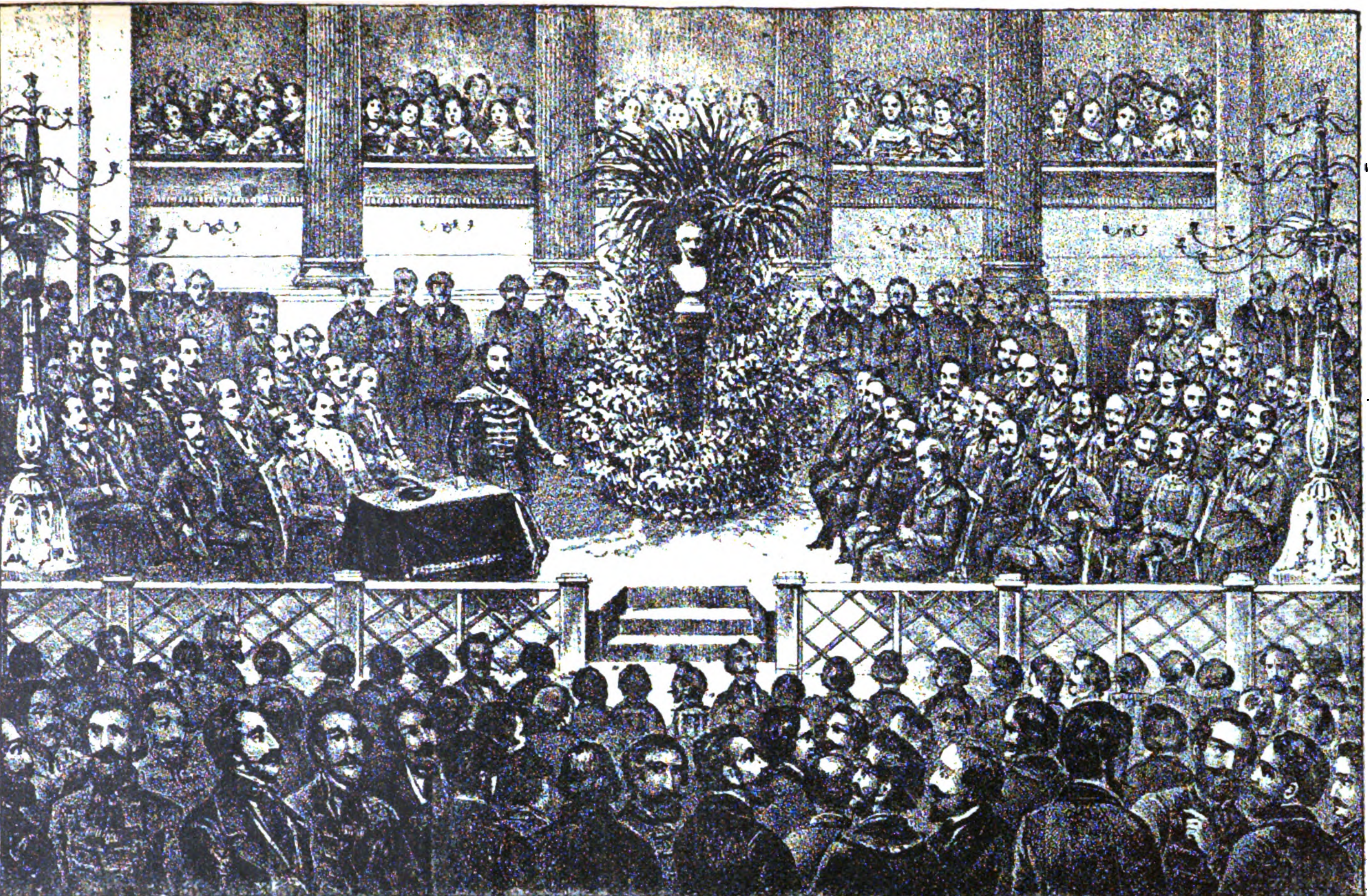
ben. Majd 1860 június 11-ikén Balaton-Füredre ment szintén az Akadémia nevében Kemény Zsigmonddal, Tóth Lőrinczczel és Hollán Ernővel, a Kisfaludy Sándor szobra leleplezésére, onnan Niklára Berzsenyi síremléke felavatására, hol mindenütt az eszméket ünneplő beszédeket tartott.[1] Ugyanez év, 1860 október 13-ikán, Széchenyi István felett tartott emlékbeszédet az akadémia nagygyűlése alkalmából. E Széchenyi feletti beszéd jelentőségét mindazok a nagyszerű körülmények, melyek közt Széchenyi meghalt s melyek halálát követték, egyaránt épúgy kiemelték, mint a Kazinczy felett tartott beszédet s így Eötvös két nevezetes alkalommal jelent meg két egymásutáni évben, mint nemzetének szónoka.

Ezek mellett a Kisfaludy-társaság egyenesen neki köszönheti, hogy újra felébredt halottaiból s megjelenhetett újra nyilvánosan a haza előtt. Az 1848 február 6-iki közgyűlés óta 1853-ban adott új életjelt, t. i. meg akarta erősíttetni alapszabályait; de csak 1858-ban kapott választ, hogy új alapszabályokat küldjön fel. Csupán Eötvös szorgalmazására erősítették meg őket 1860 április 6-ikán. Ekkor Eötvös első teendője volt a szétszórt tagokat újra egyesítni[2] s július 15-ikén tagválasztó ülést tartván, ez kiegészítette a 10 év óta támadt hézagokat; felvette régi munkássága fonalát, sőt tágabb körre terjesztette ki, főleg a pártolói tagságban szétosztott jó művek kiadása által, melynek alapelveit az ő elnöklete alatt az 1860 augusztus 1-jén tartott ülés állapította meg. Így jelenhetett meg ünnepi üléseivel a társaság újra a közönség előtt, melyeken 1862 óta *A költészet hivatásáról* (2 beszéd), *Irodalmunk nemzeti irányáról, Meghalt írókról* tartott elnöki megnyitókat.

Éppen ilyen nevezetes e pár év Eötvösre, mint politikai íróra. Kiemelendő körülmény, hogy előbbi politikai röpirataiban kifejezett elveihez híven vagy talán mert többet megnyerni nem remélt,

[1] Visszatérte alalmából a székesfejérvári ünnepi fogadtatásról június 15-ikén l. Pesti Napló 1860. 159. sz. Ugyanekkor határozták el az ebéd alatt Vörösmarty szobra felállítását Székes-Fejérvárt.

[2] Maga 200 aranynyal lett alapító tag u. ekkor.

40. AZ 1859. OKTÓBER 27-IKI KAZINCZY-ÜNNEP A MEGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

1857-ben, az uralkodó második körútja alkalmával, azt a nevezetes kérelmet, hogy a király állítsa vissza az 1847-iki alkotmányt, a 129 kérelmező közt ő is aláírta. Lehet, hogy aláírta bátorságból is; mert Bach forradalmi szellemüeknek tüntette fel őket s felségsértési perre gondolt; de mindenesetre aláírta elvből is, mert hazánkat vagy attól féltette, hogy egy új forradalomban keres menedéket s ezt nem bírná el; vagy hogy megszokjuk az absolutismust s a nemzet ereje ellankad.[1]

Nevezetesebbek ennél röpiratai, melyekben az 1859–60-iki európai mozgalmakat s ezek hatásait Ausztriára és hazánkra nézve rajzolta, még pedig oly mély belátással, hogy minden kör és nemzetiség figyelmét magára vonta és bizalmát megnyerte.[2]

Az olasz háború kitörése előtt kevéssel, 1859 április elsejére jelent meg névtelenül Eötvös egy újabb fontos röpirata *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* (Leipzig, F. A. Brockhaus, 4, 218. l.), mely az olasz háborút megjósolja s nagy föltünést keltett künn és benn egyaránt, úgy hogy pár hét alatt második, kevéssel utóbb harmadik és negyedik kiadásban jelent meg. Általában azt mondták, hogy olvasásra legméltóbb mindazok közt, mik évek óta Ausztriáról megjelentek; már pedig özönnel jelentek meg a röpiratok. Eötvös abból indul ki, hogy Ausztriának erősnek és hatalmasnak kell lenni s minthogy az 1859-iki viszonyok közt csak egyetlen érdekszövetségesre, Angliára számíthat, a kérdés az, miként lehetne a legrövidebb idő alatt Ausztria egységét és erejét növelni, minthogy rövid időn nagy erőfeszítéseket kell tennie és ez az erőnövelés Európa közérdeke? Tehát ez nem külön a dynastia, nem is az egyes nemzetiségek, hanem a szabadság és haladás kérdése. Ennek megoldásában nem a multból, hanem a jelenből kell kiindulni. Erre nézve tény, hogy Ausztria a maga mai európai elszigeteltségében csak önmagára számíthat és elszigeteltségének oka a keleti

[1] L. Kivált Falk: Széchenyi és kora. — és Kor és jellemrajzok. 325. l.

[2] L. az erdély szászok 50 aláírással ellátott levelét Eötvöshöz Segesvár. 1860 deczember 25. Pesti Napló. 1861. 3. sz.

kérdés. E belső erejét csak kettő növelheti: erőösszpontosítás és a belső egyenetlenség okainak megszüntetése. Az elsőt csak központosítás által érheti el, a második meg azt követeli, hogy a monarchia egyik része se kapjon a másiknál előnyösebb állást; sőt mindeniknek viszonya az egészhez «egészen» azonos legyen. Ez az egyenlő állás csak politikai szabadságon s nem kényuralmon alapulhat és ennek az egyes államok administrativ autonomiájában kell állania, még pedig nem ezek nemzetiségi felosztása, hanem történelmi határai szerint. E belkormányzati administrationak nem kell szükségképen azonosnak lenni, csak az összállamhoz való viszonyaiban. Ez Ausztria jövőjének első biztosítéka. A második, még fontosabb biztosítéka a nemzetiségi elvben van. Ugyanis ez Ausztriában megegyező a történelmi alappal; tehát a nemzetiségi elv emígy a belső önkormányzattal egész népek által képviselve, forradalomellenes és így a központi hatalom erősödésére vezet azon meggyőződés által, mely szerint az egyes nemzetiségek érzik, hogy kifejlődésöket csak egy hatalmas központi állam biztosíthatja. E felfogást elősegíti az is, hogy az egyes nemzetiségek történeti öntudata és önérzete Ausztria egyes államaiban sokkal jobban él mint bárhol. Bizalommal tekinti tehát Ausztria jövőjét; mert mihelyt belátja, hogy az egyes nemzetiségek természetes kifejlődését támogatnia és erősítnie kell s mihelyt e nemzetiségek belátják, hogy fejlődésöket csak egy hatalmas egészszé egyesített monarchia biztosíthatja: Ausztria egysége és hatalma biztosítva van; már pedig ez mind többnek és többnek kezd ma meggyőződése lenni.

Az itt elmondottakra csupán egy pár megjegyzést kell tennünk. Eötvös itt éppen azokat az elveket fejti ki más viszonyok közt, t. i. az önkényuralommal szemben, mint 1850-ben a márcziusi alkotmányon alapult berendezéssel szemben. Akkor annak az alkotmánynak alapelveit elfogadva, részleges változtatások, most meg az önkényuralom megszüntetése és megfelelő alkotmányos berendezés által kivánta volna megmenteni Ausztriát a zavaroktól; de a végső mód mindkét esetben ugyanaz: alkotmányos alapon

központosítása egy reichsrathban mindannak, közös miniszteriummal egy központban, mi az összmonarchiára tartozik (Eötvös a kül-, had-, pénzügyet és kereskedelmet nevezi meg) és belkormányzati önkormányzat történelmi alapon minden egyes államban. Ő tehát nem dualistikus alapon kivánná szervezni Ausztriát Magyarországgal, mint a hogy ma van s a mint hazánk politikusai egyaránt kivánták már 1848 előtt és utána mindig; előtte hazánk is csak az összmonarchia egyik állama, melynek 1848 előtti állása a fenti négy ügyre nézve csaknem épen oly kényuralmi volt, mint a többi provincziáé (als die übrigen Provinzen). Eötvös tehát 1850-iki elveitől e tekintetben nemcsak nem tágított; sőt ebben a röpiratban külön fejezetet szentel annak, hogy a monarchia ily berendezése nem ellenkezik hazánk történelmi multjával s a monarchia összkormányzatához való 1848 előtti állásával. Így tehát ő az 1848 április 11-iki törvények által biztosított és kifejtett önálló magyar alkotmány alapelveit mellőzi s jóformán nem is említi; sőt műve utolsó fejezetében módosításokkal ugyan, de visszatérést ajánl az 1849 márczius 4-iki alkotmányra, azt írván: «Bármekkorák ez alkotmány egyes fogyatkozásai, minden elfogulatlannak el kell ismernie, hogy az alkotmányos szabadság minden lényeges elvét kifejezi, s hogy megvan benne minden, minek az állam végleges szervezésében alapunk gyanánt kell szolgálnia». Mindebből azt a következtetést vonja le, hogy egy ily alkotmány, a hibák elkerülésével, 1859-ben nem fogadtatnék oly ellenszenvvel, mint a márczius 4-iki 1849-ben, az akkori idők izgatottsága miatt, fogadtatott.

Kónyi Manó *Deák Ferencz beszédei* II. kötetében (2. kiad. 404. l.) e műről a következő érdekes adatot mondja el, mint gróf Andrássy Gyulától hallottat, ki csak 1858 augusztusában tért haza az emigratióból. Alig olvasta el Eötvös e művét, hozzá sietett és szemrehányást tett neki műve irányáért, mint mely összes nemzeti igényeinkkel és multunkkal ellenkezik. Eötvös erre azt felelé, hogy műve utolsó fejezetének kefelevonatát megküldte Deáknak, ki minden megjegyzés nélkül küldvén vissza,

ezzel kifejezte, hogy kiadása ellen nincs kifogása. Erre Andrássy Deákhoz sietett, ki meg azt felelte, hogy az ő politikája homlokegyenest ellenkezik Eötvösével; de a haza mai válságos helyzetében nem érez jogot rá, hogy az övétől eltérő vélemény nyilvánítását megakadályozza.

Ennek az adatnak fontossága kiviláglik abból, hogy Deák e nyilatkozata fordulópontot alkot Eötvös politikai és publicistikai működésében. Ez idő óta szakít eddigi elveivel, melyekben különben is némi ingadozás vehető észre, különösen ha összehasonlítjuk ez elveit s azt az eljárását, hogy az 1857 május 9-iki memorandumot aláírta. Mindennek magyarázata azonban csak egy, még pedig az, hogy kimenekülést keresett az önkényuralomból és hogy ezen kívül úgy hazánkat, mint vele együtt Ausztriát féltette a ki nem kerülhető külső bonyodalmaktól, sőt mindkettőt a végleges bukástól.

Mindjárt következő röpiratát, *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands,*[1] már az 1859-iki olasz háború s az 1860 április 19-iki királyi kézirat után írta, mely a kényuralmi központosítás elvéről való lemondást jelentette ki. Eötvös itt abból indul ki, hogy az olasz háború, Olaszország egysége okvetetlenül előtérbe tolta a német egység kérdését. Ha az osztrák monarchia kérdése általános európai kérdés, az a német egységé is; és így, ha Ausztria mai elszigeteltsége ugyanaz, mint volt egy év előtt, helyzete nehezebb és más megoldást igényel. Ugyanis a német egység csak szövetséges állam alakjában, közös népképviselettel oldható meg s ez döntő Ausztria sorsára nézve is; mert harmadrésze a német szövetséghez tartozik. E szerint Ausztria szervezése csak úgy oldható meg, ha vagy belép egész területével a német szövetségbe, vagy kilép belőle egészen, vagy végre ha a szövetséghez tartozó részei oda tartoznak ezután is s a többi tartományai

[1] Leipzig. 1860. F. A. Brockhaus. V. 98. l. Magyarul: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól. Pest. 1861. Emich G. 122, 2. l. Megjelent 1861 április 30-ikára. Meglehetős zavaros fordítás Toldy Istvántól.

külön kormányoztatnak. A két első megoldás lehetetlenséget foglal magában s így marad a harmadik. Ebből azonban világosan következik, hogy a német egység, mint szövetséges állam, s Ausztria egysége, az eddigi merev és mindenre kiterjeszkedni akaró központosítással, egymással ellentétben állanak. Eötvös azt igyekszik bebizonyítni, hogy Ausztria egysége és ereje, mi szintén európai szükség, elérhető e merev központosítás nélkül is; sőt Magyarországra nézve csak a törvényhozási különállás (personalis unio) a törvényes mód s csak ez a különállás egyeztethető meg a német egység kérdésével. Kifejti, hogy hazánk és Ausztria közt a multban csak personal-unio volt, s noha idővel e kapocs szorosabbá vált; de sohasem lett azzá, mivé 10 év óta, a magyar törvényhozás nélkül, önkényuralom útján tenni akarják. Ő ugyan e művében is kiemeli az összmonarchia eszméjének ugyanazon gyakorlati előnyeit, mint előbbi két röpiratában; de most a változott idők hatása alatt, az 1848 előtti dualismust tartja csupán lehetőnek; és noha nem kétli, hogy hazánk országgyűlése által egy összmonarchiai szerkezetet, egy összbirodalmi képviselőtestülettel és közös ügyekkel (ezeket most csak háromra teszi: kül-, had-, pénzügy) a köz- és európai érdekviszonyok, viszont a hazai állapotok bölcs mérlegelésével a mult évek alatt a 47-es alapra visszatérve meg lehetett volna oldani; de ez csakis országgyűlésen történhetett volna és csakis Magyarország törvényhozási különállásával mindazokban, melyek a közös ügyekre s így a központosításra nem tartoznak. De most, a módosult európai egyensúly miatt, mely a német egység elérhetésétől van függővé téve, mindez megváltozott s hozzáteszi, hogy az összmonarchia megvalósítása Ausztria erejének növeléséhez nem is szükséges. Kimutatja történelmi alapon, hogy Ausztria csak addig volt egységes, erős és kiállotta a legnagyobb viharokat, míg kapcsolata hazánkkal a personal unión alapult; a monarchia egységét és erejét a beolvasztási kisérletek ingatták meg. Az eredmény lett belsőleg züllés, külsőleg Ausztria elszigeteltsége. Magyarország ellenállása az eddigi kisérletekkel szemben nem

más, mint a történelmi mult, vagyis a jogfolytonosság elvének harcza a bécsi központosítás ellen.

Látható, hogy ez nem más, mint Eötvös elveinek gyökeres megváltoztatása arra nézve, mi hazánkat illeti s visszatérés a dualismus eszméjére a 48 előtti alapon, az idők szükségeinek megfelelő változtatásokkal. Mindazok, kik eddigi fejtegetéseinket megfigyelték, láthatják, hogy Eötvös még mindig nem mondta ki Magyarországra nézve az egyetlen helyes végkövetkeztetést: t. i. hogy kiindulásul csak az 1848. évi törvények szolgálhatnak; de a personal-unió e világos hangsúlyozása lényegileg most már ezt legalább is maga után vonta.

Ez idő óta Eötvös politikai elve ugyanaz maradt s főképen abban állt, hogy Ausztria álljon a német egységi mozgalom élére; hozzon létre közvetetlen választás útján egy központi német parlamentet, melyben részt vennének Ausztria német tartományai is; Ausztria központosítása megszüntetendő, Magyarország törvényes állása visszaadandó s a közös ügyek azután megoldandók alkotmányos egyezkedés útján, a dualismus alapján. Nem ily határozott alakban ugyan; de ez említett röpiratának is lényege. Falk írja, hogy még e röpirat megjelente előtt, majdnem közvetetlenül a villafrancai béke után egy ily tartalmú emlékiratot is irt, melyet herczeg Esterházy közvetítésével gróf Rechberg külügyminiszternek adott át. Rechberg több napig nem szólván róla, Esterházy kérdést intézett hozzá, mire Rechberg így szólt: «Kedves herczeg, a mit báró Eötvös ír, az mind igen szép, hanem erről majd harmincz esztendő mulva beszéljünk».

Ugyanő írja, hogy 1860 deczemberében, tehát az erdélyi út után, egyszer kihallgatáson volt az uralkodónál. A tárgy befejezte után, óvatosan a magyar viszonyokra terelvén a beszédet s látván, hogy a császár szívesen hallgatja, a magyar viszonyokat feltárta az uralkodó nézetekkel együtt. A császár nyugodtan végig hallgatván, azt kérdezte, hogy mi volna határozott terve a magyar viszonyok rendezésére? Eötvös ekkor az uralkodónak is előadta a memorandum lényeges tartalmát, kifejtvén, hogy a német

egység feltartóztathatatlan s ha nem áll ő az élére, akkor ismét előáll a 48-diki helyzet, hogy Ausztriának egy forradalmi parlamentbe kellene követeket küldenie. A császár ezek hallatára mind izgatottabb lett s azt mondta rá: «Micsoda, én képviselőket, népképviselőket küldjek Frankfurtba? Soha, soha, de soha!» Ugyanazon nap Haynald is kihallgatáson volt az uralkodónál, ki Eötvösről így szólt neki: «Imént Eötvös volt nálam. Ennek az embernek személye nagyon tetszett nekem; de az költő, idealista; képzelje csak, azt akarja, hogy képviselőket küldjek Frankfurtba». Ezt pár nappal utóbb Haynald maga beszélte Falknak.[1]

E röpirat minden irányban mély benyomást tett s a megingott önkényuralom fentartására, mely a diplomatiában, belkormányzatban, háborúban egyaránt vereséget szenvedett, senki sem gondolt; ám Bécsben a 48-iki törvények s a dualismus elfogadására sem gondoltak még; de már tudva volt, hogy valami történik. Valóban a külügyekben Buol-Schauensteint Rechberg, Bachot augusztusban (1860) Goluchowski Agenor váltották fel, kik belátták, hogy az államot csak Ausztria népeinek alkotmányos közreműködése mentheti meg. Így adta ki az uralkodó az októberi diplomát (20-ikán), melynek alapelve, hogy ezentúl a törvényhozás joga csak a tartományi gyűlések által választott s egy kamarából álló reichstagot illeti meg.

Minde megelőző körülmények alatt hazánkban a fődolog volt az egyetértés bizonyos főpontokban úgy Magyarországon, mint Erdélyben s így első sorban az 1848-iki törvényekben kimondott unió kérdésében. E végből Eötvös 1860 augusztus első napjaiban Szent-Tornyára (augusztus 9-ikén), onnan fiával, ennek nevelőjével együtt, gróf Mikó meghivására, az erdélyiek felvilágosítására és előkészítésére s egyszersmind hogy az azelőtti évben az erdélyi múzeum megnyitó ülésén kifejtett elveinek mélyebb alapot adjon, újra Erdélybe ment s ez az útja valóságos diadalúttá vált. Augusztus 13-ikán Dézsen át Beszterczére érkezett a szász hon-

[1] Falk, Kor- és jellemrajzok. 224—226. l.

ismertető társulat évi nagygyűlésére, hol 15-ikéig időzött; részt vett e testvéries ünnepen s 15-ikén este a búcsúlakomán az erdélyi nemzetiségeknek a tudományban való egyesülésére ő is beszédet mondott Budaker felköszöntője után. Beszterczéről gróf Teleki Domokos meghívására Gernyeszegre, onnan augusztus 18-ikára M.-Vásárhelyre ért, éppen a király születése napján. Itt is, mint egész útjában, ovatiók tárgya volt. Innen Szt-Benedekre ment gróf Toldalaghy Mihályhoz, Bonyhára gróf Bethlen Farkashoz, augusztus 19-ikén Medgyesre, Erzsébetfalvára, estére Keresdre, 20-ikán Almakerekre, majd Segesvárra, onnan augusztus 21-ikén Sz.-Udvarhelyre ért, hol azonban már a kimerítő utazás miatt lázt kapott. Ezért tervezett útját félbe hagyva Csikbe és Kézdivásárhelyre nem ment el, hanem a Rikán keresztül Brassóba sietett. Kirándult Előpatakra is; de már Sepsiszentgyörgyre nem ment; hanem másnap Fogarasra, onnan Nagyszebenbe, majd Gyulafejérvárra ment; de itt betegsége több napra lekötvén, a tervezett találkozás Mikóval a Detonáta csúcsán, hol a két férfiú búcsukezet akart szorítani, elmaradt s csak Eötvös fia és nevelője mentek el oda, hol az oláhok nagyszerű fogadtatást akartak rendezni. Mikó Gyulafejérvárt búcsuzott el Eötvöstől augusztus végén, Eötvös pedig szeptember 8-ikán ért vissza Pestre.

Eötvös ez útjának politikai jelentőségét különösen az emeli ki, hogy ez alkalmat adott a nemzetiségi érzelmek megnyilatkozására; újra népszerűvé tette az unió eszméjét, mely éppen a tulajdonképeni magyarországiak közül akkoriban némelyek meggondolatlan nyilatkozatai miatt Erdélyben nem csekély visszahatást ébresztett; előkészítette az elméket mindarra, mi az 1860 deczember 18-iki nagy esztergomi értekezleten s utóbb ennek hatása alatt, kivált Haynald föllépése által, Erdélyben 1861 február 11-én a gyulafejérvári konferencziában történt, melyben Haynald Erdély ügyeire nézve az egyedül illetékes magyarországi országgyülésre való meghívást jelentette ki törvényesnek.

Visszatérve az események fonalára, látható, hogy az októberi diploma más alakban újra Ausztria foederalistikus szervezését

czélozta s hazánk éppen oly kevéssé fogadhatta el, mint az 1849-iki márcziusi alkotmányt. Ugyanis nem nyerte volna vissza a teljes magyar alkotmányt, sem az uniót Erdélylyel; és noha a diploma szakított a jogeljátszás az előtt divatos elméletével, nem ismerte el sem az 1848-iki törvényeket, sem a jogfolytonosságot. Magyarország álláspontja erre mondhatni nyomban kifejezésre jutott az 1860 deczember 18-iki esztergomi értekezleten, melyen 45 meghívott vett részt különböző pártárnyalatokból s csak Deák utasította vissza a meghívást. Eötvös és Andrássy is megjelentek ott s az általános vélemény abban fejeződött ki, hogy hazánk állása csak országgyűlésen, még pedig nem az 1608: VIII., hanem csakis az 1848: V. t.-cz. alapján összehívott országgyűlésen tárgyalható. Ezt fogadták el még a conservativek is s ebben az értelemben szóltak a kérdéshez Wenkheim, Dessewffy Emil, Eötvös és Andrássy is, kik épen az 1848-iki törvények legalitásának hangsúlyozása végett mentek el.

De nemcsak hazánknak nem tetszhetett az októberi diploma; nem tetszett az ausztriai németeknek sem, kik világosan elvesztették volna a hegemoniát úgy az egyes tartományi gyűléseken, mint a teljes, valamint a szűkebb reichsrathban, mely utóbbi csak az ausztriai tartományok ügyeire terjeszkedett volna ki s e mellett fenyegette ez az alkotmány Ausztria állását Németországban is. Goluchowski erre nemsokára visszalépett, helyét Schmerling Antal foglalta el, ki 1861 február 26-ikán az u. n. februári patenst bocsáttatta ki. Ez a központosított alkotmányt megint módosította. E szerint a reichsrath két házból (urak háza és képviselők háza) állt volna. A képviselőház abban különbözött volna az 1849 márczius 4-iki alkotmányétól, hogy tagjait a tartományi gyűlések választották volna; állt volna 343 képviselőből, kik közül Magyar-, Horvát- és Erdélyország 120-at küldött volna, a 17 ausztriai tartomány 203-at, Velencze 20-at s ebben a német elem túlnyomósága biztosítva volt. Ez a patens egyébként a szűkebb reichsrath eszméjét, a Magyarországot nem illető ügyekre nézve, szintén megtartotta. Ez a reichsrath először

1861 május 1-jén ült össze oly czélzattal, hogy a hazánk által felküldendő tagokkal teljessé tétessék, mi, mint tudjuk, nem történt meg.

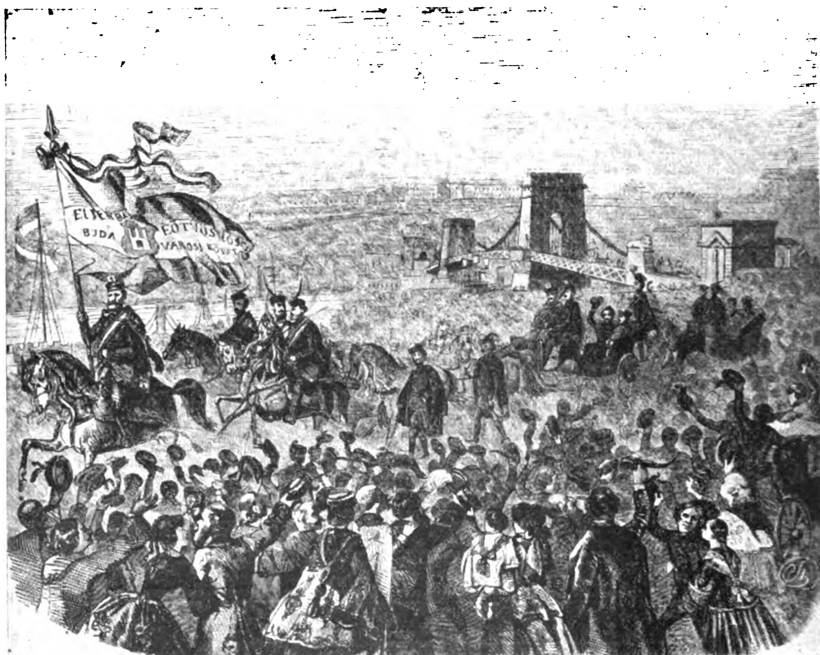
Mindezek következtében az 1860 év végét és 61 elejét a túláradó politikai hangulat, a több mint tiz év óta nem ismert reményteljes izgatottság jellemzi. A megyék feliratai, a hirlapoknak engedett szabadabb mozgás, e feliratoknak a hirlapokban megjelenhetése mind egy pontra, a nemzet nagy érdekére összpontosították a figyelmet. Ily körülmények közt tartatott Pesten az ismert, nevezetes országbirói értekezlet közvetetlenül az országgyűlés előtt 1861 február—márczius havában, melynek működésében Deákkal együtt Eötvös is részt vett. De ennél fontosabb az a várakozás, melylyel a nemzet az országgyűlésre készült, mely hivatva volt az októberi diplomára nézve elmondani a nemzet véleményét, melyet egyébként a megyék feliratai már előre tisztába hoztak. Eötvöst Balássy Antallal együtt Budavár választotta meg nagy lelkesedéssel képviselőjéűl,[1] s az országgyűlésen a második osztályba sorsoltatván ki, június 17-ikén ennek elnökévé választatott. Szalayt Pesten a Lipótváros választotta meg s neki márczius 11-ikén alkalma nyílt, hogy gyermekkori barátját ő ajánlja a választók figyelmébe. E nevezetes beszéd azonban Eötvösnél egyszersmind programmbeszéddé vált, melyben határozottan körvonalozza az országgyűlés teendőjét a következő szavakban:

«Törvényhozásunk föladása: *föntartani nemzeti önállásunkat,* melyet ezer év óta annyi veszélyeken át megőriztünk, melyet sarkalatos törvényeink, a sanctio pragmatica s annyi királyi eskü és hitlevél biztosított; melytől erőszak által megfosztathatunk, de melyről önként lemondani nem fogunk soha.» «Törvényhozásunk második föladása *megőrizni, kifejteni, biztosítani czélszerű szabályozás által az 1848. év vivmányait.*»

Az 1861 április 6-ikán megnyilt országgyűlés történetének

[1] A tiszteletökre 1861 márczius 27-ikén rendezett díszlakoma leirását l. Pesti Napló 1861. 72. sz.

részletei nem tartozhatnak ez életrajz keretébe; csupán röviden említjük meg, hogy az országgyűlést megnyitó trónbeszéd egyetlen szóval sem említette a februári patenst, csak az októberi diplomáról szólt, a mi akkor nagy feltünést okozott; de az ujonnan tervezett alkotmány viszonya a magyar közvéleménynyel és meggyőződéssel szemben ugyanaz maradt. Eötvös ekkor már, mint láttuk, teljesen azonos álláspontom állt mint Deák, s ezért az

41. DÍSZMENET EÖTVÖS KÉPVISELŐVÉ VÁLASZTÁSAKOR.

1860-iki röpirat után az ausztriai lapok azt a pártot, mely a 48-iki törvények elismerésével akarta az új idők kiengesztelő politikáját a dualismus alapján elkezdeni, Deák-Eötvös pártnak szerették nevezni, melynek alapelvét ebben lehet legjobban kifejezni: A nemzet világos és szabatos álláspontja az, hogy az 1848 április 11-iki törvények érvényesek mindaddig, míg a király által szentesített országgyűlési határozat őket nem módosítja vagy el nem törli; ezeknek elismerése az alkotmányosnak ter-

vezett új rendszer első és természetes következménye, ez a jog és törvény első kérdése. Ámde Ausztria kormánya épen azt, az általa úgynevezett «jogtámasz»-t nem akarta kiadni kezéből, hogy 1849 április 14-ike eltörölte e törvényeket; tehát a forradalom fegyveres leverése által a magyarok elvesztették alkotmányukhoz való igényöket s így bármely alkotmány számukra ingyen kegyelem.

Az 1861-iki országgyűlés első hónapja kevés kivétellel a szervezkedésé volt. Magoknak a teendőknek tárgyalására csak május 13-ikán került a sor, midőn Deák első feliratát letette a ház asztalára s ezzel határozott irányt adott az országgyűlésnek. Időközben két nevezetes haláleset zavarta meg a ház tárgyalásait. Egyik volt Palóczy Lászlóé az április 26—27-ike közti éjfél után, mely miatt a ház üléseit három napra elnapolta. Ez alkalommal az április 27-iki ülésen Eötvös is magasztaló szavakkal szólt az elhunyt érdemeiről, kivel Borsod megyében több éven át együtt munkált. E felszólalásának oka egyébaránt Hunfalvy Pál beszéde volt, ki közfelháborodás között a ház üléseinek elnapolása ellen nyilatkozott. A másik, az egész országot megdöbbentő eset, a Teleki László gróf öngyilkossága volt május 7—8-ika közti éjjelen s másnap, szerdán, éppen Deák felszólalására, ki feliratí javaslatát e napon akarta előterjeszteni, üléseit a ház hétfőig (május 13-ikáig) elnapolta.[1] Teleki temetésén, május 10-ikén, a ház nevében Eötvös tartott felette búcsúbeszédet, melyet e megható szavakkal végzett: «Sorainkban nagy hézag támad távozásod által. Sajnosan fogunk nélkülözni a küzdelmek között, melyek reánk várnak. De ha Isten becsületes törekvéseinket megsegíti, s a czél, mely után fáradunk, el leszen érve, ha e nemzet ismét visszanyerheti jogos állását, és sok fáradság, sok áldozat után az lesz, a mivé azt véred hullatásával is tenni akartad volna: a győzelem pillanatában részt fogsz venni Te is, s a nemzet szobrodra fogja tűzni a koszorút, mely nemcsak azokat illeti,

[1] Ez az elnapolás volt oka, hogy Deák javaslatát a külföldi lapok előbb közölték, hogy sem előadta.

kik a diadalban részt vesznek, hanem megillet minden bajnokot, ki a csatában, mely győzelemmel végződött, vérez vala el.»

Hétfőn, május 13-ikán, Deák beterjesztette felirati javaslatát (XXI-ik ülés); a határozati párt programmját Tisza Kálmán május 16-ikán fejtette ki (XXIII. ülés), melyre nyomban Szalay László felelt. Eötvös a maga nagy beszédét május 17-ikén tartotta meg, melynél fontosabbat egész politikai pályáján sem mondott. A beszéd, tartalmára nézve, teljesen azonos 1860-iki röpiratával. Kijelenti ebben, hogy a szoros törvényesség híve; híve annak az irányzatnak, mely «az ország alkotmányos önállásának s függetlenségének teljes biztosítékát tűzi ki törekvése czéljául;» kijelenti, hogy Deáknak «mind elveit, mind azon következtetéseket, melyeket azokból vont, egész kiterjedésökben elfogadja.»

Eötvös e beszéde más oldalról és más szempontból veszi vizsgálat alá a szóban forgó kérdéseket, t. i. abból, hogy ezek megoldása az «egész» birodalom, sőt Európa jövőjére is befolyást fog gyakorolni; már pedig e szempontból nem elég, hogyha mellettünk szól a törvény holt betűje; mert ha az a népek érdekeivel s az európai közvéleménynyel ellentétben áll, diadalra nem számíthat.

E bevezetés után tér át a kérdés lényegére, mely abban áll, hogyha hazánk engedne is az októberi diploma és februári patens óhajainak s lemondana is ezredéves önállásáról: a patens által tervezett viszonyok létre jönni nem fognak; mert útjában állanak oly körülmények, melyek eldöntése Ausztria körén kívül esik. Ez a döntő körülmény a német egység, melynek lényeges átalakítását fogná okozni az októberi diploma elfogadása, melynek világos czélja a hazánk és Ausztria közti 1848 előtti dualismus megszüntetése; holott ennek a dualismusnak helyreállítása a personalis unió alapján, a kérdések megoldásának egyetlen lehetősége s tehát a megoldás nem is lesz más. «Ügyünk — mondá beszéde végén — nem olyan, mely egy pár napnak jobb vagy rosszabb kedvétől függ; ügyünk nem olyan, melyet a kegyelem adhat, vagy a hatalom megsemmisíthet; ügyünk a legszorosabb összeköttetésben áll az osztrák birodalom minden népének érdekeivel, ügyünk

összeköttetésben áll mindazon nemzetiségek ügyével, kik részint e hazában, részint e haza környékein laknak. Ügyünk feltétele az Olaszország egységének; egyik feltétele a német egységnek. Ügyünk a legszorosabb összeköttetésben áll azon nagy ügygyel, melyért Európa népei három század óta vérzenek: a szabad-

AZ

1861. ÉV APRIL 2. PESTEN EGYBEGYŰLT

ORSZÁGGYŰLÉS

KÉPVISELŐHÁZÁNAK

NAPLÓJA.

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI GYORSÍRÓ-KAR KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

HAJNIK KÁROLY.

ELSŐ KÖTET.

HITELES KIADÁS.

PEST.

LANDERER ÉS HECKENAST TULAJDONA.

MDCCCLXI

42. AZ 1861-IKI ORSZÁGGYŰLÉS NAPLÓJÁNAK CZÍMLAPJA.

sággal; és egy oly ügy, mely ily érdekekre támaszkodhatik, mely ugyanaz ezen ügyekkel: olyan ügy nem veszhet el. (Zajos helyeslés.) Csak egy veszély fenyegethetné mégis jövőnket, és e veszély az volna, ha mi mondanánk le magukról, ha elijedve azon nehézségektől, melyekkel találkozni fogunk, materiális jólétünkért a nemzet függetlenségét árúba akarnánk bocsátani;

vagy elragadtatva szenvedélyek által, a törvényesség teréről lelépnénk, vagy ha egyes kérdésekre nézve véleménykülönbségben lévén, mi kisebb kérdéseknél kikerülhetetlen, megfeledkeznénk a nagy czélról, mely előttünk áll, mely valamennyinknek az egyetértést teszi első kötelességül.»

A szünni nem akaró éljenzéssel fogadott beszéd élénk tárgyalásra adott alkalmat úgy a következő szónokok beszédei, mint az osztrák lapok nyilatkozatai következtében s Deák és Szalay beszédein kívül a legfontosabbnak tartották a felíratot pártolók között.

Megtörténvén június 5-ikén az emlékezetes szavazás, melyen a ház három szótöbbséggel (155 : 152 ellen) elfogadta Deák felírati javaslatát a részletes tárgyalás alapjául: Eötvös a részletes vitában is állandón részt vett június 5—14-ikéig; ő volt a többek közt, a ki a beadott módosítások irályi megszerkesztése és beillesztése végett június 8-ikán egy bizottság kiküldését javasolta, melybe őt is tagul választották Szalayval és Tisza Kálmánnal s így nyujtották be június 14-ikén a végleges szöveget, melyet a ház elfogadott.

Ez országgyűlésen az ő másik legfontosabb tette volt a nemzetiségi kérdésben beadott javaslata. Ugyanis június 8-ikán a felírati javaslat 8-ik czikke tárgyaltatván, ebben a «nem magyar szempontból, nem magyar érdekek szerint» kifejezésben a nemzetiségek megnyugtatására Károlyi Ede gróf «nem hazai szempontból, nem hazai érdekek szerint» kifejezést indítványozott, melyet a nemzetiségi képviselők helyesléssel fogadván, egy kis nemzetiségi vita fejlődött ki. Ekkor Eötvös terelte a kérdést helyes irányba, t. i. hogy ily fontos ügyet ne tárgyaljanak ötletszerűleg; mert a nemzetiségi kérdés a legfontosabb kérdés; ezért határozott intézkedéseket javasol s e végre már most bejelentette indítványát, kijelentvén, hogy ő a teljes polgári egyenjogúság híve, mint azt kimondta a 48-iki törvény. Ezzel az eredeti kifejezést megszavazták.

Midőn június 10-ikén a 31-ik czikknél e kérdés másodszor fordult elő, Popovics Zsigmond tényleges módosítást kivánt a

felirat e helyén oly szellemben, mely alapul szolgáljon a nemzetiségi igényeknek. A vita folyamán Faur János általános szempontból fejtvén ki a kérdést, közértelmű helyeslésre talált s ehhez kapcsolta Eötvös második beszédét, ismét hangsúlyozván, hogy e kérdésben külön törvény által kiván intézkedést tétetni s az előbbi ülésen tett kijelentése szerint benyujtotta következő «indítványát bizottmánynak kiküldésére a nemzetiségi kérdésben»:

«Azon kérdések között, melyeknek megoldása a jelen törvényhozás feladatához tartozik, a különböző nemzetiségek méltányos igényeinek kielégítésénél fontosabb alig létezik.

E ház kijelelte az elveket, melyeket e kérdés megoldásánál követni akar, midőn első felszólalásában kifejezte, hogy minden nemzetiségnek

43. AZ 1861-IKI ORSZÁGGYŰLÉS EMLÉKÉRME.

kész megadni mindazt, mi az ország területi és politikai szétdarabolása és törvényes önállásának keczkáztatása nélkül megadható. Minthogy azonban ezen elveknek czélszerű alkalmazása attól feltételeztetik, hogy egyrészről a hazában létező különböző nemzetiségek igényei és kivánatai, a másikról azon nagy fontosságú országos érdekek kellő figyelembe vétessenek, melyekkel a nemzetiségi kérdés végleges elrendezése összeköttetésben áll: *egy 27 tagból álló választmánynak kiküldését* indítványozom, mely addig is, míg azon akadályok elhoríttatnak, melyek miatt az országgyűlés a jelen pillanatban törvények alkotására illetékesnek nem tartja magát, mindazon előmunkálatokat megtegye, melyek elkerülhetetlenül szükségesek arra, hogy e fontos kérdés e hon külön ajkú polgárainak megelégedésére s a haza közjavára törvény által megoldassék.»

Ezt az indítványt a ház június 25-ikén egyhangúlag elfogadta s a 27 tagú választmányt, melynek Eötvös tagja s választott elnöke lett, kiküldte. Ez munkálatát augusztus 1-jén benyujtotta a háznak, mely állt egy jelentésből azon főelvekről, melyeket szeme előtt tartott s az ezek szerint készült törvényjavaslatból. Mindkettő annyira kifejezi Eötvös elveit s annyira ezeket fejezi ki, hogy minden túlzás nélkül a főrészt bennök az övének mondhatjuk. Elvetvén ezek szerint a tótok, erdélyi oláhok és szerbek külön kívánalmait, a jelentés különösen két elvet állított fel: *a)* hogy «Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csakis egy nemzetet, a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatlan magyar nemzetet képezik; és *b)* hogy az országban lakó minden népek, — névszerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz stb. — egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül, az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.»

Ez tehát más szóval az 1848-iki törvény elvének alkalmazása volt a részletekre s ez alapon dolgozták ki az összesen 24. §-ból álló javaslatot, mely különben csak ideiglenes jellegű lett volna addig, míg a kiegészített országgyűlés véglegesen le nem tárgyalta volna. Mellőzve a részleteket, megjegyezzük, hogy Vlád Lajos Krassó és Popovics Zsigmond Arad megyei képviselők ugyanekkor egy ennél bővebb s a nemzetiségek politikai érvényesülését sokkal jobban kidomborító törvényjavaslatot adtak be, mely utóbb a nemzetiségi kérdés feletti harczokban a nemzetiségi követelések minimuma lett. Így könnyen elgondolható, hogy sem a szerbek, sem az erdélyi oláhok nemcsak nem fogadták bizalommal Eötvös e javaslatát s a bizottsági munkálatot, sőt ez a nemzetiségi harczoknak egyik oka lett a 60-as évek első felében. A *Telegraful Roman*[1] már most egyenesen felhívta a

[1] Pesti Napló, 1861. 149. sz.

románok figyelmét e javaslat ellen, melynek törvénynyé válását meg akarta gátolni és ez magyarázza meg Eötvös utóbbi működését a nemzetiségi kérdésben.

Azonban nemcsak ebben, hanem egyébben is, Eötvös az 1861-iki országgyűlés egyik legkimagaslóbb és legtevékenyebb tagja volt. Minden fontosabb bizottságban részt vett; így a május 25-ikén kiküldött 9 tagú bizottságban is, melynek feladata volt az országbirói értekezlet munkálata alapul vételével indítványt tenni arról, hogy a rendszeres codificatio előtt is miként lehetne a törvénykezést ideiglenesen elrendelni? Ennek jelentése június 20-ikán került napirendre s a ház ennek alapján e munkálatot, az 1848: XV. t.-cz. s az újabb változott jogviszonyok szerinti módosításokkal, ideiglenesen elfogadta.

Mellőzve más részletkérdésekben való szerepét, Eötvös e működése, híres felirati beszéde, mind azt mutatják, hogy nemcsak Deák nézeteit vallotta; de épen a felirati vitából világos, hogy a párszor távollevő Deák elveinek s óhajainak megbizottja is volt s mint ilyen szólalt fel. Az országgyűlés augusztus 22-ikén, mint ismeretes, feloszlatással végződött.

IV.

Az országgyűlés után Eötvös éppen úgy, mint az összes hazai vezető elemek, a politikától egyelőre visszavonult s hagyta, hogy történjék, mit a felség és kormánya jónak látnak. Így következett el a «kurta alkotmány» korszaka, a mint a Schmerling-féle rendszert akkoriban a magyar közönség gúnyosan nevezte s melynek, mint gyermek, már e sorok írója is tanuja volt.

Az az élénkség azonban, mely közéletünkben az 1859-iki olasz háború után megindúlt, nem maradt abban. A tizenkétévi tespedtséget élénk munkakedv váltotta fel, mely nem bírt többé közömbös maradni. E tevékenyek közé tartozott Eötvös annál is inkább, mert természetéből teljesen hiányzott a magyar ember végzetszerűségben vetett hite és megnyugvása. Ellenkezőleg, az

ő nyughatatlan és mozgékony, eszmét eszmére, megoldást megoldásra kigondoló szelleme folyton a kilábolás lehetőségét kereste s valójában innen az az ingadozás, mely az 50-es években iratait jellemzi. Alig oszlott el az országgyűlés, egy bizottság állt össze, mely Kossuthék példájára a magyar ügynek a külföldi sajtóban való állandó ébrentartására az egész országban pénz gyűjtött. Eötvös is részt vett benne. Ennek pénztárnoka gr. Károlyi Sándor volt és 1861 novemberében megkezdte működését. Az akadémia és Kisfaludy-társaság a felvett fonalat szintén nem engedte ki kezéből; a nemzet pedig ez és más társulatok, intézetek működését, így az erdélyi múzeum-egyletét, nemzeti szinházét, röviden mindazét, mi a nemzeti élettel kapcsolatban állt, sem azelőtt, sem azután nem tapasztalt áldozatkészséggel támogatta. Így indult meg Eötvös működésével 1861 november 24-ikén a magyar írók segélyegylete,[1] melynek alakuló ülésén Eötvös elnökölt s ezen tartott beszédében többek közt a csak imént, 1861 április 9-ikén, meghalt Vachott Sándor családja sorsára hivatkozva, emeli ki egy ily egylet és pénzalap létesítésének szükségét. Ő lett az egylet alelnöke s a választmány elnöke és mint ilyen, nagy munkásságot fejtett ki a pénzalap növelésében s e czélra 1862 szeptemberében egy évenként megjelenő album kiadása tárgyában. Volt alkalmunk az album érdekében az írókhoz intézett felhivást olvasni az ő és Gyulai Pál, mint titkár, aláírásával. Így jelent meg a *Részvét Könyve* Gyulai szerkesztésében 1863-ban,[2] melyben Eötvös gondolataiból közölt nehányat. Ebbeli működését kiegészíti továbbá az államtól kieszközölt sorsjáték, az alaptőke állandó gyarapítása, hangversenyek rendezése stb.

A következő 1862-ik évben az ő elnöklete alatt folytak a magyar természetvizsgálók és orvosok IX. nagygyűlésének előkészületei és állandón részt vett az összes irodalmi és társa-

[1] L. pl. Vas. Újs. 1861. 48. sz. U. ez időben Eötvös betegségéről lásd Vachottnénak nov. 3-ikáról írt levelét. (Nemz. Múz.)

[2] A közönséghez szóló felhivást l. P. Napló 268. sz. 1862 novembar 4-ről.

dalmi mozgalmakban. Tagja lett a nemzeti múzeum választmányának és Fejérmegye hölgyei az ő buzdítására szerezték meg a múzeumnak Székely Bertalan *Dobozy és neje* czímű képét. Részt vett továbbá 5000 frt tőkével a magyar földhitelintézet alapításában; engedélyt kért b. Wenkheim Béla, Trefort Ágoston és gr. Károlyi Sándor társaságában egy vasút előmunkálataira, mely Mezőtúr vagy Gyoma—Szarvas—Orosházán át a Tiszáig, illetőleg Szegedig vezetett volna.

Mindezek részletezése nagyon is eltérítne kitűzött czélunktól. Visszatérve az íróhoz, az országgyűlés után kiadott első műve: *Gyöngysorok. Báró Eötvös József összes szépirodalmi műveiből fűzte Vachott Sándorné.* (Pest, 1861. Heckenast Gusztáv. 414 l. Wigand K. F. könyvnyomdája Pozsonyban.) Megjelent 1861 szeptember 20-ikára. Ebben Vachottné, mint czíme is mutatja, összegyűjtötte (isten, haza, természet, árny és felhő, lélektan, élet, ábránd, szerelem, a nő hivatása, nevelés, nép, szabadság, egyenlőség czímek alatt) az Eötvös műveiben elszórt gondolatokat és elmélkedéseket. Mint ilyen, e gyűjtemény társa a későbben kiadott *Gondolatok*-nak s még inkább az 1894-ben kiadott *Arany kalászok*-nak.[1] Vachottné gyűjteményének eredete igen érdekes világot vet Eötvösre s ezért méltó megemlítésre; t. i. azért egyezett bele kiadásába, mert az 1861 április 9-ikén elhalt költő családján akart vele segíteni.[2] Igen valószínű másrészt, hogy ez

[1] Arany kalászok B. Eötvös József munkáiból. Budapest. 1894. Kiadja Ráth Mór. 8, 272. l. Ennek szakaszai: Hit és vallás, Ember és világ, Irodalom és tudomány, Tanítás és nevelés, Haza és nemzet. Ez utóbbi gyűjteményt Pethes János állította össze s hogy a Vachottnééval sokban azonos, csak természetes. Megjegyzendő, hogy a Gyöngysorokkal is előbb Vachottné Ráthot kinálta meg; de mint Eötvös egy leveléből tudjuk, nem vállalta el, hanem fordítást igért Vachottnénak. «Nehéz az élet, — írja itt Etvös — ő legjobban tudja s a gondviselés nem élvezésre, hanem türelemre állított a földre s ez a legfőbb, a legszükségesebb erény.»

[2] Ezóta állandón segített Vachottnén és gyermekein. Bizonyítják ezt több mint 100, többnyire kelet nélküli levélkéje Vachottnéhoz (Nemz. Múz.), felhivása az Anyák hetilapja (186? szeptember 26. P. Napló, 1861. 237., 256. sz.) érdekében s neki adott művei, melyeket Vachottné a Magyar gazdasszonyok hetilapjában, Anyák hetilapjában és Almanachjában adott ki s 1871-ben Babérlombok b. Eötvös József műveiből (Pest, 1871. Heckenast G. XL, 502. l.) cz. a. gyűjtötte össze, 1871. márczius 19-ikén kelt előszóval. A kötet áll egy érdekes életrajzból Pulszky Ferencztől, ezt követik Eötvös művei: Gondolatgyöngyök, Novella, Egy gazdasszony levelei (Regénytöredék), Különféle

adta az ötletet arra, hogy saját oly gondolatait, melyeket tapasztalatai és irodalmi benyomások hatása alatt külön följegyzett, de műveiben fel nem használt, összegyűjtve kiadja. Kora ifjúságától fogva szokása volt ugyanis apró kis zsebkönyvekbe beírni gondolatait, a mint alkalmilag eszébe jutottak munka- vagy sétaközben. Ilyen zsebkönyvet minden évben tele írt egy párt, mint ez Goetheről olvasható; mert a szép és emelkedett gondolatokat senki sem tisztelhette volna jobban. Eötvös is mindig gondolkozott: hit, világ, emberiség, politika, tudomány, egyszóval minden, reflexiói és érzelmei tárgya volt. Egyszer mutatta Ráthnak abból az alkalomból, midőn e mű második kiadásáról beszéltek, — mely azonban csak Eötvös halála után jelent meg 1874-ben Gyulai rendezésében — hogy nem egy, hanem három-négy kötetet is adhatna ki oly gondolataiból, melyeket műveiben és beszédeiben fel nem használt. A *Gondolatok*[1] 1864-iki évszámmal jelentek meg, anyja emlékének ajánlva s az anyja leveleiből vett és már említett jelige alatt; de még 1863-ban rendezte sajtó alá: *hit és vallás*, *ember és világ*, *irodalom és tudomány*, *állam és politika*, *észrevételek és szabályok* fejezetek alá foglalván őket.

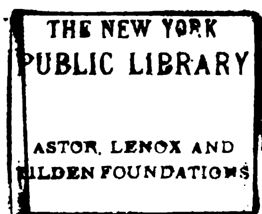
Magától értetődik, hogy mint minden ily mű, ez is egyenetlen. Lyrai hévből, gazdag képzeletből, szemléletes hasonlatból eredő mély lélek- és erkölcstani gondolat mellett olykor ötletek vagy kevésbbé sikerültek állanak s a szabatos rövidséggel kifejezett aphorisma mellett néha széles mederben folyó elmélkedés, a fordulatos mellett hideg logikai fejtegetés vagy pongyolább körülírás áll. Ez Eötvösről különösen igaz, a kiben sokkal több volt a gondolkodás termékenysége és az érzelem bősége, mint az alakbaöntés művészete, a kifejezés talpraesett tömörsége

alkalmi iratok (6 kisebb czikk és egy levél(s végre ujra kiadta a Gyöngysorok-at is benne. Az Egy gazdasszony leveleit Dux Adolf németre átdolgozta és kiegészitette Für den Glanz des Hauses cz. a. (Wien, Pest, Leipzig, 1873. Hartleben. 155 l.), de nem sikerrel. L. róla Végh Arthur Tanulmányok. 265. l. (Eötvös bevégzetlen regénye.)

[1] Gondolatok. Irta b. Eötvös József. Pest 1864. Ráth Mór bizománya. 12, 336 l. (Pest, 1863. Nyom. Emich G. akad. nyomdásznál.) — A második kiadás ugyane cz. alatt. A hátrahagyott kéziratokból bővitett második kiadás. Budapest, 1874. Ráth Mór. 404 l. U. ebből emlékkiadás is jelent meg.

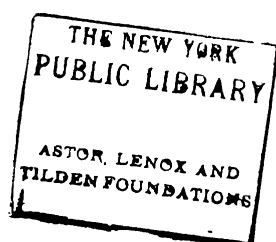

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEFNÉ SZ. ROSTY ÁGNES.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS

és a stíl választékos rövidsége, mint olyanban, a ki többnyire széles keretet is választott arra, mit el akart mondani. De minő változatos az összbenyomás, melyet nyerünk! Itt lyrai hév, amott finom irónia vagy epigrammi csipősség; itt philosophiai elmélyedés, amott elegiai borongás; itt nemes természetszemlélet, ott megindulással kapcsolatos reflexio, mint megannyi emlékei a tanulmányoknak, élettapasztalatoknak, sóvárgásnak és csalódásnak, örömnek és fájdalomnak, reménynek és lemondásnak. Épen azért némileg pályájának tükre e mű, mint egy nem időrendben elhelyezett lyrai költeményfüzet; számos közülök életének egy-egy meghatározott idejére utal, vagy vallomás politikai és irodalmi pályájáról. Így Eötvösben a belső emberre és íróra egyaránt jellemző adalékok; mert azon gondolatok közt, melyek bennünk világ- és emberismeret megszerzése közben felébrednek s a lyrai érzelmek és eszmék közt megvan a rokonság abban az egyéni alkalomszerűségben, közvetetlenségben és meggyőződésben, mely mindkettőnek nemcsak jellemző vonása, hanem az irántuk való érdeklődésünknek is egyik magyarázata. Ezt az alkalomszerűséget az általános szellemi irányzat, t. i. hit, szeretet, emberiesség mellett s egy nem felekezetnélküli, de eszményi irányú keresztyénség érzelmi és eszmei befolyása alatt, Eötvös gondolataiban könnyű felismerni.

GONDOLATOK.

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

PEST,
RÁTH MÓR BIZOMÁNYA.
1864.

44 A »GONDOLATOK« ELSŐ ÖNÁLLÓ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

Mindezekért Eötvös e művét már megjelenésekor Toldy és

Salamon a Pascal *Pensée*-ihez hasonlították s mindenesetre inkább ezekre emlékeztetnek a modorban, mint Rochefoucauld maximáihoz, melyekhez szintén hasonlították már. De míg Pascal tulajdonképen gondolatai összegében a vallás apologiáját akarta megírni, Eötvösnek ily egységes terve nem volt. És ha mégis vezető gondolatképen azt találjuk bennök, hogy általában a materializmus ellen, másfelől a lélek és érzelem szabadsága, továbbá az erkölcsiségben a szigor mellett szólal fel a szeretet nevében s a keresztyén mívelődés érdekében; ha általában az érzelmet biztosabb kalauznak tartja az életben az észnél s az eszmékben való hitet tanítja, mint a lelki élet legelső feladatát; ha a morál alkalmazását a politikában s az államban mellőzhetetlen kötelességnek hirdeti; ha az egyéni szabadságon alapuló állami és társadalmi rend jövőjében s a keresztyén eszmék győzelmében hisz, és mindezek mintegy műve alapszínezetét alkotják; ha a tudományban a kétely, a politikában és közéletben az erős meggyőződés szükségét hangsúlyozza; ha kiemeli ismételve azt az ellentétet, mely az állambölcselet tudósai és elmélkedői s a gyakorlati politika mívelői közt fennáll, t. i. hogy a tanok kiváló bölcselői nem bizonyultak kiváló gyakorlati államférfiaknak: mindez onnan van, mert amazok Eötvös lelki életének tartalmát, az utóbbi nézetek saját életén és működésén tett tapasztalatait fejezik ki. Éppen e szempontból teszi egyik gondolatában az ő egész működését jellemző vallomást: «Két dologra megelégedéssel tekinthetek vissza s ezt tőlem még elleneim sem tagadhatják meg. Az egyik az, hogy bármennyiszer csalódtam, bármennyiszer kételkedtem egyes nézeteimben: érzelmeimben sohasem ingadoztam, és egyes eszmékhez sohasem vesztettem el bizalmamat. A másik az, hogy egész életem az eszmék létesítésének volt szentelve s mint magamat, úgy minden tehetségemet csak az eszmék eszközének tekintettem.»

E műve tehát kiegészíti vagy más szempontból magyarázza egyéb műveiben kifejezett nézeteit az ember magasabb rendeltetéséről, a keresztyén művelődés győzelméről, az egyéni szabad-

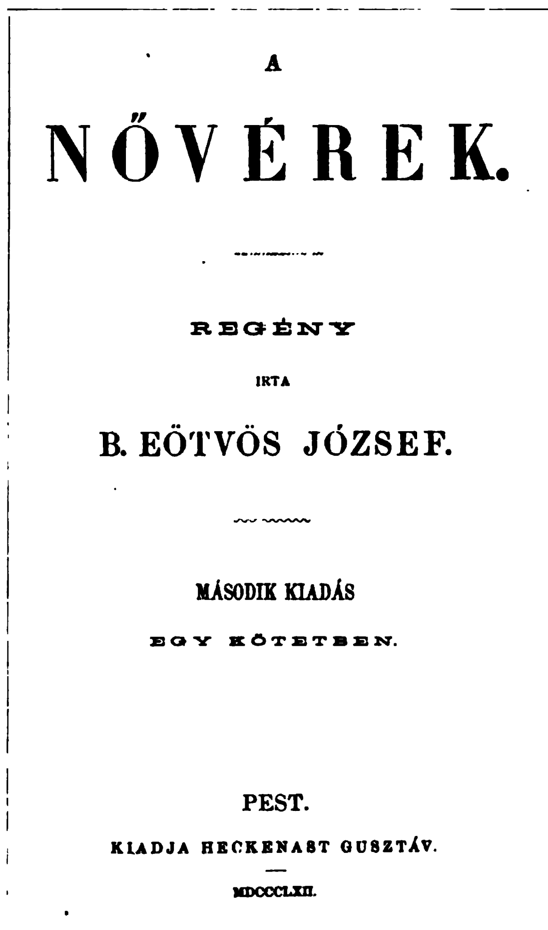
ságról és végül saját érzelmeiről, melyek sugallata alatt az emberi küzdelmeket rokonszenvvel és egy bölcs elnézésével kíséri, mint olyan bölcs, a ki eldobva a világfájdalmat, csüggedést és kételyt, épségben őrizte meg hitét s a szabadelvűség és demokratikus eszmék szószólója lenni soha sem szűnt meg.[1]

Még a *Gondolatok* megjelenése előtt adta ki 1862 május 29-ikére *A karthausi*-t 5-ik és *A nővérek*-et 2-ik kiadásban, egy-egy kötetben Heckenastnál, aczélmetszetű czímképpel.[2] Ugyanakkor kivált a nemzetiségi kérdés foglalkoztatta, mint az 1861-iki országgyűlés határozata miatt ujra fölszinre került kérdés. E tárgyban ebből az időből főleg két nyilatkozata érdekes. Egyiket Pesthy Frigyesnek írta meg 1861 október 17-ikén, ki e kérdésben inkább a szigort, mint az engedékenységet ajánlta. Eötvös felelé: »helyzetünkben nemcsak engedmények, de túlzó szigor által is politikátlanságot követhetünk el s hogy bármire határozzuk magunkat, őrizkednünk kell mindentől, mi a nem magyar nemzetiségeket sérthetné.« Ő is azt hiszi, »hogy a szabadság eszméje hazánkban a magyarság eszméjével van összekötve, mert tudom, — mond — hogy fajunk, valamint vagyon s míveltség, úgy erély s elmebeli tehetségei által másoknál magasabban áll, mert meg vagyok győződve, hogy minden tekintetben őt illeti meg az első hely, azért meg vagyok győződve arról is, hogy csak szabadságra van szüksége, hogy e természetes helyét elfoglalja; s így az ok, melyért én a nemzetiségi kérdés nemcsak békés, de a magyarra nézve legkedvezőbb megoldását a teljes szabadságban

[1] A Gondolatokat, mint Eötvösnek 1863 november 15-iki, Hartlebenhez írt leveléből olvassuk, Falk Miksa ford. németre s mint eredeti mű jelent meg. Hartleben ajánlatát elfogadta a kiadásra nézve, noha az árt keveselte; de 1250 pld.-on felül fentartotta a további kiadás jogát. Így jelentek meg a Gondolatok németül 1863 deczemberben 1864 évszámmal; de Hartleben maga fizette meg az írói díjon felül a fordítás díját Falknak. L. Hartleben levelét 1863 deczember 11. (Nemz. Múz.) Czíme: Gedanken. 1864. 8r. IX, 175 l. Pest. Hartleben's Verlag. Második cziml. kiad. 1867. U. o. Úgy tudjuk, hogy e műve Németországon nagy hatást tett s gyakran idéznek belőle.

[2] Említsük meg azt is, hogy 1863 november 27-iki levelében beleegyezését adja Hartlebennek, hogy A nővérek német fordítását Lesebibliothek-jába fölvegye, mert Emich joga rég lejárt. A fordítás jogáért 200 frtot kivánt egyszer s mindenkorra. E fordítás Dux Adolftól való.

s egyenjoguságban találom, mely itt, mint mindenben, csak az erősebbnek használ; ez az ok, melyért úgy vagyok meggyőződve, hogy valamint a szerbeknek vagy más nemzetnek privilegiális különállást engednünk nem szabad, mert az által a szabad érintkezés s vele assimiláló befolyásunk lehetetlenné tétetnék, úgy nem szabad privilegiált állást követelnünk saját nemzetiségünk számára sem, mert az csak reakcziót idézne elő s így szinte akadályozná a dolgok természetes kifejlődését.»

A

NŐVÉREK.

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

MÁSODIK KIADÁS

EGY KÖTETBEN.

PEST.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

MDCCCLXII.

45. «A NŐVÉREK» MÁSODIK KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

Világos ebből, hogy Eötvös e helyen teljesen a 48-iki törvények álláspontjáról szól; tehát az alkotmányos jogok egyenlő szabad gyakorlata által véli az egyenlőség elérését s nem akar a nemzetiségeknek oly jogokat adni, melyek az állami egységet veszélyeztetnék. Ezt kifejezi 1862 április 29-ikén közzétett, Illyasevics György taraczközi alespereshez intézett nyilt levelében is, hol szintén írja, hogy a nemzetiségek szabad kifejlődhetésük biztosítékát csak a 48-iki törvényekben letett alkotmányos jogok

gyakorlatában találhatják s minthogy az alkotmány ereje abban áll, ha a nemzetiségek anyagi és szellemi javaik, valamint nemzetiségük kifejtésére benne biztosítékot találnak: világos, hogy sem a nemzetiségeknek nem szabad túlzó követeléseikkel veszélyeztetniök az államot, sem az állami egység nem terjedhet annyira, hogy a nemzetiségeket veszélyeztesse; «e szerint hazánk alkotmányos állása s a különböző nemzetiségek szabad kifejlődhetése oly érdekek, melyek egymással nemcsak nem állanak ellentétben, sőt melyek között a legszorosabb összeköttetés létezik».

Azonban a 60-as évek első felében a hazánkban folyt rendkívül élénk nemzetiségi vitában az 1861-iki javaslat elveit a nemzetiségek saját önállásukra nézve elég megnyugtatóknak nem tartották. Ez volt az oka, hogy midőn az 1865-iki országgyűlés összehivásáról volt szó, Eötvös különösen abból a szempontból, hogy e kérdés mulhatatlanul tárgya lesz az országgyűlésnek, s ez a nemzetiségek megnyugtatását egyik feladatának fogja tekinteni: 1865 május 1-én kelt előszóval kiadta *A nemzetiségi kérdés* (Pest, 1865. Ráth M. x, 158 l.) cz. röpiratát,[1] mely az 1861 július 6-iki feliratnak e tárgyban kifejezett elvét veszi jeligéül. Eötvös e műve előszavában ugyanazt a gondolatmenetet fejezi ki, mint fenti két nyilatkozatában; továbbá nem új, hanem ugyanazon nézetei alapján fejtegeti a kérdést, melyeket 1850-iki német röpiratában és *A XIX-ik század uralkodó eszméiről* írt művében letett; végre azon elveket fejti ki bővebben, melyeket jelentésében s törvényjavaslatában az 1861-iki bizottság felállított, minthogy ezeket akkoriban utóbb a nemzetiségek szóvivői bizalmatlansággal fogadták.

E szerint e mű elvei a következők: Hazánkban a nemzetiség fogalmát a különböző nemzetiségek másképen értelmezik; nevében tehát ellentétes követelésekkel állnak elő; de e látszó ellentétek daczára a nemzetiségek érdeke s hazánk érdeke ugyanaz; tehát a teljes jogegyenlőség alapján megoldandó nemzetiségi

[1] Németül: Die Nationalitäten-Frage. Von Josef Freiherrn von Eötvös. Aus dem Ungar. Manuscripte übers. von dr. Max Falk, nagy 8r. XI, 192 l. Pest. 1865. Ráth.

kérdés hazánk alkotmányos szabadságától és állami egységétől függ. Ennél fogva minden nemzetiségre külön törvényt alkotni hazánkban lehetetlen; mert ez az egyéni és polgári szabadság legnagyobb megszorítását vonná maga után; mert továbbá hazánk s Ausztria feloszlásához, tehát egy erős állam alakulásának lehetetlenségéhez s épen e nemzetiségek jövőjének romlásához vezetne. Ebből következik, hogy a nemzetiségi kérdés is csak úgy oldható meg, mint a lelkiismeretszabadságé, azaz «megoldása hazánkban csak az egyéni szabadságnak kiterjesztése s alkotmányos önállásunknak fentartása által eszközölhető, s hogy a nemzetiségi egyenjoguság praktikus kivitelére, melytől e kérdés végleges megoldása függ, hazánkban csak az 1848-iki törvények becsületes végrehajtása s az kivántatik, hogy közigazgatási szervezetünkben az önkormányzás elvéhez ragaszkodjunk».[1]

E nézete mellett különösen is kiemelendő, hogy ha e műve lényegében nem más, mint tovább, illetve részletesebb s hazánkra alkalmazott kifejtése azon elveinek, melyeket már régóta vallott s nagy művében letett: másrészt a keresztyén mívelődés győzelmében való hitének törhetetlen kifejezése e művében ugyanaz, mint *A karthausi*-ban és államtudományi művében; ezek mellett benne hazánk hivatásában oly bizalmat fejez ki, mint talán egyetlen művében van. Ő elveihez híven a nemzetiség eszméjében nem lát mást, mint eszközt, mely a czivilizáczió haladásához vezet, mint vezetett s vezet a szabadság és egyenlőség; csakhogy nem azon ál-tanok által, melyeket annak nevében épen úgy hirdetnek, mint hirdettek egykor emezek czége alatt; hanem azon nagy szellemi mozgalom előmozdítása által, mely az embert az egyenjoguság által viszi előre. E szerint világosan megmondja, hogy sem a nemzetek teljes egyenjogusítása, sem a panslavismus megvalósulni nem fog; mert nem valósulhatnak meg.

E röpiratát szerb nyelvre is lefordították s a hazai szerbek is meg voltak vele elégedve; Popovics Milos pedig *A nemzetiségi kérdés szerb szempontból* (1865) cz. a.[2] választ írt rá, mely-

[1] V. ö. levelét Bánóhoz 1865. máj. 5. [2] Magyarra ford. Sárcsevics Ambrus.

ben ugyan önálló Magyarországot, de önálló Szerbiát is óhajt. E röpirat eredményeit különben a szerb *Vidovdan* cz. lap is elfogadta s a horvátokat Magyarországgal a reáluniónak megkötésére biztatja, mint a mely a jövőnek egyetlen biztosítéka.

V.

Rátérve röviden a politikai életnek azon történetére, melyben 1861 után Eötvös részt vett, még pedig mint a legelső szereplők egyike, előre is ki kell jelentenünk, hogy ez részleteiben nem s még sok ideig nem lesz megírható. A vezérszerep Deáké maradt; de Eötvös azt a várakozó politikát, melyet Deák kezéből jóformán az egész nemzet elfogadott, nem helyeselte. Ő valami tényleges programmot, valami irányban cselekvő elhatározást kivánt; és valljuk meg, a nemzetnek is ez nemcsak jobban, de igazában csak ez tetszett volna. E mellett ő is, mint Kemény, azt hitte, hogy a kiegyezés művének megalkotására az országgyűlés a kedvező alkalmat elszalasztotta; a tiszta personal-unio s a 48-iki összes törvények elismerésének követelése tulságosan sok volt. Félni lehet most már, hogy a nemzet megunja a várakozást és forradalom felé hajtatik; de minden esetben a nemzeti élet drága évei vesznek el; már pedig kiegyezni úgy is kell s azt Deák is elismerte, hogy vannak, léteznek közös ügyek és tiszta personal-unio mellett megoldásuk lehetetlen. Ezért, a mint Beksics kimutatja Kemény Zsigmondról, hogy a kiegyezésre új kiindulást szeretett volna találni, ez igaz Eötvösről is. Ezzel Deák véleménye teljesen ellentétes volt; ő az októberi diploma előtti passiv politikát helyeselte még mindig és az volt az elve, hogy a kibékülést az uralkodónak kell kezdeményeznie. Falk *Kor- és jellemrajzok* cz. művében (68. l.) erre nézve a következő fontos adat olvasható: Eötvös és Trefort, mint mások is, szintén tartottak tőle 1863-ban, hogy a passivitás politikájának most már nem lesz sikere és szemrehányást is tettek Deáknak, hogy átengedi a kezdeményezést az 1847-es alapon álló konzervativeknek, vagy épen Forgáchnak;

ő semmit sem akar tenni, senkivel szóba állni, míg a konzervativek iránt kezdett a hangulat csakugyan jobb lenni. Deák erre egy fültanú följegyzése szerint így felelt: «Ausztriában minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények úgy kivánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak, vagy legalább igérni; ha a körülmények, bár csak látszólag is, rájuk nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a konzervativeket is lehordják, ha az adás, vagy igérés ideje és szükségessége nincs itt; ha pedig itt van, akkor felkeresnek bennünket is. Most Rechberg bölcs, Ausztria hatalmas, szövetsége keresett, a franczia lapok dicsérik szabadelvűségét, most tehát a bécsi kormány engedhet hajlamainak és folytathatja a hagyományos politikát. Most keressek én valakit, kivel szóba állhatok? Most tegyek offerteket, midőn Nádasdy kanczellár és persona grata?»[1]

Az események Deáknak adtak igazat s ezen a nyilatkozaton egyelőre Eötvösék is megnyugodtak. Egyébiránt tudjuk, hogy Eötvös ebben az időben fentartotta azt a meggyőződését, hogy a magyar ügy szoros kapcsolatban áll a német kérdéssel s ebben Ausztria szerepével. Ez időből ismerjük e tekintetben kétségtelenül hiteles nyilatkozatát Bluntschli följegyzéseiből. Ő ugyanis a «deutscher Juristentag» alkalmából, a hol a német kérdés sokoldalu megbeszélés tárgya volt, 1862 augusztus 30-ikán nehány barátjával, köztük Jheringgel, Pestre jött, felkereste Eötvöst svábhegyi villájában s a német kérdésre terelve a szót, kivánván véleményét hallani, Eötvös következőleg felelt:

Jelenleg Európa közepén, a hol Németországnak kellene lenni, egy nagy lyuk van. Ha lenne egy német hatalom, Európa rendbe jönne. A magyar kérdés a német kérdéstől függ, a keleti kérdés mindakettőtől. Az osztrák-németekkel nem beszélhetünk, a német kérdés elől kitértek; a csehekhez nem közeledtünk a kikerülhetetlen bajoktól tartva. Ha Ausztriában egy *német* párt áll elé,

[1] L. még Beksics: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés, 275. l.

mire van jel, könnyen megértjük egymást. Mentől egységesebb és erősebb Németország, annál jobb nekünk. A németektől vettük művelődésünket s itt senki sem gyűlöli a németeket, csak az osztrák kormányt. A magyar viseletet is csak azért hoztuk divatba, hogy megmutassuk gondolkozásunk egységét s az elégedetlenség nagyságát. Ha belépnénk a reichstagba, egyelőre mindent megnyernénk, a vezetés miénk volna; de nem nyeljük le a csalétket; mert különben is gyengék volnánk helyzetünk megtartására, a németek és szlávok elnyomnának. Az osztrák egységes állam háborút jelent a németekkel s ezt mi nem akarjuk; ezért várunk, várjuk a német egységet. Az egységes alkotmányt nem akarjuk a szlávok miatt sem, mert ez szláv uralomra s abszolutizmusra vezetne. Kár, hogy Schmerling, ki a németségért Ausztriában sokat tehetett volna, a maga jogvesztési elméletével Magyarországon gyűlöltté tette magát. A bécsi magyar arisztokrácziának az országban semmi befolyása. Az oktatásügy az osztrák uralom alatt javult; de hozzánk küldte sok rossz tanerőjét, elnyomta a protestánsokat s ezért ez is gyűlölt; hanem a jót majd megtartjuk belőle. A végkövetkeztetése ez volt: «Ha a német reformpárt s a magyarok összetartanak, akkor a bécsi kormányt is kényszeríteni fogjuk, hogy erre az útra térjen, azaz a *német hatalomra* Európában, a *personal-unióra Magyarországon.* Csak ha *Németországban teljesen csalódnunk kell,* fogunk *más* szövetségest keresni, mielőtt elpusztulunk.»

E nyilatkozatban a várakozó Eötvös áll előttünk, ki belátta, hogy a jogeljátszás elméletével szemben egyelőre elég a nemzet nyugodt meggyőződését és kitartását állítani. Ausztriában azonban ezekben az években a jogeljátszás elméletén kívül egy másik irányzat is került felszinre, t. i. az, mely a Magyarország és Ausztria közti reál-uniót történelmi alapon, a magyar közjogból akarta bebizonyítani. Erre volt czélozva Lustkandl Wenzel terjedelmes műve: *Das ungarisch-oesterreichische Staatsrecht* (Wien, 1863. VIII, 498 l.), melyre Deák felelt meg *Adalék a*

magyar közjoghoz cz. örökre híres közjogi művében.[1] Mindez megerősítette Deákot abban, hogy a mint 1864-ig nem, úgy 1865 első negyedében sem lépett az alku terére s ilyesnek nincs nyoma e művében sem. De hogyan is lehetett volna szó ilyesmiről, midőn gr. Zichy Hermann, a gr. Forgách Antal helyett 1864 áprilisában kinevezett kanczellár, hazánkat még mindig be akarta vinni a birodalmi tanácsba?

Eötvös türelmetlenségének magyarázata, hogy a mint 1860-ban Rechberg akkori külügyminiszterhez beadott emlékiratában azt ajánlta, hogy ő Felsége a német mozgalom élére álljon, ugy azt sürgette 1863-ban is, midőn a frankfurti «Fürstentag» összeült. Ez politikájának mindvégig sarkalatos alapelve maradt s mindig büszke volt rá. Ekkor már Bécsben volt is hajlandóság Eötvös 1860-iki nézetének elfogadására, de késő volt, mire Eötvös megjegyzé, hogy ő rendesen így jár: eszméitől előbb vonakodnak, majd utóbb elfogadják, csakhogy midőn már késő. Azonban a frankfurti kongresszusban mégis úgy ő, mint Kemény bízott s azt remélte, hogy Ausztria vezetése alatt a német egység szorosabbá válván, ez akarva, nem akarva hazánk önállására fog vezetni.

Ily hangulatában irta 1863-ban *A zászlótartó* czimű, pár évig a megjelenéstől eltiltott költeményét, melyett utóbb 1866-ban Falk a királynénak is felolvasott. Ez balladaszerű költemény a Vörösmarty modorában. A mohácsi vész után t. i. egy hős elmenekülve a csatából, mint remete él a Mátrában; de halálát érezvén, előveszi az elrejtett zászlót, melynek lobogtatására nem egy ember, hanem az egész *nép* vállalkozik. «S a melyet elbocsát, száz kéz ragadja meg a zászlót s most közöttük a *nép* felett lebeg. Ő látja s megnyugodva csukódik bé szeme. Hisz zálogát jövőnknek jó kézben tette le!» Mint látható, ez is irányszerű s

[1] Teljes czíme: Adalék a magyar közjoghoz. — Észrevételek Lustkandl V. munkájára: «Das ungarisch-oesterr. Staatsrecht». A magyar közjog történelmének szempontjából. Pest, 1865. 8r. 188 l. Megj. először Budap. Sz. Új foly. 1865. I. Közjogi és jogtört. észrevételek Lustkandl munkájára a magy. közj. történelmének szempontjából.

a nemességgel szemben, mely nem bírta a hazát megtartani, az egész népet állítja fel, mint a hon biztosítóját. Az irány benne világos; de a jelenkor eszméje van a multba áttéve. Mint költemény egyébként nem versenyezhet Eötvös korábbi e nemű műveivel.[1]

A frankfurti kongresszus hatása alatt Eötvös 1863-ban Bécsbe ment s ott a kormánynál a magyar országgyűlés összehivását hozta javaslatba a kiegyezés tárgyalása végett. Ürügyül — mondá — az 1863-iki nagy inség szolgálna; ő Felsége maga nyitná meg az országgyűlést, a válaszfeliratban a nemzet bizonyos előzékenységet mutatna s a többi magától menne. Ajánlta, hogy Schmerling is jöjjön le, mintha az inség-ügyben a reichsratht-tal bizonyos tárgyalások volnának szükségesek, ezzel t. i. azt akarta elérni, hogy az államminiszter bizalmatlanságát eloszlassa. És most az az érdekes eset történt — írja Falk a *Kor- és jellemrajzok*-ban — hogy midőn ő egyik régi barátját, a ki már akkor is bizalmi állást foglalt el Schmerlingnél és még ma is nagy hivatalt visel Ausztriában, arra kérte, hogy ezeket kéz alatt közölje Schmerlinggel, ez másnap azt a választ hozta, hogy az államminiszter épen nem idegenkednék Eötvös tervétől; de hozzátette, hogy ő gr. Forgách Antal akkori magyar kanczellárral is beszélt a dologról; ez azonban kijelentette, hogy ő minden erejével ellenezni fogja; nyilván félt, hogy a nemzet s a király kibékülése esetén az ő szerepének vége.

Így hiusult meg a terv, mely azonban akkor még aligha vezetett volna sikerre, ismerve a körülményeket s azt, hogy 1865-ben s azután is mennyi volt még az akadály. Azonban tény, hogy kivált a frankfurti «Fürstentag» meghiusulása után s a poroszok fölénye következtében már Bécsben is meggyőződéssé kezdett válni Magyarország kibékítésének szüksége és azt olvassuk, hogy talán az első lépést már most megtették volna, ha hazánk részéről visszautasítástól nem tartanak. Eötvös már 1864 őszén annyira

[1] L. eltiltásáról Falk: *Kor- és jellemrajzok.* 409. lap.

megértnek látta a helyzetet, hogy Deákot folyvást fellépésre sarkalta; de Deák megmaradt várakozó helyzetében. Ezt Eötvös utóbb úgy magyarázta, hogy Deák az ő nézeteit fogadta el, midőn 1865-ben fellépett. Ez világos 1865 október 6-iki, Falkhoz írt leveléből: «Mi jelen helyzetemet — azaz politikai helyzetemet — illeti, az úgy jellemezhető, hogy D. (Deák) most is egy bizonyos féltékenységet árul el irányomban (tudja Isten miért), de egyébiránt minden pontban józanul szól, egyes és éppen a legfontosabb kérdésekre nézve ugyanazokat mondja nekem, mint saját nézeteit, melyeket múlt őszszel én beszéltem neki és melyek akkor ínyére nem voltak.» Utóbb is 1865 június 10-iki levelében a kiegyezés tervéről adott német nyilatkozatából Falk is azt a következtetést vonja le, hogy a két évvel utóbb megkötött kiegyezést Eötvös formulázta és azt fogadták el. Egészben azt tartotta Eötvös, hogy egész politikai pályája abból áll, hogy lényeges és szükségszerű politikai fejleményeket elébb látott meg és hirdetett mindenkinél, melyeket midőn hirdetett, senkisem vagy kevesen helyeseltek, később mások kivívták őket saját dicsőségökre.

«Ön ismeri politikai pályámat, — írja Falknak 1866 június 17-én. Egyik főkelleme abban áll, hogy miután egyes kérdéseket én inicziáltam s mellettök éveken át küzdöttem erélyesen, *végre elveim győztek, de mások dicsőségére.*[1] Így jártam a városi kérdéssel, a parlamentáris kormánynyal, a nemzetiségek egyenjoguságának kérdésével, egyszóval: mindig. Tagadhatlan, hogy a német kérdés megoldásának közeledését s azon összeköttetést,

[1] Ezt Eötvös számos alkalommal mondta. Így pl. 1867 deczember 24-ikén írja fiának: «Én a politikában valóságos Zukunft vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket 20 évvel később minden susztergyerek fütyül, de melyeket akkor senki érteni nem akart. Mennyire áll ez, ezt egy könyvből fogod látni (Reform 2-ik kiad.), melyet e napokban küldeni fogok s melyet czáfolatul adtam ki azok ellen, kik egyik ülésben következetességemet támadták meg. Miután félek, hogy épen ebben a részben benned is sok van természetemből, azért valóságos megnyugtatásomra szolgál, hogy más pályán látlak. — Haladj bátran előre és ne sajnáld fáradságodat. A tudomány körében a legnagyobb erőfeszítés eléri jutalmát; mert ezt nem az embertől várja, hanem magában a tudományban találja». V. ö. Falk: Kor- és jellemrajzok 331. l. stb.

melyben az a magyar kérdéssel áll, senki nem említette nálamnál elébb és többször és határozottabban. Tulajdonkép ez volt 1860-tól kezdve egész politikám sarkköve s azon pont, melyből kiindulva a dualizmusnak szükségét hirdetém. Miután Ausztria harczának oka nem más,[1] minthogy állását Németországban ne veszítse el s miután ennélfogva szükségkép a dualizmus eszméjéhez kell áttérnie, igen óhajtanám, ha az, mit e kérdésben tettem, feledékenységbe ne menne. Nem hiuságból óhajtom ezt, de azért, mert ha a közönség figyelmeztetik, hogy e kérdésben senki nálamnál helyesebben nem látott, ez erősíti állásomat s én, ha lehetne, most kivánnék erős állást, hogy azt saját eszméim előmozdítására használjam fel. Nem tudom, megvan-e iratom *Die ungarische Frage aus dem Standpunkte der Einheit Deutschlands?* Ha nincs, elküldöm e napokban keresztkötés alatt. Igen szeretném, ha ezen iratról most a bécsi lapokban szólnának.» Alább hozzáteszi, hogy a ki a birodalom dualisztikus alakítása ellen küzd tulajdonképen Bismarck politikáját segíti elő.

Ez Eötvös 1865—67-iki leveleiben ismételve előforduló nyilatkozat, mely, mint könnyen érthető, kifejezésre jutott azokban a czikkekben, melyeket e levelek nyomán részint Falk maga írt Eötvösről, részint az ő befolyására írtak s melyeknek czélja volt Eötvös politikai szerepének a külföld és hazánk előtt nemcsak a kellő világításba helyezése; hanem hatásának elismerése és kiemelése a politikai viszonyok fejlődésére vagy legalább igazolása az események későbbi alakulása által. Különösen, mint láttuk, a kiegyezés és a német egység kérdésének kapcsolata, Ausztriának viszonya Németország egységéhez, melylyel a magyar ügynek párhuzamosan kell haladnia: volt az, a mit politikája sarkkövének s az események által igazolt alapvéleményének nevezett; úgy hogy 1866 után ironiával mondta, hogy a német kérdésről írt összes iratait egy csomóba kötötte s ráírta: erledigt durch Bismarck.

Azok, a kik Eötvös kéziratait ismerik, mondják, hogy ő a mindig magánál hordott kis zsebkönyvekbe nemcsak, mint emlí-

[1] Az akkor folyt porosz háborura czéloz.

tettük, gondolatait jegyezte be; hanem gyakran naplószerű bejegyzésekben egész őszinteséggel beirta itéletét emberekről, helyzetről. Ezeket mi nem olvastuk s minden esetre ismeretökre volna szükség, hogy nézeteit s a korral szemben állását teljesen megértsük; de a Falk czikkei és Falknak s Andrássynak irt levelei nem hagynak kétségben arról, hogy minő véleményt ápolt saját helyzetéről és szerepéről a kiegyezésben.

E kérdés nagy súlyu és fentartjuk magunknak azt, hogy midőn Deák életrajzában a kiegyezés történetéhez érünk, megkisértsük ennek is tisztázását; itt most megelégszünk a tény fölemlítésével s annak megjegyzésével, hogy bizonyos időkben bizonyos koreszmék megszületése annyira természetszerű, hogy bárki is aligha követelheti magának a kigondolásban az elsőség jogát; legfölebb ha a közlésben előzhet meg másokat. Meg fogjuk látni, hogy a kiegyezésnek még részletkérdései is majd mind ilyenek. A másik, a mit egész általánosságban kivánunk megjegyezni az, hogy ha a dualizmus mint Eötvös politikájában a szükségszerű fejlemény eredménye jelen meg 1860 óta; mégis nem a nemzet volt az, mely az általa hirdetett dualizmus eszméjére tért; hanem ő volt az, ki még az ó-konzervativek által is soha kétségbe nem vont dualizmus elvéhez, az 50-es évek alatt vallott s ismételve kifejezett politikai nézeteiről lemondva, csatlakozott. Végre bármily erős meggyőződése volt saját belátásáról az eszmék kezdeményezésére nézve, sohasem hitte, hogy azok kivitelére ő alkalmas. Ezt fájdalmas érzéssel ismeri be a *Gondolatok* számos helyében. Az eszmék emberei nem a gyakorlati kivitel férfiai. «Tisztábban látom másoknál, mit kellene tenni, de másoknál kevesebbet viszek ki:» e mondatban fejezte ki saját helyzetét önmaga a gyakorlati politikában. E vallomásban mély melancholiát és lemondást érzünk; mert Eötvös vezető szerepre vágyott; ő a békés átalakulásnak, a reformeszméknek nemcsak tudósa, nemcsak bajnoka, hanem megvalósítója is kivánt lenni; mert mi tűrés-tagadás, csak ez elégíti ki a szív dicsőségre vágyását. E mellett, ha eszméi megvalósulásában öröme telt is, kétség-

telenül mindannyiszor be kellett látnia, hogy azoknak részletkérdései másképen valósultak meg, mint a hogy az elmélet kiszinezte, s olykor maga is kételkedhetett, hogy ez-e az és így akarta-e; mert hiszen ki tudhatta volna inkább mint ő, hogy az eszmék érése nem egy éjszakai esőzés eredménye s érésök alatt mi minden esély játszik kénye szerint velök.[1]

De mindezeknél semmi sem írhatja körül szabatosabban a helyet, mely az övé, és ez az eszmék felismerése, logikai eredményeik szabatos körülírása, a végkövetkezmények elméleti formulázása. E tekintetben senki sem birhatná inkább azt az erényt, mely valóban felemel s mindannyiszor győzve a lehangoltságon, melyet ő annyira s annyiszor tapasztalt, mindig új küzdelemre lelkesít: t. i. az eszmékben való hitet. Az ember szabadsága, az egyén boldogulása egyéniségének szabad érvényesülésében, az egyenlőség, a nemzetiségek kibékülése, a czivilizáczió győzelme, nemzetünk fölemelkedése a mívelődés által: mindig hittel és lelkesedéssel töltötték el. Mikor a keresztyén mívelődés győzelméről, a haladásról, nemzetünkről szól, a mint a nyugati művelődés zászlóját hordozza Európa e részében: szinte halljuk hangja rezgését, szíve verését, szinte látjuk keze remegését, a mint a szavakat leírja. Mert ha általában a 48 előtti gondolkozók, a XVIII. századbeliek példájára, túlságos befolyást tulajdonítottak az eszméknek; ha azt hitték, hogy zászlóikra írva őket, nemcsak nemzetük, hanem az emberiség sorsára is vezető hatást gyakorolnak; ha, mondjuk, általában hittek e nemes, de követelő és önhitt illuzió csillogásában: senki Eötvösnél nem táplálhatott nagyobb hitet az eszmék erejében, következetes érvényesülésében. Ez reményének forrása, optimismusának alapja. De, mint kora számos embere, ő sem elégedett meg e csodaszép jövő rajzával, e bájoló dolgok álmodásával: ő ezek megvalósítója, politikusa, államférfia kívánt lenni s bízott erejében és hivatásában egy békés és fenkölt, de e mellett teljesen gyakorlati átalakulás folyamán.

[1] L. pl. Kemény kiváló fejtegetését a czentralisták nézetéről és a 48-iki átalakulásról. Egy szó a forr. után, 78. s köv. l.

De egyszermind az a tudat, hogy ő eszmékre tud emelkedni s az események fejlődéséből ilyeket kivonni, melyek némi diviáló sejtelmet bírtak benne a jövő fejlődés iránt ébreszteni; röviden az a tudat, hogy ő másoknál többet és jobban lát: azt a meggyőződést ébresztette benne, mit nem egyszer fejez ki a *Gondolatok*ban, úgy mint kivált bizalmas leveleiben, hogy kicsinyelje a gyakorlati államférfiakat, kik hite szerint a jelen követelményein túlpillantani nem bírnak. Ily kicsinylés olvasható leveleiben még Deákról is; de annál inkább számos más kortársáról, kik utóbb miniszterekké lettek s vezető szerepet játszottak hazánk közéletében. Pedig másrészről ő, a ki az eszmék s nem a cselekvés embere volt, ki meg birta könnyen érteni a kor szellemét s kifejteni a jövő fejlődés szálait, ki tudott a jövő jósa, de nem bírt vezetője vagy eszköze lenni: értette, ismerte a cselekvés embereiben rejlő hatalom értékét; hiszen ő mondta utóbb egy minisztertársáról, hogy talán nem tudna pár lap elméletet írni az államról, mégis jobb miniszter mint ő, és ő írta le a *Gondolatok*ban e sorokat: «A politikában a tudomány körülbelül azt a szerepet viszi, mint a várvívásnál a tűzérség. Csak távolról működik s nem csap össze az ellenséggel; de rést lő, hogy ezt mások tehessék.» De ugyanebből egyszersmind szorosan következett, hogy a gyakorlat emberei majdnem mindig inkább láttak benne finom elmélkedőt vagy naiv költőt, mint mélyen látó államférfiut, a mi viszont az ő érzékenységét mélyen sértette, ép úgy, mint midőn elméleti következetlenségeít említették; s mind ebből folyt, hogy nem minden politikai nagy terv készült az ő közvetetlen részvételével s nem egy mellőzés fájdalmait kellett átszenvednie.

Visszatérve a kiegyezés időszakára, ismeretes, hogy Deák 1865 április 16-iki husvéti czikke volt a nyilvános tevékenység megkezdője. Eötvös ekkor Szent-Tornyán volt, hol a nemzetiségi kérdésről szóló röpiratán dolgozott és csak április 20-ikán tért vissza Pestre. Tehát, s ez itt a megjegyzendők egyike, a kiegyezésre irányult elhatározó első lépés Eötvös minden egyenes részvétele nélkül történt; noha az is igaz, hogy megelőzőleg eléggé

Pest 5/5 865

Tisztelt barátom!

Múlt hó 25én hozzám irt soraidra, csak
ma felelhetek, miután el voltam az utolsó napokban fog-
lalva, s most is [illegible] a Nemzetiségekről irt iratomat
kellene [illegible], hogy [illegible] [illegible]. Miután
[illegible] [illegible] alatt meg fog jelen-
ni. [illegible] nézeteidet [illegible] [illegible]
[illegible] hogy legalább [illegible] látod az okokat, melyeknél
fogva [illegible] a nemzetiségi kérdésből
hazánkra [illegible], azt magamtól elhárítani, hogy [illegible]
[illegible] mint a [illegible] [illegible] magyarázni nem lehet.
A 48iki törvények egy [illegible] helyzetbe állították hazánkat.
Én [illegible] most is azt hiszem, hogy a törvények el-
[illegible] demokratikus [illegible] nagy [illegible]
tól mentette meg hazánkat, s [illegible] a [illegible]
s [illegible] között [illegible]
[illegible]. De [illegible] a [illegible]

hogy

46. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE BÁNÓ JÓZSEFHEZ.

türelmetlenkedett a miatt, hogy semmi sem történik. Április 21-iki, Falkhoz írt levelében ezt olvassuk: «Deákkal, mióta visszajöttem, még nem szóltam. Czikke egészben véve jó hatást tesz, mert mint a biblia mannájánál, mindenki azon ízűnek találja, mely neki legkedvesebb. Egy rész a birodalom érdekeit, melyek mindenek fölé emeltetnek, más az ősi álláspont megtartását, a harmadik Schmerlingre irányzott s találó csapást lát benne, de az egésznek azon jó hatása minden esetre volt, hogy marazmusunkban egy kissé elektrizált. Ha a *Napló* a megkezdett diszkussziót folytatná, e lépésnek nagy következményei lehetnének, de ehhez nincs kilátás.»

Nem vett részt Eötvös Deák azon véleményének formulázásában sem, a mint az a *Debatte* három czikkében megjelent. Erről május 24-ikén azt írja, hogy «nemcsak a határozati pártnál, hanem a legtisztább vérű feliratiaknál is rossz hatást szült. Deák teljes meggyőződésem szerint ártott magának, az ügynek azonban bizonyosan nem. A programm ezen formában elfogadhatatlan.» A továbbiakban hibáztatja, hogy hiányzik belőle a szabatosság a közös ügyeket tárgyaló testület szerepére nézve; de általában helyesli, hogy Deák megnyitotta a véleménycsere lehetőségét. Eötvös különösen ebben fejtette ki álláspontját s eltérését a Deák nézetétől: «Deák mindent a fejedelemtől vár, én több bizodalmat helyezek azoknak belátásába, kik Ausztriában a szabadságot akarják.» Ez lényegében azt teszi, mit Bluntschli is ír, hogy Eötvös a kiegyezés lehetőségét a reichsrath szabadelvű elemei, az u. n. «autonomisták» segélyével akarta keresztülvinni, kiknek vezetőivel (Kaiserfeld és Rechbauer) mind Eötvös, mind Trefort gyakran leveleztek; Deák ellenben a kezdeményt a királytól várta s ez az, mi megtörtént utóbb.

Ha ez előzmények és körülmények ismeretével vizsgáljuk meg Eötvös 1865 június 10-iki formulázását a kiegyezésről, melyről Falk azt írja, hogy két évvel utóbb tényleg ezt fogadták el: ebben ellent kell mondanunk. Benne az a kiindulás, hogy az 1848-iki törvények elismerése az első lépés, elébb volt a nemzeté

mint Eötvösé; ellenben a mindjárt hozzákapcsolt válhatatlan feltételt, a február 26-iki alkotmány elismerését, nemzetünk sohasem fogadta el. A többi lényegében az 1848-iki törvények megfelelő módosítására, a közös ügyek tárgyalására vonatkozik; de a nélkül, hogy utóbbira nézve a delegácziónak utóbb elfogadott alakja pontosan ki volna fejezve, a mi pedig a formára nézve lényeges.

Nem találjuk azt sem, hogy Eötvös 1865 június 17-iki levelében írt jóslata beteljesedett volna. «Mi a közelebbi jövőt illeti, — mond — most is azt hiszem, hogy az az ó-konzervatíveké leend s a császárnak pesti tartózkodása e részben befolyással lehet. Mert a pártot a császárnál popularizálta s mert mindenesetre nevezetes manifesztáczió, mely arra mutat, mennyire vágyódik a nemzet a kiegyenlítés után.» Igaz, maga is küzdött a conservativek ellen; de nem teljesedtek be ehhez kapcsolt jóslatai sem, hogy az országgyűlés többsége nagyon engedékeny lesz, hogy meg fog elégedni a nemzet látszólagos győzelmével, csakhogy becsülettel újra hivatalt vállalhasson. Mindebből csak az látszik, hogy más egy általános következtetés körülirása és ismét más a részletek csodálatos előresejtése vagy éppen látása.

Mindezt azzal végzi Eötvös, hogy «oda jutott, hol egész nézetével kell fellépnie s ő tenni fogja, akár ismét nehány becsületes emberrel maga maradna, ámbár, mint Falk helyesen iegyzi meg, ettől nem kell tartania.» Ezek az előzmények tették őt 1865/66-ban hírlapíróvá. Pár czikket a *P. Lloydba* is írt s mert nem mindenben volt a *Pesti Napló*val egy véleményben, a pártfegyelemnek sem akarta teljesen alávetni magát, a konzervativek ellen is küzdeni kivánt: így határozta el, hogy maga ad ki egy politikai és nemzetgazdasági hetilapot, mely ne legyen a *Pesti Napló* versenytársa vagy éppen ellenfele; de a melyben kimondhassa véleményét legalább a részletekre nézve. Előbb Trefort folyamodott engedélyért, de kétszer is elutasíttatván azzal az indokolással, hogy egyszerre két ily irányú lapra engedély nem adható, Eötvös maga folyamodott csak politikai

hetilapért s most már nem lehetett megtagadni.[1] Így indult meg Eötvös lapja *Politikai Hetilap* czímmel 1865 július 3-ikán, melynek felelős szerkesztője Keleti Károly, tulajdonosa Eötvös, dolgozótársai rajtok kívül Trefort, Falk, Bartal, Lónyay, Gyulai, Salamon és Thaly voltak s megjelent minden hétfőn. De bár lapja jól indult, soha még 3000 előfizetőre sem bírta fölvinni. Így bár szándéka az volt, hogy legalább 1866 végéig kiadja, már 1866 június végén beszüntette, mint maga írta, a

POLITIKAI HETILAP

Első évfolyam. 1865. 1. szám. Pesten, Julius 3.

Pest, 1865. julius 2.

Evek óta nem történt semmi, mi e hazában oly általános megelégedéssel fogadtatott volna, mint azon ministeri válság, melynek egyes részletei az utolsó hétben tudomásunkra jutottak, és mi lapunkra nézve kedvező előjelnek tekintjük azt, hogy az először oly pillanatban jelenhetik meg, midőn az egész nemzet egy érzeményben egyesül. Legyen szabad hozzá tennünk, hogy ezen megelégedésben nincsen semmi, mi egyes személyek iránti rokon, vagy ellenszenvből venné eredetét.

Bár mik legyenek panaszaink azon férfiú ellen, ki Magyarország irányában a jogvesztés theoriáját felállítá s most a kormányról lelép, mi tiszteljük az erélyt s szívósságot, melylyel saját nézeteihez ragaszkodik, és természetesnek fogjuk találni, ha azon férfiú, kinek kormánya alatt az alkotmányos élet a birodalom lajtántúli részében megkezdetett, a kegyelet tárgya marad, s neve, mely négy éven át az alkotmánynyal ugyanazonosittatott azon népek között, kik benne szabadságuk egyik megalapitóját látják, ezentul is tiszteletben tartatik.

Nem a személyeknek, hanem a rendszernek változása az, mit évek óta ohajtánk, s ha *Schmerling* lovagnak lelépése hazánkban megelégedéssel fogadtatott, ennek oka csak anyagi jóllét, a financzialis kifejlődés, sőt a tudomány s művészet körében találnak, ennek tulajdonítják, holott én, s bizonyosan sokan úgy vagyunk meggyőződve, hogy miután nemzetünk annyi századon át, mig a török járom alatt görnyedett és Európa nagy részében absolutismus uralkodott, alkotmányával emberi méltóságának érzetét tartotta fel mi alkotmányunknak sokat köszönnénk még akkor is, ha az anyagi érdekeinknek csakugyan ártott volna. — De az egyszer nem vitatkozunk erről.

Azon vádak taglalásába sem ereszkedünk, melyek az osztrák birodalom ellen emeltetnek. Tudjuk, a birodalomnak is vannak sok s mindenféle ellenségei, kik annak alakulásában csak az anyagi erőszak s véletlen szerencse eredményét látják s fenállását a szabadság s haladás egyik főakadályának tekintik; mig mások azt hiszik, hogy e birodalom alakulása a civilisatiónak Európa ezen részében nagy szolgálatokat tett, s hogy hatalmának fentartása, ha az czélszerű alapokra állittatik, Európa e részében a szabadságnak legjobb garantiája lehet. — De mellőzzük ezen kérdést is.

Egyet azonban, mind alkotmányunkról, mind az osztrák birodalomról, úgy hiszem, mindenki el fog ismerni: hogy mindkettő régen áll már fen, s hogy mindkettő a történetnek s pedig egy hosszú történetnek eredménye.

47. A »POLITIKAI HETILAP» ELSŐ SZÁMA.

következő okokból: nem volt ideje, hogy jól vezesse, nem volt akkora hatása mint remélte («a jelen pillanatban hetilapnak nincs hatása» — írja Falknak 1866 július 17-ikén) s végre mert egy év alatt 1700 frtot fizetett rá.

A lap politikai iránya a fődologban megegyezett az akkori közvélemény elveivel s Eötvös ezt a lap programmjában a következő három pontban foglalta össze: Hazánk szabad és független

[1] Falk: Kor- és jellemrajzok-ban ismételve szól róla némi eltéréssel. V. ö. 331—35. és 223. l.

s csak saját kormánya és saját törvényei által kormányozható; hazánk és Ausztria viszonya csak a két rész egyenlősége s nem alárendeltsége alapján oldható meg; e viszony fentartandó, sőt szilárdabbá teendő, de a közös ügyekben hazánkat egyenlő befolyás és viszonosság illeti meg és e közösségnek biztosítéka csak Ausztria alkotmányos szabadsága lehet. E mellett azonban nem kell feledni, hogy Eötvös politikai felfogásában mindig megmaradt oly árnyalat, mely szerint ő az összbirodalom elvét, melynek hazánk válhatatlan alkatrésze, minden más érdek fölé helyezte. Ez abból az elvéből folyt, hogy ő itt, Ausztria-Magyarország helyén, egy nagy és hatalmas birodalom fennállását az európai egyensúly szükségképeni feltételének tartotta, egyszersmind a művelődés és szabadság biztosítéka gyanánt tekintette. E nézete átvonul a bekövetkezett időkben kifejtett szerepén s ebben talán volt némi része annak is, hogy e szempont állandó hangsúlyozása mellett könnyebbnek vélte a kiegyezés keresztülvitelét, tekintve az uralkodónak megnyerését.

Ez a felfogás jellemzi 1865-iki képviselői programmbeszédét is, melyben ezt elég világosan kifejezi s a birodalmat egy egységes eszmének fogva fel, mely «a magyar nemzetnek birodalma is», a jövő országgyűlés feladatát abban írja körül: «hogy a közös birodalom azon eszközöktől ne fosztassék meg, melyektől hatalmi állása függ; hogy a birodalom népeinek jólléte csorbát ne szenvedjen; s hogy Magyarország önállásának biztosítása ne kerestessék oly eszközökben, melyek által a birodalom másik felének alkotmányos szabadsága veszélyeztetnék.» Mondják, a mi elég természetes, hogy e beszéde a Lajtán túl nagyon kedvező hatást tett, s általában politikai elvei a jelzett okokból ott csaknem nagyobb elismerésben részesültek mint itthon.

Az 1865 deczember 14-ikén megnyilt országgyűlésen mint Pest városa részéről választott képviselő vett részt s mint a VI-ik osztály tagja, a legtevékenyebb, valamint mult állásánál és európai hírénél fogva a legkiválóbb követek egyike volt. Mint ilyen, már a követigazolásoknál ismételve felszólalt. Ezek azonban

jelentéktelen dolgokra vonatkoznak.[1] Itt azt tekintjük meg, hogy minő volt állása az országgyűlés főteendőiben? Ennek a fontos országgyűlésnek alapelvét ezekben lehet legjobban kifejezni: a kiindulás maradt az 1861-iki két felirat s elfogadták Deák e nyilatkozatát programm gyanánt: «megtenni a kiegyenlítés érdekében mindent, mit az ország függetlensége s a nemzeti becsület megengeded«. Ennek értelmében az első feliratí bizottságot 30 tagból 1866 január 27-ikén választották meg, melyben 19 Deák-párti, 9 baloldali és 2 jobboldali (gr. Apponyi György és Bartal György) foglaltak helyet. E névsort Deák állította össze s változatlanul szavazták meg; ebben Eötvös Deák után (173) a legtöbb (171) szavazatot kapta. De már ekkor, az 1865 deczember 14-ikén felolvasott királyi megnyitóbeszédre, a feliratí javaslat Deák asztalfiókjában rég készen volt; ezt ő bizalmas hívein kívül Ghyczy Kálmánnak, Tiszának s Nyáry Pálnak is megmutatta, kik mind elfogadták. Ezt Deák, mint ismeretes, Csengery Antallal együtt készítette; legnagyobb részét, mint ekkoriban szokása volt, tollba mondta.

Andrássy Gyula lett e bizottság elnöke és Csengery, «e legjelesebb interpretátora a Deák-féle eszméknek», mint akkor mondták, előadója, ki maga is olvasta fel február 8-ikán a házban a bizottság által különben majdnem változatlanul elfogadott javaslatot, melyre az általános vita február 15-én kezdődött meg. Általában azt írják, hogy Deák óhajtása az volt, hogy maga az úgyis nagy többségű Deákpárt a vitában hallgasson s ezzel adja a legteljesebb összhang jelét. Falk azt írja, hogy a párt tekintélyes része nem helyeselte ezt a hallgatást, mi valószínű; mert nem kis korlátot vetett a szónoklási kedvnek. Egyébként pár nappal utóbb, még az általános vita alatt, Deák is elállt e kívánságától. De volt más oka is a beszélni akarásnak s ezt Eötvös így írja meg február 19-ikén: «Deák nem akarta, hogy diszkusszió legyen s így egész tevékenységemre és erélyemre volt szükségem,

[1] L. őket Képviselőházi Napló 1865 deczember 16 (II.), 1866 január 19. (XII.), január 20. (XIII.), január 24. (XVI. ülés).

hogy azt előidézzem. Legjobb barátaim elhagytak, sőt neheztel-tek, mert magamat a szólástól lebeszéltetni nem engedém. De végre keresztülvittem szándékomat s nagy lépést tettem előre nemcsak azért, mert praktice megmutattam, hogy végre én is keresztülvihetem akaratomat, de mert nagy előny, hogy a *hatalmi* állás, melynek megemlítése az adresseben kerültetett, sőt melyről szólni mot d'ordre által tilos volt, nemcsak általam emeltetett ki, de most a diszkussziónak egyik főrészét képezi. Ha egyszer a magyar törvényhozás a konstituczionális érdekek ugyanazonosságáról győződik meg *s átlátja, hogy Ausztriának hatalmi állása saját jólétünk sine qua non-ja, a kiegyenlítés* — nem mondom: *azonnal* — de biztosan sikerülni fog s ezt legalább a képviselő-ház többségénél elértem. Egy beszéd által? Bármi kérkedően hangzik, mégis úgy van s pedig azért, mert a ház többsége, már mielőtt szóltam, erről meg volt győződve és csak az kellett, hogy valaki a bátorsággal bírjon és kimondja (mindezt természetesen csak ad amicas aures irom ön orientaczíójára).» Elmondja azután, hogy beszéde nem rögtönzött volt, nagyon veszélyes talajon járt és hogy a bécsi lapok mint az *Alte* és *Neue Presse, Ost-deutsche Post* és bizonyára a *Wanderer*, nagyon jól viselkedtek beszédével szemben; végül felhívja Falkot, hogy e hangulatról írjon a *Politikai Hetilap*nak egy bécsi levelet, melynek alapja az legyen, hogy a bécsi hangulat szintén meg van győződve a centralisztikus eszme elejtése és a hazánkkal való alkotmányos egység szükségéről.[1]

Mindebből világos Eötvös február 16-iki, nem kis feltűnést keltett beszédének alapelve, mely tehát ugyanaz, mint a mit programmbeszédében mondott s mely inkább szólt Bécsnek mint minekünk. Lényege, hogy a fennálló kérdések nem újak, csak a helyzet új és hogy az Ausztria népének adott alkotmány következtében nem a királylyal, hanem a képviseleti Ausztriával kell kiegyeznünk; de ez nem nehézség, sőt Ausztria alkotmányossága

[1] Falk e levelét l. Politikai Hetilap. 1866. 9. sz.

a miénknek biztosítéka, s ha a birodalom fennállása csakugyan európai szükség, akkor az erre vezető eszközöket meg is fogjuk találni.

Eötvös egyébként Madarász József, a szélsőbal vezérférfia után szólalt fel. Egy egykorú naplóíró (Szász Károly) így szól róla: «Eötvös ma ismét remekelt. Megint ő maga volt egészen. Igénytelen előadásával, mely helyen-helyen csaknem a megakadással fenyeget, de azért sohasem akad meg, a majd könnyen odavetett, majd nehezen elővont részletek mozaik darabjaiból ismét azon beszédek egyikét rakta össze szemünk láttára, melyek örökre tartó becsök mellett a pillanati jó benyomás előnyével is bírnak. Kedvencz tárgyát, a nagy-német kérdést, ma pihenni hagyta, vagy csak alig érintette; de annál melegebben szólott a mi belső német kérdésünkről, a lajtántúliak alkotmányos állapotairól. Beszéde ott szintoly jó hatást tett mint itt; s tetszeni fog nekik, hogy nekünk oly nagyon tetszett, hogy a rokonszenv, mely irántuk nyilatkozott, nem egy szónoké volt, hanem az egész házé, kit azon egy felvillanyozott. Eötvös régi hőse már az alkotmányos küzdelemnek. Tévedt, maga is vallja, sokszor, de soha a meggyőződés áthatottsága és a szív melege nélkül nem emelte föl szavát. A szív, melyből a *Búcsu* kiforrott, a haza iránti szerelem mély elégiáját minden tettével zengette. A lélek, mely *A vár és a Kunyhó* bús történetének hangot adott, demokratikus irányát sohasem tagadta meg. Tévedései is, jelesen a nemzetiségi kérdésben, e nemes irány túlzásaiból erednek: nagyobb benne az ember mint a patrióta; szabadelvűbb mint politikus. Kik a reichsrath eszméjének első kimondását[1] reá viszik vissza s ebből intenczióira vonnak balkövetkeztetést, nemcsak csalódnak, de nagy igazságtalanságot is követnek el. Ő csupa szív, s ez hibája és erénye egyszersmind. Egyszer futott; de csak mint a megsebzett őz, hogy a rengetegben vérezzék el s nem tudva, hogy mindőn sebeit nyalja fájdalmában, akaratlanul is meggyó-

[1] Nem Eötvös volt az, a ki először kimondta.

gyítja azokat. Ma ismét nagy elégtételt adott azoknak, kik benne nemcsak soha nem kételkedtek, de őt igaztalan megtámadások ellen mindig védelmezték. Mikor beszédét a felirat feltétlen elfogadásának egyszerű nyilatkozatával kezdette, önkénytelen tört ki a taps, s pedig csak keresetlenül mondta, mit a nagy többség érezett s a két szélső oldal megelőző csatározásaira mindenki úgy akart s tudott volna mondani. Utána Zsedényi szólt» stb. Ez Eötvös beszédének egykori Deákpárti kommentálása s az eredmény megmutatta, mi helyes volt, hogy szólt; mert ugyanez időben február 22-ikén egy Apponyi-Majláth-Esterházy miniszterium névsora járt szájról szájra s ennek egyik változatában az ő neve is benne volt a Lónyayéval együtt, a mi csak pártállásának félremagyarázásából eredhetett.

Az általános és részletes vita február 23-ikán befejeztetett, 26-ikán, a februári patens évfordulóján, aláírták s 27-ikén a főrendeknek külön készített fölirattával együtt átnyújtották a királynak ki válaszát márczius 3-ikán adta ki. Ekközben Deák Ferencz február 28-ikán beadott indítványára a ház kiküldte 52 magyarországi és 15, utóbb választandó erdélyi képviselőből a közösügyi bizottságot, melybe Eötvöst márczius 3-ikán a 9-ik helyre választották be[1] s hasonlóan beválasztották abba a kilencz tagú bizottságba is, melyet az újabb királyi leiratra adandó válasz megszerkesztésére küldtek ki. E válaszadás annál nehezebb feladatot rótt a bizottságra, mert ez a leirat sokkal tagadóbb volt, mint a trónbeszéd.

A bizottságnak különben e fölirattal is kevés dolga akadt; mert Deák Csengeryvel előre, alig két nap alatt elkészítette s így márczius 14-ikén már a ház asztalán feküdt, mely 19-ikén egyetlen ülésen letárgyalta és elfogadta; elfogadták a főrendek is, de csak április 16-ikára; azonban erre az április 24-ikén átnyújtott feliratra a király az országgyűlési szak egész első felében sem válaszolt.

[1] A névsorban előre benne volt a felirati biz. volt 30 tagja, kikhez 1 jobboldalit, 12 Deákpártit és 6 baloldalit választottak.

Ekközben a folyton működő országgyűlés Eötvöst beválasztotta a horvátországügyi nyolcztagú, a nemzetiségügyi 40 tagú, május 12-ikén a vallás- és közoktatásügyi s az országos közintézetek emelése végett kiküldött bizottságokba; részt vett a közösügyi bizottság által a közös ügyeknek általános és egyenkénti részletes meghatározása végett május 3-ikán kiküldött 15 tagú alválasztmányban; de bár mindezek erélyesen dolgoztak, a június 24-ikén kelt leirattal elnapolt országgyűlés miatt működésük eredménye nem került a ház elé. A közösügyi bizottság alválasztmányi munkálata éppen a házfeloszlatásának napjára lett készen, úgy hogy később a november 19-iki országgyűlést összehívó királyi leirat már megjegyzéseket tett rá, még mielőtt az országgyűlés tárgyalta volna. Eötvösnek az országgyűlés első szakából még csak egy beszédét ismerjük az inségesek ügyében, midőn Deáknak azt a nézetét pártolta, hogy, mert abszolut kormányzat van, tehát a király kérendő fel a szükséges intézkedésekre, magok részéről felajánlván az országgyűlés közreműködését.

Ez országgyűlési szünet alatt folyt le a porosz-osztrák háboru, melynek szerencsétlen folyama alatt is nem egyszer hallgatta meg az uralkodó Deákot és Andrássyt. De ugyanez idő alatt ujra előkerültek a konzervativek, kik szeptemberben készek lettek volna a Deák-párttal egyesült miniszteriumra is, melyben Sennyey, Ürményi, Majláth, más részről Andrássy, Lónyay, Eötvös nevei szerepeltek; de ezek a tervet nem fogadták el s alapul a 15-ös alválasztmány munkálatát vették. Végre Beust kinevezése a külügyek élére véget vetett a próbálkozásoknak.

A november 19-ikén ujra megnyilt ülésszakban Eötvös 1866 deczember 1-én Deák inditványa mellett tartott újra hosszabb beszédet, mely lényegében abban állt, hogy a királyi leiratra egy, az alkotmányos kormány kinevezését sürgető válasz adassék s addig is a 67-es bizottság folytassa működését. Ezzel szemben állt Tisza indítványa, mely a további működés megszakítását javasolta, míg a nemzet óhajtását a király nem teljesíti. Eötvös e kérdésben különösen azt fejti ki, hogy ő a sikerben nem kételkedik; de

ha eljárásuknak sikere nem volna is, ez nem ok, hogy a nemzet ne mondja ki véleményét.

Ez volt a házban utolsó felszólalása, mint egyszerű képviselőé. Beszédei közt is még csak egy van ilyen, 1867 január 29-ikéről, midőn a 67-es bizottság a 15-ös albizottság munkálatát tárgyalván, Bónis Sámuel az 5. §-nak, mely az Ausztriának adandó alkotmány figyelembe vevéséről szól, mint feleslegesnek, kihagyását indítványozván, Eötvös a bizottsagban ellene szólt és megvédte e pontot.

Kineveztetvén Andrássy 1867 február 17-ikén miniszterelnöknek, Eötvös mint a közoktatási miniszter lépett be az új kormányba és ezzel politikai működésének egészen új fejezete kezdődik.

VI.

Mindenki, a ki Eötvös életét és elveit ismeri, elismeri egyszersmind azt is, hogy a mívelődés őszintébb barátjára és a mívelődésben nagyobb hitet helyező férfira nem bizathatott volna a magyar közoktatás vezetése; de a kiről tudjuk, hogy erre az állásra hivatottsága érzetében vágyott is. Különösen három főelv az, mely őt állásában vezette: a nemzetiségekkel szemben az 1848-iki törvényben kimondott egyenjogúság elve, mely azonban nem állhat abban, a miben az már ellensége lesz a viszonosságnak, szabadságnak s a birodalom egységének; a vallásfelekezetekkel szemben a viszonosság, egyenjogúság s az országban létező összes vallásfelekezetek autonomiája, mint mely ép úgy a felekezeti élet, mint a szabad állam első feltétele; s a népneveléssel szemben az, hogy népünk értelmi emelésében fekszik e haza jövője; mert Európa e helyén más nemzetnek, mint valóban czivilizáltnak, helye nincs és hogy valamint hazánk alkotmányának alapja demokratikus, úgy összes közoktatásunk alapját a népnevelésben kell keresnünk.[1]

[1] Eötvös miniszteri működéséről l. kivált Molnár Aladár: B. Eötvös közoktatásügyi minisztersége. 1867—70. (Havi Szemle. 1879. II—III.) cz. becses czikkeit.

Azonban éppen fenti elvéből kifolyóan, noha kivált első tapasztalatai után a népnevelés vált legfőbb gondjává, azonnal művelődésünk összes ágait felölelte; tehát a középoktatás kettős irányát (gymnasium és reáliskola), az egyetemi oktatást, melyet különösen kedvelt, a szakoktatás különböző nemeit, képzőművészeteket, múzeumot, képtárt s mellettök azon kényes kérdéseket is, minők a nemzetiségek és a vallások egyenlősége. Mindent ott kellett kezdenie, hol 48-ban elhagyta; midőn másrészt belső viszonyaink rendezetlensége, az ország politikai megalkotása egyenesen lehetetlenné tették a minden irányban követendő egységes tervet, rendszeres előhaladást. Senki jobban nem óhajtotta, hogy hazánk politikai szervezete közjogban, közigazgatásban legalább annyira haladjon, hogy ő teljesen szakjának szentelhesse idejét és senki sem tudhatta inkább mint ő, a mint nem egyszer mondta, hogy kénytelen a viszonyoknak engedve ecclectikus módon járni el s hogy a mit tesz, csak foltozgatás és előkészület.[1]

Első sorban is a népoktatás ügyének az egész nemzetet meg akarta nyerni, mint társadalmat, s így bizonyos önkormányzati tevékenységet teremteni, hogy a kormány csak anynyiba avatkozzék, a mennyit ez a társadalmi tevékenység már nem bír meg. Így bocsátotta ki tüstént 1867 július 3-ikán a népnevelési egyletek alakítására felhívását, megküldve a hozzá csatolt tervezettel együtt minden hatóságnak és számos egyes embernek is, azzal a czéllal, hogy az új társadalmi tevékenység mellett a közvéleményt előkészítse a népoktatási törvényre s megtudja, hogy mennyi bízható erre az öntevékenységre. Előre tudta, hogy, mint 1848-ban, e téren lesz legerősebb küzdelme a nemzetiségekkel, felekezetekkel s más különleges érdekekkel. Azonban ő, az önkormányzat és nemzeti tevékenység híve, nagyot csalódott. Egyrészről a nemzetnek, mely éppen a közoktatásban állami beavatkozásra várt, nem volt kedve az öntevékenységre; más-

[1] V. ö. Falk: Kor és jellemrajzok. 232. és 235. lapon Eötvös leveleit.

felől az egyházak mellékúton való támadást láttak benne; így az ország behálózása helyett csak alig tengő 20—24 egylet jött létre, melyek csak arra voltak jók, hogy belássa e kisérlet czéltalanságát s másrészről arra, hogy ezek, valamint Eötvös egész ez irányu működése, legalább erre az ügyre terelték a közfigyelmet; mert egyébként ezek az egyletek is pár évi fennállás után majdnem mind megszüntek.[1]

Erre czélzott, mintegy ebben is folytatva 1848-iki eszméjét, a *Néptanítók Lapjá*nak 1868 február 6-án hét hazai nyelven való megindítása is, mely a maga nemében unicum volt s ilyennek mondta 1873-ban a bécsi világkiállítás juryje is. Ezt minden tanító ingyen kapta meg az általa kivánt nyelven s már kezdetben 14.600 példányban jelent meg Környei János szerkesztésében, hetenként 1—1½ íven; de a nemzetiségi képviselők támadásai (Miletics Szvetozár, Babes Vincze) s az ellenzék hasonló észrevételei miatt 1870 óta csak magyar nyelven adatta ki s havonként csak kétszer. E lappal czélja az általános néptanítói míveltség emelése volt; ezt a néptanítói képzés teljes elhanyagolt állapota tette szükségessé; hét nyelven való kiadásával pedig egyfelől a nemzetiségek érzékenységét akarta kimélni, másfelől a közös tartalom által közös ismereteket, sőt közös érzelmeket terjeszteni, a mellett hogy a kormány terveit megmagyaráztathatta.

A néptanítók helyzetének javítása volt másik főtörekvése, hogy ne legyenek kénytelenek idejök nagyobb részét az iskolán kívüli keresetre fordítani. Így 1868-ban a népnevelésre megszavazott összegből 1071 tanítónak, kik közül a legtöbbnek alig ment fizetése 100 frtra, 60, 80, 100 frtjával 86.316, 1869-ben 1069 tanítónak 73.390, 1870-ben 923 tanítónak 56.860 frt segélyt adott. Mindezzel egyszersmind a fenti czélon kívül a magyarság ügyének is használni kivánt.

[1] L. kivált Makai Béla dr. Népnevelési egyesületek czímű érdekes és jellemző felolvasásában. Budapest, 1903. — V. ö. Eötvös feleletét Filónak az időelőttiségről. Budap. Közl. 1867. 172, 173. sz.

Eközben már 1867 őszére elkészült új népnevelési törvényjavaslata is és 1868 tavaszán új szövegezés alá kerülvén, a minisztertanácsban nem minden nehézség nélkül átment s június 3-ikán, Simonyi Lajos egy interpellatiójára adott felelet kapcsán, letette a ház asztalára, a hol akkor, valamint a bel- és külföldi sajtóban is, örömmel fogadták. Azonban közben felébredtek mindazok a féltékenységek és szűkkeblű partikularistikus érdekek, mint 1848-ban. Nem helyeselte az egész balközép, sőt a kormánypárt egy része sem; ellenezték a nemzetiségek, az egyházak; holott mindezek más államban lehetetlen engedményeket kaptak. Így történt, hogy az osztályokban letárgyaltatván, már-már elvetették s végre szeptember 28-ikán egy zárt ülésen azzal mentetett meg, hogy egy 25 tagú bizottságnak adták ki, mely a hitfelekezetek megbizottai s más szakférfiak meghallgatásával, Tisza elhalasztó indítványával szemben, részben egy új szöveget készített s ez némi módosítással deczember 8-ikára (LXVIII. t.-cz.) törvénynyé vált.

Eötvöst e javaslatáért, mely e némileg foldozott alakjában is nagyszabású alkotás, főkép a következő támadások érték: titokban tartotta a ház elé beadásig, pedig sokoldalú megvitatása előnyös lett volna; a kik előbbi nézeteit ismerték, azt mondták, hogy más elveken alapul e javaslat, mint előbb kilátásba helyezte s kivált ellentétben áll a felekezetek érdekeivel; végre, hogy a javaslat külföldi törvényeknek a hazai viszonyokhoz nem eléggé hozzáillesztett átvétele. Ezzel szemben azonban az az igaz, hogy Eötvös egészben az 1848-iki alapon állt; elveit megtartotta s meg különösen a 48-iki törvény azon elveit, melyek az akkori keserű vitában, mint a nemzet óhajai, Pázmándy Dénes javaslatára, a községi és felekezeti, meg az állami iskolákra nézve elfogadtattak; továbbá azt az elvét, hogy az állam és vallás érdekei a végczélban ugyanazok; és ha nagy lelki küzdelmen ment át, míg javaslatát beadta; de aztán megingathatatlanul ragaszkodott alapelveihez s ezeket sikerült is a parlamenti vitában megmentenie. Így pl. az 1848-iki tör-

vényből vette át azt is, hogy az 5%-os iskolaadót a felekezeti iskolát fentartóknak is fizetniök kell s Eötvös, előre látva a kitörendő vihart, előkészítette annak a javaslatnak elfogadását, melyet ebben az alakban aztán Csengery tett meg a házban, hogy a felekezeti iskolák fentartói, iskolájukhoz járulásuk erejéig, ezen adó alól felmentetnek. (19. §.)

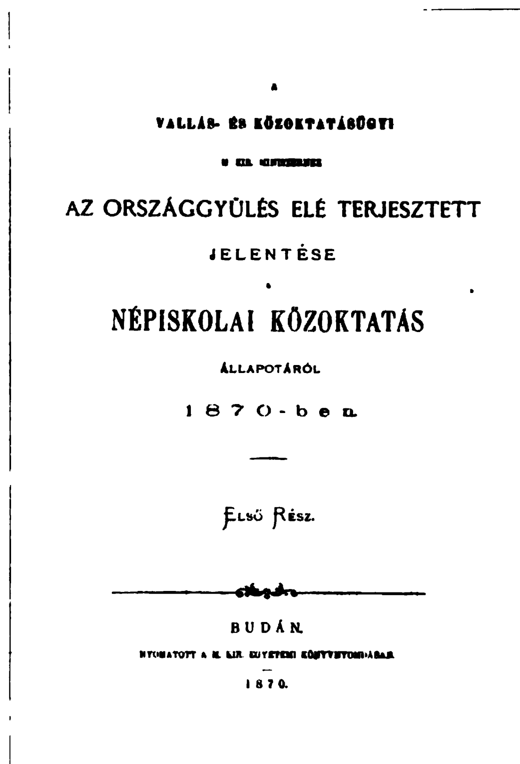
E törvény végrehajtásával azonban nem sietett. Első sorban is a hitfelekezeteknek időt akart adni, hogy iskoláikat a törvény szerint rendezzék; más részről előbb a népoktatási statisztikát s ezzel kapcsolatban első jelentését akarta elkészíteni. E végre a községeknek táblázatokat és utasításokat küldetett szét 1869 májusában; a bejött adatok feldolgozását Keleti Károly, kereskedelmi minisztériumi osztálytanácsosra, mint a statisztikai osztály fejére bízta. De noha semmi sem lett volna ez adatoknál sürgetőbb, a felekezetek féltékenysége miatt csak másfél év alatt lehetett őket begyűjteni s így ő első miniszteri jelentésének első részét csak 1871 január 6-ikán adhatta be a háznak, melynek a részletes feldolgozást magában foglaló második részét már csak ívekben ismerhette, befejezését nem érte meg.[1] E műről mondá Eötvös: «E munkának mindazon tulajdonságai megvannak, melyek nálunk nem tetszenek; de nem bánom, ne ámítsuk a nemzetet szépelgésekkel; legjobb lelkiismeretünk szerint az általunk ismert valóság képét mutassuk elő, akár boszankodjanak miatta, akár kárhoztassanak érte.» E műben a *Következtetések* cz. IV. fejezet egészen Eötvös műve, a mit stylusáról könnyű felismerni s végszava volt a népnevelés ügyében nemzetéhez.

«Törekedtem, — mondja itt — hogy a létező állapotok leplezetlen előadása által a törvényhozás népnevelésünk hiányairól, melyeket főkép ő orvosolhat, bár szomorító, de teljes

[1] Czíme: A vallás- és közokt. m. k. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett Jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról. Buda. 1870—71. Két rész. 4r. 96 és XXIV. 400 l. Egyet. könyvnyomda. E halogatás miatt számtalan támadás érte még halála után is; mert az 1868-iki törvény évenként beadandó jelentést kiván.

tudomást nyerjen, s ismerje azon akadályokat, melyek e téren haladásunknak útjában állnak és melyeket megfontolva arra a meggyőződésre jutunk, hogy azok a jelenleg rendelkezésünkre álló eszközökkel még nem háríthatók el.»

Hangsúlyozza, hogy nagy áldozatokra lesz szükségünk. A czélokat ezekben irja körül: legyen a népoktatás minél tökéletesebb és minél gyakorlatibb, mert csak ez győzi meg a szülőket az áldozatok szükségéről; legyen a népiskola összes oktatásunk alapja s álljon az első helyen; népünk jövője kulturai kérdés; hozzunk összhangzást népnevelésünk és alkotmányunk szelleme közt; tegyük természetessé az átmenetet az oktatás legalsó és legfelső foka közt; válaszszuk a népoktatásban példányul Amerikát, a felső oktatásban Németországot; de haladjunk fokozatosan, mihez türelem és kitartás kell. Kiemeli az 1868-iki népoktatási törvény előnyeit, mely a közoktatásban az állam és társadalom közremunkálásán s nem a rideg központosításon alapul; ezért hibásnak tartja azt a véleményt, hogy e törvény ellentétben áll a vallásfelekezetek érdekeivel, a mi e törvény végrehajtásában eddig a főakadály volt. A főteendők most a következők: iskolaépü-

A

VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI

[illegible]

AZ ORSZÁGGYÜLÉS ELÉ TERJESZTETT

JELENTÉSE

A

NÉPISKOLAI KÖZOKTATÁS

ÁLLAPOTÁRÓL

1870-ben.

Első Rész.

BUDÁN.

[illegible]

1870.

48. EÖTVÖS JELENTÉSE A NÉPISKOLAI KÖZOKTATÁS ÁLLAPOTÁRÓL.

letek emelése, elegendő számú tanítóerő nyerése, utóbbi a tanítók jobb díjazása, tanítói nyugdíj, bennlakásos tanítóképezdék, női tanítóképezdék szervezése által; végre az 5%-os iskolaadó szabályozása.

Mindezek a kivánatok alapulnak azon a szomorú eredményen, hogy Magyarországban a tanköteleseknek körülbelül 50 és Erdélyben csak 40 %-a jár iskolába; tehát majdnem fele oktatásban nem részesül. E mellett a Királyhágón innen 1367, Erdélyben 349 községben nincs iskola s a többi népesebb községben sincs elég. Még rosszabb a helyzet, ha a tanerőket vesszük tekintetbe; úgy hogy szükség volna a meglevők mellé azonnal még 13.783 tanítóra és tanítónőre, mintegy 14.157 tanteremre és nyomban több mint 790 új iskolára.

E jelentése mutatja továbbá, hogy 1868—70-ig 176 iskolaépületre 182.647 frt segélyt adott; de éppen fontossága miatt 1870-ben elhatározta, hogy a beérkezett jelentések alapján egységes terv szerint osztja ki a segélyt. Szándéka volt továbbá a legszegényebb helyeken mintegy 250 mintanépiskolát létesíteni, jobban díjazott állami tanítókkal; meg akarta a felső népiskolát honosítani, még pedig Molnár Aladár terve szerint a vidékek foglalkozásának megfelelő gyakorlati tanfolyammal, hogy így a nép is hozzá nagyobb kedvet kapjon. Ennek volt eredménye, hogy Gorove földmívelési miniszter közreműködésével, 1870-ben a pótköltségvetés keretében az országgyűlés e czélra 100.000 frtot s ebből 25.000 frtot szaktanítók képzésére szavazott meg. Ebből Eötvös 25 ifjat küldött külföldre; a többiből Gyergyó-Szt-Miklóson, Csik-Szeredán, Sepsi-Szentgyörgyön, Dicső-Szentmártonban, Alvinczen, Szegeden, Kecskeméten, Szabadkán, Czegléden, Hódmező-Vásárhelyen, Balaton-Füreden s más helyeken akart 20 gazdasági felső népiskolát állítani ipari képzéssel kapcsolatban. Ezek mellett a Gönczy-féle népiskolai normaltervek, népiskolák építésére országos kölcsön felvétele, tanítók és tanítónők képzése, az iskolai adóról szóló törvényjavaslat, taneszközök és tanszerek előállítása, tanítóképezdék, tovább-

képző tanfolyamok a tanítók számára, a Gönczy elnöklete alatt 1868 óta működő tanügyi bizottság a tankönyvek terveinek elkészítésére, ezek alapján pályázatok hirdetése vagy megbízások adása, úgy hogy 1870-ig kilencz kézi- és vezérkönyv készült e módon, melyek magyar nyelven kívül még hat más hazai nyelven is megjelentek: ezek voltak e népoktatási tanügyi működés főbb mozzanatai, melyek ugyan részben csak tervek maradtak, de részben meg is valósította őket. Így állíttatott ki körülbelül tizféle taneszközt; tervezte olcsó ásvány- és kőzetgyűjtemények összeállítását a nemzeti múzeum által; 1868-ban 1000—2000—20.000 példányban taneszközöket osztatott ki; az 1869-iki állam-sorsjáték jövedelmét népoktatási czélokra megnyervén, 200.000 frton taneszközöket vett és osztatott ki az országban felekezeti különbség nélkül.

A legfőbb gondját azonban tanító- és tanítónőképezdék felállítása tette, tudva, hogy kellő tanerők nélkül a népoktatás emelése hiú törekvés marad. Képezdei tanerők nyerése végett 1868—70-ig 51 tanárjelöltet küldött külföldre s közülök 1870-ig 15-öt tanárul alkalmazott; már 1869 őszén négy tanítóképzőt (Buda, Csurgó, S.-Patak, Losoncz), 1870-ben nyolczat (Déva, Székely-Keresztur, Zilah, M.-Sziget, Léva, Znió-Váralja, Modor, Baja), ugyane két év alatt két nőtanító-képzőt (Buda, Kolozsvár) állított s minden előkészületet megtett, hogy 1871 őszén a 20 tanító- és 10 nőtanítóképző a törvény értelmében megnyilhasson, még pedig, mint ő tervezte, benlakással, a mit azonban az országgyűlés egyelőre mellőzött. Ugyane megnyilt képezdékkel kapcsolatban, hogy a tanítószükségen gyorsan segítsen, megfelelő biztosítékok mellett 1870 őszén egy éves tanítói tanfolyamokat nyitott meg; e mellett a régibb tanítók színvonala emelése végett számos néptanítót 1869-ben külföldre küldött ki, 1869/70-ben vándor paedagógiai tanfolyamokat s szünidei tanfolyamokat tartatott, melyeken ezernél több tanító vett részt.

Az óvódákról is már a népiskolai törvényjavaslatban kivánt gondoskodni; de ezek, mint nem tanintézetek, onnan kihagyatván,

1870-ben e rész átdolgozásával új javaslatot adott be a házhoz, melyben ezeket tanító jelleg nélkül, ápoló és gondozó intézetekül kivánta felállítani.[1]

Ha Eötvös legfőbb gondját ezek szerint a népoktatás tette is, majdnem éppen annyit gondolt az oktatás felsőbb ágaival. Söt reformjait 1867 szeptember 20-ikán egyenesen a középoktatás feletti tanácskozásokkal nyitotta meg s így jött létre az a terv, mely szerint a középiskola állt volna kilencz évből, két — egy hat évi gymnaziumi és egy három évi lyceumi — tagozattal, mely utóbbi, három, u. m. jogi, orvos-természettudományi és hittan-philologiai előkészítő szakra oszlott volna. E tervet egy szükebb értekezlet, ennek véleménye alapján egy szerkesztő bizottság dolgozta ki s így 1868-ban kiadta az alsó hat osztály tantervét, melyből az első négy osztályé életbe is lépett. E terv egyszersmind a gymnasiumi hat osztályt szintén két tagozatra: 4 és 6 osztályúra osztotta s amazt reáliskolai szervezettel rendezte be; a görög nyelvet a hat osztályból kihagyta s teljesen a lyceumi osztályokra szorította. Azt mondja Molnár Aladár, hogy e tervben szintén Guizot hatása nyilvánult, kivel Eötvös 1836—37-ben Párisban sokat érintkezett, midőn ez közoktatási miniszter volt; azonban még inkább látható rajta a reformátusok pár évvel előbb kidolgozott tantervének hatása; de világos az, hogy a gymnasiumi kilencz évben főleg az akkori német tanügyi mozgalmak, Bunsen, Roscher nézetei s az egyetemi oktatás emelésére irányult törekvések érvényesültek; más részről a gymnasium négy alsó osztályának reáliskolai szervezetével nemcsak a kétfajta középiskolában a kölcsönös átlépést akarta könnyíteni; hanem a reális pályákra terelést is elősegíteni, mi nemzetünk ez irányú kevés hajlama miatt nagyon természetes törekvés volt.

Ez elvek szerint készült el 1869 őszén, az 1870 nyarán a házhoz benyujtott középiskolai törvényjavaslat, de már három

[1] Czéljairól és nehézségeiről l. 1870—71. évi *Jelentés* 24. s köv. l.

fontos módosítással: t. i. a lyceumi szakon a trifurcatio kevésbbé volt benne merev; a nyolczosztályú gymnasiumot meghagyta, de a felső oktatásra menőkre nézve előkészítő osztályt rendelt; végre a felekezeti középiskoláktól az alkalmazkodást nem követelte. Ezeken kívül megszüntette benne az érettségit s helyébe a felső oktatásnál felvételi vizsgálatot szabott meg, ezzel akarván az egyenlő színvonalt s állami ellenőrzést az egész vonalon biztosítani; továbbá mindkét fajta középiskolához alsóbb fokon ipari, felsőbb fokon kereskedelmi szaktanfolyamokat adott, részint a hiányzó szakiskolák könnyebb berendezhetése végett, részint más gyakorlati szempontokból, minők társadalmi összeszokás, a tanulóknak e pályákra terelése; és végül a nem állami iskoláknak megfelelő biztosítékok melletti segélyezését tervezte, hogy feladatuknak megfelelhessenek.

E tervekkel kapcsolatban a középiskolák számára új rendtartási és fegyelmi szabályokat dolgoztatott ki, a tanárok fizetését lényegesen emelte, a meglevő iskolákat taneszközökkel törekedett ellátni, új intézeteket alapított vagy némelyeket államivá tett, másokat kiegészített hat vagy nyolcz osztályúakká; több, még pedig első sorban főreáliskolát, részint tervezett, részint alapított, átalakított és állami kezelésbe véve kiegészített; számos algymnasium és alreáliskola felállítását kezdeményezte; Kolozsvárt és Brassóban kereskedelmi iskolát akart felállítani; több középiskola épületét kibővítette, rajziskolai tanfolyamokat létesített, előkészítette a középiskolai rajztanárképző felállítását; a budapesti két egyetem mellett tanárképzőt rendezett be s végre tervet dolgoztatott ki az egyetemmel kapcsolatban a kath. tanítószerzetek tanárainak szakszerű képzéséről.

Hasonló gondossággal vette kezébe a jogakadémiák ügyét. Így már 1867 nyarán ezek igazgatóival új tantervet állapított meg, rendezte a tanárok fizetését és kinevezését. De kivált a pesti egyetemen, fő gondja e tárgyán, gyökeres reformokat tervezett a törvényhozás útján. Addig is gondoskodás történt a demonstráló tanszékek felszereléséről; nyilvánossakká tette a

szigorlatokat, tanszékeket állított vagy betöltött, rendezte a magántanári ügyet, új vegytani laboratoriumot építtetett, előkészítette az egyetemi intézetek építése ügyét, az egyetem okleveleit a király engedélyével egyenlőkké tétette az ausztriaiakkal, ösztöndíjakat létesített s a tanárjelöltek számára külföldi ösztöndíjakat rendelt, szervezte a jog- és államtudományi vizsgáló bizottságokat, egyszersmind részletes javaslatot kért be az egyetem tanári karától az egész újraszervezés kérdésében.

E tekintetben első terve a theologiai kar elválasztása volt az egyetemtől; de midőn 1869 őszén Erdélyben ujra körutat tett, tervét megváltoztatta, sőt a protestánsok és görög-keletiek számára még két új theologiai fakultást akart a pesti egyetemen létesíteni s ez által a papi képzést az egész vonalon államivá tenni. Módunkban van 1870 április 29-ikén fiához írt leveléből e kérdésről nézetét egész kiterjedésében ismerni, ki ezt nem helyeselte s jobbnak tartotta volna a theologiát elválasztani az egyetemtől. Eötvös erre azt felelé, hogy e javaslatát a három theologiai karról nem állása kényszerűsége diktálta, mint fia hiszi. Ő ugyan a theologiát éppen oly tudománynak tartja, mint bármely mást; mert minden, mivel az emberi ész foglalkozik, tárgya a tudománynak és azok a nagy szellemi küzdelmek, melyeknek civilisatiónk jelen állását köszönjük, mind a theologia körében folytak le; de azért nem bánná az elkülönítést. A három theologiai fakultásra okai mások. Ugyanis, ha kizárná a theologiát az egyetemről, nem gátolhatná meg sem a püspöki szemináriumok felállítását, sem a louvaini egyetem mintájára kath. egyetem létesítését; e mellett elvesztene az egyetemi alap körülbelül 800.000 frtot, mi mind az ultramontanismus szolgálatára adatnék, s így itt is az történnék, mint Belgiumban a lőweni egyetem megalapításával 1830 óta, mi a szabadságra nézve nálunk még veszélyesebb volna mint amott lett; ellenben Németországon a theologiai karok az egyetemeken s kivált Bonnban, a hol két theologiai fakultás van, éppen ellenkező eredményekre vezettek s a szabadabb egyházi mozgalmak az egye-

temekről indultak ki. Ehhez járul, hogy a theologia kizárásával a protestánsok, a görög-keletiek is hasonló intézeteket állítnának; a protestánsoknál verseny fog előállni Sopron, Debreczen, S.-Patak közt, a mi káros lesz; de még károsabb lesz az, ha elgondoljuk, hogy a román és szerb papokat nemzetellenes irányban fogják nevelni Balázsfalván és Karloviczon; holott mindez megszűnik majd, mihelyt az egyetem lesz a theologiai oktatás színtere.

Ehhez az elvéhez, melyet ily kifejtés után fia is elfogadott, annyira ragaszkodott, hogy a papi képzés államosításáról külön törvényjavaslatát már 1869 őszén be akarta nyujtani; de utóbb együtt adta be az egyetemi törvényjavaslatba foglalva 1870 április havában. Azonban a javaslatnak ez a része nagy ellenzéssel találkozott, noha Eötvös a görög-keleti papjelöltek részére b. Sina Simontól egy külön ház adományozására nézve igéretet is nyert egy benlakásos intézet számára.

Egyetemi törvényjavaslata a teljes tanszabadság elvén nyugszik s úgy az egyes tanszékek, mint a fakultások szabadsága teljesen biztosítva van benne, talán a szükségesnél jobban is. Ily elvek vezették a kolozsvári egyetem felállításánál is, melyet két okból sürgetett: mert Kolozsvárt a jogakadémiában és orvos-sebészeti intézetben, a Karolina-kórházban, az Erdélyi Múzeum-egylet nagyszerű gyűjteményeiben és füvészkertjében minden előfeltétel megvolt az egyetem létesítéséhez; másfelől e nagy alkotáshoz akarta miniszteri működését kapcsolni; de mindez, noha előkészítette, csak halála után létesült. E mellett még két más egyetemet és felekezeti egyetemek létesülésének elősegítését állami felügyelet alatt legalább is távolabbi czélul tűzte ki.

A József-műegyetemet szintén teljesen újra szervezte, főleg az által, hogy már 1867 őszén az akkor Budán volt intézetet bérhelyiséggel kibővíttette, szigorúbb szakrendszert létesített az oktatásban, könyvtárát használhatóvá tette, tanszékeket állított, növelte a taneszközök segélyösszegét, szabályozta a vizsgálatok, oklevelek kérdését, 1868 szeptemberében a tanárok fizetését, behozta a versenyvizsgálatokat, 1869-ben királyi beleegyezéssel

az intézetet egyetemi rangra emelte s 1870-ben, szintén a tanszabadság elvei alapján, törvényjavaslatot terjesztett be róla.

Ezeken kívül a közoktatás egész ügyét országos érdekké kívánván tenni, egy nagy testület tervén gondolkozott, melyben néptanítók, középiskolai és egyetemi tanárok kerültek volna érintkezésbe. Ebből utóbb az állandó közoktatási tanács eszméje domborodott ki, s szervezésében csak halála gátolta meg. Az ügyek jobb vezetésére s az ország szükségei megismerésére czéloztak továbbá utazásai, érintkezései az emberekkel, helyi ismeretszerzése a viszonyok tanulmányozása által. Ily alkalmakkor kimeríthetetlen volt kérdezősködésben, felvilágosításban és pohárköszöntőkben vagy más hasonló alkalmakon a mívelődés szükségének hangoztatásában. «Hetekig hallottam — írja Molnár Aladár — naponként néha hét-nyolczízben szólani e tárgyról, a nélkül hogy gondolatforrását kimerítette volna. Mint az igazi termékeny művész mindig új hangokat s azokkal új érzelmeket bír előidézni: ő is az egész lényét eltöltött eszmét mindig új fénynyel tudta az emberek lelkébe sugároztatni. Bárhol jelent meg, a legkülönbözőbb politikai párthoz tartozott embereket egyiránt felvillanyozta s fellelkesítette művelődési eszméi mellett. Ilyen utazásokat tett Aradra, többször Szegedre, Temesvárra, Kecskemétre, Czeglédre, Csurgóra, Hódmező-Vásárhelyre, 1869 őszén Erdélybe (Gy.-Fehérvárra, Enyedre, Balázsfalvára, Kolozsvárra, Tordára, M.-Vásárhelyre, Udvarhely-, Csik- és Háromszékbe, Brassóba, Szebenbe), hol utazása nagyszerű diadalúttá vált. Szerette a szívességet, útközben mégis többször panaszkodott, hogy attól fél, miként a fényes fogadtatás miatt nem bírja eléggé a dolgokat való szinükben megismerni. A merre járt, nyomában többnyire egy-egy iskola keletkezett.»

Maga a művelődés ügye iránti lelkesedés, melyről annyi jóslata szól, vezette őt abban, hogy minden jelentékenyebbnek hitt embert felkarolt, minden kezdő tehetséget, ha tudomást szerzett róla, pártolt s minden helyesnek talált nézetet vagy eszmét elfogadott ellenfeleitől vagy bármily társadalmi állásban

álló embertől. Elfogadta tehát a sajtótól is, mely annyiszor támadta s melynek támadásai oly mélyen sebezték; de a melyre azért hivatalos nyomást vagy befolyást sohasem kívánt gyakorolni, még akkor sem, ha tehette.

A nemzet általános haladásának fokozása czéljából kiterjesztette figyelmét a képzőművészetekre, a nemzeti múzeumra s a könyvtárügyre is. Az elsőre nézve nagyszabású tette volt az Esterházy-képtár megvásárlása 1870 decz. 26-ikán (1871 : IX. t.-cz.); terve volt továbbá ösztöndijak s más eszközök, legkivált egy képzőművészeti tanács alakítása által emelni a művészetet. A nemzeti múzeumnak új szervezetet adott, könyvtárát rendeztette a müncheni kir. könyvtár mintája szerint. Egy nagy nemzeti könyvtár eszméje is foglalkoztatta a budapesti három nagy könyvtár (akadémiai, múzeumi és egyetemi) egyesítésével; de kivihetetlensége miatt utóbb letett róla.

De talán mind e működésénél nagyobb megelégedéssel gondolt arra, mit a vallások egyenlősége érdekében tett s itt különösen a zsidók emanczipáczióját értjük, a mit 1839 óta egész meggyőződéssel sürgetett. Midőn 1867 deczember 23-ikán javaslata a főrendeknél is átment, örömmel emeli ki, hogy csak négyen szavaztak ellene; úgy hogy ő ez alkalommal hallgatott és hallgathatott, mert az egyenlőségről szóló elveket elmondták helyette mások; noha meg van győződve, hogy a legtöbbet csak a közvélemény hatalma szólaltatott meg mellette. Utóbb 1868 deczember 13-ikán kezdve az ú. n. zsidó-congressust tartotta meg a zsidók vallási belügyeinek rendezése végett. E mellett 1868-ban büszkén írhatta, hogy a deczember 10-ikén befejezett ülésszak alatt a zsidók emanczipáczióján kívül törvényt alkottatott a görög-keleti egyház újjászervezéséről, a protestáns és katholikus egyházak teljes jogegyenlőségéről, a mellett hogy népnevelésügyi törvénye is ez évből való. «Jó törvények — teszi hozzá — még magokban véve nem elégítik ki a népek szükségeit, s bármi helyesek azon elvek, melyek népnevelési és interconfessionális törvényeimben foglaltattak, sok időre s mun-

kára lesz szükség, míg e törvények gyümölcseiket megteremhetik. De annyi bizonyos, hogy törvényeimben egy szebb jövő alapjait raktam le s evvel beérheti egy ember, főleg koromban. Nincs ezen fontos kérdések között egy, melyen harmincz év óta nem dolgoztam; sok idő ez és sok keserű emléket hagyott maga után; de hogy mindamellett e kérdések megoldását elértem, sőt hogy azok minden általam felállított elvek szerént, sőt általam javasoltatott és keresztülvitt törvényekben oldattak meg, ez oly ritka szerencse, melyért az isteni gondviselésnek nem mondhatok elég hálát.»

Egészben véve azonban mi, kik e miniszteri működés közelebbi tanúi nem voltunk s az adatokon kivül a kortársak itéletét olvassuk, azt találjuk, hogy ez éppen a tevékenység és kitartás kérdésében nem mindenben kedvező Eötvös működésére. Azt mondják, hogy hiányzott a gyakorlati államférfiút jellemezni kellő erélye; befolyásoknak, sőt benyomásoknak is könnyen engedett s néha még jelentős elvi intézkedésein is változtatott és jó szíve nagyon is engedékenynyé tette. Így ellentmondásokba is keveredett s ingadozása miatt késett oly dolgok megvalósításával, melyeket könnyű lett volna végrehajtani, míg ő még mindig a meggyőződést kereste s tanulmányt tanulmányra tett vagy tétetett. Pedig másrészről őt főbb eszméihez való törhetetlen ragaszkodása jellemzi, melynek erőt az eszmékben vetett hit adott s ezért, mint maga is megvallja, nem szerette, ha következetlenséggel vádolták. Erre nézve nemcsak az áll, hogy oly eszméihez ragaszkodott, melyek végig kisérték egész életén s mindannyiszor, a hányszor alkalma nyilt, hangoztatta őket; hanem ragaszkodott magában megállapított terveihez is, melyeket mint miniszter kezdeményezett, ragaszkodott a végletekig menő kitartással és határozottsággal.

De ha a kortársak e nem éppen kedvező itéletét olvassuk az ő gyakorlati működése eredményeiről, méltó és kell is figyelembe venni az ő hasonló nyilatkozatait kortársairól s a viszonyokról, melyekkel küzdött. Előttünk van egy halom levél,

melyeket fiához írt Heidelbergbe s fiának szintén egy csomó válasza, melyek együtt mély bepillantást engednek akkori lelki életébe,[1] mondjuk, lelki szenvedéseibe, melyeket talán mélyebben érzett mint kellett volna. «Ismertem egy angol asszonyt, — mond 1867 október 21-ikén — ki mikor a hajóra lépett, tengerbajba esett s így utazott minden két évben egyszer Indiába férjéhez s innen Londonban nevelt gyermekeihez. Ha politikai pályámra gondolok, mindig ezen asszonyság, lady Erskis jut eszembe. Életem nagy része az undor érzete között folyt le s valószinüleg így lesz végső napjaimig.» Mindjárt minisztersége kezdetén egyik támadás a másik után érte, elsősorban a katholikusok részéről az autonomia, a népnevelési egyletek s a gymnásiumok tervezett reformja miatt; de utóbb is keserítette száz más: a pesti egyetemi ifjúság duhajkodása, a naponkénti rendetlenségek, 1868 január 22-ikén a lipótvárosi bazilika kupolájának beomlása, a közoktatási miniszter eszközeinek szegényessége, a hazában a míveltség iránti kevés érdeklődés és vágyakozás, e mellett mégis nagy elbizottság és a magyarnak egyetlen érdeklődése, a politizálás, («a magyar ember — mond 1868 január 23-ikán — kitünőleg politikus állat; de fájdalom, nem is más, s úgy látszik, a hadakozás s politizáláson kívül nem is bír más képességgel») továbbá a mindenben való lassúság, («ölöm magamat s nem mozdul semmi helyéből; — írja 1868 június 30-ikán — minden ember úgy cselekszik, mintha halhatatlannak született volna s egy elveszett év nem is érdemelné, hogy említsük»); majd az 1869-ik év elején az általános választások, melyekben ő a szabadság czége alatt a pénz és brutalitás szerepét látja; utóbb az újonnan megalakult ház és képe, melyben a baloldalt négy vezér szerint megosztva szemléli; majd az keseríti, hogy Buoncompagni Olaszországból figyel-

[1] B. Eötvös Loránd ugyanis a tudományos pályát, s utóbb épen a physikát választván fő szakjául, 1867 október elején Heidelbergbe ment az egyetemre s ott, továbbá Königsbergben (egy semestert 1869 nyarán) összesen három évet töltött 1870 őszéig, közben több utat is téve Svájczba, Németország több városába, Tirolba s a szünidő egy részét mindig a Svábhegyen, szüleinél töltve.

mezteti Bolyai Jánosnak a parallelákról szóló nagyszerű felfedezésre, a legnagyobbra a XIX. században, miről itthon senki sem tud; majd 1870 márcziusában a 48-as honvédek ellátása feletti vita, melyet szerinte az ellenzék botorul kiván kiaknázni és még annyi sok egyéb. Ezért panaszai, reflexiói nem kevesbednek. Ugyancsak 1867 deczember 2-ikáról a következő jellemző nyilatkozatot olvassuk fiához: «A nyugalom egymaga még nem boldogít. Leheverni kényelmesen pamlagon, szobájában, minden kellemetlenség nélkül, még nem nagy élvezet. Jól esik az is, ha elfáradtunk s most én is fáradt vagyok; de még koromban is a nyugalom maga sokára nem elégíthet ki. De pihenni egy magas tetőn, honnan határtalan kilátás nyílik; vagy pihenni a hajó fedélzetén, mely bágyadt vitorlákkal tovább halad s míg semmi idegen zaj nem bánt, míg minden zavaró érintkezéstől mentek vagyunk, végetlen tért látni magunk alatt, egy dicső látkört fogni fel egy tekintettel, vagy míg magunk nem mozdulunk, érezni, hogy haladunk: — ez már a legfőbb gyönyör s ilyent csak a tudományos foglalatosság adhat. A legszebb, a legháládatosabb s az, mely szabad férfihoz legméltóbb. És ezért örülök, hogy ezt választád magadnak s azon pályán jársz, melyet én, ha hajlamaimat körülszabtam volna, soha nem hagytam volna el. Mi itt a lehetőleg kellemetlenül élünk; hála Istennek, a *Mi* alatt nem családom, *de politikai barátaim értendők.* Küzdeni naponkint az értelmetlenség ellen, fáradni, hogy azoknak szabadságát biztosítsuk, kik arra ész és kedélyi tulajdonaik miatt képtelenek; azzal vesztegetni idejét, hogy oly dolgokat magyarázgat meg, melyeken a XIX. század második felében senkinek nem kellene kételkedni: oly foglalatosság, melynél a Danaidák hordójának *töltögetése* nem sokkal kellemetlenebb lehetett. Vannak pillanatok, melyekben néha oly érzés fog el, mintha egy nagy követ látnék magam előtt, melyet fel kellene emelnem s melynek felemelésére sem saját erőm nem elégséges, sem másnak segítségére nem számithatok; mert ha itt-ott akad is egy, honnan vegyem az embereket, kiknek segedelmével az

egész ország közoktatási rendszerét megváltoztatnám. De végre is benn vagyunk s ki vagy legalább kifelé kell gázolnunk s abban keresni vigasztalásunkat, hogyha nem tettünk is semmit, legalább megtettünk mindent, mi helyzetünkben lehetséges volt. Vannak helyzetek, melyekben fáradságunk jutalma nem a siker, hanem csak azon meggyőződés, hogy kötelességünket teljesítettük, habár a sikernek reménye nélkül is.»

Hasonló nyilatkozatot nem egyet tartalmaznak e levelek, újra olvassuk bennök a nagy kő fölemeléséről is a hasonlatot; valamint szintén nem egyet arról a megnyugtató érzésről, hogy fia a tudományos pályát választotta. Ezzel kezdetben nem volt kibékülve, politikai szerepet szánt neki; de fia 1868 őszén, a szünidő alkalmából, határozottan a tudományos pályát választván, ebbe most nemcsak belenyugodott, hanem valódi lelki gyönyört érzett rajta, mely az évekkel mind nagyobb lett. Különösen 1870-ben panaszai szaporodnak s mindinkább veszni érzi hitét, hogy valóban használni bir. «Nincs más örömöm, mint bennetek — írja 1870 márczius 11-ikén fiának — és csakugyan van örömökre szükségem, mert jelen helyzetem több mint kellemetlen. Napjaim küzdelmek között folynak s rosszakarat s értelmetlenség elkövetnek mindent, hogy helyzetemet elkeserítsék. De küzdeni kell és küzdeni fogok, habár legszebb reményeim naponta fogynak; mert egyről meg vagyok győződve és ez az, hogyha fáradozásaim a magyar nemzet speczialis érdekeit nem mozdítják is elé, legalább nem lesznek elveszve általában véve a civilisatio érdekében.»

Ezekből láthatók, kerülve a többi hasonló idézetet, hogy mint miniszter, mélyen érezte helyzete nehézségeit s örömei csakugyan gyérek voltak, mint az egykoruak is mondják. Ily öröm volt, midőn 1870 április havában letehette a ház asztalára nyolcz törvényjavaslatát s e mellett most már valamivel gyorsabban öt főreáliskolát építhetett és rendezhetett be, újra szervezhette a műegyetemet, új egyetemi szabályzatot készíttethetett a budapesti egyetem számára, szakiskolákat, tanító és tanítónő-

képezdéket állíthatott s végre Kolozsvárt előkészítette az új egyetem felállítását.

Ezeken kivül jó szívéről, hivatalának felfogásáról egész csomó jellemző adatot olvasunk Falknál és másoknál. Mily érdekesek azok a levelek, melyeket akkor ír, midőn a királynét a főváros rajongó szeretetétől kísérve egyik intézetből a másikba vezette; mily jellemző egyszerűsége, melylyel megakadályozta miniszteri szobája berendezését; vagy midőn az aktacsomókhoz egy-egy gondolatot mellékelt külön papiron, mikor kedveltebb hivatalnokaihoz átküldötte őket, vagy néha tanácskozás alkalmával hozzájok csúsztatta a hirtelen szülemlett gondolatot egy-egy darabka papirra leírva; vagy mikor egy tollvonással egy alapítványi írnok özvegye nyugdíját 18 forintról 180 forintra egészítette ki; vagy midőn szegény tanítókat kihallgatott, szegény egyetemi hallgatókat elhelyezett, tehetséges árva fiukat felkarolt.

De Eötvös ez évek alatt nemcsak szakminiszter volt; a közpolitika majdnem több idejét vette igénybe s Andrássy valahányszor Bécsbe ment, rendesen Eötvös helyettesítette és ő volt megbizottja. Eötvös Andrássyt eltérő tulajdonai daczára is rendkívül szerette s csodálta, hogy mennyit bír kivinni, a miből ő sokat az elmélet és logika szempontjából nem helyeselt. «Ennek az Andrássynak — mondá — bűvös hatalma van fölöttem is, neki minden sikerül.» De másfelől Andrássy is nagy tisztelettel viseltetett Eötvös tudománya s logikája iránt és őt kormánya államférfiának tekintette. Igy természetes, hogy oly vitákban, minő a hevesi ügy (1867 október 30-ikától november 2-ikáig), az államadóssági törvény (1867 deczember 7-ikén és 11-ikén), a honvédkérdés (1868), a véderő törvényjavaslat (1868 augusztus 5-ikén), a nemzetiségi törvény (1868 november 25-ikén), a törvényhatóságok rendezése (1870 július 19-ikén), a válaszfelirat ügye (1869 május 26-ikán), a bírói hatalomról szóló javaslat (1869 január 24-ikén), a dalmát fölkelés (1869 november 8-ikán és 29-ikén) s továbbá a közjog számos kérdésében ő a minisztérium egyik legnevezetesebb szónoka volt. E mellett működése,

kivált a porosz-franczia háború időszakában, nagy fontosságu volt az egész monarchiára mint olyannak, ki a francziák javára a beavatkozást Andrássyval együtt leginkább ellenezte és a határozott semlegesség kimondását helyeselte, a mi, mint tudjuk, sikerült is. Ebben az időben éppen ezért a legnagyobb örömmel vállalkozott itthon Andrássy helyettesitésére; mert fontosnak tartotta hazánkra és Ausztriára, hogy Andrássy állandóan Bécsben legyen. Ez évből Budapestről és Karlsbadból több levele ismert Andrássyhoz, melyekben állandóan a poroszokkal való békés viszony szükségét hangsúlyozza, mint a mely már csak a szláv kérdés miatt is egyedül helyes hazánkra nézve.[1] S valóban a németek méltán nevezték őt halálakor egyik legjobb barátjuknak.

A miniszter és politikus mellett természetesen háttérbe szorult ez évek alatt az író. Ez az írói működés kivált számos szónoklatában áll s e mellett mindössze pár művét adta ki újabb kiadásban, köztök a *Reformot*, *Emlékbeszédeit* (1868), továbbá *Költeményeit* (Székely Bertalan és Keleti G. rajzaival, 4. r. 73 l. 1868), s *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* művét, melynek kivált II. kötetén nagy gonddal javított betegsége alatt is s ez lett volna kezdete összes művei új kiadásának; de e két kötettel megszakadt.[2] Egyéb műveinek 1871-ik évi kiadása (*A karthausi.* 1871. 6-ik kiadás, *Emlékbeszédei.* 1871. 2-ik kiadás), már halála utánra esik. Élete vége felé nagy lelkesedéssel készült Montalembert felett tartandó akadémiai beszédére, kivel ismeretségben és levelezésben állt, s e tárgyban kiterjedt levelezést folytatott Doupanloup-pal, Dollingerrel, melylyel kapcsolatban — mint Molnár Aladár írja — a katholikus autonomiára s a vallásszabadságra vonatkozó eszméit is ki akarta

[1] V. ö. különösen Kónyi Manó: Beust és Andrássy 1870- és 1871-ben. Budapesti Szemle. LXII. 1. és 200 l.

[2] Czím: Eötvös József B. Összes munkái. Pest. Ráth Mór. I—II. köt. A XIX. sz. uralkodó eszméinek befolyása az államra. Második kiadás. 1870—71. VIII. 540. és VI, 744. l. «Valóságos lelki örömömre szolgál, — mondá a javítások alatt Ráthnak — hogy 20 év rázkódásai és keserűséggel telt tapasztalatai után is minden sort aláirhatok, melyet akkor közzétettem». Reform. 1871. 36-ik sz.

fejteni. Utolsó karlsbadi tartózkodása alatt már kész is volt tervével, de betegsége a befejezést meggátolta; azonban hogy miként gondolkozott e kérdésekről, beszédei s más iratai eléggé mutatják. Ő az államban a vallások valóságos egyenlőségének és ebben a teljes viszonosság elvének volt híve s ezt

49. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF BACON-RÓL ÍRT JELLEMRAJZÁNAK EREDETI KÉZIRATA.

általános, határozott törvénynyel kivánta biztosítani; másfelől «a szabad egyház a szabad államban» volt elve s e szerint az autonomiában látta az egyesek vallásukhoz ragaszkodásának legjobb biztosítékát s az állam legjobb támaszát; tehát abban, ha «a haza polgárai saját egyházaik körében éppen oly szabadoknak érzik magokat, mint az államban és e két szabadságban

35*

nem az egymással való ellentétet, hanem a közös szabadság biztosítását látják».[1]

Talán ezekből a végső évekből valók *Pusztalak* czímű novellája, a *Magyar élet* és *A XIX. század bárói* czímű befejezetlen művei is és a Bacon-ről irt jellemrajza,[2] melyeket először a költő *Összes művei*-nek legújabb kiadása tesz közzé (VII. és XII.), melyek azonban, ránk legalább, azt a benyomást teszik, mintha valamivel korábbi, *A nővérek*-et követő vagy megelőző évekből valók volnának. De ezt csak leveleinek olvasása fogja valószínűleg felvilágosítni. *A pusztalak* egy kedves idylli rajz, de nem különös becsű. *A XIX. század bárói* az 1840-iki váltótörvény hatása alatt keletkezett pénzarisztokracziát akarta volna szembeállítni a születési arisztokracziával; de csak a kezdet maradt ránk, melyből itélve az egészet *A nővérek* modorában irta volna.

E működésből különösen a *Reform* újabb kiadásáról s az *Emlékbeszédek*-ről kell röviden megemlékeznünk. A *Reform* kiadásának oka a következő volt. Kossuth többek közt a váczi választókhoz nyilt levelet intézett, melyben a király és hazánk függetlenségének összeférhetetlenségét fejtegette s ezért Eger városa neki bizalmat szavazott. Ekkor a kormány megrendelte Hevesmegyénél e határozat megsemmisítését; de a megye védelmébe vette a várost, mire a kormány ennek végrehajtására királyi biztost küldött a megyére s ezt 1867 október 20-ikán a belügyminiszter bejelentette a háznak. Ekkor Almásy Sándor október 31-ikén a kormány vád alá helyezését, Tisza Kálmán pedig az eljárás helytelenítését indítványozta. Erre Eötvös hosszabb beszédben fejtette ki, hogy a parlamentáris kormányzás elve a megyei hatóság oly magyarázatával, minőt neki Hevesmegye s most az ellenzék ad, nem fér össze s így

1 L. 1868 június 24-iki beszédében, hol egészen A XIX. század uralkodó eszméiben kifejtett elvét ismétli s utóbb 1870 február 17-ikén és 23-ikán tartott beszédeiben s végre 1867. júliusában Simorhoz intézett nyilt levelében, mely akkor kath. körökben méltó feltűnést keltett. L. reá Simor válaszát 1867. szeptember 8-ikán. Mindez külön füzetben is megjelent 1867-ben. 46. l.

2 Dixon Will. Hepworth «Personal History of Lord Bacon» czimű művének ismertetése.

nem egyezik meg az 1848-iki alkotmány lényegével sem, sőt ez az országgyűlés jogának megszorítására vezet s a legnagyobb veszélyt rejti magában. Midőn tehát egyrészről a megyei intézmény szükségét s az önkormányzat lényegét már ismert elvei szerint hangoztatta, egyszersmind e túlkapás ellen a kormány eljárását védte. Az e tárgy felett folyt vitában Perczel Mór és Bónis Sámuel a többek közt azt állították, hogy Eötvös egykori czentralistikus és mai nézetei közt ellentét van; erre november 2-ikán azt felelte, hogy noha nézetet változtatni nem bűn, «ép e kérdésre nézve azt meri állítani, hogy a mi a megyék állását és a törvényhozáshoz és a kormányhoz való correlatiójukat illeti, nézetei azon percztől, melyben e kérdésről először szólott, azaz 1843 óta, éppen nem változtak». Röviden ismételte politikai főbb elveit; egyszersmind kijelentette, hogy *Reform* czímű művét saját költségén újra kinyomatja s szolgál vele mindazoknak, kik meg akarnak győződni róla, hogy az 1843-ban haerezisnek tekintett elveit most az ország «véghetetlen többsége elismeri». Így jelent meg 1868 januárjában változatlanul e mű második kiadása, 1867 deczember 24-ikén kelt előszóval, mely e kiadás történetéről számol be.

Emlékbeszédei nehányáról, melyek most *Magyar írók és államférfiak – B. Eötvös József emlékbeszédei* (Pest, 1866 Ráth Mór. 333. l.) czím alatt jelentek meg egy díszes kötetben, a magok helyén már volt szó. Az elsőt Kölcsey felett 1839 november 24-ikén mondta el, mint tanítvány a mester felett; azután időrendben következtek a Kőrösi Csoma Sándor (1843 október 8-ikán), gr. Dessewffy József (1844 deczember 26-ikán), Vörösmarty Mihály (1858 deczember 20-ikán), Kazinczy Ferencz (1859 október 27-ikén), gr. Széchenyi István (1860 október 13-ikán), Reguly Antal (1863 július 13-ikán), Szalay László (1865 deczember 11-ikén), gr. Dessewffy Emil (1876 január 28-ikán) felettiek. Ezek teszik a kötet fő tartalmát.

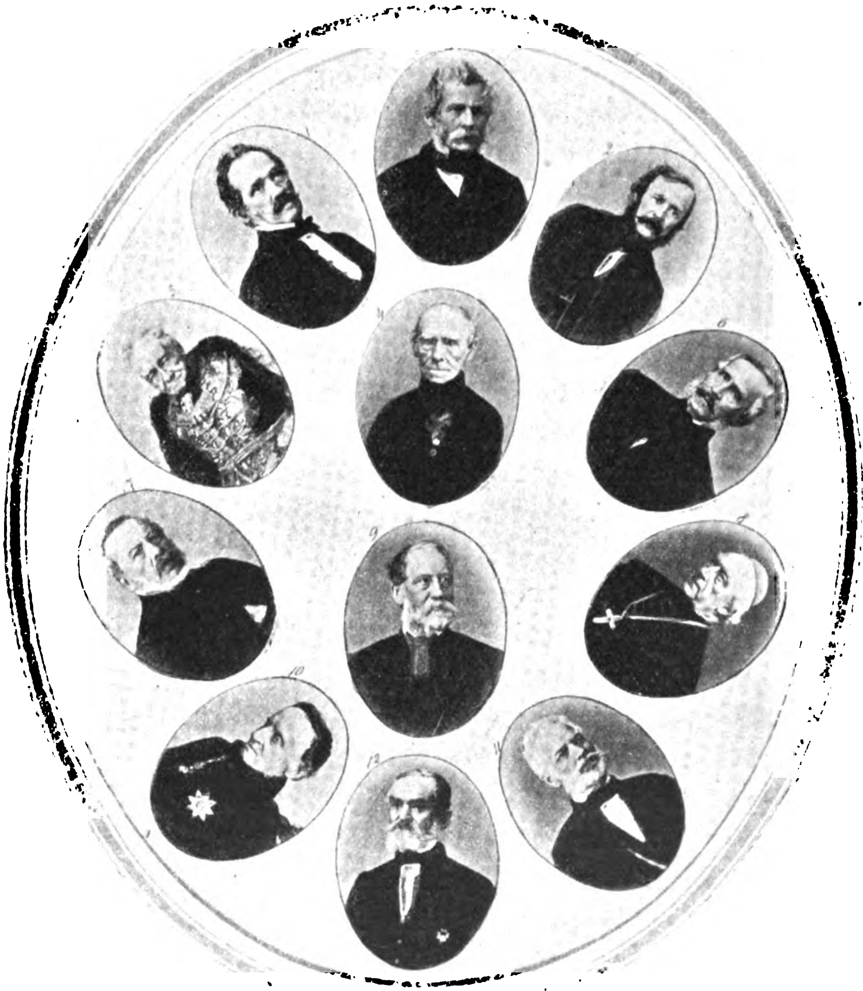
Mindez alkalmakkor Eötvös a kor legjelentékenyebb irodalmi és politikai szereplőiről szólván, az akadémiai szószékről a

nemzethez beszélt s szónoklatai visszhangjai voltak a nemzet érzelmeinek, reményeinek vagy bánatának. Csak az akkori lapokat, fenmaradt adatokat kell olvasnunk, hogy arról a hatásról fogalmat nyerjünk, melylyel a nemzet e beszédek legtöbbjét fogadta. A mai olvasó pusztán az emlékbeszédekből semmi ilyesről határozott tudatot szerezni nem fog és nem is szerezhet.

E beszédeket tehát egy részről úgy kell felfogni, mint Eötvös hangulatának, gondolatainak, érzelmeinek más oldalú tükreit, melyekben más módon ad számot hitéről, reményeiről,az eszmékben vetett meggyőződéséről; másrészről mint kora hangulatának kifejezőit. Ha úgy tekintjük őket, mint a hogy az emlékbeszédeket ma fogjuk fel, t. i. mint az író életének, működésének összesűrített rajzát s jellemének arczképszerű megalkotását, miként tehát mindezek összegét, elsimítva ugyan az érdességeket, mint az arczképfestő teszi, de a részletek kidolgozása helyett annál jobban a fővonásokra irányozva a figyelmet: akkor e beszédeket aligha helyesen olvassuk s kiindulásunk hibás. Ezek első sorban hangulati és érzelmi képek. Eötvös a kor szempontjára helyezkedett, mely a veszteséget siratta s az emléket valóban fölépítette a halottnak; fölépítette annak az eszmének kiemelése által, melyben az illető munkált, szenvedett, sikereket ért el. Belőle a kegyelet és nem a birálat szól, gyakran nem túlzás nélkül, mi itt könnyen megmagyarázható; mert e beszédekben a veszteség fájdalma s nem a történelem szigorú itélete nyilatkozik meg.

Az is természetes, hogy a beszédek értéke éppen e miatt különböző. Leglelkesebb és érzelmeinkre leghatóbb, midőn ifjúkori megindulással s lelkesedéssel szól Kölcseyről, vagy utóbb a hazaszeretet eszméjének rajzolásába merül Körösiről, vagy midőn a nemzetiség eszméjét állítja fel, mint élő tiltakozást az 1849—59-iki erőszak ellen a Kazinczyról tartott emlékbeszédében. Egyikben sem leljük meg az író pontos jellemzését, mely a szónoklati stylban művészetté válik, a minthogy erre talán nem is törekedett; de megleljük a kort mozgató s az író által kép-

viselt eszme meleg és lélekemelő kidomborítását. Szorosabban véve jellemrajzot csak Reguly és kivált Szalay feletti emlékbeszédeiben ad s főkép ez az utóbbi nemcsak legkiválóbb emlék-

50. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ELNÖKSÉGE ÉS IGAZGATÓ-TANÁCSA 1865-BEN.

beszéde, hanem egyszersmind az 1848 előtti eszmeharczok gyönyörű képe, az emlékezet élénkségével és meghatottságával festve, melyből plasztikailag emelkedik ki Szalay alakja és műkö-

dése, s az egész beszéd még érezteti minden sorában a szeretett barát elvesztése miatti fájdalmát, azt, a mit röviden így fejezett ki 1865 márczius 14-ikén Vécsey Tamásnak[1] írt levelében: «mióta Szalay meghalt, elhagyottabbnak érzem magamat».[2] Nem lehet azt sem elhallgatni, hogy nem mindenik emlékbeszédét tartotta egyenlő kedvvel. Szemmel látható, hogy sem Dessewffy, sem Széchenyi nem birták egész lelkesedését; Vörösmartyról is kevésbbé sikerült beszédet mondott; de mindenikben ott leljük az érzés és reflexio mély emberét, ki gondolataival meghódít, érzelmeivel meghat és nemes meggyőződésével fölemel.

E kötet tartalma még Kisfaludy Sándor díszünnepén 1844-ben, a Kisfaludy-társaság és az akadémiai elnöki székeiből, az erdélyi múzeum megnyitásán, a magyar orvosok és természetvizsgálók s a magyar írók segély-egylete díszülésein tartott beszédei, melyek mintegy tanui annak a fáradhatatlan tevékenységnek, melylyel ez intézmények életében részt vett s őket virágzásra juttatta vagy emelte.

VII.

Ha kivált Eötvösnek ekkép politikai működését és egész befolyását nemzeti életünkre megtekintjük, ezek fontossága sokkal jelentékenyebb, mint a minőnek ma aköztudat ismeri és ismerni akarja. A kezdeményes alapeszméje a közélet számtalan terén az övé, az eszmék valódi kovásza volt ő és belsőleg ritkán szemlélhető bevégzettséget mutat egész pályája; de a közéletben elért boldogság képét nem mutatja. Sőt ha ez utóbbit tekintjük, nagy sikerei és kétszeri, elhatározó fontosságú korszak-

[1] Vécsey Tamás egyet. tanár ugyanis előbb Mária leányának tanítója, azután fia nevelője volt 1859—64-ig s mint ilyet Eötvös kiválóan szerette és becsülte. Ennek legszebb tanui hozzá írt levelei. «Azon barátság, melylyel Ön iránt viseltettem, nem változott — írja 1866 április 3-ikán — s most, mint mindig, mélyen lekötelezve érzem magamat Ön iránt, kinek fiamra oly jótékony hatása volt».

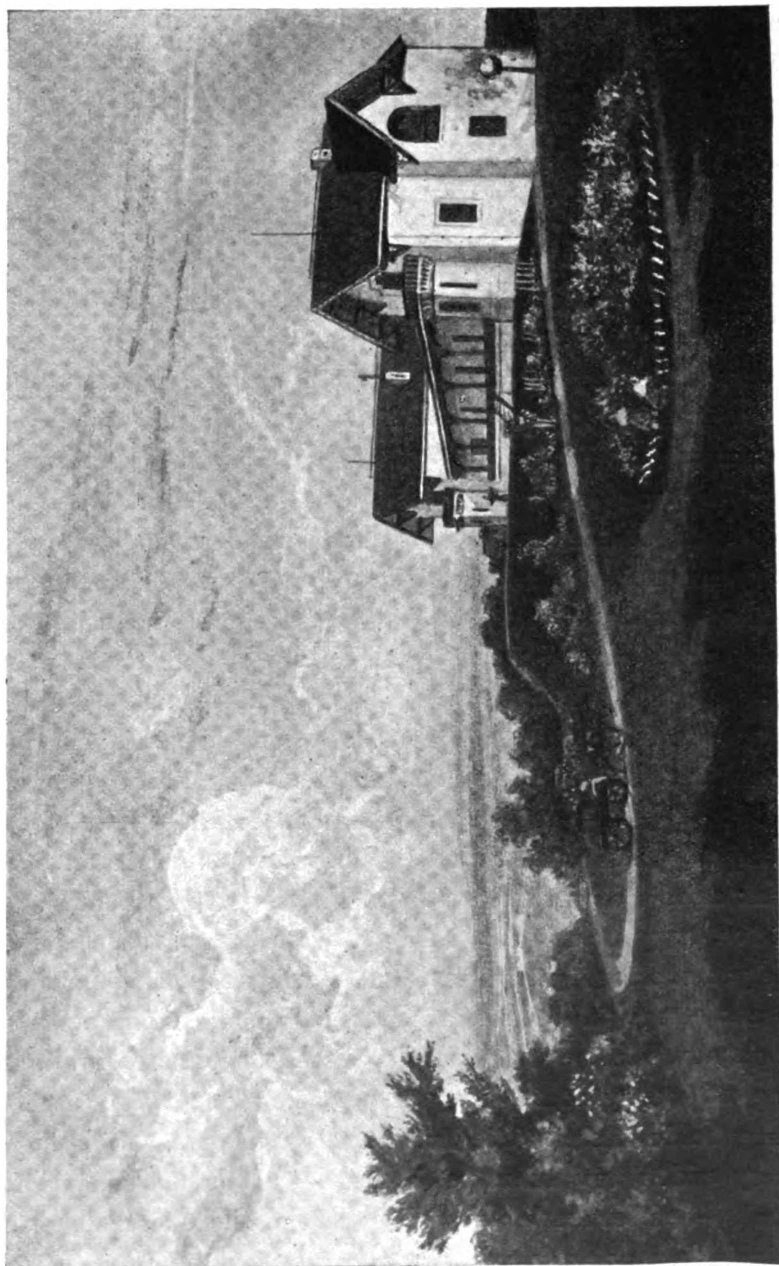
[2] V. ö. Szalayról levelét Bánó Józsefhez, (1864. okt. 12.) melyben éppen elhagyottságáról szól.

ban való minisztersége daczára nem csodálkozunk rajta, hogy több alkalommal ezt az általánosan ismert nyilatkozatot tette: «Nőm és gyermekeim körén kívül alig van oly életviszony, melyet nekem meg ne keserítettek volna. Átmentem mindazon fájdalmon, melyet munkáimban kifejeztem.»

Valóban mindaz, a mit családi életéről s belső boldogságáról tudunk, a legteljesebb összhang és kölcsönös szeretet bizonyítéka s valami oly nemes és bensőséges, minőnek szemlélését csak ritkán nyújtja az élet. Leveleiben is családja iránti szeretete megható nyilatkozatait találjuk s maga ez elég volna életének példányképül választására, a mint ezt választotta is Lónyay Menyhért, a hogy ezt Bécsből 1870 szeptember 27-ikén írt válaszában olvassuk, Eötvösnek szeptember 24-iki levelére, melyben neki ezüst-lakodalmára gratulált. Igaza van, írja Lónyay, nincs nagyobb boldogság a családi életnél s ők ezt mindketten élvezik. Emlékezteti, hogy őt 1843/44-ben Pozsonyban nejével boldognak látva, ez ébresztett benne a nősülésre vágyat s ezért hítta őt utóbb ehhez tanunak. E tanuskodása rá boldogságot hozott s ezért szerette volna, ha jelen van ezüstlakodalmán; mert amúgy is sokkal adós neki azért, midőn 1843—45-ben, mint már dicsőséggel koszorúzott ifjú, pártfogolta és Pozsonyban belevonván őt családi életébe, megmentette a léha élvektől s önbizalmát növelte. «Kedves nőd, ezen példánya a derék, kedves, rendes, gondos s méltán hozzáteszem, bájos háziasszonynak, szerettette meg velem a házasságot. Még most is örömmel emlékszem a veletek, Serényi és Trefort társaságában tett sétákra, a kenyér, vaj és retekből álló ozsonnákra, a mulatságos és tréfás tarokpartiekra». Ifjúkora óta Eötvös példányképe. Még most is emlékszik, hogy Eötvös apja egyszer sugárzó arczczal ment be Lónyayékhoz, hol mind együtt voltak s felolvasta egy remek párizsi levelét (1836/37) s midőn elment, Lónyayné így szólt: «mi boldog Eötvösné, hogy ily fia van és mert ő azt akarta, hogy anyja boldog legyen, mintaképéül választotta s így hatott rá, mielőtt ismerte volna».

De e külső adaton kívül, mely oly kedves képet nyújt, csak olvasni kell Eötvös leveleiben boldogságát s ennek rajzát, midőn legidősb gyermekét, Ilonát, Návay Lajos megkérte és egyszersmind bánatát, hogy egy gyermekét nemsokára elviszik a háztól, melyben helye örökre üres marad. Fiának 1868 április 25-ikén írja meg a hírt s az esküvő még ez év nyarán, augusztus 2-ikán, megtörtént egész csöndben a svábhegyi villában; de leányának eltávozása miatt, noha boldognak tudja, alig bír vigasztalódni nejével együtt s erre utóbb is leveleiben mindegyre visszatér; ezért augusztus 4-ikén hívja haza fiát; «mert — mond — anyádnak semmi nem deríthetné fel jobban kedélyét, mintha Ilona helyét te pótolnád. Magam is még alig tudok eléggé uralkodni magamon, hogy a bánatot legyőzzem, mely szivemet Ilona emlékénél eltölti . . . Ha svábhegyi házunkban körüljárok, mindig hiányzik valami, mintha idegen helyen járnék, alig találom fel magamat. Ha az elválás reám annyira hat, mik lehetnek anyád érzései, ki több mint husz évig nem vált meg leányától s kinek e kedves gyermekének távolléte minden perczben eszébe jut. Anyád, mint mindig, erőt vesz magán és elnyomja érzelmeit; de ismerem őt s tudom, hogy szenved, s alig lehet valami, mi őt vigasztalhatná, mintha téged szoríthat szivéhez, kinek minden levele leírhatlan örömmel fogadtatik». Erre utóbb is mindegyre visszatér leveleiben s csak leányának gyakori látogatása, meg az ő és családja időzése leányánál és utóbb unokájának születése bírják megnyugtatni. A család-szétoszlás e fájdalmán átmegy, midőn második leányát, Jolánt, 1870 július 17-ikén nőül vette Inkey István; de már több nyugalommal viselte el, mert ekkor fia a doktoratust letéve haza készült.

E fiához írt levelek azonban főképen annak az apai szeretetnek és büszkeségnek tanui, melyekkel fia fejlődését kísérte. Világos belőlük, hogy az ekkoriban már 54 éves apa és 19 éves fia közt a viszony valóban baráti volt s az apa mint idősb jóbarát bánik fiával. Nem igyekszik soha csak az apai tekin-

51. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF SVÁBHEGYI NYARALÓJA

télylyel hatni rá; hanem a bölcs barát rábeszélése, a szeretet, sőt e fiatal, de jelentékenynek felismert egyéniség iránti határozott tisztelet az, mi leveleiből hozzánk szól. Igen jól tudom, hogy az apa és fiú között ez a baráti, mentori viszony olyasvalami, a mit a nevelés elmélete a XIX. század kétes értékű vívmányának nevez; de én nem vagyok e véleményben s a bizalom oly fokát, mely egy kitűnő nevelés és helyes szoktatás eredményeképen, egy kiváló egyéniséggé nevelt ifjúban az apa iránti tisztelet mellett ennek idősb baráti érzelmét bírja felébreszteni s ébren tartani, oly helyesnek tartom, hogy csakis ezt gondolom a tekintély súlya helyett annak a kapocsnak, mely az apát és fiút egész életén át összeköti; ellenben minden más viszony a fiú fejlődő önállásával okvetetlenül elidegenedésre vezet.

Világosan ez volt Eötvös felfogása is, és a nélkül, hogy most az elmélet mezején tovább kalandoznám, ezt röviden jegyzem meg. Ezért e levelek kétszeres gyönyört okoztak éppen nekem, ki hasonlóan gondolkozom. Elég az, hogy fia terve volt 1867 őszén Heidelbergbe menni s ott tudós pályára készülni, a mit Eötvös, noha elébb őt a politikai pályán, sőt már államtitkárnak látta, kezdetben nem helyeselt; de utóbb épen fenti elveinél fogva beleegyezett, sőt igazat adott neki. «Jól tudod, — írja 1869 február 2-ikán fiának arra a levelére, hogy szakjául a physikát választotta — hogy jövőtök meghatározásánál csak saját boldogságotokra gondolok s így meg lehetsz győződve, hogy nem foglak soha visszatartóztatni azon pályától, melyen boldogságodat feltalálni reményled, főkép midőn azt hiszem, hogy jól választottál s legalább azon eszméket, melyek e pályára vezetnek, egész kiterjedésökben osztom. Én is úgy vagyok meggyőződve, hogy az egyénnek kötelessége az emberiség boldogításáért tőle kitelhetőleg működni, én is hiszem, hogy midőn egy bizonyos körben — melyet hazánknak nevezünk — embertársaink anyagi és szellemi kifejlődésén dolgozunk, tulajdonkép az egész emberi nem haladásának munkásai vagyunk és ép úgy osztom nézetedet abban is, hogy nem annyira hazánk

Pont 7/1

Kedves fiam!

[illegible] egy és [illegible] itt [illegible], és [illegible]
[illegible] tőled. Ha még nem kaptad küldd egy
[illegible]. A kedves [illegible] mindenben
[illegible] s hogy még pár napokonnan [illegible]
[illegible] a postaránynt nem találja, mert
[illegible] küldeménye elveszett — Most a mult
[illegible] így. Nem volt [illegible] és egyikünk
[illegible], mert életünk mit te kívántál
[illegible] én fáradtam, a különböző [illegible]
[illegible] mint külföldi egyetemre [illegible]
[illegible] [illegible] mert [illegible] magad
[illegible] míg én le az alkotmányosságot [illegible]
[illegible], hogy [illegible] halálomat
[illegible] legyen, talán nem fogom teljesülve
látni szándékaimat

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE FIÁHOZ.

Nehezítésére van. — Pótolhatják-e

egy gyűjteményt, mely foglalja a Szé-

s [illegible] — a jövendő történe- [illegible]

[illegible] nehéz munkára vállalkozik

[illegible]. Vannak pillanat,

midőn [illegible] [illegible] magamat

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] mely

is [illegible] s [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

a [illegible] [illegible] még [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] — Egy [illegible] meg

s hogy [illegible] [illegible] többször, s [illegible]

[illegible] [illegible] a [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

van, [illegible] [illegible] [illegible] s a

[illegible]

d, s

[illegible]

[illegible]

anyagi, mint nemzetünk szellemi mívelése azon feladat, melyet választanunk kell.»

Ime, e sorokban ujra *A karthausi* írója szólal meg; de az apa is beszél ugyanakkor, a kinek forró vágya, hogy fia kitűnő ember, a haza hasznos és tisztelt polgára legyen, kiben már kis korában egy leendő nagy embert akart látni; még pedig akart látni most már a tudomány terén, melynek eredményei a legszebbek, gyümölcsei legédesebbek; hiszen a politika is, úgy mint ő foglalkozott vele, tudomány volt és maradt s a tudomány által felállított eszmék gyakorlati alkalmazása az, a mit mint miniszter, hivatásának tart. De aztán éppen e vágya miatt, a mellett hogy minden anyagi áldozatra kész, hogy fia kitűnő ember, sőt több legyen: mi magasra helyezi a pálmát; mint félti őt ereje elaprózásától, lehetetlen czélok kitűzésétől, vagy kedve elvesztésétől, az esetleges dilettantismustól, kitartása ingadozásától és csalódásoktól, erejében s a tudományban való kételytől, lehangoltságtól, ábrándozástól, a lelkesedéstől és lankadástól, midőn Königsbergben csalódva ezt a félév vége előtt ott akarja hagyni, vagy hogy talán rá is fog hatni az újabb német irányzat a physikában, mely ezt a metaphysika körébe akarja átvinni, továbbá költői hajlamai túltengésétől, a társaságok kerülésétől, mi némileg családi hiba; s mi boldog, midőn 1869 végén első czikkét olvassa a *Vasárnapi Ujság*ban. De bármit ír és bármikor, bármilyen erkölcsi krizis bántja fiát, mindig úgy ír neki, mint idősebb barátja; sőt 1869 június 8-iki levelében ki is fejti azt a nevelési-elvét, melyről fentebb szóltunk. Czélja volt őt a szabadság által önuralomra, mint kiválóbb egyéniséget, ez úton valódi férfivá nevelni; ezért engedte, hogy jövője felett is önmaga döntsön s nem is bánta meg, mert korához mérve másoknál férfiasabb. Ezért bár megmondja véleményét egyes esetekben; mindig fiára bízza, hogy tegye, a mit jobbnak lát, kivéve egyszer, 1869 végén, midőn a nem elég előkészülettel útnak indult Reguly példájára hivatkozva határozottan ellene mond egy tervezett északsarki utazásnak, mi meglehetős erkölcsi visszahatást ébresztett fiában, éppen e nevelés következtében.

E mellett nincs. bizalmasabb embere fiánál. Neki írja meg küzdelmeit, keserveit, nehézségeit, neki gyér örömeit, sikereit, melyekre büszke; vele közli közoktatási terveit, megírja reflexióit az életről, a tudomány egyes irányzatairól, kárairól vagy hasznairól; érzelmeinek és lelkének osztályosává teszi; nincs előtte titka; megküldi törvényjavaslatait, tanácsot kér tőle és vitába bocsátkozik vele, mint az egyetemi törvényjavaslat ügyében, miről volt szó; majd művének folytatóját látja benne s csak addig kivánna élni, míg őt az emberiség hasznos tagjává lenni, megelégedetten élni láthatná s állandóan benne van legnagyobb reménysége és öröme. Mi megható sorokban üdvözli 20-ik születése napján, július 27-ikén, midőn ezt írja: «Ma töltöd be 20-ik évedet. A nap, melyen születtél, éltem egyik legkínosabb napja volt. Anyád a szülés következtében életveszélyben forgott. Benn a városban a felséges nép lázzongott s míg feleségem betegágyánál ülve remény és kétségbeesés között számoltam érütéseit, a Pest s budai tornyokról a vészharang hangjai tölték be az éjet s egy üzenet jött a másik után, mely minisztertanácshoz hitt. Soha nem szenvedtem többet, mint ez órákban, míg hajnal felé Balassa tudtomra adá, hogy anyád veszélyen kívül van s őt megcsókolva a városba siettem. Úgy látszik, a kegyes végzet ki akarja egyenlíteni akkori szenvedéseimet s úgy rendelé, hogy éppen általad, ki akkor öntudatlanul kínjaimat okoztad, éltem legfőbb örömeit élvezzem. Tartson az ég sokáig, tartson testi-lelki egészségben s úgy, hogy önmagaddal megelégedve érezzed magadat. Többet nem kivánok, mert meg vagyok győződve, hogy magad iránt sokkal követelőbb vagy, mint én valaha lehetnék.»

Így érkezett el végre 1870 július 8-ika, a mely napról fia megírhatta, hogy a doktorátust «summa cum laude» letette s aztán haza jött a Svábhegyre, hol 17-én esküdt hűséget ifjabb nővére Inkey Istvánnak. E kettős boldogsággal szívében ment Eötvös augusztus elején Karlsbadba sógora, Rosty Pál kíséretében, míg fia otthon maradt s egy szaktudományi dolgozaton

munkált, mit Eötvös a távolból, betegsége daczára élénk figyelemmel és tegyük hozzá, büszkeséggel kísért. «A mint látod, egészen különböző módon élünk, — írja neki augusztus 17-ikéről. Én tulajdonkép henyélek, te férfiasan a munkához látsz s önállóan próbálkozol meg tudományoddal. Irigyelhetném sorsodat, mert nincs nagyobb boldogság, mint tetterőnknek érzete; azonban élveztem e boldogságot s áldom Istenedet, hogy azt neked is juttatta. Ha van gyönyör a világon, azt csak a tudomány és szeretet adja; csak a kinek esze és szíve egy tág kört birt körülfogni, ki e nagy világ vagy a történet bámulatos rendjét megérteni s a meleg érzést, melylyel egy kedves lény hozzá közeledik, viszonozni tudja, az érzi, hogy a világon boldogok is lehetünk.» Valóban ez a szeretet oly állandó s oly gazdagon ömlik ki szivéből minden alkalommal, mint valami örökkévaló forrásból, melyről épen oly bőven lehetne s talán kellene is írni.

Betegsége vagy inkább betegeskedése, mely kora sírba vitte, több évvel azelőtt kezdődött. Előttünk fekvő leveleiben mindegyre említi romlott gyomrát, idegességét, fáradságát, melyek miatt pihenést óhajtana; de hivatala az év tizenegy hónapját legalább is igénybe veszi. A fenmaradt hónapot évenként többnyire Karlsbadban töltötte, hová Balassa tanár küldte; de a budget-vita miatt 1868-ban csak augusztusközepén, 1869-ben augusztus 1-én, 1870-ben szintén csak augusztus elején mehetett el. Eközben egy alkalommal, 1870 márczius 5-ikén, a képviselőházban elszédült, miből a lapok nagy zajt ütöttek; de kevéssel utána megint jobban lett. «A baj, — írja márczius 11-én fiának — mely minap a képviselőházban ért, nem volt oly súlyos, minővé azt a lapok festették. Nem volt gutaütés, csak emlékeztetés reá. A halál csak csendesen koczogtatott s reménylem, még nem azonnal fog beköszönteni; azonban szükség, hogy a lehetőségről komolyan gondolkozzunk s pedig nemcsak én, hanem te is; mert végre, ha én nem leszek, te vagy családodnak nemcsak feje, hanem föltartója is.»

Azonban úgy látszik, családja előtt rosszullétét titkolta. Fia hazajövetele után nemsokára Karlsbadba ment pihenni, a hol

5—6 hetet szeretett volna maradni. Onnan csakugyan jobb hireket küldött haza. «Bajom, hála Istennek nincs, — írja augusztus 11-ikéről — az idő is, habár minden különösebb mulatság nélkül, elég kellemesen folyik és egészségi állapotom is javult, csakhogy még nagyon fáradt vagyok. Csakis még érzem, mennyire szükségem volt a pihenésre. Ha azonban 5 vagy 6 hetet henyélhetek, reménylem, helyre jövök.» Ugyancsak ez időből írja, hogy Darwint olvassa s idejét főleg Rosty Pállal, Roscherrel és Csermák physiologussal tölti. Ez alkalommal szeptember 3-ikáig akart Karlsbadban maradni s még vagy két hetet utazni Rosty és fia társaságában, ki közben Windisch Matreibe (Tirol) ment; de aztán lemondván e fárasztóbb útról, szeptember 5-ikére Salcburgban adott neki találkozót.

Ez idő alatt nagy megelégedést okozott neki a németek győzelme az éppen ekkor folyó német-franczia háborúban. «A hatás, — írja fiának augusztus 8-ikán — melyet a poroszok győzelme okozott, leírhatatlan. Kivülem, ki ezen sohasem kételkedtem, mindenki meg volt lepve. A németek nem kevésbbé másoknál; a becsületes emberek reménységökben el voltak készülve több vereségre s ha sok közülök a véggyőzelemben bizott is, csak akkor várta azt, ha majd, mint 1813 előtt, többször jól elpáholtatott. Most képzelheted örömüket. Az emberek szinte szégyenlik, hogy elébb annyira aggódtak. Talán minisztertársaim is kissé megváltoztatták nézetüket s be fogják látni, hogy helyesen cselekedtem, mikor őket a francziák iránt való sympathiák nyilvánításától visszatartóztatám. Meglehet, hogy a koczka fordul, s a várható ütközetek a francziáknak fognak kedvezni; de a prestige, mely zászlóikat környezé, már is elveszett s talán még ők magok sem lesznek jövőben annyira meggyőzve győzhetetlenségökről. Annyira meg vagyok győződve arról, hogy a főszerep mindig azon nemzeté, mely műveltség és erkölcs tekintetében legmagasabban áll, hogy még azon esetben sem kételkedném a németek győzelmén, ha most egy vereség a másikat érné. Soha nem hiszem, hogy azon nép,

melynél a cancan nemzeti tánczczá vált, a világ legvitézebb nemzete maradhasson.»

Ily hangulatban határozta el, hogy Regensburgba látogat el a német Walhalla meglátogatására, hová 1870 szeptember 3-án, éppen születése napján indultak el Karlsbadból Eötvös, Rosty Pál és Molnár Aladár. Égerig kocsin mentek, onnan vonaton s

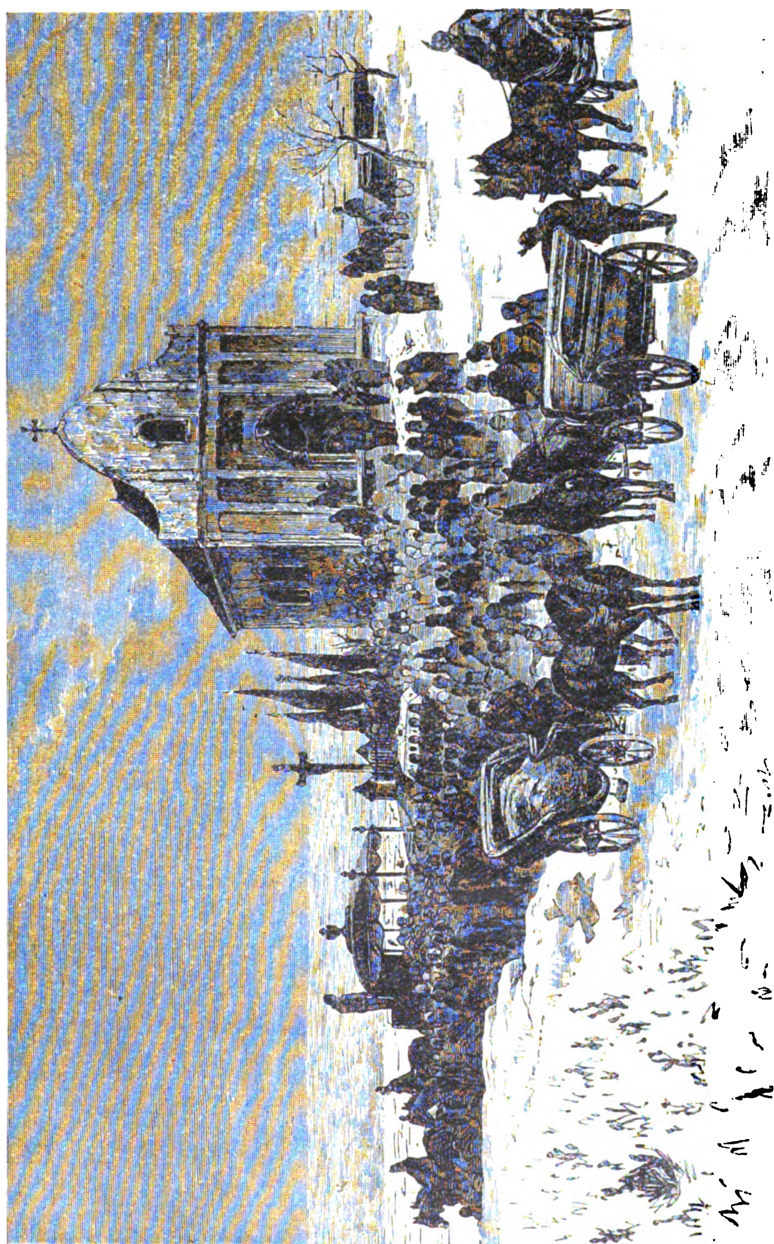

52. ROSTY PÁL.

este Regensburgba értek, mely éppen a sedani győzelem miatt volt kivilágítva. Másnap mentek ki a Walhallához. Verőfényes őszi nap volt s Molnár írja: «Örökre felejthetetlen lesz előttem azon gyönyör, mit e két napon is Eötvös társaságában élveztem. Társalgását különösen érdekessé tette egyrészt születésnapja, s másrészt Sedán világtörténelmi eseménye. Hallani, hogy impressionabilis kedélyével, magasztos erkölcsi gondolkodásával

és sokszor prófétai ihletségű szellemével miként nyilatkozott a szeptember 2-iki császárbukása hírének első behatása alatt, és tanuja lenni, hogy ép ez alkalommal minő érzelmekkel s minő gondolatokkal látogatta meg a német nemzeti egység és értelmi nagyság kifejezésére állított pantheonban a szellem azon hőseinek szobrait, kik tulajdonképen kifejtették a német népben a polgárisultság azon sokoldalú erőit, azon érzelmeket és azon eszméket, melyekkel jelen győzelmeit arathatta s egységét létesíthette.»

Innen a fiával megbeszélt terv szerint Salzburgba, onnan együtt Tirolba mentek, majd Jolán leányához és szeptember 15-ikén ért haza. Felüdültnek látszott; de újra fárasztó munkának adván magát, melyhez a külföldi politika nyomasztó viszonyai is járultak, régi baja már deczember elején megint visszatért s e hó végén nehány napot ágyban kellett töltenie. Január elején lázas tünetek jelentkeztek, melyek egy közelgő tüdőbaj jelenségei miatt aggodalmakat keltettek családjában; feküdnie kellett, mert a láz s étvágy hiánya teljesen kimerítették. De még ekkor minden iránt érdeklődött; naponkint elolvasta a lapokat, a bizottságok működését. Ekközben történt, hogy egyik lapban valami tudósítást olvasván betegségéről, ez nagyon meghatotta, de fel is izgatta; mert maga is sejtette, hogy állapota veszélyes. Ezóta a család semmi közlést nem engedett meg a költő állapotáról. Január közepetájt állapota javult, láza el-elmaradt, köhögése megszűnt s reményt lehetett táplálni felgyógyulásához; de e javulás csak pár napig tartott, a sorvasztó láz újra jelentkezett, melylyel a Wagner, Korányi, Kovács Endre által többször tartott orvosi tanácskozások nem bírtak. Mindehhez január 29-ikén kínos csuklás járult, mely 30-ikán magas fokot ért el s csak 31-én bírták enyhíteni. Ekkor jött le hozzá Skoda tanár Bécsből, ki kénytelen volt megerősítni, hogy veszélyes tüdőbaja van. De e látogatás mégis jó hatást tett rá, bárha csak rövid ideig s háziorvosával, Korányival, egészen felvillanyozva beszélt a nagy haladásról, melyet Skoda idézett elő az

53. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF TEMETÉSE.

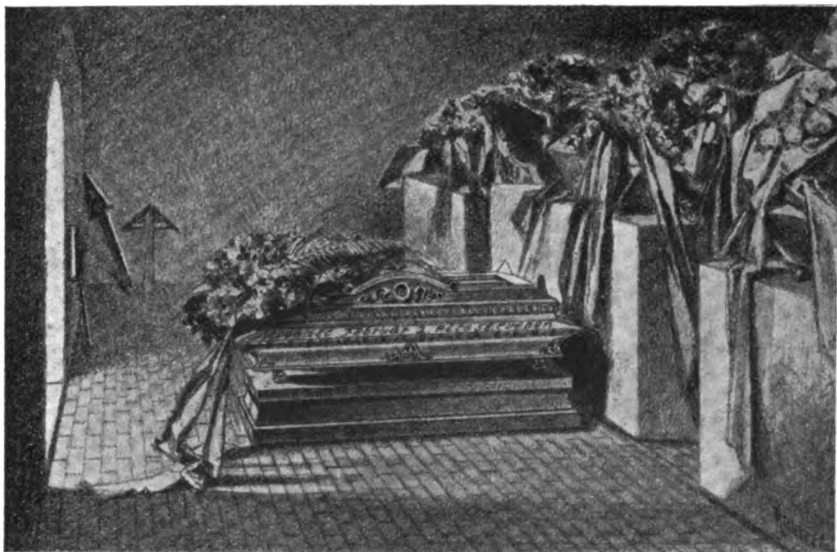
orvostudományban. E napokban ereje gyorsan hanyatlott; álmatlanság, láz, csuklás kimerítették úgy, hogy február 2-ikán már alig lehetett szavát érteni. A nyujtott orvosszerek délfelé enyhítették állapotát, valamit evett is, csuklása újra szűnt; de csakhamar kitűnt, hogy ennek oka a légzőszervek hűdése volt s most már lélekzeni is alig bírt; a míg csak bírta, sokat beszélt fiával, ez alkalomból is lebeszélte a politikai pályáról, mely végre is az ő kora halálának főokául tekinthető.

Öntudata mindez idő alatt zavartalan maradt. Beszédét ugyan alig lehetett érteni; de egyes szavai, arcza mutatták, hogy e végső órák alatt áldásos élete jelenetei foglalkoztatják; egyes szókat ejtett ifjúkoráról, a hazai politikai eseményekről, családjáról, fiáról. Így jött el éjjeli $^1/_2$11 óra. Ekkor levest kívánt; de mire behozták, újra visszahanyatlott párnáira s oly nyugodt szender lepte meg, mint egy csendesen pihenő emberé. Ebből a csendes szenderből nem is ébredt fel többé; tagjai kezdtek meghidegedni s 11 órakor minden látható halálküzdelem vagy vonaglás nélkül megszűnt élni. Körülötte családjának a fővárosban időző tagjai, háziorvosa, Korányi egyetemi tanár és régi barátja, Márkusovszky álltak. A bonczolás megállapította, hogy mája, lépe, tüdeje elgümősödött s hogy e betegségeket álmatlan éjjeleivel és a sok éji munkával szerezte. Ezután bebalzsamozták testét és márványkoporsóba helyezték.

A nemzet méltó gyászszal kísérte halálát. A képviselőházban február 3-ikán Somsich Pál elnök jelentette be a gyászesetet, mely a házat, a kormányt, a tudományt, a költészetet s a hazát érte. Deák Ferencz emelkedett azután szólásra s a gyász jegyzőkönyvre igtatásán, valamint a gyászlobogó kitűzésén kívül indítványozta, hogy a ház testületileg vegyen részt a temetésen, melyről úgy tudja, hogy a megboldogult óhaja szerint a lehető legegyszerűbb lesz és hogy Ercsiben, apja mellé kívánt temettetni. Végül Simonyi Ernő indítványára a ház a temetés befejeztéig elnapolta üléseit s így mivel Eötvös csütörtökön estve halt meg, a ház rendes ülést nem tartott kedden reggelig. A főrendi-

ház hasonló intézkedéseket tett s mindkét ház elnöke megbízást nyert, hogy özvegye előtt a két törvényhozás részvétét tolmácsolja. A királyné Meránból táviratilag, a király sajátkezüleg írt levélben fejezték ki részvétüket és József főherczeg személyesen megjelent a temetésen, melyen a királyt gr. Bellegarde képviselte.

Február 5-én, vasárnap délután 2 órakor, Eötvös testét pesti lakásán (Erzsébet-tér 10-ik sz.) a lehető legegyszerűbb szertartással Simon lipótvárosi plebánus beszentelvén, másnap hajnalban

54. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF VÉGSŐ NYUGVÓHELYE.

gyászkocsin Ercsibe szállították; mert Eötvös azt kívánta, hogy az ercsii kápolna sírboltjába temessék, melynek környékén gyermekkora legszebb évei teltek el. Ercsin nem vitték őt óhaja szerint egyenesen a kápolnába, mely mintegy félóránvira a Duna fölött egy dombon fekszik, honnan a nagy folyó árjai s azontúl a Csepel-szigete látszanak; hanem előbb az ercsii templomban Pauer János sz.-fejérvári püspöki helyettes a család s a küldöttségek jelenlétében nagy gyászmisét tartott s csak azután vitték a sivatag téli tájon fekvő kápolna sírbolt-

jába, hol Radnics, fejérvári kanonok, egykori ercsii plébános s a költő gyermekkorában a család hű barátja, egykor erőteljes, szabadszellemű pap, tartotta az Eötvös óhaja szerint felette az utolsó imát, mely után a koporsóra s a külön hamvvederbe zárt szív fölött bezárult a sírbolt ajtaja.

55. AZ ERCSII KÁPOLNA

FÜGGELÉK.

I. EÖTVÖS KERESZTLEVELE.

Kivonat a koronázó (Mátyás) templom plébániájának anyakönyveiből. IV. köt. 532. l.

Annus 1813.	Nomen Infantis	Parentes	Patrini	Baptizans
September 3-a	Josephus Carolus Borromaeus Bartholomeus Adalbertus	Ignatius L. B. Ötvös S. C. et R. A. Majestatis Camerarius ad Exc. Cameram concipista. Uxor Baronissa Anna Lilien	Josephus L. B. Lilien et Julianna nata Szapáry. Horum vicessupplente Bartholomeo Faj de Eadem	Parochus

II. EÖTVÖS ANYAKÖNYVI ADATAI A BUDAI GYMNÁZIUMBAN.

A budai gymnazium Conscriptio Juventutis Scholastica An. 1824/5 és 1825/6 in R. A. Gymnasio Budensi frequentantis cz. anyakönyv adatai:

Conscriptio Humanistarum Anni I-i A. R. Budensis pro Anno 1824/25.

Numerus	Cognomen et Nomen	Aetas Religio	Natio, Locus Natalis Comitatus	Pater vel Tutor, ejus Conditio et Habitatio	Linguae	Hospitis Nomen, Status, Platea	Instructor ejusque Classis
14.	Eötvös L. B. Josephus	12. R. Cath.	Hungarus Buda Comit. Pilis	Pater Ignatius ad excel. Camer. Consiliarius Budae	Hungar. German.	Apud Parentes in Arce. Foro S. Georgii Nr. 10.	Stephanus Hlatky Jurista Absolutus
Conscriptio Humanistarum Anni II-di A. R. Budensis pro Anno 1825/26.							
13.	Eötvös L. B. Josephus	13. R. C.	Hungarus, Buda, Com. Pilis.	Pater: Ignatius Consiliarius ad. Exc. Cameram ibid.	Hungar. Germ.	Apud DD. Parentes in Arce Foro S. Georgii No. 10.	D. Pruzsinszky Josephus Nobilis

III. EÖTVÖS ÉRDEMJEGYEI A BUDAI GYMNÁZIUMBAN.

1824/25 és 1825/26-ban.

Informatio Universa Juventutis in R. A. Gymnasio Budensis frequentantis de II-do Semest. 1824/5.

Informatio de 1824/5 Anni Archi-Gymnasii Regii Budensis pro II. Semestri									
					Classis				
								Ex Lingua et Litt. Hungarica	
Numerus	Cognomen et Nomen Aetas et Religio	Natio, Locus Natalis, Comitatus vel Provincia	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio et Habitatio	An stipendiatus vel Alumnus Convictus	Morum	Ex doctrina religionis	Ex omnibus universe Studiorum Argumentis	Inter Incipientes	Inter Proficientes
12.	Eötvös L. B. Josephus 12. R. Cath.	Hungarus, Buda, Comitatus Pilis	Pater Ignatius ad Exc. Cameram Consiliarius Budae	Non est	Em.	Em.	Eminens 1-us	Em.	Eminens 1-us

Informationes de Juventute Scolastica in R. A. Gymnasio Budensi. A. 1825/6. frequentante.

Informationes de II-di Anni Humanistis Archi-Gymnasii Budensi pro Anno 1825/6.								
					Classis			
Numerus	Cognomen, Nomen, Aetas, Religio	Natio, Locus Natalis, Comitatus vel Provincia	Pater vel Tutor, aut Curator ejus Conditio et Habitatio	An stipendiatus vel Alumnus Convictus	Morum	Ex doctrina Religionis	Ex omnibus universe studiorum argumentis	Ex Lingua et Litt. Hungarica
13.	Eötvös L. B. Josephus 13. R. Cath.	Hungarus Buda Comit. Pilis	Pater Ignatius ad Excel. Cameram Reg. Consiliarius, Supremus Comes Sarossiensium. Budae	Non est	1 cl.	Em.	Eminens 1-us	Emin. 1-us

IV. EÖTVÖS ÉRDEMJEGYEI AZ EGYETEMEN A BÖLCSELETI SZAKON.

1826/27 és 1827/28 ban.

Classificatio generalis Primi Anni Philosophiae Auditorum in Regia scientiarum Universitate Hungarica. Pestini Anno scholastico 1826/7.

Cognomen et nomen	Ex doctrina religionis	Ex Lingua et Litt. Hungarica	Ex Historia Universali	Ex Historia Philosophiae	Ex Mathesi	Ex Logica	Ex Metaphysica pura	Historia Naturali	Numismatica
L. B. Eötvös Josephus	Sem. I. Em. 1-us	Sem. I. Em. 10-us	Sem. I. Em. 1-us	Sem. I. Em. 1-us	Sem. I. (Algebra) Em. 1-us	Sem. I. Em. 1-us	—	Sem. I. Diligentius interfuerat	Diligentius frequentaverit
	Sem. II. Em. 1-us	Sem. II. Em. 31-us	Sem. II. Em. 1-us	Sem. II. Em. 1-us	Sem. II. (Geometria) Em. 1-us	—	Sem. II. Em. 1-us	Sem. II. Dtto	

Jegyzet: Tanulók száma I. félévben 318, II. félévben 295.

Tanárai: Hittanból Popol August, magyar ny. és irod.-ból Czinke Ferencz, egyetemes tört.-ből és numismatikából Veszerle József, philosophia tört.-ből, metaphysikából és logikából Imre János, mathesisből Hadaly, természetrajzból Faliczky Mihály.

Rendkivüll tárgyak: Historia philosophiae, historia naturalis. Nem látogatta a stylus curialis heti 2 óráját.

Classificatio Generalis II-i Anni stb. 1827/8. pro semestre II.

Cognomen et Nomen	Ex Doctrina Religionis	Ex Lingua et Litter. Hungar.	Ex Historia pragmatica Hungarica	Ex Ethica	Ex Physica
L. B. Eötvös Josephus	Eminens 1-us	Eminens 6-us	Eminens 1-us	Eminens 1-us	Eminens 1-us

Jegyzet: Tanárai physikából Tomcsányi Ádám, ethikából Imre János, magyar történetből Veszerle József, magy. nyelvből és irodalomból Czinke Ferencz, diplomatikából, heraldikából és genealogiából Horvát István.

Tanulók száma: 252. Az I. félévben ethika helyett metaphysikát tanultak.

Frequentavit deinde quatuor per hebdomadam horis praelectiones Diplomaticas, Genealogicas et Heraldicas. (Praelectiones extra ordinem.) Examen non subivit ex his sed insignes progressus fecit e collegiis practicis.

V. EÖTVÖS ÉRDEMJEGYEI AZ EGYETEM JOGI SZAKÁN

1828/29, 1829/30 és 1830/31-ben.

Generalis classificatio totius juventutis scholasticae penes Regiam Scientiarum Universitatem Pestinensem Juribus operam navantis pro anno scholastico 1828/29, 1829/30, 1830/31. Pro Inclita Facultate Juridica.

Generalis classificatio Juris I-um in Annum Auditorum in R. Scient. Universitate Pest. toto a. schol. 1828/9.

Numerus	Cognomen, Nomen, Aetas, Religio	Natio, Locus Natalis, Comitatus vel Provincia	Pater, vel Tutor aut Curator, eiusque Conditio et Habitatio	An Stipendiatus vel Alumnus Convictus	Classis Morum	Classis Studiorum: Ex Jure Naturae, Publico Universali, Gentium et Publ. part. Regni Hungariae	Classis Studiorum: Ex Statistica et Jure Metallico	
33.	L. B. Eötvös Josephus Annorum 15. Romano-catholicus	Hungarus, Buda Cottus Pilisiensis	Pater Ignatius supremus Comes Cottus Sarossiensis et Referendarius ad Exc. Cancellariam Viennae	Non	Classis primae. August Popol	Eminens 3-us. Michael Szibenliszt	Eminens 7-us (sub clausula) Winkler Martinus	

Generalis classificatio Juris II-um in Annum .... 1829/30.

Numerus						Classis Studiorum: E Scientiis Politicis et Jure Cambio-Mercantile	Classis Studiorum: Ex jure Civili Romano	Classis Studiorum: Ex Jure Criminali (Hung.) et Feudali
	U. az	U. az	U. az	U. az	U. az			
13.	L. B. Eötvös Josephus Annor. 17. Rno-Cath.	U. az	Pater L. B. junior Ignatius Eötvös Referendarius Viennae	Non	Classis primae. Franciscus Szaniszló	Eminens 4-us. Joann. Nep. Ujfalusy	Eminens 3-us. Michael Szibenliszt	Eminens 3-us Michael Szibenliszt

Generalis Classificatio Juris III-um in Annum .... 1830/31.

Numerus						Classis Studiorum: Ex Jure Ecclesiastico, Publico et Privato	Classis Studiorum: Ex Jure Privato Hungarico et Stylo Curiali
	U. az	U. az	U. az	U. az	U. az		
11.	L. B. Eötvös Josephus Annor. 18. Rno-Cath.	U. az	Pater junior Ignatius Eötvös L. B. Referendarius Viennae	Non	Classis primae. Frank. Vizkelety.	Eminens 4-us Franciscus Vizkelety	Eminens 9-us Frank

Hallgatók száma I. évben 183, II-ban 88, III-ban 73.

TARTALOM.

ELSŐ KÖNYV.

A Vásárosnaményi Eötvös család. Id. báró Eötvös Ignácz, a királyi biztos. A költő apja, anyja, gyermekkori környezete. Pruzsinszky József befolyása a gyermek Eötvösre. Iskolai évek. A júliusi forradalom hatása. Eötvös és Szalay László. Érintkezés Kazinczyval. Az első munka: «A kritikus apotheosisa». «A házasulók». A «Boszú». Barátsága Kölcseyvel. A hivatalos pálya vége. Külföldi utazás. A Karthausi keletkezése s az esemény, a mely történetének alapul szolgál. *(3–36. l.)*

MÁSODIK KÖNYV.

Első lépések a nyilvános szereplés terén. A «Budapesti Árvizkönyv». A fogházügy javítását czélzó törekvések s Eötvös «Vélemény»-e. Eötvös az 1839—40-iki országgyűlésen. Beszédei és felszólamlásai. A zsidók emanczipácziója. Az Eötvös-család anyagi romlása. Eötvös helye kora romantikusai között. Példányképei; eszméi a költészetről. Költészetének jellemvonásai. Munkái a börtönügyről. «A Karthausi». Foglalata; hatása; a róla szóló vélemények. Helye a világirodalomban. Eötvös költeményei. Politikai szereplés. Vita Kossuthtal. «Kelet népe és a Pesti Hirlap». Kossuth felelete. Az 1843—44-ik évi országgyűlés. A «Pesti Hirlap». Eötvös szerepe Szalay László mellett. A czentralisztikus törekvések. Az ellenzéki programm. A «Reform». «Éljen az egyenlőség!» «A falu jegyzője». Tartalma; czélzata; fogadtatása. «Magyarország 1514-ben». A történeti regény irodalmunkban. Eötvös regényének hatása. Hirlapirói munkásság. A «Teendőink». A márcziusi napok. Eötvös Bécsben. Vallás- és közoktatásügyi miniszter lesz. Hivatali tevékenysége. Törvényjavaslata az elemi oktatásról. Szerepe az országgyűlésen. Menekülése. *(37–170. l.)*

HARMADIK KÖNYV.

Eötvös külföldön. Irodalmi tervei. Munkássága. «A XIX. század uralkodó eszméi». Tartalma. Hazai és külföldi ismertetései. Szépirodalmi munkásság. Népies elbeszélések. «A nővérek». Tvglaalta. Eötvös mint az Akadémia alelnöke. A Kazinczy-ünnep 1859-ben. Politikai röpiratok. Hatásuk itthon és odakünt. Az októberi diploma. Az 1861-iki országgyűlés. Eötvös szerepe. Az országgyűlés feloszlatása.

38*

Eötvös visszavonulása a cselekvő politikától. A «Gyöngysorok» és «Gondolatok». Röpirat a nemzetiségi kérdésről. Eötvös szerepe a kiegyezés előkészítésében. Eötvös és Deák. A «Politikai Hetilap» alapítása. Az 1865-iki országgyűlés. 1867. Eötvös másodszor vallás- és közoktatásügyi miniszter lesz. Törekvései s munkálkodása a közoktatás reformálásán. A népnevelési törvényjavaslat. Az egyetem ujjászervezése. A zsidó emanczipáczió. Sokoldalú tevékenység. A «Reform» új kiadásának története. Emlékbeszédek. Eötvös családi élete. Viszonya fiához. Betegsége. Halála. Temetése. *(171–294 l.)*

FÜGGELÉK.

Eötvös keresztlevele s anyakönyvi adatai. *(295–298.* l.*)*

KÉPEK.

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK:

Lap
1. Baró Eötvös József. (Czímkép).
2. Ifj. báró Eötvös Ignácz 8
3. Az egykori Eötvös-kastély Ercsiben 37
4. Két lap Eötvös »Gondolatai«-ból... 42
5. Báró Eötvös Ignáczné szül. Lilien Anna bárónő 48
6. Báró Eötvös József ifjúkori arczképe 60
7. Báró Eötvös József levele gróf Széchenyi Istvánhoz 96
8. Báró Eötvös József és családja... 169
9. Báró Eötvös Józsefné sz. Rosty Ágnes... 228
10. Báró Eötvös József 229
11. Báró Eötvös József levele fiához 284

SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

1. Czímkép 1
2. Ercsi látképe 3
3. Id. báró Eötvös Ignácz 6
4. Id. báró Eötvös Ignáczné... 7
5. A pesti egyetem a XIX. század első felében 17
6. Kazinczy ajánló-sorai pannonhalmi útleirása élén 22
7. A «Kritikus apotheosisa» czímlapja 23
8. A «Házasúlók» czímlapja 25
9. A «Boszú» czimlapja 28
10. Az Eötvös-család bárói czímere. 36
11. A Szent-György-tér Budán 37
12. Báró Eötvös József arczképe ... 39
13. A »Budapesti árvízkönyv» czímlapja 40
14. Kölcsei munkáinak czimlapja... ... 41
15. «Angelo» fordítása előszavának zárósorai 53
16. A «Vélemény a fogházjavítás ügyében» kezdősorai... 64
17. Bevezető sorok a Karthausi első kiadásából 70
18. A Karthausi utolsó részének kezdő lapja 79
19. A Karthausi második kiadásának czímlapja 83
20. A Karthausi első német kiadásának czímlapja 87
21. Az «Árva gyermek» záróképe Eötvös költeményeinek 1869-iki díszkiadásából 94
22. A «Kelet népe» czímlapja 97
23. Kossuth Lajos Feleletének czímlapja 100
24. Báró Eötvös József 107
25. Szalay László 111
26. Deák Ferencz 119
27. A «Reform» czímlapja... 123
28. Az «Éljen az Egyenlőség» czímlapja 125
29. «A falu jegyzője» első kiadásának czímlapja 133
30. A «Magyarország» 1514-ben első kiadásának czímlapja 144
31. Kemény Zsigmond... 157
32. Pestvármegye székháza 159

Lap

33. A pozsonyi országház... 161
34. Az 1848-iki magyar miniszterek aláírásai 168
35. Zárókép. A magyar czimer 170
36. A régi kultuszminisztérium 171
37. Báró Eötvös József 173
38. «A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra» czímlapja... 178
39. «A nővérek» első kiadásának czímlapja 195
40. Az 1859. október 27-iki Kazinczy-ünnep a Magyar Nemzeti Múzeumban 207
41. Díszmenet Eötvös képviselővé választásakor 218
42. Az 1861-iki országgyűlés naplójának czímlapja 221
43. Az 1861-iki országgyűlés emlékérme 223

Lap

44. A «Gondolatok» első önálló kiadásának czímlapja... 229
45. A «Nővérek» második kiadásának czímlapja... 232
46. Báró Eötvös József levele Bánó Józsefhez... 244
47. A «Politikai Hetilap» első száma 248
48. Eötvös jelentései a népiskolai közoktatás állapotáról... 260
49. Báró Eötvös József Bacon-ről írt jellemrajzának eredeti kézirata ... 275
50. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége és igazgató-tanácsa 1865-ben 279
51. Báró Eötvös József svábhegyi nyaralója... 233
52. Rosty Pál 289
53. Báró Eötvös József temetése ... 291
54. Báró Eötvös József végső nyugvóhelye... 293
55. Az ercsii kápolna 294

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKRŐL:

ÖNÁLLÓ KÉPEK:

Báró Eötvös József arczképét, melyet a munka élén közlünk, az özvegye tulajdonában levő fénykép után rézbe metszette Turmann Ödön. Ezt a fényképet tartják legsikerültebbnek Eötvös arczképei között; ez szolgált Benczur Gyulának is mintául az Első Magyar Általános Biztosító-Társaság megalapítását ábrázoló nagy képéhez. Ifjabb báró Eötvös Ignácz arczképét (8. l.) Ehrenreich egykorú rézmetszetéről először a Szilágyi Sándor-féle Magyar Nemzet Története közölte. Nejének, Lilien Anna báró-nőnek képét (48. l.) a báró Eötvös Loránd tulajdonában levő vízfestmény után, a báró Eötvös Józsefet és nejét két éves fiacskájukkal együtt ábrázoló képet (169. l.), ugyancsak az ő tulajdonában levő fénykép után közöljük. B. Eötvös Józsefnek és nejének későbbi képei (228. és 229. l.) a 60-as évekből származó fényképek után készültek, melyeket Vécsey Tamás udv. tanácsos, egyetemi tanár bocsátotta rendelkezésünkre. Ezek a Mayer Gy. pesti műterméből való fényképek kis, u. n. visite-alakúak; másolataink erősen nagyítva vannak, de ennek daczára sem vesztettek élességükből.

Eötvös ifjúkori képét (60. l.), a 30-as évek végéről való kőnyomat után mutatjuk be; az eredeti az Országos Képtárban őriztetik.

A gróf Széchenyi Istvánhoz írott levél (96. l.), a Magyar Tudományos Akadémia birtokában van.

Eötvösnek fiához írott levelét (284. l.) báró Eötvös Loránd engedte át sokszorosítás czéljára.

A «Gondolatok» eredeti kéziratainak gyűjteménye a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őriztetik; az itt közlött lapok hasonmásai innen vétettek.

Az ercsii kastélyt (37. l.) Richter Aurél rajza után közöljük.

SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

A czímlapot (1. l.) Nagy Zsigmond, az I. és II. könyvek fejléczeit: Ercsi község, a budai Szent-György-tér és a régi kultuszminisztérium képeit (3., 37. és 171. l.) az Eötvös-család bárói czímerét (36. l.), az Eötvös-család sírboltját (298. l.) és az ercsii kápolnát (294. l.) ábrázoló képeket Richter Aurél rajzolta.

A régi pesti egyetemnek (17. l.) Dörre Tivadar által rajzolt, Pestvármegye székházának (159. l.) régi metszet után adott, a pozsonyi országházának (161. l.) fénykép után készült képét a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent Magyar Nemzet Története IX. kötetéből vettük át. Az 1859-iki budapesti Kazinczy-ünnepet ábrázoló kőnyomat hasonmása (207. l.) először a Beöthy-féle képes Irodalomtörténet 2. kiadásában jelent meg. Az Eötvös képviselővé választásakor tartott díszmenetet s a temetését ábrázoló képek (218. és 291. l.) a Vasárnapi Ujság egykorú számaiból valók.

Báró Eötvös József nagyszüleinek arczképei (6. és 7. l.) báró Eötvös Loránd birtokában levő olajfestmények után készültek; az egyik, báró Eötvös Ignáczé, már a Magyar Nemzet Történetében megjelent, míg a nejét, Szepessy Mária bárónőt ábrázoló kép a tulajdonos szívességéből most először lát napvilágot.

Báró Eötvös Józsefnek a szövegben közölt arczképei közül a legkorábbit (29. l.) Párisban jártakor Claude Pierre rajzolta kőre. A kép eredeti levonatait nem ismerjük, képünk csupán azon fametszet hasonmása, a mely egy eredeti példányról a Magyarország és a Nagyvilág 1872-iki folyamában jelent meg. Egy másik, 1842-ből való arczképe (107. l.) Eybel rajza után kőnyomatban készült, ennek hasonmása az Országos Képtár példányáról van véve. Az emigráns korából származó kép (173. l.) egy Albert által Münchenben készített fénykép másolata; az eredeti báró Eötvös Loránd tulajdonában van.

Szalay László és báró Kemény Zsigmond arczképét (111. és 157. l.) Barabás Miklós 1847-iki rajzai után készült kőnyomatokban az Országos Képtár őrzi; hasonmásaikat a Magyar Nemzet Története IX. kötetéből vettük át. Ugyanabban jelent meg először Deák Ferencz arczképe (119. l.), a melynek eredetijét 1844-ben Svoboda festette.

Rosty Pál képét (289. l.) a Vécsey Tamás tulajdonát képező Mayer-féle fényképről nagyítva adjuk.

A Magyar Tudományos Akadémia 1865-ik évi elnökségét és igazgatóságát ábrázoló csoportképet (279. l.) az Akadémia ezen évben megjelent albumának a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött példányából reprodukáljuk.

Az 1861-iki országgyűlés emlékérmének (223. l.) képünkhöz használt eredetije a nagybányai városi múzeum birtokában van.

Az «Angelo» fordítása (53. l.) s a Bacon-ről írt életrajzi tanulmány (275. l.) eredeti kéziratait báró Eötvös Loránd őrzi.

Az 1848-iki magyar miniszterek aláírásai (168. l.) egy István nádorhoz intézett, 1848 július 4-ikén kelt felterjesztésen vannak. Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának törzsgyűjteményében őriztetik.

Eötvösnek Bánó Józsefhez írott 1865 május 5-ikén kelt levelét (244. l.) a czímzett birtokában levő eredetiről közöljük.

A svábhegyi nyaraló képét (283. l.) ama svábhegyi látképeket ábrázoló vizfestmények sorozatából adjuk, melyeket Kelety Gusztáv az 1860-as években festett Eötvös számára, s melyek báró Eötvös Loránd tulajdonában vannak.

A czímlapok s a nyomtatványokból közlött hasonmások (22., 23., 25., 28., 40., 41., 64., 70., 79., 87., 94., 97., 100., 123., 125., 133., 144., 178., 195., 218., 229., 232., 244., 248. l.) a Magyar Nemzeti Múzeum és a m. kir. Tudomány-Egyetem könyvtárának példányairól vétettek, kivéve a Karthausi második kiadásának czímlapját (83. l.) a melyet Szüry Dénes min. tanácsos példánya után közlünk.